

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

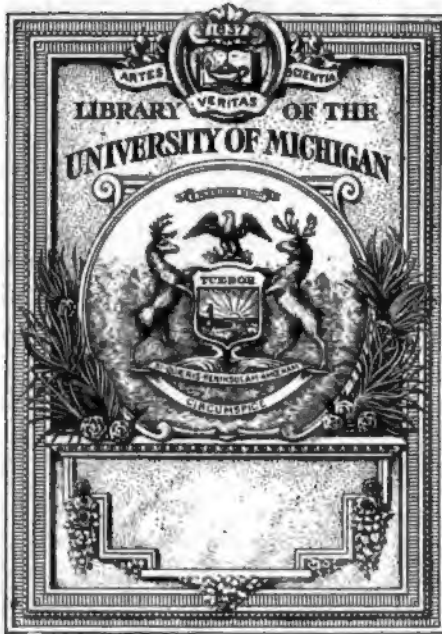
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

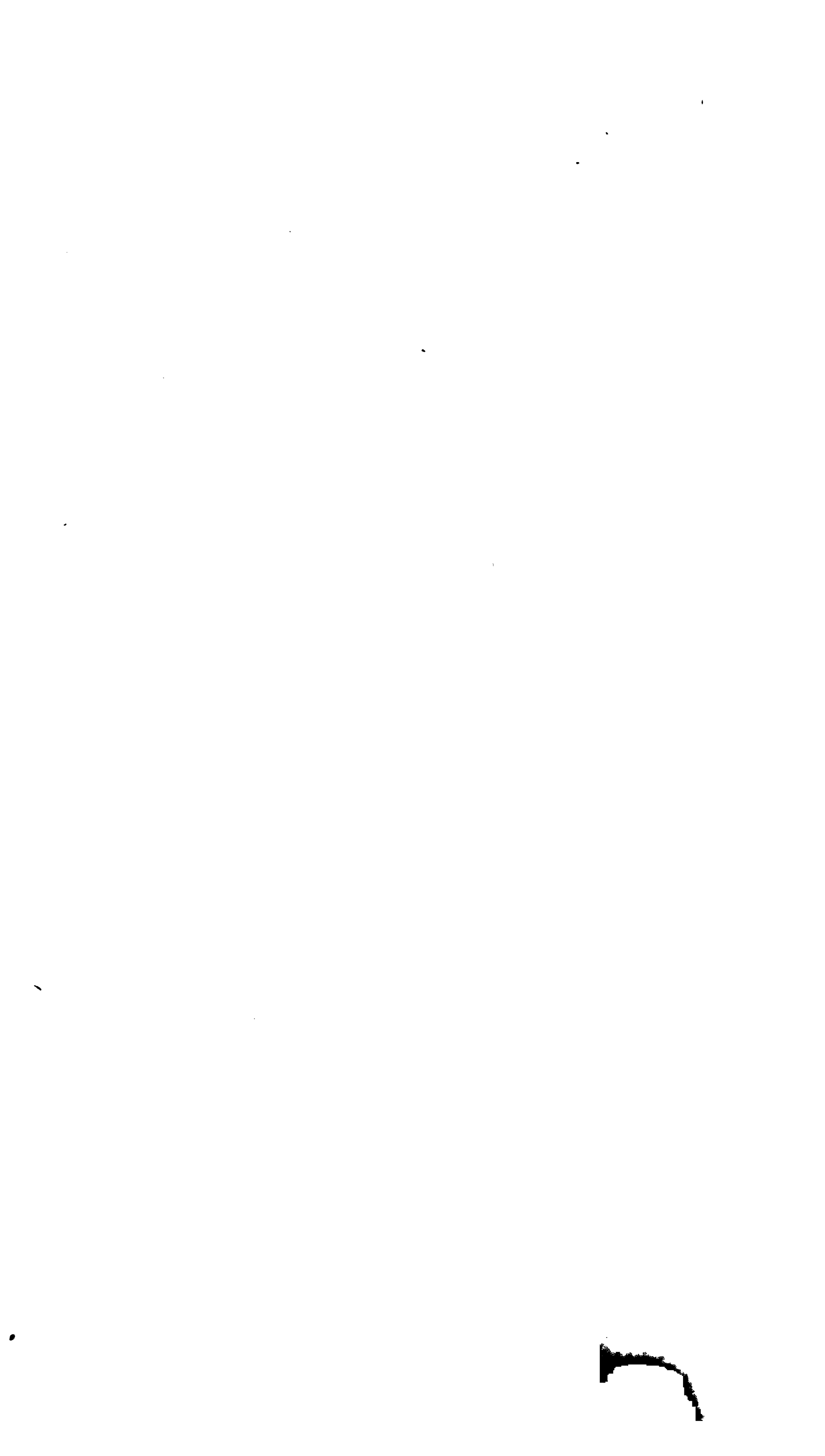
B 1,029,613

DS
611
.B59

BIJDAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE.

BIJD R A G E N
=

TOT DE

T A A L - L A N D - E N V O L K E N K U N D E

VAN

N E D E R L A N D S C H I N D I È .

U I T G E G E V E N

D O O K

H E T K O N I N K L I J K I N S T I T U U T

V O O R D E

T A A L - L A N D - E N V O L K E N K U N D E V A N N E D E R L A N D S C H I N D I È

D E R D E V O L G R E E K S .

Z E V E N D E D E E L .

**'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1872.**

G E D R U K T B I J H . L . S M I T S .

...

.

.

...

BIJDRAGEN

TOEGE

LAND- EN VOLKENKUNDE

IN

NEEDERLANDSCH-INDIË.

—
BEZORGEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR

DE LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

DENDE VOLGRIJKS.

DEENDE DE DEEL. — D. STUK

—
G. P. VAN NAGEL,
M. A. J. J. VAN NAGEL
1872.

—
G. P. VAN NAGEL

I N H O U D.

	Bladz. 16	
NAARDEET DER LEEDEN	V - X.	
ALGEMEENE VERGADERING, OESCHIEDEN 10 MAART 1872	XI - XIII	
VERSLAG VAN TEN STAAT EN DE WERKZAAMHEIDEN OVER 1871	XIV - XXII	
14000 REESTIJESVERGADERING, 13 APRIL 1872	XXIII - XXI	
14100 DE TELEESVERGADERING, 20 JUNI 1872	XXI - XXVI	
VERSLAG OEFERBRINGEN OMTREFFT EN MAAR AANKOMING VAN HET BELEGTE VAN DR. J. J. DE HOLLANDER'S HANDELIING OEFER DE BEWILJING DER LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDS OOST-INDIË, HETWELK HANDELT OEFER HET OEFERNOEMDST VAN CILIKKE EN ONDERHOORDELIEN DOOR DR. H. T. BATHUS		1 - 91
EEN ENGELECHMAN EN EEN NOORD-AMERIKAAN IN NEDER- LANDSCH OOST-INDIË, DOOR DR. J. J. DE HOLLANDER		91 - 152.
OVER Malakka. Noord-Giava.		153 - 154

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 11) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Huidagen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijse, adjunct-secretaris, te 's Gravenhage.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1 JULI 1872.)

het getal leden bedraagt 242, waarvan in Nederland 6 Donateurs en 107 gewone leden, en in de Koloniën 129 gewone leden. Met 35 wetenschappelijke instellingen staat het Instituut in betrekking en het telt 12 buitenlandsche leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding.
P. BLEYKER, Voorzitter	1875.
L. A. J. W. DUFON SLOET VAN DE BEELE, Onder-Voorzitter	1876.
DR. CH. L. WIJNHALEN, Secretaris	1876.
L. BACHENE, Penningmeester	1873.
L. BLOKENDAL	1874.
P. A. C. DUMONTIER	1873.
C. J. DUFFHANN	1873.
E. H. 'S JACOB	1875.
E. H. KERS	1876.
H. H. KUIJPER	1875.
H. L. L. L. L.	1874.
L. L. L. L.	1874.

J. BOUDEWIJNSE, Adjunct-Secretaris

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

Het Nederlandsche Bijbelgenootschap
Het Nederlandsche Zendinggenootschap

**WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN, WAARMEDE HET INSTITUUT
IN BETREKKING STAAT.**

<p>Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.</p> <p>Vereeniging van Statistiek te Amsterdam.</p> <p>Indisch Genootschap te 's Gravenhage.</p> <p>Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te Haarlem.</p> <p>Maatschappij van Nijverheid in Ned. Indië.</p> <p>Statistisch en Historisch Bureau te Batavia.</p> <p>Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.</p> <p>Royal Asiatic Society. Londen.</p> <p>Asiatic Society of Bengal.</p> <p>Société de Géographie. Parijs.</p> <p>Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Leipzig.</p> <p>Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.</p> <p>Royal Geographical Society. Londen.</p> <p>Commission des monuments et documents historiques et des bâtimens civils. Bordeaux.</p> <p>Smithsonian Institution. Washington.</p> <p>Gesellschaft für allgemeine Erdkunde. Berlijn.</p> <p>Public library. Melbourne.</p> <p>Royal Society of Victoria. Melbourne.</p>	<p>Kaiserl. Academie der Wissenschaften. Weenen.</p> <p>Königl. Academie der Wissenschaften. Berlijn.</p> <p>Academie der Wissenschaften. Munchen.</p> <p>Muséum d'histoire naturelle. Parijs.</p> <p>Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden.</p> <p>L'Université roy. de Norvège. Christiania.</p> <p>Reale Instituto Lombardo di Scienze e Lettere. Milaan.</p> <p>Académie royale des Sciences, des Lettres et des beaux Arts. Brussel.</p> <p>Le real Academia de Ciencias. Lissabon.</p> <p>Académie impériale des Sciences. St. Petersburg.</p> <p>Ceylon branch of the Royal Asiatic Society. Ceylon.</p> <p>Historisch Genootschap. Utrecht.</p> <p>La Société impériale géographique de Russie. St. Petersburg.</p> <p>La Société anthropologique. Weenen.</p> <p>The american Academy of Arts and Sciences. Boston.</p> <p>De Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage.</p> <p>Het tijdschrift Ocean Highways. Redacteur de heer Clements R. Markham. Londen.</p>
--	--

BUITENLANDSCHE LEDEN.

<p>ED. DULAURIER, Parijs.</p> <p>H. C. VON DER GABELENTZ, Altenburg.</p> <p>Prof CHR. LASSEN, Bonn.</p> <p>L. A. SEDILLOT, Parijs.</p> <p>Dr. REINHOLD ROST, Londen.</p> <p>Dr. H. G. DALTON, Demerary.</p>	<p>J. W. PLOOS VAN AMSTEL, Melbourne.</p> <p>W. W. HUNTER, Calcutta.</p> <p>Prof. MARTIN HAUG, Munchen.</p> <p>Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.</p> <p>T. J. HOVELL THURLOW, Londen.</p> <p>Dr. J. MUIR, Edinburgh.</p>
---	--

N E D E R L A N D.

DONATEURS.

<p>Z. K. H. Prins HENDRIK der Nederlanden.</p> <p>Z. K. H. Prins FREDERIK der Nederlanden.</p> <p>De Nederlandsche Handelmaatschappij.</p>	<p>Mr. A. J. DUUMAER VAN TWIST, Deventer.</p> <p>Mr. C. VISSCHER, Arnhem.</p> <p>Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.</p>
--	--

GEWONE LEDEN.

- L. C. BOBIDÉ VAN DER AA, 's Gravenhage.
 A. BOBOLD, 's Gravenhage.
 VAN ASSENDELFT DE CONINGH,
 Briem.
 BACHIEKE, 's Gravenhage.
 L. E. BANCE, 's Gravenhage.
 BACD, 's Gravenhage.
 L. BETH, 's Gravenhage.
 DEFAIT, Amsterdam.
 BLEEKER, 's Gravenhage.
 BLOKHENDAL, 's Gravenhage.
 DE BORDES, 's Gravenhage.
 F. À BRAKEL REIGER, 's Gravenhage.
 A. S. VAN LINBURG BROUWER, 's Gra-
 venge.
 L. VAN BUREN, *Donateur*, Rotterdam.
 BUBELGEOENOTSCHAP, Amsterdam.
 J. E. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.
 J. A. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.
 COCHUDE, Rijswijk.
 L. L. COHEN, Amsterdam.
 A. C. DUMONTIER, 's Hage.
 ANCH, Maastricht.
 E. PRINS FREDERIK, *Donateur*.
 DE GAAY FURTHAN, Leiden.
 Mr. W. T. GEVERS DEYNOUT, 's Gra-
 venge.
 Mr. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST,
 GEECEEST.
 P. F. GONGORUP, Delft.
 G. GROEN VAN PRINSTERER, 's Gra-
 venge.
 HANDELSMAATSCHAPPIJ, *Donateur*, Am-
 sterdam.
 C. HARTSEN, Amsterdam.
 HASSFLIEN, Tiel.
 Mr. D. A. JUNIUS VAN HEMERT, 's Gra-
 venge.
 E. PRINS HENDRIK, *Donateur*.
 T. H. HENNY, 's Gravenhage.
 VAN HEUKELON, 's Gravenhage.
 H. HEUKELON, Amsterdam.
 HENK, Voorst bij Zutphen.
 J. HOFFMANN, Leiden.
 J. A. DE HOLLANDER, Breda.
 A. VAN DER HUCHT, Haarlem.
 Jhr. Mr. J. HUYDECOOPER VAN MAARSSEVEEN,
 Maarssen.
 Mr. E. H. 's JACOB, 's Gravenhage.
 G. A. JEEKEL, Leerdam.
 A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
 Prof. H. KERN, Leiden.
 H. C. KLINKERT, Ouderkerk ad Amstel.
 Jhr. Mr. F. L. W. DE KOCK, 's Gravenhage.
 H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
 J. KUYPER HZN., 's Gravenhage.
 Prof. J. P. N. LAND, Amsterdam.
 J. R. LANGE, 's Gravenhage.
 R. F. VAN LANSBERGE, 's Gravenhage.
 Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
 TH. N. R. LUCASSEN, 's Gravenhage.
 Mr. Æ. Baron MACKAY VAN OPHEMERT,
 's Gravenhage.
 Mr. D. J. Baron MACKAY, 's Gravenhage.
 Dr. B. F. MATTHES, Kampen.
 Mr. W. C. MEES, Amsterdam.
 J. J. MEINSMA, Delft.
 J. MILLARD, Amsterdam.
 Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.
 E. P. DE MONCHY, Amsterdam.
 Mr. P. MIJER, Utrecht.
 J. MIJNSSEN, Amsterdam.
 H. MULLER SZN., Rotterdam.
 A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
 G. K. NIEMANN, Rotterdam.
 J. L. NIERSTRASZ, 's Gravenhage.
 M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
 J. M. OBREEN, 's Gravenhage.
 P. C. VAN OOSTERZEE, 's Gravenhage.
 N. G. PIERSON, Amsterdam.
 Dr. J. PIJNAPPEL OZN., Leiden.
 Mr. W. A. P. VERKERK PISTORIUS, 's Hage.
 FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.
 W. POOLMAN, 's Gravenhage.
 W. VAN PREHN, 's Gravenhage.
 J. FRANSSEN VAN DE PUTTE, Goes.
 I. D. FRANSSEN VAN DE PUTTE, 's Gravenhage.
 Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD,
 's Gravenhage.
 Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Gravenhage.
 Mr. O. VAN REES, 's Hage.
 W. A. ROEST, 's Gravenhage.

Prof. T. ROORDA, Leiden.	W. F. VERSTEEG, Amsterdam.
F. C. ROSE, 's Gravenhage.	Prof. P. J. VETH, Leiden.
C. B. H. VON ROSENBERG, Darmstadt.	W. A. VIRULY VERBRUGGE, Rotterdam.
C. RUEB CZ., Rotterdam.	Mr. C. VISSCHER, <i>Donateur</i> , Arnhem.
J. M. C. E. LE RÛTTE, 's Gravenhage.	A. C. VREEDE, Leiden.
D. SCHELTEMA, Haarlem.	Prof. G. W. VREEDE, Utrecht.
C. P. SCHIMPF, 's Gravenhage.	Dr. A. VROLIK, 's Gravenhage.
Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.	A. W. P. WEITZEL, Groningen.
Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE, Leiden.	G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
Mr. H. J. SMIT, Zaandam.	C. F. W. WIGGERS VAN KERCHEM, Leiden.
J. SPANJAARD, Delft.	W. WIJT, Rotterdam.
A. B. COHEN STUART, Leiden.	J. WOLBERS, Utrecht.
Y. D. C. SUERMONDT, Utrecht.	Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Gravenhage.
N. TRAKRANEN, Huize Eversberg bij Nijverdal.	Mr. J. O. WIJNMALEN, Leiden.
Mr. A. J. DUUMAER VAN TWIST, <i>Donateur</i> , Deventer.	Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Gravenhage.
	NEDERLANDSCH ZENDELING-GENOOTSCHAAP Rotterdam.

NEDERLANDSCH OOST-INDIE.

GEWONE LEDEN.

J. E. ALBRECHT, Soerabaja.	A. J. W. VAN DELDEN, Batavia.
T. AMENT, Batavia.	J. C. H. M. DENIE, Madioen.
AQUASIE BOACHIE, Ponorogo.	S. VAN DEVENTER, Soerabaja.
N. A. T. ARRIENS, Sumatra's Westkust.	Dr. J. A. VAN DISSEL, Samarang.
Mr. W. A. Baron BAUD, Preanger-regentschappen.	S. VAN DISSEL, Batavia.
Mr. J. W. S. VON BAUMHAUER, Batavia.	G. L. DORREPAAL, Samarang.
N. P. VAN DEN BERG, Batavia.	G. FABER, Batavia.
Mr. W. B. BERGSMA, Banjoemas.	J. BAART DE LA FAILLE, Ponorogo.
J. TH. BIK, Batavia.	Mr. P. S. GERLINGS, Samarang.
J. DE BLAAUW, Batavia.	W. J. VAN DE GRAAFF, Batavia.
Mr. H. A. BLUME, Soerabaja.	N. GRAAFLAND, Tanawangko (Minahassa).
H. J. BOOL, Batavia.	J. S. G. GRAMBERG, Samarang.
C. J. BOSCH, Buitenzorg.	C. F. M. DE GRIJS, Samarang.
J. F. R. S. VAN DEN BOSSCHE, Batavia.	J. F. HAASE, Tagal.
Mr. L. G. BOURICIUS, Soerabaja.	Jhr. Mr. F. JUNIUS VAN HEMERT, Batavia.
Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, <i>Commissaris</i> . Batavia.	Mr. A. TH. HEYLIGERS, Batavia.
H. DE BRUIN, Batavia.	Mr. R. V. HEYLIGER, Batavia.
Mr. J. A. VAN DER CHYS, Batavia.	Mr. J. H. J. HOEK, Batavia.
J. A. COBLYN, Batavia.	W. HOEZOO, Samarang.
J. S. VAN COEVORDEN, Batavia.	N. HOFSTEDE, Madioen.
Mr. M. P. A. COSTER, Batavia.	K. F. HOLLE, Waspada.
P. VAN DER CRAB, Menado.	Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, Batavia.
J. CRAMER, Ajer Bangis.	W. DE JONG, Wonosobo.
	L. M. DE LAAT DE KANTER, Batavia.
	J. KEUCHENIUS.

W. C. KEUCHENTI, Batavia.
 H. DER KINDEREN, Batavia.
 DEERK DE REIS, Padang.
 FROST, Tjandjoer.
 DEKER, Randong.
 F. A. LANGE, Cheribon.
 LAHERS VAN TOORENBURG, Tagal.
 LADOT, Decima.
 DE KOCK VAN LEEUWEN, Batavia.
 FVOET, Makassar.
 . D. LEVYSSOHN NORMAN, Batavia.
 VAN LIER, Batavia.
 LOCDON, Batavia.
 LDCARDIE, Kediri.
 A. LEDERING, Batavia.
 MEIJU, Meester Cornelis.
 I DER MOORE, Bandung.
 L. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK,
 Buitenzorg.
 R. A. NAGEL, Batavia.
 Dr. H. G. B. NAHUY, Japara.
 C. H. NEDERBURGH, Cheribon.
 DECKER, Sumatra's Westkust.
 I DER GON NETSCHER, Bagelen.
 NIEUWENHUYZEN, Batavia.
 A. VAN OPHUYSEN, Palembang.
 VON OVEN, Passaroean.
 T. PAHUB, Batavia.
 L. F. DE PAULY, Batavia.
 P. VERKERK PISTORIUS, Palembang.
 R. PHILIPS, Soerakarta.
 L. PRITZINGER, Madicoen.
 DAS TOEMENGOENG ARIO SOERIO
 NEGORO, Koedoes.
 ADIPATI SOLRIA DIRIDJA, Cheribon.
 ADIPATI TIRTO NOBTO, Bodjonegoro.
 ADIPATI ARIO TJOKKRO NEGORO,
 Mardjo.

RADEN ADIPATI SOERO ADINEGORO, Pro-
 bolingo.
 RADEN SALEH, Buitenzorg.
 RADEN TOEMENGOENG DIPO KESOEMO, Re-
 gent van Poerbolingo.
 Mr. W. RAPPARD, Batavia.
 Jhr. O. RENDORP, Batavia.
 J. G. F. RIEDEL, Menado (Gorontalo).
 Dr. L. W. G. DE ROO, Batavia, *Commis-
 saris*.
 D. W. ROST VAN TONNINGEN, Biliton.
 Mr. W. T. D. IJSSEL DE SCHEPPER, Batavia.
 D. W. SCHIFF, Riouw.
 G. SCHLEGEL, Batavia.
 Mr. H. SENLER, Batavia.
 R. J. DE SEYFF, Samarang.
 Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK.
 Mr. J. J. SCHNEITHER, Batavia.
 K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia.
 Ds. J. W. C. VAN STEEDEN, Batavia.
 A. SWAVING, Mandheling.
 Dr. C. SWAVING, Batavia.
 J. E. TEYSMAN, Buitenzorg.
 A. THYSSEN, Soerakarta.
 J. H. TOBIAS, Soerakarta.
 Mr. L. J. A. TOLLENS, Buitenzorg.
 C. TROMP, Banjermassin.
 F. W. C. VALCK, Batavia.
 T. A. F. VAN DER VALK, Batavia.
 W. C. VEENSTRA, Batavia.
 Mr. F. J. TYNDALL DE VEER.
 G. M. VERSPYCK, Batavia.
 Mr. H. J. CANTER VISSCHER, Batavia.
 J. H. G. VOSMAER, Banka.
 H. VON DE WALL, Riouw.
 A. J. B. WATTENDORFF, Batavia.
 J. C. B. WISELIUS, Soerabaja.
 J. P. ZOETELIEF, Batavia.

NEDERLANDSCH WEST-INDIE.

GEWONT LEBEN

M. CATEAU VAN ROSEVELDT, Parama-
 ribo, *Commissaris*

Mr. B. E. COLACO BELMONTE, Paramaribo.
 Dr. J. BELMONTE LYON, Paramaribo.

Ds. S. VAN DISSEL, Paramaribo.

Mr. E. A. VAN EMDEN, Paramaribo, *Com-*
missaris.

W. H. J. VAN IDSINGA, Paramaribo.

J. DE JONG, Paramaribo.

Dr. J. J. JUDA, Paramaribo.

M. S. VAN PRAAG, Paramaribo.

Mr. G. J. A. BOSCH REITZ, Paramaribo.

Dr. T. DE VEER, Curaçao.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 30 MAART 1872.

(Voorloopig vastgesteld door het Bestuur).

Tegenwoordig de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot (Voorzitter), Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer (Secretaris), P. J. Bachiene (Penningmeester), Robidé van der Aa, A. R. Blominendal, Dr. F. A. C. Dumontier, J. R. P. F. Gonggrijp, Professor J. Hoffmann, A. W. T. Juynboll, Professor H. Kern, A. D. van der Gou Netscher, G. K. Niemann, J. L. Nierstrasz, M. Nijhoff en J. M. Obreen.

De Voorzitter opent de vergadering en heet de leden welkom.

De Voorzitter zegt dat de notulen van het verhandelde in de vorige algemeene vergadering reeds door het Bestuur voorloopig vastgesteld en gedrukt zijn, zoodat, wanneer daartegen ~~er~~ bedenkingen worden gemaakt, die thans als definitief vastgesteld kunnen beschouwd worden.

De Secretaris doet namens het Bestuur verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut over 1871. [Zie dit verslag op blz. xiv—xvii].

De Voorzitter bedankt den Secretaris namens de vergadering voor het uitgebracht verslag.

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening van den Pen-
ningmeester. ii

ningmeester over 1871 en verzoekt de heeren van der Gon Netscher en Nierstrasz haar te willen nazien.

Na schorsing der vergadering voor eenige oogenblikken, zegt de heer van der Gon Netscher dat de commissie de rekening onderzocht en accoord bevonden heeft en dus voorstelt die goed te keuren.

De vergadering vereenigt zich met dit voorstel en betuigt den Penningmeester haar dank voor het gehouden beheer.

Wordt overgegaan tot de verkiezing van drie bestuursleden ter vervanging van de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot, Mr. P. A. S. v. Limburg Brouwer en P. J. B. C. Robidé van der Aa, aan wie de beurt van aftreding is.

Het bestuur biedt de bij art. 6 gevorderde drietallen aan (zie blz. LXXXI van het zesde deel, derde volgreeks), waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het Bestuur worden benoemd de heeren: Mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele, Dr. H. Kern en Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen.

De heer Kern verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, de benoeming aan te nemen.

Aan de heeren Sloet van de Beele en Wijnmalen zal, als niet tegenwoordig zijnde, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

De heer Obreen zegt, dat in het verslag van den Secretaris gesproken wordt van het uitgeven eener kaart van het eiland Djilolo of Halmaheira, waarvan ook gewag gemaakt wordt op blz. LXVII der Bijdragen, 3^e volgr., 6^e deel. In de bestuursvergadering van 11 Nov. 1871, waarvan het verslag voorkomt op de zoo even genoemde bladzijde, is echter niet voor het eerst die kaart ter tafel gebracht en het denkbeeld geopperd haar uit te geven, want reeds in het verslag der vergadering van 24 Juli 1866 (blz. 493 van het 1^e deel der 3^e volgr. der Bijdragen) vindt men vermeld „dat in geval van publiceering van het rapport van Cambier over Bitjoli, de heer Obreen in overweging geeft daaraan toe te voegen eene kaart van Halmaheira, welke reeds door hem ter tafel wordt gebracht.”

De Secretaris erkent de juistheid der opmerking van den heer

Obreen. Door hiervan mededeeling te doen in het gedrukte verslag, zal het misschien eenigszins verbroken verband tusschen de vroegere en latere mededeeling hersteld worden.

De heer Juynboll maakt eenige opmerkingen en bedenkingen tegen de door het Bestuur aangenomen „Transcriptie van Devanagari, Javaansch en Arabisch schrift.“ Die opmerkingen en bedenkingen lokken eene uitvoerige discussie uit, waaraan onderscheidene leden deelnemen. Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten der commissie, belast met het vaststellen der transcriptie, de overweging der gemaakte opmerkingen en bedenkingen aan te bevelen.

De vergadering wordt daarna door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIE OVER 1871.

Mijne Heeren!

Schoon het Bestuur zich overtuigd houdt, dat meer dan eens met belangstelling door de leden naar een uitvoerig, doch om den inhoud belangrijk verslag geluisterd is, zou het zich thans echter niet in de gelegenheid zien, een zoodanig, meer uitgewerkt verslag te leveren zonder in herhaling te vervallen van veel wat reeds op andere wijze ter kennis van de leden werd gebracht. Verscheidene bijzonderheden toch, die vroeger waarschijnlijk voor opname in het Verslag zouden bewaard zijn gebleven, worden thans reeds vermeld in de Bijdragen en Notulen, en zijn den leden mitsdien reeds bekend. Wij meenen alzoo te dezer gelegenheid ons tot eenige korte mededeelingen, meest herinneringen, te moeten bepalen.

Van het reisverhaal des heeren von Rosenberg, zijne tochten naar Nieuw-Guinea betreffend, werd reeds melding gemaakt in het vorig verslag. Omtrent nadere bijzonderheden kunnen wij thans verwijzen naar het opstel van den heer Quarles van Ufford in de laatste aflevering der Bijdragen. Het Bestuur ziet met belangstelling het reisverhaal zelf te gemoet, dat door den heer von Rosenberg aan de zorg der Indische Regeering werd toevertrouwd.

Over het werk van den heer Meinsma, „Babad Tanah Djawi”

zijn, gelijk uit de notulen der Bestuursvergadering van 11 Nov. 1871 zal blijken, onderhandelingen aangeknoopt met het Departement van Koloniën, 't welk door het Bestuur is uitgenoodigd, de openbaarmaking van dit, voor de Javaansche taal en geschiedenis hoogst belangrijke werk door eene bestelling van een 200tal exemplaren te willen ondersteunen.

Het plan van transcriptie voor Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift werd meermalen en in 't breede besproken zoowel in de Notulen als in de Bijdragen. In de laatste aflevering van deze is thans het ontwerp opgenomen zooals het door 't Bestuur op voordracht der Commissie werd vastgesteld, benevens eene toelichting en de uitnoodiging aan de medewerkers, zich voortaan in hunne bijdragen van de voorgestelde transcriptie-methode te willen bedienen.

Terwijl het Bestuur zich blijft voorbehouden, de uitgave van belangrijke grootere werken, voor zooveel de geldmiddelen toelaten, te ondersteunen, is het in den laatsten tijd meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat vooral ook aan de redactie der Bijdragen eene bijzondere zorg moet worden besteed. Te dikwijls nog blijft dat tijdschrift meerendeels tot eene verzameling van toevallig ingezonden stukken beperkt, stukken meest, wel is waar, van veel belang op zich zelf, maar niet zelden ook weinig aantrekkelijk voor de meerderheid der lezers, en soms ook voor een groot deel hunner gansch onverstaanbaar, terwijl zij daarentegen nog maar al te weinig worden bezig genomen met hetgeen er meer in 't algemeen wetenswaardigs voortvalt op het gebied der Aziatische taal-, land- en volkenkunde. Mochten intusschen de Bijdragen langzamerhand kunnen gevoerd worden tot wat onze naburen eene „Revue Orientale“ genoemd te noemen (met uitsluiting altijd van staatkundige besprekingen), dan zou toch ongetwijfeld de belangstelling in de werkzaamheden van het Instituut niet weinig vermeederen. Het tijdschrift ook zeker, zoo al niet op een bijzonder uitgebreiden dan toch veel ruimer kring van lezers dan tot heden kunnen staat maken. In de laatste dagen nu zijn bij het redigereu der Bijdragen enkele, schoon dan ook ongetwijfeld nog slechts zwakke pogingen aangewend om het tijdschrift den beoogden weg op te leiden, en met groote welwillendheid hebben onderscheidene medewerkers zich bereid getoond, de Redactie in dit haar streven bij te staan. In 't voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat, terwijl geruimen tijd een genoegzame voor-

raad stukken ter opname in de Bijdragen bleef ontbreken om deze volkomen tijdig het licht te doen zien, thans weder verscheidene en belangrijke zijn ingezonden, o. a. door de HH. Land, Riedel en Wiersma. Ook andere medewerkers hebben nog verdere toegezegd. Eene lithographische afbeelding eener oude, ook praktisch voor de zeevaart nog heden zeer belangrijke, in het Rijks-Archief aanwezige kaart van het eiland Djilolo of Halmaheira is voor een der volgende afleveringen vervaardigd. Daarnevens zal gevoegd worden een tot dusver onbekend verslag van den ass.-resident Cambier in 1825, en de heer Robidé van der Aa heeft eene verklarende beschrijving van het bedoelde eiland toegezegd.

Van de gedurende het verlopen jaar voor de bibliotheek des Instituuts aangekochte en voor de leden beschikbare boekwerken is verslag gegeven in de Bijdragen onder de rubriek "Leestafel." De redactie heeft gemeend, door dergelijke korte aankondigingen de opmerkzaamheid der leden op den inhoud der bibliotheek een weinig te moeten verlevendigen en langs dien weg hen tot ruimer gebruik van de aanwezige boeken te zullen opwekken dan tot dusver daarvan nog wordt gemaakt.

De beraadslagingen over het voorstel van den heer Cornets de Groot tot vereeniging van Indisch Genootschap en Instituut zijn medegedeeld in de notulen der bestuursvergadering van 11 Nov. 1871. Daaruit zullen voldoende de redenen zijn gebleken, die de vereeniging vooralsnog niet wenschelijk deden voorkomen aan het Bestuur.

Met de American Academy of Arts and Sciences te Boston zijn betrekkingen aangeknoopt door het Instituut. Desgelijks met de Anthropologische Gesellschaft te Weenen.

Op het Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales te Antwerpen werd het Instituut vertegenwoordigd door den heer Blommendal.

Uit West-Indië zonden commissarissen het verslag van hunne vergadering te Paramaribo. Dat verslag is opgenomen in de voorlaatste aflevering der Bijdragen.

Tot buitenlandsche corresponderende leden werden in het verloop jaar benoemd de heeren: Prof. Angelo de Gubernatis te Florence, Dr. Haug te München en Dr. Muir te Edinburgh. Het getal der gewone leden is overigens vrij gelijk gebleven. Door den dood verloor het Instituut onlangs den heer Hageman in N. Indië. Omtrent diens ijver voor de Indische land- en

volkenkunde en zijne rustelooze werkzaamheid vindt men tal van bijzonderheden in de necrologie door den heer Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen in het nummer van 10 Februari 1872 van den Nederlandschen Spectator. Het Instituut bezit nog verscheidene manuscripten van zijne hand; met de inventarisatie van deze hoopt zich een der bestuursleden bezig te houden, terwijl dan later zal kunnen beoordeeld worden, wat van die nalatenschap nog voor uitgave geschikt mocht zijn.

De financiële toestand van het Instituut blijkt nader in de bijzonderheden uit de rekening van den Peuningmeester. Daaruit zal worden gezien dat de ontvangsten in het afgelopen jaar f 4,216.83 bedroegen en de uitgaven f 8,924.45, zoodat op ult. Dec. 1871 een voordeelig saldo in kas werd bevonden van f 291.38.

Ter vervanging van de drie aftredende bestuursleden, aan wien het Bestuur zijn dank betuigt, worden drietallen aan de vergadering voorgelegd. Onder die aftredende leden behoort ook de tegenwoordige Secretaris, die, schoon als zoodanig, buiten het Bestuur, herkiesbaar, evenwel verzocht heeft voor die betrekking niet weder in aanmerking te komen, in overeenstemming met zijn bepaald verzoek bij aanvaarding der betrekking, zoodat voorloopig en enkel ter onmiddellijke bekleeding van een plaatsing door ongesteldheid van den vorigen Secretaris ledig gepraakte stoel, met de werkzaamheden van het Secretariaat te worden belast.

MR. VAN LIMBURG BROUWER.

140STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 APRIL 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker, Bachiene, Dumontier, Hoffmann, Kern, Meiusma, Niemann, Sloet van de Beele en Wijmalen. De heer Blommendal met kennisgeving afwezig.

De heer Bleeker, onder-voorzitter van het Genootschap, opent de vergadering en heet de heeren Kern, Sloet van de Beele en Wijmalen, nieuw gekozen Bestuursleden, welkom en beveelt hun in hunne nieuwe betrekking de belangen van het Instituut aan.

De notulen der laatst gehouden Bestuursvergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna worden ook gelezen de notulen der algemeene vergadering, welke voorloopig worden goedgekeurd en ter opneming in de Bijdragen bestemd.

De tijdelijke Voorzitter noodigt de leden uit over te gaan tot de keuze van een voorzitter, welke betrekking is opengevallen door de periodieke aftreding van den heer Gevers Deynoot. Met meerderheid van stemmen wordt tot Voorzitter gekozen de heer dr. P. Bleeker, tot dusver onder-voorzitter.

Ten gevolge van deze keuze wordt overgegaan tot het kiezen van een Onder-Voorzitter, waartoe met meerderheid van stemmen benoemd wordt de heer mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele.

Thans wordt overgegaan tot het verkiezen van een Secretaris, noodzakelijk geworden ten gevolge der periodieke aftreding van den heer mr. P. A. S. van Limburg Brouwer. Met meerderheid van stemmen wordt gekozen de heer dr. Th. Ch. L. Wijmalen.

De heeren Bleeker, Sloet van de Beele en Wijmalen verklaren de hun opgedragen betrekking te aanvaarden; laatstgenoemde evenwel met aarzeling en slechts voorloopig, met het oog vooral op de redactie der Bijdragen, waarmede hij zich als Secretaris, onder meer, belast zal zien, en waarvan hij de bezwaren niet gering telt, te minder waar hij, bij zijne vele ambtsbezigheden, zich reeds een ander secretariaat heeft laten welgevalen.

De Voorzitter doet thans mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van de Royal Geographical Society:

Journal vol. 40.

Proceedings vol. XV n°. 2—4.

Van de Asiatic Society of Bengal:

Bibliotheca Indica. Old Series n°. 227.

„ „ New „ „ 225, 227—241.

Van de Kön. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen:

Nachrichten 1871.

Van dr. A. de Gubernatis:

La rivista Europea, afl. April 1872.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. M. C. E. le Rütte, te 's Gravenhage, aanbiedende een brief afkomstig en geschreven door een Redjanger, Midden Sumatra, in de oorspronkelijke taal en een schrijven op een stuk bamboe.

Deze stukken zullen worden geplaatst in het archief en den heer le Rütte voor het gezonde dank gezegd.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 25 Maart 1872, verzoekende van de door het Instituut te vervaardigen kaart van Djibolo honderd exemplaren te willen zenden aan het departement.

Aan deze bestelling zal uitvoering worden gegeven zoodra de kaart gereed zal zijn.

c. Van den hoogleeraar T. Roorda te Leiden, houdende bedenkingen en opmerkingen tegen de transcriptie van Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift, geplaatst in de Bijdragen, 8^e volgreeks, 6^e deel, 2^e stuk.

De heeren Kern, Niemann en Meinsma deelen daarna mede dat ook zij bedenkingen hebben tegen het blijkens de bijge-

voegde toelichting door het Bestuur vastgestelde plan van transcriptie. De commissie, bestaande uit de heeren Kern, Niemann en van Limburg Brouwer, heeft wel vooraf zich verstaan omtrent deze zaak, maar met de uitvoering der door de commissie aangenomen beginselen heeft de heer van Limburg Brouwer zich belast. Wel werd het aldus vastgestelde plan in de Bestuursvergadering gebracht en aan de goedkeuring der leden onderworpen en wel hebben sommigen daarvan bij die gelegenheid eene vluchtige inzage genomen, maar dit kon geenszins gelden als eene goedkeuring, zoodat o. a. de heeren Niemann en Meinsma verklaren later verbaasd te hebben gestaan toen zij in de aflevering van de Bijdragen lazen dat zij het in die aflevering opgenomen plan van transcriptie hadden goedgekeurd.

De heer Kern geeft in overweging eene nieuwe commissie te benoemen, bestaande uit zoo vele leden als het getal talen waarvoor men eene transcriptie wil vaststellen, zoodat ieder lid met de wijze van transcriptie van ééne taal zal worden belast en voor dit werk ook geheel persoonlijk verantwoordelijk zal zijn.

Daar men het wenschelijk acht een plan van transcriptie aan te nemen voor het Sanskriet, Javaansch, Maleisch, Arabisch en Soendaneesch wordt besloten de commissie te doen bestaan uit vijf leden. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Kern, Meinsma, Niemann, Juynboll en Gonggrijp.

Door de vergadering wordt besloten het schrijven van den heer Roorda te verzenden aan de benoemde commissie en den heer Roorda hiervan mededeeling te doen en hem tevens te berichten dat in afwachting van het rapport dier commissie het verzoek van den heer Roorda tot opneming van zijn schrijven in de Bijdragen tot latere behandeling is aangehouden.

De heer Niemann brengt verslag uit namens de commissie omtrent het plan tot gedeeltelijke ineensmelting van de bibliotheken van het Instituut en Indisch Genootschap. De commissie adviseert de boeken, thans alleen in het bezit van het Instituut, met behoud van het eigendomsrecht van het Instituut, over te brengen naar de bibliotheek van het Indisch Genootschap en de overige boeken, ook in het bezit van het Indisch Genootschap, te verkoopen, met uitzondering echter van 1° de werken die het Instituut ten geschenke ontvangen heeft; 2° de boeken, in Indië gedrukt, en 3° enkele belangrijke en kostbare werken, waarvan het nuttig kan zijn twee ex. te bezitten.

De vergadering meent echter dat op deze wijze het doel, het winnen van plaatsruimte, niet zou bereikt worden, zoodat de vergadering besluit de werken allen te behouden en den Secretaris op te dragen eene vierde boekenkast te doen aanschaffen.

De vergadering wordt door den Voorzitter gesloten.

141STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 15 JUNI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijnmalen, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, 's Jacob, Meinsma en Niemann. De heer Kern met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering werden gelezen. De heer Hoffmann zegt naar aanleiding van de voorlezing, dat ook hij zich niet heeft voorgesteld dat de eenvoudige inzage van het plan van transcriptie zou beschouwd worden als eene goedkeuring daarvan zijnerzijds. De notulen werden daarna goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

1. De ontvangst of aankoop van boekwerken en handschriften:
Van het Dep. van Koloniën:

Regerings-almanak voor N. I. 1872.

Naamlijst der Europ. inwoners in N. I. 1872.

Resumé van het onderzoek naar de regten van den inlander op den grond in Bantam.

Van het Kon. Instituut van ingenieurs:

Tijdschrift 1871—1872. 3° en 4° afl.

Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam:

Verslagen en mededeelingen afd. Natuurk., 2° reeks,
6° deel, 2° stuk.

Verslagen en mededeelingen afd. Letterkunde, 2° reeks,
2° deel, 2° stuk.

Jaarboek 1871.

- Van het Batav. Genoots. van Kunsten en Wetenschappen:
Eerste vervolg catalogus der bibliotheek.
- Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:
Sitzungsberichte der math. naturwissensch. Classe 1872,
n°. 7—12.
- Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:
Monatsberichte 1872, Januari en Februari.
- Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin 1872, Febr. en Maart.
- Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica, new series n°. 242 en 243.
- Van prof. A. de Gubernatis:
La rivista Europea Anno III, vol. II, fasc. 3.
" III, vol. III, fasc. 1.
- Van den schrijver, den heer J. J. Meinsma:
Geschiedenis van de Ned. O. I. bezittingen, 1e dl.
- Van den heer van Limburg Brouwer:
Handschriften op lontarbladen, ontvangen van de heeren
Motké en Valck.
- Aangekochte handschriften in de auctie van den heer M.
Nijhoff te 's Gravenhage:
1. Statistiek der residentie Buitenzorg, 1837. 100 blz. in 4°.
  2. Statistieke beschrijving der afdeeling Tjilatjap, 1843 of
1844. 36 blz. in fol.
  3. Algemeen verslag van:
    - a. de residentie Ternate op ult^o Maart 1838.
    - b. de afdeeling Gorontalo over den jare 1838, 1839 en
de eerste 3 maanden van 1840.
    - c. van het gouvernement Amboina en onderhoorigheden
over den jare 1840.
    - d. de residentie Manado over den jare 1829.
    - e. van de residentie Banda over het jaar 1839.
 Te zamen in één band van 128 blz. in fol.
  4. De Stuers, Verslag aangaande den toestand der residentie
Padang over het jaar 1825. 160 blz. in fol.
  5. J. v. d. Bosch, Voorschriften aangaande de wijze van
bestuur op Sumatra te volgen, gedagt. 9 Jan. 1833.
20 blz. in fol.
  6. Kort overzicht van het gouvernement Celebes en onder-
hoorigheden, 1861—65. Door den Ass.-Resident opge-
maakt. 150 blz. in folio.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. Muir te Edinburgh, waarbij hij verklaart de benoeming tot buitenlandsch lid van het Instituut aan te nemen, en waarbij hij tevens voor de kas eene gift aanbiedt van 10 pond sterling. De ontvangst daarvan is erkend en den heer Muir de dank van het Bestuur betuigd voor zijne belangrijke bijdrage.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 24 Mei 1872, waarbij het Instituut ter publiceering wordt aangeboden het verslag van den heer von Rosenberg betreffende zijne twee laatste reizen naar Nieuw-Guinea. De Minister geeft aan het Instituut volledige vrijheid om de noodige veranderingen aan te brengen en desverkiezende het verslag voor de pers geheel om te werken.

Overeenkomstig den wensch van den heer von Rosenberg is het handschrift bereids toegezonden aan den hoogleeraar Schlegel, en zal daarna in handen worden gesteld van den heer Robidé van der Aa.

c. Van den heer K. F. Holle te Waspada, dd. 15 April 1872, waarbij hij opgave doet van eene zinstorende drukfout in de bijlage der notulen van 19 Nov. 1870, waarvan in de Bijdragen mededeeling zal worden gedaan, en waarin verder het een en ander wordt medegedeeld omtrent de transcriptie.

Dit schrijven wordt in handen gesteld van den Secretaris om daarvan voor de Bijdragen gebruik te maken.

d. Van den heer Clements R. Markham te Londen, waarbij hij mededeelt dat hij eene nieuwe serie heeft geopend van het tijdschrift *Ocean Highways*, waarin hij wenscht op te nemen een verslag der handelingen van alle geografische genootschappen, waarom hij verzoekt een exemplaar te mogen ontvangen van de door het Instituut uitgegeven Bijdragen.

De vergadering besluit overeenkomstig het gedane verzoek.

e. Van bestuurders der Public Library te Victoria, die de ontvangst berichten der toegezonden werken, maar daaraan de mededeeling toevoegen dat die werken ten gevolge van schipbreuk door het zee water beschadigd zijn.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter besluit de vergadering aan het bestuur dier instelling een nieuw exemplaar van die werken toe te zenden.

f. Van den hoogleeraar J. J. de Hollander te Breda, ten geleide van een opstel voor de Bijdragen, zijnde eene eenigszins uitgewerkte geslachtlijst der vorsten van Sambas.

De Secretaris zegt dat hij dit opstel onderworpen heeft aan het oordeel van het Bestuurslid, den heer Meinsma, die tot de opneming heeft geadviseerd, zoodat in overleg met den Voorzitter dit opstel in de juist verschenen aflevering der Bijdragen is opgenomen.

g. Van den heer J. C. B. Wiselius te Soerabaja, ten geleide van een opstel over Djajâ-Bajâ, zijn leven en profetiën.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten dit opstel in handen te stellen van de heeren Meinsma en Niemann, met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der opneming van dit opstel te dienen van bericht en raad.

De Secretaris rapporteert omtrent de opneming in de Bijdragen van een opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. van Amsterdam, Admiraal en Willem Jansz. van Amersfoort, vice-commandeur der O. I. Compagnie. De Secretaris acht het eene welkome bijdrage ter vermeerdering onzer kennis van de geschiedenis der O. I. compagnie in de eerste helft der 17^e eeuw (1603—1634), voornamelijk geput uit archiefstukken, waarvan de openbaarmaking zeer wenschelijk zou zijn. Hij beveelt daarom de opneming van het opstel aan, ofschoon het in het voordeel daarvan zou zijn, wanneer het eenigszins werd bekort. De vergadering draagt, alvorens een besluit te nemen, den Secretaris op in overleg te treden met den heer Leupe en hem in overweging te geven het opstel eenigszins in te krimpen.

De Secretaris doet het voorstel tot opneming in de Bijdragen van een opstel van dr. B. F. Matthes over de geografie van Zuid-Celebes. In dit opstel zijn eenige fouten aangewezen, voorkomende in de Hollander's land- en volkenkunde. Niemand voorzeker is daartoe meer bevoegd dan de heer Matthes, die een groot deel van zijn leven in het goevernement van Celebes heeft doorgebracht en met de talen zeer vertrouwd is. Voor de wetenschappelijke beoefenaars der land- en volkenkunde heeft het opstel groote waarde.

Reeds vroeger (zie notulen der 134ste bestuursvergadering) is van de opneming van dit opstel in de Bijdragen sprake geweest, maar toen afgestuit op de door den heer Matthes gestelde voorwaarde om alle Makassaarsche en Boegineesche woorden en eigen-

namen, in zijn opstel voorkomende, te drukken met die bijzondere teekens en karakters voor juiste transcriptie, die voor zijne bij de firma Spin en Zn. gedrukte Makassaarsche spraakkunst en woordenboek gebruikt zijn. Daar de drukker der Bijdragen die teekens niet bezit en de aanschaffing daarvan voor een enkel stuk niet te vorderen was, meende het Bestuur verplicht te zijn het opstel te weigeren, tenzij de heer Matthes van zijne voorwaarde mocht willen afzien. Dit is echter het geval niet geweest. Intusschen acht de Secretaris de opneming van het opstel zeer wenschelijk, waarom hij op nieuw voorstelt te besluiten het opstel in de Bijdragen op te nemen en daartoe alsnu de tusschenkomst in te roepen van de drukkerij der firma Spin en Zn., die in staat is het opstel geheel overeenkomstig de door den heer Matthes gebruikte karakters te zetten.

De heer Niemann beveelt het denkbeeld der opneming van het opstel zeer aan, waarna de vergadering overeenkomstig het voorstel van den Secretaris besluit.

Redactie der Bijdragen. De Secretaris acht het noodig ten einde te zorgen dat geregeld 6 afleveringen der Bijdragen in het jaar verschijnen, zooals art. 4 van het huishoudelijk reglement wenscht, hij eenige vrijheid van handelen bezitte en de bevoegdheid hebbe elk opstel, terstond na de ontvangst, òf zelf te beoordeelen en op eigen verantwoordelijkheid in de Bijdragen op te nemen, òf, zoo hij zelf daarin bezwaar mocht zien, telkens een of twee leden des Bestuurs over de al of niet opneming te raadplegen. Gelijk 't nu geschiedt, gaat er een geruime tijd te loor, daar toch van elk ingekomen opstel eerst mededeeling moet worden gedaan in de eerstvolgende bestuursvergadering, waarin eene commissie wordt benoemd, die dan in eene daarop volgende bijeenkomst, twee maanden later, 't Bestuur dient van bericht en raad.

Uit de gedachtenwisseling, die naar aanleiding van het gedane voorstel plaats heeft, blijkt dat men ongaarne de bevoegdheid van het Bestuur tot beoordeeling en beslissing der ingezonden opstellen op één zijner leden zou zien overdragen. Zoo uit de tegenwoordige wijze van handelen al eenige vertraging mocht ontstaan, men acht die toch verre verkieslijker boven eene verandering, door den Secretaris beoogd. Ten einde echter zooveel mogelijk aan bestaande bezwaren te ontmoet te komen, besluit de vergadering om in den regel elke maand eene bestuursvergadering te houden en den Secretaris te machtigen de inge-

zonden opstellen in overleg met den Voorzitter dadelijk na ontvangst in handen te stellen eener commissie, met verzoek spoedig te rapporteeren.

De heer Bachiene herinnert, dat in de maand Augustus aanstaande te St. Petersburg gehouden zal worden het internationaal statistisch congres en zou het wenschelijk achten, zoo een of meer leden zich daarheen wilden begeven om het Instituut aldaar te vertegenwoordigen. De heeren Bleeker en Sloet van de Beele verklaren zich bereid zich naar St. Petersburg te begeven en het Instituut op het aldaar te houden congres te vertegenwoordigen. Van deze benoeming zal mededeeling worden gedaan aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, met verzoek daarvan kennis te willen geven ter plaatse waar het behoort, ten einde aan de benoemde vertegenwoordigers de voorrechten te doen verschaffen, die van de zijde van het Russische goevernement aan vertegenwoordigers van wetenschappelijke instellingen worden verleend.

Op voorstel van den Voorzitter zal de aan de vertegenwoordigers uit te reiken geloofsbrief worden geteekend door den heer Bachiene en den Secretaris.

De Secretaris doet het voorstel de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage op te nemen onder de instellingen, waarmede ruiling van werken bestaat. De vergadering beslist overeenkomstig dit voorstel.

Tot nieuwe leden van het Instituut worden aangenomen, de heeren:

A. C. Vreede, privaat-docent te Leiden
en J. C. B. Wiselius te Soerabaja.

De heer Sloet van de Beele zegt, dat op het Rijks-archief een kistje aanwezig is bevattende eenige oude stukken, waarvan een zendeling indertijd een inventaris gemaakt heeft. Het zou wenschelijk zijn dat een of meer der taalkundige leden van het Instituut van die stukken inzage wilde nemen om zoo mogelijk iets meer omtrent den inhoud te vernemen. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de heeren Niemann en Hoffmann zich bereid die stukken te onderzoeken.

De vergadering wordt gesloten.

---

getracht den oorsprong en datum vast te stellen van *die* beelden in onze sfeer, die niet aan de Chineesche beelden zijn ontleend, en die waarschijnlijk van Egyptischen oorsprong zijn.

•Als aanhangsel heb ik de geologische bewijzen voor de hooge oudheid van het Chineesche ras, hoofdzakelijk uit Chineesche bronnen geput, bijgebracht; als ook eene verhandeling over den toestand van beschaving der oude Chineezen, vergeleken met die der tegenwoordige wilde volken. Deze twee groote verhandelingen versterken de bewijzen voor de oudheid van het Chineesche ras, en toonen aan, dat een volk geen grooten trap van beschaving bezocht te hebben bereikt, om in staat te zijn, den hemel voor de behoeften van den landbouw in beelden te onderscheiden.

•De door mij gemaakte berekeningen zijn allen getoetst aan eenen door wijlen den franschen sterrekundige Biot uitgevonden hemelglobe met beweegbare polen.

•De heer Bertaux te Parijs heeft, volgens het model van den heer Biot aan de Faculté des Sciences te Parijs ten geschenke gegeven, een zoodanige hemelglobe voor mij vervaardigd. Deze globe kan op elk jaar vóór of ná onze tijdrekening wordengesteld, en toont dan met mathematische nauwkeurigheid den toestand des hemels aan van de époque die men wil bestudeeren.

•Zooals bekend toch, brengt de zoogenaamde precessie der aardevereenigingspunten en de mutatie van den hemelpool in den loop der eeuwen eene groote verandering te weeg in den toestand des sterrenhemels zooals hij zich aan onze oogen vertoont.

•Historisch weten wij dat sinds vier à vijf duizend jaren het aardevereenigingspunt zich van den *Stier* naar den *Ram* en van daar naar de *Visschen* heeft verplaatst.

•Het is op die verplaatsing dat onze berekeningen zijn gebaseerd, en die tevens als toetssteen kunnen dienen voor de door mij aangevoerde bewijsgronden.

De heer Sloet van de Beele zou gaarne zien dat het Instituut besloot voor de uitgave van dit werk — dat gerekend wordt ongeveer 50 vel druks te zullen belooopen — te zullen zegg dragen.

De Voorzitter oppert de vraag, of het op den weg van het Instituut kan liggen een werk, niet bepaald op Indisch gebied maar meer van wetenschappelijken aard, te doen drukken en uitgeven.

De heer Sloet van de Beele beveelt het Bestuur aan tot de uitgave door het Instituut te besluiten. De schryver toorn heeft

een zeer goeden naam, zoodat wetenschappelijke genootschappen in het buitenland gaarne die uitgave zouden bezorgen. Mocht het Instituut het werk uitgeven, dan zou het de eer van het land op wetenschappelijk gebied in het buitenland ophouden; de betrekkingen toch die het Instituut met buitenlandsche genootschappen onderhoudt en die misschien uitgebreider zijn dan van eenige andere instelling hier te lande, zullen gelegenheid geven het werk ruimschoots in het buitenland bekend te doen worden.

De heer Bachiene meent, dat, al moge de uitgave door het Instituut wenschelijk zijn, het niet te ontkennen is dat het niet rechtstreeks valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut. Daarom beveelt hij aan de algemeene vergadering te raadplegen over de vraag of het Instituut zich met de uitgave van dit werk zal belasten.

De Voorzitter zegt dat hij zooeven de vraag: of de uitgave op den weg van het Instituut ligt, opperde, niet omdat hij die vraag ontkennend wilde beantwoorden, maar om daarover gedachtenwisseling te doen plaats hebben. Hij zelf is voor de uitgave door het Instituut gestemd, omdat, zoo het werk al niet valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut, het toch die werkzaamheden nabij komt. Is de vergadering met hem van oordeel, dat het wenschelijk is de uitgave door het Instituut te doen plaats hebben, dan acht hij raadpleging der algemeene vergadering onnoodig, omdat het Bestuur, gekozen door de algemeene vergadering, geacht kan worden bevoegd te zijn verklaard tot het beslissen omtrent het opnemen van wetenschappelijke geschriften in de werken van het Instituut.

De heer Bachiene meent dat, omdat er twijfel geopperd is of het werk wel valt in den kring der werkzaamheden van het Instituut, omschreven bij het reglement, er in dit geval aanleiding bestaat tot raadpleging der algemeene vergadering.

De Voorzitter geeft in overweging bij stemming omtrent de twee volgende vragen eene beslissing te nemen:

1°. Is, behoudens nader onderzoek van het werk door eene speciale commissie, de uitgave door het Instituut wenschelijk te noemen?

2°. Zal daaromtrent de algemeene vergadering worden geraadpleegd?

De eerste vraag wordt met algemeene stemmen toestemmend, de laatste met 4 tegen 3 stemmen ontkennend beantwoord.

De vergadering besluit thans alvorens eene definitieve be-

afzending tot uitgave door het Instituut te nemen, het handschrift in handen te stellen van eene commissie om de vergadering omtrent die uitgave van advies te dienen. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Hoffmann, Kern en Blommendal, wier rapport, zoo mogelijk, voor of op de volgende Bestuursvergadering wordt te gemoet gezien.

De Secretaris biedt het Bestuur aan een eigenhandig handschrift van wijlen den heer C. de Hesselde, Roomsch-Katholiek geestelijke, overleden op Nias, 31 Augustus 1854, bevattende Waardeelijsten der talen van den Indischen archipel, op zijne reizen door Nederlandsch-Indië verzameld.

Met dankzegging aangenomen ter plaatsing in de boekerij.

De heer Meinsma biedt het Bestuur een brief aan bevattende eenige bijzonderheden van de Orang-Koeboe. Dit stuk, als gesenkt voor de Varia van het Tijdschrift, wordt den Secretaris in handen gesteld.

De vergadering wordt hierna gesloten.

146STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 8 FEBRUARI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wynmaalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Mulard en de heeren 's Jacob, Kern en Sloet van de Boer met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en, na eene opmerking van den Voorzitter, in welke zij te notulen gewijzigd worden, goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van

I. De volgende boekwerken:

Van het Ministerie van Koloniën:

Bleeker Atlas ichthyologique atl. 26.

Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterkunde:

Verhandelingen deel VII.

Verslagen en mededeelingen, 2^e reeks, 2^e dl., 3^e stuk.

C. Leemans, Bathmensche muurschilderingen.

Van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland:

Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1872.

Van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden:

Handelingen en mededeelingen 1872.

Levensberichten 1872.

Van het Historisch Genootschap te Utrecht:

Kroniek 27e jaarg.

H. C. Rogge. Brieven en onuitgegeven stukken van Wtenbogaert:

Katalogus der boekerij, 3e uitgave.

Van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid:

Tijdschrift 3e reeks, deel XIII, 7e en 8e stuk.

Handelingen en mededeelingen 1873 1e stuk.

Van het Congres des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales te Antwerpen:

Comte-rendu, 2 dln.

Van het Ministerie van Koloniën te Londen:

Grammar of the Sindhi language.

Van de Deutsche Morgenländischen Gesellschaft:

Zeitschrift 26e dl., 3e en 4e afl.

Register voor deel 11—20.

Van de Akademie van Wetenschappen te Berlijn:

Monatsbericht Sept. en Oct. 1872.

Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:

Sitzungsberichte 1872, no. 26—29. — 1873, no. 1—3.

Van de Société de géographie te Parijs:

Bulletin Oct.—Dec. 1872.

Van den heer A. de Gubernatis:

Zoological mythology or the legends of animals.

La rivista Europea, afl. Jan. en Febr. 1873.

II. De volgende missives:

b. Van den heer G. H. van Soest, te 's Gravenhage, waarbij deze, namens den heer D. Bauduin, ter opneming in de Bijdragen van het Instituut aanbiedt de door den heer F. Lowder bewerkte engelsche vertaling van een belangrijk Japansch staatsstuk getiteld: „The legacy of Jyéyás.” In den begeleidenden brief

van den heer Bauduin wordt daaromtrent gezegd: „Men kan het (dit staatsstuk) de grondwet noemen, waarnaar Japan sedert eendertig jaren werd bestuurd en waarnaar alle volkszedes, gebruiken en instellingen zich hebben gevormd, zooals men die thans nog grootendeels aantreft, daar wáár de aanraking met Europeanen nog geene wijziging heeft doen ontstaan. Het is het testament, nagelaten door een der eerste Taikoens, wiens wijsheid en deugd hem tot eene Godheid in de japansche overleveringen hebben verheven, en al zijne opvolgers hebben zich de eerste plicht gesteld de voorschriften daarvan getrouw na te komen.“

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten het stuk in te zenden te stellen van den heer Hoffmann, met uitnoodiging te onderzoeken of het reeds elders gepubliceerd is, en zoo neen, of het geschikt is in de Bijdragen van het Instituut te worden opgenomen.

Van den heer Robidé van der Aa, te 's Gravenhage, waarbij de aandacht van het Bestuur gevestigd wordt op hetgeen voorkomt in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap, deel X n° 1 blz. 4, waar gelezen wordt:

„De missive van den resident van Passarocan, dd. 11 Jan. 1872, ten geleide strekkende van eene missive van den heer H. G. Vriesman te Winongan, dd. 9 Januari, volgens welke door wijlen den heer J. Hageman JCzn. bij uitersten wil van 16 Oct. 1871 n° 16 zijn vermaakt;

„dat den heer Vriesman voornoemd al zijne boeken, kaarten, papieren en instrumenten zoo te Soerabaya als elders aanwezig;

„dat het Kon. Instituut van taal-, land- en volkenkunde van Amsterdam te 's Gravenhage al zijne wetenschappelijke papieren (manuscripten)“

De heer van der Aa meent, dat, daar het Bestuur van het Instituut te Batavia niets van dit legaat heeft vernomen, het aangevoerde gedrukte stuk voldoende aanleiding geeft, zich tot den heer Vriesman te wenden met de vraag of het Instituut, benevens reeds bij zijn leven van den heer Hageman ontvangen manuscripten, nog anderen uit diens boedel te wachten heeft.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten den heer Vriesman eenige inlichtingen te verzoeken, bepaaldelyk omtrent de reeds gestelde vraag en of, zoo die vraag bevestigend wordt beantwoord, de toezending van de nadere manus-

cripten door tusschenkomst van den heer Vriesman zal plaats hebben.

De Voorzitter herinnert hierbij, dat de heer van der Aa vroeger in de vergadering van 23 Maart 1870 de belofte heeft gedaan omtrent de toen ontvangen handschriften van den heer Hageman, die den heer van der Aa in handen waren gesteld, rapport uit te brengen. De Voorzitter meent dat het Bestuur er prijs op zal stellen met den uitslag van het door den heer van der Aa ingestelde onderzoek bekend te worden bekend gemaakt. De vergadering besluit, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, den heer van der Aa de vraag te doen: of het Bestuur binnen een niet al te ver verwijderd tijdstip in het bezit van dat rapport zal worden gesteld.

Uitgave van het werk van Dr. Schlegel: Uranographie Chinoise. Het van prof. Hoffmann ontvangen rapport luidt dat hij na inzage daarvan niet weet wat hooger te waarden de solide, wetenschappelijke en afdoende methode, door den schrijver bij de behandeling van zijn onderwerp gevolgd, dan wel de nieuwe belangrijke resultaten die hij op zijn weg verkregen heeft, en acht het overbodig te betoogen dat eene uitgave van dit werk hoogst wenschelijk is.

De heer Hoffmann vindt het verder ook geraden dat het Instituut zich het lot van dit werk aantrekke en al het mogelijke in het werk stelle om de uitgave daarvan hier te lande te doen plaats hebben, te meer daar de hulpmiddelen, die 's Rijks Chineesche (en Japansche) drukkerij daartoe aanbiedt, van dien aard zijn dat ook ten opzichte van de typografische uitvoering iets uitstekends kan geleverd worden.

De heer Kern schijnt het gevoelen van den heer Hoffmann te deelen, maar daar de heer Blommendal het werk nog niet ontvangen heeft, wordt besloten het rapport der heeren Kern en Blommendal af te wachten en de beslissing omtrent de uitgave van dit werk tot eene volgende vergadering te verdagen.

Rapport omtrent het opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. De Secretaris bericht dat dit opstel niet alleen behelst vele biografische bijzonderheden, maar ook vele geschiedkundige feiten bevat omtrent onze vestiging in Nederlandsch-Indië gedurende de jaren 1603—1629. Het sluit zich geheel aan bij hetgeen door den heer de Jonge in zijn geschiedkundig

werk is behandeld, terwijl het tevens Valentijn aanvult en verbetert en bepaaldelyk ook voor de Bandasche geschiedenis niet onbelangryk is te noemen. Op grond van een en ander adviseert de Secretaris tot opneming van het opstel in de Bijdragen, zoodat het eenigszins bekort zal zijn, waartoe de heer Leupe bereidde zijne toestemming heeft gegeven.

De vergadering besluit overeenkomstig het voorstel van den Secretaris.

De Secretaris zegt, dat de heer Leupe een nieuw opstel ter plaatse in de Bijdragen heeft ingezonden, over Salomon Serrano, Raad van Indië in 1644.

Wij zijn besloten dit stuk in handen te stellen van den heer Meinsma, met verzoek het Bestuur omtrent de opneming in de Bijdragen te adviseeren.

Benaming van nieuwe leden. Door de vergadering wordt besloten tot leden van het Instituut te benoemen de heeren:

Cor. de Groot, oud-chef van het mijnwezen in N.-I., te 's Gravenhage.

Mr. F. C. Rose, oud-zee-officier te 's Gravenhage.

Mr. N. A. Holmberg de Beckfelt, kapitein luit. ter zee, te 's Gravenhage.

Mr. G. J. Koff, te Leiden.

Mr. J. J. P. Valetou, te Groningen.

Mr. F. M. C. Peis Rijken, Burgemeester van Arnhem.

Mr. J. Eschauer, te 's Gravenhage.

Mr. P. J. P. de Waard, te Rotterdam.

Mr. J. van Vollenhoven, te Rotterdam.

Mr. J. J. Cremers, te Groningen.

Mr. F. J. J. van Eysinga, te Leeuwarden.

De vier laatstgenoemden, leden der Eerste Kamer van de Staten-Generaal.

Mr. W. F. J. Meinsma, referendaris ter Secretarie, te Batavia.

Mr. L. W. C. van den Berg, hoofdcommies ter Secretarie te Batavia.

Mr. D. de Feyfer, hoofdcommies bij het Departement van Justitie te Batavia.

De heer Meinsma herinnert dat in de bestuurs-vergadering van 21 Sept. 1872 door den heer Kern een voorloopig verslag

werd uitgebracht namens de commissie voor de transcriptie, maar na dien tijd hebben noch het Bestuur, noch de leden der Commissie iets meer van die zaak vernomen. Niettemin is het wenschelijk, dat deze zaak vóór de aanstaande algemeene vergadering tot een einde worde gebracht en de heer Meinsma stelt daarom voor den heer Kern mede te deelen, dat het Bestuur er prijs op zou stellen, wanneer de Commissie in de volgende bijeenkomst van het Bestuur haar verslag kon uitbrengen.

De vergadering besluit overeenkomstig dit voorstel, waarna zij, niets meer aan de orde zijnde, gesloten wordt.

EERSTE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 13 JULI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bachiene, Blommeudal, Mensma, Niemann en Wijnmalen (Secretaris). Met kennisgeving afwezig de heeren Bleeker, Sloet van de Beke, Dumontier, Kern, Hoffmann, Millard en 's Jacob.

Ter gevolge der afwezigheid van den Voorzitter en den Oudervoorzitter, bekeert de heer Bachiene, als oudste in jaren, tot het Voorzitterschap.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering zijn gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

1. De ontvangst der volgende boekwerken:
  - a. 1. Departement van Koloniën.
Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoeringen op Java en Madura over 1870.
  - a. 2. Koninklijke bibliotheek, te 's Gravenhage:
Verzoegen van de aanvragen der Koninklijke bibliotheek over 1871.
  - a. 3. Academie van Wetenschappen, te Weenen:
Statistiek der philosophische-historische Classe, 68e deel, afl. 2—4, 69e deel, afl. 1—3.
  - a. 4. Statistiek der mathematisch-natuurwetenschappelijke Classe, 1872, no 13—16.
  - a. 5. Academie van Wetenschappen, te Berlijn.
Mousson rapport over 1872.
  - a. 6. Société de géographie, te Parys.
Rapport, Avril 1872.
  - a. 7. Istituto Lombardo di scienze e lettere.
Rendiconto 2^a Serie, deel IV, afl. 8—20, deel V, 3^a 1—7
e 2^a 31.

Van het Departement van Oorlog, te Washington:

Tree copies of the tri-daily Weater Nap.

Tree copies of the tri-daily Bulletin.

Van Clements R. Markham, te Londen.

Ocean Highways, the geographical Record, Juli 1872.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea, Juli 1872.

II. De volgende brieven:

a. van den bibliothekaris der Koninklijke bibliotheek, de ontvangst berichtende van een ex. der Bijdragen, derde reeks, deel I—VI, alsmede van eenige afzonderlijke werken, door het Instituut uitgegeven, terwijl verder aan het Instituut wordt aangeboden een ex. der verslagen van den bibliothekaris van 1866 tot 1871.

b. Van den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 26 Juni jl., in antwoord op het schrijven van het Instituut, waarbij, de Minister verzocht werd kennis te willen geven, ter plaatse waar het behoort, van het besluit van het Instituutsbestuur tot benoeming der heeren Bleeker en Sloet van de Beele als afgevaardigden van het Instituut op het internationaal statistisch congres te St. Petersburg. In den brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken wordt te kennen gegeven, „dat zoolang van regeeringswege geen afgevaardigden ter bijwoning van het congres zijn aangewezen, de beschikking op het verzoek zal moeten worden aangehouden.”

De missives *a* en *b* worden voor kennisgeving aangenomen.

c. Van den Minister van Koloniën, dd. 19 Juni 1872, ter beantwoording van het verzoek van het Instituutsbestuur om door eene bestelling de uitgave te ondersteunen van eene door den heer Meinsma bewerkte Babad Tanah Djawi of Javaansche kronijk. De Minister van Koloniën schrijft, „dat blijkens de inlichtingen, door den Goeverneur-Generaal van Nederlandsch Indië verstrekt, de Babah Tanah Djawi in Indië niet geschikt wordt geacht voor het onderwijs op de inlandsche scholen, maar wel voor verspreiding onder de inlandsche bevolking. mits ontdaan van de aanteekeningen van den heer Meinsma, welke, terwijl zij voor den inlander onverstaanbaar zijn, den prijs van het werk noodeloos verhoogen.” De Minister verzoekt nu opgave

21. van den voorgaenden inhoud.

•In deel X van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vindt men een bericht van H. J. Domis betreffende een door hem op Java gevonden steen met Kawi-inscriptie, die zich thans, onder het merk I A. n. 51 in 's Rijks museum van oudheden alhier bevindt.

•Het bericht van Domis gaat vergezeld van eene ruwe schets van den steen, voldoende om dezen uit te herkennen, doch op verre na niet om de inscriptie uit te lezen, en van eene zoo-genaamde vertaling van den bekeerden sultan van Soemenap. Hoeveel vertrouwen deze vertaling verdient, laat zich reeds hieruit nagaan, dat zij het jaartal 127 vermeldt, waar de inscriptie volkomen duidelijk 1371 heeft!

•Ofschoon voor 't overige niet in staat, voor die valsche eene ware vertaling in de plaats te geven, is 't mij evenwel giukt de inscriptie, behoudens enkele nog twyfelachtig gebleven punten, te lezen, en er althans verscheidene min of meer bekende woorden in aan te treffen, die eengermate den inhoud laten vermoeden.

•Het is mij daarom voorgekomen dat een behoorlijk facsimile op matige schaal (b. v. op $\frac{1}{2}$, zijnde de inscriptie ongeveer 0,8 meter lang of breed en hoog), met transcriptie in ons schrift, tevens verklaring van 't alfabet en van de bekende woorden als eene kleine bijlage tot de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in deel X, zou kunnen worden geplaatst.

De vergadering erkent eenstemmig de wenschelijkheid der opneming in de Bijdragen van bedoeld facsimile met transcriptie en verklaring en machtigt den Secretaris met den heer Cohen Stuart in overleg te treden en, zoo de kosten niet te hoog zijn, last tot de uitvoering te geven.

De heer Meinsma brengt, mede namens den heer Niemann, rapport uit omtrent het aan het Instituut ter plaatsing toegezonden opstel van den heer Wiselius over Djajâ-Bâjâ, zijn leven en profetieën. Het rapport van den heer Meinsma is van den volgenden inhoud:

„Het nevensgaand artikel, dat ons eenige inlichtingen geeft omtrent de meermalen besproken voorspellingen van Djajâ-Bâjâ is wel waardig in de Bijdragen opgenomen te worden. Het is mij niet mogelijk geweest de ons bekende teksten bij Winter, Zamenspraken II en de Hollander, die in het stuk worden genoemd, te vergelijken. Hier en daar schenen mij onnauwkeurigheden te zijn, die ik evenals sommige verklaringen geheel voor rekening van den schrijver laat. Het zij mij vergund hierbij op te merken dat een dergelijke profetie, als hier van Djajâ-Bâjâ gegeven wordt, in het boek Adji-Sâkâ (uitgave van Gaal en Roorda, pag. 248—261) aan Vorst Bandjaran-Sari of liever Sang Pandita Radja, zooals hij na zijn troonsafstand genoemd werd, in den mond wordt gelegd: de profetieën gaan evenwel niet zoover, maar bepalen zich tot de splitsing van het rijk in twee deelen; in enkele opzichten afwijkend, is er evenwel zooveel overeenkomst tusschen dat ik beide verhalen gerust oorspronkelijk voor hetzelfde durf houden, dat nu maar verschillend is ingekleed.”

Na dit advies besluit de vergadering den Secretaris te machtigen tot opneming van het opstel in de Bijdragen.

De heer Niemann zegt dat hij de pakken, in het Rijksarchief voorhanden en waarvan de heer Sloet van de Beele in de vorige vergadering gesproken heeft gezien. Van die stukken, waarvan de meesten geschreven zijn in loopend Perzisch schrift, anderen in de Toeloegoesche of andere taal, is de inhoud door een zendeling aangeduid. Zij hebben allen betrekking op voormalige Nederlandsche kantoren in Voor-Indië. De heer Niemann wenscht ook het gevoelen van de heeren Kern en Hoffmann over die stukken te hooren en stelt zich dus voor het Instituut nog nader rapport te doen.

De Secretaris zegt dat hij een opstel heeft ontvangen van den heer **Hollander**, getiteld: „Een Engelschman en een Noord-Amerikaan in Nederlandsch Oost-Indië”. Ofschoon dit opstel beter geschikt zou zijn voor het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, dan voor de Bijdragen, geeft de Secretaris niettemin in overweging het voor de Bijdragen te bestemmen, ook omdat de inzending heeft plaats gehad tengevolge van eene tot den heer **Hollander** gerichte uitnoodiging. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

De vergadering wordt daarna gesloten.

143STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 21 SEPTEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren **Bleeker** (Voorzitter), **Wijnmalen** (Secretaris), **Bachene**, **Bloemendal**, **Dumouatier**, **Hoffmann**, **Kern**, **Meinsma** en **Niemann**. Afwezig de heer **Sloet van de Beele**, met kennisgeving, en de heeren **Meliard** en 's **Jacob**.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Observations made at the magnetical and meteorological observatory at Batavia. Vol. I.

De residentie Kadoe naar de uitkomsten der statistische optelling. Koloniaal Verslag over 1871.

Jaarboek van het mijnwezen in Nederl. Oost-Indië. Deel 1872.

Van het Bataviasch-Genootschap van Kunst en Wetenschap:

Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde. Deel XVIII. afl. 3 en 4. deel XX. afl. 3.

Notulen deel IX. 1871.

- Eerste vervolg. Catalogus der bibliotheek.
- Van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam:
Verslagen en mededeelingen. Afd. Natuurkunde, 2^e reeks,
6e dl., 3e stuk.
- Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:
Tijdschrift, 1871—1872, 5e afl.
- Van de Keizerlijke Akademie, te Weenen:
Sitzungsberichte der Math. Naturwissenschaftlichen Classe
1872, n° 17—20.
- Van de Kon. Akademie te Berlijn:
Monatsberichte, April 1872.
- Van de Keizerlijke Akademie te St.-Petersburg:
Mémoires. Deel XVII, n° 11—12, XVIII, n°. 1—7.
Bulletin. Deel XVII, blad 1—26.
- Van de Asiatic Society:
Journal, New Series, vol. V, n°. 2, VI, n°. 1.
- Van de Geographical Society:
Proceedings, deel XV, n°. 5, XVI, n°. 1—2.
- Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica. Old Series, n°. 228—229, New Series,
n°. 244—245, 247—251.
- Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin April 1872.
- Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift dl. 26, n°. 1—2.
- Van de Gesellschaft für Erdkunde:
Zeitschrift n°. 38.
- Van de Anthropologischen Gesellschaft te Weenen:
Mittheilungen, n°. 12—14.
- Van de Smithsonian Institution:
Report 1870.
Monthly report on the commerce and navigation of the
United States, for the year ended June 1871.
Ninth report of the California institution for the education
of the deaf and dumb and the blind.
- Van den heer Dr. B. F. Matthes, te Kampen:
Over de Bissoes of Heidensche priesters en priesteressen.
- Van den heer Angelo de Gubernatis:
La rivista Europea. Anno III, vol. III, afl. 3, vol. IV, afl. 1.

II. De volgende missives:

a van den Minister van Koloniën, dd. 19 Augustus jl., waarbij het Instituut wordt verzocht aan het Departement te leveren 500 ex. van de Babad Tanah Djawi of Javaansche kroniek, zonder de aantekeningen van den heer Meinsma, waarvoor het Instituut f 3.— per ex. in rekening zal kunnen brengen.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de door den heer Smits geleverde opgave der drukkosten van dit werk. Die opgave berust op een schrijven van de firma Enschedé te Haarlem, wier tusschenkomst door den heer Smits is ingeroepen, omdat deze laatste van de veronderstelling is uitgegaan dat men het werk van den heer Meinsma met de nieuwe (schuinsche) Javaansche type zou wenschen gezet te hebben. De vergadering acht het evenwel wenschelijk, omdat de ontvangen prijsopgave zeer laag wordt geacht, dat de heer Smits ook bij andere drukkerijen eene prijsberekening vrage, terwijl de vergadering het verder gezaden oordeelt het werk te zetten met de oude (staande) Javaansche type.

b. Van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 19 Augustus 1872, ten geleide van eene herinneringsmedaille met diploma door het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrykskundig congres aan het Instituut toegekend.

De ontvangst van deze stukken is bereids aan den Minister van Binnenlandsche Zaken bericht.

c. Van het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrykskundig congres, waarbij het Instituut dank wordt gezegd voor het zenden van een vertegenwoordiger op het congres, en waarbij verder de toezending wordt terugkomst van een verslag het verslag der vergaderingen van het congres, met bijgevoegten catalogus der gehouden expositie.

Zoodra dit werk ontvangen zal zijn, zal daarvoor de dank van het Instituut worden betuigd.

d. van Commissarissen te Paramaribo, dd. 13 Juli 1872. Dit schrijven strekt voornamelijk ter beantwoording van de overzigt van het Instituitsbestuur, waarbij inhoofdingen worden gevraagd zekere de geldelijke aangelegenheden.

Verder wordt mededeeling gedaan dat voor hun lidmaatschap beiden bedankt de heeren J. Sander, A. H. J. G. G. G. G. G.

Carstairs, S. Soesman Jr. en J. van Praag, terwijl het lid, de heer A. M. Coster, overleden is.

Door Commissarissen wordt verder voorgesteld, tengevolge van de aftreding van den heer Carstairs, tot commissaris van het Instituut te benoemen den heer van Dissel.

De penningmeester verklaart genoeg te nemen met de gegeven inlichtingen, waarvoor Commissarissen dank zal worden gezegd.

De vergadering besluit verder, overeenkomstig het gedane voorstel, tot commissaris te benoemen den heer S. van Dissel. Van deze benoeming zal aan commissarissen mededeeling worden gedaan en tevens worden verklaard dat het Bestuur met leedwezen kennis genomen heeft van het ontslag van vijf leden, te meer omdat betwijfeld mag worden of de reden, die tot het ontslag geleid heeft, juist is. Commissarissen meenen toch het bedanken van die leden te moeten toeschrijven aan de weinige belangstelling die, naar hun oordeel, die kolonie tot dusver van het Instituut heeft ondervonden. Het Bestuur meent integendeel, dat het Instituut steeds van belangstelling voor de kolonie bewijs heeft gegeven. Alle bijdragen, die het Bestuur uit West-Indië werden toegezonden en die van wetenschappelijken aard waren, zijn op een enkele uitzondering na misschien, steeds in de Bijdragen opgenomen. Ook de verslagen der vergaderingen van Februari en Juni 1868, ofschoon zeer laat aan het Bestuur ingezonden, zijn eene plaatsing niet geweigerd. Indien evenwel het Bestuur in een enkel opzicht niet geheel aan de wenschen van sommige of alle leden in West-Indië heeft kunnen voldoen, was dit niet toe te schrijven aan gemis van belangstelling, maar aan de overtuiging dat het Instituut door een toegeven aan die wenschen een veld zou betreden dat geheel ligt buiten den kring van zijne werkzaamheden.

e. van den heer A. B. Cohen Stuart te Leiden, waarin wordt te kennen gegeven dat de vermoedelijke kosten van het te vervaardigen facsimile (zie het verslag der vorige bestuursvergadering) zullen bedragen voor 500 exc., met inbegrip van papier, ongeveer f 50.

De vergadering stelt genoemde som voor het aangewezen doel beschikbaar, en machtigt den Secretaris den heer Cohen Stuart uit te noodigen door zijne welwillende tussenkomst het facsimile te doen vervaardigen.

De heer Niemann brengt verslag uit omtrent een opstel van de heer Wiselius, ter opneming in de Bijdragen ingezonden, getiteld: „Bydrage tot de kennis van het eiland Ternate in het midden der 18° eeuw.“ De heer Niemann ontraadt de opneming van dit opstel, omdat het niets van eenig belang bevat dat men niet reeds bij Valentijn, Bleeker, v. d. Crab en anderen vindt.

De vergadering besluit overeenkomstig dit advies.

De Secretaris zegt dat de heer Pijnappel twee opstellen heeft ingezonden voor de Bijdragen, het eene getiteld: „Eenige aanmerkingen op Wallace Insulinde“, het andere: „Over de kennis van de Arabieren, voor de komst der Portugezen, van den Indischen Archipel bezaten.“

Overeenkomstig het advies van den Voorzitter en den Secretaris, richtigt de vergadering beide opstellen in het Tijdschrift op te nemen.

De heer Kern brengt een voorloopig rapport uit namens de commissie belast met het ontwerpen van een stelsel van transcriptie. Hij meent in de eerste plaats te moeten opmerken dat het uit eene toelichting bij de in eene vorige aflevering opgenomen plaat, die een stelsel van transcriptie bevat, ten onrechte is afgeleid dat de bedoeling was de mede-arbeiders in de Bijdragen te dwingen. Men wenschte dat de schryvers in de Bijdragen zoo veel mogelijk het vroeger medegedeelde stelsel zouden volgen, maar geenszins wilde men hen daartoe verplichten. Aan de verkeerde opvatting, het gevolg waarschijnlijk van eene onjuiste zinsnede in de toelichting, is het protest toe te schrijven dat door den heer Roorda werd ingezonden en die daarbij verder eenige aanmerkingen tegen het ontworpen stelsel bevatte. De commissie, later benoemd om van de gemaakte opstellen kennis te nemen, zoo van den heer Roorda als van anderen, kennis te nemen, heeft zich met die zaak bezig gehouden, maar is nog niet in staat een definitief rapport uit te brengen, daar nog veel overleg noodig is. Op verzoek van den heer Kern heeft de commissie dilligent verklaard.

De Secretaris zegt dat hij van den heer Robidé van der Aa ontvangen heeft het handschrift van het reisverhaal des heeren Koenig. De heer van der Aa heeft dit handschrift geheel voor de pers gereed gemaakt, met toevoeging van een groot aantal noten en aantekeningen.

De vergadering machtigt den Secretaris thans eene opgave te verzoeken van de kosten, verbonden aan de uitgave van dit handschrift met de daarbij gevoegde kaarten en platen, ten einde daaromtrent in eene volgende vergadering eene beslissing te kunnen nemen.

Tot leden worden voorgesteld en aangenomen de heeren: J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, beide te 's Gravenhage.

De vergadering wordt hierna gesloten.

144STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 19 OCTOBER 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommental, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Tijdschrift deel XVIII, afl. 5.

Notulen deel X, n°. 1—2.

Van de Ned. Maatschappij van Nijverheid:

Tijdschrift 3^e reeks, deel XIII, stuk 5—6.

Van de Société de géographie te Parijs:

Bulletin, Afl. Juni 1872.

Van de Société Impériale géographique te St. Petersburg:

Otcet, jaarg. 1871.

Izwjastija, deel VII, afl. 4—8, deel VIII, afl. 1—3.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea. Anno III, vol. IV, afl. 2.

Van den heer Ch. Ruelens, te Brussel:

La découverte de l'Australie.

II. De volgende missives:

a. Van de heeren J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, medede bericht dat zij het aangeboden lidmaatschap aanvaardden.

b. Van Commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 19 augustus 1872, waarbij aan het Bestuur worden toegezonden twee wissels, groot f 302 en f 290, de eerste ter voldoening der goevernements-bijdrage over Juni tot December 1871, na aftrek der maandelijksche bezoldiging van den bediende, en van twaangen contributien, de tweede bevattende de goevernements-bijdrage over het eerste halfjaar 1872, na aftrek van kleine giften.

Verder wordt bericht, dat ten gevolge van de verplaatsing van den heer van Limburg Brouwer naar Padang, deze niet als commissaris van het Instituut is kunnen optreden, zoodat wordt voorgesteld tot commissaris te benoemen den heer Mr. W. B. Bergsma.

De toegezonden wissels zijn in handen gesteld van den penningmeester. overeenkomstig de gedane voordracht wordt tot commissaris van het Instituut te Batavia benoemd de heer Mr. W. B. Bergsma.

Utgave der Babad Tanak Djawi. De Secretaris zegt dat, naar aanleiding van het in de vorige vergadering genomen besluit, om voor den druk van het werk van den heer Meinsma aan te brengen van de groote staande Javaansche typen de voorkeur te geven, met den heer Smits nader in overleg is getreden. Hij heeft verklaard, nu de staande type verlangd wordt, zelf staat te zijn het werk te zetten, daar hij van die lettersoort een buitengewoon grooten voorraad ter zijner drukkerij voorhanden heeft.

Tot nu toe vroeger gerekend is op eene oplage van 1250 ex., is nu na nadere overweging, eene oplage van 1100 ex. voldoende geoordeeld. Met deze oplage blijven er, na aftrek van de 500 ex. voor het Departement van Kolonien en de exx. voor de leden van het Instituut, nog 200 exx. voor den handel over, hetgeen, ook naar het oordeel van den heer Meinsma, voldoende wordt geacht. De heer Smits verbindt zich om gedurende de wintermaanden eenmaal per week, later, des gevorderd, meer te leveren, zoodat het geheel het geheele werk, met de aantekeningen begroot ongeveer 50 vel, in den loop van 1873 gereed zal zijn.

Na deze mededeelingen gehoord te hebben, besluit de vergadering, overeenkomstig het advies van den Secretaris, den heer Smits het drukken van het werk op te dragen.

Uitgave van het reisverhaal des heeren von Rosenberg. De Secretaris deelt de prijsopgave mede voor het drukken van den tekst en voor het leveren der bij het werk gevoegde platen.

De vergadering overweegt in de eerste plaats de wijze van uitgave der platen, en beslist dat zij niet in den tekst ingevoegd, maar achter het werk geplaatst zullen worden, terwijl ook wordt besloten, met het oog op de platen, het handschrift te drukken in kwarto formaat. De vergadering bepaalt verder dat het drukwerk door den heer Smits en de platen door den heer Trap zullen geleverd worden, terwijl aan den Secretaris wordt opgedragen met den heer Trap in nader overleg te treden omtrent de prijsopgave, vooral omdat sommige platen nog vereenvoudigd kunnen worden.

Herdruk van van der Tuuk's maleisch leesboek. De Secretaris zegt dat de oplage van dit leesboek uitgeput is en geeft in overweging, met het oog op het gebruik dat daarvan gemaakt wordt en de betrekkelijk geringe kosten aan den herdruk verbonden, tot dien herdruk te besluiten. De vergadering draagt aan de heeren Meinsma en Niemann op hieromtrent bij eene volgende gelegenheid advies te willen uitbrengen, terwijl laatstgenoemde zich bereid verklaart daaromtrent ook in overleg te treden met den heer v. d. Tuuk, die zich thans op Bali bevindt.

De heer Niemann zegt, dat hij een schrijven ontvangen heeft van den zendeling, den heer van Eck, die verklaart in het bezit te zijn van eenige Balineesche teksten, waarvan hij afschriften (met Romeinsche letter) en vertaling zou willen maken om die aan het Instituut ter opneming in de Bijdragen aan te bieden. Het gedeelte van den brief, dat op deze zaak betrekking heeft, luidt aldus:

„Ik ben zoo vrij een beroep te doen op uwe welwillendheid door u te verzoeken mij wel te willen mededeelen of het Kon. Instituut misschien genegen zou zijn den druk met Latijnsch karakter van een der hieronder genoemde gedichten op zich te nemen en zoo ja, met of zonder bijgevoegde vertaling.

1. Bagoes Hoembara, groot ruim 900 koepletten in djinada-

2012
prince uit Dahi en eene uit Djong-Biroe (ook op Java), naar
Bain terug Historische waarde heeft dit stuk weinig, maar voor
de kennis van het Balineesch is het zeer aan te bevelen. 2. Pan
Bengking, een algemeen bekend spotticht, waarin de balineesche
en mohammedaansche priesters met hunne voorgewende geleerdheid
en heiligheid, duchtig aan de kaak gesteld worden. Het verhaal
staat met de vermelding van een bloedig gevecht tusschen den
vorst van Pamamoran (In Blambangan? het land, waar de spot-
vogel P. B. teluis hoort) en den Radja D'keh, waarbij eerst-
genoemde wordt ter zijde gestaan door den vorst van Djagatra
(gezoue balische spelling voor Djakatra). 3. Séwagati, een echt
balineesch verhaal, 225 kopejietten groot, een boek voor jongelieden,
grijkt de Balineezen zeggen, daar het van vrien en trouwen
aanzien'angt en met eene schaakpartij bestaat. 4. Tjoepak, ge-
schiedenis van 2 broeders, die de onderlijke woning ontvluchten
en waarvan de een, na allerlei avonturen, in zeker land (?) de
dichter des vorsten trouwt en later op den troon komt. 5. Toen-
djoeng-Biroe, een soort van godsdienstige roman, waarin twee
gezusters, Toendjoeng Poethi en T. Barak, met hunne nicht
T. Biroe de hoofdrol spelen. Mocht het Instituut tot den
druk besluiten, dan zal ik mijn best doen om zoo spoedig mo-
geuk een kopie, duidelijk geschreven, te kunnen overzenden.
De noodige verklaring en ontbeideringen zullen naast of beneden

congres te St. Petersburg te vertegenwoordigen, verklaren dat zij tot hun leedwezen door verschillende omstandigheden verhinderd zijn geworden de reis naar St. Petersburg te ondernemen.

De vergadering wordt gesloten.

145STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 21 DECEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijumalen (Secretaris), Blommendal, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier, wegens ongesteldheid, met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van

I. De volgende boekwerken.

Van het Departement van Koloniën:

de Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. 6^e dl.

Van het Inst. van ingenieurs:

Tijdschrift 1872—1873, 1° afl.

Van de Ned. Maatschappij tot bevordering van nijverheid:

Handelingen 1872.

Van de Kamer van koophandel en nijverheid te Batavia:

Eene zeehaven voor Batavia.

Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:

Monatsbericht Mei—Augustus 1872.

Van de Akademie van wetenschappen te Weenen:

Berichten jaarg. 1872 no XXI—XXV.

Van de Société de géographie te Parijs:

Bulletin Junij 1872.

Van Dr. B. Matthes, te Kampen:

Boeginesche chrestomathie II en III.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea afl. Nov. 1872.

II. De volgende missives:

1° van den generaal Weitzel, die het Instituut voor zijne bibliotheek aanbiedt eene fraai beschreven bamboe uit de Lampongs afkomstig, benevens twee manuscripten op boomschors, het eene is met arabische letter geschreven, het andere werd den heer Weitzel als Lampongs-schrift ter hand gesteld.

Den heer Weitzel zal de dank van het Bestuur voor dit geschenk worden betuigd, terwijl de aangeboden handschriften in de bibliotheek zullen worden opgenomen.

De heer Sloet van de Beele verklaart, naar aanleiding van dit schrijven, dat hij bereid is eenige exx. ter beschikking van het Bestuur te stellen van het door hem uitgegeven en door den heer van der Turk bewerkt geschrift, getiteld: „Les manuscrits Lampongs“, ten einde daarvan een ex. te zenden aan de binnen- en buitenlandsche genootschappen en bibliotheken, die met het Instituut in betrekking staan. Het Bestuur verneemt met welgevallen dit aanbod en draagt den Secretaris op, na ontvangst der toegezegde exemplaren, aan ieder der bedoelde instellingen een exemplaar toe te zenden.

2°. Van Commissarissen te Batavia, dd. 25 Augustus 1872, waarbij wordt toegezonden eene rekening-courant van 1 Juni 1871 -- 1 Juli 1872 en verder een wissel, groot f 600 wegens betaalde contributiën, waarvan de specificatie zal volgen.

Deze missive wordt voor kennisgeving aangezonden. De wissel is berijds in handen van den penningmeester.

3° van den Onder-voorzitter van het Instituut, den heer Sloet van de Beele, waarin wordt medegedeeld, dat de heer Schlegel, leraar der chineesche taal te Batavia, bekend door verschillende geschriften over China, die hem de doctorswaardigheid *honoris causa* te Jena bezorgde, -- van het juist verschenen werk van den heer Schlegel, getiteld: „Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes“ -- het Instituut een ex. aangeboden -- een uitvoerig werk in de Fransche taal heeft geschreven, getiteld: „Uranographie Chinoise ou preuves directes, nouvelles et nombreuses, que l'astronomie chinoise est la plus ancienne et que l'astronomie des anciens peuples occidentaux a été empruntée à celle des Chinois“.

Op uitnodiging van den heer Sloet van de Beele, heeft de

de auteur, de heer Schlegel, eene nota omtrent dit werk geschreven, welke het volgende behelst:

„Verscheidene beroemde geleerden, zooals Bailly, Dupuis, Letronne, Wilhelm von Schlegel, Jdeler, Adolf Holzmann, enz. hebben vruchteloos naar den oorsprong der namen der sterrebeelden van onze oude hemelkaarten gezocht.

„Dan eens werd de uitvinding dezer namen aan de oude Egyptenaren, dan weder aan de Assyriërs, Chaldeeuwen of zelfs de Grieken toegeschreven. Maar niettegenstaande alle de geleerde verhandelingen door deze mannen geschreven, is deze kwestie nog steeds in het duister gehuld.

„Alle deze geleerden echter erkenden het beginsel dat de sterrebeelden van onzen hemel betrekking hadden op den landbouw en het klimaat; maar geen van hun heeft ooit deze betrekking kunnen ophelderen; want al kwamen ook sommige dezer beelden met het klimaat van een dezer oude volkeren overeen, zoo pasten zij dan toch weder niet op den landbouw dezer volkeren.

„In 1835 gaf de Chevalier de Paravey eene kleine brochure uit, waarin hij voor de eerste maal de treffende overeenkomst tusschen sommige namen van Chineesche en westersche sterrebeelden aantoonde; maar, uit gebrek aan kennis van het Chineesch, kon hij den oorsprong dezer namen niet bewijzen.

„In het jaar 1868 toevallig te Batavia dit boekje in handen krijgende, kwam ik op het denkbeeld te beproeven of ik wellicht gelukkiger in mijne nasporingen mocht zijn dan de Chevalier de Paravey.

„Dit slaagde boven verwachting, en eene gedurende acht jaren voortgezette studie der Chineesche sterrebeelden, bracht mij tot de overtuiging:

1°. dat de Chineesche sterrebeelden, ten getale van meer dan 750, allen betrekking hadden op den landbouw, het klimaat, en de natuurlijke voortbrengselen van het oude China.

2°. dat men in die beelden drie duidelijk begrensde perioden kan onderscheiden; daar men onder die beelden drie poolsterren, en drie lente-eveningspunten vindt, die respectievelijk de epochen van 17000, 14500 en 3000 voor onze tijdrekening aantoonen; en

3°. dat bijna alle de oude westersche sterrebeelden hunne namen hebben ontleend aan de Chineesche sfeer.

„In het tweede gedeelte van mijne verhandeling heb ik ook

EENIGE OPMERKINGEN

OMTRENT EN NAAR AANLEIDING VAN DAT GEDEELTE

van

D^r. J. J. DE HOLLANDER'S

HANDLEIDING BIJ DE BEOEFENING DER LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË,

HETWELK HANDELT OVER HET GOUVERNEMENT VAN

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Het valt zeker niet te ontkennen, dat bovengenoemde Handleiding van Dr. J. J. De Hollander zich bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië zoowel door inhoud als vorm ten sterkste aanbeveelt. Volgarne geef ik dan ook den heer J. J. De Hollander den lof, die hem zoo regtmatig toekomt, van een hoogst verdienstelijk en uitstekend boek geleverd te hebben. Maar het spreekt van zelf, dat hij bij het schrijven van een werk van dien aard en omvang als het zijne, maar al te dikwerf op een dwaalspoor moest geraaken. Dit geldt inzonderheid daar, waar hij die gedeelten onzer Oost-Indische bezittingen behandelt, welke nog zoo weinig bekend zijn, als onze buitenposten. En dat weinige, hoe gebrekkig is het dan nog maar al te dikwerf! Ik houd mij dus overtuigd, dat het den geachten Schrijver niet dan welkom zijn kan, om van een ieder, die op één dier buitenposten gevestigd was, of nog is, eene nauwkeurige opgave te bekomen van al de fouten, die deze in de behandeling van het hem door eigen aanschouwing bekend gewest opgemerkt heeft. Alleen langs dien weg kan het werk van Dr. Hollander mijns inziens eenmaal

zoodanige volledigheid bereiken, dat het een ware vraagbaak wordt voor een ieder, die belang stelt in de nauwkeurige kennis van eenig gedeelte, welk dan ook, onzer Nederlandsch-Oost-Indische bezittingen.

In de hope, dat mijn voorbeeld later door anderen nagevolgd worde, deel ik het publiek hiernevens eenige opmerkingen mede omtrent en naar aanleiding van hetgeen Dr. De Hollander over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden gezegd heeft.

Na tot tweemaal toe een tijd van circa 9 jaar niet alleen te Makassar, maar ook dikwerf in de Binnenlanden van Zuid-Celebes doorgebracht te hebben, vermeen ik, geenszins een vreemdeling in dat mij zoo dierbaar geworden gewest gebleven te zijn. Bovendien had ik bij het maken mijner opmerkingen de gelegenheid, gedurig iemand te raadplegen, als mijn' vriend, den kundigen en hoogstverdienstelijken controleur 1° kl. J. Bensbach, die zijn gansche leven op Celebes gesleten, en als reizend ambtenaar insgelijks een groot gedeelte daarvan in persoon bezocht heeft. Door hem was ik vooral ook in staat, om, ofschoon reeds in Holland teruggekeerd, een nauwkeurige opgave te erlangen van al de veranderingen, die er, sedert het verschijnen van De Hollander's werk, op Zuid-Celebes hadden plaats gevonden.

Alvorens echter tot de door mij onderuomen taak over te gaan, laat ik hieronder eene korte opheldering volgen omtrent de wijze, waarop ik de inlandsche eigennamen met onze letters getranscribeerd heb. Voor een werk toch, als dat van den heer De Hollander is het voorze-ker een hoofdvereischte, dat de uitspraak der eigennamen van plaatsen en personen nauwkeurig en duidelijk aangewezen worde. Te meer acht ik mij hiertoe gedrongen, omdat mijne wijze van transcriptie wel eens verkeerd begrepen is, en daardoor aanleiding tot misverstand gegeven heeft. Dit is onder anderen het geval geweest met een "Beknopt verslag van een verblijf in die Binnenlanden van Celebes, "waar Boegineesch gesproken wordt, gedurende zes maanden, van

“24 April tot 24 October 1856,” alsmede “een dito mijner reizen in de Binnenlanden van Celebes, in de jaren 1857 en 1861,” beide opgenomen in de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96 tot en met 99. Aan de verkeerde daarin voorkomende spelling is het dan ook te wijten, dat de heer De Hollander, die van beide geschriften gebruik maakte, buiten zijne schuld de uitspraak van enkele namen onjuist opgaf.

Wanneer een Boeginesche of Makassarsche letter bij de transcriptie niet dan door middel van twee of meer Hollandsche karakters aangeduid kan worden, bedien ik mij van een vereenigingsteeken.

Deze aldus zamengestelde teekens zijn: λ ($\tilde{n}g$), λ ($\tilde{n}gk$), λ ($\tilde{n}p$), λ ($\tilde{n}r$), λ ($\tilde{i}j$), λ ($\tilde{d}j$), λ ($\tilde{n}j$) en λ ($\tilde{n}j\tilde{i}j$).

Een klein kapje boven de lettergreep dient, om den lezer te waarschuwen, dat daarop de klemtoon valt.

De Arabische tesjdid (°) wordt soms door mij boven een letter geplaatst, om verdubbeling aan te duiden.

De $\tilde{a}$ met een $\tilde{e}$ je er boven ($\tilde{a}$) dient om de Boeginesche $\tilde{a}$ aan te duiden ($\tilde{a}$). Dit teeken geeft te kennen onze e in *geloof* en dergelijken, evenwel met dit onderscheid, dat men ook iets van een a klank moet laten hooren. Vandaar, dat de Maleijers te Makassar, wanneer zij Boegineesch schrijven of spreken, dit teeken en den daardoor aangeduiden klank dikwijls geheel weglaten, alzoo slechts eenvoudig een a klank laten hooren. Welligt ware dit teeken eenigermate met de Hebreeuwse chatef-pathach te vergelijken.

Een liggend streepje boven den klinker geeft te kennen, dat die lang is, bij voorbeeld: $\tilde{a}$, $\tilde{i}$, $\tilde{oe}$, $\tilde{e}$, $\tilde{a}$.

Een schuins staand van de rechter- naar de linkerhand loopend streepje boven den klinker (bij voorbeeld: $\acute{a}$, $\acute{i}$, $\acute{oe}$, $\acute{e}$, $\acute{a}$) duidt aan, dat die bijzonder *scherp* (of zooals de Boeginees zich uitdrukt: *maisidde*) moet uitgesproken worden.

Verder verwijs ik naar het voorberigt van mijne brochure "over de Wadjorezen met hun handels- en scheepswetboek," waarin ik de reden ontvouwd heb, dat ik het minder doelmatig vond, om bovengemelden scherpen klinker door middel van een *q* aan te duiden.

Ik ga thans over tot de mededeeling mijner beschouwingen, waarbij ik mij echter stipt tot het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden zal bepalen. Al wat dus de Residentie Menado, en de landen om de golf van Tolo gelegen, met de daartoe behoorende eilanden, betreft, hetgeen wel niet geheel maar toch grootendeels in Deel II, Hoofdst. 2 en 3 vervat is, laat ik onopgemerkt voorbijgaan. Ik begin alzoo met hetgeen men hier en daar in Deel I over Zuid-Celebes vindt opgeteekend.

Bl. 5, r. 10. "*Mangkasar.*" Eigenlijk uit te spreken: "*Maṅkásará*" dewijl in het Makassaarsch en Boegineesch iedere lettergreep op een klinker of een *nasaal* (*m*, *n*, *ñj*, *ñj*) eindigt.

"*Goa.*" Ook geschreven: "*Gówa.*"

"*Maros*" Volgens den Inlander: "*Mároesóe*"

"*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 11. "*Wadjoe.*" Men leze: "*Wádjó.*"

"*Adja Tamparang* of *Sidenring.*" Men leze: "*Ádja-tappáráñj*" en late *Sidenring* weg. Daarover later meer.

"*Soping*" Men leze: "*Sóppeñg*" — Deze verdubbeling van de *p*, en later ook van andere medeklinkers, wordt in het Boegineesch en Makassaarsch schrift niet aangetroffen, geschiedt enkel door mij, om meer de ware uitspraak weêr te geven.

r. 12. "*Mandhar*" Men leze: "*Mandar*", of nog liever met den Boeginees: "*Máñrá*," waarvoor de Makassar zegt: "*Mándará.*"

"*Kajeli, Palos.*" Men leze: "*Kaili*, waarin o. a. het rijk van *Palos*, of volgens den Inlander: *Paloe.*"

"*Massenring.*" Men leze: "*Masiñrĩmpóelóe.*" — Hierover later meer.

r. 13. "*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 14. "Salajar" Men leze: "Saleijer, of nog beter volgens het Makassaarsch: *Siláyará*, volgens het Roegineesch: "*Siládjá*"

r. 24. "Banikongka" Men leze liever in stede van *Banikónjka*: "*Binj-kóka* of *Minj-kóka*."

Bl. 20, r. 22. "Boni." Men leze: "*Bóne*."

r. 27. "Bonthain en Borlecomba." Volgens den Inlander: "*Ban-lárag* en *Boelórkóempa*."

r. 28. "Verdrag van Bongaai of Bongaaisch contract." Men leze: "Verdrag van *Boenjáya* of *Boenjaaisch kontrakt*, het Makassaarsche *Tjappáya ri-Boenjáya*." Dit kontrakt tusschen den koning van Gôwa en de Hollandsche compagnie werd in 1667 gesloten in de leger tent van Speelman, tusschen *Boenjáya* en *Barómbonj*, twee kampong's in het rijk van Gôwa. Toen dit kontrakt later in 1824 vernieuwd werd (Verg. bl. 65), kreeg het onder de Makassaren den naam van: *Tjappa óboenjáya ri-Ôndjor-ápándaunj*, litt.: *het verbond, dat gebloeid heeft (álór-ápa, bloeijen, van bórnja, bloem), d. i.: tot volkomenheid gebragt is, te Ôndjor-ápándaunj, of: in het Fort Rotterdam te Makassar, d. i.: het te Ôndjor-ápándaunj in 1824 vernieuwd Boenjaaisch kontrakt.*"

r. 30. "Boni" Men leze: "*Bóne*"

Bl. 23, r. 23, 24, bl. 24, r. 1. "Montemarano." M. l.: "Karácng Ronto-boerânc" — Deze prins was verwant aan de vorsten van Gôwa, en vader van zekeren Karácng-Galésonj. Hij is volgens de *lontarú-bilanj's* of *degrejiers* van Gôwa werkelijk naar Java geweest, om zich daar in 1672 met de oproerige Javanen tegen de Compagnie te vereenigen.

Bl. 24, r. 31. "Boni" M. l.: "*Bóne*."

Bl. 33, r. 29. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 50, r. 3, 6 en 15. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 67, r. 25 en 29. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

r. 27. "Bongaaisch Contract." M. l.: "Boenjaaisch kontrakt." — Verg. Aant. op bl. 20, r. 22.

r. 2 v. o. "Aroe Datoe." M. l.: "Âroe-Dâta."

Bl. 68, r. 1, 18, 19 en 29. "Boni" M. l.: "Bône"

r. 13. "Bongaaisch contract te Oedjong Pandang (Mangkasar) vernieuwd" M. l.: "Boeñgaaisch kontrakt te Oedjoeñpândang, d. i. op het fort Rotterdam te Mañgkasar, vernieuwd." — Verg. Aant. op bl. 20, r. 28.

r. 26 en 38. "Soepa." M. l.: "Soéppa."

Bl. 69, r. 8. "Soepa." M. l.: "Soéppa."

r. 14, 22, 23, 32 en 37. "Boni." M. l.: "Bône."

r. 21. "Badjoa" M. l. liever: "Badjôwe, volgens de Boeginesche uitspraak, dewijl Badjôwe een plaats in Bône is. De Makassar zegt Badjôwa."

Bl. 70, r. 1. "Sandjai" M. l.: "Sanjdjâi of Sinjdjâi," Verg. mijn verslag van een uitstapje naar de Oosterdistrikten van Celebes enz. bl. 30, vlg.

"Kadjang" M. l.: "Kádjanġ"

"Boelekomba." Volgens den Inlander: "Boelóekóeñpa."

"Tanka" M. l.: "Tánġka"

r. 2. "Boeloenroeë" Dit Boeloenróewe ook wel genoemd: "Bolon-dóewa"

Liang-liang." Dit "Líyanġ-líyanġ" ook wel uitgesproken: "Léyanġ-léyanġ."

r. 3. "Kambouw" M. l.: "Kamboeno"

"Kodingaring" M. l.: "Kodinġaréñġ" Het is zamengesteld uit het Mak.: kódi, slecht, en áreñġ, naam.

"Poipoi" M. l.: "Poi-poi"

r. 4. "Lanre-anrang." M. l.: "Lánre-anréyanġ." — Voorts voege men hierbij: "alsmede Bátanġ-lánġpé."

Bl. 89, r. 20. "Maros en Mandkar" — Vergel. Aanteek. bij bl. 5, r. 10 en 12.

"De Baroeboe" enz. tot en met "in zee uitstrekken." M. l.: "de Ba-

rubor, zijnde windvlagen die jaarlijks gedurende de maanden Julij, Augustus en het begin van September, uit het Oost-Noord-Oosten waaijen, soms dagen achtereen aanhouden, en zich tot eene wijd ver in zee uits trekken."

Ik ga thans over tot het tweede deel van Dr. De Hollander's werk, en wel bl. 173 en vlgg., waar de vierde hoofdgroep, teweten: Celebes en Onderhoorige eilanden, in vier hoofdstukken behandeld wordt.

Het eerste hoofdstuk bevat een algemeen overzicht van Celebes. Op het daarin over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden voorkomende zij het volgende aangemerkt:

Bl. 173, r. 7. "Het eiland *Celebes*, ook wel *Mangkasar* genoemd." — Deze naam van *Manjksará* wordt, voor zooverre mij bekend is, niet eens aan al de landen, die tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden behooren, veelmin aan de Residentie van Menado en de om de golf van Tolo gelegen landen, gegeven.

r. 10. "Ordj. Boeloe-boeloe" M. l.: "*Ôrdjoeñj Búlo-búlo*"

r. 11. "Mandhar" M. l.: "Mandar"

r. 20. "Boni" M. l.: "Bóne"

Bl. 174, r. 10. "G. *Latimodjong* of *Latiboerdjong*." M. l.: "*Bírlúe Latimódjoeñj, of Latibódjoeñj*." — Onder beide benamingen is dit gebergte bij den Inlander bekend. De laatste zou de oorspronkelijke zij. dewijl de *Latibódjoeñj* eenigzins in vorm overeenkomt met de *lédjo*, eene soort van *komkommer*.

r. 27. "Donda" M. l.: "Dóndo."

r. 29. "de Piek van "Bonthain" enz. Men leze: "het gebergte van *Banténg*, bestaande in den *Búbo*-, *Wáko*- of *Búro-karáñj* en den *Lápo-láloñj* (9788 vt.), door onze zeelui gewoonlijk *Piek van Banténg* genoemd."

l. r. "*Boeloe Saraoeng*" — NB. *boélóe* beteekent: *berg*, en *saráoeng* is eene soort van *regen-* of *zonnehoed*, waarmee deze berg wel cenigzins in vorm overcenkomt.

Bl. 175, r. 30. "*Lompo Batang*" M. l.: "*Lómpo-báttanŷ*"

Bl. 176, r. 14. "*Tontoli.*" Volgens den Inlander: "*Tóli-tóli.*"

r. 16. "*Palos.*" Volgens den Inlander: "*Páloe.*"

r. 19. "*Mamoedja*" M. l.: "*Mumó-djoe*"

r. 21. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*, volgens den Makassar: *Mándará*, volgens den Boegincees: *Mánrâ.*"

r. 24. "*Paré-paré.*" M. l.: "*Páre-páre.*"

r. 27. "*Toeratea*" M. l.: "*Toeratéya*"

r. 28. "*Malasir* of *Malasoro*" Men leze: "*Malassor* of *Malássoró*"

NB. het eerste is op zijn Europeesch, het laatste volgens de Inlandsche uitspraak.

r. 32. "*Bonthain.*" Volgens den Inlander: "*Bantáenŷ.*"

r. 34. "*Boelekomba.*" Volgens den Inlander: "*Boelóekoénpa.*"

r. 36. "*Baai van Binkoka* of *Baikongka.*" — Men zegt ook wel eens: "*Miŷgkóka.*" Men Verg. bl. 5, r. 3.

Bl. 177, r. 11. "*Matarapé*" M. l.: "*Matarápe*"

Bl. 178, r. 11. "*Donda*" M. l.: "*Dondo*"

r. 13. "*Dongala*" M. l.: "*Donŷgála*"

r. 17. "*T. Onkono*" M. l.: "*Ôedjoeŷ-Oŷgóna*"

r. 18. "*T Mandhar* of *Rangasso.*" M. l.: "*Ôedjoeŷ-Mánrâ*, of *Ránŷasá*"

r. 19. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*, *Mándará*, of *Mánrâ*"

r. 20. "*Oedjong Léra*" M. l.: "*Ôedjoeŷ-Léro*"

"*Paré-paré*" M. l.: "*Páre-Páre*"

r. 23. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 25. "*O. Laikan* of *Laikang*" M. l.: "*Ôedjoeŷ-Laikanŷ*"

r. 27. "*Boeloe-Boeloe*" M. l.: "*Bólo-bólo*"

r. 30. "O. Lassoa" M. l.: "Ôrdjoeñj-Lasóica"

r. 32. "O Laboran" M. l.: "Ôrdjoeñj-láho-wa, lett.: de lange knap"

r. 35. "O. Batoe-Manne." M. l.: "(O. Batoe-Míne"

r. 37. "T. Sima, of Masasanga" M. l.: "Ôrdjoeñj-Amasainjónj" —

NB. *Tânjōñj* is Maleisch, geen Makassarsch of Boegineesch.

r. 39. "T. Soesoea" — M. l.: "O. Soesóewa"

"Boni" M. l.: "Bóne"

Bl. 179, r. 1 en 10. "T." M. l.: "O."

Bl. 181, r. 5. "Kariangoen" M. l.: "Kariyáñjoeñj"

r. 6. "Masenreñj Boeloe" M. l.: "Masáñj-ñjpoelóe, d. i.: de landen nabij het gebergte"

r. 7. "Mandhar" M. l.: "Mandar" Verg. bl. 176, r. 21.

r. 9 "Seriang" M. l.: "Soríyauñj"

r. 10. "Tamparañj labaya." — Dit Meer van Tenúpe wordt door de Makassaren dikwijls *Tampáranj-lábaya*, d. i. lett.: de zoetwater-zee, v. d.: *het Meer* genoemd. Doch de Boeginees spreekt nooit van *tampáranj-lábaya*. In het Boegineesch staat *tappáranj* niet-gelijk met *tampáranj*, dat *zee* beteekent, maar met *tampáranj-lába*, *een meer*. Het oostelijk gedeelte van dit meer heet onder de Boeginezen: *Tappáranj-ribóe*, d. i.: *Oostelijk meer*; het Westelijk gedeelte: *Tappáranj-poerái* of: *tappáranj-riyádja*, d. i.: *Westelijk meer*.

r. 14. "misschien" worde weggelaten.

r. 16. "Boni" M. l.: "Bóne"

Bl. 142, r. 6. "door de geesten Torádja, Masenreng Boeloe" M. l.: "door de landen der *To-rádja's* d. i. *der bergbekoners*, door *Má-ri-ñjpoelóe*"

r. 7. "Adja Tamparang." M. l.: "Ádja-tappáranj." — Verg. *landen*.

r. 8. "Kariangoen." M. l.: "Kariyáñjoeñj."

r. 9. "in de Golf van Mandhar." M. l.: "bij *Djáñjoe* in zee."

r. 16. "De *Tjerrana*." Zij heeft haren oorsprong in het gebergte

Latimôdjong” enz. Dus niet uit het Meer van Têmpe, gelijk tot dus verre op alle in het licht verschenen kaarten aangegeven wordt. Nog nauwkeuriger worden oorsprong en loop dezer rivier aldus vermeld: “De Tjeñrâna ontspringt uit het gebergte van *Bîla* in het *Latibôdjongsche*, wordt door het meer van *Têmpe* gevoed, en rigt zich bij de kampong *Têmpe* Oostwaarts naar de baai van *Bône*. Van *Tobâbba* af vormt zij tot aan *Sólo* de grens tusschen *Bône* en *Wâdjó*; en van *Sólo* af tot aan zee behoort zij met hare vier armen, teweten: dien van *Kâëe*, dien van *Tjâppië*, dien van *Latônro* en dien van *Maróloe-wátoe* (verg. Held. oorlog *Bône*, bl. 47, noot *ggg*), geheel en al aan *Bône*.

r. 25. “De *Walanaë* ook *Tjenrana bareng* en *Selo* genoemd.” Met dit “*Tjenrana bareng*” en “*Selo*” wordt waarschijnlijk bedoeld de *Sálo-Báranj*, want deze *Sálo-Báranj* is een gedeelte van de groote onder den naam van *Walánnâë* (d. i. de *Rivier* bij uitnemendheid) bekende rivier, en wel dat gedeelte, ’twelk van *Walimponj* in *Mariyo-riwáwo* tot *Bákoenje* in *Bône* loopt, en naar een in het Z. O. gedeelte van Lamôeroe gelegen kampong *Báranj* den naam van *Sálo-Báranj*, rivier van *Báranj*, draagt. Van *Bákoenje* af, heet gemelde rivier: *Sálo-Bákoenj*. Van *Bénjo* af: *Sálo-Bénjo*. En van *Bíra* af: *Sálo-Bíra*. De prauwtjes van *Wâdjó* komen tot bovengemeld *Báranj* toe, om hout voor palen, gelijk ook bamboe, te halen, alsmede pisañg, enz. Van daar die prauwen genoemd: *pabáranj*.

Uit het bovenstaande blijkt, dat het minder juist is, om de *Sálo-Báranj* gelijk te stellen met *Walánnâë*, daar zij er slechts een klein gedeelte van uitmaakt. — Dat *Walánnâë* en *Tjeñrâna* geheel van elkander verschillen, alsmede dat de *Walánnâë*, in strijd met de tot dus verre in het licht verschenen kaarten, niet in het Meer van Têmpe, maar tusschen *Señjkánj* (NB. niet *señkânj*!) en *Têmpe* in de Tjeñrâna uitloopt, is thans door de gouvernements-opname ten duidelijkste ge-

bleken, en dan ook in deze tweede uitgave van de land- en volkenkunde naar het werk van Bakkers over Bône door den schrijver aldaar verbeterd.

r. 26. "den Bobo Karaëng of" worde weggelaten.

r. 28. "Sopèng" M. l.: "Sóppèñg"

l. r. "Sengkañg" M. l.: "Señgkañg"

Bl. 185, r. 3. "met de achterleenen *Lipokassi*," enz. tot en met "*Tjimatso*" M. l.: "met het achterlecn *Lipoekási*" — De andere vasalchappen zijn vervallen. Hierover nader bij bl. 290.

r. 10. "Kajeli" Volgens den Inlander: "Kaïli"

r. 11. "*Toradja*." M. l.: "de landen der *To-rádja's*, of *bergbewoners*."

r. 12. "*Masenreng Boeloe* of *Masanre Boeloe*" M. l.: "*Masariñpólóe*."

r. 13. "*Mandkar*" M. l.: "*Mandar*" — Verg. Aant. op bl. 176, r. 21.

r. 14. "*Adja Tamparany* of *Sidenreng*." M. l. voor beiden slechts: "*Adja-Tappárang*." — Verg. Aant. op Deel I, bl. 5, r. 11.

r. 15. "Sopèng." M. l.: "Sóppèñg."

r. 16. "en de stranddistrikten *Laboso*" enz. tot en met "*Poetik*." — M. l.: "alsmede *Laboso*, *Lañjoko* of *Baloesoe*, *Kiroe-kiroe* en *Buloe-pote*." — Ook deze landen toch zijn vasalstaatjes van Söppèng.

r. 15. "*Barroe*." M. l.: "*Bárróe*."

r. 21. "*Wadjue*" M. l.: "*Wádjú*." — Hoe het met het Bondgenootschap van *Wádjú* gesteld zij, kan men zien uit mijne "*Wadjorezen*" enz., bl. 27.

r. 25. "*Sorubura*" Volgens den Inlander: "*Sambáru*"

r. 29. "Bongaaische" M. l.: "Boenggaaische" — Verg. Aant. op Deel I, bl. 20, r. 29.

r. 34. "Zij (de opgenoemde bondgenooten) moeten bij hunne trouwbeslissing den eed van trouw aan het gouvernement te Mangkasar afleggen" — Hierbij valt het volgende op te merken: Het is zeker waar,

dat ten minste de vorsten der boudgenootschappelijke rijken bij hunne troonsbeklimming gehouden zijn, om naar Makassar op te komen, ten einde daar door den Gouverneur bevestigd te worden, en het bestaande kontrakt te renoveren; doch van een eed is daarbij nooit sprake. Ook is *Wádjô* als onafhankelijk land hiervan uitgezonderd, gelijk ook de landen behorende tot de *Musiñrĩmpóelóe* (verg. bl. 294, § 4). De vorsten, die zich tot die renovatie bij kontrakt verbonden hebben, en dus tot dat einde te Makassar moeten opkomen, zijn die van: Gôwa, Laikañg, Bône, Tanêtte, Bârróe, Sôppeñg, de Ađja-tappârãñg, de Mandarsche staten, Lôehóe, Bôetoëñg, Laiwoëi, de rijken van Palos, Tontôli, Sambâwa, Bima, Dompo en Sañnggar. Wanneer zij echter gegronde redenen opgeven, dan wordt ook wel van gouvernementswege iemand gezonden, om het kontrakt in hun land te renoveren, bij voorbeeld op Bima, waar het gewoonlijk door den controleur gedaan wordt.

r. 38. "bestaat nog" M. l.: "bestond vroeger"

l. r. "Boni, Sopëñg en Wadjoe" — M. l.: "*Bône, Sôppeñg en Wádjô*"

"Talloeng Bottjoe" M. l.: "*Tállloem̃pótjôwe*" — Onder dit verbond der *tállloem̃pótjôwe*, d. is.: *der drie bôljo's of voornamen staten van Celebes*, 'twelk ook den naam draagt van *Lamoem̃patóewe-ri-Timóeroeñg*, lett.: *het in den grond planten van steenen te Timóeroeñg*, verstaat men een verbond dat in oude tijden tusschen den koning van Bône, met name *La-Tãñrirãwe Bôngkañge Mátĩnrôwe-ri-goetjina* (d. i.: *den vorst wiens asch in een góelji of pot bewaard werd*), den *Ároe-malówa* of *oppervorst* van *Wádjô*, met name *Ia-Boeñgkãlje Mátĩnrôwe-ri-kannãna* (d. i. *den op zijn schild ontslapene*, dus genoemd, omdat zijn lijk tegelijk met zijn schild verbrand werd) en den vorst van *Sôppeñg*, met name *Mapalãppã Patolãe*, gesloten werd. Over dit kontrakt verg. men verder mijne verhandeling, getiteld de *Wadjorezen*, enz., bl. 18 tot en met bl. 20. Daar kan men ook op bl. 21, r. 2, zien, dat de

opvolger van *La-Boenjkálje*, den man, die het kontrakt der *Tállœmpóljœre* medegesloten heeft, reeds in 1610 aan de regering was, dewijl hij in dat jaar het Moehammedaansch geloof onder zijne onderdaanen hielp uitbreiden. Het is dus onjuist, dat het verbond in kwestie pas in 1670 zou gesloten zijn. Waarschijnlijk heeft *Pátta Málámpœ-gámmána*, de tijdgenoot van *Sprelman*, die algemeen onder den naam van *Ároe-Palákka* bekend staat, het verbond in dat jaar 1670 namens *Bône* met *Wádjô* en *Sôppœng* hernieuwd. Dat dit hernieuwd verbond *Tállœmpóljœre* en het oorspronkelijke *Lámoempóljœre* zou heeten, gelijk men in het T. v. N. I. 1848, Dl. I, bl. 35 en 59 vermeld vindt, is eene dwaling, die door Inlandsche bronnen weersproken wordt. (Verg. Boeg. Chrest., bl. 532, r. 5 v. o., en bl. 536, r. 8.) De drie *bóljô's* of *voorname staten* waren immers ook bij de *Lámoempóljœre* de kontraktanten. V. d. alzoo de naam *Tállœmpóljœre*. Dit verbond is waarschijnlijk een honderd jaren vroeger in de 16de eeuw gesloten. (Om met zekerheid het jaar op te geven, gaat bezwaarlijk, daar de Boeginezen zich gewoonlijk niet veel om de chronologie bekommeren. Op de vraag, wat sedert de onderwerping van *Bône* in 1659 van dit verbond geworden zij, antwoord ik eenvoudig dit: Na dien oorlog verdween *Bône* uit de rij der *bóljô's*, of voorname staten, van Zuid-Celebes, en werd tot een eenvoudig leenvorstendom van het Nederlandsch Gouvernement vernederd. Hierdoor was alzoo het verbond dier drie *bóljô's*, waarvan *Bône* steeds de invloedrijkste geweest was, facto vervallen.

H. 166, r. 29. "In het Gouvernement van Celebes is ter hoofdplaats *Makassar* voor de zaken van Europeanen en daarmee gelijkgestelden een Raad van Justitie" enz. Dit is mijns inziens wat al te beknopt en onvolledig. Volgens inlichting van een deskundige, wenschte ik dit aldus veranderd te zien:

De Raad van Justitie te Makassar oordeelt.

A. in civiele zaken:

I in eersten aanleg,

1°. over alle gedingen, waarin Europeanen en daarmede gelijkgestelden, of Chinezen, of andere vreemde Oosterlingen als gedaagden voorkomen,

2°. over alle verschillen rakende buiten en prijzen,

3°. over alle zee- en strandvonden (a),

4°. over alle geschillen, waarin inlandsche vorsten of grooten, genoemd bij Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1, als gedaagden voorkomen,

5°. over alle geschillen tusschen regentschappen (b).

II in hooger beroep,

1°. over alle uitspraken der landraden in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, waarvan de waarde in geschil hooger is dan f 500 (c),

2°. over de voor hooger beroep vatbare zaken van overtreding door den Magistraat te Makassar tegen Europeanen en daarmede gelijkgestelden gewezen (d).

B. in criminele zaken:

I in eersten aanleg,

1°. over alle misdrijven begaan door Europeanen en daarmede gelijkgestelden, Chinezen en andere vreemde Oosterlingen,

(a) Verg. Staatsbl. 1824 N°. 31a, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18. NB. Personen of zaken, die raauwelijk voor het Hoog Gerechtshof te regt staan, zijn uitgezonderd.

(b) Verg. Staatsbl. 1864 N°. 27a, art. 3, laatste alinea, en Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1. NB. Wie op Celebes onder N°. 4 vallen, is kwestieus door de uitdrukking *distriktshoofden* of *regenten*, gebezigd in Staatsbl. 1865 N°. 75.

(c) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27a, art. 4.

(d) Verg. Staatsbl. 1863, N°. 149, art. 1.

2°. zecroof, begaan door personen van elken landaard (e),

3°. misdrijven begaan door inlandische vorsten of grooten, genoemd in Staatsbl. 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3 (f).

II in revisie;

1°. over alle zaken, door de landraden, in het Gouvernement van Celebes en Ond. afgedaan, met uitzondering van die genoemd in Staatsbl. 1824, N°. 31a, art. 125 (g)."

Bl. 187, r. 28.

"de vezels van den stam" M. l.: "het zoogenaamde saguweerhaar (Mak. *mũnjĩjũj*, Boeg. *gãmã*) buiten aan den stam."

r. 30. "die alleen in Bonthain en de Noorder-distrikten op sawahs" tot en met "gekweekt wordt." NB. Men heeft overal op Zuid-Celebes soowel sawah's als drooge velden.

r. 33. "koffij" tot en met "verplicht is," Men late weg de woorden "in de Gouvernementslanden en ook" want op Zuid-Celebes is de koffijteelt niet verplicht.

Bl. 188, r. 13. "tabak van zeer goede hoedanigheid, in de Minabassa en de Zuider-distrikten," Men voege bij: "ook in de Noorder-distrikten, vooral in het regentschap *Punĩkadĩjẽné*,"

r. 22. "hertzwijnen (*babi-roesa*), elanden" — Hertzwijnen (*babi-roesa*) en elanden worden op Zuid-Celebes niet gevonden, maar wel *anĩ-maĩj's*, eene soort van antilopen, met korte pooten van voren, borstelig haar, en ongetakte hoornen, die geheel regt uitsteken, van onder

(e) Verg. Staatsbl. 1834, N°. 31a, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18.

NB. Uitgezonderd de personen, die terstond voor het Hof terecht staan. Verg. R. O., art. 165, N°. 6, 7 en 8.

(f) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27a, art. 12, en 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3.

(g) Verg. Staatsbl. 1824, N°. 31a, art. 124.

eenigzins plat en voorts scherp toegepunt zijn, nagenoeg ter lengte van het hoofd. Te *Bantâëñg* en in de Noorder-distrikten treft men ze slechts zelden, doch meer te *Tóli-Tóli* op het gebergte aan.

r. 2 v. o. "Runderen" tot en met "slagvec." — Ossen worden op Zuid-Celebes niet gebezigd voor *ploegvee*. Daarvoor bedient men zich enkel van *buffels*, die ook in grooter hoeveelheid dan de ossen tot *slagvee* dienen.

Bl. 190, r. 1 vlgg. De in- en uitvoer bedroegen te Mañgkasar volgens mij toegezonden opgave, over 1869, als volgt:

invoer . . . . . f 7,712,471.

uitvoer . . . . . „ 7,425,643.

In 1868 bedroeg de

invoer . . . . . „ 1,987,192 meer.

uitvoer . . . . . „ 425,436 „

De aangekomen schepen bedroegen in 1869:

836 schepen, metende 30,449 lasten; vertrokken:

971 „ „ 29,816 „

In 1868 kwamen te Makassar: 968 schepen,

en zijn vertrokken: 1132,

welke laatsten . . . 5542 lasten meer gemeten hebben dan in 1869.

De inkomsten van het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden bedroegen over 1869: f 562,443.39.

De uitgaven: . . . . . „ 503,448.68.

Alzoo een voordeelig saldo van f 58,994.71.

Hieronder waren echter niet begrepen de uitgaven voor Marine en Oorlog.

Bl. 192, r. 13. "Volgens het officieele Regeringsverslag over 1865 enz."

In 1866 tot en met 1869 bedroeg de bevolking als volgt:

1866 . . .	1268	Europ.	4328	Chin.	45	Arab.	319997	Inland.
1867 . . .	1235	„	4408	„	63	„	326670	„
1868 . . .	1200	„	4501	„	21	„	330880	„
1869 . . .	1251	„	4511	„	60	„	334056	„

Bl. 193, r. 12. Achter "de Maŋkasaren" worde ingelascht: "alsmede de *Torádju's*." — Hierover zal later door mij gesproken worden bij bl. 293, § 3.

r. 14. "*Badjau's*" M. 1.: "*Bádjo's*," zooals zij bij de Boeginezen heeten, of op zijn Makassaarsch, *Báyo's* en *Toe-ri-djéné's*, d. i.: *mensehen die op het water leven* (NB. zamengesteld uit het Makass. *toe*, het Boeg. *to*, = *live*, *mensehen*, + het Makassaarsche en Boegineesche *ri*, *in*, *op*. + het Makass. *djéné*, = het Boeg. *oekár*, *water*. *Tori-djéné* is dus fout, het zou eene vermenging van Boegineesch met Makassaarsch zijn. De benaming Trojeenders heb ik nooit vernomen), een volk, dat algemeen voor zijn onverschrokken en goede zeelui bekend staat. Verg. J. N. Vosmaer's korte beschrijving van het Zuid-Oostelijke eiland van Celebes, in het bijzonder van de Vosmaer'sbaai of van Mandari. Dit volk wordt ook wel eens genoemd *Tidoenjer's*. Verg. mijn Makass. Woordl. op: *Tidoenjer*, en de Aanteek. op mijne Makass. *Chrestomathie*, vooral op bl. 415, r. 15, waar men nog eenige bijzonderheden omtrent de *Bádjo's* vindt. Ik moet echter herhalen, wat ik daar reeds te kennen gaf, dat het bij den dag moeilijker wordt, om iets zekers aangaande zijn oorsprong en geschiedenis te weten te komen, dewijl het meer en meer zijne zelfstandigheid en het karakteristieke zijner geaardheid begint te verliezen. Zelfs hunne taal is nagenoeg geheel verloren geraakt, en zoo met Makassaarsch en Boegineesch vermengd, dat het bijna onmogelijk valt, daaruit het oorspronkelijk Badjosch te leeren kennen.

r. 21. “Van de kusten, vooral van laatstgenoemde landtong, zijn zij (tew. de Alfoeren) echter voor een goed deel door de Boeginezen naar het Binnenland teruggedrongen” — De Alfoeren zijn hier blijkbaar verward met de *Torádja's*. Verg. hetgeen beneden zal volgen bij bl. 293, § 3.

r. 25. “De Boeginezen of Boniërs zijn eigenlijk de bevolking van het rijk Boni,” enz. — Dit is fout. Onder Boniers of Bonieren verstaat men alleen de bevolking van het rijk van Bône. Boeginezen daarentegen, of zooals de Inlander zegt, *Táoe-Wórgië*, d. i. *de menschen van Wórgi*, eene plaats in Wádjó, is eene benaming voor al de volkeren van Zuid-Celebes, die de Boeginesche taal spreken, dus niet slechts voor de Wádjorezen, maar ook voor de Loewoerezen, Soppengers, Mandarezen, de Sidenrengers en andere volkstammen van de Âdja-tappârâng, de bewoners van Bârróe, van Tanêtte, een groot gedeelte van de Noorderdistrikten, zoo ook van de Oosterdistrikten. De Boeginezen, die men in aanzienlijken getale buiten Zuid-Celebes aantreft, behooren meestal tot de Wádjorezen, die als geboren handelaren overal in den Archipel rondzwierven, en zich op zoodanige plaatsen vestigden, waar zij het meeste voordeel behalen konden, en ten minste tegen de roofzucht van een heirleger van vorstjes gewaarborgd waren, hetgeen in hun eigen land maar al te dikwerf veel te wenschen overliet.

r. 20. “Deze benaming wordt echter veelal tot de geheele bevolking der westkust uitgestrekt.” — Dit is minder juist, want reeds de Noorderdistrikten worden voor een groot gedeelte door Boeginezen bewoond. Daarentegen vindt men aan de Zuidkust in de Afdeeling Zuiderdistrikten een nagenoeg geheel Mañgkasaarsche bevolking. Ook de Saleijerees wordt onder de Mañgkasaren gerekend.

Bl. 206, r. 2. “weinig beneden de knieën” M. l.: “weinig boven de knieën”

r. 13. “De kinderen der aanzienlijken” enz. tot en met “volstrekt

geene kleeding." — Voor de sieraden, die jongens en meisjes tot dien leeftijd, en soms wel langer, tot bedekking der pudenda dragen, gelijk ook voor andere kleedingstukken en sieraden bij Boeginezen en Makassaren van beiderlei kunne en op verschillende leeftijden in gebruik, verwijs ik voorloopig naar mijn Makass. Woord., vooral den daarbij gevoegden Ethnogr. Atlas. Later hoop ik een uitvoeriger stuk over de zeden en gebruiken der Boeginezen en Makassaren te publiceren.

r. 17. "pijl en boog" — Dit wapen wordt tegenwoordig niet meer onder de Boeginezen en Makassaren aangetroffen, evenmin als de *sāp-pis*, of *šinasroeren*. Dat deze wapenen vroeger onder hen in gebruik waren, blijkt uit oude gedichten. Onder de To-râdja's, of bergbewoners, moet men ze nog vinden. Men kan eene afbeelding van zulk een *wippis* zien in den Ethnogr. Atlas bij mijn Makassaarsch Woordboek, Plaat VIII, Fig. 1.

Bl. 860, r. 20. "bijna het geheele ligchaam bedekken" M. l.: "het geheele bovenlijf bedekken" — Deze pantserhemden heeten bij Makassaren *lâdjoe*, en bij Boeginezen *wâdjoe-rânte*, lett.: *k-ttiŋj-baadje*, omdat zij als 't ware uit *kettinjes*, eigenlijk *schakeltjes*, van ijzerdraad bestaan. Men vergelijk mijn Ethnogr. Atlas, Pl. VII, Fig. 25, waar men ook (Fig. 23) eene *lam'na*, of leëren van buiten met koperen plaatjes belegd baadje, aantreft, dat vroeger insgelijks bij den oorlog zeer gebruikelijk moet geweest zijn.

r. 22. "De woningen" — Van een Makassaarsch vorstenhuis bragt ik vroeger een model uit Makassar mede, waarvan de heer Schröder in de reeds gemelden Atlas een alierkeurigste afbeelding vervaardigde. — Van een Boegineesch vorstenhuis zal men later in een Ethnogr. Atlas, die met opbeelding van een door mij uit te geven Boegineesch Woordenboek zal, insgelijks eene zeer goede afbeelding vinden. Deze is door den heer Batelt vervaardigd naar een model, dat ik insgelijks van Makassar mede bragt.

r. 5 v. o. “moord wordt met moord” enz. tot en met “vergolden.” Achter “wordt” lasse men in: “meestal” Dat het niet altoos gebeurt, blijkt reeds uit hetgeen de schrijver zelf op bl. 208, r. 12 volg. mededeelt.

Bl. 207, r. 8. “hoewel zij zich daarin zelden te buitengaan;” — Ik geloof, dat het beter zij, deze woorden maar weg te laten. Ik ten minste zou niet durven beweren, dat ik dit slechts zelden gezien heb. In het geheel valt op de zedelijkheid dikwerf niet te roemen. In dat opzigt staan zij tamelijk met ons Europeanen gelijk.

r. 24. “De zonen der aanzienlijken worden op zeven- of achtjarigen leeftijd bij de priesters ter school gezonden, en in het lezen, schrijven en rekenen onderwezen. Verder krijgen zij onderrigt in het goudsmeden en andere handwerken, die bij de Mañgkasaren zeer in aehting staan. Ook de meisjes leeren lezen en schrijven” enz. Op de priesterscholen leert men enkel den Arabischen Koran en de Arabische gebeden met een zekere cadans geheel machinaal lezen of zingen. Trouwens de priesters zelven verstaan zeer, zeer weinig, of liever niets, van het Arabisch. Wanneer nu de leerling lang genoeg bij den priester ter schole gegaan heeft, om, evenals deze, het Arabisch te kunnen opdreuen, hetgeen men *múnjádji* blijft te noemen, wordt de leerling als volleerd beschouwd, en heet hij *túmmat* (het Arab. *تَمَّة* *einde*). Dit is een radicaal, dat slechts weinige Mak. en Boeginezen erlangen. De meeste Moeammedanen onder hen moeten zich daarmee tevreden stellen, dat zij op zekeren leeftijd, de meisjes reeds zeer vroeg, de jongens pas wanneer zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, de circumcisio ondergaan. Wat nu het lezen en schrijven van de moedertaal, gelijk ook het rekenen, betreft; hierin wordt zelfs bij de vorsten geen geregeld onderwijs gegeven. Men leert dit slechts zoo wat spelenderwijze, van daar dan ook dat zoovelen er letterlijk niets van kennen. Alleenlijk vindt men te Makassar en te Maros een gouvernementsschool voor Boegineesch, Makassaarsch en Malcisch met een inlander aan het hoofd,

waarvan over het algemeen weinig gebruik gemaakt wordt, en dat nog slechts door kinderen, die op de plaats zelve woonachtig zijn. Geen wonder alzoo; dat het meerendeel van de inlandsche regenten in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden zelfs hunne eigene moedertaal niet kunnen lezen of schrijven, dit althans hoogst gebrekkig doen. Dat onder zulke menschen van kennis der Maleische taal geene sprake kan zijn, spreekt wel van zelf. Goede tolken zijn dus bij zoo treurigen staat van zaken onmisbaar te achten, en ook hun getal is helaas! slechts schaarsch te noemen. Meestal verstaan zij slechts gebrekkig Hollandsch, en bijna nooit zijn zij in staat, om aan de vorsten van Boeton, Bima en Sambawa, waarmede de correspondentie door het Gouvernement in het Maleisch gevoerd wordt, een Maleischen brief met Arabisch karakter te schrijven. Het ware alzoo wenschelijk, dat van de voor het inlandsch onderwijs in Ned. Oost-Indie toegestane som van f 400,000 's jaars wat meer dan een luttele f 1200, gelijk tot dusverre geschiedt, toegestaan wierd. De tegenwoordige Gouverneur van Makassar, de heer J. A. Bakkers, was dan ook, evenals zijn voorganger, de heer W. E. Kroesen, die thans luitenant-generaal en kommandant van het leger in Oost-Indie is, volkomen overtuigd, dat het onverantwoordelijk ware, om thans, nu men overal in onze koloniën den Inlander de voordeelen eener westersche beschaving wil schenken, voor Borneo en Makassaren alleen datgeen te verzuimen, wat die beschaving voor hen tot weldaad, in stede van vloek, kan maken. De heer Bakkers stelde daarom aan de Oost-Indische regering voor, om te Makassar eene kweekschool ten behoeve der inlanders op te rigten. Dientengevolge kwam de Inspecteur voor het Inlandsch onderwijs Mr. J. A. v. C. Chijo te Makassar, en nadat hij zich met eigen oogen van den zoo treurigen toestand van het inlandsch onderwijs in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden overtuigd had, stelde hij aan de regering voor, om te Makassar op te rigten eene school tot opleiding

van inlandsche onderwijzers, en daaraan van wege den zoo allerbedroevendsten staat van zaken, voor de eerste jaren te annexeren: 1°. eene school tot opleiding van inlandsche regenten en andere hoofden, alsmede *djâksa's* of inlandsche officieren van justitie, en schrijvers; 2°. eene inrigting tot vorming van tolken, die dan de Makassaarsche, Boeginesche, Maleische en Hollandsche talen in zooverre magtig zouden moeten zijn, dat zij daarin zoowel mondeling als schriftelijk hunne gedachten duidelijk konden uitdrukken.

Dit voorstel schijnt dan ook te Batavia bij de Regering volkomen bijval gevonden te hebben. Ongelukkigerwijze echter meende de Minister van Koloniën geene vrijheid te hebben, om voor een Buitenpost als Zuid-Celebes deze tot deszelfs ontwikkeling zoo allerdringendst gevorderde uitgaven aan de kamers voor te stellen. En zoo werd het dan wederom bewaarheid, dat de buitenposten verre bij het steeds zoo beweladigd Java moeten achterstaan, en als ware stiefkinderen te beschouwen zijn.

Bl. 208, r. 2. "Regent" In stede van dit woord zag ik liever "Vorst" geplaatst, omdat men bij ons *Regent* in Oost-Indie gewoonlijk denkt aan een *Hoofd* onder 's Gouvernements bestuur. En in de landen van Zuid-Celebes, die onder het Nederlandsch gezag staan, hebben de hier beschreven geweldenarijen reeds sedert vele jaren geen plaats meer. Wanneer men de weldaden van een Europeesch bestuur goed wil leeren kennen, moet men zich een paar maanden in het land van *Bône* ophouden, en dan de *Tânġka*-rivier overtrekken, om de sedert den oorlog van *Bône* bij de Gouvernementslanden gevoegde en sedert dien tijd van woeste onherbergzame oorden in een welvarend gewest herschapen Oosterdistrikten in oogenschouw te nemen. Wanneer ik dat bedenk, kan ik dikwerf een glimlach niet weêrhouden bij de beschuldiging van velen, als ware die Hollandsche Regering in Oost-Indie zoo barbaarsch!!

r. 25. "*Palilek*." M. l.: "*palili*." — Behalve deze *palili* heeft men ook die soort van leenmannen, waarvan de schrijver r. 18 vlgg. spreekt, als die oorspronkelijk in familiebetrekking tot den leenheer stonden. Deze heeten: "*paseadjiñjũñj*", af te leiden van "*seadjiñj*", *broeder, familie*, = *seadjiñj*, zamengesteld uit *se*, *één*, = *si*, *zamen*, + 't Boegin. *djudji*, = het Makass. *djári*, *worden, geboren worden*.

Deze *palili*'s en *paseadjiñjũñj*'s werden vóór den Bonischen oorlog van 1559 door hun leenheer den koning van Bône door middel van *bila-bila*'s tot bijwoning van een feest en hulp in den oorlog uitgenoodigd. Zulk een *bila-bila* was een reep lontarblad, waarin men een zeker aantal platte knopen legde, die elk aan beide zijden drie vouwen vertoonden, zinspelende op het onder den naam van *Lámoem-palóke ri Tim Sœn* bekende verbond, waarbij Bône, Wádjo en Sôppeñg als broeders te zamen vereenigd waren. Men had tweederlei soort van *bila-bila*, de eene gebezigd om de *palili*'s en *paseadjiñjũñj*'s van Bône tot een feest te noodigen, de andere om hen op te roepen, ten einde met den leenheer tegen den vijand op te trekken.

De eerste *bila-bila* bestond uit 50 knopen, om aan te duiden, dat het feest over 50 dagen plaats zou hebben. — De andere had ook zoveel knopen, als er nog dagen verlopen moesten, vóórdat de oorlog begonnen zoude. De vorm van de knopen der beide *bila-bila*'s verschilde slechts weinig. Grooter onderscheid bestond er in de wijze, waarop de beide *bila-bila*'s aangenomen werden. De *bila-bila* voor een feest werd door den vorst, voor wien zij bestemd was, met de rechterhand aangenomen, terwijl hij met de linkerhand de bij het dansen gebruikelijke beweging maakte. De *bila-bila* voor den oorlog daarentegen, en, evenals de andere *bila-bila*, door den gezant met de rechterhand overgereikt werd, nam de vorst met de linkerhand aan, tegelijkertijd de rechterhand aan de kris slaande, ten einde vervolgens, al dansende en waaierende met de kris, zijne verkleefdheid aan den leenheer te be-

tuigen. Wilde de vorst van de oproeping niets weten, zoo zeide hij b.v.:
 “Pakô-nitoe. Pâda-nitôe oetarimâna, sibâwa tâkoetarimâna, d. i.: *laat het maar zoo blijven. Het komt op hetzelfde neêr, of ik de bîla-bîla aanneem, al dan niet.*”

Indien men echter zonder geldige reden weigerde, om zich op het ontvangen van één der beide *bîla-bîla's* tot den leenheer te begeven, liet deze zulks niet ongestraft.

Het woord *bîla-bîla* is waarschijnlijk eene verbastering van *bîlanj-bîlanj*, af te leiden van *bîlanj*, *tellen*, aangezien die knopen in het lontarblad dienen moesten, om te berekenen, hoeveel dagen er nog verlopen zouden, eer de oorlog of het feest een aanvang nam. Verg. Boeg. Heldend. op den eersten Bonischen veldtogt van 1859, bl. 5, 6 en 7, inzonderheid Noot op bl. 6.

Bl. 209, r. 9. “*Wadjoe*” M. l.: “*Wâdjô*”

r. 14. “Islamisme” Voor de invoering van het Islamisme op Zuid-Celebes verwijs ik naar mijne in het Jaarboekje van Celebes 1864 voorkomende “Makassaarsche en Boeginesche legenden” bl. 49 vlgg. Zoo ook naar het Jaarboekje van Celebes 1865, bl. 32—38, waar ik over de invoering van het Islamisme in *Boêlo-boêlo*, één der regentschappen van de Afdeeling Oosterdistrikten, gesproken heb. Eindelijk insgelijks naar mijne “*Wâdjorezen, cet*” bl. 20, r. 5 v. o. vlgg.

r. 22. “*Popokan, Parakan en Pontianak*” M. l.: “*Popókânj, Par-râkânj en Pontiânâ*” Men verg. over deze spoken en andere inlandsche bijgeloovigheden Jaarb. van Celebes 1865, bl. 98 vlgg.

r. 29. “*Sanraboni*” M. l.: “*Sañrabône*”

r. 30. “*Karaënj-lówe*” Lett.: *grootte Heer*.

Bl. 210, r. 4. “*Tonrokasse*” M. l.: “*Toñrokássi*”

r. 5. “*Tjelindo-lindo*” M. l.: “*Tjalíndo-líndo*”

r. 12 tot en met 16. “In *Bonthain* en *Boelekomba* wordt door de Nederlandsche Zendelingen met ijver aan de invoering van het Chris-

teendom gearbeid. De vruchten schijnen echter schaarsch te zijn; en ook zij, die deze leer hebben aangenomen, zijn van de bovengenoemde en honderd andere bijgeloovigheden niet af te brengen." De hier bedoelde zendelingen zijn, behalve de heer Rooker, die slechts korten tijd hier verbleef, de H.H. W. M. Donselaar en A. Goudswaard, wier bezadigde ijver, gepaard met wezenlijke kunde, regtschapenheid en godsvrucht, gewis door niemand op Zuid-Celebes ooit betwijfeld werd. Ik houd mij dan ook overtuigd, dat hunne pogingen tot invoering van het Christendom in Bantâëng en Boeloeokômpa met gunstigen uitslag bekroond waren geworden, zoo het Gouvernement hen slechts niet verhinderd had, om daar inderdaad als zendelingen werkzaam te zijn. -- Doch de zaak is deze.

Toen ik in 1849 voor het eerst Bantâëng en Boeloeokômpa bezocht, vond ik daar eene Europesche Christengemeente, die sedert jaren zoo verlaten als aan zichzelf overgelaten, helaas! zoo diep gezonken was, dat men er meer hulde aan een Karâëng-Lôwe en andere steenen afgoden, aan palingen en krokodillen, dan aan God, zooals hij ons in het Christendom gepredikt wordt, bewezen. — Dit gaf mij aanleiding, om de hulp van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam te roepen. Ik stelde aan deszelfs bestuurders voor, om twee zendelingen derwaarts af te vaardigen. Dezen vonden dan terstond bij hunne aankomst een hoogst nuttigen werkkring in die zoozeer verwaarloosde Christen-gemeenten en hadden inmiddels gelegenheid, om de taal dier streken te leeren, en zich alzoo voor hun zendelingsarbeid voor te bereiden. Bestuurders van het N. Z. hechtten het zegel hunner goedkeuring aan mijne propositie. En ziet daar de reden, dat de zendelingen Donselaar en Goudswaard zich te Bantâëng vestigden, na afzorens van de Regering de toestemming bekomen te hebben, om zich behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendelingen te wenden, ook de geestelijke belangen der verwaarloosde Christenge-

meenten van Bantâëñg en Boeloekoêm̃pa aan te trekken." Donselaar belastte zich met de herderlijke zorg der gemeente, terwijl Goudswaard, die in Holland zijn examen voor onderwijzer had afgelegd, aldaar eene Hollandsche school oprigtte. Beiden kweten zich van hunne taak op voorbeeldige wijze; en de school van Goudswaard werd op Zuid-Celebes algemeen als de type eener goede school geprezen, zoo zelfs, dat het Gouvernement hem meer dan eens op voordragt van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden eene gratificatie tot blijk van tevredenheid toekende. Geen wonder, dat het aantal leerlingen in 1864 tot 70 kinderen, waaronder een 25 inlanders, gestegen was!

"Nadat Donselaar nu in 1858 meende, dat hij de Makassaarsche taal genoegzaam verstond om als zendeling op te treden, achtte hij zich van wege de in 's Gouvernements besluit tot admmissie voorkomende woorden "*behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendeling verbonden*", ten volle daartoe gerechtigd. Maar nu bleek het, dat de Regering die woorden anders uitlegde, en daarmede alleen bedoeld had, dat men den zendelingen vrijheid verleende, om de Makassaarsche taal te bestuderen. Donselaar had alzoo op nieuw eene vergunning te verzoeken tot het aanvaarden van den zendelingsarbeid. En deze werd hem vervolgens geweigerd, op grond, dat men beducht was, dat hieruit oproerige bewegingen zouden voortspruiten. Hoe men hiervoor ter goeder trouw bevreesd heeft kunnen zijn, onder eene bevolking zoo weinig tot fanatisme geneigd als die van Bantâëñg en Boclockôêm̃pa, en dat wel bij zendelingen van den stempel als Donselaar en Goudswaard, blijft mij tot op den huidigen dag een raadsel. Over de verklaring, die het Gouvernement later aan zijn besluit heeft gelieven te geven, alsof men tot het aanleeren eener taal deszelfs vergunning van noode had, zal ik liever geen oordeel uitspreken.

Nadat Donselaar Celebes verlaten, en zich in 1860 als hulpprediker te Timor-Koepañg gevestigd had, nam de ijverige Goudswaard ook

de dienst van herder en leeraar der gemeente op zich, en bleef desniet-tegenstaande de belangen zijner talrijke school met dezelfde nauwgezetheid ter harte nemen; totdat hij op 1 December 1864 plotseling aan de cholera bezweek, niet enkel zijne betrekkingen maar gansch Bantâëng en desselfs omstreken in diepen rouw achterlatende. Als ik terstond daarop aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap den wensch van zansch Bantâëng overbragt, dat het weder een zendeling ter vervanging van den zoo uitstekenden Goudswaard zenden mogt, vond het hiertoe geene vrijheid. Ofschoon deze weigering mij voor Bantâëng innig leed deed, mogt ik het Bestuurders van dat Genootschap toch niet ten kwade duiden; want het hoofddoel van die vereeniging is verspreiding van het Evangelie onder Heidenen en Mohammedanen; en daartoe was thans de gelegenheid afgesneden. Om naar gevestigde Christengemeenten predikanten af te vaardigen, en in het schoolonderwijs der Europeesche jeugd te voorzien, dit behoorde geheel tot de roeping van het Gouvernement. Dit heeft dan ook nu te Bantâëng een hulpprediker aangesteld en eene school met het daarbij behoorend onderwijzend personeel opgericht.

Bl. 211, r. 3. "worden beide talen somtijds met het Arabisch karakter geschreven." — Dit geldt bijna uitsluitend van de Makassaarsche priesters, vooral in Gûwa.

r. 6. "zij" (te weten het Makassaarsche en 't Boeginesche Alphabet) "bestaan uit negentien medeklinkers." — Dit is minder juist, het Makassaarsch heeft 19, het Boegineesch 23 medeklinkers.

r. 15. "*Tallo*," worde weggelaten, als liggende in de omstreken van Maŋkasar, en thans tot die Afdeeling behoorende.

r. 16. "*Bonthain*," worde weggelaten, als behoorende tot de Zuid-distrikten.

r. 16 en 19. "*Boelekomba*" M. l.: "*Boeloekompa*"

r. 19. "en van" M. l.: "en verder de Ooster-distrikten, alsmede van "

r. 20. “Barroe,” enz. tot en met “Loewoe” M. l.: “Bárróe, Ádjá-tappáráñg, Masĩñrĩ-ñpoélóe, Mandar (Mándarú of Mánrú), Sóppeñg, Bóne, Wádjób, Lóewóe”

r. 22. “Boni” M. l.: “Bóne”

r. 29. “(oendang-oendang)” — Men late dit liever weg, omdat de Boeginees en Makassar bij *óendañg-óendañg* uitsluitend aan *handels- en scheepswetten* denken. Wie in de kennis van de handels- en scheepswetten der Boeginezen belang mogt stellen, hij kan eene Hollandsche vertaling van de Wádjoresche onder de Boeginezen algemeen geraadpleegde *Ôendañg-òendañg* vinden in mijne brochure “over de Wádjorezen” enz. bl. 42 vlgg.

Bl. 212, r. 3. “Soeræ-bilangs of kronijken” Men leze liever: “cene menigte van *verhalen*, of *páoe-páoe’s*, waaronder ook *verhalen*, die geheel met onze *kindervertellingen* te vergelijken zijn, waarbij de verhaler gedurig ophoudt, om zijn publiek gelegenheid te geven, dat het bewijzen van opmerkzaamheid en goedkeuring geve, hetzij door *íyo*, ons *ja*, te roepen, of ook wel het laatste woord van den spreker te herhalen. Zulke verhalen dan genoemd: *páoe-páoe-rikadõñg*, lett.: *verhalen waarbij toegestemd wordt*. Voorts heeft men: *sóerá-bilañg’s* of *dagregisters*, *atoriyolõñg’s* of *kronijken*.”

r. 6. “of romantischen aard; *elonjys*,” M. l.: “erotischen of romantischen aard (B. tôlo); de *Latówa*, te vergelijken met de Mak. *Rápañg*; *élonj’s*”

r. 7. “*elong-ósong’s* of korte krijgsszangen;” — M. l.: “*élonj-ósonj’s*, d. i.: *krijgsszangen*, meestal zeer kort, gezongen, wanneer men ten strijde trekt;”

r. 8. “*La Galigo- of*” M. l.: “*La-Galigo- en*” — Een gedeelte van deze *La-Galigo-* en *Menroerána-* gedichten vindt men opgenomen in mijne Boeginesche Chrestomathie, Deel II. Men vergelijke daarbij vooral de aantekeningen.

r. 10. "door velen" M. l.: "soms zelfs"

r. 13. "godsdienstige geschriften worden mede in het Boegineesch aangetroffen." Men voege hierbij: "Daaronder bekleeden eene eerste plaats de werken, bekend onder den naam van *pañçúñjá*, of *onderwijs*. Deze bevatten eene soort van onderwijs in de Mohammedaansche godsdienst, en wel meestal in versmaat. Ook hiervan werd door mij een stuk opgenomen in bovengemelde Boeginesche Chrestomathie."

r. 15. "Overigens valt omtrent de literatuur van beide stammen nog op te merken, dat hare beoefening niet door de invoering van het Islamisme schijnt geleden te hebben." — (Ofschoon het waar zij, dat een nieuw letterkundig voortbrengsel geene groote zeldzaamheid is bij de Makassaren en Boeginezen"; is het toch helaas! maar al te duidelijk, dat het gehalte dier voortbrengselen ook hier van achteruitgang getuigt. Wat daarin nog goeds gevonden wordt, is gewoonlijk uit de oedere literatuur ontleend.

r. 22. "Kalaboe" — M. l.: "Kalábboc"

r. 24. "Boni;" M. l.: "Bóne:"

r. 25. "De gewone Mohammedaansche tijdrekening (Dl. I, bl. 345) is thans bij beide volken in gebruik." — Hierbij merke men nog het volgende op: "Voor de *schrikkeljaren* (كَيْسَة) voegt men, evenals op *Padang*, in de jaren 2, 5 en 7 van de *pariyama*, of *windoe*, van 5 jaren, een dag bij de laatste maand (ذو الحجة), zoodat die er dan, in stede van 29 dagen, 30 krijgt. Zulk een *pariyama* of *windoe* verschilt mer van die op Java, aangezien men geen *djimarcal* of *djimachir* heeft, maar in stede van *djimarcal* slechts de *djim*, en in stede van *djimachir*, een tweede *dal* stelt, aldus: 1°. الف = *alip*; 2°. الهاء = *chr*; 3°. الجيم = *djim*; 4°. الزاي = *dje*; 5°. الدال (de eerste *dal*); 6°. الباء = *ba*; 7°. الواو = *wa*; 8°. الدال (de tweede *dal*).

Vóór de invoering van het Islamisme had men op Zuid-Celebes weken van vijf dagen. Van daar dat men nog heden in de binnenlanden in elke kampon̄g om de vijf dagen passer of markt heeft. De eerste dag genoemd naar het rijk van *Gówa*, de tweede naar dat van *Lóewóe*, de derde naar dat van *Bóne*, de vierde naar dat van *Wádjó* en de vijfde naar dat van *Sóppen̄g*.

r. 29. "Volgens Crawford" enz. tot en met "telden." Deze maanden heetten: *maṅgasatti*, van 30 dagen; *maṅgalompa*, van 31 dagen; *naga*, van 30 dagen; *palagoena*, van 30 dagen; *bisaka*, van 30 dagen; *ḍjeta*, van 30 dagen; *sarawona*, van 30 dagen; *paddawarana*, van 30 dagen; *soedjwa*, van 30 dagen; *patjeka*, van 31 dagen; *poswa*, van 31 dagen; *maṅjasira*, van 31 dagen, wanneer het een gewoon jaar of *بَسِيْطَة*, en van 32 dagen, wanneer het een *سَال كَبِيْسَة* is. Verg. Boeg. Woord. in vocc.

Bl. 213, r. 8. "padoeakan's" M. l.: "padoewákaṅ's"

"prahoe-toops" Dit is Maleisch. De Makassar zegt: "biséyaṅ-tó", de Boeginees: "lópi-tó".

r. 9. "binta's" enz. M. l.: "bintá's, of rooversvaartuigen (vergel. Ethn. atlas bij 't Mak. Woord.), biséyaṅ's, of lópi's, der tripaṅjvisschers, ḍjólóeṅḍjólóeṅ's, banáwa's, of vaartuigen tot het transporteren van beesten (vergel. Ethn. Atl.), papalimbaṅ's, of vaartuigen tot het overzetten van menschen en goederen (vergel. Ethn. Atl.), sóppé's, palári's, of pleziervaartuigen (vergel. Ethn. Atl.), birôwaṅ's (vergel. Ethn. Atl.), bilólaṅ's (vergel. Ethn. Atl.) en lépa-lépa's, soort van vaartuigen, gemaakt van boomstammen, en dikwijls met vlerken, alsdan in het Boegin. *lépa-lépa-riyatíri*, in het Makass. *lépa-lépa-palewái* genoemd. — Onder *sampan's* verstaat men Maleische schuitjes of sloepen.

r. 13. "Lémo-lémo's" enz. — Verg. het Jaarb. Celebes van 1865, bl. 71, r. 9 vlgg.

r. 21. "De Mañkasanarsche" eet. tot en met "kleedjes." — Ik geloof niet, dat het hier aangegeven onderscheid werkelijk besta.

r. 34. "te bepalen." Hieronder in te lasschen: Men heeft ook suikerfabrieken op Zuid-Celebes, en daaronder twee met stoom, de eene te Bâtoe-bâssi bij Maros, van de firma W. B. Ledeboer en Co., de andere te Bâtoe-bâtoe bij Galésoung in de Zuiderdistrikten, van den Chinees Tjoe Kaë Kie."

r. 35. "de Takalara of de" worde weggelaten; want de hier bedoelde olie is alleen onder den naam van *Mañjkasarsche olie* bekend. De inlander bestempelt haar wel eens met den naam van *miñjá-bátó*, doch dit beteekent niets anders dan *welriekende olie*, en is dus ook van andere oliteiten, bijvoorbeeld de vermaarde *miñjá-Sambáwa*, die alleen aan het Hof van *Sambáwa* vervaardigd wordt, te bezigen.

De zoo beroemde *Mañjkasar-olie* wordt gemaakt uit de pit van de vrucht der *Schleichera trijucha* Bl., door de Makassaren *bádó* (NB. niet *tador*, zooals bl. 213, l. r.), door de Boeginezen *adínj*, ook wel *baréré*, of op zijn Sidenrengsch *asámpí* genoemd. Nadat men de pit (in het Boeg. *latjóná* genoemd) behoorlijk in de zon gedroogd, en al dan niet gebraden (Boeg. *rigóre*) heeft, wordt die fijn gestampt (Boeg. *rinám-pí*), en vervolgens in een van gespleten *bambó*, of middennerf van het lontarblad (*B. palúpa-lá rináñjá*), gevlochten peperhuis, dat in het Boeg. *lánjijoe* heet, gedaan, en in den wasem gekookt. Als men begrijpt, dat de pitten lang genoeg gekookt zijn, wordt het sap uitgeperst, door middel van twee stukken hout, waar men de peperhuizen tusschen brengt, en die aan de eene zijde zamengebonden zijn, aan de andere met geweld tot elkander gebragt worden.

Op deze wijze erlangt men de *bádó*- of *adínj-olie*. Om nu hiervan de bekende *Mañjkasar-olie* te bereiden, bedient men zich van een zelden toestel, door de Boeginezen *añjoemó ñjáñj-miñá*, door de Makassaren *pañjoeemó ñjáñj-miñá* genoemd, waarvan men een afbeelding

zien kan in den Ethn. Atlas bij mijn Makass. Woordenboek, Pl. XII, Fig. 31, *a*, *b*, *c*, *d* en *e*. Die toestel bestaat uit de volgende stukken:

1°. een aarden bak of pot (M. en B.: *katówañg*), waarin men de olie met verscheiden welriekende, of maar al te dikwerf kwalijk rieken- de, zaken doet.

2°. een bakje, in het Makass. *táwe-táwe*, in het Boeg. *taláwe* ge- noemd, dat men op een toestelletje, in het Makass. *papadoñjkókañg-táwe*, in het Boeg. *apatoedāñgāñg-taláwe* genaamd, in de onder N°. 1 vermelde *katówañg* plaatst, om vervolgens op dat bakje wat vuur, en op dat vuur allerlei welriekende bloemen, als *melattie*, *tjampaka*, *kanañga*, zoo ook *pāndañg-blaéren*, *tjenrāna*- of *sandelhout* en *gároe*- of *aloëhout*, alsmede de gedroogde testiculi der civetkat (*viverra zibethina*), in het Mak. *kalóempañg-djíná*, in het Boeg. *alópañg-djíná* geheeten, gelijk ook de onder den naam van *timpāoesóe* bekende *testiculi* van de *mémoe*, een beest dat in *Tóli-tóli* in groote menigte op het gebergte gevonden wordt (men verg. beneden het bij bl. 291, r. 14, aanget.), te leggen.

3°. een groot deksel (Mak. *palákkó*, Boeg. *palákkó*), dat op de onder N°. 1 vermelde *katówañg* gezet wordt, opdat de geur van bloe- men, welriekend hout, enz. bij het verbranden niet vervliege, maar in de olie trekke.

Dat die olie reeds vooraf geparfumeerd is, gaf ik onder N°. 1 te kennen. Dit geschiedt gewoonlijk door de volgende ingrediënten:

a. *tenemálañg*, soort van reukwerk, bestaande in etter, of gom, van zekeren boom, er vuil grijsachtig uitziende, en kleverig.

b. eene hartsachtige olie, getrokken uit den stam van een boom, die onder de Boeginezen *rasamálāñg*, onder de Makassaren *rasamálañg* en onder de Maleijers *rasamāla* heet, de *Liquidambar Altingianum* Bl., of *lignum Papuanum* R.

c. *muskus*, of *moschus* (Bisam), waarvan de *moschus orientalis* de beste soort is. Deze nu is afkomstig van een zeer klein hertachtig dier,

moschus moschiferus, dat te huis behoort op de Alpen van Midden Azië, en wel uitsluitend van het mannetje. In den handel komt de *moschus* voor in behaarde zakjes van de grootte van een duivenei.

Deze *moschus* wordt door de Makassaren gewoonlijk *kasatōri dāgenŋ*, door de Boeginezen *kasatoeri pōle ri-tāna-Ũjāwa* (d. i. van Java aangevoerde *kasatōri*) genoemd. De bijvoeging van *dāgenŋ* (verg. het Mal. *daging*, vleesch) geschiedt ter onderscheiding van de plant *kasatōri*, zijnde de *Hibiscus Abelmoschus L.* of *Hibiscus Surattensis*, behoorende tot de *Malacene*. De zogenaamde *Bisamkörner*, of *semina-Abelmoschi*, of *grana moschata*, zijn de zaden dier plant, welke bij verwarming, betrijf van wrijving, of hoe dan ook, een *muskuslucht* van zich geven.

Dat men bij dit *kasatōri-dāgenŋ* aan het *castoreum* of *beverneil*, dat de *beyver* (*Castor fiber*), zoowel het mannetje als het wijfje, in een zakje van platten kegelvorm, en van buiten vliezig, aan de teeldeelen draagt, te denken zou hebben, is zonder twijfel onjuist, daar dit *castoreum* te Makassar bekend is onder den naam van *djamōdjo-korasāni*. Bij dit *korasāni* heeft men welligt te denken aan het Arab. *خرساني*, als afkomstig uit het land van *Chorasān*. Wat echter *djamōdjo* zou kunnen beteekenen, is mij onbekend.

d. *penŋgūlinŋ*, vocht van de teeldeelklieren van een beest, dat zich in *Kaili* op het gebergte zou ophouden.

e. uitchrapsel van de teeldeelklieren der civetkat, of *viverra zibethus*. in het Makass. *kālōr-Ũjīnā*, in het Boeg. *kālōr-Ũjīnā* geheeten.

f. *bensoin*, zoowel roode als witte (Makass. *kamanjanŋ*, Boeg. *kamanjanŋ*).

Nadat de gedurende een heele of halve maand met deze ingrediënten doortrokken *bādō-* of *adīnŋ-olie* op de onder N°. 2 en 3 omschreven wijze berookt is geworden, heeft er ten slotte ook nog berooking door middel van doepsa en *istanŋgi*, die insgelijks op het van vuur voorziene zakje (het Mak. *tāwe-tāwe*, het Boeg. *tulāwe*) gelegd worden, plaats.

Thans ook nog een enkel woord over de *dópa* en *istañgi*.

De ingrediënten van de *dópa* zijn gewoonlijk: *ambelâoe* (volgens Rumphius een *unguis odoratus*), *pañggiliñg*, de teeldeel van de *đjíná* of *civetkat*, *tiñpâoesór*, *roode* en *witte benzoïn*, *kóma-kóma*, of *saffraan*, *gároe* of *aloëhout*, hout van den *Costus Indicus* (*porljoé*) en gom van den *linjdjo*-boom, alsmede *amber*.

Deze ingrediënten worden gekneed met *tenemálanj*, en bevochtigd zoo niet met *minjá-balasāñg* of *balsamum Peruvianum*, dan slechts met gewone *klapper-olie*.

De beste soort van *dópa* moet de *dópa tállœ-tállœ* zijn. Zij zou aldus genoemd worden, omdat zij gewoonlijk in *drie* (*tállœ*) bolletjes gerold en ook altijd bij *drie* (*tállœ*) bolletjes tegelijk gebrand wordt.

Men spreekt ook van *dópa sâpselo-dówa* (twaalf), zeker naar de menigte van daarvoor gebezigde ingrediënten.

De ingrediënten van de *istañgi* zijn ongeveer dezelfde als die van de *doepa*, te weten: *roode* en *witte benzoïn*, uitschrapsel uit de teeldeelklieren der *đjíná* of *civetkat*, *tiñpâoesóe*, *ambelâoe*, *tenemálanj*, *porljoé*, *pañggiliñg*, *moschus orientalis* (*kasatôeri-dâgenj*) en *gároe*, of *aloëhout*, gelijk ook het onder den naam van *kalámbá* bekende welriekend hout.

Al deze ingrediënten worden met grove poedersuiker onder elkander gekneed. En ten slotte legt men dit mengsel in de zon te droogen. NB. Welligt bestond de *istañgi* vroeger slechts uit *acht* ingrediënten. Verg. Klinkert Suppl. op: *istañgi*.

Bl. 261, r. 17. Achter "rondom de stad, en" in te lasschen: "de onderafdeeling *Tálló*, bestaande in"

r. 20. Achter "ingelijfd." in te lasschen: "Deze onderafdeeling *Tálló* bevat thans de navolgende gallârrañg-schappen: *Birinjkanáya*, *Bíra*, *Bone-léñga*, *Mónjljoñj-lince*, *Bontóca*, *Paljerákkanj* en *Manjdjállinj*."

Bl. 262, r. 3. "Kalarowang," M. 1.: "*Kalerówanj*," — Dit is slechts een zandbank.

De voornaamste eilanden der Spermonde-groep zijn: *Sakórculá*, *Sakórculo*, *Sogára*, *Subáncjo*, *Sapórci*, *Sabórcuocncj*, *Sarórci*, *Satánclo*, *Báncjku-
sancjkuocncj*, *Koelámbinij*, *Laiya*, *Karáncrañc-ljádi*, *Karáncrañc-lómpo*, *Sa-
ráncpo*, *Báncñc-ljádi*, *Báncñc-lómpo*, *Báncrañc-lómpo*, *Báncrañc-ljádi*, *Ku-
dancjácrcncj* en *Samalóna* (vroeger *Samalókoe* geheeten).

r. 14. "De huizen zijn van één verdieping en van een somber en vervallen aanzien." — De hier bedoelde huizen zijn meestal van één verdiepingen. — Dat de huizen te Makassar van een somber en vervallen aanzien zijn, geldt alleen in het oude gedeelte. De nieuwe huizen op het *Hooqepad*, waarbij men aan een laan van prachtige samariude-boomen te denken heeft, zien er over het algemeen zeer goed uit.

r. 17. "huitenwijken" De wijken van Makassar zijn de navolgende: *Frans Hendrika- of Hooqepad*, *Stad Vlaardingen*, *Нижне негорий*, *Chik-
werc kamp*, *Кáмпонñ-bárcoc*, *Кáмпонñ-Дjánc*, *Кáмпонñ-bánci*, *Кáмп-
онñ-Galésoñc*, *Кáмпонñ-Malókoe*, *Maríso*, *Sámbocñc-Дjánc*, *Мамá-
ñcñc*, *Maridjaya*, *Bontokánc*, *Baríya*, *Lariyambáncji*, *Laiyancñc*, *Tolaku*, *Fasáncpor*, *Matjíní-ánc*, *Puórcé*, *Górcocñc*, *Malimóncñcñc*, *Óncñcñcñc-
lénc*, *Rompagáncñc*, *Кáмпонñ-Wáncjé*, *Кáмпонñ-Malíyoc*, *Paloencñcñcñcñc*
en *Кáмпонñ-Énc*.

Wat de Europeanen meerendeels in *Кáмпонñ-bárcoc* wonen, is min-
ter juist. (Ofschoon voorzeker vele Europeanen in dien wijk wonen, is
er in *Кáмпонñ-bárcoc* toch vooral het verblijf der Makassaren. Waar-
bij het *Hooqepad* bij *Кáмпонñ-bárcoc* gerekend, want dit
Hooqepad wordt uitsluitend door Europeanen bewoond. Ook vindt
men daar het Gouvernementshuis, of verblijf van den Gouverneur.
De eerste Gouverneur die buiten het Fort gewoond heeft, was François
van Biraam. Dit moet geweest zijn in 1805. De in 1852 gestichte
Evangelische kerk ligt niet in *Кáмпонñ-bárcoc*, maar aan een weg,
er van daar regelrecht naar het *Hooqepad* toeloopt, zoodat zij vlak bij

de zoeven genoemde woning van den Gouverneur ligt. Die weg wordt de *Gouverneurslaan* genoemd.

r. 24. “*Oedjong pandang*” — M. l.: “*Ôedjoeñg-pândañg*” dat men niet met *kijkhoek* vertalen kan, want *pândañg* is hier geen Maleisch, zoodat het met *zien*, *aanschouwen*, vertaald zou kunnen worden, maar de Makassaarsche benaming der onder den naam van *pândañg-nikânre*, het Lat. *ananassa-sativa Lindl.*, bekende ananas-plant, die in vroegere jaren in groote hoeveelheid digt bij het Fort *Rotterdam* zou gevonden zijn.

r. 27. “artilleriemagazijn” M. l.: “kleeding- en kruidmagazijn”

r. 32. “aan de Zuidzijde der stad” Het tegenwoordig hospitaal ligt aan de Zuid-Oostzijde.

Bl. 263, r. 2. “artillerie en sappeurs” Men voege bij: “alsmede cavalerie.”

r. 16. Het “wees- en armenhuis” bestaat reeds geruimen tijd niet meer. De weeskinderen van daar worden tegenwoordig in het weeshuis te *Samarang* of elders geplaatst, waarvoor dan een zeker entreegeld uit de diaconie-kas van de Protestantsche gemeente te Makassar betaald wordt.

r. 21. “*Wadjoerezen*,” M. l.: “*Wadjorezen*, en andere Boeginezen,”

r. 28. “steenen havenhoofd” M. l.: “een ijzeren havenhoofd”

r. 30. “met katadioptrisch licht.” Men voege er bij: “en sedert 1867 ook een vuurschip bij *Lâë-lâë*.”

r. 2 v. o. “*Parang Loë*” M. l.: “*Pârañg-lówe*.”

Bl. 264, r. 1. “Nederlandsch” enz. tot en met “garnizoen van *Manḡkasar*” In plaats daarvan leze men: “er is daar een kontrolleur met het bestuur belast.” NB. er ligt reeds sedert lang geen detachement meer.

r. 4. “Van boven vermelde eilanden” cet. tot en met: “Het Gouvernement heeft hier eenen Posthouder.” — Dit is onjuist. *Samalókoë*,

later herdoopt in *Samalóna*, is de naam van het eerste eiland bij *Lá-lá*, de zandbank tegenover Makassar. Het is echter een zeer klein eiland, waar de gouverneur Bisschhoff in vroeger jaren eene soort van *kerke*, of *tuinhuus*, heeft laten bouwen, om er des Zondags den dag door te brengen. Van daar is welligt het praatje ontstaan, als ware daar een posthouder gevestigd.

r. 16. "het eiland *Kalarowang*;" M. l.: "de zandbank *Kalerókawā*;"

r. 18. "*Boni*," M. l.: "*Bóne*,"

r. 24. "bevolkingscijfer" Als bevolkingscijfer is mij voor de verschillende Afdelingen, zoo als zij in 1869 zamengesteld waren, opgegeven, als volgt:

Van Makassar 747 Europeanen, 3944 Chinezen, 14 Arabieren en 37,165 Inlanders;

van de Noorderdistrikten: 104 Europeanen, 286 Chinezen, 4 Arabieren en 97,664 Inlanders;

van de Zuiderdistrikten: 205 Europeanen, 158 Chinezen, 6 Arabieren en 74,170 Inlanders;

van de Oosterdistrikten: 107 Europeanen, 106 Chinezen, 6 Arabieren en 75,498 Inlanders;

van Saleijer: 19 Europeanen, 17 Chinezen, 2 Arabieren en 57,539 Inlanders;

van Bima: geen Chinezen, 37 Arabieren en 1108 Inlanders;

en van Tontôli, of Tôli-tôli: 2 Europeanen, geen Chinezen en Arabieren, en 933 Inlanders.

Wanneer men nu de bevolking van al de afdelingen bij elkander zet, krijgt men aan Europeanen . . . . . 1184.

Chinezen: . . . . . 4511.

Arabieren: . . . . . 69.

Inlanders: . . . . . 334,076.

te zamen 339,840.

Deze opgave klopt dus niet precies met die, welke men mij bij bl. 192, r. 13, medegedeeld heeft. Er is hier een verschil van 38 personen.

r. 29. “*Pacht-distrikten* genoemd worden, en de vierde de *Berg-distrikten* heet.” De pacht-distrikten bestaan tegenwoordig uit de volgende regentschappen: Het 1ste of Zuidelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Maros*, *Toe-rikále* en *Símbañg*, *Tanralíli*, *Tañjko’roe*, *Bontówa*, *Ri-ráya* en *Ri-láoé*.

NB. Het vroegere regentschap *Ri-tímboró* is thans, evenals *Sím-bañg* en *Sodíyañg*, onder den Regent der *Toe-rikále* (lijfvolk) gesteld.

Het tweede of middelste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Pañgkadjéné* of *Síyañg*, gelijk het eertijds heette, *Labákkañg* en *Kába*.

NB. *Págañg* behoort tegenwoordig tot *Pañgkadjéné*, *Talátjoe* en *Boenjoró* behooren thans tot *Labákkañg*.

Het derde of Noordelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Segéri*, *Mandálla* en *Máranj*.

NB. *Kaloekówa* en *Tálá* behooren tegenwoordig tot het regentschap *Segéri*.

De bergregentschappen zijn thans verdeeld in de regentschappen: *Tjámba*, *Maláwa*, *Balótji* of *Balósi*, *Tjenrána* en *Laiya*.

NB. *Béngó* en *Laboewádja* behooren thans onder *Tjenrána*.

Wat *Patóekoe* betreft; dit behoorde vroeger, in zeer oude tijden, aan Gôwa, doch later aan Bône; en aangezien dat landschapje zoo geïsoleerd in het gebergte van *Tjáni* en *Lamónjtjōng* lag, bekommerde het zich niet om *Bône*, maar sloot zich onder den Assistent-resident P. Wijnmalen aan de Noorderdistrikten aan, zonder daarom nog een onderdeel van de Bergdistrikten uit te maken. Later, na de gouvernementsopname van *Bône*, werd het Hoofd van *Patóekoe* te kennen gegeven, dat hij niet tot het Gouvernement maar tot *Bône* behoorde.

Bl. 265, r. 14. “Sankara” enz. M. l.: “*Sáñgkará* — *Pañgkadjéné* — *Tálá*.”

r. 21. "de *Bocong Langit*" M. l.: "*Bówoŋ-láŋjí*"

"Wawa Batoe." M. l.: "*Wáwo-bátœ*"

r. 22. "*Bocongí*" M. l.: "*Bowŋjí*"

"*Manak Bolek*" M. l.: "*Mana-bole*"

"*Patanongun*" M. l.: "*Patœnŋŋ-áŋœ*"

r. 29. Vóir "Collecteurs," in te lusschen: "ambtenaren ter be-
wikking,"

Bl. 266, r. 5. "gewoonlijk *Soelkátanŋ*, enz." tot en met "voert."
M. l.: "*gallárranŋ, matóra, enz.*" — *Soelkátanŋ* is de gewone titel
voor een hoofd, dat onmiddellijk onder den Regent staat, en bij ont-
wezigenis van laatstgenoemden, terstond als diens *plaatsvervanger* (*sŋ-
kwátanŋ*) optreedt.

r. 11. "Er is eene Protestantsche kerk" — Voor zooverre mij be-
kend is, heeft er te Maros nooit een Protestantsch kerkgebouw bestaan.
Wanneer de predikant van Manŋkasar daar een kerkelijk bezoek
bragt, was de Assistent-resident steeds zoo vriendelijk de binnengaan-
derij van zijne woning voor de godsdienstvereeniging af te staan.

r. 14. "de redoute *Valkenburg*," — Dit Fortje heeft reeds verschei-
den jaren geen militaire bezetting meer.

r. 25. "*Tjindako* of *Tanralíí*" enz. — NB. *Tjindákkœ* is wel te
onderscheiden van *Tanralíí*. Het eerste is de naam van een kamponŋ
aan de Zuidoostelijke grens van het regentschap *Tanralíí*. De verblijf-
plaats van den regent heet niet *Tjindákkœ*, maar *Amáranŋ*.

r. 25. "*Tankorœ*" enz. M. l.: "*Tanŋkœ-roe* en *Bontóka* ten Noor-
den, en *Sodiyang* ten Zuiden van Maros."

r. 30. "De scheiding tusschen de onder-afdeelingen *Maros* en *Panŋ-
batŋœ* schijnt gemaakt te worden door de rivier *Sangkara*." De rivier
genoemd *Bináŋga-sŋŋkará* (*breede rivier*) is meer een zeeham dan eene
rivier, en ontstaat niet uit de Piek van Maros. De rivier van *Kíle-Bíne*
of *Kíle* maakt de grens uit tusschen die twee onderafdeelingen.

Bl. 267, r. 3. "*Patāṅ*" M. l.: "*Tówa*"

r. 4. "*Toa*" M. l.: "*Pátonṅ*"

r. 5. "*Pagang*" enz. Men spreke uit: "*Págaṅ* — *Bóṅgoró* — *La-bákkāṅ* — *Talátjoe* — *Paṅkadjéné*."

r. 9. "de rivier Tala" tot en met "naar zee vloeit." M. l.: "De scheiding tusschen het 2de en 3de Pacht-district wordt gemaakt door de rivier van *Laíkāṅ*."

r. 19. "*Kalana* en *Mandala*" M. l.: "*Kalánna* (in de nabijheid van *Kekéyaṅ*) en *Mandálle*."

r. 22. "*Parang Loë*" enz. M. l.: "*Páraṅ-lówe*, *Maros*, *Bontówa*, *Págaṅ*, *Paṅkadjéné*, *Máraṅ*, *Segéri*, *Kalánna* en *Mandálle*, gaat to. *Padaéló* in Tanétte, waar de vorstin van dat rijk haar verblijf houdt. In *Tálló* en de Noorderdistrikten scheiden zich op verschillende plaatsen van den weg voetpaden af, die naar de Bergdistrikten en verder Oostwaarts leiden. Zelfs heeft men tegenwoordig een zeer goeden en vrij breeden weg van Maros naar en door de Bergdistrikten. Tusschen *Maṅkasar* en *Bálaṅ-nípa*, de hoofdplaats der Oosterdistrikten, aan de Oostkust, is thans een geregelde postdienst ingerigt, die over *Takálará* en *Bantáēṅ* gaat.

r. 33. "Van de bergdistrikten zijn de Westelijke grenzen ons niet bekend." — De bergdistrikten grenzen ten Westen aan het eerste en tweede Pacht-district.

r. 36. "*Walanaé*" M. l.: "*Walánnáé*," Verg. boven.

"*Saworo*" M. l.: "*Sawároe* (in *Tjám̃ba*)"

r. 37. "*Takembang*" M. l.: "*Takémponṅ*"

"*Takalama*" M. l.: "*Takalási*"

"*Takalata*" M. l.: "*Takalállá*"

l. r. "*Bengo*." M. l.: "*Maláwa*."

Bl. 268, r. 5. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimássaṅ*"

r. 7. "*Laikang*" M. l.: "*Laíkāṅ*"

r. 11. "De eilandjes *Galesong*" enz. tot en met "*Tanakéke*" M. l.: "De eilandjes *Saurabéñji* en de drie gebroeders, te weten: *Baerloérang*, *Satánja* en *Dáyanj-Dayúñjanj*, alsmede *Tanakéke*" — Van deze eilanden zijn ook de *Drie Gebroeders* werkelijk bewoond.

r. 14. "Zij (de Afdeeling Zuiderdistrikten) is verdeeld" enz. — Deze Afdeeling bevat thans volgens de mij gedane opgave de volgende onderafdeelingen en regentschappen:

1°. *Bantárñj*, verdeeld in de regentschappen *Bantáññj* en *Taró-
~~ññj~~*, alsmede de onderregentschappen *Tompobólo* en *Roeubíja*:

2°. *Binámoe* of *Djénépinto*: regentschap *Binámó*;

3°. *Báñjkalá* of *Álloe*: regentschap *Báñjkalá*.

4°. *Takállará*: regentschappen: *Topedjára*, *Polombáñjkeñj*, *Móñj-
Ijónjkeuba*, *Galéonj*, *Saurabine* en *Malóto*; terwijl onder deze onderafdeeling nog sortceeren: het eiland *Tanakéke* en de drie gebroeders, te weten: *Baerloérang*: *Satánja* en *Dáyanj-dayúñjanj*.

Rl. 269, r. 26. "de *Belo*" M. l.: "*Bíba*"

r. 25 en 30. "*Saurabou*" M. l.: "*Saurabíne*"

r. 29. "rivier *Bira anga lamboeoe*" Men leze: "rivier *Bináñja-
~~emborsé~~* (lett.: regte rivier)"

r. 32. "de *Bajang*" M. l.: "de *Tamanrója*"

"*Melasoro*" M. l.: "*Maláxoró*"

r. 33. "*Binamoe* of *Bantoeloe*" — M. l.: "de rivier van *Djénépinto*"

"*G. Loupo Batang*" M. l.: "*Berg Límpe-báttanj* (dikbuikig)"

"Voor berg bezigt de Boeginees *bólo*, de *Mañjkasuar*: *máñj(ñ)j*, met *gíneñj*; dit is Maleisch.

r. 34. "*Boeloe-boeloe*" M. l.: "*Bólo-bólo*"

r. 36. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimáññj*"

l r. "verheffen zich de *Bobo Karang* en de *Loupo Batang*" — M. l.: "verheft zich het gebergte van *Bantáññj* met zijne twee toppen, te weten: den *Wáro-karóñj* of *Báko-karóñj*, of *Bóho-karóñj* (lett.:

den berg, die als 't ware *gelijk een vorst is en boven de andere bergen nitsteekt* (Verg. mijn Mak. Woordenb. bl. 222, kol. 1, op *báwo* N°. 2) en den *Lompobáttan̄j* (dikbuikig). Op dezen *Lompobáttan̄j* ontspringen verscheidene groote en kleine rivieren, onder welke de *Walánnáë*, de *Tino*, de rivier van *Bantâên̄j*, de *Ka'ili* en de *Kalimássañ̄j* de voornaamste zijn.

Volgens sommigen heeft men bij *Bóbo-karâên̄j* niet aan eene verbastering van het Bantâc̄ngsche *báwo*, = het Boeginesche *wáwo*, *hoven*, maar aan het zuiver Makassaarsche *bóbo*, *kippen voeren*, en die daarmee *tot zich lokken*, te denken. Er zouden namelijk in oude tijden op Celebes twee magtige vorsten geweest zijn, waarvan de een op den berg *Latimód̄jon̄j*, benoorden *Lóewóé*, de ander op dezen top van het Bantâc̄ngsch gebergte zetelde. Laatstgenoemde, ofschoon minder magtig, zou zich de gunst van vele medevorsten verworven, die als 't ware gelijk *kippen* tot zich *gelokt*, en hierdoor ten slotte de overmagt erlangd hebben.

Bl. 270, r. 18. "2 controleurs" M. l.: "3 controleurs"

r. 30. "die eene bezetting heeft van 50 man" — Deze militaire bezetting is daar thans, evenals vroeger te Maros, weggenomen.

r. 37. "een paarhonderd Chinezen" — Men vergelijkte het bij bl. 264, r. 24, aangeteekende.

"en een honderdtal afstammelingen van Europeanen" enz. tot en met "daarvan belast." Hier verwijs ik naar het door mij bij bl. 210, r. 12, tot en met r. 16 aangeteckende.

Bl. 271, r. 8. Bij Bantâc̄ng dient vooral ook melding gemaakt te worden van den naburigen waterval te *Bisáppóé*, welke dien van *Bantiméroen̄j* bij Maros verre in pracht en schoonheid overtreft. Hij is ongeveer 80 el hoog.

r. 10. "Limbang Tjina" M. l.: "*Límban̄j-Tjina*"

r. 12. "*Soreboja*" In de Aanteek. op mijne Makassaarsche chrestomathie, bl. 462, r. 1 vlgg. heb ik gezegd, dat mij tegenwoordig geen

kamponġ *Sorebiya* op N.-Celebes bekend was; later is mij echter gebleken, dat tusschen *Rappōra* en *Bianġkēke* werkelijk nog een kamponġ van dien naam bestaat.

r. 13. "*Jamboea*" M. l.: "*Ījambōrika*"

.. "*Rappoa*" M. l.: "*Rappōra*"

r. 14. "*Morroa*" M. l.: "*Maurōica*"

.. "*Sinos*" M. l.: "*Sinōra*"

.. "*Tamoa*" M. l.: "*Tamaōna*"

.. "*Lokka*" — Dit *Lokka* ligt 4000 voet boven de oppervlakte der zee, en den voet van den wegens zijn vorm onder den naam van *Doodkist* bekenden berg, die nog een 500 voet hooger is. Dit *Lokka* wordt van tijd tot tijd door Europeanen bezocht, wier gezondheid tengevolge van langdurig verblijf in een tropisch klimaat geschokt is.

.. "*Pandjang*" M. l.: "*Pāñjāñġ*"

.. "*Giantarank-ke*" M. l.: "*Giantārang-kēke*" (lett.: *klein Giantārañġ*)

r. 17. "*Bela-galoeng*" tot en met "*Controleur*." M. l. "*De kamponġ Djēñpōnto* ligt aan de monding der rivier van dien naam. Het *établissement* van 50 man bevindt zich thans nog in die kamponġ, doch zal spoedig naar *Bela-galoeng*, dat bij de overvaart der rivier aan den grooten weg gelegen, en ook eigenlijk de standplaats van *de controleur* is, verplaatst worden."

r. 20. "rivier van *Binamoë*" M. l.: "rivier van *Djēñpōnto*"

r. 21. "*Bantulo* of *Boeloe-boeloe*" "*Bantulo* niet bekend, wel *Belo-bulo*."

r. 22. "*Samanroa*" M. l.: "*Tamaurōia*"

r. 23. "*Pitang*" M. l.: "*Pitāñ*"

.. "*Isel*" M. l.: "*Karli*"

r. 24. "*Malassor* of *Melassori*" M. l.: "*Mulāssori*"

r. 32. "*Nusoe*" tot en met "*Bajang*" M. l.: "*Nāsarā* aan de *M...*"

Bl. 272, r. 1. "*Madito, Nimoli*" zijn niet meer te vinden.

r. 2. "*Mantjong*" M. l.: "*Mónjtjōng*"

"*Sapia*" M. l.: "*Sappéya*"

r. 7. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 11. "tegenover het eilandje van denzelfden naam" M. l.: "tegenover het eilandje *Sanrabēngi*"

r. 14. "*Bebo*" M. l.: "*Béba*" — Het hier bedoelde *Sawákoenŷ* wordt ook wel naar dit riviertje genoemd: *Sawákoenŷ-Béba*, ter onderscheiding van een ander *Sawákoenŷ*, dat men dan *Sawákoenŷ-tówa*, het oude *Sawákoenŷ*, noemt.

r. 15. "Deng Toa" M. l.: "*Áēng-tówa*"

r. 17, 18, 21 en 24. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 23. "*Lengkes*" M. l.: "*Lēngkesé*"

"*Balo*" Men spreke uit: "*Bálló*"

r. 24. "*Polombangking*" M. l.: "*Polombánŷkeŷ*"

r. 25. "*Lalengan en Toemoe Lob*" M. l.: "*Léyanŷ en Támoe-lówe*"

Bl. 273, r. 1. "*O. Laboean*" M. l.: "*Ôedjoeŷ-labóewa*"

r. 3 en 10. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 4. — De namen dezer eilandjes zijn: *Boeloenróewe*, of *Bólouŷ-dóewa*, *Léanŷ-léanŷ*, *Kamboéno*, *Kódiŷgáreŷ*, *Kanálo*, *Kanálo-dóewa*, *Lánre-anréyanŷ* en *Bátanŷ-lámpé*.

r. 8. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimássaŷ*"

r. 12. "*Maroanŷin*" M. l.: "*Bówoŷ-lánŷí*"

r. 14. "*Laja*" M. l.: "*Laiya*"

r. 27. "*Banŷkeŷ Boeki*" M. l.: "*Bánŷkeŷ-bóeki*" Lett.: *voet van het gebergte* (welligt met het oog op den hoogen *Piek van Bantäēŷ*). Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 12.

Bl. 274, r. 2. "gebergte" tot en met "ontspringt" M. l.: "gebergte van *Bantäēŷ* ontspringt"

r. 4. "de *Kalimeme*" of *Kaloemame*" M. l.: "de *Kaloeméme*"

r. 5. "de *Danoanġ*" M. l.: "de *Dano'icauġ*"

"de *Sappaberoea*" M. l.: "de *Sapoe-b'eroe*"

r. 5. "de *G. Soekaġ*" M. l.: "de *Bó'loé-Sau'kaġ*"

r. 12. "den *G. Lompo Bataġ*" M. l.: "den berg *Lómpo-bá'ttaġ*"

r. 14. "de *Tangka die*" enz. tot en met "oorsprong heeft." M. l.:
"de *Tá'ŋka*, die uit den *Lómpo-bá'ttaġ* ontspringt."

r. 17. "De Afdeeling *Ooster-Distrikten* is verdeeld in" enz. — De *Afdeeling Ooster-distrikten* bevat tegenwoordig de navolgende onderafdeelingen met de daaronder behoorende regentschappen:

1°. *Bá'lanġ-nípa*; regentschappen: *Oost-Bó'lo-bó'lo*, *Tóndonġ* en *Lamá'tti*;

2°. *Bik'roe*; regentschappen: *West-Bó'lo-bó'lo*, *Manimpahoi* en *Ma'ipi* (*Toeroé'ŋgaġ*);

3°. *Ká'dġanġ*; regentsch.: *Ká'dġanġ* (*Lémbanġ*), *W'iro*, *Tiro* en *Bira*;

4°. *Boeloekó'mpa*; regentschappen: *Giantiraġ*, *Óelġoe'ŋ-lóhe* en *Oud-Boeloekó'mpa*.

r. "Lamá'tti" enz. Van de hier genoemde landschappen is in ~~der~~ tijd *Bó'lo-bó'lo* gesplitst in de twee regentschappen *Oost-Bó'lo-bó'lo* en *West-Bó'lo-bó'lo*. Voorts is *Bari'ŋanġ* onder den regent van *Oud-Bó'lo-bó'lo*, *Lémbanġ* onder dien van *Ká'dġanġ*, *Toeroé'ŋgaġ* onder dien van *Lamá'tti* gekomen; terwijl *Djólóló*, naar ik hoor, eerlang onder dien van *Oud-Boeloekó'mpa* gebracht zal worden.

Bl. 275, r. 5. "een aan hem ondergeschikten Controleur van de ~~de~~ afdeeling *Boeleomba*" M. l.: "drie controleurs, voor ieder van de drie laatstgenoemde onderafdeelingen één"

r. 6. Achter "bijgestaan door" in te lasseten: "ambtenaren ter be-
waking,"

r. 9. "Kara'ŋ of Regent en een soelewata'ŋ of glara'ŋ" enz.
Lever eenvoudig: "een Regent en een onderregent" omdat de titel-
wag al dikwijls verschillen, meest echter het Boeg. *Īro* of *Īro'*, en

slechts hoogst zelden *Karâëñg*, dat Mañgkasaarsch is. Verg. slechts 't Jaarboekje Celebes van 1865, bl. 13 vlgg.

r. 18. "Sindjaj" Men kan zoowel *Sinjdjái* als *Sanjdjái* schrijven. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 30. Tegenwoordig spreekt men niet meer van de Onder-Afdeling *Sinjdjái* of *Sanjdjái*, maar van de Onder-Afdeeling *Bálanj-nípa*, lett.: *nípa-kraal*, dus genoemd van wege de menigte van nípa-boomen (*Nipa fructicosa* L.). Aldus ook genoemd de plaats waar de Assistent-resident der Oosterdistrikten zijn zetel heeft, en niet: "*Balong Nipa*."

r. 25. "kortelings" kau nu gemist worden. Deze weg werd reeds in 1861 voltooid door den onvermoeiden ijver van den tegenwoordigen Assistent-Resident Holtz, die daar in dien tijd als controleur geplaatst was. Verg. Verzam. van berigt. betreffende de Bijbelverspreiding, N°. 96—99, bl. 31.

r. 30. "Taka" M. l.: "*Tákalállá*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 39.

r. 32. "*Kadjang*" In het regentschap *Kádjanj* hebben zich opgelost de regentschappen *Lémbanj* en *Laíkanj*.

Bl. 276, r. 1. "*Wiraro*" M. l.: "*Biróro*"

"*Mangapi*" M. l.: "*Mañgópi*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 22 en 47 vlg.

r. 3. De hier bedoelde weg van *Bálanj-nípa* over *Tanralíli* naar *Mañjkásará* was vroeger een postweg, thans gaat de post over *Bantáëñg* en *Takállará*.

r. 7. "geene bijzonderheden bekend" — Hier valt ook niets bijzonders van te zeggen. Op *Boeloenróëke* wonen eenige visschers. Ook heeft men er een paar kalkbranderijen.

r. 12. "van een Controleur" M. l.: "van den controleur der vierde onderafdeeling," — De kampong waar de controleur woont heet eigenlijk *Gadéya*. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76.)

reg. 13. "*Gantáranj*." — Tot het regentschap *Gantáranj* behooren tegenwoordig ook *Paliyóki* en *Tala*, beiden vroeger op zichzelf staande regentschappen. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76 vlg.)

r. 21. "*Gantarang*" — In het regentschap *Gantáranj* is geen kampōng van dien naam. De regent woont tegenwoordig te *Barába*. Vroeger (Jaarb. Celebes 1865, bl. 77) had hij ook te *Sapíri* eene woning. dewijl daar toen een bijwif van hem woonde.

r. 23. "*Karampôwanj*" ligt aan het strand op den weg van *Boeloekumpu* naar *Bantáranj*.

r. 25. "*Tanah beror*" M. l.: "*Tanabiroe*" Het regentschap van dien naam bestaat niet meer; het land staat thans met *Bontolánja* en *Bállanj* onder den regent van *Tiro*.

r. 29. "*Lémo-lémo*" M. l.: "*Lémo-lémo*" Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 70, vlg. Het regentschap van dien naam bestaat niet meer. Het land van *Lémo-lémo* staat thans, evenals dat van *Ára*, onder den Regent van *Bira*. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 63, vlg.

Bl. 277, r. 12. "*Ara*" Dat *Ára* thans met *Lémo-lémo* onder den regent van *Bira* staat, heb ik reeds bij bl. 276, r. 29 opgemerkt.

r. 31. "*Langa-langa*" M. l.: "*Láŋŋe-láŋŋe*" Het regentschap *Láŋŋe-láŋŋe* heeft opgehouden te bestaan, en heeft zich met de regentschappen *Bóronj* en *Giaráranj* opgelost in dat van *Wíro*.

r. 23. "*Bonto Tanga*" M. l.: "*Bontolánja*" Dat er geen regentschap van dien naam meer is, heb ik reeds bij bl. 276, r. 25, gezegd.

r. 26. "*Ordjong Loi*" M. l.: "*Ôedjorōŋ-lóhe*" Onder den regent van *Ôedjorōŋ-lóhe* staat tegenwoordig ook *Panŋikókāŋj*, dat in 1864 nog een op zichzelf staand regentschap was. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 79, vlg.

r. 31. "*Lioekanj Loe*" M. l.: "*Liyókaŋj-lóre*."

r. 32. "*Sarantang*" M. l.: "*Sarántanŋj*"

r. 33. "*Batang-kéké*" M. l.: "*Bátanŋ-k-ke*"

r. 33. “*Tanah Doang*” M. l.: *Tâna-Dôwañg*”

r. 35. “zij werden vroeger tot de Afdeling *Saley* gerekend”

NB. Alleen *Liyôekañg-lôwe* sorteert thans onder *Bira* (Afdeling Oosterdistrikten). De overige Boegeroens-eilanden behooren nog steeds onder Saleijer. Doch men leze: “*Sarôntañg*”, in stede van “*Sarantañg*” en “*Pâsi-tanétte*” in stede van “*Tanah Doañg*.” De naam *Wira* schijnt onder de Inlanders niet bekend te zijn.

Bl. 278, r. 4. “*Salajar*” M. l.: “*Silâyarâ* (Mak.) of *Silâdjâ* (Boeg.). “*Tâna-dôwañg*” (lett.: *garnalen-land*) is de naam, dien men, op zee zijnde, aan Saleijer geeft. Wie in de nabijheid van dit eiland van *Saleijer* sprak, liep gevaar zijn vaartuig te verliezen.

r. 5. “*Lasso*” M. l.: “*Iasôwa*”

r. 14. “*Haroe*” In de vorige uitgave is de Heer De Hollander nog in het onzekere, of men *Haroe* dan wel *I-laroe* te schrijven hebbe. De thans gevolgde opgave is de juiste. Deze berg van *Hâroe* is de hoogste punt van *Gantârañg*.

r. 20. “*Apo-Baloe*” M. l.: “*Appo-bátôe*”

“*Pisobang*” M. l.: “*Pasôbañg*”

Bl. 279, r. 7. “De bevolking” enz. Men vergel. het bij bl. 264, r. 24, aangeteekende.

l. r. “Popokan” enz. M. l.: “*Popókañg*, *Parrâkañg* en *Pontiyúnâ*.”

Bl. 280, r. 8. “*To-ri-djéné's*” M. l.: “*Toe-ri-djéné's* (watervolk) genoemd.” Verg. het bij bl. 193 r. 14, aangeteekende.

r. 16. “Het eiland is verdeeld in twaalf Regentschappen” enz. Ook hier is het getal regentschappen zeer verminderd; tegenwoordig heeft men slechts de regentschappen: *Bontobânjoenj*, *Bállâ-bólo*, *Layólo*, *Bontobórosó*, *Bârambârañg*, *Bonéyu*, *Mûre-mâre*, *Bóeki*, *Batammâta* en *Tanétte*; benevens de eilanden: *Gówañg*, *Malímboe*, *Bâhoe-lówañg*, *Tambolônğañg*, *Poelâssi*, *Póeloe-roéssa*, *Mamalâkki* of: *Mamalânjtjoñg*, *Pâsi* of *Varkens-eiland*, de twee Boeeroenen: *Pâsi-tanétte* en

Sarintang, *Kayoe-wadi* (NB. De namen *Kajoe-Andole* en *Kajoe-Mati* onder Inlanders onbekend!) en *Tana-djampéya*, met de daarom liggende eilanden: *Katéla*, *Póloe-hémbé*, *Póloe-sisir*, *Djái-lámóé*, *Pólar-tápa* en *Tána-málálá*, alsmede de eilanden *Boneráte*, *Kaláo* en *Kaló-lúna*.

r. 27. "ópoé" Dit woord is zeker van *ἰσχυρός* afkomstig, waar *époé* de gewone benaming voor een vorst is.

r. 31. "Glarang" M. l.: "gallárranḡ's"

r. 32. "Bonto Bangong wordt" M. l.: "Bontobúḡjoenḡ werd eertijds"

r. 34. "hij oefent" M. l.: "hij oefende"

r. 37. "Kontroleur derde klasse" M. l. eenvoudig: "Kontroleur" want men treft er ook dikwerf een controleur van de eerste of tweede Klasse aan.

Bl. 281, r. 5. "Batang Mata" M. l.: "Bátanḡ-máta"

"Joenḡ of Djoenḡ" M. l.: "Djónḡ"

"Pangiliang" M. l.: "Panḡgíliyanḡ"

r. 6. "Bonto Bangoen" M. l.: "Bontobúḡjoenḡ"

"Bala Boeloe" M. l.: "Bálla-bóelo"

r. 9. "Pangiliang" M. l.: "Panḡgíliyanḡ"

r. 13. "de bezetting" enz. Er ligt tegenwoordig geene militaire bezetting meer.

r. 36. "Badjak" M. l.: "Bádḡá"

Bl. 292, r. 5. "Lassi en Baoelocang" M. l.: "Poelási en Bahor-
loenḡ"

r. 6. "glarang" M. l.: "gallárranḡ"

r. 7 en 15. "Tanak Djampeja" M. l.: "Tana-Djampéya"

r. 19. "in huur is afgestaan aan twee chinezen van Manḡkasur."

Het hier bedoelde kontrakt is op verzoek van den Chinees Ong Im, oud-kapitein der Chinezen, den man die met het gouvernement gekontrakteerd had, ten gevolge van geleden verliezen ontbonden. Thans

heeft zich daar voorloopig zonder kontrakt de heer P. van Below gevestigd, om te zien, of er al dan niet mogelijkheid besta, om met voordeel op dit eiland werkzaam te zijn.

r. 13 en 27. “*Kalaoe*” M. l.: “*Kalao*”

r. 28. “*Lombego*” M. l.: “*Lambégo*” — Naar dit *Lambégo* wordt ook wel het geheele eiland door de Inlanders genoemd.

r. 31 en 33. “*Boni*” M. l.: “*Bône*”

Bl. 283, r. 4. “*Pangalasañg*” — M. l.: “*Bónlo*”

r. 12. “het sluiten van huwelijken” — Dit geschiedt nooit door een regent of vorst, maar door den priester. Wel ontvangt een regent of vorst giften bij gelegenheid van de huwelijken zijner onderdanen.

In de Noot 1 onder aan den voet dezer bladzijde wordt, regel 6, gesproken van een *hatiboe* en zes *bidals*.

Dit *hatiboe* is het Arabische *حَاطِب* (*cha'tieb*) *prediker*, hetwelk op Zuid-Celebes meestal verbasterd wordt in *kálté*. Verg. reg. 9 van de noot.

Bidal is het Mak. *bídalá* = *bilálá*, insgelijks eene waardigheid in de moskee, het Arab. *مُؤَدِّن* (*moewádsin*), dus genoemd naar den eersten *aankondiger van het gebed* met name *بِلَال* (*Bilâl*). Verg. Weil's Moehammed, bl. 50, Noot 57.

r. 16, § 1. “*Boni*” — Zoowel hier als later schrijve men steeds: “*Bône*”

Over de reg. 26 vermelde rivier *Tjenrana bareng* heb ik reeds gesproken bij bl. 182, r. 25. Wat de in deze § opgegeven grenzen van *Bône* betreft; die worden nauwkeuriger aldus gesteld:

De grenzen van de *Pitoenpanówa* (of 7 landen), gelegen ten Noorden der mondingen van de *Tjenrana*-rivier, en sorterende onder *Bône* zijn: ten Noorden *Lóhóe*, ten Oosten de zee (golf van *Bône*), en ten Westen en ten Zuiden *Wáñjó*. De grenzen van het rijk *Bône* zelf zijn:

ten Noorden *Wádjô*, ten Oosten *de golf van Bône*, ten Zuiden de Afdeeling *Oosterdistrikten*, en ten Westen de *Noorderdistrikten*, *Lamoërroe*, *Mariyo-rixáko*, *Sóppenij*, *Mariyo-riyáka* en *Wádjô*.

N.B. Volgens Art. 1 van het op 12 Maart 1868 tusschen Bône en het Nederlandsch Gouvernement gesloten kontrakt, bestaat het leenrijk Bône thans uit: 1° *het eigenlijk Bône* met inbegrip van het achterleen *Lamoërroe*; 2° het Noordelijk daarvan gelegen *Pitoeñpanoekú*; 3° de kampoeng's *Tjimpoe*, *Malélu* en *Tjakeúko* in *Láikóe* aan den mond der *Tjimpoe*-rivier gelegen.

Bl. 284, r. 4. "De hoofdplaats Lamoërroe ligt aan of nabij de rivier *Walener*" M. l.: "De hoofdplaats Lamoërroe ligt aan de *síló-Lamoërroe* rivier van Lamoërroe)."

r. 6. Over *Sinjájui* of *Sanjájui* is reeds gesproken bij bl. 275, r. 18.

r. 16. De *G.* als verkorting van het Maleische *Gónoenij*, *berg*, worde hier en verder weggelaten.

r. 16. "*Poudre*" M. l.: "*Póunre*"

r. 17. "*Tarapoeng*" M. l.: "*Durápoenij*"

r. 22. "*Batoe Lappa*" M. l.: "*Bátoc-láppá*"

r. 27. "de Latoero" M. l.: "de *Latóunro*" (één der mondingen van de *Tjenrâna*-rivier).

"de *Maroetoe watoe*" M. l.: "de *Maroeloekátoc*" (inbegrijps eene monding der *Tjenrâna*-rivier).

r. 29. "de *Báranij*" — Dit is een gedeelte der *Walánnar*. Verg. hier bij bl. 182, reg. 25.

"de rivier van *Boni* of *Badjon*" — Dit worde weggelaten.

r. 29. "*Salenkata*" M. l.: "*Sulanjkrélu*" — Voorts voege men nog de volgende rivieren bij: de *Saloméko*, de *Tarásoc* en de *Tabóne*.

Noet 3 onder aan den voet van bl. 284. De aldaar vermelde bergen *Bivir-Malinteny* en *Búloc-Karapóekani* zijn volgens den heer Bakker niet onder de bergen van Bône op te nemen.

Bl. 285, r. 2. "*Walanaë*" M. l.: "*Walhunnäe*"

r. 11. "*Aroem Pone*" enz. M. l.: "*Āroem-Pōne*, d. i.: *aróēng* van *Bōne*, of ook wel *Pátta-manṅkáóéë*, d. i.: *onze regerende Vorst of Heer*"

r. 14. "*Toma-ri-lalæng*" M. l.: "*To-máriláláṅ*" — Dit woord is zamengesteld uit *to* = *lāoe*, *mensch*, + *máriláláṅ*, lett.: *binnen zijn*, van *riláláṅ*, *binnen*; v. d.: *in de intiemste, of naauwste, betrekking, staan*, te weten: *tot den vorst*. Van daar is *To-máriláláṅ* de titel van *Bōne's* *rijkbestierder* als van den ambtenaar, door wiens handen alle zaken des rijks van eenig gewigt behooren te gaan.

r. 30. "*de Djematongæng*" M. l.: "*de D̄jemma-tōṅgāṅ*, lett.: *een gegoed man, een man van goede afkomst*, tenzij men denke aan *tōṅjūṅj riyadāna*, *op wiens woord men vertrouwen kan*, hetgeen geen ongepaste benaming voor iemand van die betrekking zou zijn.

r. 2 v. o. "*Anroṅ-goeroe anak-aroēṅ*" M. l.: "*Anroṅggoeroe anakaróēṅ*"

Bl. 286. "*Toemalompona toe waṅke*" M. l.: "*to-málompóna Towāṅké.*"

r. 4, 6 en 20. "*Pantjænnangæng's*" M. l.: "*Pan̄jt̄jānnāṅgāṅ's*". Wat over deze *pan̄jt̄jānnāṅgāṅ's* uit de verzameling van berigten over Bijbelverspreiding N°. 96 tot en met 99, bl. 54 vlgg., ontleend is, zou ik wel wat uitvoeriger en naauwkeuriger meêgedeeld wenschen te zien.

r. 9 en 14. "*Badjoa*" M. l.: "*Badjōwe*"

r. 16. "*Doelongs*" M. l.: "*Dóeloēṅ's*"

r. 23. "*Glarang*" De Boeginees zegt: *gállárrāṅ*, de *Maṅkasaar*: *gállárrāṅ*.

r. 25. "*Tjitta*" enz. M. l.: "*T̄jitta, Bōne-tāṅga Ādjanṅálá*"

r. 27. "*Tjitta*" M. l.: "*T̄jitta*"

r. 28. "*Owoengæ*" M. l.: "*Woēṅgāë*"

r. 29. "*Tallo*" M. l.: "*Tállá*"

r. 32. "*Tjinannoeng*" M. l.: "*T̄jinānnoēṅ*"

r. 33. "*Pasempa*" M. l.: "*Pasēmpá*"

- “Oerang” M. l.: “Ôerāṅg”
- r. 34. “Acam Pone” M. l.: “Acaṃpōne.”
- r. 35. “Djelling” M. l.: “D̄jalīṅg”
- r. 36. “Oela” M. l.: “Wóela”
- “Wclanring” M. l.: “W̄elāṅrēṅg”
- r. 38. “Barabo” M. l.: “Barábo”
- “Tjinnong” M. l.: “T̄jīnōṅg”
- Bl. 287, r. 1. “Adjangala” M. l.: “Adjaṅgála”
- r. 4. “Pitoe taijoeng tanre” M. l.: “p̄itoe-táddocṅg-taiṅre (lett.: seven
hooge payocṅg's)”
- “Sailong” M. l.: “Sailōṅg”
- r. 5. “Toma-ri-lalaeng” M. l.: “To-márilálanṅg” -- Verg. Aant. bij
bl. 255. reg. 14. Dat de *To-márilálanṅg* als *to-márilálanṅg* te *Amáli* een
buitenverblijf zou hebben, is zoo niet. De vorige *To-márilálanṅg*, met
naam *Íroenṅ-Ôedjoenṅ* had toevallig te *Amáli* een huis. Hij heette dan
ook naar dit *Amáli*, waar hij eenigen grond bezat, *Íroenṅ-Amáli*. Doch
deze bezitting is, voor zoover ik weet, niet overgegaan op den tegen-
woordigen *to-márilálanṅg*, *Dárenṅ-Manṅjóttonṅ*.
- r. 6. “Oelarang” M. l.: “Oeláranṅg”
- “Bengo” M. l.: “Bēṅgo”
- r. 7. “Liman Panoera” M. l.: “Limaṃpanoera (vijf landen)”
- “Oelo” M. l.: “Wóelo”
- r. 9. “Pattangkaie” M. l.: “Patanṅkáiē”
- r. 10. “Sidjelling” M. l.: “Sidjállinṅg”
- r. 11. “Talloempaoera” M. l.: “Tállōem̄panoeraē (de 3 landen).”
- “siinge” Men spreke uit: “Alinṅgē”
- r. 13. “Annenge bila-bila” M. l.: “Ánnāṅge bila-bila”
- r. 14. “Liberrang” M. l.: “Libórrāṅg”
- “Baringang” M. l.: “Bariṅgāṅg”
- r. 15. “Pattampidaṅge” M. l.: “Pataṃpidaṅge”

- r. 17. "*Anuænge*" M. l.: "*Ánnáñge*"
 r. 18. "*Santjerang*" enz. M. l.: "*Sanj̄tj̄érá, Lón̄ron̄g, Tód̄ja en Sáwe.*"
 r. 22. "*Tjinnong*" M. l.: "*T̄j̄inoñg*"
 r. 25. "*Soenaba, Ala*" M. l.: "*Soenábbu, Álá*"
 r. 29. "*Talloen*" M. l.: "*Tálloe*"
 "*Mara*" M. l.: "*Márá*"
 r. 31. "*Awang Tangka*" M. l.: "*Áwa-táñgka*"
 r. 32. "*Patimpeng, Boeloe-tanah*" M. l.: "*Pat̄im̄p̄eñj̄, Bóeloe-tána*"
 r. 34. "*Mælle*" M. l.: "*Málle*"
 r. 35. "*Karælla, Apala*" M. l.: "*Karál̄la, Am̄pálan̄g*"
 "*Kawærræng*" M. l.: "*Kawárráñg*"
 "*Tjælløe*" M. l.: "*T̄j̄álloe*"

Bl. 288, r. 1. "*Boni, de hoofdplaats,*" — De hoofdplaats van het rijk van *Bône* heet: *Watañpóne* en *rilálmábáta* (binnen de omwalling). De laatst overleden Leenvorst was echter zelden lang op deze of eenige andere plaats; hij veranderde gedurig van verblijf, al naardat het hem ergens meer of minder beviel.

- r. 6. "*Benoae*" M. l.: "*Béná*"
 r. 9 en 10. "*Palaka*" M. l.: "*Palákka*"
 r. 11. "*Oedjong,*" enz. M. l.: "*Ôed̄joen̄g*" — Dit ligt boven *Tjen-râna* aan de rivier van dien naam. De vroegere *To-márilálan̄g* van *Bône* heette naar deze kampon̄g *Ároen̄g-Ôed̄joen̄g*"

r. 22. "of aan die belofte gevolg is gegeven, is ons onbekend." Aan die belofte is tot dusverre geen gevolg gegeven; en het valt ook te betwijfelen, of dit immer geschieden zal. De vorst, welke die belofte gedaan heeft, is thans overleden, en opgevolgd door zijne dochter *Ároe-Timóeroen̄g*.

- r. 23. "zijne achterleenen." M. l.: "zijn achterleen."
 r. 29. "*Barroe*" M. l.: "*Bárróe*"
 r. 30. "de rivier *Lipokassi*" M. l.: "de rivier *Lad̄jári*"

Bl. 289, r. 1. "en ten Oosten aan *Mariyo* en *Lamóroë*, waarvan het ook gescheiden is door eene denkbeeldige lijn, wier hoofdpunten ons, evenals die aan de Zuidzijde, onbekend zijn." Deze zwaarigheid is bezwaarlijk anders dan met eene goede kaart weg te nemen. Ik vertrouw echter, dat de op last van het Gouvernement bewerkstelligde opname van *Tanette* en *Bárróë* den schrijver weldra de verlangde inlichting ten volle verschaffen zal.

r. 10. "Pantjaran" M. l.: "*Pañjġána*"

r. 15. "*Lipokasi*" M. l.: "*Lipoekúsi*" Deze rivier blijft in haar geheel in het gebied van Tanette, uit welks hoog gebergte zij ontspringt, en dus niet uit *Sóppenġ*, gelijk bl. 300, r. 11, beweerd wordt.

r. 25. "*Barroë*" M. l.: "*Bárróë*"

r. 30. "met welke in 1861 een nieuw kontrakt is gesloten." In 1867 is op nieuw met de vorstin van Tanette een kontrakt gesloten. Dit is dezelfde *Wc-Tánriyólle* van 1861.

r. 32. "de leenmannen" M. l.: "de leenman"

Bl. 290, r. 3. "De Hoofdplaats Tanette" tot en met "rivier Pantjaran" M. l.: "De hoofdplaats *Padaríó*" tot en met "rivier van *Lipoekúsi*"

r. 5. "*Pompala-langanj*" M. l.: "*Pompalabáŋġanj* in het District *Lampo-riláir*" — Deze kampong was in 1861 de residentie der koningin van Tanette (Verg. Berigten betreffende Bijbelverspr. N°. 96—99, M. 21); doch in 1867 heeft zij haar zetel verplaatst naar *Padaríó*"

r. 7. "Sapobatoe" enz. M. l.: "*Sappo-bátóe, ġġa-ŋpóere*" enz.

r. 12. "Van de vasalschappen *Lipoekúsi*, *Lalóanġ*, *Pañjġána* en *Tġimákto* is *Lipoekúsi* alleen als vasalschap blijven bestaan. Doch de tegenwoordige vorst, *La-Mákka Dácġng-Paráni*, de laatste vorst van *Tánri*, loopt groot gevaar van ook dit rijkje spoedig te verliezen. Dit is ten minste zeker, dat hij zonder de hulp van het Nederlandsch Gouvernement reeds lang door de koningin van Tanette afgezet ware, dewijl deze er volstrekt geen bezwaar in zou zien, om ook *Lipoekúsi*,

evenals de andere zoeven genoemde vasalschappen, bij Tanétte te voegen.

r. 16. “*Lipokassi en Tjappa benoewa*” M. l.: “*Lipoekási en Tjáppá-banóewa*, of: *Tjáppá-wanóewa*”

r. 19. “*Padælo en Soreang*” M. l.: “*Padaéló en Soréyanj*”

r. 20. “*Pantjana*” — Naar dit landschap heet de moeder van *We-Tánriyólle*, de tegenwoordige koningin van *Tanétte*, *Tjólí-poedjéye Ároe-Pañjtjana*.

r. 26. “*Poete-angin of Poetianging*” M. l.: “*Póte-āngīnj*”

Bl. 291, r. 1. “*Kajeli*” — De Inlander zegt: “*Kaíli*”

r. 13. “*Palos*” Volgens den Inlander: “*Páloe*”

r. 14. Men voege bij: “Voorts heeft men hier wat tuinpadie, *djagoŋg*, soorten van *láne*, of *obie*, *suikerriet*, *koffij* en *kakao*; doch dit alles bijna enkel voor eigen gebruik. Wat ook nog wel naar *Maŋksar* uitgevoerd wordt, zijn de *mémoe*'s, zijnde een soort van beest, dat wel eenige overeenkomst met een kat, vooral de *djíná*, en ook wel met een aap heeft, doch van een klauw aan de punt van den staart voorzien is. De testiculi van deze dieren worden gebezigt bij het bereiden van de *doëpa* en *istaŋggi*, gelijk ook van de *Makassar-olie*, en kosten *f* 8 à 12 de honderd stuks. Deze testiculi worden gewoonlijk *timpáoesóe* genoemd, wel te onderscheiden van het *Mal. timpāoes*, dat volgens H. C. Klinkert's suppl. op het *Mal. Woord.* van *Pijnappel* het *muscusdier* en de *muscus*, volgens anderen een *buidelrat*, *opossum*, *didelphus*, *philander*, te kennen geeft. *Rumphius* zegt in zijn *Herbarium Amboinense*, van het bereiden der *doëpa* sprekende, dat *timpáoesóe* zijn zou “een witte vrucht, als *pinaŋg*, uit dewelke opengesneden zijnde, een welriekend water loopt, dat men ook tot de *dupa* gebruikt.” Doch deze verklaring vond ik nergens bevestigd.

r. 21. “eenen Rijksbestuurder en Rijks grooten, wier titels ons echter niet bekend zijn.” Toen ik in 1866 met den Gouverneur van

en anderen een allervreemdsten indruk, waartoe zeker zijn toilette niet weinig bijdroeg. Men stelle zich een inlander voor met een oude zwarte jas aan en zeer bonte pantalon, alsmede een overhemd, waaraan vooral de jabot niet vergeten was en terdege van voren uitstak. (NB. Zijne kleedij moet hij in vroeger tijd voor een groot gedeelte van zee-*efficiern*, die *Tóli-tóli* bezochten, ten geschenke gekregen hebben!) Wanneer men nu daarbij bedenkt, dat die persoon (NB. de tweede in rang na den vorst!) blootvoets en met een stokje in de rechterhand, ~~voort~~ liep, om de *Tóli-tóli*sche cerewacht, waarmede hij den Gouverneur was komen afhalen, onder allerlei vreemde gebaren, naar den vorst van *Tóli-tóli*, met name Bantilang Satoe-d-din, die in kampong *Syloe* (NB. niet *Tontoli* of *Toli-tóli*!) zijn residentie had, van des ~~prochouders~~ woning af, aan te voeren; zal men het zich kunnen ver-
klaren, dat wij moeite hadden om ons lagchen te bedwingen. Die ~~man~~ dan nam ook in het vorstelijk paleis (!?) zooveel mogelijk de hoon-
zucht waar. De vorst en diens *djoegórogoe*, gelijk ook de andere voor-
name inlanders waren op dergelijke wijze gekleed, doch wat minder ~~beweeglijk~~
beweeglijk van aard dan men er de *Kapitan-laat*. Wellicht wordt deze

Tóli-tóli den titel van *anakapoéno*, en de *dorpschoofden* dien van *mar-saóeli*, voeren..

r. 25. “*Tontoli* of *Tóli-tóli*, de hoofdplaats en residentie van den Vorst” — De kampong, waar de vorst woont, heet niet *Tóli-tóli*, maar *Ngáloe*.

r. 27. “Er wordt eenige handel gedreven, vooral door daar gevestigde Boeginezen” Er is hier ook een kampong, die nagenoeg geheel met Boeginezen bevolkt is, te weten *Kámpoŋg-bároe*. Het hoofd van die kampong werd, toen ik daar was, betiteld *Kapála-kámpoŋg*, en heette *Samaóena*. Hij was ook zelf een Boeginees, en had blijkbaar nog al invloed op de bevolking van *Tóli-tóli*.

r. 29. “*Laboean Dedeh*” — Dit *Labóewaŋg-déde* is eigenlijk de naam van de plaats, waar de steenkolenloods staat; de stoomschepen gaan dan ook gewoonlijk voor deze plaats ten anker, om steenkolen in te nemen. De woning van den posthouder is ongeveer een half uur roeijens van daar, in de kampong *Malósoŋg*.

r. 31. “*Kalaŋgkaŋgan*” — Dit *Kalaŋgkâŋgaŋg* was in vroeger jaren een fameus rooversnest. Zekere *Dáëŋg-Matóná* een Boeginees bewees bij het uitroeijen daarvan gewigtige diensten aan het Gouvernement, en werd daarvoor onder anderen voor hem en zijne nakomelingen beloond met den titel van *Majoor*, waarbij men tevens de bepaling maakte, dat zij majoors-epauletten dragen mochten. Het graf van dezen eersten majoor van *Kalaŋgkâŋgaŋg* is te *Doŋggála*. Te *Doŋggála* bevindt zich tegenwoordig als hoofd der Boeginezen een afstammeling van dien *Dáëŋg-Matóná*, met den titel van *Littenaŋg-Kalaŋgkâŋgaŋg*; terwijl het Hoofd der Boeginezen te *Mamoédjoe* in *Mandar*, met name *Ia-Páke*, insgelijks een kleinzoon van dien *Dáëŋg-Matóná*, den titel van *Májoró-Kalaŋgkâŋgaŋg* geërfd heeft.

r. 32. “*Kapassa*” M. l.: “*Kápasá*.”

“*Donda*” M. l.: “*Dóndo*”

r. 33. "Seljolo" M. l.: "Sitjello"

r. 34. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

Bl. 298, r. 1. "Donda" M. l.: "Dondo"

r. 2. "Seljolo" M. l.: "Sitjello"

r. 4, § 2. "Kajeli" — Dit *Kajeli* heet bij den Iulander *Kaili*.

r. 7. "Mandhar" M. l.: "Mandar, volgens den Boeginees: *Máñrá*, volgens den Mañgkasaar: *Mándarú*."

"Torádja" M. l.: "de landen der *To-rádja's* of *bergbewoners*"

r. 24. "ijzerwaren," enz. — Ook vindt men eenigen handel in *schaapen*, die van wege hunne dikke staarten gewoonlijk *velstaarten* genoemd worden. Verg. mijne "*Wadjorezen*" enz., bl. 48, Noot r.

r. 27. "Dongala" M. l.: "Donjgala"

r. 28. "Towaeli of Towaili" M. l.: "Towa'li of Towaili."

r. 29. "Toradja" M. l.: "de landen der *To-rádja's*, of *bergbewoners*"

r. 31 vlgg. "Elk van deze landschappen wordt afzonderlijk bestuurd door eenen Radja of vorst," enz. tot en met "In 1854 is een contract met hen gesloten; of dit later is vernieuwd, is ons niet gebleken." — Toen ik in 1866 met den Gouverneur van Celebes *Toli-toli* bezocht, leiden wij ons ook een paar dagen in de baai van Palos op, en was ik alsoo in de gelegenheid, om met elk van deze drie vorsten kennis te maken. Ik moet echter zeggen, dat de kennismaking mij alles behalve *bevredigend*. Geen van de drie vorsten had lezen of schrijven geleerd, en het opium schuiven was hun blijkbaar niet ongevallig. Geen wonder *was*, dat het hoofd der Boeginezen *La-Matorppókanj Pittina La-
Lindor*, dezelfde *littenanj* (lieutenant) *Kalanjkanjanj*, waarvan ik reeds bij bl. 291, reg. 31, gesproken heb, daar meer te zeggen had dan *één* van die drie vorsten, en eigenlijk alleen het gezag in handen had. Hij was dan ook de man, die zorg droeg, dat de Gouverneur *van* al te erg beuuden zijn rang ontvangen werd. Bij hem aan huis *was* men zelfs tafels en stoelen, die daar aan de vorstelijke hoven nog

steeds als artikels van luxe beschouwd werden. Wij moesten ons dus zoowel in *Pálos* als in *Towaéli* en *Doñggála* bij gelegenheid van het bezoek ten hove met omgekeerde leêge kisten tot zitplaats, en met een op kisten gestutte plank als tafel behelpen. Dat het in 1854 met deze vorsten gesloten kontrakt in later tijd nog vernieuwd zou zijn, is mij niet bekend. Ik voor mij zou het echter overbodig geacht hebben; want in 1866 had nog geen van de vorsten het zoover gebragt, dat hij den zin van het kontrakt van 1854 verstond. En zelfs had de vorst van Palos er zoo weinig notitie van genomen, dat, toen de Gouverneur over een daarin voorkomend artikel wenschte te spreken, het gansche Hof in rep en roer kwam en werkelijk doodsangsten uitstond, dewijl niemand wist, waar het kontrakt gelegd was. Eerst na lang zoeken, was men eindelijk zoo gelukkig, van het gewigtig document onder allerlei oude papieren terug te vinden. Of men er echter zonder de hulp van den Littenãng-Kalañgkãngañg immer in geslaagd ware, betwijfel ik zeer; want telkens kwam één van de hovelingen met een gewonen brief, of iets anders dat volstrekt niet naar een kontrakt geleck, aau- dragen.

Bl. 293, r. 5. "Alfocren" M. l.: "*To-rádja's*, of *bergbewoners*"

r. 8. "Alfoersche" M. l.: "*To-rádjasche*"

r. 10. "Mandharezen" M. l.: "*Mandarezen*"

r. 21. "*Tondok*" M. l.: "*Tóndo*"

"*Taipa*" M. l.: "*Taípa*"

"*Mapida*" M. l.: "*Bátoc-Mapida*"

r. 22. "*Dongala*" M. l.: "*Doñggála*" — De radja van *Doñggála* heeft zijn zetel in het Binnenland in kampong *Gánti*. De weg derwaarts loopt nu eens over hoogten, en dan eens door dalen, nu eens door bosschen, en dan eens door vlakten, en levert de prachtigste natuurtooneelen op. Ofschoon *Gánti* vrij ver van *Doñggála* af ligt, bereikt men het toch in een half uur, dewijl de paarden, die men ook hier in groote menigte

antrest, zulk een vluggen en gemakkelijken telgang hebben, dat men als 't ware over den grond vliegt.

r. 25. "Kola" M. l.: "Kabónja"

r. 27, § 3. *Toradja*" Mij is tot dusverre geen rijk onder dien naam bekend. Alleen ken ik een volkstem van *To-rádja's*, of, zooals de Makassar zegt. *Toe-ráya's*, die in het midden, vooral het bergachtig gedeelte, van Zuid-Celebes, woont, en zich door taal, zeden en gebruiken geheel van Makassaren en Boeginezen onderscheidt. Welligt zijn zij te vergelijken met de Alfoeren van de Minahassa. Ik durf echter hieromtrent geen oordeel uit te spreken, dewijl de Alfoeren mij geheel onbekend zijn, en ik van de *To-rádja's* slechts enkele te zien kreeg, toen ik eens een paar uur te *Lipo-lipo* in *Lainoei* vertoefde. Wat ik van hunne taal vernemen mogt, bepaalt zich slechts tot eenige woorden, die mij door Boeginesche handelaren meêgedeeld werden. En die handelaren hadden hunne kennis nog niet eens in het binnenland, maar eenvoudig op de markt te *Palopo* in *Lôwoë* verworven, wanneer zij daar in aanraking kwamen met *To-rádja's*, die hunne waren uit het obergte derwaarts bragten.

De benaming *To-rádja* is samengetrokken uit: *to-riyádja*. En dit *riyádja* is zamengesteld uit *ri* (in) + *ádja*. Dit *ádja*, dat thans evenals *arí*, in het Boegineesch het *Westen* te kennen geeft, schijnt oorspronkelijk slechts de *landzijde* en het *binnenland* aangeduid te hebben, en de beteekenis van het *Westen* bekomen te hebben, omdat de Bonier de *zeezijde* ten Westen van zich heeft, terwijl *alí* (oorspronkelijk de *zeezijde*, verg. het Mal. *laet*, *zee*.) in het Boegineesch het *Oosten* beteekent. De Makassar daarentegen bezigt *alí* voor het *Westen*, en *ráya* voor het *Oosten*, omdat de Gowarees de *zee* ten Westen en het *land* ten Oosten van zich heeft. Zoo is het dan ook zeer goed te verklaren, dat de Makassar den *To-rádja*, of *man* (*to* = *biar*, *mensch*; *die* *ten* *Westen* *woont*), in zijne taal *Toe-ráya*, of *man* (*toe* = *biar* *mensch*; *die* *ten* *Oosten*

wout, noemt, dewijl dan *To-rād̄ja* en *Toe-rāya* beide menschen aanduiden, die *landwaarts* in, en alzoo op het *gebergte* wonen; v. d.: *bergbewoners*.

De bl. 294, reg. 19, vermeldde rijkjes *Eñrékāng* (niet Enrekan) en *Létta* (niet *Letha*) zijn zonder kwestie dezelfde rijkjes, als in § 4 vermeld worden (verg. Noot 1 op bl. 294 en Noot 1 op bl. 295), behoorren dus tot het rijk *Masiñrĩmpóelóe*, waarover in die § 4 gehandeld wordt.

Bl. 294, r. 25 en 27. "*Masenreng Boeloe*." Men leze niet: "*Masenreng Boeloe*" en "*Masanre Boeloe*"; maar: "*Másiñrĩmpóelóe*" — Deze benaming is zamengesteld uit het Boeginesche *másiñrĩñg*, nabij zijn, en het Boeg. *bo'lor*, gebergte; zij geeft alzoo te kennen: de rijken nabij het gebergte.

r. 28. "*Torad̄ja*" M. l.: "de *To-rād̄ja*'s of *bergbewoners*"

r. 30, en bl. 295, r. 1 en 9. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyāñgoeñg*"

Bl. 295, r. 2. "*Serian of Krain*" M. l.: "*Soréyañg*, of *Binūñja-Karāñg*"

r. 4. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Ád̄ja-Tappáráñg*"

r. 8. "*van Toradja*" M. l.: "der *To-rād̄ja*'s"

r. 11. "*Mandkar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 17. "Dit gewest bestaat" enz. M. l.: "Dit gewest bestaat uit de navolgende rijkjes: *Eñrékāñg*, *Dóeri* (niet: *Todoeri*, dit zou zijn: *menschen van Dóeri*), *Maíwa*, *Kássa*, *Báloe-láppá* en *Létta*," enz.

r. 21. "Bongaaisch" M. l.: "Boeñgaaïsch" — Verg. boven.

r. 26. "Of en wanneer dit later geschied is, is ons niet gebleken" — Tot op den huidigen dag is zulks niet geschied.

Bl. 295, r. 30. "*Laporang*" M. l.: "*Aláppóráñg*"

"*Enrekang*" M. l.: "*Eñrékāñg*"

"*Salimpora*" M. l.: "*Salĩmpóeroe*"

r. 31. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyāñgoeñg*"

“*Krasis*” enz. M. l.: “*Karúēñj* aan den mond der *Bināñja-Karúēñj* of *Sorfyāñj*.”

“*Paho*” M. l.: “*Pâo*.”

Bl. 296, r. 1, 3, 4, 17 en 23. “*Mandkar*” M. l.: “*Mandar*, volgens den *Mañgkassar*: *Māndarā*, volgens den *Boeginees*: *Māñrā*.”

r. 6. “*Masareng Boeloe*” M. l.: “*Masiñrīñjpoeloe*” — Verg. Vant. bij bl. 294, r. 25 en 27.

r. 6 en 14. “*Torañja*” M. l.: “de landen der *To-rādja*'s of *berjhe-sants*.”

r. 7. “*Seriang*” M. l.: “*Soréyañj*”

“*Kariangoen*” M. l.: “*Kariyāñjoeñj*”

r. 17. “de *Balanipa*” M. l.: “de *Bilāñj-nīpa*”

r. 19. “de *Tapala*” M. l.: “de *Tappālanj*”

r. 23. “*Balanipa* of” worde weggelaten, men behoude slecht: “*Balāñj-nīpa* of *Balannīpa*” — Deze naam beteekent lett.: een *bilāñj*, of *treef*, met *nīpa*-boomen, dus genoemd van wege de menigte *nīpa*-boomen (*nipa-fruticosa* L.).

r. 24. “*Pamboekang*” M. l.: “*Pambaoñkaniñj*”

r. 25. “*Tapala (Tapalang of Tappalanj)*” M. l.: “*Tappālanj*”

r. 25. “een bondgenootschap, waarvan de vorst van *Balannīpa* (niet: *Balanipa*) het hoofd is” enz. — In vroeger dagen had de vorst van *Balannīpa* een zekere suprematie over zijne medevorsten. Dit heeft echter in den laatsten tijd, vooral nadat *Balannīpa* in 1867 wegens strand- en menschenroof door het Gouvernement gekastijd en grootendeels verbrand werd, geheel opgehouden. De titel van *Marañja* (niet *Karaeng magnoe* of *Makaradja*) wordt in *Mandar* door elk van de 7 vorsten gevoerd.

Bl. 297, r. 3. “medewerking te bekomen tot beteugeling van den zeeroof” — Die medewerking is zelden of nooit door de *Mandar*-vorsten verleend. Zij hebben zich integendeel bij herhaling aan

strand- en menschenroof schuldig gemaakt. Dat het Gouvernement die schending van het met hen gesloten kontrakt steeds straffeloos zou aangezien hebben, is geenszins het geval. Nog in 1867 werd *Balan-nípa* deswegens duchtig gekastijd, met de stoomschepen Leeuwaarden onder aanvoering van den overste Klis, de Coehoorn onder kommando van den 1sten luitenant v. Goens en de Stavoren onder kommando van den 1sten luitenant Schmidt. *Tappálanġ* en *Pambaówanġ*, die zich insgelijks aan strandroof schuldig gemaakt hadden, verzochten vergiffenis, en betaalden terstond zooveel mogelijk van de hun opgelegde schadevergoeding.

r. 5. "Pasoeboe" M. l.: "Pasóboe"

"Toenjamang" M. l.: "Tonġámanġ"

"Boemba" M. l.: "Bómbanġ"

"Balanipa" M. l.: "Balannípa, of Bálánġ-nípa"

r. 8. "Pamboewanġ" M. l.: "Pambaówanġ"

"Lombo" M. l.: "Lómbó"

"Balandonġ" M. l.: "Baládonġ"

r. 9. "Tapalang" M. l.: "Tappálanġ"

"Sopelang" M. l.: "Sanpélanġ"

"Kaloeka" M. l.: "Kalóekoe"

r. 10. "Tipor, Krama" M. l.: "Típoró, Karáma"

r. 16 en 18. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

r. 18. "schrander en buigzaam volk" Op hunne buigzaamheid valt zeker nog al wat af te dingen; het Gouvernement heeft ten minste al menigmaal, nu eens door vermaning, dan eens door tuchtiging getracht, hun het ongeoorloofde van strand- en menschenroof te doen beseffen; doch vruchteloos. Ook weet ik niet, of zij juist door schranderheid boven andere Boeginezen uitmunten. Alleenlijk is mij bekend, dat zij zeer geslepen zijn in het bedriegen. Het is dan ook onder de Boeginezen een gewoon spreekwoord: "Het bedrog is uitge-

van Boeton, heeft Saleijer aangedaan, en is eindelijk voor
 dar gezonken."

in de Noot N°. 1 onder aan den voet van bl. 297 wordt vermeld,
Mandar in vorige tijden uit *tien* staatjes, in stede van *zeven*, zou
~~aan~~ hebben. Of en wanneer dit geweest zij, durf ik niet te be-
 ren; zooveel weet ik alleen, dat de hier genoemde staatjes *Mapili*,
boe (NB. niet *Bonko*) en *Tjampalagiyang*, of *Tjampaligi*, tegenwoor-
 tot het rijkje *Balang-nipa*, of *Balannipa*, behooren.

Bl. 297, r. 25. "§ 6. *Adja Tamparang* of *Sidenreny*" M. l.: "§ 6.
tapparány"

r. 27. "*Adja Tamparang* of *Adja Tapparang*" tot en met "*Siden-*
 reny". Hiervoor leze men enkel: "*Adja-tapparány*" — Dit beteekent:
 den) *bekenden het Meer van Trimpé*. *Adja-tapparány* ware daarom
 is fout, dewijl *adja* Boegineesch en *tapparány* Makassaarsch is.
 Indien beteekent het Makassarsche *tapparány* niet, evenals het
 zinsche *tapparány*, *meer*, maar *see*. Verg. het bij bl. 181, reg. 10,
 greekkende. Zoo dit *Adja-tapparány* soms door een onkundige met
trimpény verward zij, dient men dit mijns inziens niet na te volgen.

Bl. 298, r. 2. "*Mandkar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 3. "*Sopeng*" M. l.: "*Soppény*"

r. 4. "*Tamparang Labaja*" M. l.: "*van Trimpé*"

r. 4 en 7. "*Wadjoc*" M. l.: "*Wadjó*"

r. 5. "*Matenreny Boeloe*" M. l.: "*Masiurimjóló*"

r. 5. "rivier, die zich in het genoemde Meer outlast, doch welker
 ons onbekend is" Deze rivier is de rivier van *Belúca*. Doch de
tapparány grenst ten Z. O. niet aan *Wadjó*, maar aan *Bátce-bátce*,
Mariyo-riyáwa, dat tot *Soppeng* behoort. Ten N. O. echter grenst
 rijk wel aan *Wadjó*, de rivier van *Belúca* maakt daar de grens uit.

r. 15. "*Paré-paré*" Men spreke uit: "*Pár-páre*"

r. 20. "Omtrent de voortbrengselen en de bevolking, die Boegine-

neesch is, zijn ons geene bijzonderheden bekend." — De voortbrengselen zijn: padie, *đjagoŋg* of turksche tarwe, koffij, velerlei soort van *lâme* (aardvruchten), van *pisaŋg*, *đjamboe* en andere vruchten. Zij die aan de oevers van het meer van *Têmpe* wonen, hebben overvloed van visch. Ik verwijs verder naar de verzameling van berigten betreffende Bijbelverspreiding, N°. 91, waarin men ook nog het een en ander over den vorst van *Sidênreŋg* en diens broeder, beiden zeer schrandere en vrij beschaafde Boeginesche vorsten, vindt opgeteekend. Zij zijn evenals meer andere voorname lieden van dat rijk, groote handelaren. Dit gaat zelfs zoover, dat zij zich dikwerf zelve met *đjagoŋg* behelpen, ten cinde de padie te kunnen verkoopen.

r. 24. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Āđja-tappárāŋg*"

"*Sidênreŋg*" — Dit rijk zou in vroeger dagen *Galîŋkaŋg* geheeten hebben. Over het ontstaan van den naam van *Sidênreŋg* vergel. men mijne verhandeling over "de *Wad̄jorezen*" enz., bl. 28, Noot c.

r. 25. "*Soepa*" M. l.: "*Sóéppa*"

"*Alita*" M. l.: "*Alítta*"

r. 26. "*Sawito*" M. l.: "*Sawítto*"

"*Rapang*" M. l.: "*Ráppāŋg*"

r. 29- "*Adatoéwaŋg*" Dit beteekent: *vorst*, en is af te leiden van *dátoe*, dat ook dikwijls als titel van vorsten voorkomt, bijvoorbeeld: de *dátoe van Sóppeŋg*, de *dátoe van Mariyo*, enz., enz. Men vindt ook wel *Adatoewátta*, in stede van *Adatoéwaŋg*, dan is het zooveel als *onze vorst*. Volgens sommigen is dit *adatoéwaŋg* eene verbastering van *adeatoéwaŋg*, *de* (uit Bone) *toegezonden vorst*, van *deátoe*, *zenden*, af te leiden. Men vergel. hierover verder de boven aangehaalde verhandeling over de *Wad̄jorezen*, enz., bl. 28, Noot c.

r. 34. "*Pætta tællœ lattæë*" M. l.: "*Pátta tálloë láttâë*. Verg. dezelfde verhandeling, bl. 28, r. 8, vlgg.

Bl. 299, r. 1. "*Bongaaisch*" M. l.: "*Boeŋgaaisch*"

r. 4. "*Sideneñj* of *Tele-Adji*" — *Sideneñj* is de naam van het gehele rijk. *Tele-ádji* daarentegen is een voornaam ten Noorden van het Meer gelegene kampong van het rijk, waar de vorst zich dikwerf ophoudt; het is echter niet bestendig de residentie van den Vorst, die ook beurtelings te *Alákkoeñj*, *Báloe-masáppáë*, *Pamantiñjáñj*, *Rompédiñj*, *Masépe*, *Kámpong-béroe* en *Makórinj* zijn verblijf houdt.

r. 19. "Het Hoofd der plaats heeft den titel van Kapitañg (kapitein)." — Dezen titel draagt hij, wanneer hij ten minste hoofd der soldaten is, die hier eenigermate op zijn Hollandsch gekleed zijn, en exercceeren, en daarom den eenigzins Maleischen naam van *pabúrrisi* dragen. Anders heet hij *Iróñj* of derg. Er bestaat, zooals men aan het bovenstaande, gelijk ook aan de betrekking van Toëwañg Sikâoe (Schout) bemerkt, bij dezen vorst, evenals bij meer andere Boeginesche prinszen, eene zucht, om enkele Hollandsche benamingen en gewoonten over te nemen. Trouwens dit is bij den tegenwoordigen *Adítówañj* van *Sideneñj* niet te verwonderen, dewijl hij in zijne jeugd de Hollandsche school te Makassar bezocht.

r. 12. "*Djouka's*" M. l.: "*djóká's*" Dit is een echt Boegineesch en Makassarisch woord, dat in het algemeen *onderhoorigen* en *ondergeschikten*, en dus ook hier *politiedienaren*, te kennen geeft.

r. 14 en 22. "*Paré-paré*" Men spreke uit: "*Páre-páre*"

r. 22 en 23. "*Sorpu*" M. l.: "*Sóppa*"

r. 23. "*Laurisun*" M. l.: "*La.írissuñj*"

r. 26. "*Alita*" M. l.: "*Alitta*"

r. 27. "*Saka* en *Ala*" M. l.: "*Súcañj* en *Álá*"

r. 28. "*Sarilo*" M. l.: "*Saritto*"

r. 29 en 32. "*Masenreñj Boeloe*" M. l.: "*Maxiáriñjpoeló*"

r. 30. "*Alap*" M. l.: "*Ala*"

r. 31. "*Rapanj*" M. l.: "*Ráppañj*"

r. 33. "*Idja-Tamparanj*" M. l.: "*Idj-t-Tappáñj*"

r. 35. "Nitabo" M. l.: "Ritába"

"Tamalada" M. l.: "Támaládá"

"Boengi" M. l.: "Boéñjeñj"

l. r. "Milabi" M, l.: "Málábbí"

"Tangkorap" M. l.: "Tañgkórañj"

Bl. 300, r. 1, 2, 3, 12, 15, 26, 28, 30 en 34. "Sopèñj" M. l.:
"Sóppeñj"

r. 2. "grenzen" De grenzen van *Sóppeñj* met deszelfs onderhoo-
righeden, *Mariyo-riyáwa* en *Mariyo-riwáwo*, zijn: ten Noorden: *Wádjó*,
het meer van *Témpe* en *Sidéñreñj*, ten Oosten: *Bóne* en *Wádjó*, ten
Zuiden: *Lamóeroe*, ten Westen: *Tanétte*, *Bárróe* en de zee (straat
Makassar).

r. 11. "Walanaë" Men spreke uit: "Walánnáe"

"doch de belangrijkste van allen, de Lipokassi" tot en met "*Ta-
nette* en *Barroe* uit" — Deze woorden zijn vooral weg te laten. Vergel.
het bij bl. 289, r. 15, aanget., waaruit blijkt, dat de rivier van *Lipoe-
kási* uit het gebergte van *Tanétte* ontspringt, en in haar geheel binnen
dat gebied blijft.

r. 20 en 29. "Boni" M. l.: "Bóne"

r. 21. "zeven Kiesheeren" Onder deze rijks grooten zijn vier (niet:
drie), die de voornaamste geacht worden, en den titel van *pañjépa*
dragen, teweten: die van *Bótto*, *Bíla*, *Ôedjoeñj* en *Bóeloé*. Welligt be-
teekent dit *pañjépa* letterlijk: *de man die voor den vorst met evenveel*
naauwlettendheid zorgt als de moeder voor het kind; want *máñjépa* wordt
gebezigd van het *op den arm dragen* van een kind. De drie andere rijks-
grooten hebben slechts den titel van *pabiljára* of *raadsman*. Dit zijn:
Ároe-Sido, *Ároe-Masoewáli* en *Ároe-Djânpoe*.

r. 34. "Sopèñg, de hoofdplaats des rijks," — De hoofdplaats van
Sóppeñj heet: *Wátanñj-Sóppeñj*, of: *Watassóppeñj*.

Bl. 301, r. 1. "Sengkang" Men spreke uit: "Señgkãñj"

r. 3. "Wocloc" M. l.: "Bóelóc"

r. 4. "Baloe-menama" M. l.: "Báloe-memáiná"

"Biloa" M. l.: "Béto"

"Kadjile" M. l.: "Kanjdjilo"

"Patoedjo" M. l.: "Patódjo"

r. 6, 7, 11, 14, 16, 17, 23 en 30. "Sopènj" Men spreke uit:
"Sóppenj"

r. 9. "Labuso" enz. M. l.: "Labúso, Lanpúko, of Baloesoe, Kíroe-
kíroe en Baloe-Púte.

r. 12. "Tamparañj Labaja" M. l.: "meer van Témpé"

r. 15. "de hoofdplaats Mario-riaca" De hoofdplaats van *Mariyo-
riaca* heet niet *Mariyo-riaca*, maar *Báloe-bálor*, of beter: *Paniñjñjñj*.

r. 16. "Alipono" M. l.: "Lipáno"

r. 21. "hoofdplaats Mario-riaca" De hoofdplaats van *Mariyo-
riaca* heet niet: *Mariyo-riaca*, maar: *Tákalalla* (NB. niet *Tukalala*!).
Vroeger was het *Goxariye*, dat ook wel *Lálambáta* genoemd wordt.

r. 25. "Adja Tamparañj" M. l.: "Ádja-tappárúñj"

r. 33. "Lape" M. l.: "Labie" — Dit ligt aan de monding der rivier
van *Bálor-púte*.

"Nepo" is een *palili* of *vasal* van *Sidiñrenj*.

"Baloe Portik" M. l.: "Báloe-púte"

r. 36. "Tamparañj Labaja:" enz. tot en met "Wata" M. l.: "van
Témpé: Lisá-Barúka, Álá en Wátta.

Bl. 302, r. 3. "Bæroe" M. l.: "Bárror"

r. 4. "Lipokassi" M. l.: "de *Ladjárí*"

r. 5 en 6. "Sopènj" M. l.: "Sóppenj"

r. 6. "Labuso" M. l.: "Labúso"

r. 16. "(i. *Laposo* (Labúso?))" M. l.: "den berg *Lapúso*" NB. De
hier bedoelde berg heet *Lapúso*, en niet *Labúso*. Dit laatste is de naam
van een op de vorige bladzijde vermeld stranddistrict.

r. 18. "G." M. l.: "B. (= Boêlôe)" of: "*Berg.*"

r. 27. "*Nepo*" — Dit is een *palili*, of *vasal*, van *Sidênreng*.

r. 2 v. o. "en de moeder der tegenwoordige vorstin van *Tanette*" — Deze woorden zijn vooral weg te laten, want de tegenwoordige vorstin van *Bárrôe*, met name *Síti-Aisja*, ook genaamd *Básse-Bárrôe*, is volstrekt geen' familie van *Iyólle*, de koningin van *Tanette*. Beide vorstinnen zijn ongeveer van gelijken leeftijd.

Bl. 303, r. 6. "*Madallo en Batoe Lappa*" M. l.: "*Madálló en Bátôe-láppá.*"

r. 23. "de *G. Boeloe Boelangi*" M. l.: "de *boeloe*, of *berg*, *Bówoŋg-lânŋi*, die bij verkorting ook genoemd wordt: *Bōŋg-lânŋi*"

r. 25. "Birang" — *Djéné-bêraŋg* is de naam van de rivier van *Gôwa* bij haren oorsprong.

r. 26. "Sambong-djawa" M. l.: "*Sámboeŋg-djáva*"

Bl. 304, r. 1. "*Radja*" NB. *Rādja* is Mal., en wordt alleen gebezigd, wanneer een *Europeaan* met een vorst van Zuid-Celebes spreekt, anders heet deze *Karúeŋg*.

r. 2. "*Bitjára Boetta*" Men schrijve liever: "*Bitjára-boétta*"

r. 3. "*Baté Salapaŋg*" Men schrijve: "*Bâte-salápaŋg*" Dit beteek. lett.: 9 *vaandels*. V. d.: 9 *vorsten*, die een *vaandel* mogen gebruiken. V. d.: *de negen kiesheeren van Gôwa*.

r. 10. "De hoofdplaats" Dit is een uitdrukking, die bezwaarlijk op inlandsche kamponŋ's toe te passen is. De kampong, waar een hoofdvorst zijne residentie heeft, wordt gewoonlijk als de voornaamste-, en alzoo als de hoofdplaats beschouwd; doch zoo'n vorst verplaatst zeer dikwijls zijne residentie. Zoo hebben de oude koningen van *Gôwa* in een kampong, die *Gôwa* heette, gewoond. Later echter weder in *Sámboeŋg-djáva*, daarna in *Góenoeŋg-sári*, tegenwoordig in *Bóeki-tiŋgi*. Dikwijls is slechts het overlijden van een vorst genoegzame reden voor den opvolger, om een andere kamponŋ tot woonplaats te kiezen; en

dan vervalt dikwijls die verlaten residentieplaats geheel, althans nagenoeg geheel.

r. 16. "Sambong-djawa" M. l.: "*Sámboenŷ-djawa*" Dat deze residentie reeds lang door *Bóki-tiŷgi* vervangen werd, merkte ik zoeven bij reg. 10 op.

r. 20. "Bojong Lob" M. l.: "*Boroŷ-lóre*"

r. 21. "Leko" M. l.: "*Téko*"

"Laitimoe" M. l.: "*Lantéboŷ*"

"Leno" M. l.: "*Tino.*"

"Sepo" M. l.: "*Téppo.*"

"Beloe" M. l.: "*Bílo*"

"Batoc-poeti" M. l.: "*Bátoc-póte.*"

r. 22. "Nililama" schijnt niet meer te bestaan.

"Bonto-girang" M. l.: "*Patambíranŷ*"

"Tilempa" M. l.: "*Dilémpaŷ*"

r. 23. "Pantarang" M. l.: "*Giantáranŷ*"

r. 24, 25, 30, 31 en 35. "Laikang" M. l.: "*Laikaŷ*"

r. 27. "Takalar" M. l.: "*Takállará*"

r. 28. "Pentado" M. l.: "*Poentádo*"

"Kasih Boemboe" M. l.: "*Kási-bóemboeŷ*"

"Djangon" M. l.: "*Djónŷjaka*"

r. 33. "Loesoekakang" M. l.: "*Pasoerákkanŷ*"

Bl. 305, r. 1, 3, 24, enz. "Wadjoe" M. l.: "*Wádjó*"

r. 3 en 4. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

r. 5 en 13. "Tamparang Labaja" M. l.: "*tan Témpre*"

r. 6. "Adja Tampirang" M. l.: "*Ádja-tappíránŷ*"

r. 15. "de Akotengak" M. l.: "*de Akotéŷŷáŷ*"

r. 16. "of Keura" worde weggelaten.

r. 29. "de Bitem-pola" M. l.: "*de Bétemŷpola*"

r. 30. "Limpo-ri-torru" M. l.: "*li. pórri-ri-T. ru*"

- r. 31. "Talo-taenreng" M. l.: "Tálo-tánrēng"
- r. 34. "Pætta" enz. M. l.: "Pátta (vorst, lett.: onze Heer) Bétem-póla, de Pátta Ránrān̄ge i-Tóroa en de Pátta Ránrān̄ge Talolánrēng"
- r. 2 v. o. "Pætta Pillaë" M. l.: "Pátta Píláë"
- l. r. "Pætta Tjakoridië" M. l.: "Pátta Tjakoridië"
- Bl. 306, r. 2. "Pætta Patolaë" M. l.: "Pátta Patoláë"
- r. 3. "Pætta ænnange" M. l.: "Pátta ánnān̄ge"
- r. 6. "Pætta" Men schrijve: "Pátta"
- r. 13. "aan Matthes ontleende" De Schrijver verwijst hier voor *Wádjójó* naar hetgeen daarover door mij gezegd is in de Berigten betreffende de bijbelverspreiding, N°. 96—99 bl. 66 en vlgg.; doch het zal mij aangenaam zijn, zoo men hierbij in het vervolg de in 1869 te Makassar bij P. v. Hartrop, Jr. verschenen brochure: *over de Wádjorezen met hun handels- en scheepswetboek* raadplegc. Daar zal men ook bijzonderheden vinden, die ik vroeger over het hoofd gezien heb.
- r. 15. "Wadjoe" M. l.: "Wádjójó"
- r. 17 en 30. "Pætta's" M. l.: "Pátta's"
- r. 23, 28 en 31. "Pætta" M. l.: "Pátta"
- r. 28. "Pillaë" M. l.: "Píláë"
- r. 31. "Bétem-pola" M. l.: "Bétem̄póla"
- r. 32. "Toma-ri-lalæng" M. l.: "To-márilálāng." Men verg. boven.
- r. 34. "bijzondere werkzaamheden der drie soero's" Deze drie *sóero's* worden niet gelijk andere *sóero's* of *zendelingen* tot het overbrengen van allerlei boodschappen gebezigd, maar alleen met hoogst gewichtige zendingen belast. Men zou hen *ambassadeurs* in tegenstelling van *boden* of *boodschappers* kunnen noemen. Verg. mijne boven aangehaalde brochure over de *Wádjorezen*" enz. bl. 6, r. 13.
- Bl. 307, r. 1 en 35. "Boni" M. l.: "Bóne"
- r. 2, 6, 7, 11, 17 en 34. "Wadjoe" M. l.: "Wádjójó"

r. 5. "*Patta Telloe lallae*" — Over dezen vorst, die in Sidēnreng *Patta Tálloe-lállár* heet, en tot op den huidigen dag *Ároe-Malówa* van *Wádjú* is, verg. men "over de Wadjorezen" enz., bl. 14, 40°, en bl. 28.

r. 14. "*Akolengak*" M. l.: "*Akoléñgáñg*"

"*Keura*" worde weggelaten. Van een verdeling van *Wádjú* in drie landschappen is mij niets bekend.

r. 17. "Tossora of Tosaria, ook wel Wadjoe geheeten" — De woorden "of Tosaria" tot en met "geheeten" zijn weg te laten.

r. 20. "*Akolengak of Lolexang*" M. l.: "*Akoléñgáñg*" en late "*Lolexang*" weg.

r. 22. "*Keura of*" worde weggelaten.

r. 23. "*Lagósi*" is de voornaamste plaats van *Pamána*, een rijk onder de Inlanders een kind van *Wádjú* genoemd. De tegenwoordige *Ároe-Malówa* van *Wádjú* is eigenlijk ook *Dáloe*, of *rorst*, van *Pamána*, in welke betrekking hij zijner moeder *Pátta mábóla-sadár*, na haar dood *Mátiñróce ri-sáo-lábbína*, d. i.: *de in haar prachtig huis ontslapene*, betiteld, opgevolgd was; doch hij laat het bestuur over *Pamána* geheel aan zijn broeder *Karúñg-Kaláñjka*, den *Pátta Pílá* van *Wádjú* over. Verg. over dit *Pamána* en *Lagósi* mijne brochure "over de Wadjorezen", bl. 6, volgg., gelijk ook de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96—99, dewijl ik meer dan eens, en eens zelfs geruimen tijd, te *Lagósi* geweest ben.

r. 25. "*Paringan*" M. l.: "*Barinñgáñg*"

r. 26. "*Sola*" M. l.: "*Sólo*"

"*Bleka*" M. l.: "*Balákañg*"

"*Tampagan*" M. l.: "*Tamñgáñgáñg*"

r. 27. "*Tampáranñg Labaja*" M. l.: "*Tappáranñg-riláur*"

"*Témpa*, waarnaar het Meer ook wel genoemd wordt," — te weten door Europeanen.

r. 28. “Kading, Ôedjong” M. l.: “Kadĩng, Ôedjoenġ”

“Batoe Roesa” M. l.: “Bátœ-roéssá”

r. 29. “Pirahit” — M. l.: “Piráhi”

“Tandjoeng” M. l.: “Tánjtjoenġ”

“Belíwa” M. l.: “Beláwa”

r. 35. “Adja Tamparang” M. l.: “Ádja-tappáránġ”

l. r. “Masenreng Boeloë” M. l.: “Masĩnrĩmpóelœ”

“Toradja” M. l.: “landen der To-rádja's of bergbewoners”

Bl. 308, r. 1. “Tombôekoe” — Door de Boeginezen ook uitgesproken: *Tobóenġkœ*.

r. 2. “Wadjoe” M. l.: “Wádjô”

r. 7. “de Tjimpo” M. l.: “de Tjĩmpœ”

r. 9. “de G. Tjenrana” M. l.: “de Bóelœ (berg) Tjenrána”

“G.” M. l.: “Bóelœ”

r. 20 en 25. “Alfoeren” M. l.: “To-rádja's”

r. 28, 33 en 36. “Boni” M. l.: “Bône”

Bl. 309, r. 5. “La-Rómpo” M. l.: “La-Rómpoġ” Volgens den Inlander aldus genoemd naar zekeren *bóto*, of *waarzegger*, *Kadjáwo La-Rómpoġ*, die daar ter plaatse op last van den *Pádjoenġ*, of *vorst*, van *Lóewœ*, verdronken zou zijn. Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 28, reg. 1, vlgg.

r. 6 en 24. “Bóni” M. l.: “Bône”

r. 6. “Wadjoe” M. l.: “Wádjô”

r. 9. “rivier Tjimpo” M. l.: “rivier Tjĩmpœ”

r. 10. “Palóppo” M. l.: “Palópo”

r. 13. “Boeroe” M. l.: “Bóeroenġ”

r. 18. “Damar” M. l.: “Dámará”

r. 22. “Poleun” M. l.: “Poléyanġ”

r. 26. “Alfoeren” M. l.: “To-rádja's”

r. 33. “Pau-Pau” M. l.: “Páœ-páœ”

r. 36. "Bondai" M. l.: "Pondai"

Bl. 310, r. 1. "Ponsalai of Pansoelai" M. l.: "Passoelówi"

r. 5. "ligt voor de Baai" — Men voege achter "Baai" bij: "van dien naam"

r. 7. "T. Kanakea" M. l.: "Ôedjoeñg Kanakéa"

r. 17. "Lanomoetong." M. l.: "Lanomi-toeñg"

r. 18 en 23. "Sampara" Men spreke uit: "Sampára"

Bl. 311, r. 9. "Alfoeren" M. l.: "To-rádja's"

r. 23. "rivier van dien naam," M. l.: "baai van dien naam,"

r. 25. "een dertigtal houten op hooge stijlen gebouwde huizen" —
 Thans welligt een 100 huizen. De woning van den vorst ligt echter niet in de kampong *Kendári*, maar een vijf uur roeijens het land in, in de kampong genaamd *Lépo-lépo*, gelijk ik bij zekere gelegenheid, toen ik aan boord van de Bâli met den gouverneur van Celebes de *Kradfri*-baai bezocht, ontwaarde. Ik begaf mij des morgens te 4 ure per sloep op reis naar *Lépo-Lépo*. Wij voeren eerst de kampong's *Kendári* en *To-Bádjo*, alsmede de daar tegenover gelegen kampong *Tánj-djoeñg-pendáli*, gelijk ook een weinig later de kampong *Lahoendápi* voorbij. De oevers van de baai waren grootendeels begroeid met *bánjko*-boomen, (*rhisophora mucronata* Lam.) en daaronder *línjke* of *bánjko léti-léti*. Te 6 ure kwamen wij de rivier binnen, wier oevers aantekelijk insgelijks met *bánjko*-boomen en een weinig verderop met *sípa*-boomen (*sipa fructicosa* L.) begroeid waren. Eenigen tijd vóórdat wij *Lépo-lépo* bereikten, zagen wij aan beide oevers tuinen met padie en *djagoñg*. Ook ontwaarden wij reeds hier en daar een *To-rádja*. Ongeveer te half 10 ure kwamen wij in de Boeginesche kampong *Lépo-lépo* aan, alwaar wij onzen intrek namen bij den Boeginees *Óra-Páti*, die daar bij gebrek aan een *kapála-kámpong* de honnours van de plaats waarnam. Hier zagen wij gedurig van die gevreesde koppensnellers, zowel mannen als vrouwen, met een mand op den rug. en, zelfs de

vrouwen niet uitgezonderd, een ontbloote *ta* of *taboe* (soort van lange klewañg, die gewoonlijk bij het koppesnellen gebezigd wordt) in de rechterhand en over den schouder. Doch hoe krijgshaftig zij er ook uitzagen, waren zij zeer vreedzaam, en boezemden zij ons niet de minste vrees in. Volgens onzen gastheer deden zij ook niemand kwaad, mits men hen maar met rust liet. Ondertusschen achtte *Ôewa-Páti* het toch niet geraden, om het binnenland in te trekken, en deed hij alleen handelszaken met *die To-râdja's* welke uit het gebergte naar kampong *Lépo-lépo* afkwamen. De *To-râdja's* bragten hem dan meestal rijst en turksche tarwe, waarvoor hij hun rijst en kleedjes in ruil gaf. Daar nu *La-Máñjo*, de vorst van *Laiwoéï*, zijn voornaamste woning te *Lépo-lépo* had, begaven wij ons derwaarts, in de hoop, van dezen *To-râdjaschen* vorst in zijn paleis aan te treffen, maar hij was ongelukkigerwijze naar het 5 dagreizen van daar gelegen *Toenáwe* vertrokken. Wij moesten ons dus tevreden stellen met dit paleis van buiten te beschouwen. Nu, wanneer het inwendige niet fraaijer was dan het uitwendige, behoefden wij die teleurstelling zeker niet erg te bejameren. Naar vensters zocht men vruchteloos. En bij gebrek aan een deur moest men er van onderen door middel van een opening inklimmen, waartoe een ladder zeker onmisbaar was, want die bamboezen woning was tamelijk hoog. Volgens de berigten, die wij te *Lépo-lépo* omtrent koning *La-Máñjo* inwonen, was hij geen koppesneller van de ergste soort; en bragt hij het koppesnellen slechts bij enkele gelegenheden, als van trouwen en overlijden, in praktijk. Zijn *Sapáti*, of *rijksbestierder*, was een drie maanden geleden ontslagen, en de voornaamste rijksgroute, die op dezen *Sapáti* volgde, en anders ook te *Lépo-lépo* woonde, was tot ons leedwezen insgelijks van huis. En de kampong *Poedaï*, waar hij zich bevond, was ook een 1½ dag gaans verder het binnenland in gelegen. Wij keerden dus in zeker opzigt onverrigterzake terug.

Bl. 312, r. 14. "*Bani Kalinsoeso*" M. 1.: "*Baai Kalesoesso*"

r. 29. "Bevolking" — Wat de bevolking van Boeton betreft, hieromtrent kan ook ik niet veel bijzonders mededeelen. Al wat mij daarvan met zekerheid bekend is, bepaalt zich hoofdzakelijk tot hetgeen ik bij gelegenheid van de zoeven vermelde reis met den Gouverneur, toen wij ook Boeton voor een paar dagen bezochten, daarvan te zien kreeg. Dit weinigje wil ik echter niet terughouden. Naauwelijks waren wij met de Bali voor Boeton's voornaamste kampong, teweten die van *Bāoe-bāoe*, ten anker gekomen, of er kwam een gezantschap van den Sultan aan boord, om den Gouverneur te verwelkomen. Dit bestond, behalve eenige *djoeroebússa's* of *tolken*, die echter ook nog al dikwijls voor het overbrengen van vorstelijke boodschappen schijnen gebezigd te worden, en bijzonder talrijk zijn, uit: twee *mantri-jumpihoro's*, eene soort van *hoofd-zendingen* of *ambassadeurs*, alsmede *Mantri-Galampūj*, *Mantri-Beroñjaloe* en *Mantri-Kalaoe*, die hun titels van Boetonsche kampong's zouden ontleenen. Dit gezantschap deed zich inderdaad vrij goed voor, en had ontegenzeggelijk beschaafder manieren, dan men meestal onder de Inlanders van Zuid-Celebes opmerkt. Dit verschild werd ons echter nog veel duidelijker, toen de Gouverneur vervolgens een officieel bezoek bij den Sultan aflegde. Aan wal gekomen, vonden wij in kampong *Bāoe-bāoe* voor den Gouverneur en voor elk van de heeren, die hem vergezelden, een palanquin gereed staan. Men make zich echter van zoo'n palanquin geen te grootsche voorstelling. Het is niet veel meer dan eene houten draagberrie. Wij zouden dan ook zeker aan een paard de voorkeur gegeven hebben boven zoo'n voertuig, doch paarden schijnen daar schaarsch te zijn. Na verloop van een drie kwartier bereikten wij de *roemak-biljira*, of het *raadhuis*, waar de *Sultan* of *Padjoenij* den Gouverneur zelf afwachtte, en hem de zaal binnenleidende, verzocht op een sofa plaats te nemen. Daarna ging de Sultan aan de linkerzijde van den gouverneur

zitten. Vlak voor die sophā stond een buitengemeen lange tafel, die met een groen kleed overdekt was. Aan beide lange zijden van die tafel waren stoelen geschaard, waarop zich ter rechterzijde van den Gouverneur de kommandant en het état major van de Bali, gelijk ook de andere Heeren die het gevolg van den Gouverneur uitmaakten, plaats namen. Aan de linkerzijde van den Sultan daarentegen vlijden zich insgelijks successivelijk behoorlijk op stoelen neder de navolgende leden van den Hadat: de rijksbestierder, hier evenals in Laiwoei *Sapāti* betiteld, (*) *Radja Kenepoeloh*, *Kapitan-laoet*, *Radja Soerabolio*, *Radja Badia*, *Radja Todana*, *Mantri-besar Bapa Mariama* en *Mantri-besar Bapa Maria*.

Achter den sultan en op zij stond, evenals bij alle Oost-Indische vorsten, eene menigte van jonge prinsen en andere grooten gereed, om den vorst terstond op zijne wenken te bedienen, bijvoorbeeld: één die zijn slaapmatje droeg (zeker nog al vreemd! NB. elders niet door mij aangetroffen), één met de sierihdoos op den arm, één met een kwispel-door, één met een lange sabel, één met een lans, één met een *táli-ápi* (of een van klapperbolster vervaardigd touw gebezigd tot het aansteken van de cigar). Men ziet alzoo, dat de sierihdoos hier ook al niet ontbrak. Trouwens dit was niet te verwachten. En toch is hier in het gebruik van de *sierih* of *betel* een groot verschil. Terwijl men elders gewoonlijk het blad van den betelrank en wel de *Piper Belle L* fijnstampet met pinañg-noot (*Areca catechu L*) en gambir (*nauclea gambir*), alsmede ongebluschte kalk, en het hierdoor ontstane pruimpje uit-

(*) Omtrent de titulatuur valt verder aan te merken, dat de *soele-wātuñj*, of *plaatsvervanger* des vorsten, hier *búnto*, en de *poenýgáwa*, of *opperveldheer*, hier *pañýgalásañj* genoemd wordt. De onder den naam van *pañýgalásañj* bekende visch wordt wegens deze benaming van den *opperveldheer* op Boeton nooit gegeten, en meestal met den naam van *pañýgalówa* bestempeld. De *vorsten* die een rijkje te bestieren hebben, heten op Boeton *laláki*, de andere: *laóde*.

kaauwt, zoo bezigt men op Boeton meestal de vrucht van de *ganjñjēñj* of *Clavica siribos* Miq, onder de Boeginezen en Makassaren *gāppocró* gebeten, om op te kaauwen. Men vond dan ook in de vorstelijke sierindoos een grooten voorraad van deze *gāppocró*; maar er was nog iets anders in die doos, dat daar elders zoo niet in aangetroffen wordt. De Boetonees is een groot liefhebber van het rooken van *kalóeró*'s, eene soort van cigaren, bestaande uit tabak, die in een blad van *pinang*, of *lontar*, of *nipa*, of ook wel chineesch papier, *gewikkeld* worden. Men presenteerde ons dan ook van die cigaren, en wij bevonden, dat zij volstrekt niet te versmaden waren. Achter de rijks grooten, waarmede wij ons aan tafel bevonden, zaten op den grond en met de beenen gekruist 40 prins en grooten van gemiddelden leeftijd. Achter ons, die tot het gevolg van den Gouverneur behoorden, stond eene soort van netjes aangekleede lijfwacht van geweren en dergelijken voorzien. Ook was daar één onder, die nog geheel op de wijze onzer voorouders met helm en harnas, waarschijnlijk stukken uit den tijd van Speelman overgebleven, gewapend was. Voorts was verder de geheele zaal gevuld met een bijna ontelbare menigte inlanders, die allen met hun beste pakje aan en de beenen gekruist, in voorovergebogen houding op den grond zaten en ternauwernood de oogen durfden op te slaan. Nu de toenmalige (NB. pas in het vorig jaar overleden) sultan van Boeton, met name *Kāyimoe-d-din*, scheen wel iemand te zijn, die niet met zich liet spelen. Ik geloof dan ook niet, dat de Hadat, die zich anders goed voordeed, veel in te brengen had. Dat de vorst geenszins van heerschacht vrij te pleiten was, kon men reeds daaruit opmaken, dat hij er bij 't bezoek van Europeesche ambtenaren steeds op uit was, om zich-zelf boven hen te plaatsen. Overigens maakte hij een gunstigen indruk door zijn ferm en mannelijk voorkomen. De conversatie tusschen den Gouverneur en den Boetouschen sultan ging door middel van één van 's vorsten tolken. Naar ik hoor, geschiedde dit alleen van wege

de daar bestaande étiquette; want de vorst moet niet minder dan ieder ander Boetonees van eenige geboorte perfect Maleisch verstaan en gesproken hebben. De correspondentie tusschen het Gouvernement en Boeton wordt ook, evenals dit met de vorsten van *Sambáwa* en *Tóli-tóli* plaats vindt, in het Maleisch met Arabisch karakter gevoerd. Dat de Boetonsche taal geheel van het Makassaarsch en Boegineesch verschilt, is zeker terecht door den schrijver opgemerkt.

Het onthaal ten hove liet niets te wenschen overig. Alles was zeer zindelijk en smakelijk. En dit zijn twee eigenschappen, die men wel eens te vergeefs bij Inlandsche vorsten of vorstinnen zoekt. In het geheel vindt men aan het Hof van Boeton meer beschaving dan in vele andere Inlandsche rijken, waarover men zich te meer verwonderen moet, dewijl de Sultan van Boeton te afgelegen woont, om veel met Europeanen in aanraking te kunnen komen. De eenige Hollanders op Boeton zijn een sergeant en een korporaal met twee man, die daar tot op den huidigen dag de lijfwacht van Zijn Majesteit uitmaken en tegelijkertijd het oog houden op de in het belang der stoomvaart steeds zooveel mogelijk rijk voorziene steenkolenloodsen. De sergeant geniet daarvoor *f* 25 's maands toelage. Of deze Europeanen nu wel veel conversatie met den Sultan hebben, betwijfel ik. Dus van dezen kant is ook weinig invloed van Europesche beschaving te verwachten. Maar bovendien, men is op Boeton nog al tamelijk conservatief en sluit zooveel mogelijk alle vreemde elementen buiten. Zoo bedient men zich nog altoos op Boeton tot pasmunt van eene soort van lapjes, die de Boetonsche prinsessen zelven weven of laten weven, en waarop niet de minste stempel zichtbaar is. Wee hem, die zich verstouten mogt ze na te maken, hij zoude strengelijk gestraft worden. Van zulke lapjes, die ongeveer de lengte en breedte van een paar vingers hebben, gingen er tijdens mijn laatste bezoek 160 op een oud dubbeltje, dat zoo besnoeid was, dat ternauwernood de kop van het

leeuwte overgebleven was. Bij die gelegenheid vernam ik ook, dat de vorst eenigen tijd geleden aan de bevolking verboden had, om aan Europeanen en Chinezen te verkoopen. Zelfs zou hij op de overtreding van dit verbod een boete van f 60 gesteld hebben, zeker wel een bewijs, dat hij beducht was voor vreemden invloed!

Bl. 313, r. 13 en 18. "Bongaaisch" M. l.: "Boengaisch" Verg. boven.

r. 22 tot en met 31. "*Bolio*" tot en met "uit brokken kalksteen opgetrokken" — *Bolio* is de benaming voor geheel Boeton. Ook heeft men geen kampong die *Boeton* heet. De kampong waar het fort staat, heet *Badis*, in welk fort het *raadhuus* of *roemah-bitjara* gevonden wordt, dat o. a. dient om officiële gouvernementsbezoeken te ontvangen. De plaats waar de sultan woont, heet *Soera-boliyo*. *Kalagoesanij* ligt aan het strand, evenals *Baoe-baoe*, voor welke kampong de oorlogschepen gewoonlijk ankeren.

r. 34. "*Kalinsoesoe*" M. l.: "*Kalesoesoe*"

r. 37. "*Polean*" M. l.: "*Poléyanij*"

Bl. 314, r. 12. "*Wadjocörs*" M. l.: "*Wadjóers*"

r. 28. "*Kabeina*, *Kambina* of *Kambaïno*" M. l.: "*Kambarina*"

Bl. 315, r. 12. "*Polean*" M. l.: "*Poléyanij*"

r. 15. "Soembawa" De Inlander spreekt gewoonlijk van: "*Sambawa*"

Bl. 316, r. 21, 23 en 34. "*Sangar*" M. l.: "*Sanjgar*"

r. 31. "*T. Menanjis*" De beteekenis van dezen naam is: *Wien-berk*. Volgens de legende werd deze kaap aldus genoemd, dewijl een Sambawasch prins zich op die plaats zijn vrouw zag schaken door een prins van Gowa, die daar even met zijn vaarttuig aanlegde, en terstond weder wegzeilde. De Sambawarees was buiten de gelegenheid om den schaker tijdig genoeg achterna te zetten, doordien hij juist met zekere commissie bezig zijnde, in zijn pantalon verward raakte. Dat zou dan

ook de reden zijn, waarom men zich thans in het rijk van Sambâwa meestal van dat kleedingstuk onthoudt.

Bl. 317, r. 9. "*Soro Mandi*" M. l.: "*Sore Mandi*"

r. 11. "*Wo Sateh*" M. l.: "*Wo-sahe* (lett.: *buffelnek*)."

Bl. 318, r. 21. "Overal op *Soembawa* wordt het Mañgkasaarsche letterschrift gebruikt" enz. — Het Mañgkasaarsche letterschrift is minder algemeen in gebruik, dan hier voorgesteld wordt. Men bedient zich meer van het Maleische of Arabische. De Maleische taal wordt dan ook door gegoede Inlanders op dat eiland vrij algemeen gesproken en geschreven. De correspondentie met het Gouvernement heeft ook altoos in laatstgenoemde taal plaats. — Dat het oude Bimanesche letterschrift thans geheel onbekend is onder de inlanders van dat eiland, is waar. Eenige jaren geleden bewam ik nog van daar een Bimaneesch alfabet, dat in sommige opzigten al weder verschilde van dat hetwelk men bij Raffles en Zollinger vindt. Toen ik later de kwestie wenschte uit te maken, welk van de drie alfabetten nu het juiste was, was de man van wien het mijne afkomstig was, overleden, en nu scheen er niemand overgebleven te zijn, van wien ik daaromtrent eenige inlichting bekomen konde. Van Bimanesche of Sambawasche litteratuur kreeg ik nooit iets te zien.

r. 28. "*Doo dongo of orang goenoeng*" M. l.: "*Dboe-dónjgo, of òrañg-gōenoēñj*"

Bl. 319, r. 2. "*Sangar*" M. l.: "*Sañgar*"

r. 22. De vijf rijks grooten zijn, volgens de mij verstrekte opgave:

1°. de *Dea Rāñga*, of: *Nene Rāñga* (de rijksbestierder); 2°. de *Déa Kāli-Belá* (= het Boeg. *poēñggáwa* in Bōne, de *Opperbevelhebber* in tijden van oorlog); 3°. de *Dea Kémāñj*; 4°. de *Dea Tām̄mi* en 5°. de *Dea Adipátti*.

Om *Dea Rāñga* te worden, moest men eerst *Dea Samadé*, en om *Dea Tām̄mi* te worden, eerst *Dea Lónḡañj* geweest zijn.

Bl. 320, r. 13. "Zij (de kampong *Groot-Sambawa*) is in 1865 door brand geheel vernield" — Toen ik in 1866 Sambawa bezocht, was het huis van den vorst reeds weder op dezelfde plaats als vroeger opgebouwd, doch de vorst durfde het nog niet weder te betrekken. Eerst moest hij zien, of de padie, die hij op het erf rondom die woning geplant had, al dan niet groeijen wilde. Alleen in het eerste geval hield hij zich overtuigd, dat Allah's vloek van die plaats geweken was, zoodat hij gerust derwaarts terugkeeren konde. Deze vrees sproot grotendeels hieruit voort, dat die brand door velen aan Allah's toorn was toegeschreven, dewijl hij juist uitgebarsten was, nadat men zekeren *Iñtje Hassan* dicht bij de moskee van Sambawa vermoord had. En deze moord zou, volgens het zeggen van sommigen, op last van één van 's koning's zonen, met name *Ditoe-Talixanġ*, wien die Arabier bij berhaling tot voldoening eener schuld aangemaand had, plaats gevonden hebben.

r. 25. "Badjoe's" M. l.: "Badġo's"

r. 33. "Demoenġ" M. l.: "Dūmonġ"

r. 34. "Setelok" M. l.: "Set'łlok"

Bl. 321, r. 5, 7 en 8. "Tjererek" M. l.: *Djarġek*"

r. 34. "Badjoe's" M. l.: "Badġo's"

Bl. 322, r. 11. "het Mangkasaarsche" . Meer van het Maleische of Arabische.

"De voorschriften van het Islamisme worden overal met de meeste nauwgezetheid betracht;" In dit opzigt verschilt vooral de bevolking van *Sambawa* en *Dōmpo* zeer van de Boeginezen en Mangkasaren. Terwijl men op gansch Zuid-Celebes geen enkele moskee vindt, die behoorlijk onderhouden is, en men in Bone zelfs zoover gaat, om in weerwil van de tot dat einde bekomen gelden, de moskee, die gedurende den oorlog van 1559 verwoest werd, niet weder op te bouwen. Het men op Sambawa en Dōmpo werkelijk mooie moskeren geheel

uit eigen middelen verrijzen. Waarlijk wel een bewijs voor hetgeen ik vroeger beweerde, dat de Boeginees en Maṅkasaar geenszins tot fanatisme geneigd zijn.

Bl. 322, r. 24. “*Sapan-hout*” — Volgens de contracten met het Gouvernement heeft Sambâwa jaarlijks 45 koyans, Bima 50 koyans en Dômpo 5 koyans sapanhout aan het Gouvernement te leveren, tegen *f* 50 de koyan. In Dômpo zag ik aan het strand bij de rivier *Kambo*, die de grens tusschen *Dômpo* en *Saṅgar* uitmaakt, een groote stellaadje, bestaande in twee op zekeren afstand van elkander in den grond geplante houten stijlen, die van boven met een balk vereenigd waren, waaraan men tijdens het afwegen van het sapanhout de weegschaal hing. Naar ik hoor, bedient men zich ook in *Sambâwa* en *Bima* van dergelijke stellaadje.

Bl. 323, r. 2. “*Taniwang*” M. l.: “*Taliwaṅg*”

r. 15. “*Tjereweh*” M. l.: “*Djaréwe*”

r. 24. “*Wo Sateh*” M. l.: “*Wo-Sáhe*”

r. 27. “*Sangar*” M. l.: “*Saṅgar*”

r. 28. “welk rijk ook aanspraak maakt op de heerschappij over de voormalige rijken Tambora en Papekat” Die kwestie is thans door bemiddeling van het Gouvernement uitgemaakt. Bij Gouvernements besluit d.d. 2 September 1866 is bepaald, dat die twee rijken *Tambora* en *Papekat* zouden worden ingedeeld bij de daaraan grenzende rijken *Saṅgar* en *Dompo*, in diervoege, dat de grens tusschen de te verdeelen landen van de monding der rivier Naṅgamiro dwars over die landen in eene Z. O. rigting tot aan het binnen 's lands gelegen *Kilo* loope, en het Noordelijk gedeelte dier landen onder *Saṅgar*, het Zuidelijk gedeelte er van onder *Dompo* kome, zoomede, dat het eiland *Satónda* in zijn geheel aan *Dompo* worde afgestaan.

Bl. 324, r. 21. “De hoofdplaats *Dompo*” De kampong, waar de vorst zijn residentie heeft, heet *Bada*. Daar woonde ook geruimen

tijd zekere *Abdoe-l-gani*, die uit *Dómpo* afkomstig, zich in vroeger jaren naar Mekka begeven had, en van daar als hervormer op *Sambáwa* teruggekeerd was. Hij streed hoofdzakelijk tegen de hanevechterijen, gelijk ook het gebruik van saguweer en opium. Daarbij verbood hij het dragen van gouden en zilveren sieraden, en verlangde, dat de vrouwen evenals in Arabië op straat gesluijerd zouden loopen. Eerst beproefde hij zijn hervormingswerk op *Lombok*, en aanvankelijk met gunstigen uitslag. Later echter werd hem het verblijf op *Lombok* door den vorst des lands ontzegd, die ook de volgelingen van *Abdoe-l-gani* te vuur en te zwaard trachtte uit te delgen, vooral tegen de vrouwen die den sluijer aangenomen hadden, op de allerwreedste wijze woedde, haar zelfs het vel van den rug bij wijze van sluijer over het hoofd deed trekken, en haar aldus gemarteld aan de brandende zon blootstelde. Die *Abdoe-l-gani* nu vond in het rijk van *Sambáwa*, doch nog meer in dat van zijn geboorteland *Dómpo*, grooten bijval, zoo zelfs, dat de Sultan van *Dómpo* een gedeelte van zijn rijkssieraden voor den nieuwen Profet liet smelten.

r. 22. "*W'o Saleh*" M. l.: "*W'o-Sáhe*"

r. 28 en 31. "*Sangar*" M. l.: "*Saṅṅgar*"

Bl. 325, r. 17 tot en met l. r. "*c. Sangar*" tot en met "in het jaar 1859 vernieuwd" Toen ik in 1869 dit rijkje met den Gouverneur van Celebes bezocht, was mijne bevinding de volgende: Het gansche rijk van *Saṅṅgar* bestond slechts uit twee kampong's, te weten: *Blambo* en *Tlúko*, tezamen eene bevolking van ongeveer 200 zielen hebbende, die haar bestaan vond in paardenhandel, groene katjāṅg, was en honig, jagt op herten, en wat vischvangst. Kampong *Blambo* en *Tloko* lagen er allerarmoedigst uit. Zelfs het vorstelijk huis maakte hierop geen uitzondering. De vorst was juist naar Bima vertrokken, zodat wij dien pas later bij onze terugkomst op Bima te zien kregen. Een van de voornamste mantri's, met name *Boewitroepa Toranṅ* was de

eenige van de rijksgrouten die achtergebleven was, en die ons daarom door die prachtige kampong's rondleidde. Het bestuur van Saŋgar bestond in die dagen uit de navolgende personen :

1°. den jongen vorst *La-Kamena Daëñg-Anjdjông*, welke tijdens dat verblijf van den Gouverneur van Celebes op het eiland Sambawa, het op 14 Aug. 1858 tusschen het Gouvernement en Saŋgar gesloten kontrakt eenigzins gewijzigd vernieuwd heeft. Deze *La-Kamena* was een stiefbroeder van zijn voorganger *Maŋga Daëñg-Manassa*, dien men wegens krankzinnigheid had moeten ontslaan ;

2°. den rijksbestierder *Daëñg La-Meloŋg* ;

3°. *Boemi Kadónj* ;

4°. *Boemitroépoe Rasanáë* ;

5°. *Boemitroépoe Towaŋg* ;

6°. de Sabandar (of : havenmeester) ;

7°. *Boemignotjo* ;

8°. de Imam (of opperpriester) ;

9°. *Boemisari Tloko* ;

10°. *Boemisari Towaŋg*.

NB. De beide laatstgenoemden waren *glarrang's*.

De *Boemitroepoe Towaŋg*, die ons rondgeleid had, kwam vervolgens aan boord van de Java, het stoomschip, waarmede de Gouverneur toen zijne reis maakte. Dat zoowel hij als zijne 5 volgelingen, die voor het eerst een stoomschip zagen, niet weinig verbaasd waren, zal men zich ligtelijk kunnen voorstellen. Doch hetgeen nog de meeste verwondering opwekte, waren de spiegels in de kajuit. Één van die luî was zoo onthutst, toen hij zijn leelijk gezicht in een spiegel zag, dat hij onwillekeurig uitriep: "Nu ben ik bereid te sterven."

Bl. 326, r. 21. "Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Rijksraad" enz. — Deze bestond in 1869 volgens de mij uit zeer goede bronnen geworden inlichtingen uit :

1°. den sultan, met name *Abdoe-l-Azis*, die nog een kind was, en daarom onder voogdijschap stond van *Moehammed Saleh Boemi-loema Rasanâë*;

2°. den Radja-bitjara, met name *Daëny-Manassa*, die in die waardigheid vervangen had *Moehammed Yakoeb*, een Inlander, die door zijn schranderheid en scherpzinnigheid in die streken algemeen bekend geworden is. Laatstgenoemde was ook geruimen tijd voogd van den vorigen sultan *Abdoe-l-lah*.

3°. den *Boemi-loema Rasanâë* (of eersten fisikaal);

4°. den *Boemi-loema Bolo* (of tweeden fisikaal);

5°. den *Boemi-renda* (overste der landmagt);

en 6°. den *Amanjgôrroe pabise-bûdjo* (of overste der zeemagt).

Voorts had men 12 *ratoe's* of *regenten*, waarvan zes met den titel van *toréli*, zes met dien van *djanéli*.

Verder had men 12 *Boemi-nar's* of *onderregenten*, en eindelijk nog 24 *Boemi-njgeko's* of *Djarra's*, d. i.: *kleinere hoofden*. Hieronder volgen ook nog de *Boemi-rinjlijako's* waarvan er 12 bij ieder *Toréli* en *Djanéli* zijn, en die als zendelingen gebruikt worden.

De hoofdzendingen des Sultans heeten *Boëmi-parisi*, en zijn drie in getal:

1°. *Buëmi-parisi Bodjo*, 2°. *Boëmi-parisi Bolo* en 3°. *Boëmi-parisi Kaë*.

Van de *gallarranÿ's* of *dorpshoofden*, zijn de voornaamste: die van *Balo*, *Bolo* en *Sape*.

Onder de boven vermelde hoofden zijn er verscheidene, die aan het hoofd der op bl. 329 volgende *dari's*, of *gilden*, staan.

r. 35. "ange adda" Men vergel. het Maŋgkasaarsche *manÿe*, *gaan*, en het Mal. *hädap*, *manÿädap*, = het Maŋgkasaarsche *ákamawiyamÿ*. zodat het welligt letterlijk niets anders zij dan: *den vorst zijn kulle gaan bewijzen*.

Bl. 327, r. 31. "bevestigd" — Behalve deze drie kampon̄g's heeft men nog een vierde, te weten: *kampon̄g-Bali*, waar echter tegenwoordig weinig of geen Balinezen meer wonen.

Niet ver van Bima heeft men de rots *Wadoe-pa* (= het Mal. *Batoe pūhat*, lett.: *den met een bijtel uitgehouwen steen*). In deze rots vindt men twee nissen in den muur, die elk zeven beeldjes van één voet groot, dus 14 tezamen, bevatten; terwijl zich vlak vóór die nissen een put bevindt. Op deze plaats zouden in vroeger dagen de eerste Boeginezen geland zijn.

Een andere merkwaardige plaats op Bima is de bergpas *Njtjakke*, waardoor eene rivier loopt, die zich in twee armen scheidt, welke aldus een eilandje vormen. Op dat eiland is een steenen tafel met een kom. En in die kom ligt een steenen ham. Aan het hoofdeind van de tafel staat een piramide, die een Europeaan moet voorstellen. Aan elk van de beide langwerpige zijden van de tafel bevinden zich drie steenen, dat is alzoo tezamen zes. En deze zes steenen zouden Bimanezen aanduiden. Ook ziet men niet ver van die tafel onder twee boomen een put. Volgens de legende nu is die Europeaan de eenige Hollander, die bij een zeegevecht tusschen zijne landgenooten en de Prañggi's, of Portugezen, ontkomen is, en heeft de man na zijn behouden aankomst op Bima daar ter plaatse een verbond met de Bimanezen gesloten.

Bij gelegenheid, dat ik te paard eenige toertjes in en nabij Bima of Bodjo maakte, bezocht ik verscheiden plaatsen, die nog om het een of ander vermelding verdienen. Nadat men mij eerst naar Kampon̄g *Dára* gebragt had, om mij toch vooral de plaats te laten kijken, waar de misdadigers gewoonlijk ter dood gebragt worden, rigtte ik verder den koers naar de oude graven van *Dana-traha*, dewijl mij gezegd was, dat die graven nog uit de tijden der Hindoe's zouden zijn, hetgeen mij geenszins onwaarschijnlijk voorkwam, dewijl ik wist dat mijn vriend de tegenwoordige Assistent-Resident der Oosterdistrikten H. Holtz vroe-

ger, toen hij gezaghebber van Bima was, in de padievelden bij kampong *Tatto* (in het rijk van Bima) twee Hindoe-beeldjes gevonden, en naar het museum van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen verzonden, had. Ik zag mij echter in mijne verwachting teleurgesteld, want de Arabische inscriptie's, waaronder vooral de naam van den grooten Profeet niet vergeten was, lieten niet den minsten twijfel omtrent den Mohammedaanschen oorsprong over. Die graven waren alzoo, op zijn vroegst genomen, van het begin der 17de eeuw. Niet ver van die graven was de heuvel *Tjola*, met een aloë op den tamelijk steilen top, die pas gebloeid had. Daarna reed ik weder huiswaarts, langs de *amba-Bantéli*, of markt van *Bantéli*. Aldaar van het paard gestegen, beklom ik den daarbij gelegen heuvel, genaamd *Parapimpiñg*. Op dezen heuvel begraaft men gewoonlijk, in geval van overlijden, het heilige paard van Bima, dat tot de rijksieraden behoort, en daarom bij plegtige optogten van den Sultan steeds prachtig opgetuigd en bij de hand geleid wordt. Daar ter plaatse zouden ook de *soratiannen* van Bima gewijd worden, terwijl de vorsten NB. slechts eenvoudig binnenshuis gehuldigd wierden. Zeker nog al galant van die *Bimanezen*! Maar van waar nu de heiligheid van dit *Bantéli*? De legende verhaalt ons, dat de eerste vorst van Bima uit zee opgekomen, en daarop terstond naar *Bantéli* gegaan zou zijn.

Van de markt van *Bantéli* begaf ik mij nog ten slotte naar de moskee van Bima, die er ook werkelijk, evenals op groot Sambâwa, vrij goed uitzag. Ik vond daar, behalve de groote *mimbar* (het Ar. minbar) of *prekstoel*, ook nog een kleiner soort, die, gelijk men mij zeide, naar de woning van den Sultan gebracht werd, wanneer de vorst te huis godsdienstoefening wilde gehouden hebben. Dit trof mij, dewijl men anders in Bima minder kerksch is dan in Sambawa en Ikompo. Op zij van de moskee stond een groote loods met onderscheiden graven van later tijd, onder andere het graf van den laatst overleden

Sultan *Abdoe-l-lah*. Dit was een gewoon Moehammedaansch graf, en onderscheidde zich alleen hierin van de Moehammedaansche graven, die ik op Zuid-Celebes te zien kreeg, dat de naam van den Sultan daarop vermeld stond, gelijk ook op welken datum, en in welken ouderdom hij overleden was. Daarbij had men ook niet verzwegen, wanneer en door wien dit monument vervaardigd was.

Bl. 327, l. r. "*Badjoe*" M. l.: "*Bádjo*"

Bl. 328, r. 1. "*Manganao*" M. l.: "*Mañge-náom*"

r. 2. "*Reba*" M. l.: "*Rába*"

"*Wadi*" M. l.: "*Wedi*"

r. 25. "*Badjoe's*" M. l.: "*Bádjo's*"

Bl. 330, r. 4. "*Djene*" = het Mañgk. *djánnanġ*, titel van een Hoofd.

"*Djara*" = het Mañgkasaarsche *djárānġ*, paard.

r. 13. "*Deddek*" — Verg. het Mañgkas. *padéde-boeláēnġ*, goudsmid.

r. 17, 22 en 23. "*Amang Goeroe*" M. l.: "*amañggóeroe*" = het Mañgkas. *anronġgóeroe*, Hoofd.

r. 22 en 23. "*Pabisi*" Men verg. het Mañgkas. *pabise*, vorstelijke roeijer.

r. 28. "*Setoreli*" M. l.: "*Satoréli*"

r. 26. "*Boemi Naek*" M. l.: "*Boemi-Naē*"

r. 30. "16de eeuw" — Dit is zeker wat vroeg gesteld, zoo ten minste het Islamisme van Mañgkasar naar Bima overgebracht zij. Vergel. mijne Makass. en Boegin. legenden in het Jaarb. Celebes van 1864, bl. 50, waar beweerd wordt, dat het Islamisme pas in 1606 door zekeren *Dátó-ri-Bándañġ* op Zuid-Celebes gekomen is.

r. 36. "*de Doö Dongo*" M. l.: "*de Dóoe-dónġgo*"

Bl. 332, r. 20. "*Sido en Tengani*" Volgens mijn vriend Holtz is *Sido* geen op zichzelf staand eiland maar één met *Tenġani*, en aan de Westzijde met het land van Bima verbonden. Door dit schiereiland zou dan de baai van *Karóemboe* gevormd worden.

r. 23. "*Poelo-Kambiŋ*" In een kwartieruur tijds roeit men van **Bima** naar dit eiland. Men vindt daar de Gouvernements-steenkolenloodsen, die steeds overvloedig van steenkolen voorzien zijn, ten gunste van de stoomschepen. Op dit eiland, gelijk ook op *Nissa* (eiland) *Sédoe*, vindt men heilige graven, werwaarts zich vele inlanders begeven, om te bidden en te offeren.

r. 25. "*Nissa Nae*" — M. l.: "*Nissa Nae*"

En hiermede eindig ik mijne opmerkingen omtrent, en naar aanleiding van hetgeen in Dr. de Hollander's werk over Zuid-Celebes voorkomt.

Mogt deze poging om iets tot verbetering en completering van zoo uitstekenden arbeid bij te dragen, anderen, welke elders op één der buitenposten van onze Oost-Indische bezittingen een groot gedeelte van hun leven sletten, opwekken, om mijn voorbeeld te volgen! Dat zal ik mijne moeite rijkelijk beloond achten.

Kampn. 1872.

B. F. MATTHES

EEN ENGELSCHEMAN EN EEN NOORD-AMERIKAAN IN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel, with sketches of man and nature.* London, 1869. 2 vols. in 8°.

Albert S. Bickmore, *Travels in the East-Indian Archipelago.* London, 1868. in 8°.

Het is een beschaamd maar niet te loochenen feit, dat de Engelsen, gedurende den korten tijd dat onze Oost-Indische bezittingen in hunne macht waren, vrij wat meer voor de uitbreiding der kennis van land en volk hebben gedaan dan de Nederlanders gedurende het geheele bestaan der Oost-Indische Compagnie. Aan de werken van Raffles, Marsden en Crawford, die aan dat vijfjarig tijdperk hun bestaan danken, hebben wij als de vrucht van twee eeuwen weinig degelyks dan Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* en Rumphius' *Amboinsche rariteitkamer* tegenover te stellen. De geheele natie, daarin door de Compagnie's mannen voorgestaan, schijnt in Insulinde niets te hebben gezien dan een kolossaal magazijn van koloniale waren, ergens in het verre Oosten opgeslagen, en waarmede of waarvoor men verder niets te doen had, mits maar de kruidnagelen en de muskaatnoten en de koffie behoortijk werden afgeleverd en groote dividenden uitgekeerd. Aan historische verhalen en berichten en beselouwingen en adviezen over den staat en den voortgang der Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en wat daarmede in verband staat ontbreekt het dan ook waarlyk niet; en te akeliger steekt daarbij af de volstrekte onverschilligheid omtrent alles, wat niet "producten", dat is dadelijk winstgevende producten, waren. Het volk, dat ze kweekte, en het land waar zij groeiden, schijnt zelfs bijna de nieuwsgierigheid niet te hebben gaande gemaakt; en het is alsof het groote belang van de kennis dier beide factoren, al ware het ook alleen maar uit een finantieel oog

punt, zelfs niet werd vermoed. Maar vreemd is het toch, dat ook de mannen der wetenschap in al dien tijd hunne oogen zoo zelden wendden naar een zoo rijk, zoo onafzienbaar en zoo onontgonnen veld. Waren ook zij bevangen door den dompergeest der Oost-Indische Compagnie?

De Compagnie bezweek aan de kwaal, die zij zich zelve had op den hals gehaald; maar voor het moederland braken droevige tijden aan, en de koloniën vielen den Engelschen in handen. Geen wonder dat er in die dagen geene opgewektheid werd gevonden om zich aan de studie van den verloren Archipel te wijden! Doch nauwelijks begon de horizon te verhelderen of van alle zijden maakte men zich op om den sluier te verscheuren, die Oost-Indië bedekte en van welken nog slechts een kleine slip was opgelicht. De Souvereine Vorst gaf in 1814 eene eerste impulsie, toen hij den Hoogleeraar Reinwardt als wetenschappelijk raadsman toevoegde aan de Commissarissen Generaal, die in 1815 onze bezittingen van de Engelschen zouden overnemen ¹. In het tweede vierdedeel dezer eeuw verschenen, behalve de vertalingen der werken van Raffles en Crawfurd, reeds de *Tafreelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië* van Olivier; de *Natuur- en aardrijkskundige beschrijving van Java* van Kussendrager; de *Berigten over Sumatra* van S. Muller; de *Coup d'oeil sur les possessions Néerlandaises dans l'Inde Archipélagique* van Temminck; de *Beknopte beschrijving der Nederlandsche overzeesche bezittingen* van Teenstra, en een aantal andere meer of mindere belangrijke bijdragen tot de kennis der Oost-Indische gewesten; waaronder vooral te vermelden zijn die, welke geleverd zijn door de „Leden der Natuurkundige Commissie in Nederlandsch Indië” in hunne *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen* (door J. C. Temminck in 1839—1844 op last des Konings uitgegeven); door het *Tijdschrift voor Néerlandsch Indië*, en het shortlived *Indisch Magazijn* en *Indisch Archief*. Doch vooral in de laatste twintig jaren hebben de Nederlandsche geleerden zich beijverd om het verzuim hunner vaderen goed te maken en de schuld der wetenschap aan

---

¹ Het verslag van zijne reis naar Batavia, de Molukken en het Noorden van Celebes is uit zijne nagelatene papieren voor het eerst uitgegeven in 1858 vanwege het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

aan de studie van land en volk en aan de mededeeling der resultaten van hun onderzoek kunnen wijden. Maar, hoewel zij recht hebben op onze dankbaarheid voor wat zij met zooveel ijver en dikwijls met zooveel opoffering van allerlei aard presteeren, wij behoeven meer dan dat. Men kan een uitstekend resident of rechterlijk ambtenaar zijn, zonder geograaf of botanicus te wezen; men kan groote verdiensten hebben als officier te land of ter zee, zonder natuurkundige of zoöloog te zijn; maar de studie van hen, die ons Indië moeten leeren kennen, eischt den geheelen mensch uitsluitend en onverdeeld. Doch wie zal zich anders dan bij zeldzame uitzondering tot die moeielijke en in vele opzichten bedenkelijke taak aangorden, zonder dat hem de middelen worden verstrekt om haar te volvoeren, en zonder dat hem het uitzicht wordt geopend op eenige andere belooning dan misschien een beroemden naam en den dank van een klein gedeelte zijner landgenooten. Neen, het is maar niet anders: wie het altaar bedient, moet van het altaar kunnen leven; en op het altaar der kennis van Nederlandsch Indië worden niet zulke rijke offers gebracht, dat er voor zijne priesters groote deelen overblijven. Krachtdadige tusschenkomst der hooge regeering, gelijk die van Koning Willem I, eerst in de zending van Reinwardt en later in die van de bekende Natuurkundige Commissie, zoo mogelijk ondersteund door bijzondere genootschappen, waarvan het Nederlandsch Bijbelgenootschap een loffelijk voorbeeld geeft voor de linguïstiek, is het eenige middel om, door uitzending op onbekrompen wijze van goed voorbereide „specialiteiten” naar de verschillende deelen van den Indischen Archipel, tot eene degelijke kennis te geraken van die eilandenwereld, „die zich daar slingert om den evenaar als een gordel van smaragd.”

Is die tusschenkomst te verwachten? Wij weten het niet, maar durven het nauwelijks hopen. En daarom hebben wij te grooter erkentelijkheid en vereering voor de mannen, aan het hoofd van dit opstel genoemd, die, vreemdelingen in Nederland, alleen uit liefde voor de wetenschap Nederlandsch Oost-Indië tot doel hunner onderzoekingen hebben gesteld en de resultaten van hun streven ook aan ons ten beste gegeven.

I.

Nadat de Britsche natuurkundige Alfred Russel Wallace,

in de werken van verschillende geleerde genootschappen te Londen en in eenige wetenschappelijke tijdschriften een dertigtal hoogst belangrijke verhandelingen had uitgegeven over de physische geographie, de zoölogie en de entomologie van den Indischen Archipel, van welke er ook reeds enkele door Prof. Veth in onze taal zijn overgebracht ¹, heeft hij in het jaar 1869 de hoofdsom van de resultaten zijner onderzoekingen op een acht-jarigen zwerftocht (1854- 1862) door onze overzeese bezittingen in het licht gegeven, in een werk in twee deelen, getiteld: *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel, with sketches of man and nature*. Dit werk is mede reeds door denzelfden Hoogleraar voor onze landgenooten meer algemeen toegankelijk gemaakt, door zijne uitmuntende vertaling onder den titel: *Insulinde, het land van den Orang-oetan en den paradijsvogel; eene vertaling die ons voorkomt nog grootere waarde te hebben dan het oorspronkelijke, om de hoogst belangrijke door den bewerker daaraan toegevoegde aantekeningen, welke deels dienen tot toelichting en uitbreiding van den tekst, deels ook tot verbetering van eene minder juiste voorstelling van sommige zaken, feiten of toestanden*.

Het hoofddoel der reizen van Wallace was, volgens zijne eigene verklaring in de voorrede, "het bijeenbrengen van exemplaren van natuurvoorwerpen, zoowel voor zijne eigene verzameling als om er musea en kabinetten van liefhebbers mede te verrijken." En wanneer wij nu hier van hem vernemen, dat hij een oogst van 125660 zoog- en kruipende dieren, vogels, schelpen, vlinders, torren en andere insecten heeft tehuis gebracht, dan kunnen wij ons de voldoening voorstellen, waarmede hij op zijne zestig of zeventig afzonderlijke tochten door den Archipel terug ziet. Maar terecht heeft hij begrepen, dat de gedetailleerde beschrijving van die vele duizende verschillende soorten van voorwerpen beter op hare plaats was in de werken van geleerde genootschappen dan in een reisverhaal, dat voor het geheele lezerszelschapde publiek was bestemd. Hoewel wij dan hier ook de uitgewerkte beschrijving aantreffen van sommige diersoorten en hare aauhouding, is toch verreweg het grootste gedeelte van het boek gewijd aan wat dus voor Wallace byzaak was, maar

¹ In de *Gids*, 1864 en het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1863 en 1867

eene bijzaak die hij desniettemin met groote liefde en uitstekend talent heeft behandeld: de ethnographie en de physische geographie van Nederlandsch Indië, waarbij de door hem verzamelde natuurvoorwerpen, vooral voor zijne geologische studiën, een krachtig hulpmiddel waren.

Reeds voor twintig jaren had George Windsor Earl aange-
wezen dat Java, Sumatra en Borneo op één plateau liggen, van
elkander en van het vaste land van Azië gescheiden door eene
zee, die op weinige plaatsen meer dan veertig vadem diep is.
Wallace heeft aangetoond, dat ook Bali op hetzelfde plateau
ligt, en het bekken van den Grooten oceaen eerst ten Oosten
van dit eiland en van Borneo begint, waar het water reeds da-
delijk eene diepte van meer dan honderd vadem heeft. Die
ondiepe Chineesche- en Java-zee benevens Straat Bali en de
Straat van Malaka ontstonden door langzame verzakking van den
bodem, die voldoende kan verklaard worden uit de groote me-
nigte vulcanen op Sumatra en Java, welke door het gedurende
vele eeuwen uitwerpen van ontzaglijke massa's stoffen de grond-
slagen onder het omliggende land hebben weggerukt ¹. Dat
dus die drie groote en de menigte daartusschen liggende kleinere
eilanden eenmaal tot het vaste land van Azië hebben behoord,
blijkt ook uit de onmiskenbare overeenkomst der flora, maar
vooral der fauna van die gewesten. Op die eilanden vindt men
dezelfde soorten van zoog- en kruipende dieren, vogelen en in-
secten als in Achter-Indië, waarbij de mogelijkheid, dat zij de
thans bestaande zeeën zouden zijn overgestoken, volstrekt is uit-
gesloten. Intusschen zijn sommige soorten, die in het eene
gewest gevonden worden, in het andere uitgestorven, en hebben
zich hier en daar nieuwe geslachten ontwikkeld. Het meerder
of minder verschil nu tusschen de diersoorten op de eilanden
onderling en die op het vaste land is, met de diepte der tus-
schenliggende zeeën (dat is: den tijd, gedurende welken de
verzinking van den bodem heeft aangehouden), de maatstaf voor
den betrekkelijken ouderdom der verschillende deelen; en daaruit
blijkt, dat Java het eerst, daarna Borneo, en het laatst Su-

---

¹ Wallace voegt hierbij de opmerking: „Hierin vinden wij tevens eene aanne-
melijke verklaring van het dikwijls opgemerkte feit, dat vulcanen en vulcanische
ketens steeds gevonden worden in de nabijheid der zee- (liever: dat zeeën steeds
gevonden worden bij vulcanen en vulcanische ketens.) „De daling, die zij rondom
zich teweeg brengen, zal allengs eene zee doen ontstaan, indien zij niet reeds
voorhanden is.“

matra van het vaste land werd afgescheiden ¹. Wanneer nu ook de Philippijnsche eilanden een aantal kenmerkende diersoorten met Zuidoostelijk Azië gemeen hebben, doch daarbij ook meer afwijkende vormen bezitten dan de zoo even genoemde eilanden; wanneer zij daarbij door eene veel diepere zee van het Westwaarts liggende continent zijn gescheiden, laat zich daaruit afziden dat die afscheiding wel in een veel meer verwijderd tijdvak heeft plaats gehad, maar dat zij toch eenmaal deel van het vaste land hebben uitgemaakt.

Ten Oosten van Bali en Borneo en ten Zuiden van de Philippijnen strekken zich Lombok en de overige Kleine Soenda-eilanden, Celebes en de Molukken, en de Papoea-eilanden met Nieuw Guinea uit. Daar zij door onpeilbare zeeën van de Westwaarts liggende eilanden gescheiden zijn, is er geen spoor van, dat zij ooit met deze zouden zijn vereenigd geweest; maar wel wijst de naar het Oosten langzaam afnemende diepte der zee, die tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland weder tot ver beneden de honderd vadem daalt, op eene vroegere verbinding met laatstgenoemd werelddeel. En deze aanwijzing wordt weder volkomen bevestigd door den aard van het planten- en dierenrijk, dat ten eenenmale verschilt van het Aziatische, maar geheel overeenkomt met het Australische ². Hier geene oli-

¹ Volgens eene Javaansche overlevering maakten vroeger Sumatra, Java, Bali, Lombok en Soembawa een geheel continent uit, dat later in negen eilanden werd gesplitst. Eerst werd Sumatra van Java, daarna Java van Bali en Lombok, eindelijk dit laatste van Soembawa gescheiden. De overlevering stelt echter die veranderingen in den historischen tijd, en wel tusschen de jaren 1192—1350 van v. Chr. tytrekening. Zie ook Bickmore, Hoofdst. III.

² Dr. S. Friedmann, een Beiersch geneeskundige, die, om zijne zucht naar onderzoekingen in den Indischen Archipel te kunnen voldoen, van 1840—1850 als Officier van Gezondheid bij de Nederlandsche Marine dienst deed, doorreisde deze gewesten van 1840—1845 en gaf in 1868 zijne reisherinneringen uit te Leipzig, in twee deelen onder den titel *Die Ostasiatische Inselwelt, Land und Leute von Niederländisch-Indien: den Sunda-Inseln, den Molakken sowie Neu Guinea*. Hoewel zijn werk niet met de twee in dit opstel besprokene gelijk te stellen is, bevat het toch vele belangrijke bijzonderheden en is de lezing alteszins waard. Ten opzichte van het hierboven gezegde had ook hij opgemerkt, dat reeds op Celebes het Australische karakter van het plantrijk zich vertoonde. In de Flora von Celebes schloesst zich im Allgemeinen mehr den australischen Formen an. Wir finden dort die Neuholländ. eig. Casuarinen Gattung, die Myrtaceen, Leptospermum, ferner Dodonaea unter der Sapindaceen, und mehrere andere Formen. Die Palmen sind durch einige bis jetzt dem ostlichen Theile des Archipels vorzüglich eigene Arten, wie Cycas Cochinch, vertreten. (Ib. II, 2. 163). Evenwel stelt hij Celebes voor als oorspronkelijk tot het Aziatische vaste-

fanten, rhinocerossen, tijgers noch apen, maar kengocroe's en opossums; geene pauwen, fazanten of spechten, maar lori's, kakatoe's en paradijvogels. „Nergens vertoont zich het groote contrast tusschen de beide deelen van den Archipel zoo plotseling als wanneer men van het eiland Bali naar het eiland Lombok overgaat, omdat hier de twee gewesten het dichtst tot elkander naderen. Op Bali vindt men baardvogels, vruchtlijsters en spechten; deze verdwijnen geheel wanneer wij naar Lombok oversteken, en worden daar vervangen door kakatoe's, honigzuigers en loophoenders (Megapodidae), die evenzeer onbekend zijn op Bali en alle meer Westwaarts gelegene eilanden. De straat tusschen Bali en Lombok is slechts vijftien engelsche mijlen breed; zoodat men in twee uren tijds uit eene groote zoölogische afdeeling der wereld zich naar eene andere kan begeven, die in dierlijk leven evenzeer van elkander verschillen als America van Europa.” Zoo wordt men gedrongen tot de gevolgtrekking, dat al de eilanden ten Oosten van Bali en Borneo eenmaal hebben behoord tot een groot Australisch vasteland, ofschoon zij wellicht niet alle er werkelijk mede verbonden zijn geweest. Die verbrokkeling moet echter in eene veel vroegere periode hebben plaats gehad dan de afscheiding der Westelijke eilanden van Azië; gelijk blijkt uit de veel grootere diepte der tusschenliggende zeeën, en uit het grootere verschil tusschen de diersoorten van den Oostelijken Archipel met die van Australië.

De Indische Archipel is dus geographisch te verdeelen in een Aziatisch gewest, dat zich van het Westen af tot Borneo en Bali uitstrekt, en een Australisch gewest, hetwelk al de overige eilanden omvat. En de juistheid van deze verdeeling wordt nog verder bevestigd, wanneer men het oog slaat op de menschen-

---

land te hebben behoord: „Celebes birgt in seinem Steinskelette die Formationen der verschiedenen Alter unserer Erde, vom ältesten Sedimentlager bis zu den vor unseren Augen sich noch bildenden Alluvionen und vulkanischen Auswürfen. Von dem alten Kontinent, welcher wahrscheinlich am Ende der Tertiärzeit an der Stelle des gegenwärtigen Indischen Archipels sich ausbreitete, während den nördlichen Theil Asiens ein weites Meer bedeckte, sind noch im Norden von Celebes am westlichen Theil der Halbinsel Menado Ueberbleibsel vorhanden. In diesen alten sedimentären Schichten, die theilweise von Granit und Quarz durchbrochen sind, finden sich reiche Goldlager, welche die Natur noch für unsere Zeiten aus der alten Periode erhalten hat. u. s. w.“ (Th. II. S. 142). Trouwens is van de geheele verdeeling van den Archipel in een Aziatisch en een Australisch gewest, zooals bij Wallace en Bickmore voorkomt, bij hem geen spoor te vinden.

rassen, die den Archipel bewonen, en wier verbreiding men mag aannemen hoofdzakelijk op dezelfde wijze als die der diersoorten te hebben plaats gehad. Het Westelijk gedeelte is namelijk bevolkt door het Aziatische *Maleische*, het Oostelijke door het Australische *Papoeasche* ras. Wel strekt zich hier de Aziatische grens iets verder Oostwaarts uit dan ten opzichte van de dieren, namelijk tot en met Soembawa, Celebes en het Westelijkste gedeelte der Molukken; doch dit verschijnsel verklaart zich genoegzaam uit het vermogen, dat de mensch boven de dieren vooruit heeft, om zich over zee te verplaatsen, en uit het, ook elders voldoende bewezen feit, dat overal waar een meer ontwikkeld menschenras (in dit geval de Maleiers) met een van minderen aanleg of beschaving in aanraking komt, dit laatste altijd wordt teruggedrongen, vernietigd of in het overheerschend element opgenomen. De Maleische stammen, van nature tot de zeevaart geneigd, hebben hunne oorspronkelijke grenzen van tijd tot tijd uitgebreid en zullen wel blijven voortgaan dit te doen. Reeds nu hebben zij op de kusten van een aantal door Papoea's bewoonde eilanden meer of minder belangrijke volkplantingen gevestigd, die hoogstwaarschijnlijk op den duur hunne verdere verbreiding over het Australische gedeelte van den Archipel en de doorgaande vermindering van het Papoea-ras zullen tengevolge hebben. Wil men in enkele trekken het kenmerkend onderscheid tusschen deze twee rassen voorgesteld zien, Wallace schildert het met de volgende woorden: "de Maleier is kort van gestalte, bruin van kleur, sluik van haar, baardeloos van aangezicht, en glad van huid; de Papoea is grooter, donker-roetkleurig, kroesharig, gebaard en behaard. De Maleier heeft een breed gelaat, een kleinen neus en platte wenkbrauwen; de Papoea heeft een lang gezicht, een groten vooruitkomenden neus en uitpuilende wenkbrauwen. De Maleier is schroomvallig, koel, ingetrokken en rustig; de Papoea is hard, onstuimig, prikkelbaar en luidruchtig. De Maleier is ernstig en lacht zelden; de Papoea is vroolijk en lacht veel: de een verbergt zijne aandoeningen, de ander spreidt ze ten toon." Uitvoeriger en levendiger is zyne voorstelling van het onderscheid tusschen de twee rassen, als hij ras zijne eerste ontmoeting met de Kei-eilanders teekent in de volgende woorden: "De inlandsche booten, die ons te gemoet waren gekomen, waren drie of vier in getal, en bevatten te zamen onstreeks vijftig man. Het waren lange kano's, waarvan

de voor- en achtersteven omhoog rezen tot eene zes of acht voet hooge sneb, versierd met schelpen en wuivende pluimen van kazuarishaar. Dit was de eerste maal dat ik Papoea's te zien kreeg in hun eigen land; en geen vijf minuten waren noodig om mij te overtuigen, dat de meening, waartoe mij reeds de beschouwing van eenige Timoreesche en Nieuw-Guineesche slaven gebracht had, in den grond der zaak juist was, en dat de lieden, die ik nu in de gelegenheid was persoonlijk tegenover elkander te stellen, behoorden tot twee der meest verschillende en scherpst geteekende menschenrassen, die op den aardbodem gevonden worden. Al ware ik blind geweest, dan nog kon ik geen oogenblik getwijfeld hebben, dat deze eilanders geen Maleiers zijn. In hunne luide, snelle, driftige spraak, hunne rustelooze bewegelijkheid, de krachtige levenswerkzaamheid, die zich in hunne woorden en daden openbaart, zijn zij de volkomen tegenvoeters van de kalme, vadsige, onverschillige Maleiers. De Kei-eilanders kwamen al zingende en juichende naar ons toe, plasten met hunne pagaaien diep in het water, en wierpen wolken van schuim in de lucht. Naderbij komende stonden zij op in hunne kano's, onder steeds toenemend geraas en gebarenspeel: en toen zij ons op zijde gekomen waren, klauterden de meesten, zonder verlof te vragen en zonder een oogenblik te aarzelen, op ons dek, even alsof zij gekomen waren om van een veroverd vaartuig bezit te nemen. Daarop richtten zij een tooneel aan van onbeschrijfelijke verwarring. Die veertig of vijftig zwarte, naakte, kroesharige wilden waren als dronken van vreugde en opgewondenheid. Niemand hunner kon zich een oogenblik rustig houden. Onze manschappen werden ieder op hunne beurt omringd en gadegeslagen, om tabak of arak aangesproken, toegegrijnsd en voor een ander verlaten. Allen kakelden tegelijk; en onze kapitein was geheel overduiveld door hunne Hoofden, die hem hunne diensten opdrongen om ons te boegseeren, en met luid geschreeuw vroegen om vooraf betaald te worden. Eenige geschenken van tabak deden hunne oogen glinsteren, en door gegrijns of geschreeuw, door over het dek te rollen en hals over kop van boord te springen, drukten zij hunne tevredenheid uit. Schoolknapen op een ongehoopten vacantedag, leren op eene kermis of adelborsten aan wal kunnen van de krachtige opbruising der levensgeesten, waarvoor dit volk vatbaar is, slechts een flauw denkbeeld geven.

„Zich onder soortgelijke omstandigheden zoo te gedragen als

deze Papoea's deden, zou den Maleiers *onmogelijk* zijn. Waren rij aan boord van een schip gekomen (wat zij niet zonder verloop zouden doen), dan zou er in het eerst niets gezegd worden behalve eenige plichtplegingen, en eerst na eenig tijdsverloop zouden ze met de grootste voorzichtigheid de eerste schreden doen om tot de behandeling van zaken te komen. Zij zouden één voor één spreken, met zachte stem en groote bedachtzaamheid, en de wijze van een koop te sluiten zou daarin bestaan, dat zij bedaard ieder aanbod verwierpen, of zich verwijderden zonder een woord meer aan de zaak te verspillen, tenzij het bod werd verhoogd tot het bedrag, dat zij bereid waren aan te nemen. Ons volk, waarvan velen deze reis nooit te voren gemaakt hadden, scheen door de voorbeeldeloos slechte manieren der eilanders zeer geërgerd te zijn, en kon slechts langzamerhand tot de eerste schreden ter verbredering met die zwarte kerels gebracht worden. Zij deden mij denken aan een gezelschap van heele zoete, ordentelijke kinderen, plotseling overvallen door een troep onstuimige en tierende knapen, wier gedrag ze erg buitensporig en ondenkend vonden.

Deze trekken van geardheid zijn treffender en bewijzen meer voor volstrekt verschil, dan zelfs de zoo uiteenlopende physische eigenaardigheden der beide rassen, ofschoon ook die zeer opmerkelijk zijn. De roetachtig zwarte huidkleur, het open raagbol lijkende hoofd van kroezig haar, en de scherp gekerkende gelaatsvorm, geheel van het Maleische type verschillende, zijn zaken, die wij niet kunnen gelooven dat enkel aan den invloed van het klimaat of andere wijzigende krachten op één en hetzelfde ras zijn toe te schrijven. Het gelaat der Maleiers heeft het Mongoolsche type, breed en eenigszins plat. De wenkbrauwen zijn platgedrukt, de neus klein en, behoudens de groote verbreding der neusgaten, wel gevormd. De Papoea daarentegen heeft een gelaat, dat wij saamgedrukt en vooruitstekend mogen noemen. De wenkbrauwen zijn uitpuilend en overhangend, de mond is groot en komt naar voren, terwijl de neus zeer groot is, met een benedenwaarts verlengde spits, een dikke rug en wijde gaten. In het gelaat van den Papoea is de neus een in 't ooglopend en aanmatigend deel, terwijl hij zich bij de Maleiers zedig terug trekt. De meengedraaide baard en het kroezige haar van den Papoea voltooien dit merkwaardig contrast. Tusschen de Maleische stammen, in wier midden ik

eenige jaren had gesleten, en het Papoesche ras, welks gebied ik thans betreden had, kan men veilig zeggen, dat, zoowel uit physisch als moreel oogpunt, het verschil even groot is als tusschen de roode Indianen van Zuid-America en de negers van de kust van Guinea aan de andere zijde van den Atlantischen oceaan.

„Het treffend contrast van karakter tusschen deze lieden en de Maleiers vertoonde zich in vele kleine trekken. Terwijl ik op zekeren dag in het bosch ronddoelde, bleef een oud man stilstaan om mij een insect te zien vangen. Hij bleef rustig tot dat ik het aan een speld gestoken en in mijn insectendoos geborgen had; maar toen kon hij zich niet langer inhouden, boog zich tot hij met het hoofd schier den grond raakte, en barstte in een schaterend gelach uit. Ieder zal in dezen trek de eigenaardigheid van den neger erkennen. Een Maleier zou mij hebben aangestaard, en op een toon van bevreemding gevraagd hebben wat ik toch uitvoerde; het ligt niet in zijne natuur te lachen, en allermint te lachen om of in de tegenwoordigheid van een vreemdeling, voor wien echter zijne verachtende blikken en gefluisterde opmerkingen ruim zoo ergerlijk zijn als de uitgelaatste openlijke uitdrukking van vroolijkheid.”

Wanneer men nu de bevolking van den geheelen Indischen Archipel in twee rassen verdeelt, neemt zulks natuurlijk niet weg, dat deze weder in een aantal verschillende, meer of minder beschaafde stammen gesplitst zijn, ontstaan door voortgaande ontwikkeling, door aanraking met vreemdelingen, door de omstandigheden waaronder zij leven, als anderszins. Zoo kan men bij het Maleische ras onderscheiden: de eigenlijke Maleiers van Sumatra, het schiereiland Malaka en de kusten van Borneo; de Javanen van Java, Madoera en een deel van Sumatra; de Boegineezen en Mangkasaren van Zuid-Celebes; de Maleiers van de Molukken, die, met uitzondering van eenige Christenen onder de laatstgenoemde, allen Mahomedanen zijn; de Tagala's van de Philippijnsche eilanden, die meest Christenen zijn; de Bataks van Sumatra, de Dajaks van Borneo, de Djakoens van het schiereiland Malaka, de Alfoeren van Celebes en eenige andere eilanden, die, behalve de Christenen in de Minahasa, heideneu zijn; enz. Verschillende stammen van het Papoea-ras zijn: de echte Papoea's van Nieuw Guinea, de Aroe-, Kei-, Waigeoe-, Misool- en Salwatti-groepen; de Timoreezen op Timor en Westwaarts van daar tot aan Flores en Soemba; en andere, die allen

eidenen zijn ¹. Buitendien vindt men, gelijk van zelf spreekt, een aantal stammen van gemengd ras; zoo als de bewoners van Sottji en Savoe, van Ceram en het Noordelijke schiereiland van Ialmaheira, en elders, vooral in de nabijheid der scheidingslijnen tusschen de twee groote deelen der bevolking. Een merkwaardig voorbeeld van zoodanige vermenging levert Batjan. „Dit eiland“, zegt Wallace, „bezit geene ware daar te huis behoorende bevolking; het binnenland is geheel onbewoond, en op de kusten liggen slechts een gering aantal kleine dorpen verspreid. Desmettemin vond ik hier vier verschillende rassen, die een ethnologische reiziger, wien de gelegenheid ontbrak om berichten in te brengen hunnen oorsprong op te zamelen, jammerlijk zouden misleiden. In de eerste plaats komen de Batjansche Maleiers in aanmerking, waarschijnlijk de vroegste kolonisten en weinig verschillend van de Maleiers van Ternate. Hunne taal echter schijnt meer Papoesche elementen, maar ook een innemsgel van zuiver Maleisch te bevatten, welk een en ander toont dat de kolonie uit zwervers van verschillend ras is ontstaan, ofschoon zij thans eene tamelijk gelijksoortige massa vormen. Vervolgens heeft men er „Orang Serani,“ even als op Ternate en Amboina. Feiten van dezen hebben de trekken hunner Portugeesche voorvaders op treffende wijze bewaard, maar verbonden met eene donkerder huidkleur dan doorgaans de Maleiers bezitten. Zij hebben ernige nationale gewoonten behouden, en het Maleisch, het zij uitsluitend spreken, bevat een groot aantal Portugeesche

---

¹ Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat bij de hier beschreven verdring het door Jungkuhn, en vroeger ook door mij, aangenomene Bataksche of Afoersche ras geheel vervalt. Ik had trouwens de Bataks als afzonderlijk ras mede opgegeven, voordat ik met het werk van Wallace kennis maakte. Ook Dr. Friesmann brengt de Bataks tot het Maleische ras. „Der Battaer zeigt in seinem Körperbau und seinen Gesichtszügen unverkennbare Ähnlichkeit mit dem Malayen, welchem Volkstamme er auch meiner Ansicht nach einst angehört. Es scheint jedoch schon vor vielen Jahrhunderten eine Trennung des Batta-Stammes von den Malayen in politischer und sozialer Hinsicht stattgefunden zu haben. In der Schädelbildung und in den Gesichtszügen sind übrigens einige Verschiedenheiten beider Völker von einander zu bemerken. Under der Battaer findet man häufig braune, ja selbst in 's Blonde fallende Haupthaare, sowie die Hautfarbe etwas heller, als jene der malayischen Küstenbewohner ist. Die hervorstechenden Merkmalen der letzteren treten bei dem Battaer zurück und machen einem mehr ovalen Gesichte Platz. Ebenso findet man seltener die eingedrückte Nase, den wulstigen Mund, wodurch eine Annäherung zur indo-kaukasischen Rasse wahrnehmbar wird. Es berechtigen uns aber diese Abweichungen in der Gesichts- und Schädelbildung der Battaer und der Malayen nicht, eine ursprüngliche Verschiedenheit beider Völker anzunehmen.“ (Th. II. S. 36.)

woorden en spraakwendingen. Het derde ras bestaat uit de Galalareezen, afkomstig uit het Noorden van Halmaheira, een zonderling volk, reeds vroeger door mij beschreven ¹. Het vierde eindelijk is eene kolonie van Tomori, in het Oostelijk gedeelte van Celebes, welke lieden eenige weinige jaren geleden op hun eigen verzoek herwaarts zijn overgebracht om verdelging door een naburigen stam te ontgaan. Zij hebben eene zeer lichte huidkleur, open Tartaarsche gelaatstrekken, een korte gestalte, en eene taal die tot het Boegineesch nadert. Zij zijn een vlijtig landbouwend volk en voorzien de hoofdplaats van groenten. Hier heeft men dus vier verschillende bestanddeelen van bevolking, die men allen dagelijks in en om de hoofdplaats van Batjan kan gadeslaan. Vooronderstellen wij nu, dat een reiziger, die de Maleische taal niet verstaat, hier en daar een paar woorden opvangt van „de taal van Batjan.” en zijn waarnemingen opteekent omtrent „de natuurlijke en zedelijke eigenaardigheden, manieren en gewoonten der Batjanners” — (en er zijn reizigers, die voor dat alles aan een etmaal genoeg hebben) — welk een nauwkeurig en leerzaam bericht zou ons dan worden meêgedeeld; welke overgangen zouden worden aangewezen; welke theoriën over den oorsprong der rassen zouden ontwikkeld worden! terwijl een volgend reiziger met hetzelfde recht elke dier beweringen zoude kunnen tegenspreken en tot geheel tegenovergestelde gevolgtrekkingsen komen.”

Het Aziatische gedeelte van den Indischen Archipel vat

---

¹ Met deze woorden: „In het land rondom Sahoe en dieper in het binnenland houdt zich eene talrijke bevolking van inboorlingen op, waarvan velen dagelijks in het dorp komen om hunne producten ter markt te brengen, terwijl anderen zich als arbeiders aan de Chiunesche en Ternataansche handelaars hebben verhuurd. Een zorgvuldig onderzoek overtuigde mij, dat deze lieden van alle Maleische rassen radicaal verschillen. Hunne gestalte en trekken zoowel als hunne levenswijze en neigingen zijn nagenoeg dezelfde als die der Papoea's. Hun haar is half-Papoesch: het is noch recht, zacht en glauzig, zoo als bij alle echte Maleiers, noch zoo kroezig en wollig als het volkomen Papoesche type, maar altijd krullend, golvend en stug, zoo als het dikwijls onder de echte Papoea's en nooit onder de Maleiers voorkomt. Hunne kleur alleen is dikwijls gelijk aan die der Maleiers of zelfs nog lichter. Natuurlijk heeft er vermenging plaats gehad, en dikwijls stoot men op personen, die het moeilijk is tot eene klasse te brengen; maar in de meeste gevallen verkondigen de groote, puntige, naar een haviksneus zweemende neus, de lange gestalte, het golvend haar, zoowel als de miuder ingetrokken manieren en de luider stem, het Papoesche type op onmiskenbare wijze. Hier dan had ik de ware grenslijn tusschen de Maleische en Papoesche rassen gevonden, en wel op eene plaats waar geen schrijver die ooit had verwacht.”

Wallace te zamen onder den naam van *de Indo-Maleische eilanden*, omvattende het schiereiland Malaka, met Singapore, de Riouw-groep, Bangka en Blitong, verder Sumatra, Borneo, Java met Madoera en Bali, en de Philippijnsche eilanden. Daar laatste bezoekt hij echter niet; van Sumatra bereisde hij alleen een klein gedeelte van de residentie Palembang; van Java, de residentien Batavia, Samarang en Soerabaja; en van Borneo slechts Serawak en Sadong, voornamelijk om kennis te maken met den Orang-oetan, die alleen op dit eiland en Sumatra voorkomt. Het Australische gedeelte splitst hij in vier hoofdgroepen: *de groep van Timor*, omvattende Timor, Flores, Sumbawa, Lombok en een aantal kleinere eilanden; *Celebes*, met de Soela-eilanden, Boeton en Saleier; *de Moluksche groep*, omvattende Boeroe, Ceram, Batjan, Halmaheira, Morotai, Ternate, Tidore, Makjan, Kajoa, Amboina, Banda, Goram en Watoebella; en *de Papoesche groep*, bevattende Nieuw Guinea, de Aroe-eilanden, Misool, Salwatti, Waigeo en een aantal kleinere, en waartoe ethnologisch ook de Kei-eilanden te brengen zijn, die echter geographisch en zoölogisch tot de Molukken behooren. Van Celebes onderzocht hij alleen de Mirahasa en Mangkasar met de Noorder-districten, en van Nieuw Guinea den omtrek van de Doreh-baai. De hoofdpunten zijner onderzoekings-tochten liggen op de kleinere eilanden van het Oostelijke gedeelte des Archipels; en voor zooverre deze niet de minst bekende gewesten van onze bezittingen behooren, hebben wij reden om ons over die voorkeur te verheugen. Over hunne physische gesteldheid, hunne voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk en hunne bevolking deelt hij hoogst belangrijke bijzonderheden mede, welke niet alleen over die eilanden zelve maar ook over hunne betrekking tot naburige of verderaf gelegene gewesten een nieuw en dikwijls verrassend licht doen opgaan, en overal strekken om zijne voorop gestelde verrijking van den Archipel en diens bevolking te rechtvaardigen. Als een voorbeeld van de scherpzinnigheid zijner opmerkingen zouden wij hier de beschrijving willen aanhaalen van de natuurlijke gesteldheid der Aroe-eilanden, en van de waarschijnlijke wijze van hun ontstaan door verzinking van den bodem, die ze eenmaal met Nieuw Guinea verbond, indien niet Prof. Veth in zijne aantekeningen had aangetoond, dat de gronden, waarop Wallace hier gedeeltelijk zijne redeneeringen baseert, vooral nog geene genoegzame vastheid hebben om daaruit

ontwifelbare gevolgtrekkingen af te leiden ¹. Wij willen daarom liever deze beschouwing besluiten met de mededeeling der beschrijving van het kleine maar in vele opzichten merkwaardige eiland Goram, ten Zuidoosten van Ceram gelegen. „Dit gansche eiland is, op ongeveer een kwart paal afstands van het strand, omgeven door een slechts op enkele punten afgebroken koraalrif, doorgaans te bespeuren aan een streep van bleekgroen water, terwijl zich enkel bij het laagste ebtij eenig spoor van rots boven het watervlak vertoont. Er zijn evenwel onderscheidene diepe doorgangen, en binnen het rif heeft men in alle weder een veilige ankerplaats. Het land verrijst allengs tot eene matige hoogte, en aan alle kanten spoeden zich talrijke kleine stroomen naar zee. Het aanwezen dezer stroomen zou alleen reeds genoegzaam zijn om te bewijzen, dat Goram niet enkel uit koraal bestaat, daar in dat geval al het water, evenals op Manawoka en Watoebella, door de poreuze rots zou worden opgeslorpt; maar wij hebben andere meer stellige bewijzen in het kiezel en de steenen hunner bedding, die op onderscheidene laagvormige gekristalliseerde rotssoorten wijzen. Omstreeks een honderd ellen van het strand verheft zich een muur van koraalrots ter hoogte van tien à twintig voet, en daarboven vindt men eene golvende vlakte van ruw koraal, die naar binnen toe afhelt, en dan, na weder eenigszins te zijn gerezen, door een tweeden muur van koraal wordt begrensd. Dergelijke muren herhalen zich hooger op, en men vindt koraal tot op het hoogste gedeelte van het eiland.

---

¹ Die gronden zijn namelijk vooral de aard en de richting der kanalen (soengei's) die tusschen de Aroe-eilanden stroomen, en waarin Wallace de oude monden der Nieuw Guineasche rivieren Oetanata en Wamoeka meent te zien; maar die kanalen zijn hemzelve slechts gebrekkig bekend, zoodat Veth terecht de daaraan ontleende gissingen wat voorbarig noemt. Voor het feit van voormaligen samenhang van de Aroe-eilanden met Nieuw Guinea heeft Wallace echter ook nog andere bewijzen; hij zegt: „Er is zulk eene treffende overeenkomst tusschen de voortbrengselen der beide landen als gewoonlijk slechts bestaat tusschen de deelen van een en hetzelfde gebied. Ik verzamelde op de Aroe-eilanden omstreeks honderd soorten van vogels, van welke reeds ongeveer tachtig soorten ook op Nieuw Guinea zijn gevonden. Daartoe behooren de vlangellooze kazuaris, twee soorten van logge loophoenders (Megapodii) en twee soorten van kortvleugelige grondlijsters (Pittae), die zeker geen van allen in staat waren de meer dan veertig uren breede open zee over te steken, die de Aroe-groep van Nieuw Guinea scheidt. .... De vergelijking der insecten levert soortgelijke uitkomsten.“ Bij eene zoo sterk sprekende overeenkomst van het dierenrijk der beide gewesten en de geringe diepte der tusschenliggende zee zijn de gissingen van Wallace, hoewel voorbarig, toch niet vreemd te noemen.

Die eigenaardige bouw leert ons dat te dezer plaatse land aanwezig was voor dat het koraal zich vormde; dat dit land ingrunderhand beneden de wateren daalde, maar met tusschenruizen van rust, gedurende welke riffen ontstonden, welke het op die verschillende trappen zijner hoogte omsingelden; dat het daarop weder rees tot boven zijne tegenwoordige hoogte, en thans opnieuw aan het dalen is. Wij maken dit op uit die rugriffen, die alleen uit bodemverzakking kunnen verklaard worden; en werkelijk, indien het eiland thans weder een honderd voet rees, zou het rif, dat het nu omgeeft, met het ondiep aantal daarbinnen, een nieuwen muur van koraalrots en eene nieuwe golvende vlakte vormen, geheel gelijk aan die, welke nu op verschillende hoogten tot aan den top van het eiland worden aangetroffen. Ook blijkt het dat deze veranderingen in een betrekkelijk nieuw tijdvak hebben plaats gehad; want de oppervlakte van het koraal heeft ter nauwernood door den invloed van het weder geleden, en honderden zeeschelpen, volkomen gelijk aan die, welke men nog op het strand vindt, en die grootendeels haar glans en zelfs hare kleur nog bewaard hebben, liggen over de oppervlakte des eilands tot nabij de ruïnen verspreid.

Of de Goram-groep oorspronkelijk een deel uitmaakte van Siam Guinea of van Ceram is thans niet wel mogelijk te sporen, en hare voortbrengselen zullen op die vraag slechts weinig licht werpen, indien werkelijk, gelijk ik vooronderstel, we in het tijdperk der thans bestaande soorten van dieren, de zanden geheel onder water zijn gedompeld geweest. Het is zeer klaar, dat zij in dat geval hunne tegenwoordige fauna en flora slechts aan verhuizing derwaarts van de omliggende zanden in het tegenwoordig geologisch tijdvak kunnen vertributzel zijn; en de armoede in soorten, die wij hier aantreffen, schijnt goed met die zienswijze te strooken. De voortbrengselen stemmen voor een groot deel overeen met die van het Ceram, maar hebben toch ook vrij wat overeenkomst met die van de Kei- en Banda eilanden. De fraaie duif, *Carpophaga verreauxi*, bewoont de Kei-, Banda-, Watoebella- en Goramzanden, en wordt op Ceram vervangen door eene bijzondere soort, *Carpophaga neglecta*. De insecten van deze vier eilandensoorten hebben mede een gemeenschappelijk karakter; en deze schijnen aan te duiden, dat binnen het gebied door hen aangevoerd nog kortelings een uitgestrekt land verzonken

geheele zwaarte op de handen en terstond lieten ook de steenbrokken, waaraan ik mij vastgeklemd had, los, en begon ik naar beneden te glijden. De inlanders, die aan beide zijden naast mij stonden, schreeuwden luidkeels, maar geen hunner waagde het mij te grijpen uit vrees dat ik hem in mijn val zoude medeslepen. Tusschen de losse steenen groeiden hier en daar enkele varens en breidden hunne bladeren naar het zonlicht uit. Toen ik bemerkte dat ik naar beneden ging, wendde ik mij toevallig op mijne rechterzijde en zag er een; snel als de bliksem vloog mij de gedachte door het hoofd, dat mijne eenige hoop was dat varenkruid te grijpen. Dit deed ik met de rechterhand en drukte met dezelfde beweging mijn elleboog tusschen de losse steenen; dat was, Goddank! voldoende om mij tegen te houden; was de plant afgebroken, dan was ik in minder dan eene minuut op de ruwe rotsen in de diepte verbrijzeld. De geheele zaak duurde niet zooveel tijd als men noodig heeft om hier twee regels te lezen. Ik zag mij gered, deed eene diepe ademhaling om mij te herstellen, dankte God dat ik er zoo goed afkwam, stiet met hielen de losse steenen weg, draaide mij om en klauterde weder voort. Boven den gordel van losse steenen was de bergwand met eene korst bedekt, die hoofdzakelijk uit zwavel bestond; deze is naar beneden gespoeld door de regens, die hier ook vele kleine groeven gevormd hebben. Hier kwamen wij beter vooruit, hoewel het bijna scheen of wij tegen den gemetselden muur van een huis opklauterden; en ik begon te gelooven dat ik een waardig lid van de Alpenclub zoude zijn, als ik ten minste weder levend beneden kwam. Op dit oogenblik hieven de inboorlingen boven ons een luid geschreeuw aan; en ik vermoedde natuurlijk dat een hunner den grond onder de voeten verloren had en een gewissen dood te gemoet stortte. "Past op! past op! er komen groote steenen!" was de waarschuwing, die zij ons gaven; en op hetzelfde oogenblik vlogen bliksemsnel verscheidene kleine blokken en eene groote lavaplaat van een paar voet middellijn langs ons heen. "Daar is er nog een!" Zij komt recht op ons af en zal, zoo dacht ik, ongetwijfeld één uit ons midden treffen. Ik had, waar bommen en granaten vlogen en mannen vielen, in de voorste gelederen gestaan¹; maar nu het gevaar te zien

¹ Namelijk in den Amerikaanschen slaven-oorlog in 1862 en 1863, waar Bickmore in het leger der Unie streed, waardoor hij zich ook de sympathie van den Javaanschen prins-schilder Raden Saleh heeft verworven. Hoofdst. I.

aankomen en te gevoelen dat ik er volkomen machteloos tegenover stond, ik moet bekennen dat deed mij beven. Ik dook neder in de groef, waarin ik mij bevond, en hoopte maar dat de steen over mij heen zou springen; op hetzelfde oogenblik danste een stuk lava, een voet in het vierkant, den berg af en vloog een duim vijf, zes, over het hoofd van een koeli heen, die eenige voeten rechts van mij stond. Ik hield het voor uitgemaakt dat de berg weder eene uitbarsting onderging en in een oogenblik ons allen van zijne bijna loodrechte wanden naar beneden zonde schudden; daar er echter geene steenen meer kwamen, klommen wij verder en stonden weldra aan den rand des kraters. Het geheim van de vallende steenen loste zich nu op. Een onzer had den top eer dan de overigen bereikt en toen met hulp van een inboorling voor zijn vermaak steenen er afgeventeld om ze den berg te zien afspringen; doch had, dom genoeg, vergeten dat wij allen, eer wij op den rand van den top komen konden, gedeeltelik de spits moesten rondkruipen, en dat zij, die nog niet boven waren, zich vlak onder hem moesten bevinden.

De gansche berg is een groote kegel van kleine, hoekige blokken trachytische lava en vulcanisch zand, en de krater, die zich aan den top bevindt, is slechts eene kegelvormige uitholling in de massa. Hij, is ongeveer tachtig voet diep, en driehonderd tot vierhonderd en vyftig voet in doorsnede. De vlakte op den top heeft een elliptischen vorm en is omstreeks negenhonderd voet lang en zeshonderd voet breed. Zij bestaat aan den Oostkant uit kleine lavablokken, die aan de binnenzijde wit gebreekt en op vele plaatsen geheel met een zwavelkorst overtoegen zijn. Door de steenhoopen stijgen voortdurend damp en zwavelig-zuur gas op, en wij haastten ons naar de boven den wind liggende zijde om de verstekkende dampen te ontgaan; op vele plaatsen moesten wij ons in den draf zetten om niet aan de roete steenen onze schoenen te verzeugen. Aan de Westzijde des kraters bestaat de rand grootendeels uit zand en is op ééne plaats honderd en twintig voet hooger dan aan de Oostzijde. De top opent zich daardoor gedeeltelik naar het Oosten toe, en op Lantor kan men van eenige der hoogst gelegene punten het grootste gedeelte der vlakte op den top van dezen afgeknotten kegel zien. Toen wij het hoogste punt op de Noordwestzijde bereikt hadden, bogen wij ons over den rand en bakten recht in den grooten werkzaam krater, die op drie vierden van de

volstreckte hoogte des bergs is. Er warrelden dichte massa's damp en andere gassen uit op, en slechts nu en dan konden wij de wanden van den diepen, gapenden afgrond onderscheiden. Hier rustten wij uit en namen ons tweede ontbijt; daarbij genoten wij, als het verstikkende gas ons niet in het aangezicht woei, een prachtig uitzicht over de geheele Banda-groep. Toen gingen wij weder verder om de Noordzijde heen en kwamen in een ouden krater, waar zich een groot rotsblok bevond, op welks eene zijde "Aetna", de naam van een Nederlandsch oorlogschip, ingesneden was; en onze kapitein besteedde eenigen tijd om daaronder "Telegraaf", den naam van ons jacht, te graveeren. Hier zag men eene groote hoeveelheid zwavel; de Gouverneur zeide, meer dan hij op eenigen berg op Java had gezien; want het behoort tot de kenmerkende eigenschappen der vulcanen van dezen archipel, dat zij allen veel zwavel opleveren.

"Het werd nu tijd om weder af te dalen. Wij riepen dus onzen gids, wien iemand den classieken voornaam Apollo gegeven had (althans een gepaster naam dan Mercurius; want met gevleugelde voeten bewoog hij zich nooit); maar hij kon niet zeggen waar wij gaan moesten: als men naar beneden keek zag alles er geheel anders uit. Ik zocht eene plaats, waar de plantengroei zich het dichtst tot den top uitstreckte, en vroeg hem of ik daar afdalen konde, waarop hij natuurlijk "ja" antwoordde, gelijk de meeste menschen doen, wanneer zij niet weten wat te zeggen en toch een antwoord moeten geven.

"Ik had eene soort van Alpenstok, een langen stok, aan het eene einde eenigszins omgebogen, medegenomen. Daarmede maakte ik in de korst, die het zand en de losse steenen bedekte, plaats voor mijne hakken, en begon zoo af te dalen. Onder mij scheen de helling honderde voeten ver bijna loodrecht; maar ik werkte mij, langzaam aan, meer dan negentig voet naar beneden en begon mij zelven reeds geluk te wenschen, dat ik zoo goed vooruit kwam. Spoedig, dacht ik, zal ik daar ginds zijn, waar ik mij aan die struiken kan vasthouden en dan is het ergste voorbij. Daar werd ik op eens verschrikt door een geroep van mijne tochtgenooten, die zich op eenigen afstand rechts van mij bevonden: "Halt! ga geen stap verder, maar klauter dadelijk weer naar boven, precies zoo als gij afgedaald zijt!" Nu keek ik voor het eerst om en zag tot mijne ontsteltenis, dat ik op eene landtoug tussehen

twee lange, diepe kloven stond, waar kort geleden groote bergstortingen moesten hebben plaats gehad. Ik had mijne opmerkzaamheid zoo vast op het voor mij staande struikgewas gevestigd, dat ik rechts noch links gekeken had, wat in zulke bedenkelijke toestanden gewoonlijk een goede regel is. Verder gaan was mijn gevaar vergrooten; ik keerde dus om, klauterde weder naar boven en liep om het boven einde van eene der kloven heen. Was ergens de korst wat zwak geweest en onder mijne takken gebroken, dan had geene macht ter wereld mij van een oogenblikkelijken dood kunnen redden. Terwijl ik met mijn stok voor elken voetstap plaats maakte, dacht ik aan Professor Tyndal's gevaarlijke bestijging van den Monte Rosa. Eindelijk bereikte ik mijne gezellen, die den weg hadden gevonden, langs welchen wij naar boven waren gekomen; en nadat wij eenige molen uitgegleden, ons wat verstuikt en niet onbelangrijke kwetsuren gekregen hadden, bereikten wij allen gelukkig den grond en verheugden ons dat wij van den vulkaan af en, op Banda Neira landend, weder op vasten bodem waren."

Op Sumatra werd Bickmore door den Gouverneur te Padang, den heer Van den Bossche, niet slechts met de meeste voorkomendheid ontvangen, maar ook diens eigen reiswagen ter zijner beschikking gesteld voor den tocht, dien hij over land naar Siboga wilde ondernemen in gezelschap van den heer Theben Terville, die eene inspectiereis over de wegen in die richting te maken had. Voor zijne uitstapjes naar plaatsen, die per as niet bereikbaar waren, werden hem door Residenten en Controlours met de grootste bereidwilligheid rypaarden en geleiders verstrekt. Zulk een uitstapje was zijn bezoek aan het Meer van Manindjoe, in de Padangsche Bovenlanden gelegen tusschen de landschappen de VI kota's en de IV kota's, en vandaar ook wel het Meer der X kota's genoemd, waarvan hij de beschrijving geeft, welke wij hier ten slotte mededeelen.

- 24 Februari. De Inspecteur wenscht, na eenigen tijd gereisd te hebben, van daag hier (te Fort de Koek) uit te rusten, en daar ik het Meer van Manindjoe wenschte te zien, dat eenigzins zijwaarts van onzen weg ligt, maakte ik van die gelegenheid gebruik. De Resident was zoo vriendelijk mij een zeer schoon rypaard te geven, en dezen morgen braken we vroegtijdig op in Noordwestelijke richting naar Matoca. Onze weg leidde dadelijk van het hooge plateau in eene reeks diepe dalen met loodrechte wanden, die uit langsgewijze beddingen zand en

klei bestaan, die zich door oplossing en vertering van puimsteen hebben gevormd. Die diepe dalen zijn ontstaan door de werking der snel stroomende wateren, die op hunnen bodem vlieten, en die, telkens hunnen loop veranderende en zich van de eene zijde des dals naar de andere wendende, ook de kleine hellingen hebben medegeslept, die zich aan den voet der klippen hadden gevormd. Die klippen zijn daardoor loodrecht hetzij het dal breed of eng zij. De lagen zand en klei liggen geheel horizontaal; en wij zijn daardoor gerechtigd aan te nemen, dat zij zich in een zoet- of zoutwater-meer afgezet hebben. Fossiliën, van welken aard ook, waaruit men zoude kunnen opmaken of deze, uit eene jongere periode afkomstige, bezinksels hunnen oorsprong aan een meer of aan de zee te danken hebben, heeft men, zooverre mij bekend is, er nooit in gevonden. De bovenranden der hooge dalwanden zijn zoo scherp begrensd dat de buffels, die op de in de hoogte liggende weiden grazen, zich onbewust te ver wagen, naar beneden storten en natuurlijk oogenblikkelijk dood zijn. De Hollanders noemen daarom ook deze dalen „Buffelholen.“

„Op verscheidene plaatsen storten zich kleine zijrivieren in den hoofdstroom, die hier naar het Noordwesten vliet¹; en de landtong in den scherpen hoek, dien zulke zijrivieren vormen, stijgt als een loodrechte muur met scherpen kant omhoog. Deze diepe dalen gelijken op de Canons of kloven van den Colorado, die insgelijks door de afknagende werking van stroomend water ontstaan zijn; maar hier zien wij het landschap in vergelijking met gindsche diepe, sombere, donkere afgronden slechts op kleine schaal. Twee- of driemaal klauterden wij den zigzag-weg op, die aan den wand van het eene dal was, en daalden dan weder in het volgende af. Daar de grond in die dalen goed van water is voorzien, is hij uitstekend voor den rijstbouw geschikt; en er waren hier eenige onder water staande stukken, waar de rijst slechts eenige duimen hoog was, en niet ver van daar andere, waar de inboorlingen de rijpe, gele halmen inzamelden. Zulk eene gelijktijdigheid van zaaien en oogsten kwam mij te vreemder voor, als ik aan ons gematigd klimaat dacht, waar men op een bepaalden tijd van het jaar moet zaaien of zijnen oogst verbeurt. De tusschen de dalen liggende hoogten vormen een

¹ Met den hoofdstroom bedoelt Bickmore hier natuurlijk de Masang, die uit vele bronnen vooral in het landschap Agam ontstaat, en na een aantal kleine bergstroomen te hebben opgenomen, bij Katiagam aan de Westkust in zee valt.

plateau, dat van Fort de Kock tot Matoea, in vergelijking met het Zuidelijker gelegen hoogland, zeer onvruchtbaar is.

• Van Matoea wendde onze weg zich naar het Westen en leidde door breede sawahs met halfvolwassen rijst bedekt. Hij liep langzaam bergop, totdat wij ons op den rand eens kraters van geweldig groote afmetingen bevonden. Dikke regenwolken paken zich samen en begonnen hevige plasregens uit te storten, die alles om ons heen onzichtbaar maakten; ik kon slechts zien dat wij op den rand van een onmetelijken gapenden kolk stonden. Nu ging onze weg spoedig bergaf, eerst rechts en dan links; en als ik in de diepte blikte, waarheen wij afdaalden, omringden ons zoo dikke dampen dat op een afstand van drie honderd voet alles voor onze voeten verborgen was en het scheen alsof wij in den bodenloozen afgrond moesten verdwijnen. Wij gingen altijd maar bergaf; doch ik was nu halfweg en wist toch tot mijne geruststelling dat er aan den weg een eind kwam; en bovendien was van daar af het pad niet meer zoo steil en dus ook niet zoo glibberig als de helft, die wij reeds hadden afgelegd. Zoo gleden en krabbelden wij dus voort; en ik kwam des namiddags in tijds aan de woning van den Controleur dezer streek, die in het dorp Manindjoe aan de Oostzijde van het meer gevestigd is.

• De hoogte des rands van den kraterwand bedraagt daar, waar wij waren begonnen af te dalen drieduizend zeshonderd, en die der oppervlakte van het meer een duizend vijfhonderd en veertig voet boven den zeespiegel. De afstand, dien wij afgelegd hadden, was dus in loodrechte richting tweeduizend voet, maar om zoover te komen was de weg voortdurend zoo in zigzag rechts en links gegaan dat wij vijf (Eng.) mijlen hadden gemaakt. Tegen den avond hield de regen op, en de Controleur bracht mij een kleinen afstand Noordwaarts van de kampong aan eene heete bron, waar de inlanders een vierhoekigen vijver hebben om te baden, dien ze met een klein huisje hebben overdekt; want zij schrijven aan dit warme water allerlei geneeskraft toe. Het water was voor het oog volkomen helder en er was volstrekt geen uitstroomen van eenig gas te ontdekken. De temperatuur was $102\frac{1}{2}^{\circ}$ Fahr. of $31,33^{\circ}$ R., en op de onder de oppervlakte liggende steenen zag men eene groote menigte algen.

Bij zonsondergang stegen de zwarte wolken, die gedurende den nacht den krater gevuld hadden, langzaam naar boven, doch aanvankelijk niet zoo hoog dat zij ons toelieten de toppen

der bergspitsen te zien, die op den getanden kam van den tegenover liggenden kraterwand staan. Het schitterende zonlicht scheen nu door de driehoekige openingen heen, die zich tusschen het benedenvlak der effene wolken en de wanden der scherp ingesnedene kloven bevonden; deze schuinsche, gouden lichtstrepen vielen op eenigen afstand van den tegenoverliggenden oever op het water, kwamen dan over het meer naar ons toe en verlichtten de plaats, waar wij zaten en dit in zijne soort eenig en prachtig schouwspel waarnamen.

„Nadat het zonlicht verbleekt was, stegen de wolken hooger; ik kon nu rondom mij zien en alle zijden waarnemen van den grootsten krater, dien het mij ooit te beurt viel te aanschouwen, en die inderdaad een der grootste van de geheele wereld is. De algemeene hoogte van den wand verschilt niet noemenswaard van die van het punt, waar ik hem op mijn tocht naar Manindjoe overtrok, en is, met uitzondering van die plaats, zeer steil en op verscheidene punten nagenoeg loodrecht. Hij is niet cirkelvormig maar bestaat uit twee cirkels van ongelijke middellijn, die zich aan de eene zijde vereenigen en zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde eene landtong laten vooruitspringen. Elk van deze cirkels is een krater en de vooruitspringende landtongen duiden de grens er tusschen aan. De breedte van den grootsten krater bedraagt, volgens de beste kaarten, welke ik heb kunnen raadplegen, aan de oppervlakte van het meer drie zeemijlen; die van den kleinsten krater aan hetzelfde niveau twee en een kwartmijl; en de lengte-as van het meer, die Noord en Zuid ligt en met de groote Barisan-keten, waarin het zich bevindt, nagenoeg parallel loopt, bedraagt niet minder dan zes zeemijlen ¹. Deze beide kraters hebben zich, naar mijne meening, niet gelijktijdig gevormd; de grootste krater, die in het Noorden ligt, is de oudste, de kleinere of Zuidelijkere, de jongste. De spankracht, die den grootsten vormde, had daardoor toen zij den kleineren deed ontstaan niet slechts iets van hare sterkte verloren maar was ook eenigszins van richting veranderd. Deze reusachtige krater is voor ons des te belangwekkender, daar hij even groot is als die, welke naar onze vooronderstelling vroeger op de Banda-eilanden bestond, waar wij Lontor, Poeloe Pisang en Poeloe Kapal als deelen van den

---

¹ Volgens andere opgaven is de grootste breedte 20800 en de lengte 37600 Rijl. voet.

wand diens kraters beschouwden, ingeval ook deze, gelijk wij daar vermoedden, niet cirkelvormig maar, even als die van Manindjoe, bijna elliptisch was. Zelfs de beroemde krater van het Tengger-gebergte neemt matige afmetingen aan, als men hem met dezen vergelykt.

- Aan de Westzijde van den grootsten krater bevindt zich eene spleet of diepe kloof, die het overtollige water naar zee voert. Deze spleet is, wat ik nog opmerken wil, aan de naar de zee liggende zijde ontstaan, waar natuurlijk de kraterwand het dunst en het zwakst was ¹. De streek hier in den omtrek wordt als zeer belangrijk beschouwd, wijl de koffieboom hier bijzonder goed tiert. De gewonnen koffie wordt in booten over het Meer naar den mond van het afwaterings-kanaal gebracht en van daar naar het kustdorp Tikoe vervoerd ².

- De Controleur toonde mij ook eene menigte van de eetbare vogelnestjes, welke men in de naburige klippen vindt, en die voor zeer voortreffelijk gehouden worden, wel te verstaan door de Chinesche lekkerbekken; want als de bewoners van het Hemelsche rijk niet op den inval waren gekomen, dat men ze als lekkernyen kon beschouwen, hadden, geloof ik, de Europeanen er nooit aan gedacht ze te proeven.

- 25 Februari. Om acht uur reed ik met den Controleur weder den kraterwand op; wij namen denzelfden weg, dien ik zisteren was afgekomen. De weg is aangelegd langs den voorsprong of den vooruitstekenden bergrug, die aan de Oostzijde de grens tusschen de twee kraters vormt, en loopt zoo zeer rechts en links in zigzag, dat zij van beneden af bezien, ons doet denken aan den weg, langs welchen de bewoners van Babel kunnen hoogen toren beklimmen, zooals men dien gewoonlijk net afgebeeld. Tot bekorting van den weg gingen wij over een aantal steile plaatsen in stede van langs den weg daar omheen. De klei en het natte gras waren echter zoo glibberig dat zulk klauteren met het grootste gevaar gepaard ging; maar tot zijne geruststelling wist de ruiter dat, wanneer zijn paard uitgleed,

¹ Waarom zulke „natuurlijk“ is, is ons in dit geval niet recht duidelijk. Daar de krater toch niet onmiddellijk aan zee ligt, maar nog door een gebelte van de Barisan-keten daarvan gescheiden is. Het Meer van Singkarak, dat in tamelijk gelijke omstandigheden verkeert, heeft dan ook zijn afwaterings-kanaal, de Sembah, aan de Oost- of landzijde.

² Het hier bedoelde afwateringskanaal is de rivier Autokan, die bij Morara Puchas, een paar uren noordwaarts van Tikoe, in zee valt.

zij beiden vele honderden voeten naar beneden stortten en dus, wanneer zij omlaag aankwamen, geen van beiden langdurige smart zoude hebben uit te staan.

„De sterke regen van gisteren had geheel opgehouden, en toen wij dezen rand des kraters bereikten, genoten wij een volkomen overzicht van die ontzaglijke kom, die zes mijlen lang, vier mijlen breed en meer dan tweeduizend voet diep is. Zoo het scheen, was de krater reeds sedert lang niet meer werkzaam, en de heete brouwen aan de oevers van het Meer waren nog het eenige, dat aan de oorzaken herinnerde, waardoor hij voor vele tientallen van eeuwen ontstond. Als wij van ons verheven standpunt naar beneden staarden, zagen wij wolken onder ons drijven, en op den tegenoverliggenden wand des kraters duiden lange, smalle, verticale strepen kale aarde de plaatsen aan, waar langs zijne steille hellingen bergstortingen waren afgerold.

„Kort na onze aankomst te Matoesa kwam ook de Inspecteur van Fort de Kock aan en zetten wij onze reis naar het Noordwesten te zamen voort. „

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de betrekkelijke waarde van het werk van Wallace en dat van Bickmore, is het ontegenzeggelijk dat het eerste meer nieuwe waarnemingen op het gebied der natuurkennis in den uitgebreidsten zin bevat, vooral wanneer eenmaal het Darwinisme, waarvan Wallace een aanhanger is hoewel niet in zijne uiterste consequentie, mocht blijken waarheid te zijn. Bickmore had natuurlijk die waarnemingen, voor zooverre hem dezelfde voorwerpen onder de oogen kwamen, slechts te bevestigen; maar in juistheid van blik, in natuurschilderingen en onderhoudenden verhaaltrant geeft hij zijnen voorganger niets toe; terwijl hij daarenboven vrij wat minder fouten begaat dan Prof. Veth in dezen heeft moeten verbeteren. Het gunstig onthaal en de welwillende medewerking, die hij overal in den Indischen Archipel van de Nederlandsche autoriteiten ondervond en dankbaar erkent, weerhouden hem ook niet met de meeste vrijmoedigheid over sommige regeerings-beginselen zijne oordeel uit te spreken. Zoo zegt hij ter zake van het specerij-monopolie: „Na dien tijd (het sluiten der bekeude overeenkomst met den Sultan van Ternate in 1652) werden door de Hollauders elk jaar expedities uitge-

rust om alle eilanden opnieuw te doorzoeken en alle boomen uit te roeien, welke uit door vogelen overgebrachte zaden waren opgeschoten. Een tweede voorbeeld van dergelyk egoïsme zal men bezwaarlijk in de geschiedenis aantreffen. Het gevolg van dit verdrag en deze politiek was, dat gedurende eene reeks van jaren de inkomsten van het Bestuur op al de Moluksche eilanden zijne uitgaven daarvoor op verre na niet dekten; en thans ziet ieder in, dat men door die onedele en uitsluitende wijze van handel drijven zeer veel verloren heeft." En ten opzichte van de invoer-rechten: "Het bloeiendst was de handel op Amboina gedurende den tijd, dat de Engelschen het voor het laatst in bezit hadden, van 1814 tot 1816. Toen was de haven vrij; maar zoodra zij opnieuw in de handen der Hollanders overging, werd er weder inkomend recht gevorderd, dat deze handel in andere kanalen dreef, waar hij sinds dien tijd gebleven is, hoewel Amboina thans eene vrijhaven is. Men heeft het rechte middel aangewend, maar te laat. Hetzelfde lot heeft ook de handel te Batavia gehad, waar de hooge inkomende rechten de handelaars uit het Oostelijk gedeelte van den Archipel genoopt hebben liever rechtstreeks naar Singapore te zeilen ¹." Schoon hij ook

¹ Ook Dr. Friedmann, hoewel een ijverig verdediger van het cultuurstelsel in zijn geheel omvang, vindt toch ook wijlen het specerij-monopolie en enkele andere bepalingen van dergelyke strekking wel wat sterk. Zou zegt hy, over de suikercultuur sprekende: - Bemerkenswerth ist nur, dass auf Java der feine raffinerter (Hut-) Zucker nicht fabrizirt wird. Diese letzte Hand an den Zucker zu legen, hat sich Holland für seine einheimischen Raffinerien selbst vorbehalten. Es ist daher allerdings eigenthümlich, dass man im Lande des Zuckerrohrs den feinen Zucker von Europa beziehen muss. Dem holländischen Handel zu Liebe werden auch manche andere unnaturliche und gewaltthatige Massregeln ergriffen, die an jene der westindischen Compagnie erinnern. So ist es auf Java nicht erlaubt den Weinstock in grosseren Massstabe anzupflanzen, obgleich er trefflich, besonders in den Höhen von 2000 - 3000 Fuss gedeihen würde, und zwar ist dieses Verbot deshalb erlassen, um den Handel, der gegenwärtig von Holland nach Ostindien vorzüglich mit französischem Wein geführt wird, keinen Eintrag zu thun. Unseres Bedenkens aber würde Holland besser thun, auf den eigenen ostindischen Besitzungen einen wahrscheinlich ganz vortreflichen Wein zu gewinnen und den eigenen Bedarf sowohl zu decken, wie auch dem Auslande das Product zuzuführen, als bedeutende Summen hierfür nach Frankreich fließen zu lassen - (Th. I s 85). Wij hebben deze laatste regels aangehaald om ze meteen tegen te spreken. Het is waar, men hoort wel verhalen dat het aaschweken van den wynstok op groote schaal op Java zoude verboden zyn, maar het is ons niet gelukt dat verbod ergens te vinden, en wij betwijfelen zyn hetzelve ten sterkste. Dat overigens sommige streken van Java, men zegt vooral de Residentie Rembang, voor de wyencultuur zeer geschikt zyn, is veelmalen beweerd, en het zoude wellicht eenmaal de moeite beloonen daarmede eens ernstige, maar verantwoordige, proeven te nemen.

zij beiden vele honderden voeten naar beneden stortten en dus, wanneer zij omlaag aankwamen, geen van beiden langdurige smart zoude hebben uit te staan.

„De sterke regen van gisteren had geheel opgehouden, en toen wij dezen rand des kraters bereikten, genoten wij een volkomen overzicht van die ontzaglijke kom, die zes mijlen lang, vier mijlen breed en meer dan tweeduizend voet diep is. Zoo het scheen, was de krater reeds sedert lang niet meer werkzaam, en de heete bronnen aan de oevers van het Meer waren nog het eenige, dat aan de oorzaken herinnerde, waardoor hij voor vele tientallen van eeuwen ontstond. Als wij van ons verheven standpunt naar beneden staarden, zagen wij wolken onder ons drijven, en op den tegenoverliggenden wand des kraters duiden lange, smalle, verticale strepen kale aarde de plaatsen aan, waar langs zijne steille hellingen bergstortingen waren afgerold.

„Kort na onze aankomst te Matoesa kwam ook de Inspecteur van Fort de Kock aan en zetten wij onze reis naar het Noordwesten te zamen voort. „

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de betrekkelijke waarde van het werk van Wallace en dat van Bickmore, is het ontegenzeggelijk dat het eerste meer nieuwe waarnemingen op het gebied der natuurkennis in den uitgebreidsten zin bevat, vooral wanneer eenmaal het Darwinisme, waarvan Wallace een aanhanger is hoewel niet in zijne uiterste consequentie, mocht blijken waarheid te zijn. Bickmore had natuurlijk die waarnemingen, voor zooverre hem dezelfde voorwerpen onder de oogen kwamen, slechts te bevestigen; maar in juistheid van blik, in natuurschilderingen en onderhoudenden verhaaltraut geeft hij zijnen voorganger niets toe; terwijl hij daarenboven vrij wat minder fouten begaat dan Prof. Veth in dezen heeft moeten verbeteren. Het gunstig onthaal en de welwillende medewerking, die hij overal in den Indischen Archipel van de Nederlandsche autoriteiten ondervond en dankbaar erkent, weerhouden hem ook niet met de meeste vrijmoedigheid over sommige regeerings-beginselen zijn oordeel uit te spreken. Zoo zegt hij ter zake van het specerij-monopolie: „Na dien tijd (het sluiten der bekende overeenkomst met den Sultan van Ternate in 1652) werden door de Hollanders elk jaar expedities uitge-

rust om alle eilanden opnieuw te doorzoeken en alle boomen uit te roeien, welke uit door vogelen overgebrachte zaden waren opgeschoten. Een tweede voorbeeld van dergelyk egoïsme zal men bezwaarlijk in de geschiedenis aantreffen. Het gevolg van dit verdrag en deze politiek was, dat gedurende eene reeks van jaren de inkomsten van het Bestuur op al de Moluksche eilanden zyne uitgaven daarvoor op verre na niet dekten; en thans ziet ieder in, dat men door die onedele en uitsluitende wijze van handel drijven zeer veel verloren heeft. En ten opzichte van de invoer-rechten: „Het bloeiendst was de handel op Amboina gedurende den tijd, dat de Engelschen het voor het laatst in bezit hadden, van 1814 tot 1816. Toen was de haven vrij; maar zoodra zij opnieuw in de handen der Hollanders overging, werd er weder inkomend recht gevorderd, dat deze handel in andere kanalen dreef, waar hij sinds dien tijd gebleven is, hoewel Amboina thans eene vrijhaven is. Men heeft het rechte middel aangewend, maar te laat. Hetzelfde lot heeft ook de handel te Batavia gehad, waar de hooge inkomende rechten de handelaars uit het Oostelijk gedeelte van den Archipel gecoopt hebben liever rechtstreeks naar Singapore te zeilen ¹.“ Schoon hij ook

¹ Ook Dr. Friedmann, hoewel een ijverig verdediger van het cultuurstelsel in zijn geheel, vindt toch ook wijlen het speery-monopolie en enkele andere bepalingen van dergelyke strekking wel wat sterk. Zou zegt hij, over de suikercultuur sprekende: - Bemerkenswerth ist nur, dass auf Java der feine raffinerter (Hut-) Zucker nicht fabrizirt wird. Diese letzte Hand an den Zucker zu legen, hat sich Holland für seine einheimischen Raffinerien selbst vorbehalten. Es ist daher allerdings eigenthümlich, dass man im Lande des Zuckerrohrs den feinen Zucker von Europa beziehen muss. Dem holländischen Handel zu Liebe werden noch manche andere unnatürliche und gewaltthätige Massregeln ergriffen, die an jene der weiland ostindischen Compagnie erinnern. So ist es auf Java nicht erlaubt den Weinstock in grosseren Massstabe anzupflanzen, obgleich er trefflich, besonders in den Höhen von 2000 - 3000 Fuss gedeihen würde, und zwar ist dieses Verbot deshalb erlassen, um den Handel, der gegenwärtig von Holland nach Ostindien vorzüglich mit französischem Wein geführt wird, keinen Antrag zu thun. Unseres Bedenkens aber würde Holland besser thun, auf den eigenen ostindischen Besitzungen einen wahrscheinlich ganz vortreflichen Wein zu gewinnen und den eigenen Bedarf sowohl zu decken, wie auch dem Auslande das Product zuzuführen, als bedeutende Summen hierfür nach Frankreich fließen zu lassen - (Ch. I. s. 85) Wij hebben deze laatste regels aangehaald om ze wederom tegen te spreken. Het is waar, men hoort wel verhalen dat het aanplanten van den wijnstok op groote schaal op Java zoude verboden zijn, maar het is ons niet gelukt dat verbod errens te vinden, en wij betwyfelen zyn bestaan ten sterkste. Dat overigens sommige striken van Java, men zegt vooral de Residentie Rembang, voor de wijncultuur zeer geschikt zijn, is veelmalen beweerd en het zoude wellicht eenmaal de moeite beloonen daarmee eens onderzoek, maar v. r. l. n. d. g. te nemen.

het geheele regeeringsstelsel der Nederlanders niet afkeurt, toont hij toch daarop een meer onbevangen blik te hebben geworpen dan men aan Wallace kan toekennen. Voor den zoon van het vrije, zich zelf ontwikkelende Noord-America moest dan ook wel èn het monopolie- èn het cultuurstelsel vrij wat meer afstootends hebben dan voor den Engelschman, wien een auto-kraatsch koloniaal bestuur zoo geheel vreemd niet was. Beide schrijvers laten zich echter slechts zelden met staatkundige beschouwingen in; wat in Nederland bij uitsluiting *de* koloniale quaestie heet, alsof er niets anders, althans niets belangrijks meer omtrent de koloniën te vragen viel, was voor die natuuronderzoekers in 't geheel geene quaestie, en zij roeren dus dat onderwerp slechts terloops aan. Hun doel was grondige kennis van den Archipel te verkrijgen en te verbreiden; daarin moeten zij ons, Nederlanders, tot voorbeeld zijn en ons tot nadjver opwekken. Die kennis is voor ons van het hoogste gewicht; haar hebben wij noodig voor het welzijn van den Inlander, voor den bloei der kolonie en de welvaart van het moederland; zonder haar is het onmogelijk een stelsel te gronden, dat die belangen in harmonie brengt. Doch die kennis moet niet slechts het eigendom zijn van enkelen, maar van geheel het beschaafde deel des volks; niet slechts eenige, soms zeer eenzijdige, „specialiteiten,” maar alle ontwikkelde Nederlanders moeten hunne stem kunnen doen hooren waar het Indische belangen geldt. Daartoe is het niet altijd noodig met onze eigen oogen te zien, mits maar onze berichtgevers goed uit de hunne hebben gekeken. Velen hebben Indië bezocht of bewoond en kennen het niet; enkelen zijn nooit den Oceaun overgestoken en kennen door en door al wat er thans van te kennen valt. Het aantal van deze laatsten moet grootelijks worden uitgebreid, want „*non cuius homini contingit adire Corinthum*”; en hiertoe kunnen geschriften als die van Wallace en Bickmore ons brengen; zij zijn betrouwbare gidsen, aan wie wij waardige Nederlandsche mededingers toewenschen.

Breda.

DR. J. J. DE HOLLANDER.

V A R I A.

MADAGASCAR.

Tot onze niet geringe verwondering ontwaren wij, dat de heer A. Grandidier, in de van groote belezenheid getuigende *breede* lijst, gevoegd achter zijne verhandeling over Madagascar ¹, geheel onbekend schijnt te wezen met onze eerste reizigers naar Oost-Indië, die op hunne reizen derwaarts of later van de Kaap de Goede Hoop dit eiland hebben bezocht en hierover meer of minder belangrijke aantekeningen hebben gemaakt, terwijl in 's Comp. papieren in 1661 reeds sprake was. „de baai St. Augustijn en daarom heen gelegen landen in bezit te nemen.“ Evenmin schijnt hij kennis genomen te hebben van den „Inventaris der verzameling kaarten, berustende in het rijks archief“, waar hij, onder n°. 320 tot 328 van het „Eerste gedeelte“, M. S. kaarten opgegeven vindt van eenige reeden, baaijen enz., door onze schippers en stuurlieden tusschen 1611 en 1754 op de plaats vervaardigd.

Daar het Instituut door ruil enz. der werken met de „Société Géographique“ in betrekking staat, is het wellicht mogelijk dat de heer Grandidier van deze weinige regelen zal kennis nemen.

P. A. LEUPE.

NIEUW GUINEA.

Dat de Engelschen steeds voortgaan met pogingen in het werk te stellen om zich op Nieuw Guinea te vestigen, hiervoor vinden wij het bewijs in het volgende artikel, geplaatst in

¹ Bulletin de la Soc. Geogr., Avril 1872, p. 403-407. Liste des personnes qui ont contribué d'une manière quelconque à l'avancement de nos connaissances sur l'île de Madagascar.

„Ocean Highways: the Geographical Record” van Juli, 1872, blz. 110.

„Nieuw Guinea. In Januari jongstleden vertrok van Sidney de brik Maria, bemand met 75 koppen en bestemd naar Nieuw Guinea met het voornemen op dat eiland eene nederzetting te vestigen. Te Brisbane ¹ had men vernomen, dat op den 26ⁿ Februari een schip op Bramble-rif ² had gestoten en al spoedig geheel wrak was geworden. Het stoomschip Basilisk spoedde zich naar de plaats des onheils, en had het geluk eenigen van het volk te redden, terwijl een ander gedeelte in de nabijheid van Tam O'Shanter's Point door de Tinonee werd geplunderd. De Zwarten tastten de booten aan waarmede men de passagiers van het wrak aan boord trachtte te brengen; een aantal werd gedood en van hen die gered werden, waren eenigen zwaar gewond, terwijl allen zich in eenen beklagenswaardigen toestand bevonden.”

P. A. LEUPE.

---

¹ Hoofdstad van Queensland.

² Vermoedelijk gelegen bij Bramble-Hill-eiland, op de Oostkust van Nieuw Holland.

---

aankomen en te gevoelen dat ik er volkomen machteloos tegenover stond, ik moet bekennen dát deed mij beven. Ik dook neder in de groef, waarin ik mij bevond, en hoopte maar dat de steen over mij heen zou springen; op hetzelfde oogenblik danste een stuk lava, een voet in het vierkant, den berg af en vloog een duim vijf, zes, over het hoofd van een koeli heen, die eenige voeten rechts van mij stond. Ik hield het voor uitgemaakt dat de berg weder eene uitbarsting onderging en in een oogenblik ons allen van zijne bijna loodrechte wanden naar beneden zoude schudden; daar er echter geene steenen meer kwamen, klommen wij verder en stonden weldra aan den rand des kraters. Het geheim van de vallende steenen loste zich nu op. Een onzer had den top eer dan de overigen bereikt en toen met hulp van een inboorling voor zijn vermaak steenen er afgewenteld om ze den berg te zien afspringen; doch had, dom genoeg, vergeten dat wij allen, eer wij op den rand van den top komen konden, gedeeltelijk de spits moesten rondkruipen, en dat zij, die nog niet boven waren, zich vlak onder hem moesten bevinden.

„De gansche berg is een groote kegel van kleine, hoekige blokken trachytische lava en vulcanisch zand, en de krater, die zich aan den top bevindt, is slechts eene kegelvormige uitholling in de massa. Hij, is ongeveer tachtig voet diep, en driehonderd tot vierhonderd en vijftig voet in doorsnede. De vlakke op den top heeft een elliptischen vorm en is omstreeks negenhonderd voet lang en zeshonderd voet breed. Zij bestaat aan den Oostkant uit kleine lavablokken, die aan de buitenzijde wit gebleekt en op vele plaatsen geheel met een zwavelkorst overtogen zijn. Door de steenhoopen stijgen voortdurend damp en zwavelig-zuur gas op, en wij haastten ons naar de boven den wind liggende zijde om de verstikkende dampen te ontgaan; op vele plaatsen moesten wij ons in den draf zetten om niet aan de heete steenen onze schoenen te verzengen. Aan de Westzijde des kraters bestaat de rand grootendeels uit zand en is op ééne plaats honderd en twintig voet hooger dan aan de Oostzijde. De top opent zich daardoor gedeeltelijk naar het Oosten toe, en op Ioutor kan men van eenige der hoogst gelegeue punten het grootste gedeelte der vlakke op den top van dezen afgeknotten kegel zien. Toen wij het hoogste punt op de Noordwestzijde bereikt hadden, bogen wij ons over den rand en blikten recht in den grooten werkzamen krater, die op drie vierden van de

I N H O U D.

	Pagina
VERGADERING VAN DEN 11 DE MEI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 11 DE MEI 1866. in de Aankondiging van den 11 DE MEI 1866.)	171—172
VERGADERING VAN DEN 18 DE MEI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 18 DE MEI 1866. in de Aankondiging van den 18 DE MEI 1866.)	173—174
VERGADERING VAN DEN 25 DE MEI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 25 DE MEI 1866. in de Aankondiging van den 25 DE MEI 1866.)	175—176
VERGADERING VAN DEN 1 DE JUNI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 1 DE JUNI 1866. in de Aankondiging van den 1 DE JUNI 1866.)	177—178
VERGADERING VAN DEN 8 DE JUNI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 8 DE JUNI 1866. in de Aankondiging van den 8 DE JUNI 1866.)	179—180
VERGADERING VAN DEN 15 DE JUNI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 15 DE JUNI 1866. in de Aankondiging van den 15 DE JUNI 1866.)	181—182
VERGADERING VAN DEN 22 DE JUNI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 22 DE JUNI 1866. in de Aankondiging van den 22 DE JUNI 1866.)	183—184
VERGADERING VAN DEN 29 DE JUNI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 29 DE JUNI 1866. in de Aankondiging van den 29 DE JUNI 1866.)	185—186
VERGADERING VAN DEN 6 DE JULI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 6 DE JULI 1866. in de Aankondiging van den 6 DE JULI 1866.)	187—188
VERGADERING VAN DEN 13 DE JULI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 13 DE JULI 1866. in de Aankondiging van den 13 DE JULI 1866.)	189—190
VERGADERING VAN DEN 20 DE JULI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 20 DE JULI 1866. in de Aankondiging van den 20 DE JULI 1866.)	191—192
VERGADERING VAN DEN 27 DE JULI 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 27 DE JULI 1866. in de Aankondiging van den 27 DE JULI 1866.)	193—194
VERGADERING VAN DEN 3 DE AUGUSTUS 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 3 DE AUGUSTUS 1866. in de Aankondiging van den 3 DE AUGUSTUS 1866.)	195—196
VERGADERING VAN DEN 10 DE AUGUSTUS 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 10 DE AUGUSTUS 1866. in de Aankondiging van den 10 DE AUGUSTUS 1866.)	197—198
VERGADERING VAN DEN 17 DE AUGUSTUS 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 17 DE AUGUSTUS 1866. in de Aankondiging van den 17 DE AUGUSTUS 1866.)	199—200
VERGADERING VAN DEN 24 DE AUGUSTUS 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 24 DE AUGUSTUS 1866. in de Aankondiging van den 24 DE AUGUSTUS 1866.)	201—202
VERGADERING VAN DEN 31 DE AUGUSTUS 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 31 DE AUGUSTUS 1866. in de Aankondiging van den 31 DE AUGUSTUS 1866.)	203—204
VERGADERING VAN DEN 7 DE SEPTEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 7 DE SEPTEMBER 1866. in de Aankondiging van den 7 DE SEPTEMBER 1866.)	205—206
VERGADERING VAN DEN 14 DE SEPTEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 14 DE SEPTEMBER 1866. in de Aankondiging van den 14 DE SEPTEMBER 1866.)	207—208
VERGADERING VAN DEN 21 DE SEPTEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 21 DE SEPTEMBER 1866. in de Aankondiging van den 21 DE SEPTEMBER 1866.)	209—210
VERGADERING VAN DEN 28 DE SEPTEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 28 DE SEPTEMBER 1866. in de Aankondiging van den 28 DE SEPTEMBER 1866.)	211—212
VERGADERING VAN DEN 5 DE OKTOBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 5 DE OKTOBER 1866. in de Aankondiging van den 5 DE OKTOBER 1866.)	213—214
VERGADERING VAN DEN 12 DE OKTOBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 12 DE OKTOBER 1866. in de Aankondiging van den 12 DE OKTOBER 1866.)	215—216
VERGADERING VAN DEN 19 DE OKTOBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 19 DE OKTOBER 1866. in de Aankondiging van den 19 DE OKTOBER 1866.)	217—218
VERGADERING VAN DEN 26 DE OKTOBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 26 DE OKTOBER 1866. in de Aankondiging van den 26 DE OKTOBER 1866.)	219—220
VERGADERING VAN DEN 2 DE NOVEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 2 DE NOVEMBER 1866. in de Aankondiging van den 2 DE NOVEMBER 1866.)	221—222
VERGADERING VAN DEN 9 DE NOVEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 9 DE NOVEMBER 1866. in de Aankondiging van den 9 DE NOVEMBER 1866.)	223—224
VERGADERING VAN DEN 16 DE NOVEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 16 DE NOVEMBER 1866. in de Aankondiging van den 16 DE NOVEMBER 1866.)	225—226
VERGADERING VAN DEN 23 DE NOVEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 23 DE NOVEMBER 1866. in de Aankondiging van den 23 DE NOVEMBER 1866.)	227—228
VERGADERING VAN DEN 30 DE NOVEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 30 DE NOVEMBER 1866. in de Aankondiging van den 30 DE NOVEMBER 1866.)	229—230
VERGADERING VAN DEN 7 DE DECEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 7 DE DECEMBER 1866. in de Aankondiging van den 7 DE DECEMBER 1866.)	231—232
VERGADERING VAN DEN 14 DE DECEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 14 DE DECEMBER 1866. in de Aankondiging van den 14 DE DECEMBER 1866.)	233—234
VERGADERING VAN DEN 21 DE DECEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 21 DE DECEMBER 1866. in de Aankondiging van den 21 DE DECEMBER 1866.)	235—236
VERGADERING VAN DEN 28 DE DECEMBER 1866. (Zie ook de Aankondiging van den 28 DE DECEMBER 1866. in de Aankondiging van den 28 DE DECEMBER 1866.)	237—238

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijnse, adjunct-secretaris, te 's-Gravenhage.

OVER DE KENNIS, DIE DE ARABIEREN VOOR DE KOMST DER PORTUGEEZEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIEPEL BEZATEN.

In een opstel, dat in het 5^e dl. IIIe volgrees dezer *Bydragen* onder den titel *Ptolemaeus en de Indische Archipel* geplaatst is, heb ik onderzocht welke kennis de Grieken en Romeinen van den Oost-Indischen Archipel bezaten, en ik ben daarin tot de slotsom gekomen, dat, in tegenspraak met het gewone gevoelen, dat Ptolemaeus reeds het geheele schiereiland van Achter-Indië en een deel der kusten van China zou gekend en beschreven hebben, zijne kennis van het vaste land van Azië niet verder ging dan tot ongeveer 12° N.B., daar waar de Mergui-archipel zich langs de westkust van dat schiereiland uitstrekt, ofschoon van de zuidoostwaarts gelegen eilanden de naam van het eiland Java hem ook reeds ter oore was gekomen. Die hoofdstelling van mijn opstel is tot nog toe onbestreden gebleven; slechts een der drie byvoegsels, dat namelijk waarin ik over de verklaring van den naam Java handelde, heeft de heeren A. B. Cohen Stuart, H. Kern, en Neubronner van der Tuuk de pen tegen mij doen opvatten, den eersten in een brief, den andere in een stukje insgelijks in deze *Bydragen* geplaatst en den derde in een courant en op die hem zoo eigenaardige wijs, die mij ontslaat van de plicht om er verder notitie van te nemen. De heeren Cohen Stuart en Kern hebben mij gewezen op den naam *Jawa* als den anderen vorm van den naam des eilands en de laatstgenoemde heeft er een betoog bij geleverd dat *giert eiland* wel met de beteekenis van dat woord behoef gewest te zijn, maar dat die verklaring toch niet ongetuigd bevat. Ik geloof dat wij het best doen met de

stukken tot nader te laten rusten, daar wij op 't oogenblik toch niet veel verder zouden komen, voornamelijk omdat ik mij niet op de hoogte acht om hun argumenten ten volle te kunnen waardeeren.

In dit opstel nu ben ik van zins een stap verder te doen en te onderzoeken wat er van de kennis is, die men in de middeleeuwen van ons Indië bezat, en wel voornamelijk door tusschenkomst der Arabieren. — De bronnen, die wij voor dat onderzoek hebben, zijn drierlei, doch zoo dat zij zich tot tweeërlei laten terugbrengen. Het zijn namelijk òf rechtstreeksche reizen, òf losse berichten, welke laatste, hetzij ze in algemeene woordenboeken of in beschrijvingen zijn verzameld, hetzij ze hier en daar in verhalen, zoo als bij voorbeeld de bekende reizen van Sindbad den zeeman in de Duizend-en-één-nachtvertellingen, voorkomen, in deze beide gevallen in karakter niet verschillen, behalve dat in die woordenboeken ook wel namen van plaatsen worden gevonden, waarvan men niets anders vermeld vindt dan de ligging, hetgeen zulke namen zeker minder geschikt maakt om in vertellingen te worden opgenomen. Wilde men zich nu tot taak stellen om al die woordenboeken of beschrijvingen te excerpereen, dan zou het nut van zulk een arbeid de moeite niet beloonen. Men zou in onderzoekingen moeten vervallen omtrent het meerdere of mindere gezag dier bronnen; men zou alle mogelijke handschriften moeten vergelijken ten einde de juiste lezingen der eigennamen vast te stellen, op gevaar af van toch nog niet het rechte te treffen, en dan zou eindelijk het meegedeelde nog meestal van dien aard zijn, dat het ons niet aanbod, wat ons bij de verklaring dier namen zou kunnen leiden. — Het belangrijkste Arabische werk over Indië zal wel dat van den geograaf Edrisi zijn. Hij voltooide zijne „Uitspanningen van hem die begeerig is om grondig de verschillende streken der aarde te leeren kennen“ (كتاب نزهة المشتاق في اختراق الافاق) in Januarij 1154 aan het hof van Koning Roger I van Napels, die hem de beschrijving had opgedragen van een planisferium, dat hij van zuiver zilver ter zwaarte van 450 rom. ponden, ieder pond van 120 drachmen, had laten maken. Tot de samenstelling van dat werk gebruikte Edrisi een aantal boeken, waarvan hij de titels opgeeft, zoo als onder anderen ook de geographie van Ptolemaeus, wiens Kattigara ik dan ook in Edrisi's werk als een ouden be-

kende terugvind. Trouwens wat vind ik niet al in dien kraam van westersche en oostersche geleerdheid! Doch andere Arabische geographen maken het niet beter. Hoe dikwijls vind ik niet dezelfde plaatsnamen opgegeven als verschillende, al naar mate het onduidelijke Arabische schrift toeliet uit hetzelfde woord er verscheidene te lezen, en desniettemin van elk der zoo vermenigvuldigde plaatsen weder bijzonderheden meegedeeld als bestonden zij alle in werkelijkheid! Voeg hierbij dat die bijzonderheden ook wel eens in nauw verband schijnen te staan met die namen, op den klank af met bekende Arabische woorden vergeleken, en men zal erkennen, dat er aan geen doorgaande verklaring te denken valt.

Wij kunnen dus niet beter doen dan de reizigers op den voet te volgen en te trachten ons van hunnen reisweg eene goede voorstelling te maken. Veel van die reisverhalen zijn er nu echter niet, ja eigenlijk bepaalt zich onze voorraad slechts tot een paar of tot een enkelen, die hier in aanmerking kan komen. De meeste Arabieren, die naar het verre Oosten gingen, hebben slechts mondelinge verhalen van hunne reizen gedaan en daarmede de stof geleverd voor die menigte wonderbaarlijke en verwarde vertellingen over die vreemde landen en eilanden, die zeker doorgaans in de eerste plaats moesten dienen om belangstelling in hunne personen en opzien tegen zulke verre tochten op te wekken, waarbij dan een verkeerd opgegeven naam of de overdrijving van de een of andere bijzonderheid niet in aanmerking kwam. De eenige reiziger, die ons eenigszins tot gods kan strekken, is een zekere Soliman, van wien men overigens niets weet, maar wiens reis ons verhaald wordt in een boekje, dat in Söl is opgesteld en waarbij door een ander, een zeventig jaren later, eene soort van verslag daarover met verscheiden bijvoegsels is gevoegd. Het boekje is laatstelijk met vertaling en verklarende aantekeningen uitgegeven door wijlen Prof. Renaud te Parijs, in 1845, onder den titel van *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine*. Aangezien het eerste gedeelte der reis, van *Barra* tot *Celon*, ons hier geen belang inboezemt, verplaatsen wij ons in eens naar het laatstgenoemde eiland, het *Serendib der Arabieren*. Zie hier wat er in het boekje verder te lezen staat.

De zee van *Herkend* bevat in dezelfde richting als *Serendib* enige eilanden, die niet talrijk, maar zeer groot zijn en waar-

stukken tot nader te liden rusten, daar wij op 't ooch niet veel verder zouden komen, voornamelijk om niet op de hoogte acht om hun argumenten te kunnen waardeeren.

In dit opstel nu ben ik van zins een stap verder te onderzoeken wat er van de kennis is, die men in deelen van ons Indie hezot, en wel voornamelijk schenkomst der Arabieren. — De bronnen, die onderzoek hebben, zijn driederlei, doch zoo als tweemaal laten terugbrengen. Het zijn naamlijk 1° reizen, 2° losse berichten, welke laatste, hetzij woordenboeken of in beschrijvingen zijn vermeld hier en daar in verhalen, zoo als bij v. reizen van Sindbad des zeeman in de Duitelingen, voorkomen, in deze beide geverscheiden, behalve dat in die woorden van plaatsen worden gevonden, waar vermeld vindt dan de ligging, de minder geschikt maakt om in vertaling. Wilde men zich nu tot taak stellen de beschrijvingen te excerpieren, en de arbeid de moeite niet belooft moeten vervallen omtrent de bronnen; men zou als mogelijk ten einde de juist stellen, op gevaar af van en dan zou eindelijk aard zijn, dat het ons dier naam zou kunnen werk over Indië zal valtomde zijne grondig de versch

من اخبران (مفتوح)

het lof van K...
and opgedragen
zilver ter zwaar
drachten, had
gedrukte Edi
geeft, zoo als
was kattu...

wand diens kraters beschouwden, ingeval ook deze, gelijk wij daar vermoedden, niet cirkelvormig maar, even als die van Manindjoe, bijna elliptisch was. Zelfs de beroemde krater van het Tengger-gebergte neemt matige afmetingen aan, als men hem met dezen vergelijkt.

„Aan de Westzijde van den grootsten krater bevindt zich eene spleet of diepe kloof, die het overtollige water naar zee voert. Deze spleet is, wat ik nog opmerken wil, aan de naar de zee liggende zijde ontstaan, waar natuurlijk de kraterwand het dunst en het zwakst was ¹. De streek hier in den omtrek wordt als zeer belangrijk beschouwd, wijl de koffieboom hier bijzonder goed tiert. De gewonnen koffie wordt in booten over het Meer naar den mond van het afwaterings-kanaal gebracht en van daar naar het kustdorp Tikoe vervoerd ².

„De Controleur toonde mij ook eene menigte van de eetbare vogelnestjes, welke men in de naburige klippen vindt, en die voor zeer voortreffelijk gehouden worden, wel te verstaan door de Chineesche lekkerbekken; want als de bewoners van het Hemelsche rijk niet op den inval waren gekomen, dat men ze als lekkernijen kon beschouwen, hadden, geloof ik, de Europeanen er nooit aan gedacht ze te proeven.

„25 Februari. Om acht uur reed ik met den Controleur weder den kraterwand op; wij namen denzelfden weg, dien ik gisteren was afgekomen. De weg is aangelegd langs den voor-sprong of den vooruitstekenden bergrug, die aan de Oostzijde de grens tusschen de twee kraters vormt, en loopt zoo zeer rechts en links in zigzag, dat zij van beneden af bezien, ons doet denken aan den weg, langs welchen de bewoners van Babel hunnen hoogen toren beklommen, zooals men dien gewoonlijk ziet afgebeeld. Tot bekorting van den weg gingen wij over een aantal steile plaatsen in stede van langs den weg daar omheen. De klei en het natte gras waren echter zoo glibberig dat zulk klauteren met het grootste gevaar gepaard ging; maar tot zijne geruststelling wist de ruiters dat, wanneer zijn paard uitgleed,

---

¹ Waarom zulks „natuurlijk“ is, is ons in dit geval niet recht duidelijk; daar de krater toch niet onmiddellijk aan zee ligt, maar nog door een gedeelte van de Barisan-keten daarvan gescheiden is. Het Meer van Singkarah, dat in tamelijk gelijke omstandigheden verkeert, heeft dan ook zijn afwaterings-kanaal, de Ombilin, aan de Oost- of landzijde.

² Het hier bedoelde afwateringskanaal is de rivier Antokan, die bij Moeara Petoës, een paar uren benoorden Tikoe, in zee valt.

van men de juiste uitgestrektheid niet kent. Onder die eilanden behoort al-Rainni, dat verdeeld is onder een aantal vorsten, en waarvan de oppervlakte, naar men zegt, acht of negen honderd parasangen is. Men vindt er goudmijnen en ziet er plantages, *fansoer* geheeten, uit welke men de beste kamfer krijgt. — Aan die eilanden zijn weder andere onderworpen, en daaronder an-Neyan. Deze zijn rijk aan goud en de inwoners voeden zich met de vrucht van den kokosboom. Zij gebruiken die om hunne spijzen te bereiden en smeeren het ligchaam met de olie er van in. Wanneer iemand van hen wil trouwen, kan hij geene vrouw krijgen, tenzij hij haar het hoofd van een hunner vijanden aanbiedt; heeft hij er twee gedood, dan kan hij twee vrouwen trouwen; vijftig, dan kan hij er vijftig trouwen, al naar het aantal schedels. De oorsprong van dit gebruik is hierin gelegen, dat de bewoners van dat eiland omringd zijn van vijanden; hij derhalve die zich het dapperst gedraagt in den strijd wordt het meest van allen geëerd. — Het eiland Rainni brengt eene menigte olifanten voort, zoo als mede brazilie-hout en bamboes. Men merkt er een volkstan op die menschen eet. Het wordt door twee zeeën bespoeld, die van Herkend en die van Sjelahet. — Na dit eiland komen de eilanden Lendjebaloes, die zeer bevolkt zijn. Mannen en vrouwen gaan er naakt, behalve dat de vrouwen hare naaktheid met boombladeren bedekken. Wanneer een schip in de nabijheid voorbij vaart, naderen de mannen in booten, groote of kleine, en laten zich voor amber en kokosnoten ijzer in ruil geven. Zij hebben geen stoffen noodig, aangezien men in die streken warmte noch koude lijdt. — Voorbij die eilanden zijn twee andere, gescheiden door eene zee, die men Andaman noemt. De inwoners van die eilanden eten de menschen levend op. Zij zijn zwart en hebben kroes haar, terwijl hun gelaat en hunne oogen iets schrikverwekkends hebben. Zij hebben voeten van wel een elleboog lang. Zij gaan naakt en hebben geen vaartuigen. Hadden zij die, dan zouden zij alle menschen opeten, die daar voorbijvaren. Soms worden de schepen door den wind verhinderd hunne reis voort te zetten; is dan hun watervoorraad uitgeput, dan nadert het scheepsvolk de inwoners en vraagt om water; somtijds vallen zij zoo in de macht van dezen en worden dan voor het grootste gedeelte gedood. — Voorbij dat eiland zijn er bergen, maar die buiten de route liggen en die, zegt men, zilvermijnen bevatten. Die bergen zijn onbewoond, doch een schip, dat ze wil aandoen, zal daar

niet altijd in slagen. Om er te komen, heeft men tot verkenningpunt een piek, al-Kosjami geheeten. Op een schip, dat er eens in de nabijheid voorbijvoer, kreeg men die in 't oog en wendde men den steven daarheen. Den volgenden morgen begaf men zich in eene boot derwaarts en legde vuur aan met hout dat men er kapte: meteen begon het zilver te smelten en zoo ontdekte men de mijnen. Men nam zooveel zilver mede als men begeerde, maar op hetzelfde oogenblik, dat men weder aan boord was gekomen, begon de zee onstuimig te worden, zoodat men verplicht was al het zilver, dat men meegenomen had, weder weg te werpen. Te vergeefs wilde men naar den berg terugkeeren: men heeft dien niet kunnen terug vinden. Dergelijke gevallen komen op zee dikwijls voor: men zou al de eilanden niet kunnen optellen, die moeilijk te maken zijn en die de zeelieden met moeite herkennen; er zijn er zelfs, die zij niet bereiken kunnen." En dan eenige bladzijden verder:

• Wanneer men die zee (die van Herkend) over is, dan komt men ter plaats genaamd Lendjehaloes. De bewoners dier plaats verstaan geen Arabisch, noch enige andere taal door de kooplieden gesproken. De mannen dragen geen kleederen; zij zijn blank en hebben weinig haar op het lichaam. De reizigers zeggen, dat zij nooit karne vrouwen gezien hebben. De mannen koken allen aan boord in schuitjes, die van een enkelen boomstam gemaakt zijn, en brengen kokosnoten, suikerriet, bananen en palmwijn, die een witte kleur heeft. Drukt men dien terstond 's bij nit den koko palm getipt is, dan is hij zoo zoet als honing, doch laat men hem een uur staan, dan wordt hij als wijn en laat men hem zoo weder een dag of wat, dan verandert hij in azijn. De inwoners ruilen dat alles in tegen ijzer. Soms vinden zij een weinig amber, dat zij eveneens voor eenige ijzeren voorwerpen afstaan. Overigens wordt die handel uitsluitend gevoerd door middel van toekens, daar men elkaar niet verstaat. De menschen kunnen zeer vlieg verzamelen. Somszels ontstelen zij het ijzer aan de kooplieden zonder hun iets in de plaats te geven. Van daar gaan de schepen onder zeil naar eene plaats, Kalébar geheeten. Het woord *bar* beteekent zoowel rijk 's kust. Kalébar is eene onderhoorigheid van den vorst van Zedde, wiens rijk rechts van Lode ligt en in zijn geheel aan eenen koning gehoorzaamt. De kleeding der inwoners is van grof katoen, groot en klein dragen zij er een enkel stuk van. De schepen vinden te Kalébar drinkwater in putten, dat men

boven welwater en regenwater verkiest. De afstand tusschen Koolam, in de nabijheid der zee van Herkend, en Kalahbar is eene maand reizens. — Verder begeven de schepen zich naar eene plaats die Betoemah heet, alwaar drinkwater te vinden is voor wie het verlangt. Men heeft 10 dagen noodig om er te komen. — Daarna nemen de schepen hunnen koers naar Kedrendj, en bereiken dat in 10 dagen. Ook daar vindt men zoet water. Op de Indische eilanden is dat evenzeer het geval; graaft men er putten, dan vindt men drinkbaar water. Te Kedrendj is een hooge berg, waarheen de slaven en de dieven somtijds ontvluchten. — De schepen gaan voorts naar eene plaats, Senef geheeten, op een afstand van 10 dagen verwijderd; men vindt er insgelijks drinkwater; men voert van daar de aloë uit, die *assensifi* genoemd wordt. Die plaats is een vorstendom. De inwoners zijn bruin en ieder hunner kleedt zich met twee stukken katoen. — Wanneer de schepen zich van drinkwater voorzien hebben, gaan zij onder zeil naar Senderfoelat. Dit is de naam van een eiland, om hetwelk te bereiken men 10 dagen noodig heeft en waar men drinkbaar water vindt. — Van daar komen de schepen in de zee Sandji en zeilen ze door de Poorten van China. Deze poorten bestaan in bergen, die door de zee bespoeld worden en tusschen welke eene opening is, waar de schepen doorheen gaan. — Wanneer door Gods beschikking de schepen gelukkig en wel Senderfoelat verlaten hebben, richt men den koers naar China, dat na eene maand bereikt wordt. Zeven dagen van die maand gebruikt men om de straten door te komen, die de bergen vormen, en is men die poorten door en in de golf gekomen, dan komt men in zoet water en begeeft zich naar de stad, waar de schepen gewoonlijk ankeren, als zij in China komen, en die Khanfoe heet.”

„Men verhaalt dat er op een eiland, Molhan geheeten, tusschen Serendib en Kalah, in de zee van Indië, in het oosten, een zwarte volkstam woont en die naakt gaat. Valt iemand uit een ander land hun in handen, dan hangen zij hem op met het hoofd omlaag, snijden hem in stukken en eten hem bijna raauw op. Het aantal van die zwarten is aanzienlijk; zij wonen op hetzelfde eiland en hebben geen koning. Hun voedsel bestaat uit visch, bananen, kokosnoten en suikerriet. Zij wonen in eene soort van bosschen en te midden van het riet. — Er is zegt men, in de zee een kleine vliegende visch; die visch, zeesprinkhaan geheeten, vliegt boven de oppervlakte van het water.

Men spreekt ook nog van een anderen zeevisch, die, uit het water komende, in de kokosboomen klimt en er het sap uit opdrinkt; daarna keert hij weder in zee terug. Men maakt ook nog gewag van een zeedier, dat op een kreeft gelijkt; zoodra dat dier uit zee komt, verandert het in steen en men voegt er bij, dat die steen eene zalf voor zekere oogziekte oplevert. — Dicht bij Zabedj is er, zegt men, een berg, de Vuurberg geheeten, dien men niet geen mogelijkheid kan naderen. Over dag ziet men er rook uit opstijgen en 's nachts vlammen. Aan den voet is eene bron van koud en zoet water; ook is er eene andere bron van zoet en warm water."

De hoofdstad van Zabedj ligt tegenover China, met eene maand reizens over zee en zelfs minder, als de wind gunstig is, tusschen beide. De koning van die stad draagt den titel van Maharadja. Men zegt dat zijne hoofdstad negen honderd parasangen oppervlakte heeft. Hij heerscht over een groot aantal eilanden, die zich tot op een afstand van 1000 parasangen en meer uitstrekken. Tot zijne onderhoorigheden behooren het eiland Sarbaza, dat 400 parasangen groot, en het eiland Ar-rani, dat achthonderd parasangen groot is. Op het laatstgenoemde eiland vindt men brazilie-hout, kamfer enz. De koning van Zabedj telt onder zijne bezittingen het eiland Kalah, dat halfweg China en Arabie gelegen en tachtig parasangen groot is. Kalah is het middelpunt van den handel in aloë, kamfer, sandelhout, ivoor, alkali lood, ebbenhout, brazilie-hout, speerjen van allerlei soorten en eene menigte voorwerpen, die het te lang zou zijt om op te noemen. Daarheen is het dat zich tegenwoordig de handelstochten uit Oman richten en van daar vertrekken wederom de lieden, die op Arabie landel drijven. Het gezag van den Maharadja strekt zich over al die verschillende eilanden uit. Dat waar hij zijn verblijf houdt is zeer vruchtbaar en de woningen volgen er elkander in onafgebroken rijen. Iemand, wiens woorden alle vertrouwen verdienen, heeft verzekerd, dat wanneer in de staten van Zabedj de reizen, evenals bij ons, 's morgens kwamen om den dageraad aan te kondigen, zij elkander beantwoorden over eene uitgestrektheid van honderd en meer parasangen, hetgeen komt van de onafgebroken reeks van dorpen, die elkander regelmatig opvolgen. Er zijn dan ook geen woeste gronden in dat eiland, noch ook vervallen gebouwen. Zoo men in dat land reist, kan men het doorrijden zooveel men wil, en verveelt dit of kan het

rijdier niet verder, dan kan men vertoeven waar men verkiest. — Een van de vreemdste dingen, die men ons van het eiland Zabedj verhaald heeft, betreft een van zijne oude koningen. Die koning heette Maharadja. Zijn paleis lag aan een *tjeladj* die aan zee begon, d. w. z. den breeden benedenloop eener rivier, die beurtelings den invloed van ebbe en vloed ondervindt, zooals dit ook met de Tigris voor Bagdad en Basra het geval is. Het water vormde een kleinen vijver, daar waar het het paleis van den vorst bespoelde. Iederen morgen verscheen de opziener van het paleis en bood den koning een klomp goud aan van de gedaante van een baksteen; ieder klomp woog een zeker aantal ponden. Daarop wierp dan de opziener, in 's konings tegenwoordigheid, dien klomp in dien vijver. Bij vloed bedekte het water dien klomp en alle andere, die er in lagen, en onderscheidde men er geen meer; maar had het water zich teruggetrokken, dan ontwaarde men al die klompen, die daar in den zonneschijn zeer lagen te schitteren. Wanneer de koning audientie verleende, zette hij zich in eene zaal aan het water en met het gelaat daarheen gekeerd. — Dat gebruik was onveranderlijk; iederen dag wierp men een klomp goud in het water, en zoo lang de vorst leefde raakte men dat goud niet aan. Doch stierf hij, dan liet zijn opvolger die klompen er uithalen zonder er een enkelen in te laten. Men telde ze, smolt ze en verdeelde het goud onder de prinsen van het hof, mannen en vrouwen, kinderen, beambten en eunuchen, naar verhouding van hunnen rang en der voorrechten aan ieders betrekking verbonden. Hetgeen er overbleef werd onder de armen en de ongelukkigen uitgedeeld. Men had er voor gezorgd dat het aantal goudklompen en hun gezamenlijk gewicht opgeteekend werd, en er werd dan aangeteekend dat die en die vorst op dat tijdstip en zooveel jaren geregeerd en zooveel klompen goud van zooveel gewicht in het water had doen werpen en dat deze na zijn dood onder zijne bloedverwanten verdeeld waren. De vorst, die het langst geregeerd en het grootste aantal klompen goud bijeen gebracht had, was het meest in eere. — De verhalen in dat land deelen mee, dat er in oude tijden een vorst was van Komar, het land, dat de aloë *al-komari* voortbrengt. Dat land is geen eiland; het ligt op het vasteland tegenover Arabië. Geen rijk is volkrijker, dan dat. Iedereen gaat er te voet. De bewoners outhouden zich van drauk en overspel, niets onbetamelijks geschiedt er in hun land. Komar ligt in de richting van

het rijk van den Maharadja en het eiland Zabedj. Tusschen beide rijken zijn er tien dagreizen varens of iets meer, zoo er weinig wind is. -- Men verhaalt, dat eertijds in dat rijk Komar een jongeling regeerde, die van nature wat onbedacht was. Deze vorst zat eens in zijn paleis, dat aan eene rivier gelegen was gelijk aan de Tigris in Irak; tusschen het paleis en de zee was er een dag afstand. De vizier was bij den koning tegenwoordig en men sprak over den Maharadja en zijn rijk, over den glans, die van hem uitstraalde, en over het aantal zijner onderdanen en der eilanden, die hem gehoorzaamden. Plotseling zeide de vorst tot zijn vizier: „Ik heb een wensch, dien ik wel zou willen vervuld zien.“ De vizier, die innig aan zijn meester gehecht was en zijne onbedachtzaamheid kende, zeide: „En welke is die wensch, o Koning?“ Deze hervatte: „Ik wenschte voor mij het hoofd van den koning van Zabedj op een schotel te zien.“ De vizier begreep, dat het jaloerschheid was, die den koning aldus deed spreken, en antwoordde: „Het zou mij leed doen, wanneer de Vorst dergelijke wenschen koesterde. Nooit heeft er eenig gevoel van haat tusschen ons en dat volk bestaan, noch in woorden, noch in daden. Het heeft ons nooit kwaad gedaan. Daarenboven bewoont het een afgelegen eiland en onderhouden wij maanwlyks eenige betrekkingen met elkaar. Ook heeft die koning nooit eenig verlangen getoond om zich van ons rijk meester te maken. Laat daarom niemand te weten komen, wat gij, o Koning, gezegd hebt, en herhaal er geen woord van.“ Die woorden verbitterden den koning, die niet naar zulk een verstandigen raad wilde luisteren en zijn wensch in het byzijn van zijne beambten en voornaamste hovelingen herhaalde. Zijne woorden gingen van mond tot mond, zoodat zij eindelijk den Maharadja zelf ter oore kwamen. Deze nu was iemand van veel geestkracht, vlyg van verstand en rijk aan ondervinding; hy was van middelbaren leeftijd. Hy ontbood zijn vizier en deelde hem het nieuws mede, dat hy vernomen had. Daarop voegde hy er by: „Na al wat er mij van dien jongen dwaas verhaald is, na die wenschen, die puzden en inbedding bij hem doen opkomen, en na het zeggen, dat my thans van hem meegedeeld is, kunnen wy hem niet meer ongemoeid laten, want zoo iets zoude verkeerd zijn voor een vorst en zoude hem vernederen en in minachting brengen.“ Hy beval hem stilzwygendheid aan omtrent hetgeen tusschen hen was voorgevallen, maar gelaste te gelykertyd, dat hy duizend schepen zou uit-

rusten van middelmatige grootte, met alle oorlogsbehoefden, en dat hij ieder schip zou voorzien van wapenen en krijgslieden, zoo veel als het schip er bergen kon. Intusschen liet de vorst het gerucht verspreiden, dat hij eene reis wilde doen door de eilanden van zijn rijk. Hij liet de goeverneurs dier eilanden zijn voornemen bekeud maken en zoo werd dat plan overal ruchtbaar en maakte ieder goeverneur zich gereed om zijn Maharadja op eene waardige wijze te ontvangen. Doch toen alle toebereidselen gemaakt en alle beschikkingen genomen waren, besteede de vorst de vloot en begaf zich met zijne troepen naar het rijk Komar. De koning en zijne krijgslieden maakten gebruik van den tandestoker; iedereen reinigde zich de tanden verscheidene malen op een dag; men droeg den tandestoker bij zich en scheidde er niet van, dan om hem aan een bediende toe te vertrouwen. De koning van Komar vernam het gevaar, dat hem dreigde niet, voordat de vijandelijke vloot reeds de rivier opgezeild was, waar zijne hoofdstad aan lag, en de soldaten van den Maharadja ontscheept waren. Deze overviel den koning van Komar dus onvoorziens en maakte hem gevangen, terwijl zijne dienaars op de vlucht gingen. Toen liet de Maharadja algemeene veiligheid verkondigen en zich op den troon van den koning van Komar neergezet hebbende, deed hij dezen en zijn vizier, die insgelijks krijgsgevangen gemaakt was, voor zich komen en sprak den koning aldus aan: „Wie heeft u een wensch doen koesteren, die boven uwe krachten was en die u, zoo gij hem verkregen hadt, geenerlei voordeel zou aangebracht, ja dien zelfs de beste uitslag niet zoude gewettigd hebben?” De koning antwoordde niets. Daarop ging de Maharadja voort: „Indien gij, behalve het verlangen om mijn hoofd op een schotel u aangeboden te zien, ook den wensch geuit hadt om mijne staten te verwoesten en er u meester van te maken, dan zou ik u en uw land thans op dezelfde wijs behandelen; maar gij hebt slechts één ding begeerd en daarom zal ik u ook slechts dit aandoen en daarna naar mijne staten terugkeeren, zonder iets te hebben aangeraakt van hetgeen u toebehoort; ieder zal weten dat men niet moet ondernemen, wat de krachten en de middelen, die men ontvangen heeft, te boven gaat, en zich gelukkig moet achten van zijne gezondheid te kunnen genieten zoo lang men die bezit.” Toen liet hij den koning onthoofden en zeide tot den vizier: „Gij hebt u gedragen als een waardig vizier; ontvang de belooning voor uwe handelwijs; ik weet dat gij goeden

raad aan uwen meester gegeven hebt, maar hij heeft dien niet willen aannemen. Zoek thans iemand, die in staat zij den troon te beklimmen na dien dwaas en stel dien in zijne plaats." Onmiddellijk daarop keerde de Maharadja naar zijne staten terug, zonder dat hij noch een der zijnen iets had aangeroerd van hetgeen den koning van Komar toebehoorde. In zijne staten teruggekeerd zette hij zich op zijn troon met het gelaat naar de rivier gekeerd en liet den schotel voor zich plaatsen, waarop het hoofd van den koning van Komar zich bevond. Tegelykertyd riep hij zijne hofgrooten bijeen en verhaalde hun hetgeen er was voorgevallen benevens de gronden, die hem gedwongen hadden aldus te handelen. De volken van Zabedj wenschten hem daarop geluk en baden hem alles goeds toe. De Maharadja gaf toen last het hoofd te wasschen en te hakemen en het in eene vaas gedaan hebbende zond hij het aan den vorst, die toen koning van Komar geworden was. Het hoofd ging verzegeld van een brief van den volgenden inhoud: "De eenige reden, die mij er toe gebracht heeft om uwen voorganger te behandelen gelijk ik gedaan heb, was zijne verkeerde manier van handelen jegens mij en de noodzakelijkheid om eene les te geven aan zijns gelijken. Ik heb hem behandeld zooals hij het mij had willen doen. Thans meende ik u zijn hoofd te moeten terugzenden, daar ik geen belang er bij heb het te bewaren en ik geen eer hecht aan de overwinning, die ik op hem behaald heb." Toen het nieuws van die gebeurtenissen onder de koningen van Indie en China verbreid werd, rees de Maharadja bij hen in aanzien. Van dat oogenblik af keerden de vorsten van Komar elken morgen, wanneer zij opstonden, het gelaat naar het land van Zabedj en boogen zich ten teeken van eerbied jegens den Maharadja." Zie daar alles wat die *Relation des voyages* ons van den Indischen Archipel mededeelt.

Beginnen wij nu, gelijk wij als uitgangspunt der reis het eiland Ceylon hebben aangenomen, thans ook het eindpunt er van te bepalen. Dat is de plaats Khanfoe. Reinaud houdt het voor het Ciampoe van Marco Polo, de haven van Hang tjeoe foe, eene stad, die eenige dagreizen hooger op ligt. Burck evenwel, de laatste mij bekende uitgever van Marco Polo's Reizen, ontkent de identiteit van dat Ciampoe en het Khanfoe der Arabieren en zocht het buiten twyfel dat dit laatste hetzelfde is als Kanton, zoo als Renaudot, die in 1718 die *Relation* het eerst bekend maakte, en Deguignes, de schryver van de *Histoire des Huns*,

dit ook meenden. Het schijnt dat Polo's beschrijving van het beroemde Quinsai, hetzelfde als Hang-tsjeoe-foe, wel eenigen invloed gehad heeft op Reinaud's gevoelens, terwijl de berichten der Chineezers, die van Arabieren en Perziërs weten te vertellen, die te Kanton gevestigd waren, van den anderen kant het 'gevoelen van hen, die Kanton en Khanfoe voor hetzelfde houden, komen ondersteunen. Welke plaats de voorkeur verdient, zal uit het verband met de overige aanlegplaatsen, die op reis werden aangedaan, moeten worden opgemaakt.

De eerste dier plaatsen was Lendjebaloes. — Reinaud laat bij zijne verklaring van de reisroute van Soliman de schepen zoo lang mogelijk de kust volgen en ze niet eer dan bij de monding der Godaveri in de golf van Bengalen den koers oostwaarts, naar Achter-Indië, nemen. Ik geef gaarne toe dat het zeer juist gezien is om bij het terug zoeken van dien ouden reisweg van Soliman op die wijs te beginnen, maar Reinaud had, wanneer de genoemde plaatsen niet terstond weer te vinden waren, ze niet met geweld daar moeten blijven zoeken. De winden en stroomen hebben natuurlijk hun aandeel gehad bij het houden van dien weg en de stroom, die van Ceilon eerst tot ongeveer de genoemde hoogte op eenigen afstand langs de kust loopt om zich dan noord-oostwaarts naar de kusten van Arakán te richten, kan zeer wel gemaakt hebben dat die schepen niet onnoodig zoovele plaatsen aan de kust aandeden. Doch er kan ook toeval in het spel geweest zijn, zoodat de naam van deze of gene haven, die zij toch nog aandeden, niet bewaard is gebleven.

Zie toch eens tot welke verklaringen Reinaud moest komen om den weg, dien hij zich nu eenmaal als den waren voorstelt, niet te verlaten! Van de eilanden Lendjebaloes maakt hij eilanden in den omtrek van Kalimier-punt, van Kalahbar Zuid-Koromandel, van Beitoema Madras, van Kedrendj eindelijk ongeveer Masulipatam, van waaruit de schepen dan verder oostwaarts hielden. Maar de onwaarschijnlijkheid, dat van Ceilon uit „in diezelfde richting“ — men zou dus meenen in eene oostelijke — de eerste station zou geweest zijn op eenige eilanden ten noorden, zoo klein, dat een gewone kaart ze niet opgeeft; dat een volgende eenvoudig land van Tjola zou genoemd zijn (*bar* kan land beteekenen en Kalah houdt Reinaud voor foutief voor Kolah = Tjola, dus Kalahbar = Tjola-mandalan, d. i. Koromandel); een derde eene voorstad van Madras zou geweest zijn, een vierde

Masulipatam, waarvoor ten minste nog Koringa beter met den Arabischen naam zou overeenkomen, en dat er geen enkele bekende naam zou genoemd zijn, terwijl er toch zoo vele handelsplaatsen zijn op deze kust; die onwaarschijnlijkheid is van dien aard, dat zij ons reeds aanstonds tegen die verklaring inneemt. En deze blijkt geheel verwerpelijk, wanneer wij in Lendjebaloes de eerste l voor een overblijfsel van het lidwoord houdende, dat woord lezen al-Nedsjabaloes, d. i. de Nikobaren. Men vindt het Arabische woord ook gespeld *نجدتوس* naast *انجدتوس* en *نخ يتوس* en *نخ يتوس* en Reinaud heeft op zijne kaart bij zijne Mémoire sur l'Inde dan ook niet gearzeld de juistheid dier verklaring, reeds door Stiwe, Handelszüge der Araber, en misschien ook al door anderen gegeven, te erkennen. Ook Ptolemaeus kende de Nikobaren reeds onder den naam van *Karoesai*. Zij blyken van oudsher eene aanlegplaats in de golf van Bengalen geweest te zijn, waar men op de terugreis uit het noorden van Acher-Indie door wind en stroomen van zelf heen gedreven werd. Maar is nu deze verklaring juist, en er schijnt geen grond te zijn om daaraan te twyfelen, dan vervalt niet een de geheele grondslag, dien R. voor zijne verklaring dier reistroute heeft aangenomen. Trouwens hij was ook buitendien niet houdbaar. Zie bijvoorbeeld *Beitoemah*. Zoo die naam goed geschreven is, dit voegt er R. er ten minste nog bij, schijnt, zegt hij, het gevoelen dergenen waar, die daarin den naam van de stad *Sau-Thomé* gezien hebben. Deze plaats is eenter met meer dan eene voorstad van Madras, dat door zijne gevaarlijke reede in vroeger eeuwen wel nooit eene aanlegplaats voor schepen zal geweest zijn, hetgeen het nu nog niet is. De grond waarop de verklaring rust is deze, dat de Arabische naam zich laat oplossen in *beit Toema*, dat wil in het Arabischen en in het Syrisch zeggen *huus van Thomas*, waarmede dan de plaats zou bedoeld zijn, waar de apostel Thomas begraven ligt. Maar er is geen naam die zoo verschillend wordt geschreven als deze. Het Arabische schrijft, dat zoovele letters alleen door het aantal bijgevoegde punten onderscheidt, geeft hier ruime aanleiding tot verwarring. Ik voor mij twyfel ten minste niet of in *Betoemah*, *Tetoemah*, *Netoemah*, *Sjoemah*, schuilt een en dezelfde naam. Ik ga zelfs nog verder en zie in *اسمك*, *اسمك*, *اسمك*, *اسمك* steeds nog hetzelfde etland. Maar welke naam nu de juiste mag zijn? *Quatremere*, en na hem *Lassen*, lezen *Netoemah* en maakten er de *Natoema-etlanden*

van! De vorm, die zich het best tot een bekenden naam brengen laat, is *سبره*, waarin men wel Borneo heeft willen zien, omdat er gezegd wordt kamfer te groeien en men voor Sumatra, waar die ook nog groeit, reeds een ander eiland had, en ook misschien om de syllabe *bor*; maar dat mij toeschijnt met het ons uit mijn vorig opstel reeds bekende Soevarna over een te komen, een naam die volgens de getuigenis van den Arabischen schrijver al-Biroeni aan de eilanden van den Zabedj, dat is Java en onderhoorigheden, gegeven werd. Daarmede komen de verhalen omtrent het eiland met dien proteus-naam zeer goed overeen. De productie bewijst nog zoo veel niet; op handelsplaatsen kunnen natuurlijk de voortbrengselen van verschillende eilanden bijeengebracht zijn. Nog minder is aan opgaven omtrent grootte en afstanden te hechten; die vallen, even als de verhalen van allerlei merkwaardigheden, die men op die eilanden vinden zou, te zeer onder het gebied der fantaisie om er op te vertrouwen. Wat van de bewoners gemeld wordt, kan ons meestal beter op den weg brengen. Zoo staat er van het eiland Sjoema, bij Edrisi, dat de inwoners er de *foeta* dragen, d. i. een lap katoen om het midden (hetgeen eigenlijk meer op te vatten is in dien zin, dat zij beschaafder zijn dan die van andere eilanden, die geheel naakt loopen) en dat zij Boeddha-dienaars zijn en hunne dooden verbranden. Zoo iets behoeft nu wel niet uitsluitend op een enkel eiland te slaan, maar doet dit toch blijkbaar op de eilanden van Zabedj, d. i. op Soevarna.

Wanneer nu Lendjebaloes de Nikobaren en Beitoemah Java en onderhoorigheden zijn, dan zal men, zoo men op de juistheid der route vertrouwt, Kalahbar tusschen die beide in zoeken, maar ook al hecht men aan de nauwkeurigheid dier volgorde niet veel gewicht, zal men geneigd zijn Kalahbar in diezelfde streken te zoeken, en men wordt in dit vermoeden bevestigd door de mededeeling, dat Kalahbar ook eene onderhoorigheid van Zabedj is. Reinaud, die in Kalahbar Zuid-Koromandel ziet, verwijdert die moeilijkheid, dat het land aan den vorst van Zabedj zou onderworpen zijn door eenvoudig eene fout in dat woord Zabedj te veronderstellen. Wat de Arabische schrijver van de etymologie van Kalahbar zegt, dat de laatste lettergreep van dat woord het bekende *bar* zou wezen, daaraan behoort men niet te hechten. Hij kan daartoe gebracht zijn door de vermelding van nog één Kalah, zonder dat suffix, hetzij dat daar hetzelfde eiland mee bedoeld is of een ander, waarin ik dan

nog eerder eene verbastering van het Sanskritsche *cāra* zou zien. In dat Kalah ziet Reinoud Point-de-Galle, Walekenaar Keddah op het schiereiland van Malakka, anderen Oedjoeng-Salang, alias Junk-Ceilon, een vrij aanzienlijk eiland in die streek, anderen wederom Koewala, het bekende Maleische woord, dat riviermonding beteekent en als eerste deel van geographische eigennamen dikwijls voorkomt: al te maal verklaringen, die op ééne na weinig waarschijnlijkheid voor zich hebben. Ik zou ten minste, wanneer ik kiezen moet, dien naam ook het liefst in de buurt van Oedjoeng-Salang zoeken. Ook den naam Kedrendj kan ik niet met zekerheid thuis brengen. Andere lezingen zijn, althans ik houd de namen voor dezelfde, *حروج حروج* misschien zelfs *حروج*. De omgeving, waarin men ook bij Edrissi die namen vindt, wijst ons duidelijk weder naar Java, maar welk eiland bedoeld is, terwijl de naam misschien nog andere lezingen toelaat, daarop is weder niet met zekerheid te antwoorden. Men heeft er onder anderen Kidorong, den naam eener kaap in Sēratak, in willen vinden, omdat er kamfer van daan kwam, daarbij uitgaande van het zeker geheel verkeerde beginsel om uit de producten tot de plaats te besluiten. Ik zie er eene verbastering in van Maharadja, zoo als de vorst van Zabedy, d. i. Java, dikwijls genoemd wordt. Aan gelegenheid om namen te plaatsen ontbreekt het trouwens bij de Arabische aardrijkskundigen in deze streken niet. Men denke slechts aan hunne voorstelling van eene in het zuiden gesloten Indische zee, zoodat de oostkusten van Afrika en die van den Archipel elkander raken, terwijl die vermeende zuidkust nu ook met namen bedekt is, en men zal kunnen begrijpen welk eene verwarring er hier heerscht. Zoo schijnt bijvoorbeeld de naam Komar, die in nauw verband met dien van Zabedy voorkomt, wel op het zuiden van Voor-Indië, waar de kaap Koemari tegenwoordig Komoran ligt, te wijzen en is dat rijk dan ook werkelijk door Reinoud daar gezocht, maar even waarschijnlijk is het dat Madagaskar er mee bedoeld is.

Er blijven nu nog twee namen over, Senf en Senderfoelat, wier verklaring ook niet gemakkelijk is. Reinoud verwerpt, doch zonder iets anders te berde te brengen, het gevoelen van hen die Senf en Tjampa voor hetzelfde houden en zoekt Senderfoelat aan het begin der straat van Malakka. Boven zagen wij Senf voorgesteld als een rijk, waarop Senderfoelat volgt, dat of aan het begin van de zee Saahj en of aan het begin of aan het

einde der Poorten van China gelegen is. Dat Sandji eene fout is voor Mandji en dat daarmee de Chineesche zee bedoeld wordt is zeer wel mogelijk. Van Senderfoelat gaan de schepen dan regelrecht door naar Khanfoe.

Is het nu echter waarschijnlijk, dat van dit punt uit de schepen zoo direct naar Kanton of zelfs nog verder, wanneer Khanfoe het oude Gampoe is, zouden gevaren zijn? midden door zee, daar ze anders zoo angstig de kusten houden, en dat niet een afstand, als dien zij noodwendig over de golf van Bengalen moesten oversteken, maar twee driemaal zoo ver? en dat terwijl er onderweg nog zooveel gelegenheid was om hier en daar een eiland of eene kust aan te doen? vooreerst al dadelijk na het oversteken van de golf van Siam langs de geheele oostkust van Achter-Indië? Bedenken wij toch ook dat het Sin der Arabieren nog wel altijd het Sinai van Ptolemaeus is, en dus ook Achter-Indië beteekent, zoodat die naam geen reden behoeft te zijn om Khanfoe in het tegenwoordige China te zoeken. Ook is Khanfoe nog geen Koean-tsjeoe-foe, en veel minder Sjang-Sjing, zoo als de Chineezen in het zuiden die stad noemen (eig. provinciehoofdstad). Ik zou daarom dien naam veel liever terugvinden in Kan-foe-tsje, d. i. Kambodja, de gelijknamige hoofdplaats van het bekende rijk, hetzelfde als het eenmaal zoo beroemde Angkor, aan de rivier Mekong, welks bouwvallen heden nog de verbazing der reizigers wekken en, laatstelijk door de commissie ter opneming van de rivier Mekong onderzocht en beschreven, nu ook weldra in Europa beter bekend zullen worden. Senf kan men nu ook voor het in de nabijheid gelegen Tjampa blijven houden, even als de Arabieren te Khanfoe van het rijk Anam kunnen gehoord hebben, welken naam men in dien van het eiland al-Ajam zou mogen zien. Ja zelfs zullen zij, die in Senderfoelat Poelau Kondor terugvinden, hierin een nieuw bewijs voor de juistheid van hun gevoelen zien, maar het blijft dan toch vreemd dat men Kondor-Poelau zou gezegd hebben, hetgeen, om die verbastering te verklaren, zou moeten worden aangenomen. Intusschen komen Marco-Polo's eilanden Sondoer en Koudoer het aangegeven vermoeden versterken. Doch er doet zich nog eene vraag op. Welke zijn die Poorten van China? Reinaud antwoordt, de eilanden tusschen Formosa en Tjoesan, dat zij dus de Miakosima-eilanden. Doch die verklaring is natuurlijk gegrond op de veronderstelling dat Khaufoe zooveel noordelijker ligt, dan wij het plaatsen; neen, die poorten, die

zee-straten, moeten bepaald op eene passage zien, die men door *moet* om in de Chineesche zee te komen, en niet op eene groep eilanden, die niemand behoefde te passeeren, die men rechts of links kon laten liggen of veeleer waar men niets mee te maken had, want de natuurlijke weg zou tusschen Formosa en het vaste land door geweest zijn. Wij zullen hier de straten van Malakka en Singapoera hebben, zal men veeleer zeggen, en inderdaad de eilanden, daar men in deze langs moest, konden niet onopgemerkt gebleven zijn, en zoo zou men dan onder die poorten van China de poorten tot de Chineesche zee, dat zijn de eilandstraten van Oost-Sumatra en den Riouw-archipel moeten verstaan. Van daar uit zou, volgens Edrisi, de vaart nog maar kort geweest zijn om het einddoel der reis te bereiken, hetgeen zeker beter op Kambodja, dan op Kanton of Hangtsjeoefoe past. Zijn de poorten van China die straten niet -- en zoowel die vermelding der bergen, als haar geringe lengte maakt mij altijd nog wat huiverig dat voor zoo zeker te houden, -- dan blijft mijns bedunkens maar een weg over en wel dwars door het vaste land. Ik zou namelijk willen weten of het Maleische schiereiland niet vroeger een eiland geweest is, dat door ophelling van den zeebodem op de hoogte waar zich thans de landengte Krah (is hier aan *Kaluk* te denken?) bevindt, later met het vaste land verbonden werd. Dat het land hier zeer laag is en slechts weinig zou behoeven te dalen om van de landengte eene zeestraat te maken, is bekend; daarbij neemt het Siamesche bergsysteem hier een einde om met eene andere richting in het zuidelijke overtegaan. Doch wij behoeven die verandering van zee in land niet eens aantemen, als wij bedenken dat de binnenlandsche handel ook thans nog, om den omweg om het Maleische schiereiland heen te vermijden, dwars door die landengte heen gaat en wel langs drieërlei wegen, die alle in elanders nabijheid liggen. Het laat zich zeer wel hooren dat ook in vroeger eeuwen deze de handelsweg geweest is, hetzij dan dat er een doorlopende waterweg was of niet, — trouwens die Poorten kunnen wel de rivieren geweest zijn, die ook tegenwoordig nog gebruikt worden om den landweg zooveel mogelijk te bekorten. Nemen wij aan dat dit in vroeger eeuwen evenzoo de gewone route geweest is, dan wordt het ons nog duidelijker hoe Katigara in Ptolemaeus' tijd het einde der reis was, want het veel zuidelijker liggen die poorten van China, die een natuurlijke slagboom vormden, dien men niet licht zal gepasseerd

zijn. Chineesche schepen zullen, gelijk nog heden ten dage het geval is, ook toen reeds dien handel verder hebben gedreven en zoo de Arabieren verder gingen, zal dit ook wel door Chineesche tusschenkomst geschied zijn. Ook eigennamen kunnen hun in Chineesche verbastering ter oore gekomen en daardoor voor ons nog onherkenbaarder geworden zijn. Zoo zou zelfs Selameth, in het Arabisch ook tot Selahith en Selahi verbasterd, wel eene Chineesche omzetting van het woord Sumatra (Soe-ma-te-la of liever misschien Sa-moe-te-la) kunnen zijn, waar de Arabieren zoo vroeg niet zullen heen gekomen zijn. Voor Sumatra wordt gewoonlijk gehouden ar-Ramni (ook Rami; Ramin, Ramana, Al-omri). Het meest afdoende bewijs daarvoor wordt hierin gezien, dat er daar kamfer-plantages, *fansoer* geheeten, zouden gevonden worden. Nu is Fansoer, dat door verkeerde uitspraak weder aanleiding gegeven heeft tot het scheppen van een eiland al-Kasr (قصر, قصور, فنصور), d. i. het kasteel, op welk woord al-Kazwini weder een geheel verhaal bouwt van een tooverkasteel, dat Alexander, door den glans er van verblind, te vergeefs trachtte intemen enz., dat Fansoer nu is het tegenwoordige Baros, en dus Ramni Sumatra: aldus redeneerde men; en tot die verkeerde gevolgtrekking kan ook nog aanleiding gegeven hebben de naam Lambri van een voormalig rijkje op de noordkust van Sumatra, die met dat Ramni verward is. Dit toch is de naam van een eiland, dat ook thans nog eene bekende ver-verschingsplaats is voor de schepen, die langs de kust van Arakán varen, en dat wij ook reeds vroeger hebben leeren kennen (Ptolemaeus en de Ind. Archipel bl. 54). Het is eene plaats, die nog al genoemd wordt in de Arabische verhalen; behalve bij Soliman komt zij ook nog voor bij Kazwini, Edrisi en Aboelfidá. In de route ligt het bij Soliman wel niet, maar wij hebben reeds gezien hoe weinig de berichten in die Relation des voyages eigenlijk van een goeden reisgids hebben. Hun gezag is volstrekt niet van dien aard, dat wij ar-Ramni buiten de rij der ver-verschingsplaatsen zouden behoeven te sluiten, die de schepen op hunne reis van Voor-Indië naar China aandeden. En om dat eiland daarin op te nemen, daarvoor pleit de omstandigheid, dat het èn heden nog, èn, zoo als wij waarschijnlijk gemaakt hebben, reeds in Ptolemaeus' tijd zulk eene landingsplaats was. Maar dan is nu ook de route, dien de Arabieren gevolgd zijn, geen andere geweest, dan die sedert eeuwen gevolgd en door de natuurlijke gesteldheid van winden en stroomen

aangegeven was. Uit Voor-Indië stuurde men naar het noorden van de westkust van Achter-Indië, alwaar men het eiland Ramni aandeed, en ging van daar zuidwaarts, de kust langs, tot iets verder dan van waar Ptolemaeus nog berichten kreeg, om dan door de landengte Krah naar Kambodja over te steken. Dat laatste gedeelte der reis kan misschien uitsluitend in Chinesche schepen gedaan zijn.

Veel meer dan namen leeren wij door de Arabieren niet kennen. Beschrijvingen, welke dien naam verdienen, geven zij van door hen bezochte plaatsen niet. Slechts noemen zij verscheidene handelswaren, die de kooplieden in die streken opdeden, waaronder er zijn die uitsluitend in den Archipel behooren, zoo als kamfer, kruidnagelen en notenmuskaat. Buitendien noemen zij vooral goud en ook misschien tin, ook kokosnoten en kokosolie, pisang, bamboe, rotting, sapanhout, wierook, paarden, voorts olifanten, rhinocerossen en apen. Wat Edrisi verhaalt van eene tafel, die een reiziger zeide gezien te hebben, van één stuk hout gemaakt, waar 200 menschen omheen konden zitten eten, doet aan de tafels van Ambonsch wortelhout denken. Hij deelt echter die bijzonderheid van het eiland Komar (قمر) mee. Ook hebben blijkbaar de wilden, die met vergiftigde pijlen schieten en hunne natuurgenooten opeten, en ook de koppesellers, waaronder natuurlijk niet uitsluitend de Dajaks behooven verstaan te worden, diepen indruk op hen gemaakt. Kortom er zijn zoo eenige zaken, waaruit men zien kan, dat de Arabieren althans kennis gemaakt hadden met het verre Oosten, maar er zijn geen bewijzen voorhanden, dat zij de gewone handelsroute zouden verlaten hebben en zelf de meer zuidelijke eilanden hebben bezocht, immers niet voor in latere eeuwen. Ik spreek namelijk boven van een tweetal reizigers. Die andere, want Soliman kennen wij reeds, was Ibn Batoeta. Deze bereisde een groot deel der toenmaals bekende wereld, meer dan iemand, voor zoover bekend is, voor of na hem ooit bereisd heeft, van 1325 tot 1353. Op zijne reizen kwam hij ook in Achter-Indië en begon daar zijne reis te Tjittagong in het noorden van Arakán, van waar hij reisde naar het eiland Djawah, dat is Sumatra, alwaar hij dicht bij de stad van dien naam (waarnaar ook het eiland genoemd werd) landde en er gastvrijheid genoot bij zekeren reeds tot den Islam bekeerden en ons ook met inlandsche bronnen bekenden koning, Malik-et Tahir. Daarna begaf hij zich na laard van een Chinesch schip, waarmede hij naar de ronden

der ongeloovigen voer. Misschien is Moeldjawah dat hij toen aandeed eene verbastering van Madjapait (ماجفایة سلجاوه), maar de namen die op de verdere reis voorkomen, Kakoela, Kailoeke en andere, zijn mij onbekend. Ook moet ik erkennen dat de vogel Rok, die ons uit de verhalen der 1001 Nacht zoo bekend is, hier, waar men op vaster bodem meent te staan, ons weer zonderling komt verrassen. Hij keerde over Sumatra naar Koelam, aan de kust van Malabar, terug. Zeker is het dat het gerucht van den vorst van Madjapait ook reeds vroeger tot de Arabieren was doorgedrongen. Zij noemden hem Maharadja en zijn rijk Zabedj (ook Ranedj enz.), een woord dat men aanstonds als verbastering herkent van Djabadioe. Wat zij van de uitgebreidheid zijner heerschappij verhalen, wordt bevestigd door hetgeen wij uit inlandsche bronnen weten, die ons ook mededeelen, dat het gebied van den vorst van Madjapait zich over nagenoeg den geheelen Archipel uitstreckte. Maar bij geruchten, bij verhalen die men elkaar mededeelde en wier waarde men wel niet te gering zal kunnen aanslaan, bleef het, en zelfs toen zich bij de zucht naar handelsspeculaties ook bekeeringsijver voegde, die de apostelen van den Islam tot vaste nederzetting in den Archipel bewoog, werd er door de Arabieren nog geen helderder licht over die landen ontstoken.

Vijf eeuwen liggen tusschen de reizen van Soliman en Ibn-Batoeta. In al dien tijd zijn de Arabieren de zecreis naar Indië en China blijven maken zonder ons directe berichten daarvan mededeelen. Maar eene halve eeuw voor dezen laatsten reiziger hebben wij berichten van een Europeaan, die het verre Oosten van Azië bezocht en, wat meer zegt, ons eene uitvoerige beschrijving heeft nagelaten van de landen, die hij gezien heeft. Algemeen bekend is Marco Polo, de Venetiaansche reiziger, die zeventien jaren in dienst van den Grootvorst der Mongolen, Koebilai-Khan, heeft doorgebracht en wien het gegaan is als den vader der geschiedenis, Herodotus, dat zijne geloofwaardigheid meermalen betwijfeld is. Trouwens het was te vergeven, zoo men, om al het vreemde en fabelachtige wat hij opdischt, hem niet zoo spoedig vertrouwen schonk. Toch waren Quinsai, het tegenwoordige Hang-tsjoe-foe, de prachtige hoofdstad van Zuid-China, toen de grootste stad der wereld, honderd mijlen (dertig uur gaans) in de rondte, doorsneden van kanalen, waarover twaalf duizend bruggen en de haven van Zeitoen, het tegenwoordige Tjioen-tjoe-foe in Foekian, niet ver van

Amoy, de groote markt voor peper, aloë, sandelhout en andere specerijen, en het goudryke Zipangoe, Japan, van welke Polo verhaald had, de plaatsen, die Columbus zich voorstelde te zullen bereiken, toen hij in 1492 den Atlantischen Oceaen overstak. Zoo uitlokkend waren die verhalen dan toch!

Japan heeft Marco Polo zelf niet bezocht, maar op zijner terugreis naar Europa, die hij van de haven Zeitoen uit over zee deed, heeft hij een deel van den Archipel gezien. Hij zeilde eerst naar Tjampa en van daar naar Groot-Java. Burek, Marco Polo's uitgever, meent dat hier met Groot-Java Borneo zal bedoeld zijn, en wel om de beschrijving, die er van gegeven wordt; maar wat de schrijver verhaalt van de goud- en specerijrykdom van dat eiland is geen reden om het voor een ander eiland dan Java te houden. Integendeel, op het hoofdeiland van den Maharadja van Zabedj, zoo als de Arabieren het noemden, vloeiden al die waren van heinde en verre bijeen, de Chineezen dreven een levendigen handel met Kuawa, zoo als Java bij hen heette, dat in Polo's tijd niet meer aan den Groot-Khan onderworpen was. Borneo was wel een goudland, maar een handelsstaat kennen wij er niet, waar dat goud zou zijn te krijgen geweest, en die specerijen moeten. Burek zelf erkent het, toch ook uit de Molukken daarheen gekomen zijn, die eilanden -die het ten oosten omgaven, van waar zij (de specerijen) gemakkelijk te krijgen waren"! Was Burek maar wat beter op de hoogte geweest, dan had hij zoo niet geschreven. In zuid-oostelyke richting, zegt Polo, voer men van Tjampa naar Java-major heen. Dit gaat aan en brengt ons zelfs naar Oost Java, juist waar wy zijn moeten. Doch nu komen de zwangheden. Zuid-zuidwestwaarts van Java, passeerende de eilanden Soudoer en Kondoer, ligt op het vaste land Loehak en meer zuidelyk of of zuidwestelyk van daar het eiland Pentan, en iets verder het koningryk Malajoer. Zuidoostelyk van Pentan ligt Java minor met zyn acht koningryken, waarvan Polo er zes bezoekt. Van daar komt men aan Nokneran en Anguman, blykbaar de Nikobaren en de Andamanen, van welke hij dan verder gaat naar Ceilon. Er blijft dus ook geen twyfel over of Java minor is Sumatra. Meer al wat er tusschen die beide Java's in ligt, is, zoo men om een tekst woordelyk volgt, niet te verklaren. Toch schynen de eigenaamen vrij gemakkelijk terug te vinden. Zie hier hoe men ze verklaard heeft: Kondoer is Pau Kondoer (dicht bij de kust van Tjampa), Loehak, dat deel van Kambodja, waarvan de

hoofdstad destijds Loech heette, Pentan is Bintan, Malajoer is Malakka. Men kan met die verklaring wel tevreden zijn, maar dan zou men toch ook nog willen weten of de handschriften en oude uitgaven toelaten den tekst, inzonderheid wat koersen en afstanden betreft, en juist hier zijn fouten zoo gemakkelijk te begaan, hier en daar anders te lezen. Is de verklaring goed, dan hebben wij hier het eerste duidelijke bericht van eene omzeiling van het Maleische schiereiland. In alle gevallen moeten wij, zoo de opgegeven route juist is, van de eene reis, zoo als Polo het thans voorstelt, er twee maken, en hem eerst van Tjampa naar Java en terug en dan van daar naar Sumatra laten reizen; of wij zouden het er voor moeten houden, dat de reis naar Java niet door Polo zelf is gedaan, tot staving van welk gevoelen men zich beroepen kan op wat Polo zegt, dat welouderrijke zeevaarders hem van Java verteld hebben, ofschoon ik zou gedacht hebben, dat die woorden alleen op de grootte van het eiland slaan.

Van de zes rijken van Sumatra, die Marco Polo zegt zelf bezocht te hebben, kunnen wij in drie met voldoende zekerheid Perlak, Lambri (lag vroeger in de buurt van Atjih) en Fansoer terug vinden; de verklaring der drie andere door Pasei, Samoedra en Indragiri komt mij iets minder zeker voor. Op Perlak na waren al die staatjes aan den Groot-khan onderworpen, en daar alleen vond Polo ook Arabieren, die er veel kwamen en de inwoners reeds gedeeltelijk tot den Islam bekeerd hadden. De overige staatjes waren nog door heideneu bewoond.

Wij zien hier dus bij Polo de eerste morgenschemering van den nieuwen dag; enkele namen, wier geschiedenis wij sedert bij de eenen wat beter, bij de anderen wat minder, vervolgen kunnen. Na hem komt nu nog eens een Ibn-Batoeta, bij wien wij nog een schijn terugvinden van de fabelen van vroeger dagen, maar die van de noordkust van Sumatra al wat meer weet te vertellen, en daarmee sluiten zich de middeleeuwen, om, ofschoon altoos nog een paar eeuwen later, plaats te maken voor den nieuwen tijd, die met de komst der Portugezen in den Archipel begint. —

Er is iets dat met het hier behandelde in naauw verband staat. Het is de komst en vestiging der Arabieren in den Archipel, de vraag van waar en langs welken weg zij daar kwamen? Wanneer zich echter aan die vraag niet nog een paar

questies van meer belang hechten, dan zoude zij ons vrij onverschillig laten. Met die komst van de Arabieren staat namelijk hun godsdienst weer in nauw verband en naast den Arabischen invloed schijnt er ook een Perzische te bestaan. Hierover nu nog een enkel woord.

De oudste Arabische zeehandel ging uit van de Perzische golf en van daar, de zuidkusten van Perzie en de westkusten van Voor-Indië langs, zuidwaarts. Van den anderen kant kwamen de Chineezen en de Indiërs zelf dienzelfden weg langs noordwaarts, doch met het uitbreiden van den handel der Arabieren en Perziërs schijnt die der Indiërs en Chineezen ingekrompen, die der eersten zelfs zoo goed als geheel opgehouden te zijn.

Er waren reeds in oude tijden een paar belangrijke handelssteden op de westkust van Voor-Indië. Het tegenwoordige Barotj, toen Barygaza, en bij de Arabieren Beroch, in Goedjerate, werd later door Socrate als handelstad overschaduwd; Quilon, vroeger Koelan, in Zuid-Malabar, is nog altijd een plaatsje van naam, al is deze niet meer zoo beroemd als vroeger. In het begin der 9^e eeuw deden de Arabieren reeds belevaarten, vaarten liever, waarop handel met verkondiging van den Islam gepaard ging, naar Ceylon, waar de heilige Adamspiek hen aantrok, en op een van die reizen, uit Goedjerate ondernomen, zouden zij door een storm belooopen en op de kust van Malabar geland, aldaar den Zamorin, dat is den vorst des lands, tot den Islam bekeerd hebben. Van toen af waren de Arabieren aan die kust in groot aanzien.

In bijzonderheden weten wij van dit alles nagenoeg niets meer en ik weet niet of er over dit punt ooit zeer veel nieuw licht zal opgaan, hoezeer het, ten einde den oorsprong der Arabische godsdienst en heerschappij in den Indischen Archipel in een helderder licht te plaatsen, wel de moeite waard zou zijn dit nog eens opzettelijk te onderzoeken. Doch hetgeen wij nu reeds weten, doet ons de oorzak vermoeden, waarom wij vooral in de oudere geschiedenis van den Archipel, dien naam van Malabar en Goedjerate zoo menigmaal aantreffen, en ook die Perzische invloed laat er zich gedeeltelijk, ik zou niet willen beweren geheel, uit verklaaren. Landelijk kunnen wij er de reden uit opmaken, waarom de godsdienstige secte der Arabieren in den Archipel niet die der Hanafieten, die men in Engelsch-Indië het meeste aantreft, maar die der Sjafieten is, die in Egypte en Arabie thuis is. De Arabieren van Malabar namelijk be-

hoorden tot de laatstgenoemde secte en het schijnt vrij wat eenvoudiger aan hen de verbreiding van den Islam in den Archipel toetschrijven, dan het Sjafitisme uit Kairo te doen komen, zoo als de schrijver van het "Précis de jurisprudence musulmane selon le rite Châfeite" gedaan heeft.

Leiden, Augustus 1872.

Dr. J. PIJNAPPEL.

ENKELE AANMERKINGEN OP WALLACE'S INSULINDE

(uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door Prof. P. J. VETH)

Ik weet niet of ik er toe zou gekomen zijn deze aanmerkingen mee te deelen, wanneer er niet eene zekere zelfverdediging bij in 't spel ware gekomen. Er wordt namelijk in dit werk gesproken over eene grenslyn tusschen Azie en Australie. Die grenslyn speelt daarin eene zeer belangrijke rol. Zij wordt gezegd te beginnen tusschen Bali en Lombok, verder door straat Makassar en de zee van Celebes te loopen en te eindigen tusschen Magindanan en de Talaar-eilanden. Zie hier wat de vertaler daarvan zegt in eene aantekening op bl 34 van het 1ste deel: „Het hier meegedeelde omtrent het verschil in voortbrengselen tusschen Bali en Lombok en de diepe zee tusschen beiden, is nieuw en te meer verrassend, daar wij Nederlanders gewoon zijn Bali en Lombok, als bij elkander behorende eilanden, in éénen adem te noemen, en daar ook in onze handboeken over de geographie van Ned. Indie doorgaans die eilanden te zamen bij de groep van Java worden gevoegd. Zoo zegt byv. Prof. Pynappel, Geographie van N. I. bl 153: „'t Schijnt derhalve zeker genoeg dat Bali en Lombok slechts als dalen te beschouwen zijn, zoo laag dat de zee ze tot eene aanzienlyke hoogte overstroomt.“ De vraag rijst hoe deze meening, waarvan de ongegrondheid thans zoo duidelijk blijkt, heeft kunnen veld winnen. Waarschijnlijk heeft vooral de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden daartoe aanleiding gegeven, en ofschoon zeker dikwijls Nederlandsche ambtenaren van het eene naar het andere eiland zijn overgestoken, is dit waarschijnlijk zelden het lot geweest van personen met genoegzame natuurkennis toegerust om het onderscheid tusschen beide eilanden te waardeeren. De eenige mij

„bekende natuurkundige die beide eilanden bezocht, de heer
 „Zollinger, heeft inderdaad reeds op onderscheidene punten van
 „verschil tusschen de Flora en de Fauna van beide eilanden
 „opmerkzaam gemaakt (volgt eene aanhaling). Doch bij den
 „heer Zollinger zijn dit losse, op zich zelve staande opmer-
 „kingen, niet, gelijk door Wallace, met eene algemeene be-
 „schouwing van den Archipel in verband gebracht, en daarom
 „hebben zij weinig aandacht getrokken.”

De vraag, hoe die meening, dat Bali en Lombok geographisch bij elkaar behooren, heeft kunnen veld winnen, had mijn vriend V. niet lang in onzekerheid behoeven te laten, daar hij die op bl. 256 van zijne eigene vertaling reeds vrij voldoende beantwoord vindt: „Hoezeer zij (die beide eilanden) ook in uitwendig
 „voorkomen en physisch karakter op elkander gelijken,” zoo lees ik daar, „in hunne natuurlijke voortbrengselen vertoonen
 „zij een verbazend verschil.” Hun uitwendig voorkomen en physisch karakter, die waren het welke mij, niet kategorisch, want er konden andere zaken bijkomen, die de kracht van het bewijs dat er uit te putten is, weer verzwakten, maar toch met genoegzame zekerheid de stelling deden uiten, dat beide landen zamenhangen. Ik geloof dat het voldoende is te verwijzen naar hetgeen er in mijn boekje aan die aangehualde woorden voorafgaat en waarop het woordje „derhalve” in hun aanvang betrekking heeft en dat het onnoodig is dat alles hier uitteschrijven. Ook daar had dus het antwoord op die vraag kunnen gevonden worden. En dat antwoord ligt zoo voor de hand, dat ik mij dat andere, dat Prof. V. voor waarschijnlijk houdt, als zou vooral de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden daartoe aanleiding gegeven hebben, maar niet zal aantrekken. Mogelijk dat anderen een verband zien tusschen zulk een band en een geographischen zamenhang, voor mij heeft op geographisch gebied de uitdrukking Commissaris voor de eilanden Bali en Lombok even weinig gezag, als de uitdrukking Nederland en zijne overzeesche bezittingen het heeft, die wij niet minder gewoon zijn nevens elkaar te hooren als Bali en Lombok, om aan een geographisch verband tusschen Nederland en die bezittingen te doen denken. — Op eene andere plaats van zijn werk, op bl. 363 dl. I, spreekt Wallace ook wel niet woordelijk van eene geographische verbinding, maar indien dit niet juist het punt in quaestie was, zou niemand er aan twifelen, dat hij zulk eene bedoelde. Het is daar, waar

by over het ontstaan der kleine Soenda eilanden handelende, het volgende zegt: „Het feit dat de eilanden Bali en Lombok klein en bijna geheel vulkanisch zijn en een geringer aantal gewijzigde vormen bevatten dan de andere eilanden, schijnt inderdaad op hun betrekkelijk jongen oorsprong te wijzen. Een wijde arm der zee heeft dus waarschijnlijk hunne plaats ingenomen op het tijdstip, waarop de afstand van Timor tot Australië het geringst was; en terwijl de onderaardse vuren de nu vruchtbare eilanden Bali en Lombok langzaam opbouwden, zullen vermoedelijk de noordelijke stranden van Australië allengs tot beneden den Oceaan zijn gezonken.” Wanneer dit niet een geographischen samenhang veronderstelt, wat verlangt men dan? Twee eilanden, langzaam door onderaardse vuren opgebouwd en boven de watervlakte verschenen, in uitwendig voorkomen en physisch karakter zeer sterk op elkander gelijkende: het zal toch niet vernietel zijn tusschen die beide een geographisch verband te vermoeden? Want wat verstaat men onder deze uitdrukking? Immers den samenhang van grootere of kleinere massa's land, die, ofschoon door water gescheiden, in hun structuur en uiterlijk voorkomen ten naauwste overeenkomen. Wanneer dus, zoo als bij Java en Bali en Lombok, de geologische structuur, voor zoover die bekend is, geen twyfel omtrent dien samenhang doet rijzen, en de zeestraten, zoo zij al, gelijk straat Lombok, van zekere diepte zijn, in hare engte en sterke stroomen eene reden geven voor die meerdere diepte, dan geeft ons zelfs het meest verbazende verschil der Fauna geen grond om aan zulk een samenhang te twyfelen.

De vertaler hier ligt de oplossing van het raadsel — heeft namelijk twee zaken verward, die niet by elkaar behooren. Ik spreek van eene geographische grenslijn, hij, of liever Wallace, van eene zoologische. Wallace heeft niet aan eene geographische gedacht, al geven zijne woorden, zoo als die op bl. 13, waar hij uit het verschil in diepte der zeeën die grenslijn opmaakt, licht aanleiding tot die verkeerde opvatting. Dat verschil tusschen eene geographische grenslijn, die op den tegenwoordigen toestand berust, en zijne zoologische, by welke hij zoo dikwijls de oudere toestanden ter verklaring noodig heeft, waarbij dan tevens aan zijne verbeelding vrij spel gegeven is, kan hem niet duidelijk voor den geest gestaan hebben. Is het waar dat de zee langs die geheele lijn plotseling zoo zeer in diepte toeneemt en zij dit nergens elders doet, dan geeft mij

dit een sterk vermoeden van het bestaan aldaar eener natuurlijke, geographische grens; maar zie ik dat bij Bali en Lombok die grens hapert, dat daar, niettegenstaande het vermoedde bestaan dier lijn, grond is om den zamenhang dier eilanden aantenemen, dan schort ik, wat de geographie betreft, mijn oordeel op; de zoölogie mag haren weg gaan.

En waarom zou dan ook de Flora niet met evenveel recht een woord mogen inbrengen? Welnu, deze trekt dwars door straat Soenda de grenslijn harer Soendasche provincie, welke alle eilanden bevat die van Java af tot de Zuidwester-eilanden toe als eene keten zamenhangen, en die wederom in twee onderdeelen vervalt, waarvan het oostelijke, gekenmerkt door casuarines en Nieuw-hollandsche geslachten, midden op het eiland Java begint. Zij, de Flora, geeft dus weder andere lijnen. En de anthropologie geeft nogmaals andere.

Met dat al imponeerde die aanteekening mij in den beginne in zulk eene mate, dat ik mij boog voor het gezag van den Engelschman, dat zoo nadrukkelijk door den vertaler ondersteund werd, en meende een bewijs te leveren, dat 't mij niet te doen was om eens opgevatte meeningen vol te houden, zoo ik in de nieuwe uitgaaf van mijn atlas van Nederlandsch Oost-Indië op de algemeene kaart die grenslijn van Wallace overnam. Nu ik echter het geheele werk van dien schrijver doorgelezen heb, zou ik liever willen, dat niet gedaan te hebben. De vraag toch naar de grens van Azië en Australië is eigenlijk die naar eene natuurlijke grens tusschen die beide werelddeelen. Maar zulk eene natuurlijke grens is niet overal te vinden, waar er naar gevraagd wordt. Doorgaans wordt zij zelfs te vergeefs gezocht. Doch ook daar waar zij bestaat heeft men er zich gewoonlijk weinig aan gestoord, zoodat de meeste grenzen conventionele zijn. Ook die van den Oost-Indischen Archipel zijn geen andere, en daar de grenzen van Azië en Australië met deze in het naauwste verband staan, zoo kan die Archipel of geheel tot Azië, zoo als gewoonlijk geschiedt, of geheel tot Australië gerekend worden. De natuurlijke grenzen van den Archipel zijn, zoo zij ooit bestaan hebben, tegenwoordig, voor zoover onze kennis rijkt, door de zee uitgewischt. Doch vraagt men naar die der menschenrassen of der Fauna of der Flora, dan zal men eerder een antwoord vernemen. Wallace is zoöloog: daarom is de zoölogische grenslijn bij hem toongevend; bij een ethnograaf of een botanicus zullen de andere meer gelden,

want dat zij elkander niet dekken, dat zagen wij reeds voor de Flora, en voor de anthropologie geeft Wallace zelf (II. 491 vg.) weder eene andere lijn ¹ aan; waarom zullen wij geographen die van de Fauna nu toch nog boven de andere moeten huldigen?

Hoe boeiend de lectuur van het werk van Wallace zij — en voor zoover de onderhoudende stijl daartoe het zijne bijbrengt, geloof ik dat de vertaler zich een deel van dien lof mag toe-eigenen — toch kan ik het oordeel niet onderschrijven dat deze in zijne voorrede er over uitspreekt. Ik moet erkennen dat ik den „genialen blik die de verspreide feiten weet samen te vatten — en er gevolgtrekkingen van indrukwekkende stoutheid en verrassende nieuweheid uit weet af te leiden“ er niet in zie. Ik wil den lezer zelf laten oordeelen. Aan het einde zijner beschrijving van ieder der verschillende groepen van den Indischen Archipel geeft W. eene algemeene natuurhistorische beschouwing, die strekken moet om den toestand te verklaren der tegenwoordige Fauna dier eilanden of liever om de geologische geschiedenis te geven, waaruit die toestand zich verklaren laat. Nemen wij de Timor-groep, waartoe Bali en Lombok bij hem behooren. Een aantal van 188 soorten van vogels, waarvan ruim 90 te wijl over den Archipel verspreid zijn om ze hier mee te rekenen en 7 soorten van landzoogdieren (waaronder evenwel de gewone meerkat, zeker niet minder algemeen verspreid) geven den schrijver den grond voor zijne beschouwing. Hij geloof niet dat Timor ooit rechtstreeks met Australië heeft zamengehangen, maar dat op hetzelfde tijdstip, waarop in ééne richting de versmalling der zee tusschen Australië en Timor plaats greep, er eene groote afscheiding moet geweest zijn aan de andere zijde van de keten, alwaar tot een tamelijk nieuw tydvak een breede scheidsmuur tusschen de groep van Timor en Java zal hebben bestaan, waar toen eene wijde zee arm waarschijnlijk de plaats heeft ingenomen van de eilanden Bali en Lombok, en dat, terwijl de onderaardsche vuren die nu vruchtbare eilanden langzaam opbouwden, vermoedelijk de noordelijke stranden van Azie allengs tot beneden den Oceaen zullen zijn gezonken. De veronderstelling van deze of dergelyke veranderingen schijnt hem noodig om ons te doen begrijpen hoe het komt, dat, terwijl de vogels

¹ Daar ik mij nog steeds blij vliegen over dit onderwerp eenmaal iets erger te zullen kunnen handelen dan ik het hier zou kunnen doen, zoo inhoud ik mij van aanmerkingen op Wallace's anthropologische stellingen ghehoed.

van deze groep over het geheel bijna evenzeer Indisch als Australisch zijn, toch de soorten, die aan die groep bijzonder eigen zijn, voor het meerendeel een Australisch karakter dragen; als ook, waarom zulk een groot aantal Indische vormen, die zich over Java heen tot Bali uitstrekken, geen enkelen vertegenwoordiger naar de verder oostwaarts gelegen eilanden hebben overgebracht. Het feit dat niet één van die landzoogdieren Australisch of naauw met eenigen Australischen vorm verwant is, versterkt in hooge mate zijne meening dat Timor nooit een deel van Australië heeft uitgemaakt. In dat geval toch zou daar zonder twijfel wel eenige kangaroe of ander buideldier worden aangetroffen. Het is zeker moeilijk van de aanwezigheid van sommige onder de weinige zoogdieren van Timor rekenschap te geven, inzonderheid van de tijgerkat en het hert; wij moeten echter niet uit het oog verliezen, zegt hij, dat deze eilanden en de tusschenliggende zeeën gedurende duizenden en misschien honderdduizenden jaren aan vulkanische werking zijn blootgesteld geweest. Het land is opgestuwd en weer gedaald; de zeeengten zijn versmald of verbreed; zware stortvloedden hebben telkens en telkens weer vlakten vernield en honderden woudboomen naar zee gevoerd, zooals bij vulkanische uitbarstingen zoo dikwijls op Java gebeurd is, en het is niet onwaarschijnlijk dat eenmaal in duizend of tienduizend jaren een gunstige zamenloop van omstandigheden de verhuizing van een of twee soorten van landdieren van het eene eiland naar het andere zal hebben bevorderd. — Stout en verrassend is het zeker den schrijver zoo ter wille van eene enkele diersoort, van een tijgerkat, die uit Java naar Timor moest overgebracht worden (want de herten houdt hij voor zeer waarschijnlijk ingevoerd door den mensch), zoo over duizendtallen van jaren en over convulsies van zeeën en landen te zien beschikken, maar genialiteit zou ik dit nog niet durven noemen.

Ik wil nu van de gelegenheid gebruik maken om nog enkele vragen en opmerkingen ten beste te geven, waartoe de doorlezing van Wallace's werk mij aanleiding gaf. Ik ben het echter volstrekt niet met het doel gaan lezen om later daarover aantekeningen publiek te maken, zoodat mij hier of daar wel iets ontgaan zal zijn.

Dl. I blz. 6. De opmerking, dat de aardbevingen op vele eilanden zouden dienen tot tijdpunten om er gewichtige gebeurtenissen naar te berekenen, is mij nieuw, althans ik herinner

mij niet zo ooit vernomen te hebben, wel het tegendeel, dat namelijk de inlanders zulke zaken spoedig vergeten zijn; waar W. in gebreke is gebleven er voorbeelden van te geven, had ik van den vertaler een enkel woord hierover en naar aanleiding daarvan het een en ander meer over dergelijke wijzen van tijdrekening verwacht, daar het menigeen misschien gaan zal als mij, dat hij wel wat meer over dat onderwerp had willen hooren. Hoe bijvoorbeeld de inlander zijn ouderdom naar dien van den boom berekent, die op den dag zijner geboorte geplant is, is bekend genoeg. De bekende Maleische schrijver Abdoellah geeft er in zijne Reis van Singapore naar Kēlantau (Mal. nitg. blz. 73) een merkwaardig voorbeeld van, waar hij verhaalt, dat eene oude vrouw, op de vraag, hoe oud zij wel was, hem op een klapperboom wees, die reeds oud begon te worden en die door haar geplant was toen haar klapperboom, dat was die welken men op den dag harer geboorte geplant had, was gestorven. Mij dunkt, het is bijna onmogelijk dat Abdoellah die gewoonte niet kende, en toch zegt hij: toen ik dit hoorde kon ik mij niet inhouden en lachte hard op. Men ziet het, Abdoellah is ook al geen echte Maleijer meer.

I. blz. 107 *Kīra* is niet alleen op Sumatra, maar algemeen in 't Maleisch de gewone naam voor aap; in het Laag-maleisch heeft het Soendasche (?) *monnjet* dat woord verdrongen.

Dat woord Laag-maleisch doet mij nog aan iets anders den n. te weten aan den titel van het werk. Ik lees daar: Insulina, -het land van den orang-oetan." Die spelling *orang-oetan*, hoe goed ook gemeend (vroeger heb ik zelf zoo gespeld) is aftekeuren. Wanneer men namelijk dien naam *orang-oelang* gespeld ziet, meent men dat *oelang* niet meer bosch, wat dan toch de bedoeling is, daar de beteekenis van den naam bosch-mensch moet wezen, maar schuld beteekent, en verbetert daarom *oelang* in *oetan*. Doch ten onrechte. *Oelang* is de Laag-maleische uitspraak van *oetan*, even als bijvoorbeeld *areng* die van *aren*, *Bintang* die van *Bintan*, en alleen in het Laag-maleisch is het woord *orang-oetan* de naam van dien aap; in goed maleisch, waar het toch ook een zeer gewoon woord is, beteekent het nooit iets anders dan een wilde, een onbeschaaftde, nooit zulk een aap. Bedoelt men dus dien aap, dan moet men *orang-oelang* blijven zeggen en spellen, want dit is in het Laag-maleisch de naam en alleen met die Laag-maleische spelling heeft dat woord die beteekenis. Nu staat er op den titel: -het land van den wilde."

I. blz. 146. Voor die bijenboomen had ook naar Schwaners Borneo, I. 86, mogen verwezen zijn.

I. blz. 256. Ik vind het onbegrijpelijk hoe men met zooveel vertrouwen kan spreken over de structuur van binnenlanden, waar nog nimmer een Europeaan geweest is. Dat Borneo uit bergketenen bestaan zou, die uit één middenpunt uitstralen, is wel het algemeene zeggen; ik wil ook de mogelijkheid niet ontkennen, dat dit zoo is; maar het is nog in 't geheel niet bewezen en de voorstelling van eene diagonale keten met vertakkingen van weerszijden, ongeveer zoo als ik dat in mijne geographie heb voorgesteld, acht ik, naar hetgeen wij er van weten, waarschijnlijker.

I. blz. 260, n° 8. Dit is niet juist. De Engelsche commissaris, die te Maulmein, de hoofdstad van Zuid-Martaban of Amherst (eig. de naam der haven van Maulmein), resideert, is ook met het bestuur over Tenasserim belast.

I. blz. 237, n° 3. Dien naam, Sěboentang, dien ik niet voor juist houd, maar waaraan zich een vrij groote omhaal van zaken hecht, die hier misschien minder op haar plaats zijn, laat ik thans ongemoeid.

I, bl. 457 op het einde. Misschien ware hier aanleiding geweest om een woord te zeggen over het instinct dat de inlanders heeten te bezitten voor het opmerken der windstreken en waarvan staaltjes plegen verhaald te worden, die niet verdienen zoo maar aanstonds voor onwaarheid te worden gehouden, omdat wij ze niet weten te verklaren. Vrg. II, 182, waar iets dergelijks gevonden wordt, als hetgeen hier verhaald is.

II. bl. 176. Naar het mij voorkomt was het hier beschreven schip geen ander dan de welbekende Boegineesche padoewakan, de gewone soort van schepen, waarmee de Boeginezen den geheelen Archipel doorzeilen. Het zijn over 't algemeen slechte zeeschepen, die zwaar stampen en altijd met den wind mee moeten zeilen, daar zij door de massa hout, die boven water is, en hun kortheid bij zijdelingschen wind licht afdrijven. Het is wel jammer, dat de vertaler hier de gelegenheid verzuimde om over inlandsche schepen en scheepvaart het een en ander meedeelen, iets waarvoor onze ethnographische verzameling hier wel de stof had kunnen leveren, zoo als mede de verhandeling van de Bruijn Kops over de Zeevaart in den Indischen Archipel, Tijds. van Ind. Nijverheid, dl. I. Ook over vlerkpraauwen (Wallace I. p. 528) ware daarin het noodige te vinden geweest. Misschien

heb ik ongelijk met van die aantekeningen zooveel meer uitvoerigheid verwacht te hebben, maar wanneer ik zie hoe de Fauna door den vertaler in zijne noten met voorliefde behandeld is, dan kan het mij wel leed doen, dat de ethnographie zoo daarbij ten achteren staat. Mij dunkt, dit komt niet overeen met de belofte door den vertaler in zijne voorrede (blz. XI) aan zijne lezers gedaan, dat hij hun al die inlichtingen wenschte te verschaffen, waardoor zij het boek ten volle verstaan en genieten konden. Immers hij zal zich toch in de eerste plaats niet zoïlogen van beroep hebben voorgesteld, voor wie het boek nu eigenlijk de meeste waarde heeft. Al had het door den aard van het werk zelf bestaande overzicht ook niet geheel kunnen weggenomen worden, het komt mij voor, dat dit door de aantekeningen toch wel eenigszins had kunnen opgewogen zijn.

II. bl. 211, n°. 2. Zou *ella* niet eenvoudig met het Maleische *ke'la* te vergelijken zijn, dat *aan iets trekken*, doorgaans om het voort te trekken, beteekent, ook al is er geen hoeraatje bij?

II. bl. 308. Ter nadere toelichting van hetgeen hier voorkomt over het punt waar Insulinde zich ten opzichte der seizoenen in een oostelyk en westelyk deel splitst, had ik wel eene aantekening gewenscht naar aanleiding van hetgeen ik daartoe in myne geographie heb geschreven, omdat ik daarin van de gewone voorstelling, die ik ook hier terug vind, eenigszins ben afgeweken. Is myne voorstelling onjuist, dan ware hier gelegenheid geweest haar te verbeteren.

II. bl. 331. Misschien zal tot deze schijnbare bloemkousheid der woorden ook wel eens bydragen, dat de boomen veelal zoo hoog zijn, dat men met het onbezorgde oog niet altijd kan waarnemen, welke in bloei staan. Vrg. Jungblut, Java I 357.

II. 510. «Waarom zou de beschaving der volken van het oostelyke Indragien Europa niet evenzeer veredelend op de oostelyke volken kunnen werken als die der Romeinen? Maar voor zulke herscheppingen zijn eenwen noodig, en om zich in het vooruitzicht daarvan te kunnen verblijden, moet men omtrent de vatbaarheid van den Maleischen stam voor een gereefte cultuur minder sceptisch zijn, dan de heer Wallace is, en zonder genoegzame redenen, telkens in dit werk is te hooren. Wanneer ik op deze woorden niet reageerde, zou men stilzeggende te recht als eene instemming er mee worden uitgelegd. En dit mag niet. Ik deel Wallace's gevoelen geheel. Dergelyke uitdrukkingen, als hier «zonder genoegzame redenen», zijn, wanneer

zij zich tot die kategorische bewering bepalen, dikwijls, en zoo ook hier, al naar gelang van dengeen, die er zich van bedient, meer of minder imponeerende phrases, waar men zich bij gebrek aan bewijs mee tracht afstemmen. Want een kort en bondig bewijs voor de zaak weet ik niet ooit gehoord te hebben. Wel heb ik er een van het tegendeel. Verlangt gij het te vernemen? Zie hier: Indien het Maleische ras dien aanleg tot hoogere ontwikkeling bezat, dan had hij zich moeten openbaren: dit heeft hij echter nooit gedaan, niettegenstaande de gelegenheid er toe bestond: ik besluit dus dat de aanleg zelf ontbrak. Want wanneer de voorwaarden voorhanden zijn, waaronder dit of dat met of aan iets geschieden moet en het geschiedt niet, dan mag ik besluiten tot het niet voorhanden zijn van datgene, waaraan of waarmede dat moest plaats hebben. Gij zegt, de beschaving der Romeinen heeft veredelend gewerkt op die der overwonnen volken, waarom zou die der volken van het hedendaagsch Europa niet hetzelfde doen? Ik antwoord met hetgeen ik reeds in mijne Geographie zeide: „Wanneer wij zien hoe de bevolking
 „der Oost-Indische eilanden, na zeker eeuwen lang in hunne
 „bosschen voortgeleefd te hebben, de eene stam van de andere
 „slechts door meer of minder bedrevenheid in het zich ver-
 „schaffen van dagelijksche levensbenodigheden onderscheiden,
 „wederom eeuwen lang — minstens vijftien — onder den
 „invloed van Hindoesche geestbeschaving gestaan heeft; maar
 „dat de geest van het Hindoeïsme, in plaats van door zijne
 „aanraking eene geestelijke ontwikkeling bij de inlanders in
 „het leven te hebben geroepen, die zelfstandig rijpte, toch niet
 „anders dan een geheel afhankelijk navolgen van een gegeven
 „voorbeeld bij hen heeft kunnen opwekken, zóó zelfs, dat waar
 „dit voorbeeld, gelijk in de literatuur, uit den aard der zaak
 „tot meer zelfstandige navolging dwong, deze hoogst gebrekkig
 „was, — moet men dan niet tot het besluit komen, dat het
 „volk niets uit zich zelf geworden is, maar al wat het ge-
 „worden is te danken heeft aan anderen? Trouwens waar de
 „aanleg tot zelfstandige ontwikkeling ontbreekt, kan hij niet
 „van buiten aangebracht worden. De geschiedenis der Maleische
 „beschaving geeft ons recht tot het vermoeden, dat het Maleische
 „ras dien aanleg, die kiem van hoogere, van zelfstandige geest-
 „beschaving ten eenenmale mist.”¹ Bestond die kiem, dan

¹ Een scherp contrast met deze voorstelling vormt die, welke ik in het juist uitgekomen September-nummer van het T. v. N. I. op bl. 166 en volg. lees.

had die zich reeds lang geleden ontwikkeld, dan moest zij zich ontwikkeld hebben, dan was er eene eigenaardige Maleische beschaving ontstaan, geen Hindoesche, geen Europeesche, maar eene eigene beschaving, zoo als ook de Chineezen en de Japanneezen de hunne hebben. Bestaat die thans? De Hindoesche invloed is over de bewoners van den Archipel heengegaan, ik zeg niet zonder gevolgen, zonder blijvende gevoigen zelfs, maar zonder eene kiem tot leven te wekken, die, gelijk overal in de natuur waar zij bestaat, door uitwendigen invloed moet opgewekt worden, in de zichtbare wereld door warmte en vochtigheid, in de geestelijke door geestelijk contact; en nu werkt al weder sedert meer dan een drietal eeuwen de Europeesche invloed — maar alles blijft bij het oude. Heeft het Maleische ras in de wetenschappen of in de fraaije kunsten ooit iets degelijks gepresteerd? Want het handig navolgen zal men toch geen zelfstandig voortbrengen willen noemen? Zoo ook in het intellectuele onderwijs een inlander van aanleg; gij kunt er een vernis over heen brengen, maar zend hem naar de zijnen en onder de zijnen terug en weldra zal dat vernis er weer schoon af zijn. Laten de Europeanen Indië verlaten en binnen korten tijd, eerder misschien dan wij zouden durven denken, is Indië weer het Indië van voor eeuwen. — Moeten wij dus de inlanders maar aan zich zelve overlaten, daar wij toch zeker zijn kunnen, dat al onze pogingen om ze te beschaven tot niets zullen leiden? Immers neen; maar wij moeten ons een ander doel voor oogen stellen, dan wat wij ons elders kunnen voorstellen te bereiken. Wij moeten hen niet zoeken op te leiden tot zelfstandigheid, met het oog daarop, dat wij hen eenmaal aan zich zelve zouden kunnen en overlaten; tot die zelfstandigheid moet het bestuur van Nederlandsch Indië komen; de inlander kan dat niet. De inlander namelijk is een kind gelijk, maar met de bestemming om steeds kind te blijven. Er zal nooit een man van hem groeijen, daartoe mist hij de kiem. Welnu, dit voor oogen houdende zullen wij den inlander toch gelukkig kunnen maken en ons daarmee van een plicht jegens hem kwijten, dien wij door de verhouding, waarin wij nu eenmaal tot hem staan, meer aan hem dan aan anderen schuldig zijn. Want de grond, waarop die verplichting rust, is algemeene menschenliefde, doch die

Wat ik daar vind is nog veel fraaier dan het tafereel dat Crawford van de oude beschaving der inlanders oplevert en het ik, als tegenhanger van het mijne, in mijn Geographie op 178 bl. 200 en 201.

natuurlijk begint met hen die ons het naast zijn. Aan ieder het zijne. De inlander van Ned. Indië komt óns toe en wij mogen ons niet aan hem onttrekken, zoolang wij er onze eigene ontwikkeling niet voor behoeven te verwaarloozen. En om nu niet bij het zoo in 't algemeen uitspreken van dat principe te blijven staan, om geen aanleiding te geven, dat men, wat ik zeide, voor groote woorden houdende, zich daarvan afwende, zoo ga ik nog een stap verder. — Wij zullen den inlander dus geven wat hij naar zijne bestemming noodig heeft; wij zullen hem die kundigheden bijbrengen, waarmee hij gelukkig kan leven; geen hoogere wetenschappen, waaraan hij nooit iets zal hebben. Leer hem stoommachines maken, ik heb er niets tegen, maar voeg er geen theorie bij van hoogere mechanica, wier wetten de stoomkracht aan zich onderwerpen. Ga niet door op hetgeen gij in onze maatschappij te recht verlangt, dat zij het waarom der dingen begrijpen; dat zullen zij toch nooit leeren; leer hen, zoo als gij het de kinderen doet, eenvoudig, dat iets zoo en zoo is. Leer hen geen ars poëtica van Horatius, daar gij vooruit weet dat er nooit een dragelijk gedicht uit hun brein zal voortkomen. Maar onthoud hun nu ook al wat hun nadeelig is; reken er niet op, dat gij ze zoover zult brengen, dat zij als vrije menschen, dat is, niet onderworpen aan den dwang hunner lusten, zullen laten wat zij laten moeten; maak het hun onmogelijk dat zij zich aan opium en verkeerde dingen te buiten gaan, door hun de gelegenheid daartoe te benemen, en zoo het ook in Indië waar is dat luiheid is des duivels oorkussen, bedenk dan wat gij kunt om hen aan 't werk te houden, ten einde de noodzakelijkheid van straffen te voorkomen zoo er uit luiheid kwaad wordt bedreven; ofschoon — kwaad doen is ook een doen, en een echte luiaard doet niets. Maar met dat niets doen komt er ook niets in het huishouden en dan komen de behoefte en de nood, en de nood baart of kwaad of ellende: reken er niet op dat hij den inlander zal leeren bidden. Zorg dus, dat het zoover niet kome. En willen zij niet werken — wat zeer mogelijk is, niettegenstaande gij hun de gelegenheid geeft tot vrijen arbeid —, dwing ze dan om hun eigen bestwil. Men ziet, hoe algemeen het principe mag uitgedrukt zijn, het is vrij gemakkelijk het in toepassing te brengen. En men ziet ook, dat, met een volkomen scepticisme aan de vatbaarheid van den Maleischen stam voor hoogere cultuur, er toch geen gevaar bestaat, dat men ze zoo maar in 't wilde, op hunne manier, aan zich zelf over-

gelaten, zal laten opgroeijen. Laat men tevreden zijn met het mindere, waar het meerdere onbereikbaar is, en niet het mindere prijsgeven, omdat men het meerdere niet verkrijgen kan. Maar laat men de Maleische rassen niet ophemelen en zijne even fraaije als ijdele theoriën daarover niet gebruiken tot aankweeking van partijschap en ze vooral niet ten grondslag leggen aan algemeene maatregelen van bestuur of philanthropie.

En hiermede neem ik thans afscheid van het werk van Wallace, en nu de enkele bedenkingen, die ik er tegen had, mij van het hart zijn, maak ik, voor dat ik eindig, nog eens gebruik van de gelegenheid om te getuigen dat de lezing van het werk en van vele aantekeningen mij een genot was, hetgeen ik hoop, dat velen met mij deelen zullen.

Leiden, Sept. 1872.

DR. J. PIJNAPPEL.

DJĀJĀ BĀJĀ.

ZIJN LEVEN EN PROFETIEËN.

Het jaar 1800 A. J. en 1871 A. D.

Nog niet lang geleden maakten de couranten melding van eenige rustverstoringen, die in Midden-Java plaats hadden, en waarop de man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, een onmiddellijken invloed zou uitgeoefend hebben. Overleveringen en geschriften mochten wellicht tot dit vermoeden het hunne bijgedragen hebben, zeker is het, dat zijn naam in die dagen algemeen bekend raakte, en de mare zich van Oost- tot West-Java voortplantte, dat door zijn toedoen het tumult ontstaan was, of wel het vuurtje daartoe aangeblazen werd. Al mochten ook sommigen, door verschillende beweegredenen daartoe geleid, zijn naam niet openlijk durven uitspreken, hij zweefde niettemin op aller lippen, en als onmiddellijk gevolg vloeide daaruit de vraag voort: „wie is of was Djājā Bājā?” Als nu als algemeen antwoord op die vraag gezegd werd: „Djājā Bājā was een koning en profet, die het Javaansche volk voorspellingen heeft gedaan omtrent de rampen en vernederingen, die het te lijden zou hebben, alvorens tot macht en aanzien te geraken,” dan vervulde dit eenigen met zorg voor de toekomst; anderen, wellicht uit sympathie, begonnen mede te profeteeren, terwijl weer anderen medelijdend de schouders ophaalden. Geen dezer drie handelingen zijn goed te keuren, want waar de geschiedboeken eens volks, hetzij dan in zijn voor- of nadeel, voorspellingen behelzen, waaraan dat volk allicht vertrouwen hecht, dan zijn goed- of afkeuringen overbodig, doch een onderzoek naar de bron dier voorzeggingen aan te bevelen.

Weinigen hebben zich daarmee bezig gehouden, zelfs zij, die de profeten van het Joodsche volk van voren tot achter

en omgekeerd konden opzeggen, waren verwonderd te hooren, dat ook het volk, in welks midden zij leefden, een profet had. Ja, wat meer zegt, dat het volk met kinderlijke eenvoudigheid ook aan dien profet geloofde.

Zij, die geleerd hadden allerlei kwestieuse en mystieke zieners van uitheemschen oorsprong met ontzag te beschouwen, konden niet begrijpen, dat een volk vertrouwen stelde in de voorspellingen van een profet uit hun eigen stam, in hun vaderland geboren, opgevoed en gestorven, kortom uit de natie zelve voortgekomen. Zoo ooit dan wordt in Djaja Bâja de spreuk gelogenstraft: "Geen profet is geëerd in zijn eigen vaderland."

Hij toch, de nationale profet, vervult met eerbied en ontzag allen, die hem leeren kennen, en zoo de Javanen, even als sommige Christenen de gewoonte hadden om bij het noemen van een heilig persoon, een kruis te slaan, zoo zou zulks zeker bij het uitspreken van zijn naam niet achterwege blijven. Misgunnen wij hun dan ook dien enkelen profet niet; trachten wij veeleer door dien man en zijne voorspellingen en allegoriën te leeren kennen, ook te begrijpen, waaraan wij den eerbied en het ontzag, dat voor hem gekoesterd wordt, hebben toe te schrijven, en waarom, bij eenige rustverstoring op Java, zijn boek het allereerst tot vraagbaak strekt.

Ware de Javaansche letterkunde onder de Europeesche ingezetenen wat meer verspreid, zeker zou dan ook menige verwikkeling, die nu bij de minste kleinigheid sommigen met ontsteltnis om het hart slaat, uit die letterkunde zelve op te lossen zijn. Hoe velen zijn er echter niet, die schier een half menschenleven onder de Javaansche bevolking doorbrengen, en zelfs nooit notitie genomen hebben van hunne taal, laat staan van hunne taalkundige gewoonten. En diezelfde menschen klagen dan somwijlen nog, dat hunne eigene letterkunde in den vreemde zoo weinig bekend is.

De bronnen, waaruit men de geschiedenis en profetieën van Djaja Bâja kan leeren kennen, bestaan uit eenige handschriften, waarvan enkelen in druk zijn uitgegeven. De karakters, die ik heb kunnen raadplegen, zijn drie in getal, van verscheeften tijden en redactie. Het in druk uitgegevene bepaalt zich, voor zover mij bekend, tot eenige weinige aantekeningen in Kuhn's History of Java, vol. II, pag. 70, en de Zamenkomsten van Winter, IIe deel, biz. 248, doch wat wel het voornaamste is,

de „Sërat Djájá Bájá” voorkomende in de bloemlezing uit Javaansche geschriften van Dr. de Hollander. Van alle deze werken heb ik voor zoover noodig gebruik gemaakt. Voor de profetieën echter het meest van het hs. I. en van dat van Dr. de H., voor de allegoriën grootendeels van genoemde Zamen-spraken. Nog zie ik onder de handschriften in de Bibliotheek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap melding gemaakt van „Pratelannipoen ingkang kasëboet kitab masaral” n^o. CVI, terwijl onder n°. LXXXIX, 9, nog een ander geschrift wordt aangehaald. (Tijdschr. v. N.-I. 1870, II. 186). Ook Dr. de H. noemt op blz. 240 n°. 17 van meergemeld werk nog het boek „Pralambang” of het boek der voorspellingen, een geschrift dat aan Djájá Bájá wordt toegeschreven,

Mochten eenigen hiervan al verschillen van de door mij gebruikte bronnen, zoo kan dit onderscheid toch niet groot zijn, en zal het zich wel bepalen tot eenige verplaatsingen en bijvoegsels.

Het geschiedkundig en apocalyptisch gedeelte is te beknopt, dan dat andere uitweidingen dan uitlegging of beeldspraak van den overschrijver daaraan toegevoegd zouden kunnen worden. Alle lezingen komen hierin overeen, dat zij eene verkorte geschiedenis geven van Djájá Bájá's regeering, om daarna zijne profetieën en allegoriën te behandelen; doch het eene handschrift begint met de geschiedenis, een ander met de profetieën, een derde eindelijk met de zinnebeelden, terwijl dat, hetwelk Dr. d. H. gebruikt heeft, en zoo ook hs. I, met Java's eerste volkplantingen een aanvang neemt. De apocalypse van die geschriften bestaan, zoo als reeds gebleken is, uit twee rubrieken. De eene omvat alle profetieën omtrent de rijken met hunne vorsten, die achter elkander na Djájá Bájá's dood zullen opkomen, bloeien en ondergaan. Hierin worden plaatsen en jaartallen vrij duidelijk vermeld. De andere rubriek omvat ook voorspellingen omtrent diezelfde rijken, doch de geheele profetie bestaat uit eene korte symbolische zinsnede, het best door het woord allegorie weder te geven. Dan, daar die zinnebeelden zeer onbestemd zijn opgeschreven, blijft ook de verklaring duister, en al heeft Winter in zijne Javaansche Zamen-spraken, die nog zoo duidelijk verklaard, toch staat het elken Javaan vrij, afgescheiden van de Solosche uitlegging, er eene eigene verklaring aan te geven, waarvan, wat de toekomstige gebeurtenissen betreft, een ruim gebruik kan gemaakt worden (1).

Bij de behandeling van bovengeenoemde geschriften heb ik

bijzondere uitdrukkingen of weinig voorkomende woorden aan het einde van dit opstel verklaard, met aanwijzing van de bron en het geschrift, waarin die uitdrukking of dat woord voorkomt. Wat de handschriften betreft, ik heb die met I, II en III gemerkt. Het handschrift I heeft met dat van Dr. d. H. veel overeenkomst, doch het is wat uitgebreider, daar er eenige bijzondere beschouwingen in worden opgenomen; hs. II kan beschouwd worden als een uittreksel uit hs. I, terwijl n° III de profetieën en gelijkenissen te zamen behandelende, tevens bij de meesten de Tjondrä Sangkalâ aangeeft (2). Dit laatste zou nu wel voor het geschiedkundig gedeelte het duidelijkst zijn, zoo de geschiedenis niet een aantal dier jaartallen logenstrafte.

In verband met een en ander laat zich de geschiedenis van Djaja Bâja het best verdeelen in

- I. Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dâhâ (Kediri).
- II. Djaja Bâja, als koning van Dâhâ, profet, wijsgeer, leeraar, sterrekundige, enz.
- III. Zyne profetieën.
- IV. De allegorien.

terwijl, tot besluit, een onderzoek kan dienen naar de waarde dezer geschriften, de taal waarin zij geschreven zijn, en den tijd waarin die voorspellingen geboekt werden.

I.

Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dâhâ.

Hoeveel wetenschappelijke nasporingen, wat aangaat beschrijvingen van ruïnen, het ontcijferen van beschreven steelen of het verklaren der babads, op Java ook bereds gedaan zijn, zoo zal de oudste geschiedenis, met name tot aan de opkomst van Dâhâ wel immer een gesloten boek voor ons blijven. Ook na de opkomst van dit rijk tot aan den tijd dat Madagascar als zelfstandig rijk optreedt, zijn namen, jaartallen en feiten nog zeer onbestemd, doch de hier en daar verspreide oogenoemde ruïnen leveren door constructie, beeldhouwwerk en opschriften eenigzins een goede basis, waarop het gebouw der historie kan worden opgetrokken.

Streekt naar vergelijking van Java met den toestand van omringende rijken en eilanden, van eenige aantekeningen in

Chinesche kronieken of elders opgenomen, van den invloed dien de Indische beschaving op Java heeft uitgeoefend en van de verwarde overleveringen in de oudere babads vermeld, kan een verhaal gemaakt worden, dat voor eene kroniek van Java zou kunnen doorgaan, indien men niet wist, dat namen van vóór-Indische en andere Javaansche rijken, steden en koningen door elkander zijn opgegeven geworden, als uitsluitend tot Java te behooren.

De legenden van Bhattára Goeroe met zijne twee zonen Bhattára Wisnoe en Bhattára Brámá, van Adji Sáká, vorst van Mëndang Kamoelan, van het rijk Ngastiná enz., zijn verhalen die men in de daarover handelende boeken lezen kan ¹⁾. Genoeg zij het dus hier te melden dat in de 5e of 6e eeuw volkplantingen uit Hindostan aankwamen, die door hun invloed op taal, maatschappelijke gewoonten en instellingen der Javanen terugwijzen op eene vreedzame, doch langdurige verovering, die het kenmerk van oorsprong wel langzaam, doch zeker in den boezem van het volk heeft gegrifd. Dat het volk daarvan echter onbewust is, kan ons niet verwonderen, dewijl Islamitische overleveringen, hoe verward dan ook, de kennis aan de voormalige Boeddhisten verdrongen hebben. De oude geschiedenis van Java, zooals die thans den Javanen bekend is, is op die Islamitische overleveringen en vermengd met diabolie opgebouwd. De inleiding tot Djájá Bájá's geschiedenis, o. a. bij Dr. d. H. en hs. I voorkomende, kan hiervan tot voorbeeld dienen.

„De Allerhoogste beval den Sultan van Ngroem alle nog woeste landen te bevolken. De Sultan vraagt nu zijnen Patih, welk land nog onbevolkt is. De Patih hierop geene inlichting konnende geven, herneemt de Sultan: „wij zullen het dan vragen aan al de kooplieden, die op den Oceaan rondvaren.“ De kooplieden worden geroepen en ondervraagd; zij antwoorden, dat het het eiland Java is, veertig dagen zeilens in omtrek. „Patih,“ zeide de Sultan, rust 20000 huisgezinnen uit; wij zullen ze op Java overplanten.“ Toen werden ze met schepen naar Java overgebracht. Na 2 maanden waren er echter nog maar 20 huisgezinnen over, de overigen waren door de booze geesten verslonden. De 20 overgebleven huisgezinnen vluchtten naar Ngroem terug, en gaven den vorst verslag, dat de

---

¹⁾ Over de voorgangers van Djájá Bájá handelt voornamelijk het boek Parikösit.

anderen verdelgd waren geworden. Nu verzamelt de vorst alle pandita's, en hij sprak tot hen: „Help mij om de booze geesten van het eiland Java te verdrijven.“ De pandita's zeiden: „Indien U.H. het goedvindt, zullen wij ze door toovermiddelen verdrijven.“ Nu zijn die pandita's reeds op het eiland Java aangekomen, en hebben hunne toovermiddelen naar de vier streken des hemels uitgestrooid. Den daarop volgenden nacht werd er een geluid gehoord, als van een wind, die door het heelal loeit. De toovenaars zelve werden er bevreesd voor, zoodat zij ter middernacht nog niet sliepen. Het was het geschreeuw van de booze geesten, dat men in dien nacht hoorde; ze kwamen met de menschen echter niet in aanraking. Nadat die geesten verslagen waren, bezwijnden zij; dicht in elkander gerold, rolden zij verward en door elkander ter aarde. In verwarring draaien ze om en om en in allerlei bochten. Er waren ongeveer 10 millioen. In alle streken kon men hun gedruisch en gegil hooren. De ongeloofige geesten bezwijken, wel 90000, doch de geloovigen blijven ongedeerd, want zij waren der godsdienst getrouw en zonder schuld. Allen, ook de berggeesten nemen de vlucht naar den oceaan, zoodat geheel Java gezuiverd was, en den volgenden dag de zon weder heider te voorschijn kwam. Van dezen gunstigen uitslag wordt den Sultan van Ngroem kennis gegeven, waarop eene nieuwe kolonie van 20000 huisgezinnen naar Java gezonden werd. Zij ontgonnen de velden en hakten de bosschen om, en nooit had er eeng misdrijf onder hen plaats.

Al meer en meer breiden zich hunne sawahs en gogovelden uit; langs het noorderstrand varen handelsprauwen, en de voorspoed van het land neemt toe. Een vorst was er tot nog toe op Java niet geweest, ook hadden de menschen nog geen letterschrift. Zij leefden slechts als vogels. Doch 170 jaar (volgens anderen 300) na die hernieuwde volkplanting, stelde de Allerhoogste een koning aan; dit was het tydperk „Djaman Tirta“, en 100 jaar daarna verwekte God den vorst van Wirata.

It is onnoodig de verhalen der eerste rijken hier verder te vervolgen; het chronologisch overzicht daarvan is hierachter medegeleed.

Wirata wordt over het algemeen als het eerste rijk genoemd; van de overige rijken, die eenige zekerheid van bestaan opleveren, kunnen alleen Mëndang Kamoean en Prambanan worden opgegeven. Over Ngastina wordt ons gemeld, dat op den over-

wal een rijk van dien naam lag, welks vorst Praboe Djâjâ Bâjâ heette. Deze was een afstammeling van Ardjoenâ, en had (volgens sommige geschriften) een Patih Adji Sâkâ, die vele reizen deed, en ook het eiland Java ontdekte, waar hij eene kolonie stichtte.

Volgens het hierboven gegeven verhaal, zou die last van den vorst van Ngroem uitgegaan zijn. Doch hoe dit ook zij, de overlevering heeft gewild, dat Ngastinâ eene historische plaats onder de javaansche rijken zou innemen. Eene reeks van vorsten laat men verder over dit Ngastinâ regeeren, totdat de laatste, Djâjâ Bâjâ, de zetel van het rijk naar Dâhâ of het tegenwoordige Kediri verlegt. Volgens andere verhalen was Djâjâ Bâjâ afkomstig uit het rijk Wirâtâ of ook Měndaug Kamoelan.

Het jaar 800 wordt evenwel algemeen als zijn leeftijd aangenomen,

Dit, voor wat Oost-Java betreft.

Van West-Java zijn uit dien tijd weinig of geen oorkonden. Opperhoofden, uit de oudsten van het volk gekozen, bestuurden de kleine patriarchale staten. Door lichaamskracht of moed tot voorganger van hunnen stam benoemd, wisten zij die natuurmenschen door hunne overmacht te beheerschen, daarin bijgestaan door geestelijken, die de bevolking voorgingen in het aanbidden en vereeren van boomen of steenen, en voor zoover noodig, door waarzegging en voorspelling uit vogelvlucht enz. hun invloed versterkten. Ware er een groot en machtig rijk geweest, dan zou de overlevering daarvan wel melding gemaakt hebben; wij mogen daarom besluiten tot het bestaan van een aantal kleine stammen, steeds elkander beoorlogende en vernielende. De indische kolonisten schijnen zich meer in Midden- en Oost-Java te hebben opgehouden: slechts een klein gedeelte hunner trok door Cheribon naar Bantam, waarvan later een aldaar gesticht rijk, gewoonlijk Padjadjaran genoemd, de sporen droeg. Gemeenschap hebben echter Oost- en Midden-Java met West-Java weinig of niet gehad.

Bij de troonsbeklimming van Djâjâ Bâjâ was, zooals ons verhaald wordt, geheel Midden-Java tot aan Pasoeroean tot een rijk vereenigd, met de hoofdplaats Dâhâ. In hoever die groote uitgestrektheid gronds op den naam van "rijk" aanspraak kon maken, valt lichtelijk te beseffen, als men nagaat, dat wegen noch communicatie-middelen de verschillende deelen van zulk een rijk vereenigden, dat boepati's als leenmannen in

streken niet onmiddellijk bij de hoofdplaats gelegen, konden uitvoeren wat zij wilden, en dat de vorst van hun bestaan geene andere kennis droeg, dan als zij éénmaal 's jaars hunne opwachting ten hove kwamen maken. Doch ook dit huldebetoon werd, evenals het opbrengen van schatting veelal nagelaten, zoodat het geene zeldzaamheid was, zoo een vassaal zich van het hoofdrijk afscheurde.

Zulk een rijk als dat van Djaja Bâja en later dat van Mâdjâpahit bestond dan ook meer in naam, dan in werkelijkheid. Er was geen eenheid en band en van daar dat zoovele rijken nevens elkander opkwamen en vergingen. Zij, die zich een aanhang konden vormen, stichtten een rijk en de bevolking beschouwden zij als hunne slaven, waarmede naar goedvinden kon gekandeld worden. Kunsten en wetenschappen konden onder zulke omstandigheden zelfs niet geboren worden, doch eene gunstige verandering ontstond er, toen de Indische beschaving van eeuw tot eeuw zich hoe langer des te meer over Java verbreidde, en van lieverlede de toemeloze willekeur van dat groot aantal dwingelanden gebreedeld werd. Het is door den invloed van die Indische beschaving op Java, dat het rijk Dâkâ zich boven de anderen, met name de meer oostwaarts gelegen landen kon verheffen.

II.

Djaja Bâja als koning en profet.

Djaja Bâja verplaatste dan omstreeks 800 A. J. (901 A. D.) de hoofdstad naar Dâkâ.

Als teken van aart, dat hij geleefd heeft, zoo kan dit opgegeven jaartal toch niet juist zijn. Overleveringen en de aan hem toegeschreven profetieën pleiten daartegen. Het wordt ons voorgesteld een kundig man te zijn, een voorstander van ontwikkeling. Als zoodoortig wordt hem de bouw van de nog te weinig bekende tempels in Bâtar, bekend onder den naam van Pôrtara, toegeschreven. Dit hoofdgebouw is bebesteld met tafereelen uit de geschiedenis van Râma, en waarschijnlijk heeft de beëindigende tafereelen gekozen naar aanleiding van Râma's geschiedenis uit het Sanskrit in de Kāvyaal overgebracht door Eugeo Pôrtâ in de 9e of 10e eeuw. Een tweede tempel heeft tot opzigt een jaartal, dat uit vier cijfers bestaat, en wijt ons

op een tijd terug, volgende op de eeuw, waarin Empoe Poejwá zijn Râmâjana schreef.

Ook zou, volgens de geschriften over Djájá Bájá, die in chronologische berekening vrij wel met elkander overeenkomen, na onnekomst van twee geslachten de suprematie van Java overgaan op de rijken Djenggála, Singásari, Ngoerawan (d. i. zuid-oostelijk Rembang) en Kediri (3); deze maken na 100 jaar plaats voor het rijk Padjadjaran, en dit weder, ook na 100 jaar, voor Mádjapahit. Ook dit rijk bestond 100 jaar (4), en daar zijn ondergang in 1400 A. J. plaats had, verkrijgen wij door terugtelling voor Djájá Bájá's leeftijd p. m. 1000 A. J. 1095 A. D. Dit jaartal nu komt vrij wel overeen met den tijd dat de Râmâjana overgezet en de Panatarau gebouwd werd. Kediri heeft zeker, ten opzichte van de Indische beschaving in dien tijd de hoogste vlucht genomen. Reeds vier- of vijfhonderd jaar was het geleden dat Boeddhistische kolonisten op Midden-Java aanlandden; allengs hadden zij zich oost- en zuidwaarts uitgebreid, totdat eindelijk hunne afstammelingen of wellicht kolonisten zelve zich ook in het Kediri'sche nederzetten (5).

Djájá Bájá dus, aan wien later zooveel geleerdheid en bovenaardsche kennis is toegeschreven geworden, zal dan waarschijnlijk wel niet anders geweest zijn dan eene personificatie van den hoogsten trap van ontwikkeling, die de Indische beschaving in die streken bereikt heeft, doch als elders heeft ook hier de overlevering hem tot vorst gemaakt. Hij zelf was Boeddhist (6), doch omhelsde naderhand het mohammedaansch geloof, dat natuurlijk zoo moest geschieden, wilde de in Islamitischen geest geschreven profetieën eenige waarde hebben of ingang bij het volk vinden.

Het boek Moesarar is de bron, waaruit de kroniekschrijvers geput hebben tot het geven van een verhaal omtrent Djájá Bájá en zijne profetieën (7). Hoewel dus de verhalen in de verschillende kronieken met elkander zouden moeten overeenstemmen, zoo is daar echter nog al eenig verschil in te bespeuren. Als algemeen overzicht kan echter het volgende volstaan.

Geen machtiger vorst leefde er in dien tijd dan Djájá Bájá. Hij had twee residentiën, eene te Dâhá, de andere te Kediri. Van daar regeerde hij de bevolking, zoowel die ten oosten als die ten westen van hem woonde. Door iedereen werd hij gevreesd, want alom was hij bekend door zijne grootheid en zijne macht en door zijne sterkte in den oorlog; allen eerbiedigden

zijn verstand en gehoorzaunden zijne bevelen. Wat meer zegt: Djaja Baja was eene incarnatie van Bhattara Wisnoe, zoodat geen koning, waar ook, het tegen hem durfde opnemen. Zijn uiterlijk was eerbiedwaardig; hij leefde ingetogen als een kluizenaar, en vergat God niet bij eenige handeling (8). Hij verlangde zeer naar eenen zoon; eindelijk werd hem die dan ook geboren, en wel een die zeer schoon van uiterlijk was. Toen deze zoon den mannelijken leeftijd bereikt had, stelde Djaja Baja hem aan tot vorst van Pagedongan (onder Kediri), van daar dat hij eenvoudig Pagedongan genoemd wordt. Omstreeks dezen tijd gebeurde het dat Djaja Baja in zijn paleis bezoek ontving van een priester uit Ngroem (9). Het was een priestervorst, sultan Moeiana Ali Samsodjen genaamd, die gedurende den tijd, dat hij de gast was van Djaja Baja, door zijne kennis van het bovenzinnelijke, doch nog meer door zijne Arabische afkomst, aan Dahan's vorst eerbied en achting afdwong.

Na het wisselen van de noodige plichtplegingen ging men zitten, waarna Samsodjen het woord nam en zeide: „Wel, vorst Djaja Baja! ik kom hier om u in kennis te brengen met den inhoud van Kitab Moesarar; te weten: met u zal van uw nakomelingschap nog drie geslachten, allen ongeloofigen, over Dahan regeren; daarna zal uw koningrijk verdwijnen en door een ander vervangen worden.“ Nu kuste Djaja Baja de voeten van den priestervorst, zijn leermeester, waarna Samsodjen vertrok.

Eene maand ongeveer na het vertrek van den priester noodigde Djaja Baja zijn zoon Pagedongan uit, met hem den berg Pandan te beklimmen om den op den top wonenden Boeddhistischen godsdienstleeraar en kluizenaar (10), Soebrita genaamd, een bezoek te brengen. Hij ging op reis toegerust met al de gaven, die de nieuwe godsdienst hem kon verleen; want toen Samsodjen vertrokken was, werd hij in de kennis der Islamitische godsdienst onderwezen; door wien, wordt niet gemeld, doch de leermeester was een pandita moeiana, d. i. een priester uit Ngroem (11). Tevens kreeg hij onderricht in de leer van het verborgene, zoodat hij langzamerhand niet alleen wist al wat er gebeurd was voor dat de wereld ontstond (12), doch ook al wat nog gebeuren zou, zoowel de opvoeding van alle toekomstige vorsten als hunne handelingen. Ook kon hij alle toekomstige rijken in zinnebeelden en allegorien zien aen.

Al die eigenschappen van den vorst werkten mede tot den bloei van het land. De inwoners hadden schier niets te doen. Zijn leger was het machtigste van geheel Java. Het aanzien van den vorst was groot, ja, nam nog gedurig toe, zoodat iedereen voor hem bevreesd was, te meer daar hij de handelingen van alle menschen op aarde wist.

Toen Djaja Bâja en zijn zoon nu op den berg Pandan gekomen waren, trad de pandita hen tegemoet, en den vorst herkende hij hem uit te gaan zitten (12).

De pandita zelf wordt beschreven als iemand, die door boetedoening geheel volmaakt was geworden en al wat hij begeerde verkrijgen kon.

Allen hebben nu plaats genomen, waarop de leeraar eene vrouwelijke bediende (non) riep. Er kwam er dadelijk eene, en begon de spijzen op te dragen. Zij bracht een blad (rampaddan) met zeven schotels verschillende spijzen. Njai Endang (de non) die aan tafel bediende, was de achtste (13). Die spijzen bestonden: 1°. uit een schotel djoewadah (koekje van ketaumeel met suiker en klapperwater); 2°. een sarimpang koenir; 3°. een met witte uijen; 4°. een peperhuis met seroenibloemen; 5°. een id. met melatti's; 6°. eenige soorten kadjar; 7°. een pitrah drooge rijst (14). Ki Adjar (Soebritâ) maakte zijn sambah voor den vorst (15), en zeide dat het gastmaal gereed was. Doch nauwelijks had Djaja Bâja de spijzen gezien, of hij werd zeer toornig, trok den kris en stak er den leeraar en zijne bediende (de non) mede dood, waarop de leerlingen die dit van verre aanzagen, uit vrees de vlucht namen. Pagedongan ziende wat zijn vader gedaan had, wilde iets zeggen, doch vrees weerhield hem. Nu daalde Sri Boepati Djaja Bâja met zijnen zoon den berg af, en ging zijn kraton binnen. Gezeten zijnde naderde hem zijn zoon, en na zijn sambah gemaakt te hebben vroeg hij naar de reden, dat de leeraar was doodgestoken. Zijn vader antwoordde: "Indien die leeraar was blijven leven, zou hij den loop der gebeurtenissen hebben gestuit. Ook heeft hij gezondigd tegen mijnen leermeester Sultan Moelânâ Ali Samsodjen, dewijl hij zijn geheim openbaar gemaakt heeft (16). Want Moelânâ Ali heeft mij onderricht in de verborgenheden van het boek Moesarar, nadat ik hem beloofd had niet over deze zaken te zullen spreken op het eiland Java. Dewijl nu de verborgen zin van den leeraar Soebritâ was, om deze geheimen openbaar te maken, heb ik hem gedood."

Hierna gaat Djaja Baja over om de toekomstige gebeurtenissen in verband met de zeven schotels spijzen aan zijnen zoon uit te leggen.

III.

Voorspellingen.

Mijn zoon, zoo zegt hij, de zeven schotels mij door den leeraar voorgezet, beteekenen dat er zeven tijdperken komen zullen; zeven rijken zullen elkander daarin opvolgen. Na mij regeren nog twee geslachten over Java; daarna zullen er vier koninkrijken verrijzen (17). Mijn rijk echter komt hierbij niet meer voor: het zal uitgewischt worden uit de rij der staten. Ik zelf vertrek van hier, en de plaats, waar ik mij zal ophouden, zal niemand bekend worden, daar ik mij bevind in de stof van mijn leeraar Sultan Moelana Ali, wiens nakomelingen naderhand zullen erkend worden als koningen van Java (18).

Die vier eerstkomende rijken zijn: Djenggalá, Kediri, Singasari en (Kiwerná) Ngoerawan (19). Zij zullen zeer welvarend zijn, en het recht zal er gehandhaafd worden. Doch door onderlinge veten en oorlogen worden zij later ontvolkt ¹⁾. Dit is het tijdperk "Narpati". Na honderd jaar breekt een ander tijdperk aan, dat van "Kala Wisesa (45)". De vorst zal zijne residentie hebben te Padjadjaran, en de tijd zijner regering heet "Tötökön". Strijd noch ongerechtigheid zal er in dat tijdvak plaats hebben (20). Na honderd jaar houdt deze gezegende regering op te bestaan ²⁾. Een onroeg zal er uitbreken tusschen de bloedverwanten van den vorst over de troonsopvolging, waardoor allen vernietigd worden. De sterken zullen zonder ophouden strijd zoeken; er zal tweedracht zijn over het bezit van den grond, en het volk moet goud als belasting opbrengen. Dit een en ander, omdat ik door Ki Adjar met dezen titel wordt de Boeddha-leeraar bedoeld, onthaald ben geworden op koorn.

Wanneer nu het leven van den laatste vorst van Padjadjaran uitgebluscht is, zal een ander tijdperk aanbreken. Sukala of

¹⁾ Zie de eerste allegorie.

²⁾ Zie de tweede allegorie.

Volgt VII.

Sangkâlâ"; de vorst is Praboe Brâwidjâja, of (hs. d. H. en hs. II) Radja Pati Dewâ Nâtâ ¹⁾).

Hij heeft zijne residentie te Mâdjâlengkâ (Mâdjâpahit) en het tijdperk der regeering van dezen Nalendrâ Sangrâdjâ Pati zal "Nandoer Pati" heeten ²⁾. De belasting van het volk is in geld (pitjis) en zulks omdat ik op den berg Pandan door Ki Adjar ben onthaald op djoewadah. Na honderd jaar (hs. III zegt 80 en hs. II, 8 windoes of 64 jaar) zal dit rijk ondergaan en dat van glagah wangi (geurige glagah) d. i. Dëmak opkomen. Het tijdperk heet "Kâlâ Wisâjâ" ³⁾. Dit zal een tijd van behoedzaamheid zijn. De godsdienst wordt veranderd; men zal ophouden de dewa's aan te roepen en overal zal welvaren zijn. De vorst heet Dhipati Kâlâ Wisesâ of (hs. I) Djâdjâkâ, en de tijd zijner regeering is "Adijati". Hij is een rechtvaardig en vroom vorst (21) en behoort tot de orde der wali's en priesters. Hij zelf zal onderwijs geven in de godsdienstinstellingen en de heilige godsdienst grondvesten, waardoor ieder hem achten zal. De belasting der bevolking in de onder zijn bestuur staande landen (Dëmak tot Giri) bestaat in geld, en ook zullen zij veel goud en zilver opbrengen.

En dit, omdat ik op den berg door Ki Adjar onthaald ben geworden op melatti-bloemen. Na 64 jaar zal dit rijk ophouden te bestaan, en het tijdperk "Kâlâ Djonggâ" breekt aan, waarin het rijk Padjang opkomt ⁴⁾. De invloed, die dit rijk uitoefent zal dien van Dëmak evenaren. De vorst is rechtvaardig en vroom (tëkad), evenwel zal hij door zijne kinderen niet opgevolgd worden (22). Het volk brengt als belasting geld en kleederen op, en zulks omdat ik ben onthaald geworden op onderscheidene soorten kadjar. Padjang wordt nu na 35 jaar vervangen door het rijk Mataram, waarmede het tijdperk "Kâlâ Sekti of Kâlâ Sekti Doepârâ" een aanvang neemt. Vorst Praboe Njâkrâ Boewânâ Senopati is van dit rijk de eerste vorst ⁵⁾. Hij is de afstammeling van een priester, daarom zal hij alle priesters en sterrenwichelaars om zich verzamelen, ten einde recht te spreken.

---

¹⁾ Elders (hs. I) wordt hij de van priesters afstammende vorst Dewadji genoemd.

²⁾ Zie allegorie no. 3.

³⁾ Zie allegorie no. 4.

⁴⁾ Zie allegorie 5.

⁵⁾ Zie allegorie 6.

Die vorst is het rad der aarde (23), en met zijne regeering zal voor Java een welvarende tijd aanbreeken.

Het rijk zal machtig zijn door den oorlog (24) en vrouwen en schatten worden tot buit verkregen. De vorst is rijk en alle menschen zijn voor hem bevreesd. Ook het volk is rijk; zij zullen dus veel kunnen opbrengen. De belasting is in rejalen, en dit omdat Ki Adjar mij witte rijen heeft voorgezet. Nog drie geslachten zullen na hem regeeren; dan zal na honderd jaar dat rijk ondergaan door eenen zeer hartstochtelyken strijd tusschen de familieleden om de erfopvolging.

In dezen tyd komen er zeevarenden op Java¹⁾ om handel te drijven; zij zullen zich mengen in den oorlog, het land sluiten zij van alle kanten in, eindelijk overwinnen zij en verdeelen het rijk (25). Een deel daarvan wordt tot Padjang teruggebracht en zal den naam dragen van Njakra Wati Soerja (hs. III). Dit is het tydperk "Sangkara", want deze tyd zal in werkelijkheid onstuimig zijn. De belasting wordt betaald in geld en rejalen, en dit omdat ik op den berg Pandan ben onthaald geworden op melattibloemen. Als nu gedurende 60 jaar (een ander hs. zegt 100) vier koningen²⁾ over dat rijk zullen geregeerd hebben, zal er een tyd van verwarring aanbreeken. De toorn van God zal over Java komen, de voorspoed van het land verdwijnt en zware rampen zullen eikander opvolgen. Gods toorn neemt van jaar tot jaar toe; de voornamen lieden worden vervloekt, en het volk is behoeftig. De menschen kunnen niet met rust in hunne huizen woenen; daarom huizen zij langs en op den weg, en loopen naar over den passer markt. De grooten zijn wreed tegen hunne minderen, en ook dezen worden siecht van aard. De waarheid is verdwenen, men spreekt slechts leugentaal. Oprechte lieden vindt men niet meer, en vele zijn beducht tot armoede te vervallen. Ook verliezen de vrouwen alle schaamte. De rechtspreek van den vorst is onzeker, wifelend en niet streng gezegd. Afwisselend is de belasting, die hij eischt, doch wordt steeds opgevoerd. Reeds zijn er eenige menigte gouden krissen, buffels, koeyen, paarden, kalveren, wapens, pieken en dolken opgebracht. Het geld en de e-gesche (?) duiten worden het land uitgevoerd, en als de oogsttyd daar is, vindt men niets, want

¹⁾ De schryver doelt hier op de inleiding der O. I. Compagnie tot de Mataraansche zaken.

²⁾ Zie allegorie 7, 8, 9 en 10.

het gewas is mislukt en de akkers overstroomd. Waar de vorst zich ophoudt is onzeker. Zijne bevelen zijn het volk tot verderf ¹⁾. Kortom de regeering deugt niet, het is alsof de duivels regeeren (26). Twee zeevarenden van hoogen rang (Pandji's), rijk en dapper (hs. II) zullen nu machtig worden op Java en het volk onderdrukken, doch daarna weder verdwijnen. De rampen nemen al meer en meer toe, en de slagen van het noodlot kunnen niet meer afgewend worden (hs. III). De bewegingen van het volk zijn onbestemd. Zij gaan van het noorden naar het zuiden en terug; eindelijk sterven zij zonder ter bedevaart te zijn gegaan. Slechte lieden plegen onophoudelijk straatroof, het zijn verstokte roovers. Maar nu is ook het einde van dat rijk nabij. Zon- en maaneklipsen, regen, wind, aardbevingen, windhozen en aschregens zullen ontstaan. De jaargetijden zijn in de war. Alom is er oorlog en opstand; gedurig veranderen de vijanden (de zeevarenden) van stelling. Zij worden zeer machtig; velen komen naar Java, en hunne stoutmoedigheid wordt steeds grooter. Dit een en ander zal plaats hebben, omdat op den berg Pandan het gastmaal is opgedragen door Njai Endang.

Doch dan, o mijn zoon Pagedongan, zal Si Tandjoeng Poetih verschijnen ²⁾. Hij zal een vorst zijn met een rein hart. Zijn afkomst is uit Mëkah en hij zelf is eene afstammeling van een der wali's Gods. Zijn naam (als vorst) is Radhen Amisan (28), en over de gansche aarde strekt zich zijne macht uit. Nu zal er geene boosheid meer zijn, alle menschen zullen als eene familie wezen. Die vorst zal slechts verlangen het volk voor te gaan in het auroepen van Godsnaam, maar niet om legers aan te voeren; want God alleen zal als strijder optreden, Hij zal de vijanden verdelgen en zoo ook allen, die de goddelijke aanstelling van dien priestervorst zullen loochenen. Nu zal het recht zijn loop hebben. Ook wordt er vergiffenis en genade geschonken en de vorst zal langmoedig en rechtvaardig zijn. Hij zal de goederen van de bevolking weigeren aan te nemen, want zijn streven is niet om schatten te verzamelen, doch om de belangen zijner onderdanen te behartigen. Slechts één dinar (f 5 à f 6) zal hij van vier bouws grond heffen. Dit zal

---

¹⁾ Waarschijnlijk doelde de schrijver hier op Pakoe Boewânâ II 1722—1749 A. D.

²⁾ Over Si Tandjoeng Poetih, Eroc Tjâkrâ en Ratoe Adil, leze men aantekening 27. Zie ook allegorie 15.

plaats hebben, omdat ik op seroenbloemen hen outhoud geworden op den berg Pandan. Welvaren zal er in het gansche land zijn, en het volk zal zich tevreden gevoelen. Het zal geene moeite hebben om voedsel of kleederen te verkrijgen, want goedkoop zijn de kleederen, en goedkoop het goud. Ook zal er veel goud van den overwal naar Java gebracht worden. Bedrog heeft er niet meer plaats, en zonder dat er patrouille is, hebben toch geene diefstallen plaats; de dieven verdwijnen echter niet door eenig toovermiddel, doch omdat ze door dien priestervorst getuchtigd worden. Want hij is ontzaginsbezemend en ieder is voor hem bevreesd. Wie slecht is, zal door iedereen gemeden worden; daardoor verdwijnen de straatrovers; den dobbelaars loopt het geluk tegen, de boosaardigen vluchten naar het woud; ten slotte komen zij naar de moskee, getroffen door den vloek van den Allerhoogste, daarna rullen zij zich bekeeren, vreezende de wraak van God. En de naam van dien vorst zal zich tot buiten het rijk verbreiden. Hij zal zijn als goelâ drama en gelijken op de kenongi. Geene schatten treft men in zijn paleis aan (29), want groot is zijne mildheid en gunstbetoon aan het volk, ja, aan alle menschen der geheele aarde. Bedelaars zijn er nu niet meer. Hij heeft ze allen bij elkander gebracht om hun voedsel en kleederen en woning te geven. Dagelyks schenkt hij hun zijne weldaden, en door de hulp van God worden allen voorspoedig en gelukkig. Gaarne volgen zij zijne bevelen, en ieder bemijet hem als glanzende edelsteenen zijn zijne bevelen; ook schamen zij zich niet meer voor elkander, daar allen oprecht van hart zijn, zoodat de vorst hun uit medelijden vergiffenis schenkt. 30.

Deze vorst wordt genoemd Tandjoeng Poetih. Bij zijne verheffing hebben er geene moeijeligheden plaats. 31. en hij zelf is beoefstig. Doch ook niet op eens wordt hij tot vorst aangesteld. Eerst geschiedt dit door God in het geheim (eigendlyc niet medeweten van God), daarna zijn er nog vele heeren te overwinnen en hinderpalen weg te ruimen, want een groot gedeelte van het volk draagt geen kennis van Gods wil. Nu kan er niets meer geschieden dat kwaad is, overal heerscht er vrede en rust. Ook het volk voelt zich aangenaam te moede en waar vroeger onbestendigheid was, daar heeft men nu geest. De bevelen van den vorst zijn in overleg met het volk, en worden getrouw nagekomen, en mocht er nog verzet zijn, zoo want dit door gezamenne maatregelen tegengehouden. God heeft

aan den verheven vorst, den Boepati van Ngroem. Hij is zeer vertoornd en laat dadelijk zijn patih roepen. Nu zegt hij: „Patih, ik verneem daar, dat het eiland Java veroverd is geworden door de lieden van het eiland Pringgi, en dat zich daar een hunner tot vorst heeft opgeworpen. Doch deze heeft mij nog niet als zijn heer erkend, noch zijne opwachting gemaakt; bovendien brengt hij daar alles in verwarring, plundert de kooplieden uit en voert de bewoners gevankelijk weg naar Pringgi, elk jaar wel 1000 man. Het eiland Java echter is mijn eigendom. Mijne voorvaders waren het, die daar eene volkplanting gesticht hebben hebben. Maar nu hebben anderen zich zonder mijne vergunning dat land toegeeigend. Al de boepati's zijn reeds verslagen in den oorlog, en geene schatting wordt meer opgebracht. Daarom zullen wij ons tot den oorlog gereed maken. En gij, patih, vertrek onmiddellijk naar Java, neemt een groot aantal menschen mede, en verjaag die Pringgiërs. Bieden ze wederstand, zoo roei hen uit, totdat er niet een meer overblijft, en gij, kom niet terug voordat ge hen allen verdreven hebt.” De Patih rust nu aanstonds een leger uit van 400000 man, die in 2000 vaartuigen ingeschcept worden (42). Hiermede gaat hij naar Java, en omringt het land aan vier zijden. In het noorden bij Tagal doet hij 100000 man ontschepen, een even groot getal te Blambangan in het oosten, te Sarisig in het zuiden en te Bantam in het westen, terwijl de 2000 vaartuigen de kusten blokkéren. Steeds komt er van Ngroem versterking, die zich bij het leger op Java aansluit. Als nu het geheele leger geland is, dan zal de verdelingsoorlog een aanvang nemen. Alle Pringgiërs zullen onkomen en hunne lijken worden in de rawa's geworpen, totdat die geheel gevuld zijn. De krijgsoperatie is als volgt. Het leger van Sarisig in het zuiden trekt oostwaarts eerst naar Karang Bolong, dan naar Rémbél, van daar naar eene plaats ten zuiden van Pänarägä, totdat het Larag Panggoel bereikt. Het leger te Blambangan trekt westwaarts, en dat van het westen oostwaarts, totdat zij bij Rémbél zich met elkander vereenigen. Ten slotte trekt het noorderleger te Tagal oostwaarts tot aan Grissé. De geheele krijgsmacht is aldus over Java verspreid. Na vele overwinningen betrekken zij hunne kwartieren. De eerste legerafdeeling vestigt zich te Dëmak, eene andere te Cheribou, de derde te Soerabaja, de laatste te Sarisig. Over het geheele leger voeren vier boepati's met vijf patih's bevel. Ieder boepati heeft

rang?) (38), ten noorden van het gebergte Paleoi (de Prahoe). Nog een ander rijk zal hij hebben, te weten dat van Madura. Dit is het tijdperk „Madja Moelja“. Honderd jaar daarna wordt de residentie verplaatst naar het Oosten, zijnde het rijk Kapanassan (wellicht het Malangsche) ten Westen van de rivier Tjemara. Ook dit rijk zal verdwijnen na een dertigjarig bestaan en vervangen worden door een ander, dat gelegen is ten N. O. van den berg Indra Kiri (het Bangilsche), om op zijne beurt na 50 jaar plaats te maken voor een rijk te Tambelan. En als dit laatste dertig jaar bestaan zal hebben, dan zijn de honderd jaar (eig. 110) vervuld voor die drie rijken (39). Nu breekt het tijdperk „Soemendi adisatie“ aan (hs. d. II. noemt het Soemedang. De in dien tijd levende vorst is een afstammeling van Eroe Tjakra. Zijn rijk ligt ten Oosten van de rivier Ngoempak en ten Westen van Tëmbajat (residentie Samarang); het gebergte (waarschijnlijk in de nabijheid des zeerijvers) zal het tot zuidelijke grens hebben. Dit is het rijk Waringin Roebok, waarvan de residentie Martalaja (Ngasartalaga) heet. De regering van dien vorst zal zeer voorspoedig zijn, overal worden zijne bevelen geëerbiedigd. Er als nu nog drie geslachten over dat rijk zullen gezegd worden, zoo zal de tijd van bestaan honderd jaar geweest zijn. Nu breekt voor Java weder een tijd van verwarring aan. Er is geen vorst meer, daar alle boepati's zelf willen regeren (40). Deze verwarde staat van zaken komt den Koning van Pringgi ter oore (41).

Deze nu doet een vijandelyken inval met een leger dat vanwege de menigte niet geteld kan worden. Het gelooft, dat die krijgsheden maken gelijkt op dat, als de vloed opkomt. Al de boepati's zal hij achtereenvolgens in den strijd ontmoeten en ze allen overwinnen, want geen houter is tegen hem bestand. Oes moeten hunne legers ontendoen voor de taak van dien vorst, want zijne kracht is als die van een ster. Gheel Java wordt tot slette veroverd. Komen er menschen van die overwa handelen de ver op Java, zoo worden zij uitgepauzeerd. Met gestrengheid tegeover de rebellers heerscht de vorst over Java, en doet hen alle overmacht gevoelen. Eenmaal's jaars heert in naar Pringgi toeg en neemt dan een aantal hoesgamen, moede die te ziele als satten, wat op brengen. Terwijl zij van ziele ziele hoesgamen naar de ziele. Deze overrompeling en onderdrukking komt einde, te ter oore

aan den verheven vorst, den Boepati van Ngroem. Hij is zeer vertoornd en laat dadelijk zijn patih roepen. Nu zegt hij: „Patih, ik verneem daar, dat het eiland Java veroverd is geworden door de lieden van het eiland Pringgi, en dat zich daar een hunner tot vorst heeft opgeworpen. Doch deze heeft mij nog niet als zijn heer erkend, noch zijne opwachting gemaakt; bovendien brengt hij daar alles in verwarring, plundert de kooplieden uit en voert de bewoners gevankelijk weg naar Pringgi, elk jaar wel 1000 man. Het eiland Java echter is mijn eigendom. Mijne voorvaders waren het, die daar eene volkplanting gesticht hebben hebben. Maar nu hebben anderen zich zonder mijne vergunning dat land toegeeeigend. Al de boepati's zijn reeds verslagen in den oorlog, en geene schatting wordt meer opgebracht. Daarom zullen wij ons tot den oorlog gereed maken. En gij, patih, vertrek onmiddellijk naar Java, neemt een groot aantal menschen mede, en verjaag die Pringgiërs. Bieden ze wederstand, zoo roei hen uit, totdat er niet een meer overblijft, en gij, kom niet terug voordat ge hen allen verdreven hebt.” De Patih rust nu aanstonds een leger uit van 400000 man, die in 2000 vaartuigen ingescheept worden (42). Hiermede gaat hij naar Java, en omringt het land aan vier zijden. In het noorden bij Tagal doet hij 100000 man ontschepen, een even groot getal te Blambangan in het oosten, te Sarisig in het zuiden en te Bantam in het westen, terwijl de 2000 vaartuigen de kusten blokkéren. Steeds komt er van Ngroem versterking, die zich bij het leger op Java aansluit. Als nu het geheele leger geland is, dan zal de verdelingsoorlog een aanvang nemen. Alle Pringgiërs zullen ontkomen en hunne lijken worden in de rawa's geworpen, totdat die geheel gevuld zijn. De krijgsoperatie is als volgt. Het leger van Sarisig in het zuiden trekt oostwaarts eerst naar Karang Bollong, dan naar Rémbél, van daar naar eene plaats ten zuiden van Pânarägä, totdat het Larag Panggoel bereikt. Het leger te Blambangan trekt westwaarts, en dat van het westen oostwaarts, totdat zij bij Rémbél zich met elkander vereenigen. Ten slotte trekt het noorderleger te Tagal oostwaarts tot aan Grissé. De geheele krijgsmacht is aldus over Java verspreid. Na vele overwinningen betrekken zij hunne kwartieren. De eerste legerafdeeling vestigt zich te Dëmak, eene andere te Cheribou, de derde te Soerabaja, de laatste te Sarisig. Over het geheele leger voeren vier boepati's met vijf patih's bevel. Ieder boepati heeft

10000 (elders 100.000) mantris, 5000 koloms (?) en 200 klivous onder zich. Zonder nog de hulpbenden is reeds het leger vanwege het groote aantal menschen niet te tellen. Nu komen die hoepati's te zamen om raad te houden; zij besluiten den vorst van Ngroem in kennis te stellen, met hunne overwinning en met de verdelging van alle Pringgiërs. Afgezanten gaan naar Ngroem, en bij hunne aankomst bieden zij de schriftelyke kennisgave van den Patih den vorst aan. Deze denkt over de zaak na, en gelast dan den gezanten naar Java terug te keeren. Na eene reis van zeven maanden komen zij behouden aan, en maken dadelijk hunne opwachting bij den Patih. Dan zullen zij zeggen: „het bevel van den vorst van Ngroem aan u, Patih, is: stel dadelijk een vorst aan over het eiland Java, en keer dan met het leger terug“. De Patih sticht daarop eene residentie in Kediri, ten westen van het gebergte Sëmpoera, en onder den naam van Praboe Asmarengkoeng stelt hij daar eene afstammeling van het vorstelyk geslacht van Waringin Roeboeh tot koning aan. De nieuwe koning is echter nog een knaap van twaalfjaar. Hij heeft altijd rondgezworven en is onder het volk opgevoed, daarom blijft de Patih nog drie jaar op Java, om in naam des konings het land te besturen. Nu heeft de bevolking geene vrees meer, zij gevoelt zich onbekommerd. Al wat gekocht wordt is goedkoop en al wat geplant wordt groeit voorspoedig op. Na ommekeer van drie jaren vertrekt de Patih met zijn geheele leger. De Blambangansche troepen trekken het eerst op, en vereenigen zich dan te Sarisig met het hoofdleger. In drommen rukken zij nu gezamenlyk naar het westen op, en varen over den Oeraan naar Ngroem terug. Van de zuidkust vertrekken 2000 vaartuigen, en van de noordkust ook 2000, die elkander by zuiden Bantan ontmoeten, en wel aan de grens van Waringin Poelang Bawang. Vereenigd nemen zij den terugtocht aan, en bij hunne terugkomst is de vorst van Ngroem zeer verheugd hen weer te zien.

Hiermede eindigt het verhaal van de voorspedingen van Djâjâ Bâjâ. Een 2e liss. geven ons evenwel nog eenige opmerkinge toezigt 13. Als Java, zoo verhaalen zij, nu 2100 jaar bestaan heeft, wijzen voorteekenen van adelheid aard op een na-

¹, Zie allegorie no. 16.

derend einde, waarin de opstanding der dooden zal plaats hebben. In Arabië wordt een levendige oorlog gevoerd tusschen Djomah Djoedjâ en Dzabbatoel Arli; beide booze geesten aan de eene, en Iman Mahdi (een toekomstig profeet) en Moekamad (ook sultan Mohammed) aan de andere zijde. Nog zullen deelnemen aan dien strijd Oemar Ibnoe, Si Marmâjâ en Nabi Kilib. Het zal een verwarde strijd zijn. Djomah Djoedjâ is een reus; hij reikt tot aan den hemel, een uit den grond getrokken berg is zijn wapen, en hemel en hel kan hij omvatten. Nu komt van het westen de Topak (een booze geest), hij haalt alle bergen omver en rooft ten slotte de geheele aarde weg.

IV.

Allegoriën.

De gebeurtenissen, die na Djâjâ Bâjâ's dood op Java zullen plaats hebben, zijn zinnebeeldig voorgesteld. Het zijn beeldspraken, die de schrijver gebruikt heeft, om de overgeleverde vormen dier voorspellingen in een nieuw kleed te stellen, ten einde ze aldus als oud en eerwaardig te doen voorkomen, en ze gemakkelijker toegang tot het onontwikkelde volk te verschaffen. Waarschijnlijk later aan de voorspellingen toegevoegd, zullen zij meer gediend hebben tot symboliseren en allégoriseren, dan om letterlijk te worden opgevat. Het aantal dier zinnebeelden is 16. Te beginnen met de rijken Djenggâlâ, Kediri, Singâsari en Ngoerawan en te eindigen met een toekomstig vorstendom, waarin slechts geluk en welvaart zal heerschen, zijn zij achtereenvolgens toegepast op de onder n° III vermelde voorspellingen, en wel voornamenlijk op die, waarin de opkomst of ondergang van een of ander rijk plaats vond.

De eenvoudigheid, eene hoofdvoorwaarde bij de allëgorie, laat wel te wenschen over, zoodat zij voor hen, die niet voldoende met de geschiedenis bekend zijn, moeielijk te begrijpen vallen. Om daarin te gemoet te komen heeft het zijn nut den loop der geschiedenis en der belangrijkste feiten uit Java's historieboeken aan te stippen; zoo doende verkrijgt de lezer een overzicht, hoe de gebeurtenissen met die allegoriën in verband moeten worden gebracht. De hoofdbron van deze verklaringen is zeker wel het daarover door Winter geschrevene, doch nog andere gegevens, vooral voor tijdperken en jaartallen, kunnen uit de reeds genoemde hss. geput worden.

De eerste luïdt.

Tjatoer rânâ semoenné segârâ asat.

d. i. door het oorlogvoeren gelijken de vier rijken eene opgedroogde zee; m. a. w. de vier rijken zullen zoolang oorlogvoeren totdat zij eene woestuij geworden zijn. Het zijn Djenggalâ, Kediri, Singâsari en Ngoerawan (Bâwerno), bijgevolg de vier hoofdrijken, waarin O. Java te dien tijde verdeeld was ¹⁾. Door het aanhoudend oorlogvoeren zullen zij geërfende legers verkrijgen, en daar de krig de voornaamste bezigheid der ingezetenen is, zoo zal de landbouw verwaarloosd worden, en alle vertier ophouden. Hs. III geeft als jaartal voor den ondergang van dit rijk de Tjondrâ Sangkâlâ 1440 A. J. op. Volgens de chronologische berekening in den tekst zou het ± 1150 zijn; de anderen noemen 700 en 900. Wij kunnen echter aannemen, dat wat de drie eerste rijken betreft, zij onmiddellijk Madjapahit voorafgingen, en dus hun ondergang op ± 1500 A. J. moet gesteld worden.

De overleverig zegt, dat Djaja Bâja's laatste afstammeling Djaja Lengkarâ, bij zijn dood ± 1100 A. J., het rijk onder zijne vier zonen, Soebrata, Parâ Djata, Djata Widia en Soewidnâ verdeelde ²⁾, waarvan ieder een der bovengenoemde landen verkreeg. Doch veten tusschen hunne nazaten veroorzaakten na honderd jaar den ondergang dier rijken. Hierdoor geraakte tevens de kolonie, die zich reeds vroeger in het Madjapahitsche neergezet had, tot meer weivaart.

2.

Een dezer rijken, Djenggalâ, was zonder twijfel ook het eerste rijk, dat wegens zijne nabijheid, door de in groot toenemende kolonie Madjapahit werd veroverd. Volgens de overlevering zou in Koeda Lâiĵan, Djenggalâ's laatste vorst, de rijksinsignes naar Padjaran overgebracht hebben, doch de ongetruwdheid dezer bewering is reeds aangetoond ³⁾. Padja-

¹⁾ De vorige rijken waren den schrijver wellicht te weinig bekend om er algeotien van te geven.

²⁾ Vergelijk de voorspelling van Djaja Bâja, dat na hem nog twee geslachten zouden regeren. Hageman (Gesch. v. Java dl. I biz. 90) maakt van vier vorsten melding.

³⁾ Braumand (J. F. G.) Verhandel. Bat. Gen. dl. XXIII.

djaran echter was genoeg bekend bij den Oost-Javaan om stilzweigend voorbij te worden gegaan, te meer daar het voor den babadschrijver van O. Java iets streelends had, zulk een machtig rijk uit het alom bekende Djenggâlâ te doen voortkomen.

Toen nu Padjadjaran honderd jaar bestaan had, regeerde daar een vorst, Sri Pamėkas genaamd. Op dezen doelt Djaja Bâja's 2e zinnebeeld.

(Padjadjaran) gondâ kėntir sėmoennė gadjah
pėpėkâ;

d. i. De door den stroom medegevoerde geur van den vorst van Padjadjaran lijkt op eenen olifant, die onbehoedzaam is, m. a. w. door de onbehoedzaamheid van den vorst van Padjadjaran wordt hij als door den stroom medegesleurd (44). Te weten: nadat genoemde Koeda Lalėjan gestorven was, volgde Praboe Moending Sari hem op; daarop volgde Radja Galoe, en na dezen Praboe Moending Wangi Sri Pamėkas, genaamd. Behalve verscheidene echte kinderen had Pamėkas ook een' natuurlijken zoon, die Sjoeng Wannără heette. Bij zijne geboorte voorspelden de sterrewichelaars dat hij een vijand van zijn land zou worden, zoodat zijn vader, hiervoor bevreesd, een biezen kistjen deed maken, waarin hij hem de Krawangrivier liet afzakken. Doch Kjai Boejoet vond hem en voedde den knaap op, die groot geworden zijnde uit eigen beweging te Padjadjaran terugkwam. Aan het hof werd hij echter met minachting behandeld, waarop Sjoeng Wannără, hierover wraak willende nemen, eene ijzeren ark liet bouwen, en zijn vader overhaalde, daarin tot herkrijging zijner jeugd plaats te nemen. De vorst voldeed hieraan, maar werd nu door zijnen zoon in die ark opgesloten, waarna hij hem eveneens de Krawangrivier liet afzakken tot aan de plaats, waar Sjoeng Wannără en zijne makkers hunne hutten gebouwd hadden. De onbehoedzaamheid van den vorst wordt nu hier bij een achteloozen olifant vergeleken (liman pėpėkâ), terwijl gondâ kėntir wijst op de omstandigheid dat Padjadjaran beroemde vorst, Moending Wangi, de Krawangrivier afdrijft (44).

3.

De oudste der echte zonen van Sri Pamėkas was Tandhoeran, die door het verraad van zijn stiefbroeder Sjoeng Wannără

genoodzaakt was de vlucht te nemen. De overlevering laat hem het rijk Madjapahit stichten.

Over dit land nu hebben vijf, volgens andere kronieken 6, 7 of 8 vorsten geregeerd, waarvan de laatste, wiens naam reeds vroeger is genoemd, de machtigste was. Op hem heeft dan ook de 3e allegorie betrekking.

Matjan galak sěmoenné tjoerigä kěntoel.

d. i. de ongetemde tijger gelijk op een stompen kris, m. a. w. het volk van den vreesinboezemenden vorst heeft den moed verloren: zij kunnen niet meer aanvallen, en de omliggende rijken de scherpte des zwaards doen gevoelen. Zijn leger was wel onoverwinnelijk, doch toen hij naderhand in macht te kort schoot voor den vijand, had hij zoodanig alle vassalen en bloedverwanten tegen zich ingenomen, dat op hunne hulp niet meer te rekenen viel. Een gevolg hiervan was, dat vijandige en naar onafhankelijkheid strevende vassalen hem de scherpte van hun zwaard deden gevoelen, waardoor ten slotte het rijk Madjapahit door de oproerige boepati's, die de godsdienst als schild gebruikten, doch voornamelijk door zwakte en wanbestuur in elkander stortte (16). De laatste vorst werd vermoord of redde zich door de vlucht, zoodat het land in handen der voormalige kenneeren viel, die nu eenigen tijd zelfstandig konden heerschen.

4.

Van deze verschillenden verrief die van Dėmak, Kjai gėdė, later Sultan Raden Patah zich boven zijne mede-boepati's. Zijn gebied strekte zich westwaarts uit van Cheribon tot Pasoeroean; in Oost-Java inelden nog de vluchtelingen van het Madjapalatsche rijk stand, en de aan de zuid-oost grenzende landen namen geen deel aan de gebeurtenissen van dien tijd. De oorlogen, die Raden Patah in vereniging met andere boepati's voerde tegen zijne nog niet Islamitisch geworden medegenoten, gaf aanleiding tot het 4^e zinnebeeld.

Tjangkrama poetoeng kang watang
of

Loenga prang poetoeng watanggė.

d. i. ten oorlog trekkende breekt zijne speer, m. a. w. toen de sultan van Dėmak oorlog voerde met Madjapahit, sneuvelden velen van zijne medgezellen. In dien dusgenaamden godsdienstoorlog koninkrijk riep Raden Patah al de dipati's van Java

zich heen. De watang heeft betrekking op de wali's, zijne medgezellen. Doch daar in dien oorlog velen dezer lieden omkwamen, hetzij in den strijd, hetzij door ziekte, zoo wordt dit ongeval bij eene gebroken speer vergeleken (47).

De vorst van Pengging in Midden-Java was met eene dochter van den laatsten vorst van Mâdjâpahit getrouwd, en had dus meer recht op den troon, doch Raden Patah liet hem vermoorden, zoodat de zoon van eerstgenoemde, Sabranglor, en na hem diens zoon Pangeran Trangânâ of Bintârâ de opvolgers waren. Deze werd te Soerabaja vermoord, waarop eene verbrokkeling van het Dēmaksche rijk plaats had. Mas Karèbèt, eerst Djâkâ, later Kjai gëdé Tingkir, een zoon van den vermoorden vorst van Pengging, en gehuwd met de dochter van Tranggânâ werd vorst van Pengging, nu Padjang genoemd, en verkreeg de rijks-sieraden, waardoor hij een zeker gezag over zijne mede-boepati's bekwam.

5

Nadat hij de heerschappij verkregen had, over de landstrekken, die vroeger aan Dēmak onderhoorig waren, deed hij in al zijne grootheid eenen tocht naar Grissé, vooreerst om den daar aanwezigen priester als hoofd der godsdienst te begroeten, ten anderen om zich door hem als vorst van Java te laten hevestigen. Met terugblik op dezen tocht en op de korte regering van Padjang's vorst doelt het 5e zinnebeeld.

Kĕkésahan datan kongsi, babasahan kasĕlak
kampoehé bĕdah.

d. i. zijne regeering (loopbaan) als vorst zal niet van langen duur zijn, want plotseling scheuren zijne staatsie-kleederen: m. a. w. de regering van den vorst van Padjang zal niet lang duren, want spoedig zal zijn rijk veroverd worden (48). Het rijk Padjang bestond dan ook niet lang, want een vassaal van Padjangs vorst, Ingabéhi Soetâ Widjâja, bijgenaamd Sĕnopati, scheurde zich van dat rijk af, en werd, onder den naam Kjai gëdé mataram, heer van de landstreek Mataram.

6.

Padjang zelf kwam langzamerhand geheel onder Mataram, waarheen nu ook de rijks-insignes werden overgebracht.

Over Sênopati is hierboven reeds een en ander gezegd. Daarop, op zijne verovering van Padjang en op zijne vroomheid doelt:

Soerâ kalpä sēmoenné lintang sinnipat.

d. i. door zijne dapperheid en zijne deugd gelijkt hij op eene ster, die bij dag gezien wordt (morgenster); m. a. w. Paucubahan Sênopati, boven al zijne tijdgenooten uitmuntende in dapperheid en in deugd, gelijkt op eene ster die nog schittert, als de glans van de anderen reeds voor het zonlicht verbleekt is. Dapper was hij in den strijd: men zag dit aan zijne verovering van Padjang, en vroomheid werd hem toegekend, dewijl hij, daar hij slechts een klein leger bezat, op de hulp van God vertrouwde en daardoor dan ook de overwinning verkreeg. Sênopati, de stichter van het rijk Mataram, stierf in 1601, waardoor een feite krijg tussehen Dēmak en Mataram ontstond, willende het eerste rijk weder de suprematie over Java terug erlangen. Alle omringende staatjes trokken partij tot dat ten laatste Dēmak door het Mataramsche leger ingestoten, doch afgeslagen werd. Sênopati namelijk had twee zonen Paugeran Poegēr en Mas Djolang, waarvan de oudste, Poegēr, over Dēmak regeerde, toen Mas Djolang in Mataram op den troon kwam. De uitgebroken oorlog was dus een broederkrijg, die echter door de verovering van Dēmak en verbanning van Poegēr in 1604 eindigde. Mas Djolang (†) en na hem in 1613 sultan Agoeng (†1646) werden nu aaneenheerschers over Java. Op deze twee vorsten heeft het

7^e

zinnelijkheid betrekking.

Kēmbang sempol sēmoenné Satrija sērhan
of

Kēmbang sempol sēmoenné lēhé kēkētōe.

d. i. de beide Sēmpolhoenen gelijken op priesters, die de godsdienst beoefenen (†), m. a. w. gelijk aan twee sēmpolhoenen zijn de twee vorsten, die de godsdienst beoefenen. Want niet te gatenstaande hunne onophoudelijke oorlogen verzuimden zij niet, zoo ook met godsdienstzaken te bemoeien. De geschiedenis van Sultan Agoeng is genoeg bekend uit zijne oorlogen met de Compagnie. Zijn opvolger was Prabor Adat Mataram, die het eerst den titel Mangkoerat aannam (1616 A. D.). Hij wordt ons atge-

maald als een bijzonder wreed vorst. De moorden, die hij liet begaan, waren talloos; een opstand, waarvan Troenâ Djâjâ de ziel uitmaakte, was hiervan het gevolg. De troepen der Compagnie, door den sultan te hulp geroepen, versloegen wel de opstandelingen (1677), doch Troenâ Djâjâ zond eene legerafdeeling uit zijne residentie Kediri naar Mataram, waarop de sultan de vlucht nam. Hierop zinspeelt

8.

Kalpâ sroe sěmoenné kenâkâ poetoeng
of

Soennan soemaré tĕgal, kalpâ sroe kĕnâkâ poe-
toeng, adĕggé soenan mangkoerat.

d. i. de hartstochtelijke boetvaardigheid van Soenan Mangkoerat gelijk op een afgebroken nagel, m. a. w. de Soenan Mangkoerat, die te Tegalaroem begraven ligt, verloor niet-tegenstaande zijne aanhoudende boetedoeningen alle hoop op hulp en redding.

Te weten: Mangkoerat, die naar het Banjoemasche gevlucht was, bemerkte al spoedig dat hij noch van de Compagnie, noch van eenig boepati meer bijstand te hopen had. Kort daarop overleed hij, en liet nu zijn zoon, den Kroonprins, beloven, hem op eene plaats te begraven waar geurig land was. Zijn lijk werd daarop te Pasarejan bij Tagal begraven, van daar dat hij den naam van Sultan Tegalaroem verkreeg (1677). Eene laatste raadgeving van den Sultan aan zijnen zoon was om de hulp der Compagnie in te roepen tot herovering van zijn verloren rijk. Hij deed zulks en werd onder den naam van Amangkoerat I tot Sultan uitgeroepen (1677).

9.

De onzwerfingen van Amangkoerat met zijnen vader, en na diens dood met zijn lijk, worden door de volgende allegorie uitgedrukt:

Lajon kĕli sěmoenné satrijâ brongtâ.

d. i. gelijk een lijk, dat met den stroom mededrijft, is de onderlievende vorstenzoon. m. a. w. zooals een lijk zich laat medevoeren, zoo volgt zonder tegenspraak Amangkoerat I zijnen vader Sultan Tegalaroem (51).

10.

Nog twee jaren duurde het alvorens de opstandelingen verdreven waren, en nog twee, voordat de rust genoegzaam hersteld was. Amangkoerat I, onder wien de opstand van Soerapati plaats had, stierf in 1703 (A.D.). Na eenig geschil over de opvolging werd de broeder des overledenen, Poegër, met den titel van Pakoe Boewana I op den troon geplaatst. Deze was echter reeds vrij bejaard, en hierop zinspeelt

Kakëndëng semoennig lambang, kënja
moesouni lëmbah
of

Goenoeng këndëng semoenné kënja moesouni.
d. i. de bergketen gelijkt op eene maagd die kapas zuivert (kaardt). m. a. w. de handelingen van den vorst, bij zijne troonsbeklimming reeds oud van dagen (bergketen), gelijken op die van een kind. Het kaarden of kapas zuiveren namelijk wordt aan kinderen opgedragen, en daar deze gaarne hunnen tijd verbruizen, zoo wordt ook Pakoe Boewana I bij zulk een kind vergeleken. Met dat al bleef hij nog 16 jaar aan de regering en liet in 1619 aan zijnen oudsten zoon Amangkoerat II het rijk na, dat nu volkomen rustig was. Zijne kortstondige en onbelangrijke regering wordt teruggegeven door

11.

Rirã nglikassi loenggadoeng
of

Loenggadoeng semoenné rirã nglikassi (52).
d. i. de boot van de gadoengplant gelijkt op eene maagd die haspelt (die garen op den haspel windt): m. a. w. De handelingen van Amangkoerat II bepalen zich tot het bevredigen zijner zinnen.

Deze allegorie dient min of meer in tegenstelling met de vorige. De handelingen van den vorst, hoewel vastberaden en schrander, wegen niet op tegen de moeilijkheden, veroorzaakt door zijne voorliefde voor het vrouwelijk geslacht. Bijzonderheden worden hierover echter niet medegedeeld. In 1719 op den troon gekomen, werd hem het rijk door verscheidene prinses van den blode betwist, totdat in 1720 de Compagnie ter hulpe kwam.

Door de gevangenneming van Poera Bâja in 1723 eindigden deze verwickelingen, en tot zijn dood in 1727 kon nu Amangkoerat II in vrede regeeren.

. 12.

Zijn zoon Pakoe Boewânâ II volgde hem op. Eerst onder voogdij, daarna zelf regeerende, deed hij zich in den beginne als dapper en onversaagd kennen, doch allerlei ongelukken troffen hem, waartoe de tijdsomstandigheden ook ruimschoots het huine bijbrachten. Vooreerst de twist met zijn meer in aanzien zijnde broeder Mangkoe Boemi, daarna de na den bekenden Bataviaschen moord in 1740 gevluchte Chinezen, waarvan velen tot het mohammedaansch geloof overgingen en zich onder de bevelen van Pakoe Boewânâ stelden, om de Compagnie uit de strandposten te verdrijven. Werkelijk gingen zij tot vijandelijkheden over. Met behulp echter van den pangeran van Madoera werden de troepen van Pakoe Boewânâ, door Compagnie's krijgsvolk verslagen, doch de vorst zelf weder als vriend aangenomen tegen afstand van al de landen aan het noorderstrand gelegen (1741). De Chinezen ziende, dat zij door Matarams vorst verlaten waren, verdreven hem uit Kartâ-Soerâ. Op zijn verzoek kwam de Compagnie weder te hulp, waarna hij na een aantal verwickelingen en gevechten in 1743 weder op den troon geplaatst werd.

Op een en ander doelt de allegorie:

Gadjah amĕtâ sĕmoenné tĕngoe lĕlaken.

d. i. de woedende oliphant gelijkt op eene zich parende bladluis; m. a. w. de door alle boepati's gevreesde Pakoe Boewânâ II verzoekt, in nood geraakt zijnde, hulp aan anderen, en zooals de eene bladluis met de andere paart, vereenigt hij zijne strijdkrachten met de hunnen.

13.

Dan door de herstelling van Pakoe Boewânâ II waren de onlusten nog niet gedaan. Nog steeds verzette zich Mangkoe Boemi met een aanhang van Javanen en Chinezen tegen zijnen wettigen vorst, doch toen deze in 1749 overleed en hij bij laatste beschikking vrijwillig afstand gedaan had aan de Compagnie van alle zijne rechten op den troon van Mataram, stelde de Compagnie Pakoe Boewânâ III als wettigen erfgenaam van

den overleden vorst en tot heer van Mataram aan. Daar evenwel de twist met Mangkoe Boemi hiermede niet geëindigd was, en deze steeds doorging met onrust te stoken, verdeelde de Compagnie het Mataramsche rijk in twee deelen Soerakarta en Djokjokarta (1755). Hierop hebben de drie volgende zinnebeelden betrekking.

1°. Pandji roro sēmoenné Padjang Mataram.

d. i. als twee verschillende vaandels zijn Padjang en Mataram: m. a. w. de rijken Padjang en Mataram, of wel Djokjokarta en Soerakarta verkrijgen ieder een afzonderlijk vorst.

2°. Rãrá ngangsoe anoetoetti, kenja pidjër
atoekar,
of

Rãrá ngangsoe, ronda roro noetoetti, pidjër
atoekar.

d. i. de maagden putten water, twee weduwen verontrusten haar, en denken om niets anders dan om met haar te twisten.

3°. Ronda ngangsonni, loro loro anoetoetti,
pada atoe kar.

d. i. er zijn twee weduwen, beiden verontrusten en bestoken elkander (53).

De 2^e heeft betrekking op de vlucht van Mangkoe Negari of Mas Saud, die eerst met Mangkoe Boemi vereenigd, daarna zijn vijand werd, en voor hem vluchten moest. Solo en Djokjo worden hier bij weduwen en de edelheden, die uit het land gestucht zijn, doch achtervolgd worden, bij maagden vergeleken. De 3^e deelt op de vaandelschap tusschen Pakoe Boewani III en Mangkoe Boemi, die beiden bij weduwen worden vergeleken.

14.

Met deze splitsing was de rust op Java voor een tijd lang hersteld. Pakoe Boewani III stierf in 1788 en werd opgevolgd door Pakoe Boewani IV. Bij de gedurende zyne regeering gewichtige gebeurtenissen, die te Batavia voorvallen, vond men geen gelegenheid aan Mataram te denken, waar beide Sultans een vrij dubbezinnige houding aangenomen hadden. Door Daendels' gewapende tussenkomst en door de afzetting van Djokjo's Sultan in 1810 werd wel eene mithasting voorkomen, doch toen in het volgende jaar de beide Sultans de keis

schoon zagen, verbonden zij zich om met behulp der Sipoyo's de Europeanen te verdrijven; de aanslag mislukte en de als zoodanig aangewezen hoofdleider Mangkoe Boemi werd verbannen. Hierop doelt

Tan kobër apapaès amangoen sinjdjang (54)
d. i. er is geen gelegenheid om de sarong aan te doen of te rangschikken; m. a. w. wegens de vele verwikkelingen ontbreekt de gelegenheid de zaken des lands te regelen.

Die regeling van zaken bleven commissarissen-generaal voorhouden. De wensch van Matarams vorsten om zich onafhankelijk te maken duurde niettemin voort, waardoor ten laatste onder Dipå Negårå, dat wat jaren lang bij wenschen gebleven was, tot handelingen overging. De daaruit voortvloeiende oorlog doet ons de

14e

allegorie kennen.

Prabtanné kākålå bëndoe ing Samarang lan
Těmbajat.

of

Kålå bëndoe sěmoenné Samarang lan Těmbajat.
d. i. door den toorn (van Dipå Negårå) brak de oorlog tusschen de Hollanders en Javanen uit. Samarang wordt hier bij de Hollanders en Těmbajat bij de Javanen vergeleken. Dit Těmbajat echter niet te verwarren met het rijk Waringin Roeboeh, waarvan hierboven gesproken werd.

De allegorien voor de werkelijk plaats gehad hebbende feiten nemen hiermede een einde.

De

15e

Tandjoeng Poetih semoenné poedak sinoempat.
d. i. de witte lanspunt (of hij, die een rein hart heeft) gelijk eene nog niet ontloken poedakbloem, doelt wellicht op het einde der verwarring, die, volgens de profetie, na Dipå Negårå ontstaan zoude. Over Tandjoeng Poetih is bereids een en ander gezegd, en over de onzekerheid die bestaat of deze dezelfde is als Eroe Tjåkrå. Zie men de aantekening n° 27.

Waarschijnlijk heeft de eerste opsteller dezer geschriften bedoeld dat de

16e

allegorie op Eroe Tjakra moet slaan.

Zij luidt:

Gandroeng gandroeng ing loeloeroeng, andoeloe
gëloeng këkëndon, kris paroeng tanpä karjä, ödöllën
toekoknä oelëngugoelëng tjampoer bawoer
of

Gandroeng gandroeng loeroeng gëdé, doeloe gëloeng
këkëndonan, kris paroeng oeroepnä oelëngugoelëng
tjampoer bawoer, ér goelâ loemakjeng karjä.

d. i. langzaam (uit verliefdheid) gaat men over den grooten
weg, alleenlijk oogen hebbende voor de losgemaakte haarwring
(de loshangende haren der vrouwen). De krissen hebben geene
waarde meer, en zijn ook tot niets nut: men houdt zich slechts
 bezig met onder elkander bloemen te koop en te verkoopen.

Deze gouden eeuw zal dus waarschijnlijk na honderd jaar aan-
breken. Het zal een zeer voorspoedige tijd zijn, waarin geene
ongeregeldheden, slechts overal vreugde zal geschieden. En zoo
 sommigen dan ook al verdriet hebben, het zal milder zijn uit
 angst voor rustverstoring, dan wel omdat hunne hofde voor het
 eigene geslacht niet op eene hun bevredigende wijze wordt
 beantwoord.

V.

Een onderzoek naar den schrijver dier voorspellingen, en den
 tijd waarin zij geboekt zijn, zoodra naar de waarde, die deze
 geschriften voor de inlandsche bevolking hebben, kan tot besluit
 hier nog eene plaats vinden. Wij hebben reeds gezien dat naar
 Djaja Baja, zoo als de overlevering die t. 1000 A. J. te Djaja
 laat leven, de alom bekende profetien niet kunnen toegeschreven
 worden. De samenstelling daarvan heeft later plaats gehad, en
 enkele uitdrukkingen geven ons een beeld van den tijd en
 dien tijd te bepalen.

Voorerst wordt er steeds gewag gemaakt van het betalen der
 belasting in pitjis. Hageman in zijne Geschiedenis van Java meldt
 hierover D. I. blz. 111. — De eerste koperen, inlandsche munt-
 stukken of duiten werden op Java in 1590 te Bantam door de
 Opperen ingevoerd. In 1659 werden deze duiten — pitjis ge-
 maakt — eerst te Mataram bekend. Dat de Opperen be-

reeds veel eerder dan 1590 ingevoerd hebben is waarschijnlijk, doch tevens is het mogelijk dat zij niet vóór 1659 in Mataram, en dus tijdens de regeering van sultan Tegalaroem ingevoerd werden. De schrijver heeft dus na dien tijd geleefd, en hiervoor pleit ook, dat er gewag gemaakt wordt van de komst der nakoda's (de Hollanders) op Java.

De voorspellingen en allegoriën volgen verder elkander geschiedkundig op, doch de eersten verliezen hun historisch karakter na de opsomming der vier vorsten die tot 1749 over Mataram geregeerd hebben. Dan, zeggen de schrijvers, komt er een tijd van verwarring, hetgeen in hunne geschriften niet het minst merkbaar is. De allegoriën loopen door tot op den opstand van Dipá Negará, zoo men althans het zinnebeeld: „Door zijn toorn brak de oorlog tusschen Samarang en Těmhajat uit” met den uitlegger op Dipá Negará wil toepassen. Men zou dus de vervaardiging dezer geschriften ± 1828 A. D. kunnen stellen, zoo niet Raffles (al is het dan ook ter loops) bereids melding van Djájá Bájá's profetieën gemaakt had, waaruit wij kunnen opmaken dat zij in het begin dezer eeuw reeds bestonden. Bij gevolg had de samenstelling plaats vóór het laatst der vorige eeuw, doch na den tijd, dat er een viertal vorsten over Mataram geregeerd hadden. Waarschijnlijk leefde de schrijver in eene periode, dat groote rampen het Mataramsche rijk troffen, en regeeringloosheid en verwarring algemeen was. Het verlangen naar een verlosser uit al die elende vloeide daaruit voort, zoodat ter wille van de bevolking de schrijver na een zeker aantal jaren, een vorst doet optreden onder den naam van Si Tandjoeng Poetih, die aan al de bekommernis, waaronder het volk gebukt ging, een einde zou maken. Door deze gegevens wordt ons de tijd tusschen 1740 en 1755 A.D. van zelf aangewezen. In dat jaar had de splitsing van Mataram in twee rijken plaats, en kwam daardoor aan de verwarring voor eenigen tijd een einde. De allegorie voor Pakoe Boewána IV en Dipá Negará zijn dus naderhand daaraan toegevoegd, om tijdens den opstand van 1825 aan de apocalypse bruikbaarheid te geven en gezag bij te zetten. Ook hiernit kan de verwarring verklaard worden, die omtrent de profeten der toekomst, de beide Ratoe's adil Si Tandjoeng Poetih en Eroe Tjákrá heerscht. Immers men verwachtte Tandjoeng Poetih als rusthersteller in het midden der vorige eeuw, en Eroe Tjákrá een honderd jaar later, doch daar eerst-

genoemde tot nu toe op zich laat wachten, zijn ook de gevoelens verdeeld, wie van deze twee het eerst aan de beurt ligt als vorst op te treden. Sommigen meenen dat Tandjoeng Poetih nog komen moet, anderen dat hij reeds geleefd heeft. Vrij zeker kunnen wij derhalve bepalen, dat de handschriften over de voorspellingen en allegoriën, voor zoover die in onze handen gekomen zijn, het produkt zijn van het vernuft van twee schrijvers, de een levende † 1750 A.D., de ander † 1828 A.D., waarvan gene, hoewel de beide ratoe's adil hebbende ontworpen, zich meer Si Tandjoeng Poetih, en de tweede Eroe Tjakrà als naaste verlosser dacht.

Dat de eerste ontwerper Djaja Bâja als voorspeller dezer gebeurtenissen heeft aangewezen, en aan dien denkbeeldigen vorst eene levensbeschrijving heeft vastgeknoopt, behoeft ons niet te verwonderen. Om eene profetie of wet gezagjonder het volk te doen verkrijgen, heeft men ook andere profeten of wetgevers denzelfden kunstgreep laten gebruiken. Eenigszins met de geschiedenis van Java bekend, heeft de schryver daarvan zoo goed mogelijk partij getrokken: en zoo hij al andere bescheiden geraadpleegd heeft, zoo hebben deze door tydrekenkundige juistheid zeker niet uitgeblooken. De schryver zelf was een geloovig Islamiet, bekeerd met de Mohammedaansche démonologie, was waarschijnlijk hadji en van goede afkomst (55). De vorst van Ngroem is naar zijne voorstelling de eigenaar van Java. Van dat Ngroem wordt, als eenmaal alles verkeerd uitloopt, hulp verwacht. Zijn vorst zal Java tot grooten bloei brengen, en de menschen eensgezind doen leven, totdat ten slotte Java van de aarde, of liever de geheele aarde zelf verdwijnt. Zoek eene beer, gepaard met verhalen van profeten en duivels vond in een tijd, dat niemand zekerheid had, of de volgende dag hem nog onder de levenden zou vinden, geëden ingang had het volk. De onkunde en daardoor voortvloeiende afgeloovigheid van de bevolking had haar oogste toegant bereikt. Men dacht slechts, geannuleerde de aardsche verwikkelingen en oorlogen, om het vage lijf te bergen, en de laatste zwaai te bewaren. Troostke woorden, nuttige vermaningen, opwekken tot of versterking in het geloof, en ten slotte het wijzen op een naastand verlosser, waren even zoo verrijken, die door de rooften en bevolking getig werden aangezocht, en waarmede de bevoogden en voorspellers hun voornemen wisten te doen.

Waarschijnlijk datéren uit dien tijd nog een aantal andere godsdienstige geschriften, waarvan sommigen in een even eerbiedwaardig kled zijn gestoken als het verhaal van Djaja Bâja. Trots al die geschriften kan men aannemen, dat Java in het midden en in het laatst der vorige eeuw door zedenbederf en politieke misslagen in het diepst verval verkeerde, en zonder twijfel hebben die geschriften, hoe buitensporig somwijlen ook, het hunne bijgebracht om de bevolking vatbaar te maken voor de sedert het begin dezer eeuw allengskens meerdere verspreide beschaving.

Uit het bovenstaande valt al licht op te maken dat de schrijver in den omtrek van Kartâ-Soerâ of Soerâ Kartâ gewoond heeft. Een drietal bewijzen kunnen hier nog voor aangehaald worden. Vooreerst dat de taal der handschriften met die van Midden-Java overeenkomt. Ten andere, dat bij de voorspellingen en allégoriën dat gedeelte van het Mataramsche rijk, waarvan na de splitsing Pakoe Boewâna vorst werd, het meest behandeld is. Ten slotte eindelijk zegt de schrijver zelf, dat het gebergte, in welks nabijheid hij zijn verhaal te boek stelde, de zuidgrens van het rijk Waringin Roeboeh zal uitmaken; volgens de bepaling der N. O. en W. grens zal dit wel het Oengarang-gebergte geweest zijn. Deze kwestie doet ook minder ter zake; van meer belang is het te weten welke waarde thans nog aan die geschriften toegekend worden. Dat, algemeen gesproken, de Javaan zeer gehecht is aan al wat uit vroeger tijd mondeling of schriftelijk tot hem komt, is genoeg bekend. Onder de hoofden heeft zich ongemerkt eene liberale partij gevormd, die, in tegenoverstelling der behouders, menige ook huishoudelijke gewoonte der Europeanen hebben overgenomen, en belangstelling, hoe veel te minder dan afkeer toonen van wat werkelijk tot voordeel van hun eiland en tot nut der bevolking strekt. Waar is het, dat nog niet velen die nieuwe richting aankleven, doch zij, die met het oude gebroken hebben, betuigen, althans uiterlijk, hunne ingenomenheid met Europeesche toestanden, en ware het niet, dat de adat zulk een groote rol in de javaansche maatschappij vervulde, wellicht zou dan al menig een zijne woorden met bewijzen staven. Niet alzoo met de bevolking. Deze kan men in twee soorten splitsen, de eerste wier kennis van het mohammedanisme zich tot de woorden Allah en Islam bepaalt, en ook van hunne eigene geschiedenis en letterkunde nooit gehoord hebben; de andere, en dit vooral in de nabijheid der kusten of van eenige provincie

of distriktstad, die eenige godsdienst-ceremoniën kennen, en met graagte luisteren naar het lezen der babads of andere letterkundige of theologische boeken. Hoe velen hunner echter, zoowel priaji's als andere lieden, begrijpen wat ze lezen? De meesten luisteren naar de klanken der woorden; indien de tēmbang hun beveelt, neurien zij gedachteloos door, zonder zich veel om den inhoud te bekommeren. Van daar dan ook dat de meeste lezers wel alles lezen wat zij machtig kunnen worden, doch zoo de geschiedenis hun niet tevens uit de wajangvertooning bekend is, zijn zij na de lezing nagenoeg nog even ver als bij het begin. Geldt dit voor lichte lectuur, nog veel meer is dit het geval waar allegoriën of duistere taal nadenken vereischt. Het neurien (mâtyâ) dient meer tot tijdverdrijf dan wel tot onderricht. Zoo ook met de geschriften over Djaja Bâja en dergelyken. Zoo zij ze al lezen, doen zij het gedachteloos, en weinigen, die er wat van bewaren. Eerst dan maken zij er voor goed kennis mede, wanneer een priester of geestdrijver zulk een geschrift noodig heeft, om daarmede de bevolking voor zijne plannen te winnen. En zoo zal dan ook nimmer het volk een of andere voorspelling tot banier gebruiken, zoo niet een eerzuchtige die voorspelling tot het bereiken van zijn doel noodig oordeelt. Wellicht dat Djaja Bâja's geschriften nog nu en dan gebruikt zullen worden tot vergoelyking van eenen opstand, doch het zal niet de bevolking zijn, die zich daartoe voelt aangedrongen. Andere hefboomen komen daarbij in beweging. De bevolking zelf blijft ijdelijk, en zoo zij partij moest kiezen, het zou zijn voor den vreemde, die haar helpt en beschermt tegen willekeur van eigen hoofden. Populair is nooit een opstand geweest; de bevolking deed mede ten gevolge van dwang of oploop van buit te betalen, nimmer uit overtuiging. De geschiedenis van Java van de vroegste tijden tot nu toe is daarom dit te bewyzen. Kortom, zoo een dezer voorspellingen, met name van Tandjoeng Poetih en Eroe Tjakra met dienen tot bevoordeling der oogmerken van een opstanding van hoogen rang, dan zullen ook Djaja Bâja's profeteen, zelfs al ware dit geschrift een volksboek geworden, nimmer aan het volk aanleiding tot verzet geven.

AANTEKENINGEN.

---

(1) Allegorien, zinnebeelden, apocalypsen enz. worden in het javaansch uitgedrukt door: ilafat, pasemon, pralambang, ibarat, sasmitå, djongkå, samar, gaib, enz.

Ilafat is eene geestverschijning in den droom, die aangemerkt wordt als de stem van God.

Pasemon is een voorteekeu, waardoor iemand aangemoedigd of teruggehouden wordt, datgene wat hij zich voorgesteld had te doen. Ook zinnebeeld, allegorie = sasmitå.

Pralambangs zijn visioenen of verschijningen, die veroorzaakt worden door de geheime krachten der natuur. Die visioenen hebben immer op het toekomende betrekking, als zoodanig kan dit woord dus door voorspelling vertaald worden of wel door zinspeling op toekomende gebeurtenissen.

Ibarat of Oepåmå is eene verklaring, gelijkenis, eene beteekenis door zinspeling.

Djongkå, de voorspelling van bepaalde tijden en gebeurtenissen.

Samar, gaib enz., al hetgeen verborgen is.

De profetieën zijn van tweederlei aard; de bij Dr. d. II. vermelde zou ik pralambangs, die bij Winter echter pasemons noemen.

(2) De Tjondrå Sangkålå is de uitdrukking van een jaartal, door zekere daartoe gebruikelijke woorden.

(3) Het hs. van Dr. de II., en hs. I vermelden dat deze 4 rijken bestonden, voor dat de profetieën van Djåjå Båjå een aanvang namen. Hs. II en III echter, zoo ook Winter, doen die rijken onmiddellijk na den ondergang van Dålå opkomen. Het laatste schijnt de waarheid meer nabij te komen dan het eerste. Men vergelijke hierover de profetieën en allegoriën.

(4) Anderen geven op 9 windoe's of 72 jaar. Wij hebben

hier natuurlijk te denken aan de suprematie van Mādĵapahit onder zijn zeven vorsten. Als ondergeschikt rijk heeft het langer bestaan.

De ongerijmdheid, dat Mādĵapahit door vluchtelingen uit Padjadjaran zou zijn gesticht, is reeds genoegzaam aangetoond.

(5) Zonder twijfel bestonden de Indische kolonisten zoo niet uitsluitend, dan toch verreweg voor het grootst gedeelte uit navolgers van Boeddha. Doch daar het Boeddhismus steeds terugkeerde tot Brahminische uiterlijkheden, vooral zichtbaar in het beeld- en symbool-werk der tempels, zoo ontsproot allicht het vermoeden, dat Boeddhistische en Brahminische kolonisten op Java naast elkander leefden. Zoo ook met de Indische epopoea, de Mahābhārata en de Rāmāyana. Weleer het uitsluitend eigendom der Brahminen, was het den Boeddhisten verboden, die liederen te bewaren. Later toen de gemeenschap met vóór-Indië niet meer zoo levendig was als in het eerste tijdperk der uitwijking, hebben de Boeddhisten ook deze heilige zaken van de Brahminen overgenomen, en zoo vinden wij in Kediri, de tafelen uit die liederen op de muren van gewijde gebouwen gebeeldhouwd.

(6) Eiders wordt hij Brahmien genoemd. Dit zal echter wel Boeddhist moeten zijn. Het onderscheid tusschen Brahmien en Boeddhist weet de Javaan niet, hij gebruikt beide woorden doorelkaar. Wij zien evenwel hoe Dĵaja Bĵaja aan een Boeddhistischen paadita op den berg Pandan een bezoek bracht, en hoe deze leeraar omringd was door zijne tjantriks, dat zijn Boeddhistische leerlingen.

(7) Het boek Moesarar, soms ook verkeerdelyk Moesaral genoemd, is waarschijnlijk uit het Arabisch overgenomen, en bevat zedellessen, godsdienstige voorschriften en voorspellingen.

(8) Zie is. II, ook vermeld in is. d. II. De natuur op biz. 176 bovenaan voorkomende woorden tekkir en sēmeddit betekenen, als kanzelaar leven. Wingit het zwaai in eene houding bevestigend van volkomen devotie en onderwerping aan God. Is. is. II, van daar voortbrengend.

Arĵuna is een boom, welk het gelijk ragoela.

(9) G. is. I, ke d. is, verstaat de Javaan door het rok Nĵamoe, Moegrisen en Aziatische Turken en het noordelyk gedeelte van Arabië.

Het eerste heilige bezoek wordt in is. d. II slechts terloops, de volgende is. II en III uitvoeriger verhaald. De laatste heeft

hier waarschijnlijk willen zinspelen op de eerste inmenging der Arabieren in Javasche aangelegenheden.

(10) Srāmā is hetzelfde als tãpā. Ngāsramā beteekent „als kluizenaar leven.“

(11) Hiermede begint de zang Asmārā dānā, vermeld in hs. d. H. blz. 176 regel 5 v. b. Het verhaal van Djājā Bājā's geleerdheid en voorspellingskunst, opgehelderd door eenige (nader te behandelen) pasemons, loopt door tot op de volgende blz. De andere hss. zijn hierin minder uitvoerig. De in dr. d. H.'s hs. voorkomende uitdrukking „elmoe rāsā sasmitā“, kan vertaald worden door „de leer van het verborgene.“ Eene andere daar voorkomende zinsnede is „Argoelā loemakjeugkardi“ d. i. zooals de argoelābloem open en dicht gaat, zoo ging ook het werk; m. a. w. er was schier geen werk.

Söebägā kistawengngrat is moeielijk te vertalen; soebägā moet soembägā zijn, en beteekent „fraai“ soms ook „talisman“; kistawi?

Sajoet parang moekā takoet; in dezen zin beteekent parang moekā bevreesd zijn.

In den volgenden regel „kawas padansosikkengngrat, is padan = kědjēm en sosik = overdenken.

(12) hs. d. H. blz. 177 r. 14; sadoe = samar = in 't verborgen handelen; santā = tětěp = zeker, zeker zijn, boedjā = overleggen. — Dj. B. namenlijk dacht door de pandita niet herkend te worden, omdat hij alleen en niet met gevolg kwam.

Tami = tamoe, van daar katamijan.

(13) Te weten: de achtste die naderhand als symbool voor eene voorspelling zou gebruikt worden.

(14) Moedjar zijn seroenibloemen.

Kadjar; de bladen hiervan dienen even als van de koedoe kras tot geneesmiddel tegen wormen bij kinderen. Ook worden ze wel tot schuiving met de opium vermengd.

Sarimpang = een tros.

Pitrah bras is gewoonlijk vijf katti's.

hs. d. H. vermeldt slechts vijf soorten, de andere hss. vermelden de overige twee: hs. II noemt ook nog een handvol gēti.

Deze zeven spijzen met Njai Eudang als n° 8 kwam achter-eenvolgens als pralambangs voor.

(15) Wotsari is eene andere uitdrukking voor de sēmbah maken.

(16) Hs. d. H. verhaalt de nu volgende voorspellingen bij zang: dangdang gëndis, de andere bij poeh sinom.

(17) Het verhaal van die vier rijken komt voor bij Winter en in hs. II en III; terwijl hs. d. H. en hs. I ze laten bestaan vóór de profetieën een aanvang nemen.

(18) De uitdrukking hiervoor is: "ana sadjronné kě-karah ing těkěnné goeroe mami", waarmede Dj. B. bedoelt dat na hem geene incarnatie van Wisnoe meer zal plaats hebben.

(19) Het zinnebeeld van den ondergang dier rijken is: Tjatoer raná sěmoenné sěgára asat. Over de betekenis van van deze en de volgende allegorien zal in de IVe rubriek gehandeld worden.

(20) Hs. I meldt juist het tegendeel.

(21) De woorden kakėkat en maripat zijn hier vertaald door vroom. De Javaan namelijk onderscheidt vier elkander opvolgende toestanden, die zich bij een godsdienstig man kunnen voordoen. 1° kakėkat, hij die de godsdienstinstellingen en de leer van den profet beoefend leeft; 2° tarėkat, die zich gedraagt naar hetgeen hij beoefend heeft d. i. naar de leer der godsdienst; 3° hakėkat, die steeds aan God denkt; 4° maripat, die zich geheel van de aardse zaken heeft losgemaakt.

Tėkat (tėkad) alleen, beteekent: besluit, bevinding, (w.d.b.) ook vroom en tėkadwardi (uit te spreken tėkawardi) de bevinding van het hart. - Tėkadwardi is een geschrift dat met het boek "Kjai Pali of papali" de zeden en gebruiken der Javanen regelt.

22 Hs. d. H. geeft voor het bestaan van Padjang op 35 jaar: hs. I echter 30; hs. II 9; en hs. III 9 windoes of 72 jaar. De opgave van 35 jaar komt het naist met de waarheid overeen.

(23) In hs. II wordt de eerste vorst Soerakal genoemd. De laatste vorst aldaar heet Boengza Sempal.

(24) Sakoetoe (hs. d. H. en hs. II en II) beteekent verzameling, van daar ook familieleden. Ook beteekent het een verzameling van lieden tot een boos opzet, samenrotten.

25. Java heeft nu volgens h. I 1500 jaar bestaan. De sezyer bezigt hier voor 1500 karo belah, dit zal wel karo brian ewer moeten zijn.

26. Srakat (hs. d. H. biz. 179) het behoeftig.

Batjingah (badjingan?) bet.: allerlei slag van volk door elkander.

Malang mēlandoeng bet.: dwars en overdwars, z. v. a. dubbel en dwars.

Pojang pajing is 1° kloeboekkan; 2° onrustig heen en weer gaan (van menschen.)

Banjtol (wong banjtjol) bet.: slechte lieden, gcspuis.

Lipoer bet.: iemand, die iets outkent, het een of ander daarop betrekking hebbend feit in herinnering brengen.

Prërak = përak = parëk = nabij.

Bëranjtjoeh = branjtjah of branjtjoh.

Wahjoe bet.: o. a. waardigheid, doch ook invloed uitoefenen, van daar regeeren. In den zin van invloed uitoefenen komt het voor in het hs. d. H. (door den invloed van den duivel); in den zin van regeeren bij hs. I (regeering was er niet meer.)

Kidib bet.: leugentaal.

Botjar batjir bet.: ongeregeld (van bewegingen). Deze minder bekende woorden komen voor in hs. I en in hs. d. H. blz. 179.

(27) Si Tandjoeng Poetih is de man die gezegd werd als koning en profet het volk te zullen aanvoeren. De tijd van verwarring, hierboven beschreven, valt voor volgens hs. d. H. en hs. I tusschen de jaren 1670 en 1700 A. J. (1738 en 1768 A. D.), volgens hs. II en III van 1770—1800 A. J. (1841—1871 A. D.) De beide eersten laten Si Tandjoeng Poetih in 1700 A. J. verschijnen, en Eroë Tjäkrå in 1800 A. J. Bij de twee anderen komt S. T. P. in 1800 A. J., en Eroë Tjäkrå in 1901 A. J. Winter (Zamenspraken IIe dl.) laat S. T. P. vorst zijn van Ketonggä, de anderen weer geven dat rijk aan Eroë Tjäkrå. De heer Gerdessen (T. v. N. I. 1871 2^e dl. blz. 209) laat E. Tj. onder den naam Soewan Adil in 1795 A. J., 1866 A. D. optreden. Zeker is het dat er veel verwarring in die beide namen bestaat, doch volgens het algemeen gevoelen moet S. T. P. in dezen tijd en E. Tj. eene eeuw later komen. De bijnaam Ratoe Adil wordt wel aan E. Tj. doch voornamenlijk aan S. T. P. gegeven. Duidelijk is dit niet vermeld; ook is de naam Ratoe Adil (de rechtvaardige vorst) op beiden toepasselijk; hs. I zegt uitdrukkelijk dat S. T. P. de Ratoe Adil is en Java nu 1800 jaar zal bestaan hebben. De naam Eroë Tjäkrå als vaan des opstands gebruikt wordende, voor dat nog het jaar 1800 gekomen was, ligt daarin dat èn E. Tj. èn S. T. P. voor den schrijver heiligen der toe-

komst zijn, en hij aldus den tijd huurer omwandeling op aarde niet zoo nauw kan bepalen.

Volgens een pégoe-handschrift over den opstand van 1825--1830 wordt Sang Moertinning Yoedä tot vorst verkozen onder den naam Ngabdoel Kamid Eroe Tjäkrä Kabiroen Moekmin Sajidä.

De woorden Eroe Tjäkrä, somwijlen Er Tjäkrä geschreven, (dienende de oeklank om de maat voltallig te maken) beteekent niet „de juwele pijl“, doch „de bekwame lans.“ Er moet overgenomen zijn van een Arabisch woord „cheir“ dat goed, bekwam, beteekent. Tjäkrä is (behalve de andere beteekenissen) eene lans met uitstekende punten op het puntig toeloopende uiteinde.

(28) Hs. I vermeldt, dat hij eene residentie te Mëkah en eene te Palwä heeft: waarschijnlijk om het verhaal wat te bekorten, want volgens de andere mededeelingen is Palwä een later rijk.

(29) In de zin „Sonjä loeri kraton narpati“ beteekent: sonja, ledig, eenzaam. Loeri beteekent niet alleen menschen of vorsten die elkander opvolgen, doch dit woord wordt ook gebruikt van goederen, die achtereenvolgens bij elkander gebracht worden, zoodat hier sonja loeri wil zeggen: ledig aan verzamelde goederen. Andere voorbeelden van het gebruik van sonjä vindt men hs. d. II. blz. 181 r. 6 v. b. sonjä sēpi kedatonning nrēpati, en in hs. I blz. 35, sonjä rēka kēdatonnē sangngadji.

Doebaja bet. waarschijnlijk: bloem

(30) De op blz. 180, hs. d. II. r. 10 voorkomende bëbas bet. verdriet, en rēngoe, gramschap, die in het hart besloten blijft en zich niet door woorden uit, wrok.

Tindak ngoemala mērdoe, sore wērang mongkä makingkin, denja bëk palamarta. Hierin is ngoemalä mērdoe = zeer glansrijke edelsteenen, sore = ing sorre; makingkin = kingkin, ook: bezorgd zijn dat der waarheid te kort zal gedaan worden, en palamarta = vergeffenis.

Sewoe sawah soewang ing sahari, duizend sawahs tien duiten op één dag, zal wel beteekenen dat de sawahs door de meangte, of door hare vruchtbaarheid geene waarde meer hebben. In hs. III staat: de padjēg voor den vorst zal zijn 1000?

(31) Duster dan moeclijkheden is wellicht: lasten, uitgaven: het woord papattan toch = modal, beteekent uitgaven doen, onkosten.

Gědir = dāmā = behoeftig.

Sabitting tanpā (tannā) sangoe; sabitting = 75, rongbitting = pēnambang = 2×75 .

Kěkěr = met medeweten van; zoo in de zin: doek kinněkěr dening yang.

Rirěp sirěp = vrede en rust.

(32) „En die dit lezen“, zoo eindigt het verhaal van Tandjoeng Poetih, „hij vrage vergiffenis aan God“; deze verborgen woorden zijn genomen uit het boek Moesarar. Het eerste gedeelte van hs. I neemt hier een einde, wellicht omdat de schrijver niet noodig oordeelt zijne mededeelingen verder dan het jaar 1800 voort te zetten

(33) Aldus in hs. III. De overige geschriften maken van regeeringloosheid geene melding. De nu komende vorst is Eroë Tjåkrå, die bij d. H. Radhen Amissan heet; doch in de andere hss. is die naam ook aan Tandjoeng Poetih gegeven.

Het in hs. d. H. voorkomende woord kinněběr moet kinnitěr zijn, en bet.: een cirkel rondom eene bepaalde plaats getrokken; overdrachtelijk: bescherming verleenen.

Dawir (hs. d. H. blz. 180 r. 2 v. o.) bet.: gebroken, gescheurd.

Sadawir bet.: een deel van het —, of: een weinig.

(34) Hs. III. geeft voor Tandjoeng Poetih's leeftijd Sirnå ilang běrmånå Anawang sasi = 1800 en voor Asmåra Kinkin (Er. Tjåkrå) Boemi sirnå gapoerå narpati = 1901.

(35) Naam, leeftijd en woonplaats zijn hier gevolgd naar het hs. d. H.

(36) Toelak bet. ook berisping; wilalat, ook berispt worden, eene vermauing krijgen. Děradjat is verstandig, geleerd; doch wordt het gezegd van iemand, die een ambt bekleedt, zoo bet. het: eene betrekking met beleid waarnemen.

(37) Dinoem maken; zie onder doem w.d.b. Djibar djiboer wordt overdrachtelijk gezegd van „overvloed.“

(38) Katjěppit (hs. d. H.) en kapipit (hs. I) beteekent „in het midden van“; aldus in den zin „Kapipit Kang Oengarang Bajoe.“

(39) Volgens de opgave van den schrijver moet nu Java 1900 jaar bestaan hebben. Bij narekening volgens hs. d. H. en hs. I verkrijgt men echter het jaar 2080.

(40) Praboepati wor (hs. d. H.); dit wor of awor beteekent: nijdverig zijn.

(11) Noengsa of Noeswa Pringgi was volgens de voorspelling van den inlander een eiland bezuiden Java. Hoewel de Pringgiers Europeanen zijn, zoo stelden zij zich wellicht voor, dat hun land het tegenwoordige Nieuw-Holland was, daar de zeevaardenden dit land wel eens bezocht zullen hebben. Wanneer derhalve de voorspelling juist, dat in het jaar 2100 Java onder den vorst van Pringgi komt, zoo kon de schryver bij uitzondering wel eens een waar woord gesproken hebben.

(12) Met de betamingen van getallen van 10000 en daarboven zijn de Javanen nog al eens in de war, zoo ook hier met het telwoord ajoeta.

(13) De volgende regelen zijn een gedeelte van de Arabisch-Javaansche demonologie. Djomak Djodja was iemand die aan Adam de noodige eer niet wilde bewyzen. Mohammed heeft hem later buiten de aarde geworpen, waar hij met Dzabbatoel Arli de werkzaamheden van een onivel verricht. Iman Maidi is, volgens het boek Moesarar, de laatste profet, door wien Mohammed op aarde vertegenwoordigd wordt. Ook is hij koning van Arabie. Zyne voornaamste medgezellen zijn Mohammed Hannafija, Nabi Kair en Si Marnaga. De topak is een booze geest, die steent en rooft waar wiet te vinden is. Hij ook is het, die zelf of door wiens invloed de kooplieden des meent uitplundert. Over een en ander is te lezen in de boeken Aningra, Kadis chadjiz, kadit, en Moesarar.

(14) Voor pepela wordt ook wel peweka geschreven. Ook is het zinnebeeld voor Padjaljran; volgens anderen: Soemdir kang gonda. *U'ar s'edjorné lara pepela.*

(15) In de voorspellingen wordt dit tijdvak genoemd „Andjari kang wisasi; ook „Lanta pati ara sang kang wisasi,” ook „Gondra pati ara kang kang wisasi.” Andjari betekent de nood op het spel zetten en kang wisasi is een van de vele bynamen van Bantara Goeroe. De betekenis dus van den naam van dit tijdperk is men zal langzame gewoone om als kanzenaar te leven, en een sterk verlangen hebben naar Sang Yang Giri lata. Even als de naam van tijdperk van Djenak voorkomende naam „kang wisasi” is ook Giri lata een bynaam van Bantara Goeroe.

(16) Dit tijdperk van Mangjari heette „Sang” of „sang kala,” ook wordt het zinnelijk met de „gondra pati ara” van den laatste vorst Raja Patih van de Rana Patih bekend. De vorst bij uitnemming, dewijl de betekenis de

vorst geworden Bhattārā; waardoor de zin van deze woordengroep zinspeelt op de goddelijke afkomst van hem, die tot vorst verheven was, eene eigenschap, die hem om zijn ontzaginboezemenden aard werd toegekend. Hs. III geeft als Tjondrā Sangkālā op voor Matjan galak enz. 1588, een cijfer dat even als dergelijken in dit hs. voorkomende jaartallen van geene waarde is. De tijd van Mādjäpahits ondergang wordt algemeen gesteld op 1400 A. J., en daar het rijk 100 jaar, (volgens anderen 64), bestaan heeft, zou de eerste vorst, hetzij in 1300 A. J., hetzij in 1336 op den troon gekomen zijn. Lassen geeft het jaar 1301 op, dat dus vrij wel met het eerste overeenkomt.

(47) Dēmak. Het tijdperk, waarin deze gebeurtenissen voorvielen, heet „Adhijati kālā wisājā”, en de eerste vorst Adhipati kālā wisesā. Adhipati (eig.: zeer veel) beteekent hier Panditā Adhi, d. i. de voortreffelijke panditā, en kālā wisā is een bijnaam van Bhattārā Goeroe, een naam, die hier echter voor de wali's gebruikt wordt; zoodat de zin van Adhijati kālā wisājā is „hij die tot vorst over de wali's is gesteld”. De duur van dit rijk wordt in hs. d. H. en in hs. I op 64, in hs. III op 80 jaar gesteld. Volgens hs. III zou dus Dēmak voor Padjang plaats maken in 1534, volgens hs. I in 1470, volgens Winter in 1503, en volgens de beschrijving van den portugees Mendez Pinto (Mr. I. K. J. de Jonge. Opkomst van het ned. gezag, dl. II blz. 161) in 1546 A. D., dat dan ook wel het ware zijn zal.

(48) De duur van dit rijk kan men op 35 jaar stellen; het zou dus in 1581 A.D. onder Mataram gekomen zijn. De hss. geven natuurlijk ook hier andere jaartallen op. Winter o. a. 1503—1540. Dit tijdperk is genaamd „Kala Djonggā” een bijnaam van Sang Yang Asmārā, en zou dan beteekenen dat in dien tijd de vrouwen bemind werden, zoo als Sang Yang Asmārā dit vroeger deed.

(49) De ware naam van Mas Djolang was Sultan Adhi Praboe Anjäkrāwati Sēnopati ing ngalägä, die te Karapjak in 1613 overleden is; die van sultan Agoeng is Kangdjeng Sultan Anjäkrā Kesoemā Sēnopati ing ngalägä ngabdoerrahman Saidin Panätā dinnan. De naam van eerstgenoemde wordt op blz. 17 als Njäkrā Wati Soerejā opgegeven, terwijl het tijdperk „Sangkārā” heet. Het tijdperk van Sēnopati, den grondlegger van het Mataransche rijk, is „Kālā Sēkti”, dat een bijnaam van Sang Yang Wisnoe is, en dus beteekent, dat de vorst en zijne onder-

danen evenzeer de krijgskunst beoefenen, als Bhattārā Wisnoe vroeger deed.

(50) Lěbė kěkětōe bet.: iemand die de godsdienst wenscht te leeren keunen; santri daarentegen is de persoon, die er al genoegzame vorderingen in gemaakt heeft. Satrija sěrban heeft dezelfde beteekenis als lěbė kěkětōe.

(51) De beteekenis van lajon = lijk, en satrijā = vorstenzoon is bekend. Brongtā bet. hier „de liefde van een zoon voor zijn vader.”

(52) De gadoeng is een knol met witte schil, die fijn gekookt zijnde tot voedsel dient, en dan de vergiftige eigenschappen (waarschijnlijk door het koken) verliest. Vooral de bergbewoners gebruiken dit voedsel. De loot heeft eene fraaie groene kleur; de bloemen zijn òf geel òf groen.

(53) Anoetoetti = kědjěr, dat niet alleen fladderen, doch ook iemand verontrusten beteekent.

(54) Papaès sindjang = zich kleeden of zich versieren met eene sarong. Wangoen, van een kleed sprekende, beteekent zulk een kleed bevallig langs het lichaam plooiën.

(55) Hs. II noemt ons als schrijver Empoe Seloeat, die ten tijde van Djaja Bija leefde. Een tweede opsteller, zegt dit ha. verder, is Pangéran Goenoeng Langoe, en wel ten tijde dat te Kerta Soerā de Kraton van het Mataramsche rijk stond.

LEESTAFEL.

MIJNWEZEN. *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Uitgegeven op last van Zijne Excellentie den Minister van Koloniën. Eerste jaargang, — Eerste deel, 1872. Amsterdam, C. F. Stemler.*

Uit de verslagen, welke de mijn-ingenieurs in Nederlandsch-Indië van hunnen arbeid uitbrachten, van hunne komst in Indië in 1850 tot 1865, werd het wetenschappelijke openbaar gemaakt door tusscheukomst der Indische regeering, in twee te Batavia uitgegeven tijdschriften: het Natuurkundig tijdschrift en het tijdschrift voor Nijverheid. Met vergunning van den minister van koloniën werd een der rapporten door den schrijver in Nederland uitgegeven, maar toch later ook, door de Indische regeering, in het Natuurkundig tijdschrift gepubliceerd.

Van hetgeen in 1866 tot 1872 werd verricht, is alleen het verslag van 15 Juli 1870 van den mijn-ingenieur W. H. de Greve, over het Ombilien-kolenveld enz., in 1871, door de zorg van het ministerie van koloniën alhier uitgegeven.

Het thans verschenen "Jaarboek" vervolgt die openbaarmaking voor landsrekening, zooals het "Voorwoord" vermeldt. Elk deel zal bevatten 1°. verhandelingen, 2°. gemengd, geologische, technische en andere mededeelingen, en 3°. bijdragen uit het scheikundig laboratorium van het bureau van het mijnwezen in Nederlandsch-Indië.

Vroeger verscheen van het werk der mijn-ingenieurs:

- 1850. Corns. de Groot, over *jodium-bronnen* van *Kedong waroe*, res. Soerabaja, met scheikundig onderzoek door P. J. Maier; Nat. tijds. v. N. I., I, bladz. 473.
- 1851. Corns. de Groot, over *bruinkolen* op het eiland *Bawean*, res. Soerabaja, Nat. tijds. v. N. I., II, bladz. 263.
- 1852. O. F. U. J. Huguenin, over *ijzercand en chroomijzer*

- van *Pagattan en Poeloelant*, res. *Zr.* en *Or.* afdeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 113.
1852. Corn^e. de Groot, over *stroomtinerts* op *Blitong*; Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 133.
1853. F. C. H. Liebert, over *bruinkolen, kwik en zoutwerken* in de res. *Samarang* en *bruinkolen* in de res. *Kadoe*; Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 135.
1853. Corn^e. de Groot, over *bruinkolen en aardhars* op het eiland *Madoera*; Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 445.
1853. O. F. U. J. Huguenin, over *koperertsen* in de res. *Padangsche bovenlanden*, met een aanhangsel door Corn^e. de Groot, over *lood- en kwikerts, marmer en mergel, en, aluin*, in de res. *Padangsche bovenlanden*; Nat. tijds. v. N. I., VI, bladz. 223.
1854. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 379.
1854. S. Schreuder, over *kolen* in de afdeling *Maros*, gouv. van Celebes en onderhoorigheden; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 388.
1854. R. Everwijn, over *goudgroeven* in *Landak*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 396.
1855. Aquasio Boacchi, over *bruinkolen* aan de *Meenenbaai*, res. Bantam; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 49.
1855. R. Everwijn, over *kopererts* bij het gebergte *Tampi*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 53.
1855. R. Everwijn, over *tinerts* in *Soekadima, Simpang en Matam* en over *antimoniumerts* op de *Karimata* eilanden, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 58.
1855. H. F. E. Raut, over *bruinkolen* in de *Tanah Laut*, res. *Zr.* en *Or.* afdeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 277.
1855. H. F. E. Raut, over *ijzererts* in de *Tanah Laut*, res. *Zr.* en *Or.* afdeling van Borneo, met een aanhangsel, door Corn^e. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 282.
1855. Corn^e. de Groot, over de *uitsmeltting van het stroomtinerts* en de *weggevoerden stoffen* op *Bangha*; Tijds. v. Nijv. in N. I., III, bladz. 28.
1856. R. Everwijn, over *tinerts* in *Kanduragan*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 449.

1855. Aquasie Boachi, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 461.
1856. O. F. U. J. Huguenin, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XII., bladz. 110.
1857. Corns. de Groot, over *de Zr. en Or. afdeeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XIV, bladz. 1.
1857. P. van Dijk, over de waarde van eenige *Nederlandsch Indische kolensoorten*; Nat. tijds. van N. I., XV, blad. 139.
1858. R. Everwijn, over *de Wr. afdeeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XVII, bladz. 284.
1859. Corns. de Groot, een woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XIX, bladz. 313.
1859. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Palembang*; Nat. tijds. v. N. I., XXI, bladz. 81.
1859. Corns. de Groot, nota over *marmer* en *graniet*, de bevinding van het *Patjitan-marmer* en over de *ontginning van steengroeven* voor gouvernements-rekening Nat. tijds. v. N. I., XX, bladz. 411.
1859. P. van Dijk, eene inleiding tot de *geologie van Sumatra's Westkust*; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 145.
1860. P. van Dijk, over *ontginbare kolenlagen* in de ommelanden van *Bengkoelen*, met een aanhangsel door Corns. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 181.
1860. J. P. Schlosser, over *mangaanerts te Tjikangkareng*, res. Preanger-regentschappen, onderzocht door O. F. U. J. Huguenin; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 218.
1861. Corns. de Groot, een tweede woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 370.
1861. P. van Dijk, over de *Indische kolen* naar aanleiding der *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 531.
1861. R. Everwijn, over *kopererts* in *Mandhor*, Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., XXIV, bladz. 403.
1859. P. van Dijk, over *zwartkolen* in en nabij de baai van *Tapanoli*; Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 41.
1863. Corns. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het miju-

- wezen, *overzicht van de voornaamste proeven omtrent mijn-ontginning, sedert een tiental jaren in Nederlandsch Indië genomen, met uitzondering van Bangka en Blitong*, enz.; Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 72.
1863. P. van Dijk, over *koperaders in de Padangsche boevenlanden*, met een aanhangsel door W. O. P. Arntzenius; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 87.
1863. P. van Dijk, over *bruinkool van Ketaoen*, afd. Moko-Moko, ass.-res. Bengkoelen; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 259.
1863. W. O. P. Arntzenius, over *kolen in de res. Djokidjarta*; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 275.
1864. Corns. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het mijnwezen, *vervolg van het overzicht van de voornaamste enz.*, bevattende hetgeen door de mijn-ingenieurs en het ondergeschikt personeel van het mijnwezen is verricht in het belang van *Bangka en Blitong*; Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 1.
1864. Corns. de Groot, Eene bijdrage tot de kennis van de *Nederlandsch Indische steenkolen*. Met vijf bijlagen. Rotterdam H. A. Kramers. 1865. 89.
1865. R. Everwijn, over eene *onderzoekingsreis* in het rijk van *Siak*; Nat. tijds. v. N. I., XXIX, bladz. 289.
1864. Corns. de Groot, over de *Borneo-steenkolen* en hare geschiktheid als brandstof; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 69.
1865. Corns. de Groot, over *ontgubare kolenlagen* in de omlandelen van *Bengkoelen*, naar een verslag van P. van Dijk; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 375.
- 1870 W. H. de Greve, *Het Ombilion-kolenveld in de Padangsche boevenlanden en het transportstreeke op Sumatra's westkust. 's Gravenhage, gedrukt bij Agencie de landsdrukkery, 1871. 40.*

Dit eerste deel van het "Jaarboek" bevat, in het 1ste gedeelte:

1°. Eene inleiding tot de geognostische mijnbouwkundige rapporten der distrikten van Bangka, en, één der verslagen, betreffende het distrikt Bligoe, van 6 Augustus 1863, door den mijn-ingenieur J. E. Akkeringa.

De aanleiding tot en de uitvoering van de onderzochte werken, waarvan in deze rapporten verslag wordt gegeven, zijn uitvoerig

medegedeeld onder B, in het „*vervolg overzicht van de voor- naamste*” enz. Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 10—54.

De tegenwoordige strekking van het onderzoek wordt uiteen- gezet in de „Inleiding.” Zij bevat veel wetenswaardigs, bij- zonder tot het goed verstaan van het rapport.

Het rapport behelst eene geographische-, en eene geologische en mineralogische beschrijving, eene beschrijving der tinerts bevattende gronden, der bestaande mijnen en van hetgeen hierop betrekking heeft, zoomede eene samenvatting van den inhoud dier laatste beschrijving of besluit.

De bijgevoegde geognostisch-mijnbouwkundige kaart van het distrikt is, tot 31 December 1871, bijgewerkt.

20. Eene geologische beschrijving der residentie Djokdjokarta door den mijn-ingenieur P. van Dijk, waarin de negative uit- komst is vermeld van het onderzoek, door hem uitgevoerd met behulp van een groot boortuig, zooals het voor Artesische putten wordt aangewend, naar de uitbreiding der kolenlagen, aange- wezen door den mijn-ingenieur W. O. P. Arntzenius, die er in 1863 een voorloopig onderzoek naar deed.

30. Eene beschrijving van het marmer voorkomende nabij de baai van Djokotro, in de assistent-residentie Patjitan, door P. van Dijk, bevattende de positive uitkomst van een in 1865 (?) door hem uitgevoerd onderzoek. De baai van Djokotro levert, gedurende het grootste gedeelte van het jaar, eene goede maar beperkte haven, aan den voet van den berg Sangong, welke, zonder twee andere marmer bevattende bergen mee te rekenen, 7.5 millioen M³ marmer kan opleveren en de ontginning waard is; de ligging der marmerlagen en het emplacement van te opene groeven is gunstig.

Het marmer, vergeleken met dat van Livorno, is wat minder fraai geteekend, maar in deugdzaamheid doet het daarvoor *niets* onder.

Kalksteen en andere gesteenten voor bouwsteenen zijn daar almede gemakkelijk te ontginnen.

40. Het tinsmelten op Bangka, door den mijn-ingenieur P. H. van Diest, waarin ook de wijzigingen worden medegedeeld, welke daarin na Juni 1867 zijn gebracht door de mijn-ingenieur van Diest en Meuten en Dr. Vlaanderen.

In het 2de gedeelte komt voor:

10. Iets over den bodem van zuidelijk Soerakarta, door P. van Dijk:

20. Mededeelingen door den mijn-ingenieur R. Everwijn:

a. over looderts in 1871 gevonden door de bevolking in Kandawangan, res. Wr. afdeeling van Borneo;

b. over gedegen lood en kolen op het eiland Nias, gouv. van Sumatra's Westkust, in 1871 gevonden door den controleur van Nias;

c. over molybdaanglans, gevonden in Landak, res. Wr. afdeeling van Borneo;

d. over min goede bruinkolen, voorkomende in de afdeeling Lebak, res. Bantam, met toezegging van een verslag, met bijbehoorende kaart, in het volgende deel van het jaarboek: zie over deze bruinkoollagen "Java. Deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur, door Dr. F. Junghuhn" 3e afd. bladz. 246—276.

30 De productie-opgaven over 1871, van tin van Bangka en Bitong, en van kolen van de res. Zr. en Or. afdeeling van Borneo.

Het 3de gedeelte bevat, van den chef van het scheikundig laboratorium, Dr. C. L. Vlaanderen:

a. de bepaling van de hoeveelheid tin-oxyde in tinerts aanwezig;

b. onderzoekingen van de petroleum van het distrikt Madja, res. Cheribon, en, van gzeretts van den berg Bessa, in de afdeeling Tanah Datar, res. Padangsche bovenlanden;

c. van den hoofd-ingenieur R. Everwijn, eene Staat van vergelyking tusschen de bruinkolen van Lebak, res. Bantam, met verschillende andere kolensoorten.

CORNS. DE GROOT.

EEN AARDRIJKSKUNDIG TIJDSCHRIFT. *Oceanography. The Geographical Record.*

Zoo laat de titel van een maandschrift dat sedert eenigen tye te Londen door Clements R. Markham, in groot kwarto-voort, in drie kolommen gedrukt, wordt uitgegeven. Deze naam heeft eenen te goeden klank op het gebied der aardrijkskunde, dan dat wij zouden mogen veronderstellen, dat de artikelen, in zijn maandschrift over dit onderwerp opgenomen, met

van goede en degelijke gehalte zouden wezen; doch het is niet uitsluitend aan aardrijkskunde gewijd. Ook andere onderwerpen, van hoog belang voor de beoefenaren der Indische taal-, land- en volkenkunde, worden daarin behandeld. Wij wijzen slechts op enkele nummers van den voor ons liggenden jaargang 1872. Daarin vinden wij o. a. de volgende artikelen: *Renewal of Arctic Discovery*; *Geography of Cabul, and our Maps of it*; *Livingstone*, met een kaart betreffende de reis van Livingstone, 1866 tot 1872; *The Passage between India and Ceylon*; *Early Discoveries of Australia*; *Animadversions of M. Khanikoff on Anglo-Indian Travellers*; *Communications with Netherlands India*; *The Mohammedan rebellion in North-Western China*; *On the distribution of forests in India*; *Public works in Japan*.

Voor de *Reviews of Boekbeschouwingen* wordt eene niet onbelangrijke plaats ingeruimd. Zoo treffen wij er beoordeelingen of overzichten aan van W. W. Hunter's *Orissa*, van de Beauvoir's reis naar Peking, Jeddo en San Francisco, van Major's uitgave, in de werken van de Hakluyt Society, van *The Canarian, or Book of the conquest and conversion of the Canarians in the year 1402*. Ook Nederlandsche werken worden er niet vergeten. Naar aanleiding van de Jonge's *Nova Zembla* is er sprake van „*the Barents Relicts*, „ terwijl evenzeer de belangstellende aandacht gewijd wordt aan de geschriften van het Kon. Ned. meteorologisch Instituut.

Een voornaam deel bevat de mededeeling van de jongste berichten op aardrijkskundig gebied in de verschillende werelddeelen, met de *Proceedings of Geographical Societies*. Eindelijk wordt, nevens dit alles, voor verscheidenheid gezorgd door stukken van verschillenden aard, zooals: *Mr. Fairweather's Yachting*; *The threshold of the unknown region (The Pioneers of Polar discovery)*; *Modern national anthems and patriotic songs*; *My note book in China*, enz.

Ook worden er een groot aantal advertentiën van allerlei aard daarin opgenomen, alsmede eene opgave der reizigers in verschillende hotels (*Hotels register*) in onderscheidene steden van het Vereenigd Koninkrijk, dat natuurlijk alleen voor den Engelschen lezer van eenig belang kan zijn.

Over het geheel genomen, twijfelen wij er niet aan of men zal, ook voor het doel, dat het Instituut beoogt, het vervolg der uitgave van dit maandschrift met belangstelling tegemoet zien.

Bij het lezen van de *Proceedings of Geographical Societies* van Londen, Parijs, Berlijn, Petersburg, Dresden, Frankfort, Leipzig, Florence enz. konden wij den wensch niet onderdrukken, dat er toch eens eene dergelijke vereeniging in ons vaderland mocht tot stand komen; in een land, waaraan men de kennis der aardrijkskunde van zoo vele landen in verschillende werelddeelen, gedurende de 16^e, 17^e en 18^e eeuw, te danken heeft.

P. A. LEUPE.

V A R I A.

DE KOEBOES.

(Fragment van een brief.)

22 OCTOBER 1872.

. . . . .
De Koeboes bewonen de aan elkander grenzende streken van Djambi, de Banjoeasin, Moesi Ilir en de Rawas, vooral die gedeelten waardoor de Soengies Kapas en Dangkoe (neven-riviertjes van de Batang Lekoh) en de S. Berou en Lalang (takken van de Banjoeasin) stroomen. Hun getal bedraagt hoogstens 2000 zielen, doch wel verre van toe te nemen, schijnt dit nog met den dag bijna te verminderen. In den onbeschaafden maatschappelijken toestand, waarin de Koeboes verkeerden, is in de laatste jaren merkbare verbetering te bespeuren. Ze drijven handel met de Palembangers, hebben vaste woonplaatsen, leggen ladangs aan etc.

De handel is veelal ruilhandel, waarbij boschproducten tegen lijnwaden, rijst of zout worden ingeruild, doch ook 't geld is lang geen onbekende zaak meer onder hen, getuige de landrente die in geld wordt opgebracht; maar ook vooral de handelaren zelf, die er over klagen, dat de winsten, welke zij vroeger behaalden veel aanzienlijker waren dan thans, nu de Koeboe zijne producten meer op waarde weet te houden en daarvoor geld vraagt.

De plaats in de Moesi Ilir, waar gewoonlijk de transactiën worden gesloten is de monding van de S. Dangkoe. Daar komen koopers en verkoopers bijeen. Eene zekere vrees voor 't water belet de Koeboes hunne waren zelf ter markt te Palembang te brengen, maar ook op dezen regel worden de uitzonderingen hoe langer hoe talrijker.

Ik schreef zoo even, dat de Koeboes vaste woonplaatsen hebben. Alleen de zoogenaamde Koeboe Djambi hebben hun zwervend leven nog niet afgelegd. Met de anderen is dit grootendeels wel 't geval en ik zou de ligging en namen der doesoens kunnen opgeven, wanneer ik eenig nut daarin zag. Wel is waar bestaan die doesoens voor 't meerendeel uit ellendige hutjes van boomschors en atap, maar een enkele woning van een hoofd of minderen man was toch ietwat beter ingericht dan de overige. Zelfs heerschte daar een zekere weelde in huusraad.

Het aanleggen van ladangs geschiedt onder de Koeboes in de Moesi Hiri eerst sinds dit jaar. Op hoogen trap van ontwikkeling staat de landbouw dus bij hen niet. Evenwel 't is een begin en een verbetering in hun toestand, wil ik hoopen. Met hongersnood, die vroeger wel eens onder hen heerschte, zal 't ten minste wel gedaan wezen en dit is al veel gewonnen.

ERRATA

IN DE STUKKEN BETREFFENDE

TRANSSCRIPTIE VAN INLANDSCHE PLAATSNAMEN,

opgenomen in Deel VI, blz. 7 volg.

- Blz. 7, r. 14 v. o. ng, dj *lees: ng, dj (en zoo vervolgens alle namen van letters, als ook inlandsche plaatsnamen enz. cursief).*
- 11 " " worde " worden.
- 7 " " eeniger mate *l.* eenigermate.
- 8, 4 " b. á *l.* ã.
- 20 " o. ó door ò *l.* o door ó of ò.
- 9, 1 " b. *Bónó sobó l. Wónósóbbó*
Bòyò " Bògòr.
- 9 " " van werken " aan werken.
- 17 " o. uitleggen " uit te leggen (*en zoo vervolgens in soortgelijke gevallen).*
- 10, 1 " b. *Ngójógyá kártá l. Ngajógyá-kártá.*
- 11, 8 " " *kleine vakken l. kleine vakken.*
- 14, 12 " " dien overeenkomstig *l.* dienovereenkomstig.
- 17 " o. Pěľem, Sěwoe *l. Pěľem-sěwoe.*
Angsá-angsá l. Āngsá-āngsá.
- 16 " " sěľá *l. Sěľá.*
 " " met een woord *l.* met één woord.
- 15, 4 " b. gégér *l.* gègèr.
- 5 " o. *ၤကံၤမိၤ l. ကံၤမိၤ*
- 4 " " *မိၤကံၤ . . . . မိၤကံၤ l. မိၤကံၤ . . . .*
မိၤကံၤ
- 1 " " *မကံၤကံၤ l. မကံၤကံၤ*
ကံၤကံၤ l. ကံၤကံၤ

- Blz. 16, r. 1 v. b. ᨗᨗᨗᨗ l. ᨗᨗᨗᨗ
- 17 " o. onmiddelijk l. onmiddellijk.
17. 8 " " 't l. t.
- 1 " " en elders U Exc. l. U. Exc.
18. 3 " " ᨗ l. ᨗ
20. 4 " b. a in ä l. a en ä.
- 8 " " is uitgerallen het woord wedergegeven.
- 15 " o. na nj behoort een punt en nieuwe regel.
- 14 " " t, In B... l. t; in B....
- 13 " " d, t of d, t... l. d, t of d, t....
- 12 " " ᨗᨗ door d, t, ᨗᨗ door d, t... lees:
 ᨗᨗ door d, t. ᨗᨗ door d, t...
- 9 " " ᨗ l. ᨗ
21. 7 " b. *Sungar* l. *sungar*.
- 15 " " van een vóór... l. van een woord vóór...
- 16 " " *oenqar*, en andere... l. *oenqar*): andere...
- 15 " o. ᨗ l. ᨗ
- 11 " " *Sariborang*, *Kopal* l. *sari*, *barang*, *kapal*.
- 10 " " syllabes l. syllabes.
- 7 " " maken [*bandan*... l. maken: *bandan*...
- 6 " " *bandā* l. *bāndā*.
- 5 " " *mustā* " *mūrtā*.
- 1 " " *nagora* l. *nagoro*.
22. 3 " b. ᨗ l. ᨗ
- 5 " " te schrappen.
- 7 " " *Bojomoti* l. *Bojomati*.
- 8 " " *Boemie-ajoe*, *Banting-mati*... l. *Boemi-ajoe*, *Banteng-mati*...
- 9 " " *Piem Seroe* l. *Pelem-seroe*.
Mankoe-Nagaran l. *Mankoe-nagaran*.
- 15 " " *Poerworidjo* l. *Poerworedjo*.
- 16 " " *Djojo-Sentikon* l. *Djojo-sentikan*.
- 17 " " *Ambel-ambel* " *Ambil-ambil*.
- 19 " " eigen naam l. eigenaam.
- 21 " " *Kedael* l. *Kidoel*
- 17 " o. *Kedael* " "
- 13 " " *Kedael* " *kidoel*.
- 10 " " *Angin angin* l. *Angiu-angiu*.

- Blz. 22, r. 8 " o. Inlandsch *l.* inlandsch.
 23, 3 v. b. *l.* *Tā-soetan*, it. van *Tā-soetā*.
 17 " " oomen *l.* vormen.
 18 " " *Kluoon l. Kliwon*.
 13 " o. *Mrègāwati . . . mrègawati l. Mrègāwati . . .*
mrègawati.
 7 " " *pa en ka l. pa en ka*.
 24, 3 v. b. *Krudeman . . . Kārudedènnan . . . l. Krade-*
nan . . . Kārulénnan . . .
 14 " " als een woord *l.* als één woord.

Tot nader toelichting op de bedoelde stukken moge nog dienen, dat de bij mijn schrijven van 26 October 1864 (blz. 18) gevraagde machtiging verleend is bij missive van den Eersten Gouvernements-secretaris van 18 Febr. 1865 n°. 315; en dat de "Regels van transcriptie" (blz. 19 volgg.), op grond van die machtiging eerst door mij voor eigen gebruik ontworpen en aan dezen en geen medegedeeld, later, op daartoe, bij missive van den Eersten Gouv.-secretaris van 29 Sept. 1869 n°. 1834, b, ontvangen uitnoodiging, bij mijn wederschrijven van 15 Oct. 1869 n°. 18, ter kennis van de Regeering gebracht werden.

Overigens kan ik het slechts aan misverstand toeschrijven, wanneer in 't verslag van den heer van Limburg Brouwer, uitgebracht in de vergadering van 17 Juni 1870, en aangehaald op blz. 1 van deel VI dezer *Bijdragen*, gesproken wordt van mijn' wensch, om de transcriptie der plaatsnamen op Java zelf ontworpen en vastgesteld te zien; aangezien ik mij niet herinner, mij ooit in dien zin uitgelaten of daartoe aanleiding gehad te hebben. 't Was buiten eenig toedoen van mijne zijde, dat die vaststelling, voor zooveel eigenlijk Java betreft, mij bij besluit van den Gouv.-Gt. van 29 Juli 1863 n°. 31 werd opgedragen; en ook wat de regels aangaat, bij die transcriptie in acht te nemen, is er nooit spraak geweest van de vraag, of zij in Nederland of op Java moesten worden ontworpen, maar alleen van de eischen, waaraan zij dienden te beantwoorden.

Uit dit oogpunt meen ik nog eenig antwoord schuldig te zijn op eene bedenking, die in 't zelfde verslag voorkomt, en ook elders steun gevonden heeft. Zij betreft de voor officieel en dagelijksch (niet wetenschappelijk) gebruik op mijn voorstel

aangenomen schrijfwijze van *o* zonder onderscheid voor de Javaansche eigenlijke *o* en voor den gemengden klank, die juist door *â* wordt uitgedrukt. Dat de overvloed van *o*'s, die zoo doende de Jav. woorden in ons schrift kenmerkt, alles behalve fraai staat, stem ik gaarne toe; en niet minder, dat het taal-eigen, in eenigszins ruimen zin opgevat, met het oog ook op verwante talen, zich veel beter verdraagt met het gebruik van *a*, ook daar, waar zij op Java als *â* wordt uitgesproken. Evenzeer echter als ik, met den verslaggever, die laatste schrijfwijze, hetzij dan met of zonder onderscheiding van *a* en *â*, als de eenige ware, en die met *o* als volstrekt onduidelbaar beschouw in wetenschappelijke geschriften, waarin de plaatselijke uitspraak eene zaak van ondergeschikt belang is, zoozeer schijnt mij omgekeerd de schrijfwijze met enkele *a* misplaatst op een ander gebied, waar de uitspraak zwaarder behoort te wegen dan alle beschouwingen van bloot wetenschappelyken aard. Mogen nu ook al met eenigen grond kunnen beweren, dat de ware uitspraak van *â* weinig of niet meer van *a* dan van *o* verschilt, zoo veel is toch zeker, dat, al heeft in sommige namen van gewesten en hoofdsteden, als *Java*, *Salatiga*, *Soerakarta*, *Japara*, de Maleische uitspraak met *a* bij ons het burgerrecht verkregen, het onangewend publiek op Java alleen e erkent als de natuurlijke uitdrukking van den beelden klank, en in spraaken als *Sala*, *Panaraga*, *Bandarwa* voor het bekende *Sala*, *Panaraga*, *Bandarawa* nooit iets anders zal kunnen zien dan fouten, of op zijn best uitvloerisets van geleerde betweterij; terwe van 't niet taalkundig publiek in Europa, oedriks alle waarschijnlijk, al kwam die ook ieder onder de oogen, wel niet anders verwacht kan worden, dan de namen uit te spreken, zoo als zij die geschreeven ziet. De regels toch, die bepalen, in welke gevallen de *a* als *â* linden moet, zyn op verre na niet zoo eenvoudig, dat men ze maar even men zou behoeven te hooren of te lezen, om ze altijd naar eise toe te passen.

De aars onder dargelaten, en ik bekent, dat het laatste niet ter bij nu wogen zou — zou schijnt nog een hoofdbezwaar tegen 't algemeen gebruik van *a* of *o* door den verslaggever niet te zigt te zopen te zopen, of moet ik bekennen hem niet te zigt te bezopen, waer op blz. 21 zegt — De onzekere ed ook ontrent de uitspraak, en welke de heer C. S. aarsent e tegemoet te komen, of welke in eenigermate traad te ont e gelyk, wat door zyne methode niet veel grootere. Grooter dan

zij was, zeker niet; want wat ik voorstelde, was eenvoudig behoud van wat tot heden algemeen gebruikelijk was. Groot dan bij 't gebruik van *â*? Ja, dat zal wel uitkomen; maar daarop kan de uitdrukking: „nog veel grooter worden” toe bezwaarlijk terugzien; en nog minder op de nu eerst aangeprezen, schoon ook niet geheel nieuwe, schrijfwijze met enkele. Hoe 't zij, mijn voorstel had niet ten doel, aan eene onzekerheid omtrent de uitspraak tegemoet te komen of die te ontgaan maar integendeel om de verplichting te ontgaan van op goed geluk te beslissen in eene onzekerheid, die ook voor mij bestond. Had ik b. v. de spelling te bepalen van namen of deelen van namen, die mij werden opgegeven als *loro*, *romo*, en kon ik voor mij — zoo als maar al te dikwijls plaats had — geen voldoende zekerheid erlangen, of die *o*'s in 't Jav. als *o* of als *â* luidden (of dus *in casu* bedoeld was *lârâ*, ziek, of *loro* twee; *râwâ*, moeras, of *rowâ*, wijd), dan verlangde ik geen stelsel, dat mij noodzaakte, aan anderen, natuurlijk geheel willekeurig, eene zekerheid te geven, die ik zelf niet had, maar gaf de voorkeur aan een, dat mij althans op dat punt verzekerde tegen 't gevaar van nieuwe fouten in de wereld te brengen, en dat overigens alle gelegenheid liet, om in een daartoe bestemd register de nadere inlichtingen te verschaffen waartoe ik mij in staat zou vinden.

Dat dus de aan het Instituut overgelegde lijsten van plaatsnamen, waarin trouwens nog alleen de officieele spelling was aangeduid, „de taalgeleerden hier te lande nog niet genoegzaam in staat zouden stellen, eene eigene transcriptie van al de „daarin voorkomende namen te ontwerpen”, is een noodwendig gevolg van de omstandigheden, die ook den samensteller van die lijsten in vele gevallen verhinderden, die transcriptie met zekerheid en nauwkeurigheid te bepalen, en kan op zich ze niets tegen de daarbij aangenomen regels bewijzen.

Leiden,
13 November 1872.

A. B. COHEN STUART.

-----

de lijst voorkomende bij Raffles II •

blz. 81.

blz. 82.

IIS

ailolo
mid-
over-
Neer-
evol-
eeuw
d tot
chier-

wylen
hera,
oord-
tavia
s op-
Jir.
werk :
Indië.
diens
nder-
elyke
ISVOR-
Z

n

232

zij
beh.
dan
dan:
bez
pre2
Hoe
heid
maa
gelu
ston
van
ik v
vold
als .
twe
geen
heel
had,
punt
te t
daar
waar
D:
name
aang
" in
" daa
gevol
die ;
zeker
niets

EEN TWEETAAL BIJDLAGEN TOT DE KENNIS VAN HALMAHERA.

Het groote eiland Halmahera, naar het vroegere rijkje Djailolo veelal Gilolo geheeten, behoort, hoezeer gelegen in de onmiddellijke nabijheid der zoo lang reeds door de Europeanen overheerde Specery-Eilanden, nog steeds onder die deelen van Nederlandsch-Indië, met wier aardrykskundige gesteldheid en bevolking wij zeer onvolledig bekend zijn. Al wat in deze eeuw over dit eiland het licht zag, bepaalt zich bijna uitsluitend tot het aan het Ternataansche rijk onderworpen noordelyk schiereiland.

Daaronder behoort vooreerst een belangrijk opstel van wijlen mijn vriend T. J. Willet *De Halfoeren van Noord-Halmahera*, dat met gelijksoortige opstellen over de Alfoeren van Noord-Ceram en het eiland Boeroe geplaatst werd in het te Batavia uitgegeven tijdschrift *Indisch Archief* en daarna weder is opgenomen in het door W. J. de Vries en den oud-raad van Indië Jhr. Cornelis de Groot van Kraagenburg vervaardigde verzamelwerk *Het eiland Boeroe en de koloniatie in Nederlandsch-Indië*. Willet verzelde in 1847 den commissaris Weddik op diens tocht door den Molukschen Archipel, waarbij hem een onderzoek was opgedragen naar de instellingen der oorspronkelijke bevolking van dit uitgestrekte gouvernement. Volijverig navorser — ja plunzer — als hij was, heeft hij ons over de zeden en gewoonten der Alfoeren van Noord-Halmahera veel wetenswaardigs medegedeeld, terwijl hij aan dit ethnografisch onderzoek een beknopte aardrykskundige beschryving van het noordelyk schiereiland met de inbreng in tien distrikten deed voorafgaan.

Uitvoeriger inlichting over de eigenlyke plaatsbeschryving van Noord-Halmahera vindt men in de *Aantrekkingen gekou-*

235

zij
beh.
dan
daa:
bez
prez
Hoe
heid
ma
gelu
ston
van
ik v
vold
als
twe
geen
heel
had,
punt
te t
daar
waar
D:
name
aang
" in
" daa
gevol
die
zeker
niets

EEN TWEETAAL BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HALMAHERA.

Het groote eiland Halmahera, naar het vroegere rijkje Djalolo veelal Gilolo geheeten, behoort, hoezeer gelegen in de onmiddellijke nabijheid der zoo lang reeds door de Europeanen overheerde Spicery-Eilanden, nog steeds onder die deelen van Nederlandsch Indië, met wier aardrykskundige gesteldheid en bevolking wij zeer onvolledig bekend zijn. Al wat in deze eeuw over dit eiland het licht zag, bepaalt zich bijna uitsluitend tot het aan het Ternataansche rijk onderworpen noordelyk schier-eiland.

Daaronder behoort vooreerst een belangrijk opstel van wijlen mijn vriend T. J. Waller. *De Halfoeren van Noord-Halmahera*, dat met gelijksoortige opstellen over de Alfoeren van Noord-Ceram en het eiland Boeroe geplaatst werd in het te Batavia uitgegeven tijdschrift *Indisch Archief* en daarna weder is opgenomen in het door Wajer en den onderaad van Indië Jhr. Cornelis de Groot van Kraayenburg vervaardigde verzameling: *Het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederlandsch-Indië*. Wajer verzende in 1847 den commissaris Weddik op diens tocht door den Monkschen Archipel, waarbij hem een onderzoek was opgedragen naar de instellingen der oorspronkelijke bevolking van dit uitgestrekte gouvernement. Vohyverig navorscher — ja plunzer — als hij was, heeft hij ons over de zeden en gewoonten der Alfoeren van Noord-Halmahera veel wetenswaardigs medegedeeld, terwijl hij aan dit ethnografisch onderzoek een beknopte aardrykskundige beschrijving van het noordelyk schier-eiland met de indering in tien distrikten deed voorafgaan.

Uitvoeriger inlichting over de eigenlyke plaatsbeschrijving van Noord-Halmahera vindt men in de *Aanteekeningen* gehouden op de

De Volg. VII. 22

den op eene reis aan de noord- en westkust van Halmahera, geplaatst in het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, 1856, D. II, blz. 209—228, waarin van de hier hoofdzakelijk alleen behandelde distrikten Djailolo en Sahoe op de west-, Galela, Tabetlo en Kae op de oostkust de namen der verschillende negorijen opgegeven en een aantal topografische bijzonderheden medegedeeld worden. Ongelukkig verscheen dit opstel in het tweede tijdvak van het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, dat men voor de daarin vervatte wetenschappelijke mededeelingen de oncritische periode zou kunnen noemen. De aan het opstel gegeven titel is reeds slecht gekozen. Wat toch moet men onder de noordkust van Halmahera verstaan, vooral hier, waar alleen van het noordelijk schiereiland sprake is? Vele eigennamen zijn door drukfouten bijna onkenbaar. De naam van den schrijver wordt niet medegedeeld, evenmin het jaar, waarin de reis plaats had. Zou de redactie dit gelaten hebben, omdat de regeering destijds onze kostbare Indische bezittingen zooveel mogelijk achter mat glas verborg? Ik kan dit niet denken. De nimmer door het kultuurstelsel bezochte Molukken behoorden toch tot die buitenbezittingen, waarvoor men het licht niet schuwde. Bovendien leest men op blz. 224, dat het afloopen van Bawean door Tabelloreesche zeeroovers een jaar te voren geschiedde, waaruit blijkt, dat deze reis omstreeks 1852 moet hebben plaats gehad. De reiziger eindelijk, die hier en daar uitvoerig de bevolkingsstatistieken opgeeft, moet een ambtenaar geweest zijn, zoodat de regeering, wanneer zij dit begeerde, zijn naam gemakkelijk had kunnen uitvorschen. Dit ontbreken van den naam des schrijvers is dus mijns inziens geen reden, om met den heer de Hollander (*Land en Volkenk. van Ned. Indië*, D. II, bl. 355) aan dit opstel minder vertrouwen te schenken; alleen moet men het wegens de vele fouten in de eigennamen met voorzichtigheid en critiek gebruiken.

Eenige jaren later werd Halmahera door twee natuuronderzoekers bezocht, den beroemden Wallace en den te vroeg overleden Dr. Bernstein. De eerste bracht in 1858 enkele korte bezoeken aan de door de onmiddellijke nabijheid van Ternate het meest bekende plaatsen Dodinga, Djailolo en Sahoe, terwijl hij in 1860 op zijn terugreis van Waigeo ook Gane op het onder Ternataansch beheer staande Zuid-Halmahera aandeed. Hoeveel Wallace ook tot de vermeerdering van onze kennis der fauna van Halmahera hebbe bijgedragen, voor de eigenlijke

land- en volkenkunde van dit eiland geeft hij weinig nieuws, terwijl zijne ethnografische beschouwingen over de toenadering der bevolking van Halmahera tot de Papoes ook mijns inziens, evenals reeds Prof. Veth in zijne vertaling van Wallace's werk opmerkt, ten hoogste nadere bevestiging vereischen.

Van veel grooter gewicht zijn Bernsteins geografische onderzoekingen op Halmahera, waarover ongelukkig van zijne reizen in 1861, 1862 en 1863 alleen zijne voorloopige mededeelingen geplaatst zijn in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, D. XIV, terwijl van zijn laatste reis in 1864 door zijn overlijden slechts zeer korte op reis gemaakte aantekeningen het licht zagen (in genoemd tijdschrift D. XVII). Ware hij in het leven gespaard gebleven, ongetwijfeld had zijne te verwachten uitvoerige reisbeschrijving veel meer geleverd. Van Mei—October 1861 onderzocht hij vooral het distrikt Galela, waar hij den vuurberg Goenong Api of Tolo en den uitgebranden vulkaan Mamoeia beklom, voorts de eilanden Ran en Morotai. Van November 1862 tot April van het volgende jaar bezocht hij de distrikten Kae en Tabetlo en wijdde een meer nauwkeurig onderzoek aan het tot dusver meestal voor onbewoond gehouden Morotai. Op zijne groote reis naar de Papoesche Eilanden in 1863 ging hij eerst van Pajaha over land naar Weda en verder te schep langs de zuidkust van het zuidoostelijk schiereiland; op zijn terugtocht nam hij eerst denzelfden weg, maar zeilde nu Zuid-Halmahera om en gaf tevens eenige berichten over het zuidelijke en centrale gedeelte der westkust. Ook op zijn tweede reis naar de Papoesche Eilanden in 1864 volgde hij dezen weg, waarbij hij over de zuidkust van het zuidoostelijk schiereiland nieuwe bijzonderheden mededeelde. Op deze beide laatste reizen bezocht Bernstein evenwel alleen in het voorbijvaren enkele plaatsen van Zuid- en Oost-Halmahera, zoodat ook hij eigenlijk alleen het noordelijk schiereiland grondig onderzocht.

Behalve het weinige, dat Wallace en Bernstein over de distrikten Gane, Weda en Patani mededeelen, bepaalt zich dus onze kennis van Halmahera tot het noordelijk schiereiland, zoodat ook uitdrukkelijk door Prof. de Hollander (*Land en Volk*, II, bl. 352) wordt opgemerkt. Reeds voor jaren verlangde het Instituut in de door het bestuur uitgeschreven vragen een beschrijving der drie overige schiereilanden, vooral van Tidoreesch-Halmahera, waaronder men de beide oostelijke schiereilanden met het centrale gedeelte des eilands verstaan moet. Te vreeuder

mocht deze geheele onbekendheid met dit deel van Halmahera heeten, daar de gouverneur-generaal van der Capellen in 1824 op zijne inspectie-reis door de Molukken een post vestigde in het omstreeks het begin dezer eeuw veel door vreemde walvischvaarders bezochte Bitjoli, welke vestiging eerst eenige jaren daarna onder de bezuinigingsmaatregelen van du Bus weder werd ingetrokken. Toen dan ook onze tegenwoordige voorzitter, de heer Bleeker, onder het opstellen van zijn belangrijk werk over de Molukken bemerkte, dat wij van drie schier-eilanden van Halmahera nauwelijks den juisten omtrek kennen, zocht hij in de gouvernements-archieven te Batavia naar de dienstverslagen over deze vestiging te Bitjoli, maar vond die tot zijn leedwezen niet. (*Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, D. I, bl, 258).

Toch was de later als resident van Manado overleden Joan Pieter Cornelis Cambier, dien van der Capellen onder den titel van assistent-resident tot gecommitteerde voor Tidoreesch-Halmahera benoemd had, de man niet, om geen behoorlijk rapport over zijne verrichtingen te geven. Het bestaan van zulk een verslag vermoedde ik het eerst in 1863, toen de oud-gouverneur der Molukken Jhr. F. V. A. Ridder de Stuers aan het Instituut eenige beknopte aantekeningen over dit gouvernement ten geschenke gaf. Daarin toch vond ik onder anderen eene indeeling van Tidoreesch-Halmahera in distrikten met meer andere bijzonderheden, blijkbaar uittreksels uit een uitvoerig dienstrapport. Een onderzoek naar dit stuk zelf bij den welwillenden gever leidde aanvankelijk tot geen resultaat. Eerst eenigen tijd daarna ontdekte ik op de auctie van wijlen den heer Lauts het oorspronkelijke rapport van Cambier over Tidoreesch-Halmahera, dat met andere handschriften over de Molukken op mijn voorstel voor de bibliotheek van het Instituut werd aangekocht.

Het verslag van Cambier, hoe belangrijk ook wegens onze geheele onbekendheid met Tidoreesch-Halmahera, handelt evenwel over een tijdvak, dat nu reeds bijna een halve eeuw achter ons ligt en waarin deze gewesten door volksverhuizingen bijna ontvolkt waren. Daar nu sedert deze streken, hoewel zij weder geheel buiten den rechtstreekschen invloed van het Nederlandsch gezag staan, toch na het eindigen der voortdurende onlusten, die het rijk van Tidore van omstreeks 1790 tot 1820 verwoestten, tot eenige grootere rust en welvaart gekomen zijn,

was het na den aankoop van dit handschrift eerst wenschelijk af te wachten, wat over Bernsteins onderzoekingen op Halmahera het licht zou zien en voorts na te gaan, wat in oude documenten nog belangrijks over dit eiland te vinden was.

In de eerste plaats kwam daarvoor eene betere kaart van Halmahera in aanmerking. Sedert het herstel van het Nederlandsch gezag in den Indischen Archipel is ons beheer aanzienlijk uitgebreid over en daardoor ook onze kennis aanmerkelijk vermeerderd van Borneo en Sumatra, van Zuid-Celebes en de Minahassa, maar van vele deelen van het uitgestrekte gouvernement der Molukken weten wij thans veel minder dan onze voorvaderen in de dagen der Compagnie. Het duidelijkste blijkt dit bij vergelyking onzer nieuwe kaarten, zooals die in Melvill's Atlas en Gregory's kaart der Molukken met de uitvoerige kaarten uit den ouden atlas in handschrift, die de kamer van Amsterdam in het begin der vorige eeuw door den bekwaamen kaartenmaker Isaac de Graaff deed vervaardigen en thans op het Rijksarchief bewaard worden. Toen dan ook het Instituut in 1865 de *Reisgaten in de afdeeling Groot-Ginjeu* van den heer von Rosenberg uitgaf, kon het voor het binnengedeelte der groote Golf van Tomini geen betere kaart geven dan eene reproductie der oude kaart uit dezen atlas van het Rijksarchief. Eveneens heeft het Departement van Koloniën een jaar daarna ten dienste van latere ontdekkingstochten naar Nieuw-Guinea op nieuw uitgegeven de oude kaart van de Grootte Geelvinkbaai, van Nieuw-Guinea's Noordoost en van de Papoische Eilanden. Ook van Halmahera is mij nergens een uitvoerige kaart bekend dan die uit bovengenoemden atlas op het Rijksarchief. Het was dus van belang, een getrouw facsimile daarvan uitgegeven en bij het rapport van Cambert te voegen.

Toen het mij geboden was, dat van Bernsteins reis niets meer te wachten was dan zyne voorloopige mededeelingen, waarin hij zoo herhaaldelijk de gebreken der kaart van Melvill aangewist zette (na *Tijdschr. Nat. Ges.*, XIV, bl. 105), besloot het bestuur van het Instituut op voorstel van den heer Obreen en om deze oude kaart van Halmahera te doen graveeren, waarbij ik de taak op mij nam, te verzoeken, te zeggen ik uit velerzande bronnen over dit eiland kon opsporen en dat tot verlichting zou der kaart als van Camberts verslag kon strekken. Deze kaart toch is, hoe uitvoerig ook, wat de opname der kusten en de daarbij gegeven plaatsing betreft, betrekkelijk

schaars voorzien van inlandsche plaatsnamen. Het was dus wenschelijk, deze zeekaart te vergelijken met eene in 1720 vervaardigde landkaart der limietscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch gebied op Noord-Halmahera uit de verzameling van het Rijksarchief en op te zoeken, wat men in oude documenten der Compagnie en in Spaausche of Portugeesche werken over dit eiland vinden kon. De Portugeezen en vooral de Spanjaarden waren toch met het thans zoo onbekende Halmahera, door hen meestal Batoe China, Moro of Gilolo genoemd, betrekkelijk beter bekend, dan met menig ander deel van den Indischen Archipel. Zoo vindt men reeds op oude Portugeesche kaarten, waar Manado en Makassar nog als kleine afzonderlijke eilandjes zijn voorgesteld, de eigenaardige vorm van Gilolo met zijne vier schiereilanden behoorlijk aangegeven en bevat de door Navarrete uitgegeven, maar ongelukkig onvoltooid gebleven reisverzameling in het laatste deel het beknopt verslag, hoe dit eiland reeds omstreeks 1525 door een Spaanschen stuurman werd omzeild.

Hoewel ik nu voor dit doel veel had bijeenverzameld, wat zoo voor de plaatsbeschrijving als de oudere geschiedenis van Halmahera niet onbelangrijk mocht heeten, was het mij nog niet gelukt, dit tot een voor mij zelf bevredigend geheel te vereenigen, toen ik van dezen arbeid werd afgeroepen door de ontvangst van het reeds lang uit Indië verwachte handschrift van den heer von Rosenberg over zijne laatste reizen in de Geelvinkbaai. Ik had den schrijver beloofd, zijn arbeid voor de pers na te zien en waar mij zulks noodig voorkwam, daarbij aardrijkskundige aantekeningen te voegen. Dit moest voorgaan, opdat deze belangrijke reisbeschrijving zoo spoedig mogelijk het licht kan zien, hetgeen te wenschelijker is, nu men in het buitenland meer en meer op Nieuw-Guinea de aandacht vestigt, om ook op wetenschappelijk gebied Nederlands prioriteit in deze streken te handhaven, voorts omdat juist nu in Nederlandsch-Indië telkens van nieuwe expeditiën naar deze *terra incognita* sprake is. Om nu de uitgave der reeds gegraveerde kaart niet langer te vertragen, ziet die thans het licht met het rapport van Cambier en deze beknopte toelichting over het gewicht en de herkomst dezer twee te lang reeds aan het publiek onthouden documenten. Later hoop ik gelegenheid te vinden tot verdere mededeelingen over de historische topografie van Halmahera en dan of in een afzonderlijk opstel voor goed een einde te

maken aan de tot juist verstand van de geschiedenis der Molukken zoo hinderlijke verwarring tusschen Portugeezen en Spanjaarden, die men vooral in den laatsten tijd telkens bij onze voornaamste schrijvers over Indische geschiedenis aantreft. ¹

Tot wering van verder misverstand voorloopig slechts deze opmerking. Na Verhaghens verovering van Ambon en Tidore in 1605 zijn de Portugeezen voor altijd uit de Molukken verdreven. Sedert voerden de Nederlanders daar en in Noord-Celebes gedurende meer dan een halve eeuw een onafgebroken wedstrijd, niet met de Portugeezen uit Malakka, maar met de Spanjaarden uit Manilla, een strijd, die zich telkens ver buiten de grenzen van het tegenwoordig Neerlandsch-Indie tot naar Mindanau en de Philippijnen, ja tot naar Formosa en Cambodja uitbreidde.

's Hage, 28 Sept. 1872.

ROBIDÉ VAN DER AA.

¹ Wallace en andere schrijvers vermelden op Halmahera dikwijls oude Portugeesche forten. Zonder nader onderzoek zou ik durven beweren, dat dit overblijfsels van Spaansche forten zijn. Prof. Veth laat dit in zijne zoo belangrijke aantekeningen op Wallace's *Indische* onveranderd, en waar hij terecht het onderscheid tusschen Gammalamme en Maleyo, de oude en nieuwe hoofdplaats van Ternate, uiteenzet, beweert deze uitstekende geschiedvorscher in een onbewaakt oogenblik, dat Gammalamme nog tot na den Munsterschen vrede aan de Portugeezen behoorde. Ook de heer de Jonge noemt in zijn in vele opzichten zoo uitmuntende werk over de opkomst van ons gezag in Indie denzelfden vlootvoogd, hetzelfde fort of schip naar willekeur Portugeesch of Spaansch, als waren dit twee synonymen, die men, toen Portugal en Spanje onder een koning stonden, tot stylafwisseling door elkaar kan gebruiken. Zelfs in die dagen was het beheer over beide rijken en vooral dat over hante kolonien scherp afgescheiden. Waar beide natien in Indie tot afwerping van den gemeenschappelyken vyand te zamen ageerden, mislukten deze expeditien gewoonlyk door hem onderlingen nuyver, even als de gecombineerde scheepstochten der Engelschen en Nederlanders in de Oostersche zeeën. Op zeldzame uitzonderingen na houden de oude stukken, ook Valentijn van kampen en Laets, de Portugeezen en Castilanen goed uit elkaar. De verwarring dagteekent eerst van den lateren tijd en heerscht weder zoo sterk in het onlangs verschenen werk van den heer Moensma, dat het meer dan tyd wordt, of ons ernstig tegen te waarschuwen.

schaars voorzien van inlandsche plaatsnamen. Het was dus wenschelijk, deze zeekaart te vergelijken met eene in 1720 vervaardigde landkaart der limietscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch gebied op Noord-Halmahera uit de verzameling van het Rijksarchief en op te zoeken, wat men in oude documenten der Compagnie en in Spaansche of Portugeesche werken over dit eiland vinden kon. De Portugeezen en vooral de Spanjaarden waren toch met het thans zoo onbekende Halmahera, door hen meestal Batoe China, Moro of Gilolo genoemd, betrekkelijk beter bekend, dan met menig ander deel van den Indischen Archipel. Zoo vindt men reeds op oude Portugeesche kaarten, waar Manado en Makassar nog als kleine afzonderlijke eilandjes zijn voorgesteld, de eigenaardige vorm van Gilolo met zijne vier schiereilanden behoorlijk aangegeven en bevat de door Navarrete uitgegeven, maar ongelukkig onvoltooid gebleven reisverzameling in het laatste deel het beknopt verslag, hoe dit eiland reeds omstreeks 1525 door een Spaanschen stuurman werd omzeild.

Hoewel ik nu voor dit doel veel had bijeenverzameld, wat zoo voor de plaatsbeschrijving als de oudere geschiedenis van Halmahera niet onbelangrijk mocht heeten, was het mij nog niet gelukt, dit tot een voor mij zelf bevredigend geheel te vereenigen, toen ik van dezen arbeid werd afgeroepen door de ontvangst van het reeds lang uit Indië verwachte handschrift van den heer von Rosenberg over zijne laatste reizen in de Geelvinkbaai. Ik had den schrijver beloofd, zijn arbeid voor de pers na te zien en waar mij zulks noodig voorkwam, daarbij aardrijkskundige aantekeningen te voegen. Dit moest voorgaan, opdat deze belangrijke reisbeschrijving zoo spoedig mogelijk het licht kan zien, hetgeen te wenschelijker is, nu men in het buitenland meer en meer op Nieuw-Guinea de aandacht vestigt, om ook op wetenschappelijk gebied Nederlands prioriteit in deze streken te handhaven, voorts omdat juist nu in Neerlandsch-Indië telkens van nieuwe expeditiën naar deze *terra incognita* sprake is. Om nu de uitgave der reeds gegraveerde kaart niet langer te vertragen, ziet die thans het licht met het rapport van Cambier en deze beknopte toelichting over het gewicht en de herkomst dezer twee te lang reeds aan het publiek onthouden documenten. Later hoop ik gelegenheid te vinden tot verdere mededeelingen over de historische topografie van Halmahera en dan of in een afzonderlijk opstel voor goed een einde te

maken aan de tot juist verstand van de geschiedenis der Molukken zoo hinderlijke verwarring tusschen Portugeezen en Spanjaarden, die men vooral in den laatsten tijd telkens bij onze voornaamste schrijvers over Indische geschiedenis aantreft. ¹

Tot wering van verder misverstand voorloopig slechts deze opmerking. Na Verhaghens verovering van Ambou en Tidore in 1605 zijn de Portugeezen voor altijd uit de Molukken verdreven. Sedert voerden de Nederlanders daar en in Noord-Celebes gedurende meer dan een halve eeuw een onafgebroken wedstrijd, niet met de Portugeezen uit Maiakka, maar met de Spanjaarden uit Manilla, een strijd, die zich telkens ver buiten de grenzen van het tegenwoordig Neerlandsch-Indië tot naar Mindanan en de Philippijnen, ja tot naar Formosa en Cambodja uitbreidde.

's Hage, 28 Sept. 1872.

ROBINÉ VAN DER AA.

¹ Wallace en andere schryvers vermelden op Halmahera dikwijls oude Portugeesche forten. Zonder nader onderzoek zou ik durven beweren, dat dit overblyfsel van Spaansche forten zijn. Prof. Veth laat dit in zyne zoo belangrijke aantekeningen op Wallace's *Insulinde* onverambd, en waar hij terecht het onderscheid tusschen Gammalaime en Maleyo, de oude en nieuwe hoofdplaats van Ternate, niteenzet, beweert deze uitstekende geschiedvorscher in een onbewaakt oogenblik, dat Gammalaime nog tot na den Munsterschen vrede aan de Portugeezen behoorde. Ook de heer de Jonge noemt in zyn in vele opzichten zoo uitnuntende werk over de opkomst van ons gezag in Indië denzelfden vlootvoogd, hetzelfde fort of schip naar willekeur Portugeesch of Spaansch, als waren dit twee synoniemen, die men, toen Portugal en Spanje onder een koning stonden, tot stylafwisseling door elkaar kan gebruiken. Zelfs in die dagen was het beheer over beide rijken en vooral dat over hunne koloniën scherp afgescheiden. Waar beide natien in Indië tot afwerping van den gemeenschappelyken vijand te zamen agerden, mistakten deze expeditiën gewoonlyk door hun onderlingen nuyver, even als de geombineerde schoepstochten der Engelschen en Nederlanders in de Oostersche zeeën. Op zeldzame uitzonderingen na hoorden de oede stukken, ook Valentin van Kampen en Lyats, de Portugeezen en Castilyanen goed uit elkaar. De verwarring dagteekent eerst van den lateren tijd en heerscht weder zoo sterk in het onlangs verschenen werk van den heer Moensma, dat het meer dan tyd wert, of eens ernstig tegen te waarschuwen.

R A P P O R T
O V E R
T I D O R E E S C H - H A L M A H E R A .

Halmahera of het groote land, dat dezen naam draagt, wegens de grootere uitgestrektheid boven de nabij liggende eilanden, werd voor een reeks van jaren achtereenvolgens door de destijds machtige vorsten van Ternate en Tidore tenondergebracht, daar de eerste zich van het geheele noordelijke schiereiland en van het uiterste gedeelte van het zuidelijke, die van Tidore zich van het overige meester maakte.

Welke de oorspronkelijke regeeringsvorm van dit land was, of het aan vorsten onderworpen dan wel eene of meer republieken uitmaakte, is iets, waaromtrent, wat het Tidoreesche gedeelte aangaat, geene overlevering bestaat, terwijl de Tidoreesche boeken, die hierover mogelijk eenig licht zouden kunnen verspreiden, verloren geraakt zijn. Ook is het der bevolking onbekend, hoewel het de algemeene gedachte is, of het land verdeeld was in die landschappen, waarvan nu de benaming en kennis der grensscheidingen nog bestaan, niettegenstaande de meeste thans nagenoeg geheel ontvolkt zijn.

Huune namen en ligging zijn als volgt. Langs de noordkust van het noordooster-schiereiland strekt *Samolla* zich van Tafongo¹ ten zuidoosten van de pas van Dodinga tot Wassilee uit, welke plaatsen 40 a 50 palen van elkander gelegen zijn. *Bitjoli* maakt het geheele landschap uit van Wassilee aan de noord- tot de Boesboesoe aan de zuidzijde van dit schiereiland; ik bereken, dat het 130 palen in den omtrek heeft. Aan dit distrikt grenst *Maba*,

---

¹ Tafongo heet op de kaart van Melvill verkeerdelijk Jofongo, op de hiernevens gevoegde oude kaart Tasngu.

negorij gebouwd was en waarbij menschen, huizen en vee in een oogenblik tijds een prooi der golven werden, niet langer in staat, de gedurige aanvallen hunner overburen van Galela en Tobello te wederstaan. Nadat zij zich gedurende eenige jaren dan hier en dan daar opgehouden hadden, verzochten zij den Sengadji van Maba, hun eene plaats op zijn gebied in te ruimen, waarop deze hun toestond, zich bij het kleine riviertje Wosso te vestigen, waar zij zich thans nog bevinden ¹.

In later tijden hebben er onder den Tidoreeschen Sultan Djin-al-Abdin, toen de heer Wieling gouverneur van Ternate was, naderhand onder den naar Batavia verbannen Sultan Moeda en eindelijk ten gevolge der door kapitein Teunisz in deze streken gedane expeditie ² zoo vele verhuizingen en weder ver-

¹ Op de oude kaart vindt men Bitjoli in de vroegere ligging bij het uiteinde van het noordooster-schiereiland; op de kaarten van Gregory en Melvill bij Wosso op de noordkust van het zuidooster-schiereiland. R. A.

² Wieling was Gouverneur van Ternate van 1803—1808 (*Tijdschrift Ned. Indië*, 1856, D. I, bl. 254). Sultan Djainu-al-Abdin, zoon van den in 1779 naar Ceilon verbannen Sultan Djamaloeidin, overleed in 1811 en werd toen opgevolgd door zijn onderen broeder Prins Mossel onder den naam van Sultan Mohamad Tahir. Een andere broeder, Radja Moeda, die den vader in zijne ballingschap gevolgd was, wilde zich bij die gelegenheid op den troon van Tidore plaatsen. De Engelsche resident wist dit te beletten en zond hem naar Ambon op. In 1815 sloten de Engelschen — misschien wel, om Nederland na de terug-gave der Molukken in moeilijkheden te wikkelen — een kontrakt met Radja Moeda, waarbij hem onder den titel van Sultan het beheer over de distrikten Maba, Weda en Patani afgestaan en de opvolging op den troon van Tidore verzekerd werd. Sultan Moeda resideerde sedert te Bitjoli, waar hij zich reeds in December 1817 tegen het Nederlandsch gezag verzette. De opstand werd spoedig onderdrukt en Sultan Moeda in Mei 1818 naar Java gezonden (zie de lijst der Tidoreesche Sultans bij van der Crab, *Molukse Eilanden*, bl. 318 en de Memorie over het Gouvernement der Molukken van den aftredenden gouverneur de Kock aan zijn opvolger Tilenius Kruijthoff d.d. 1 Januari 1819, in handschrift op de bibliotheek van het Instituut). De expeditie van kapitein Teunisz had in 1820 en 1821 plaats en werd ondernomen, om het gezag van den Sultan van Tidore over zijne oproerige onderdanen op Halmahera te handhaven. De haat der bewoners van Halmahera tegen het drukkend Tidoreesch bestuur was destijds zoo groot, dat 244 inlandsche hoofden den kapitein Teunisz verzochten, onder het rechtstreeksch bestuur van Nederland te komen. (*Tijdschr. Ned. Indië*, D. I, bl. 359) Toen daarentegen deze expeditie het gezag van den sultan hersteld had, ontweken duizenden zoo uit de Tidoreesche distrikten Maba, Weda en Patani als uit de Ternataansche landen Tabello en Galela hun vaderland en begaven zich naar Noord-Ceram, vanwaar zij onder aanvoering van Radja Djailolo — afstammeling van een Tidoreeschen prins van dien naam, die na Sultan Djamaloeidins verbanning in 1799 zich het gezag over de Ternataansche Alfoeren van Djailolo had aangematigd — den Molukschen Archipel door hunne voortdurende zeerooverijen verontrustten. In 1823 zond de gouverneur der Mo-

huizingen plaats gehad, dat men zeggen kan, dat tegenwoordig bijna geene negorij meer op den voorvaderlijken grond staat. Dit zal blijken uit de hier volgende opnoeming der onder de opgegeven distrikten behoorende negorijen, met bijvoeging der plaatsen, waar deze thans gevestigd zijn.

Distrikt Samolla.

De hoofdnegorij Samolla, onder eenen Sengadji.
 " negorij " " " Kimelaha.
 " " Sawani " " "

Distrikt Patani.

De hoofdnegorij Patani, onder eenen Sengadji.
 " negorij Kipaai
 " " Wailoo
 " " Tehoeli
 " " Guimja
 " " " Kimelaha's.

Distrikt Weda.

De hoofdnegorij Weda onder eenen Sengadji.
 " negorij Soatine
 " " Kea
 " " Wali
 " " Kobe
 " " Wastoero
 " " Fide
 " " Wayaboelang
 " " Doti
 " " Mesa
 " " " Kimelaha's

lukken Merkus eene expeditie naar Noord-Ceram, die eerst onverrichter zake moest afstrekken, maar nu bekomen versterking Hatling, den zotel van Radja Djabulo vernederde en te Sawani een Nederlandsche bezetting achterliet. Radja Djabulo toonde zich nu bereid, in onderwerping te komen, mits hij niet onder het gezag van Tidore terugkeerde. In 1825 bezocht Merkus zelf de noordkust van Ceram met twee oorlogschepen en sloot met Radja Djabulo een kontrakt, waarbij diens oudere, vroeger naar Java verbannen broeder, Prins Askar, onder Nederlandsch oppergezag als Sultan van Ceram het bewind verkreeg over de noordkust van dit eiland van Hatling tot Waru. De nieuwe Sultan was echter voor zyne taak niet geschikt zyne onderdanen zotten hun zwervend leven voort, terwijl de Sultan, om te beter zyne zoverrezen te kunnen voortzetten, zich op de onbewoonde Oer-Eilanden vestigen wilde. Om dit te voorkomen, werd in 1832 het pas opgerichte rijk van Ceram weder opgeheven, de Sultan op nieuw naar Java verbannen en het overschot der uitgewekenen van Halmahera, ongeveer 1300 man, naar hunne oude woonplaatsen Maha, Weda en Patani teruggebracht. *Tidschr. van Ned. Indië*, Jaarg. 7, D. II, bl. 561 en *Tydschr. Bat. Gen.* XVII bl. 159.

Alle deze negorijen zijn thaus op last van den Sultan verplaatst naar de westkust van Halmahera tegenover Tidore. ¹ Verder liggen daar de altijd aldaar gevestigde negorijen:

Maidi	}	onder eenen ambtenaar Kolandi genaamd,
Pajahe		
Aki majora	}	onder Kimelaha's.
Aki lamo		
Wamo		
Pajahe		
Loko		
Taba	}	onder Ngoffamaniera's.
Baai		
Taoeno		

Distrikt Maba.

De hoofdnegorij Maba onder eenen Sengadji en

" negorij " " " Kimelaha te Panga. ²

" " Lolobata

" " Laipo { onder Kimelaha's

" " Watchi { te Wassilee. ²

" " Petelei

" " Maba onder eenen Kimelaha en

" " Ingli ³ " " " bij Wosso (Bitjoli).

" " Gotowassi onder eenen Kimelaha is nog op hare oude plaats aan een water van dien naam zeven palen ten noordwesten van Wosso.

Distrikt Bitjoli.

De hoofdnegorij Bitjoli onder eenen Sengadji en

" negorij Samaffo " " Kimelaha te Wosso.

" " Boeli " " " ligt ten

noorden van Wosso aan eene uitwatering Gamesang; ook de meeste tot de negorij Wajamli onder eenen Kimelaha behoorende

¹ De kaart van Melvill plaatst op de zuidkust van het zuidooster schiereiland van oost naar west de negorijen Kobie, Koye, Wally, Maissa en Dote. Daar nu Bernstein al deze plaatsen op zijne reis langs die kust vermeldt (D. XIV, bl. 453) blijkt daaruit, dat deze onder Weda behoorende negorijen, evenals Weda zelf, na Cambiers rapport weder van Halmahera's westkust naar hunne oude woonplaatsen zijn teruggekeerd. R. A.

² Panga en Wassilee liggen beide op de westkust van het noordoostelijk schiereiland, zoodat de bevolking van het distrikt of juister de stam van Maha zich grootendeels naar de hier boven opgegeven grenzen van het landschap Samolla begeven had. R. A.

³ Dit Ingli is zeker het Jegeli der oude kaart beoosten Gotiwassie. R. A.

menschen wonen te Walalee, eene plaats benoorden den Hoek van Wajamli. ¹

Het is mij niet mogelijk geweest, de eigenlijke beteekenis van de namen dezer plaatsen te weten te komen, omdat men, toen ik daarnaar informeerde, ten antwoord gaf, dat zij niet twyfelden, of hunne voorvaderen hadden hunne redenen gebaad, om den eenen of anderen naam aan eene plaats, berg of rivier te geven, maar dat daarvan geene overlevering bij hen bestond. Bij de bevolking zijn verschillende talen in gebruik; van de drie, die te Bitjoli gesproken worden, laat ik hierachter eenige woorden met hunne beteekenis volgen.

De luchtgesteidheid van Bitjoli, en, zooas ik hoor, ook die van het geheele eiland is gezond, behalve bij de kentering der moessons in plaatsen, waar zich groote sago-boschen en bij gevolg uitgestrekte moerassen bevinden, zooals bij voorbeeld in de negorijen van Maba en Weda, waar de menschen in dien tijd veel aan warme koortsen onderhevig zijn.

De aard van den bodem is meest bergachtig, maar dicht bij de stranden, waar zich dan ook de meeste sago-boschen bevinden, vooral in de zoo even genoemde distrikten, veelal moerassig en bestaat daar uit eene zeer vette vruchtbare klei-aarde. Sommige bergen zijn vrij hoog en behalve eenige kale rotsen meestal met hoog geboomte bewassen. Hoewel thans geene daarvan brandt en de oudste inlanders zeggen, niet te hebben gehoord, dat ze ooit gebrand hebben, bestint ik uit eene als uitgebrande steenkolen voorkomende steensoort, die in groote hoeveelheid op de beide oostelyke schiereilanden gevonden wordt, dat in deze onstreken sterke uitbarstingen plaats gehad hebben. Volgens de ontvangen beschryving der bergen op het zinder schiereiland tussehen Weda en Pajatoe, die door de Tidoreezen Goeoeng Katapa Tuturu, Kuarri en Selo Mongora ² genaamd worden, houd ik ook deze voor nog

¹ Boen en Wajamli liggen twee uren de reis afzeden van het distrikt Bitjoli aan de zuid-streke van het noordoester-schiereiland. Zie de kaart op het 1ste Blad op de oude kaart in het beneuwt der hand tusschen Maba en Goeoengong. R. A.

² Berakam noemt dezen berg Selo Manora (D. XIV. 2. 410). Het is volgens hem de laagste berg tussehen Weda en Pajatoe, die evenwel zeer welk geest vertoont. Daar deze inlanders over het bezorgen van vulkanischen aard-zand, maakt, zal men het vermoeden van Cambier, alleen steunend op de beschryving van Tidoreezen, dat hier vulkanen zouden zijn moeten verwerpen. R. A.

ongeopende vulkanen, waarvan de ten zuidwesten van Wassilee op het noordooster schiereiland gelegen berg Wato-Wato ook al het aanzien heeft.

Aan de bosschen heeft men hier geene bijzondere namen gegeven. Dit zou ook moeielijk zijn, dewijl met uitzondering van de weinige boven opgenoemde bewoonde plaatsen het geheele land niets dan een bosch of wildernis is. De daarin voorkomende houtwerken zijn zeer menigvuldig en tot onderscheiden einden te gebruiken. Het Gowaya, Morotala, Koefkoefoe, Sabujale, Solamo, Tutuhu petche, Djodjanni, Nangkagora, Bosfoea, Tofiri naka, Gossehe kaai, Tofiri niha, Tutuhu bula, ijzerhout, Motoa, Kaporatja, Posie-posie, Dauw, Gofassabatu en Gofassababa zijn alle voor den bouw van huizen, prauwen en sommige voor den scheepsbouw zeer geschikt, terwijl de Gofassabatu en Kaporatja de schoonste knie- en kromhouten voor de zwaarste schepen verschaft. Het Takobanga, ook Bintangor genaamd, is zeer geschikt voor masten, daar dit ligt en sterk hout eene aanzienlijke hoogte bereikt. De boom, genaamd Towabi, wordt op Celebes door de Boegineezen en in navolging daarvan ook somtijds hier voor anker gebruikt. Het rood en wit Lingoewa, bruin en rood Salimoeli en het Buwa kira-kira zijn zeer fraaie meubelhouten, zooals ook vooral het Botolino, dat een donker bruine kleur heeft, echter door den tijd of door het gedurende 6 a 7 dagen in moddergrond te begraven, gitzwart wordt; het is zeer fijn van draad. Ik voeg hierbij een kistje met een monster van ieder dezer verschillende houtsoorten.

Het geheele land is rijkelijk met rivieren doorsneden, waarvan de meeste niet veel meer dan den naam van beken verdienen. Hun loop, oorsprong en richting is door de weinige bekendheid van den inlander met het land, dat hij bewoont, onmogelijk op te geven. Ten westen van Bitjoli zijn de voornaamste uitwateringen die van Watchi, Gotowassi, Tewel, Ayer Kimelaha, Ayer Sengadji, Gamesang, Gauw, Smeen, Iowan, Sien, Boesboesoe; voorbij den Hoek van Wajamli die van Walelee en Akilamo en beoosten Bitjoli die van Wosso, Guimjawi, Ingli en nog verschillende andere, welke zeker wel tot de vruchtbaarheid van den grond bijdragen, echter door hunne kleinheid niet noemenswaardig zijn. Volgens de door mij ingewonnen berichten is de geheele Bocht van Weda, alsook het zuiderschiereiland evenzoo bewaterd; omtrent de namen der

rivieren aldaar werd ik echter zoo verschillend onderricht, dat ik, om niet bezijden de waarheid te spreken, mijne hieromtrent verkregen inlichtingen liever niet wil mededeelen. Er zijn hier twee meren, een bij Weda en een bij Wassilee, beide slechts van eene geringe uitgestrektheid.

Bitjoli heeft zeker de beste reede van geheel Halmahera, waar men negen of tien vademen zeer goeden ankergrond heeft: in het seizoen der noordenwinden, die hier woedend sterk waaien kunnen, is het echter zaak, op dieper water een kabellengte onder het noordwaarts gelegen eiland Waaur te ankeren, waar men zich voor alles veilig achten kan. Voor Weda is ook goede ankergrond, maar het daarvoor liggende eiland Koeliffa geeft geene beschutting tegen de zuidoostenwinden, nog tegen de in dien moesson aldaar staande hemel hooge zee. Ook bij Gita kan men ankeren.

Waterleidingen, dammen en waterkeeringen zijn er, zoo veel ik te weten heb kunnen komen, in het geheel niet; zelfs maar zeer weinigen van hen, die ik daarnaar vroeg, begrepen, wat dit zeggen wilde.

Wegen zoude men letterlijk kunnen zeggen, dat hier niet bestaan, ten minste indien men dezen naam weigert aan de stranden, die daartoe gebruikt kunnen worden en aan paden, die van de overige wildernis niet te onderscheiden zijn, dan aan kappen in de boomen en andere den inlander alleen bekende teekens. Als bewijs zal ik eene korte beschrijving geven van de reizen, die ik zelf gedaan heb.

Van Bitjoli begaf ik mij per prauw naar Boeli, dat ongeveer 8 uur roeiens van daar ligt en volgde toen twee palen ver het strand. Daarop gingen wij het bosch in en legden door de moeielijkheid van den weg den afstand van ca. 60 palen, die Boeli door de groote omwegen van Wassilee scheidt, eerst in drie dagen af. Drie vierden van dezen weg loopt door de rivieren Gamesang, Gauw en Toetogal, waarin men meestal tot over de knieën toe moet waden en van den eenen steen op den anderen springen. Door de gedurige spoeling van het water zijn deze steenen zoo glad geworden, dat men, wil men niet ieder ogenblik gevaar loopen van uit te glijden en te verdrinken, genoodzaakt is, zijne schoenen uit te trekken en de reis op zijne bloote voeten te doen. De weg, die niet door het water loopt, voert berg op, berg af door dicht bosch, waar, zooals boven gezegd werd, het voetpad van het overige gedeelte der

wildernis niet dan aan kappen in de boomen te erkennen is. Van Wassilee begaf ik mij met een prauw over Dodinga naar Ternate.

Eenige dagen later ging ik van Ternate naar het zuidwestwaarts van Panga aan de rivier Soot gelegen Besa. Vandaar gingen wij een afstand van 36 palen te voet door een bosch, voordat wij de rivier Aki Sengadji bereikten, die wij doorwaadden, totdat wij aan de plaats kwamen, waar zij bevaarbaar wordt voor de daarop gebruikelijke vaartuigen, namelijk bamboezen vloten ter lengte van ca. 16 voet op eene breedte van 5 voet. Daar het land hier vrij hoog is, heeft men bijna altijd, zooals ik het ook twee dagen ondervond, aanhoudende regens, dat zeer onaangenaam is, dewijl de reiziger op den geheelen tocht daaraan bloot gesteld is. Wegens de over de rivier hangende rotsen, die op sommige plaatsen bijna het water raken, is men genoodzaakt, plat op de vloten te liggen, wil men niet tegen deze enorme steenklompen verbrijzeld worden. Ook is het vooral in de menigvuldige bochten, die de rivier maakt, niet mogelijk, de vaart der vloten tegen te houden, dan door de vereenigde, meest ingespannen kracht van 7 a 8 wel gespierde personen, die, wanneer het ongeluk wil, dat er een banjer plaats heeft, niet in staat zouden zijn, al waren zij zes malen sterker in getal, de kracht van den stroom te wederstaan, daar zij zelve, omdat zij in de rivier staan, door den stroom weggesleept zouden worden; een verschrikkelijke dood, van tegen den 50 a 60 voet hoogen rotsoever verpletterd te worden, zou alsdan onvermijdelijk zijn. De plaats, daar wij de vloten maakten, is door de menigvuldige kronkelingen, die de rivier heeft, nagenoeg 40 palen van den mond ten noordwesten van Bitjoli verwijderd, vanwaar wij in 7 uren naar deze plaats overstaken.

Den weg van Rantu aan de noordkust van het zuidooster schiereiland, ongeveer 25 palen ten noordwesten van Patani, naar Jaba aan het zuiderstrand, heb ik in twee uur afgelegd; deze is oneindig beter en gemakkelijker dan de twee vorige, omdat men daar geen andere hinderpalen ontmoet dan het dichte hout, waarmede de weg bewassen is.

Behalve deze drie wegen, die ik zelf onderzocht heb, zijn er nog op laatstgenoemd schiereiland de drie volgende: die van Watchi 3 a 4 palen noordwestelijk van Bitjoli naar Sepo in de Bogt van Weda, een afstand, dien de inlander gewoonlijk in anderhalven dag, gedeeltelijk in een prauw op de rivier

Watchi, gedeeltelijk te voet, aflegt; die van Tappelio aan de noordkust naar Gamsoengi aan de zuidkust, volgens geloofwaardige berichten een afstand van 11 palen en die van het aan het noorderstrand gelegen Dolafei tot de aan de zuidzijde gelegen plaats van dien naam, een afstand van 18 palen.

De laatstgenoemde vier wegen dienden in vorige tijden alleen, opdat men niet van Maba of Bitjoli den omweg om den Hoek van Patani zou maken, om met Weda of de negorjen in de Bacht van dien naam te verkeerem. Ook was destijds de gemeenschap tusschen deze plaatsen en Tidore gemakkelijker, omdat toen overal nog menschen woonden en men dus vaartuigen verkrijgen kon, waarmee men van Sepo, Dolafei, Jaba of Gamsoengie naar Weda overstak. Van Weda voert een weg, zoo ik wel onderricht ben, in 10 uren gaans naar de ten zuidoosten van Tidore aan de westkust van Halmahera gelegen negorj Pajabe, waar altijd gelegenheid is, om naar Tidore over te steken. ¹

Dit zijn de voornaamste zoogenaamde wegen van Tidoreesch-Halmahera. Wegens de geringheid der bevolking is het niet doenlijk, ze te verbeteren, hoewel zij, zooals uit de gegeven beschrijving blijkt, daar wel voor vatbaar zijn zouden, zoo ook voor eene aanmerkelijke verkorting, want zij zijn meestal als slingerpaden aangelegd.

Van de sterkte der bevolking kan ik tot mijn bedwezen geene zoo volledige berichten geven, als ik gaarne gewenscht had, daar ik geene volkstelling kon bewerkstelligen. Ik meen dit te moeten toeschryven aan het wantrouwen der Tidoreezen, hoewel de hoofden op mijn gedung aankhouden mij alleen ten antwoord gaven, dat zulks nog nimmer gedaan was en dat zij derhalve beducht waren, dat de bevolking daaruit iets kwaads vermoeden en zich uit de negorjen verwijderen zoude. Ik trachte hen toen over te halen, mij eene in gemeede zoo nauwkeurig mogelyk opgave te doen van het getal der onder ieder hunner staande menschen, doch vruchteloos. Ook dit zenden zij, niet te kunnen doen, mettegenstaande zij bekenden, dat zij zulks wisten; zij gaven tot reden voor deze weigering, dat zij, indien hunne onderhoorigen zulks te weten kwamen, het-

¹ De weg van Pajabe naar Weda is sedert nader beschreven door Bernstein (D. XIV, bl. 469). Daar deze reiziger ook Pajabe en de oude kaart Pajabe spellt, is de vorm Pajabe by Melville zeker verkeerd.

geen zeker zou gebeuren, alles van hunne wraak te vreezen hadden. Ik zie mij dus verplicht, de bevolking slechts bij benadering op te geven. Het getal zal dus wel niet juist zijn, doch echter ook niet veel van het ware verschillen, vooral wat de plaatsen betreft, die ik zelf bezocht heb, zooals die van den Hoek van Patani om de noord naar Dodinga, op welke uitgestrektheid ik nagenoeg geene plaats, ten minste geene bewoonde, onbezocht gelaten heb. Te Bitjoli, Gotowassi, Boeli, Panga, Wassilee schat ik de bevolking gezamenlijk met de hier en daar verspreide huizen, op 2300 zielen, en volgens geloofwaardige berichten geloof ik, dat die der westkust van Tidoreesch Halmaheira zal bedragen 2500 zielen. Indien men aan de door mij ingewonnen berichten, zooals ik vertrouw, mag geloof hechten, belooft het getal zielen op het zuidelijke aan Ternate behorende schiereiland meer dan 1000 zielen. Uit deze zoo nauwkeurig mogelijke berekening blijkt, dat de bevolking op de drie schiereilanden van Lelewi, Patani en Liboba verspreid, niet meer dan 5,800 zielen bedraagt, waarbij dan nog komt, dat de onevenredigheid tusschen het getal mannen en vrouwen zeer groot is. Ik heb mij ten minste op de plaatsen, waar ik zelf geweest ben, overtuigd, dat er zeker een vierde meer vrouwen dan mannen gevonden worden. ¹

Men zal begrijpen, dat het bij zulk een ruwe schatting niet mogelijk is, de vrije lieden en de slaven afzonderlijk op te geven, vooral wanneer ik zeg, dat men bijna geen of althans slechts een zeer gering onderscheid tusschen deze twee, anders zoo verschillende standen opmerkt, daar zij meestal gezamenlijk alle werkzaamheden verrichten, eten en gehuisvest zijn.

De inlander is verzekerd, dat dit land in vorige tijden sterk bevolkt was, hoewel hij daarvoor geen ander bewijs kan aanvoeren dan het op geene gronden steunend hooren zeggen dat vroeger al de binnenlanden bewoond waren, die thans geheel van bevolking ontbloot zijn, met uitzondering van eenige weinige Tobelloresche huisgezinnen, die hunne haardsteden ontvlucht zijn, om zich aan de Ternatausche heerschappij te onttrekken en daardoor van heere- of negorij-diensten ontslagen te zijn.

---

¹ Cambier benoemt hier de schiereilanden naar de kapen, waarmede zij eindigen. Na het terugkeeren der uitgewekenen onder Radja Djailolo is de bevolking van Tidoreesch-Halmahera weder iets toegenomen. Althans van der Crab schat die in 1860 op ongeveer 8000 zielen, daarentegen die van het onder Ternate behorende Zuid-Halmahera slechts op 500. R. A.

Voor twintig en meer jaren hebben zich reeds vele menschen van hier op Ceram en ook wel op de Papoesehe Eilanden nedergezet, toen zij derwaarts gevoerd zijn door de altijd rondzwervende en de voormalige Compagnie beoorlogende Sultans Noekoe en Djin-al-abdin. De voornaamste volksverhuizing heeft echter eerst voor vijf a zes jaren plaats gehad, toen meer dan 2000 strijdbare mannen, vele met hunne vrouwen en kinderen, den zoogenoemden Radja Djilolo vrijwillig gevolgd hebben of door hem met geweld opgelicht zijn. Deze blijvende vestiging in een vreemd land, waarheen zij met hunne vorsten slechts geweken waren, om bij de eerstkomende gunstige gelegenheid weder naar de plaats hunner geboorte terug te keeren en de geestdrift, die er destijds bestond, om den zoeven genoemden Radja Djilolo te volgen -- want indien zij niet gestuit waren, zouden waarschijnlijk bijna allen hunne haardsteden hebben verlaten -- zijn alleen toe te schrijven aan hun verlangen, om zich aan de Tidoreesche dwingelandij en onderdrukking te onttrekken. Deze waren zij moede, en geen wonder, want hunne goederen, huizen, slaven, in een woord alles, hunne vrouwen en kinderen zelfs niet uitgezonderd, konden zij geen oogenblik veilig achten; niets durfden zij vóór mijne komst, zelfs aan den gemeenste van dit volk, weigeren, vooral wanneer hij uit naam des Sultans kwam. Ik zeg hier met opzet te voren, daar ik mij gedurende mijn verblijf te Bitjoli meermalen met genoeg overtuigd heb, dat de tegenwoordigheid van een gouvernements-ambtenaar den ingezetenen de moed geeft, zich tegen dergelijke onrechtvaardigheden te verzetten.

De inlanders van dit gedeelte van Halmahera schijnen een sterk lichaamsgestel te bezitten. Den gewonen ouderdom, dien zij bereiken, schat ik op 50 jaren. Men treft echter ook zeer oude lieden aan, zelfs die -- indien zij niet de regeeringen van een paar Sultans, waarnaar zij hunne jaren berekenen, te veel opnoemen -- volgens hunne eigene opgave ver over de honderd jaren zijn zouden. Zij zijn aan verschillende ziekten onderhevig, zooals heete koortsen, berrie berrie, venerische kwalen en de hondziekte, genaamd cascade, die hier zeer algemeen is. Het is niet dan met moeite, dat ik een paar hunner geneesmiddelen te weten ben gekomen, omdat zij daarmede zeer geheim zijn met vrees, zooals zij zeggen, dat door de bekendmaking hunne kracht zou verloren gaan. Tegen heete koortsen gebruiken zij de bladen van den boom Baru, in koud water uitgewrongen,

uit- en inwendig en drinken daarbij het hout als thee op warm water getrokken. Het middel, dat zij tegen de berrie-berrie nemen, is de gedroogde en tot poeder gestampte bast van de boomen Lelaka en Tjeuri met het nat van uitgeperste kokosnoten (santang kalapa), dat ook uit- en inwendig gebruikt wordt. Tegen de gonorrhoea nemen zij een afkooksel van den bast des samee-booms, met een ander blad vermengd, waarvan men mij den naam niet heeft willen zeggen. Voor ingewortelde venerische ziekten, geloof ik niet, dat hun medicijnen bekend zijn; dit maak ik op uit het groot aantal menschen en vooral kleine kinderen, dat men ontmoet, wier geheele lijf met zweren en wonden bedekt is, ook uit de onder de laatsten zoo algemeen heerschende ziekte, die hier Bobuto, op Java zoo ik meen Boba, heet, welke zij door eene zeer onzachte inwrijving van ijzerroest met een soort van welrickende citroen, Limon Swangi, genezen. De in water uitgeperste bast van den gemelden sameeboom met het sap van limon swangie en een weinig zout wordt in het algemeen als zeer goed bloedzuiverend middel aangeprezen.

Met de heilzame uitwerking der koepokiënting zijn de bewoners van dit gedeelte van Halmahera geheel onbekend. Ik heb hun het groote nut dezer kunstbewerking onder het oog gebracht en al mijn overredingskracht in het werk gesteld, om hen over te halen, daarmede een proef te nemen, doch vruchteloos. De hoofden, die ik daarover sprak, zelfs die, welke den meesten invloed op hunne onderhoorigen hebben, gaven mij eenparig te kennen, dat deze nimmer daartoe over te halen zijn zouden, en besloten hunne rede met de Mahomedaansche stelling, dat als God goedvindt, hen te bezoeken, daartegen geene voorbehoedmiddelen zijn en zij zulks geduldig moeten afwachten, zonder te trachten dit te ontwijken. Inderdaad schijnen zij hiervan echter maar half overtuigd, want zij vlieden, zoodra de pokken zich openbaren, uit hunne negorijen en laten de lijdens, al zijn het hunne dierbaarste bloedverwanten, aan hun ongelukkig lot over. Indien de Sultan van Tidore daartoe wilde medewerken, twijfel ik niet, of de bewoners dezer landstreek zouden even goed als de ingezetenen van Tidore, Ternate en Ternataansch-Halmahera van het nut dezer weldadige uitvinding deelachtig kunnen worden.

Omtrent de algemeene geestgesteldheid, de zedelijkheid en het karakter der bevolking zijn mijne opmerkingen de volgende. De inlander is niet misdeeld van verstandelijke ver-

mogens, integendeel hij is zeer vlug van begrip. De langdurige onderdrukking, waaronder hij leeft, heeft zijnen moed en trots nog niet geheel kunnen uitdooven; in den oorlog is hij dapper, daarbij echter niet van wreedheid vrij te pleiten. Hij jaagt in den strijd of op andere tochten zijn doel met eenen ijver na, die zonderling afsteekt bij zijne, ik mag wel zeggen, gewone luije levenswijs, waarvan het volgende eene ware en getrouwe schets is.

De inwoner van Bitjoli, die van de andere negorijen volgt dezelfde levenswijs — staat ongaarne 'smorgens voor zeven of half acht uur op, eet dan een stuk droog gebakken sago en gaat naar het strand, waar de mannen en vrouwen zich in de warme zon bakeren, terwijl de kinderen en slaven op de voor de plaats liggende bank schelpvisch zoeken. Na zich aldus nagenoeg een uur gekoesterd te hebben, begeven zij zich naar hunne woningen terug, eten wederom drooge sago met de gevonden schelpvisch, dikwijls rauw, doch meestal in het vuur gebakken of gebrand. Daarna leggen zij zich op een onder een afdak vervaardigde legerstede van Ciaba Ciaba of Woka en sluimeren, door den verfrisschenden zeewind in slaap gewiegd. Zoo wisselen zij grootendeels hunnen tijd met slapen en eten af. Eerst wanneer zij deze hunne voornaamste bezigheden moede zijn, vervaardigen de vrouwen kabila's en kokoja's, waarvan ik nader spreken zal, en brengen de mannen hunne prauwen, zeilen, vischnetten, lijnen enz., zoo zij die hebben, in orde. Daaraan is toch altijd iets te verstellen, hoewel zij ze maar weinig gebruiken, want met uitzondering van eenige weinigen vergenoegen zij zich liever met de boven gemelde kleine schelpvisch, die veelal van een bitteren smaak is, dan dat zij de moeite zouden nemen, goede visch te gaan vangen, niettegenstaande deze hier zeer menigvuldig is en zij daaraan ver de voorkeur geven. Zoo leven zij onbezorgd voort, totdat de door hen gemaakte voorraad van sago op is, ja geheel en zelfs meer dan op is; eerst, raakt zij met hunne vrouwen en kinderen eenige dagen groene boomvruchten van een onangename smaak, die ongezonde verstoppingen veroorzaken, voornamelijk die van den boom Danw, gegeten hebben, gaan zij er toe over, om te Maba (waar er te Bitjoli geene goede sagobomen in genoegzame hoeveelheid zijn) sago te gaan kloppen.

De Alfoeren van de naburige negorij Boeli zijn minder

aan luiheid overgegeven en verledigen zich meer met het visschen van schildpad, het jagen op hartebeesten, wilde varkens enz. ¹ Ook in andere opzichten geef ik aan hen de voorkeur boven de Mahomedanen. Op hun woord kan men veel meer vertrouwen; voor vreemden zijn zij gastvrijer, en onderling minder afgunstig van elkander dan in de Mahomedaansche negorijen. Daar wordt zulks echter ook miuder bij den gemeenen man aangetroffen, dan wel onder de hoofden, die deze ondeugd in hooge mate bezitten, hetwelk mij gedurende mijn onderzoek van groot nut is geweest, daar ik door deze drift op te wekken, de individueele opinie van ieder hoofd of gemeenen man, wanneer ik zulks verlangde, te weten kwam. Van den anderen kant moest ik echter voorzichtig zijn, in het openbaar niet de minste voorkeur aan den een boven den ander te verleenen.

Van diefstal hoort men zeer zelden; zij laten hunne huizen open staan, wanneer zij buiten bezigheden hebben, zonder de minste ongerustheid, dat het weinige, dat daarin is, hun ontvreemd zal worden.

De kinder- en ouderliefde, die zij aan den dag leggen, doet hun hart eer aan. Onderwerping en gehoorzaamheid aan hunne hoofden kunnen niet onder hunne deugden geraungschikt worden; wanneer deze een bevel niet verscheidene malen herhalen, wordt daaraan ook niet voldaan.

Wat hun voorheen in het dagelijksch leven te pas kwam, zooals: sago, djagong, visch enz., vroeg en gaf de een aan den ander onder de stilzwijgende voorwaarde, dat hij bij voorkomende gelegenheid ook zoo zoude handelen. Sedert mijne komst op te Bitjoli is deze gewoonte echter allengs in onbruik geraakt en bij mijn vertrek van daar was de beschaving reeds zoo ver gevorderd, dat de een maar zelden den ander iets gaf dan voor gereed geld of althans de waarde in ander goed terug verlangde. Op verder van Bitjoli gelegen plaatsen, waar geld nog even zeldzaam als te voren is, blijft de oude trouwelijke gewoonte in stand.

Behalve in de negorijen Boeli en Lolobata belijden de inlanders den Mahomedaanschen godsdienst. In werkelijkheid zijn ze echter nog sterk aan hunne oude heidensche gebruiken gehecht,

---

¹ Ook Cambier gebruikt hier het woord Alfoer, zooals zoo dikwijls in de Molukken geschiedt, niet ter aanduiding van een bepaald menschenras, maar eenvoudig voor den heidenschen, nog niet tot den Islam bekeerden inboorling.

en zelden zullen zij iets van belang ondernemen, zonder vooraf hunnen Djien of geest te raadplegen. Deze neemt altijd de voorzorg, voordat hij zijn orakel uitbrengt, naar den wensch van den consultant in de onderhavige zaak te vernemen, ten einde daarnaar zijne uitspraak te richten, die dan nog altijd zoo ingewikkeld is, dat deze des noods voor en tegen kan worden uitgelegd. Hunne geesten vereeren de onderscheidene negorijen onder verschillende gedaanten, als jaarvogels, haaien, schildpadden, de visschen genaamd Tjakalang en Totoba en de bij Panga gelegen berg Wato-Wato, waarvoor de bewoners van die plaats en die van Wassilee eene grooten eerbied betoonen. Zij noemen nooit zijnen naam of wijzen met den vinger naar hem, en toen ten tijde der voormalige Oost-Indische Compagnie de commissie ter verwoesting der speerrijboomen aldaar kwam, hebben zij altijd getracht, het beklimmen van den berg tegen te gaan. Wanneer zij aldus in de geheimen der toekomst dringen willen, beginnen zij met eenig eten gereed te maken, hetgeen ten voordeele is van hem, waaruit de geest spreken zal, zooals ik zelf gezien heb.

Te Boek zijnde, zende ik van den Djien te willen weten, wanneer eene reeds lang verwachte koria-koria zoude aankomen, waarop degeen, die in de negorij het beroemdst door zijne waarzeggingen was, geroepen werd. Hij begon met voor een klein ansje, waarin verschillende ruwe houten afbeeldingen van den jaarvogel en den visch Tjakalang waren, wienook te branden. Hierna deed hij zich met geheel nyl, schreef daarop zeer sterke zenuwtrekkingen te krijgen, waarbij hij zijn oorsaan in verschillende bochten wieng opsprouw, ronddraande, enz., toen hij vroeg met een verschrikkelijk verwilderd oog en eene zeer fijne vrouwenstem, wat ik in dien tijd van rust en vrede van hem Djien verlangde, waarop ik hem in den wensch te keeren gaf. Daarop kreeg hij andermaal stuip trekkingen, eise te een kom zeewater, om zijnen dorst te asschen en gaf ten antwoord, dat het vaartuij, indien het op den door mij berekenden tijd vertrokken was, binnen drie dagen zou aankomen. Hierna viel hij in onmacht, waaruit ik zeer afgemat en vermoed schiep hij te komen. In opbeetering moet ik aertel voegen, dat hij van meoten maand schiep schuyver zeer handig had weten uittevorschen, dat mijne gissingen omtrent het vertrek der koria-koria onjuust moesten zijn, dewijl ik berichten had, dat dit schip bergens tusschen Doeding en Bijou gezien was.

Bij de geboorte van kinderen, vooral van een eersten zoon, voor gedane geloften en bij het ondernemen eener zaak van eenig gewicht, zooals een huwelijk of een groote reis, geven de Alfoeren, om den Djien te winnen, kleine feesten, waarbij degeen, die het priesterambt waarneemt, zooals overal gebruikelijk is, de beste stukken bekomt. De Mahomedanen geven bij besnijdenis en huwelijk ook kleine gastmalen.

Bij sterfgevallen vereenigen zich de naastbestaanden en vrienden van den overledene, om met een luid misbaar, door de geheele negorij hoorbaar, den lof van den overledene te verkondigen. Bij de begrafenis hebben zij niets bijzonders, dan dat zij het graf met bogen bezetten, waaraan kleine stukjes lijnwaad, hoe bonter hoe fraaier, gehecht zijn. Deze lapjes dienen tot speeltuig voor den duivel, waardoor hij verhinderd wordt, den doode eenig leed te doen. De Alfoeren hebben, om dus de levenden te beschutten, hunne huizen van binnen met bladen van den seho-boom franjesgewijze behangen. De Alfoeren begraven hunne dooden in kisten, of ook wel in matten ingenaaid, onder de aarde of boven den grond in kleine huisjes; ook leggen zij de kisten in een grooten boom. De wapens en het voornaamste huisraad worden mede begraven. De nalatenschap deelen de kinderen bijna altijd gelijk onder elkander.

De Alfoeren genieten geen onderricht als in het gebruik hunner wapens, pijl en boog, werpspies en klewang, zoowel voor den oorlog als voor de jacht. De Mohamedanen voegen hierbij, althans voor de kinderen van hoofden of anderen, die de hoop kunnen voeden, eens in ambtsbetrekking te komen, eenig onderwijs uit den Arabischen Alkoran (dien de leermeesters zelve niet begrijpen) en een weinig Tidoreesch spreken, lezen en schrijven met Arabische karakters. Tot het geven van dit onderwijs zonderen de meeste dier hoofden, die daartoe in staat zijn (want het is er ver af, dat zij alle zoo geleerd zouden zijn) eenige uren daags af; vooral houden zich echter de priesters daarmede onledig, waardoor zij, indien zij knap waren, natuurlijk een zeer grooten invloed op de bevolking konden uitoefenen.

Met uitzondering van eenige weinige weten de meeste priesters echter van de hun door hunnen profeet gegeven voorschriften niet veel meer, dan dat hij hun verbiedt, varkensvleesch en arak te gebruiken. Sagoweer, wijn, bier en andere Europeesche sterke dranken schijnen zij niet onder het verbod te begrijpen, althans ik weet bij ondervinding, dat zij hiervan niet afkeerig zijn. Tot het

houden der Ramadanische vasten wordt het volk strikt genoodzaakt. Indien zij deze drie dingen nakomen en wanneer zij oud of ziekelijk beginnen te worden, de voorgeschreven dagelijksche gebeden en reinigingen verrichten, twijfelen zij geenszins, of zij zullen het hun door Mahomed beloofde paradijs deelachtig worden. Overigens is het volk en zijn zelfs de hoofden en priesters niet zeer nauwgezet in het betrachten hunner godsdienstplichten; het gebeurt zeer dikwijls, dat zij boeten moeten betalen en wanneer zij onvermogen zijn, deze te voldoen, met rottingslagen gestraft worden voor verzuim om des Vrijdags den openbaren godsdienst bij te wonen. Hiervan is de Kinelaha van Boeli (eene Alfoersche negorij, die de Mahomedaansche leer zegt te belijden) oogluikend verschoond, dewijl hij verklaart, dat telkens, als hij naar de Masigit ging of andere openbare godsdienstplichten waarnam, hij zelf of een van zijn volk ziek werden of de negorij met brand of eenig ander ongeluk door de heidensche geesten bezocht werd. Hoe weinig zij evenwel de voorschriften hunner religie opvolgen, zouden zij evenwel naar mijne gedachte daar zeer moeielijk van af te brengen zijn. Daarentegen geloof ik, dat het zeer gemakkelijk zoude zijn, indien het gouvernement zulks mocht verlangen, om de Alfoeren meer aan ons te verbinden, hen in den Christelyken godsdienst te onderwijzen. Een hoofd van gemelde negorij, ziende, dat ik evenals hij varkensvleesch en schildpad at, zende mij, dat hij, indien de Mahomedaansche leer het gebruik van dat voedsel ook toestond, deze reeds lang zoude aangenomen hebben; op grond hiervan meende hij, dat de Christenen en Alfoeren zeer weinig in geloof van elkander verschilden.

De slavenhandel bestaat hier nog even als op Tidore. Zij wisten niet eens, dat er een verbod daartegen was; als bewijs daarvan strekt, dat zij mij verzoekten, wanneer de werkzaamheden aan het fort en de gebouwen zouden geëindigd zijn, naar de Papoesehe Eilanden te mogen gaan, om slaven te halen, met belofte, dat zij er mij zooveel mede zouden brengen, als ik verlangde. Deze ongelukkigen verkregen zij door ruding tegen kleingedielen of meest door oplichting uit de aan het strand gelegen negorijen, de volwassenen met geweld en de kinderen vooral door het nederleggen van een lokaas, dat uit pisang, sago of andere eetwaren bestaat ¹.

¹ De vele gedurende de wien uit Papoea naar Halmahera gebrachte slaven verklaaren mijne bezets zeer goed de overeenkomst, die Wallace tusschen eenige bevolkers van dit eiland en het Papoesehe ras opmerkt.

Ook het pandelingschap is hier nog in zwang. Als iemand een ander geld of goed schuldig is en dit niet kan betalen, verpandt hij zich zelf, des uoods met zijn gansche gezin, voor eenen zekeren naar de grootte der schuld bepaalden tijd aan zijnen schuldeischer. Tot hunnen lof moet ik echter getuigen, dat zij hunne dienstboden meer als kinderen dan als slaven behandelen.

Tegenwoordig zijn deze streken zeer rustig en de inlanders zijn bijzonder tevreden met de vestiging van een post te Bitjoli door het gouvernement en zij zouden gewis niets liever verlangen, dan dat zij onmiddellijk onder ons weldadig bestuur geplaatst werden, waartoe zij reeds indertijd aan kapitein Teunisz het verzoek gedaan hebben.

Zooals hierboven gezegd werd, is in ieder district een sengadji. Deze wordt dikwijls, wanneer hij oud, zwak of niet bekwaam is, door eenen tweeden, sengadji-moeda genaamd, bijgestaan. Hij heeft het gezag over eene negorij even als de kimelaha's en wordt door deze alleen als eenen ouderen broeder beschouwd; aan hem richt de sultan zijne bevelen, welke hij dan aan de kimelaha's mededeelt, die weder, voorzooveel hun aangaat, deswege orders aan hunne onderhoorigen geven. Na den sengadji of kimelaha volgen in de negorijen de hoekoems, die echter niet, zooals de beteekenis van het woord aanduidt, den post van fiscaal waarnemen, maar alleen voor de nakoming der bevelen van de sengadji's of kimelaha's waken, of hen bij ziekte of afwezigheid in hunnen post vervangen. Nog onmiddellijker zorgen de ambtenaren, ugoffamaniera's genaamd, dat de gegeven bevelen worden nagekomen. Behalve deze hoofden heeft ieder negorij nog eenen kapitein, die alleen in tijd van oorlog in aanmerking komt, wanneer hij het bevel voert; met het civiele gezag bemoeit hij zich zelden.

In kleine zaken straft de sengadji of kimelaha den misdadiger meestal met boeten ten zijnen voordeele. Zaken van meer aanbelang, zooals diefstal, enz. die zelden voorkomen, berecht de raad van sengadji en kimelaha's, welke op dezelfde wijze straf oplegt. Eindelijk wanneer de misdaad van ernstigen aard is, zoodat zij meenen, dat de oordeelvelling buiten hunne bevoegdheid gaat, stellen zij den misdadiger in handen van den Sultan, in welk geval meestal met opsluiting in het blok gestraft wordt; zelden gebeurt het, dat deze goedvindt, hem ter straffing aan het gouvernement uit te leveren.

De bevolking kent aan den Sultan van Tidore toe het volle bezit van den grond en hetgeen daarop is, en geen ander kan daarop de geringste aanspraak maken; ook wordt dit recht door geen mensch in twijfel getrokken.

De inlandsche hoofden hebben geen ander recht dan hunne onderhoorigen te bevelen en dit moeten zij nog met onzichtigheid uitoefenen, willen zij daarin geene tegenkanting ontmoeten. Wanneer zij geweld gebruiken wilden, zou zulks met volksoploop of met hun eigen dood eindigen, indien hij, die daartoe de macht heeft, daarin niet voorziet, door zulk een hoofd uit zijn post te zetten of hem een ander toe te voegen.

De sengadji's en kinelaha's, ook eenige hoekoems en kapiteins worden door den Sultan benoemd, alsmede degenen, die tot de priesterlyke waardigheden van kalief en imam bevorderd worden. Bij die gelegenheid schenkt de Sultan hun een stel sitsen kleedingstukken, waarmede zij bij hunne terugkomst van Tidore hunnen intocht in de negory doen en die zij daarna zorgvuldig wegbergen, om ze niet dan bij groote feesten te gebruiken. De overige hoofden worden door den sengadji of kinelaha, ieder in zijne negory benoemd. Bij de benoeming wordt echter eene erfopvoziging in het oog gehouden, niet bepaaldelyk van vader op zoon, maar ieder post is aan een of meer huizen verknocht, waar buiten die niet begeven wordt, dan om gewichtige redenen. Zelden wordt uit gunst of toegenegenheid van dit gebruik afgestaan. Ook wordt bij de keuze der hoofden veel gelet op de meening van den gemeenen man, daar men voorbeelden heeft, dat een tegen den zin der bevolking aangesteld hoofd, als dit verzuimd was, door haat niet erkend werd, zooals ik weet, dat met eenen kinelaha het geval geweest is, om wien te doen erkennen, de Sultan genoodzaakt werd, hem een ander naar de keus van het volk toe te voegen.

Voor hunne onmiddelyke hoofden kan men zeggen, dat de inlanders volstrekt geene heerediensten doen. Zoo deze geen slaven hebben, zijn zij genoodzaakt, hunne onderhoorigen vriendelyk om hulp te verzoeken, of wel alles zelf te doen. Hunne verhouding tot den Sultan is echter geheel anders. Wanneer de Sultan korra korra's verlangt, moeten zij gemaakt en met manschappen en wapenen geleverd worden. Wanneer hij sago noodig heeft, kan hij van de sengadji-schappen Maba, Bitjoh, Weda en Saibona oiscota

de pati-lamo, eene hoeveelheid van 1000 timans of
de kelomahoedi, " " " 500 "

De timan is een van bladen gemaakt pak ter lengte van omtrent 3 voet op eene breedte van 10 a 12 duim. Dit geschenk moet altijd verzeld zijn van pijlen, bogen en werpspiesen, tiffa's (een soort van trommen), tolo's (regen- en zonnescermen), linnen, zijden stoffen en slaven. De kwantiteit dezer laatste artikelen werd evenwel niet bepaald, maar hing van den goeden wil der bevolking af. Van Patani werden alleen slaven geeischt. Indien de Sultans het verlangden, moesten deze geschenken meermalen 's jaars gegeven worden; in de laatste veertig jaren herinnerde men zich echter niet, dat zij gevorderd zijn behalve de kelomahoedie en deze in al dien tijd maar drie malen.

Alle transporten van goederen, enz. moeten om niet gedaan worden; dit zijn diensten, waaraan door het volk der gewone negorijen voldaan moet worden. Buitendien heeft men negorijen, die Roema dapor zijn, dat is tot de kombuis van den Sultan behooren; deze moeten al het partikulier werk voor hem verrichten, zooals zijn huis schoon en in orde houden, voor zijne kokos-, pinang- en andere tuinen zorg dragen, enz. Hoewel ik de namen van deze negorijen hierboven gezamenlijk met de andere heb opgegeven, geloof ik, dat het het niet overtollig zijn zal, ze hier nog eens afzonderlijk te laten volgen. Het zijn: Lolobata, Petelei, Watchi, Laipo, Maldi, Pajahe, Guinja, Wayaboelang, Doti, Mesa en Sawaai; ook de volgende negorijen verrichten de diensten van Roema-dapor, niettegenstaande zij eigenlijk daartoe niet behooren, als Aki-majora, Aki-lamo, Wamo, Loko, Taba, Baai en Taoeno.

Van geregelde belastingen ten voordeele van den lande heeft de inlander geen denkbeeld. Ook de hoofden genieten geen ander voordeel dan de boeten, de vrijwillige giften van huone onderhoorigen, wanneer deze in den handel of andere winstgevende zaken iets verdiend hebben, en eene kleinigheid, die hun gegeven wordt boven hun wettig aandeel van de recognitiepenningen, dat gelijk aan dat der overigen is.

In het algemeen is Halmahera zeer vruchtbaar, daar men er zoowel voor rijst, koffij en suiker als andere kultures de geschikste gronden aantreft en ik zelfs eenige indigo-struiken zeer weelderig heb zien staan. Daarom kan men niet nalaten, het te betreuren, dat daarvan zoo weinig partij getrokken wordt, want behalve eenige in de nabuurschap der negorijen aangelegde

kleine tuinen, waarin een weinig groenten, suikerriet, bataten, djagong en pisang geplant is, en behalve hier en daar een klein droog rijstveld, is het geheele land een volslagen wildernis.

De landbouw is hier nog in zijne eerste kindsheid, want van den ploeg of andere boerengereedschappen hebben de inlanders geen denkbeeld. Wanneer zij het een of ander planten willen, snijden zij eerst het hout en hooge gras (alang-alang) af, verbranden dit en krabben de aarde met een stok of met hunne handen een weinig om; hierna zaaien en poten zij in den grond zonder verdere voorbereiding en zonder er naderhand weder naar om te zien, voordat zij de vruchten van hunnen arbeid plukken kunnen. Zelden vereenigen zich verscheidene lieden voor de bebouwing van een stuk grond; bijna niemand, die geen slaven heeft, legt tuinen aan, of het moeten kleine stukjes zijn tot wier bearbeiding hij alleen voldoende is. Landmeting of landverdeeling is niet bekend. Zij hebben inderdaad, zoo als zij zelf zeggen, te veel onbebouwd land, om dit te meten of te deelen. Alleen houden zij dit bij hunne landerijen in acht, dat degeen, die een akker ontgonnen heeft, dien als zijn eigendom beschouwt, en geen ander daarop eenig recht heeft, voordat hij dien verlaten heeft.

Voor het meten van lijnwaden en dergelyken gebruiken zij den vadem of de span, voor dat van andere waren bezigt men een gewone kom van Chineesch aardewerk (manko naga), omtrent wier groote men voor de sluiting van den koop overeenkomt. De Chineesche datjung is voor het wegen in gebruik. Alles wordt hier per prauw of met menschen vervoerd.

De sago-boom, die hier in groote hoeveelheid gevonden wordt, moet ongetwijfeld als het hoofdproduct van dit eiland beschouwd worden, daar die het algemeene en men mag bijna zeggen eenige voedsel van den inlander oplevert, terwijl rijst, brood, vruchten, bataten, enz. door hem meer als iekkerij beschouwd worden. Wanneer hij geen sago, op de eene of andere wijze klaar gemaakt, doch meestal droog als beschuit gebakken, genoten heeft, zegt hij, dat hij niet gegeten heeft.

Over het geheele land is de notemuskaatboom verspreid. Men treft daarvan zes soorten aan: 1° de groote ronde noot; 2° de kleine ronde noot; 3° de groote langwerpige noot; 4° de kleine langwerpige noot; de twee overige zijn wild en zonder smaak of geur. In de nabuurschap van Ritjoli kent men alleen de beide eerste soorten, die zij daar niet van elkander weten

te onderscheiden, daar men, zooals zij zeggen, groote en kleine noten aan denzelfden boom vindt. Hiervan heb ik mij zelf overtuigd, door van één boom de rijpe vruchten te nemen, die wezenlijk zeer veel in grootte van elkander verschilden. Volgens de monsters, die ik van de langwerpige soorten gezien heb, welke men op het schiereiland van Liboba aantreft, zijn zij, en vooral de kleine, olierijk en dus, zooals het mij voorkomt, voor het maken van notenzeep of muskaatolie boven de Baudasche te verkiezen. De twee eerste soorten daarentegen bevatten meer hout- als oliedeelen. De sassafras is in de omstreken van Bitjoli zeer algemeen. Ook de gomoeto wordt te Boeli veel gevonden.

Te Bitjoli en omliggende plaatsen was ik de eenige, die eenige koeijen, schapen, enz. hield; behalve eenige geiten op de westkust bestaat er geen veeteelt op Halmahera.

Omtrent de visscherij zijn geene beperkingen. Door de onverschilligheid van den inlander wordt, zooals boven gezegd is, van deze vrijheid weinig gebruik gemaakt, hoewel de zee hier zeer vischrijk is. De schildpad en tripang, die men tracht meester te worden, is van niet veel aanbelang: de waarde dezer twee artikelen, die in elf maanden van Bitjoli zijn uitgevoerd, schat ik op f 1500 a f 1600, eene som, niet noemenswaard, bij den grooten overvloed, waarin deze dieren hier gevonden worden.

De walvissen, die hier te voren zeer menigvuldig geweest moeten zijn, schijnen deze omstreken verlaten te hebben.

Men zegt, dat er een parelbank bij het eiland Roni, dicht bij Panga, schuins over Kauw, gelegen is¹; er wordt echter niet op gevischt. De in de zeeën, waar de Tidoreezen bezittingen hebben, gevonden amber moet op zware straf aan den Sultan geleverd worden: men heeft mij verhaald, dat voor vijf en twintig jaar bij Patani een stuk is aangespoeld, dat de grootte en gedaante had van een mensch van gewone lengte.

Bijzondere markten en handelplaatsen worden hier niet aangetroffen. De geringe handel, die niettegenstaande de knevelarij

---

¹ Kauw is het distrikt Kaeo op de oostkust van Noord-Halmahera. Tusschen deze plaats en den uit het noordoostelijk schiereiland vooruitspringenden Hoek van Lolobata ligt een eiland, dat bij Melvill geen naam heeft, op de oude kaart Lage Eijlandt, bij Gregorij Balili of Baleh, bij von Dersfelden Babilj, maar bij Bernstein (D. XIV, bl. 420) Bobale heet. Zuidwaarts ligt op de oude kaart langs de kust van het noordooster schiereiland Poeloe Rongi. Ook het *Aardrijksk. Woordenboek van Ned. Indie* vermeldt hier een eiland Roniri. Dit is het eiland Roui van Cambier en zoo vinden wij tevens de ligging van het volgens mijn weten op geene kaart aangeduide Panga

en onderdrukking, waaronder de menschen leven, nog gedreven wordt, geschiedt meestal bij ruiling tegen lijnwaden, aarde- en ijzerwerk. Deze handel bepaalt zich echter geheel en al tot de voortbrengselen van den grond. Transito-handel met Ambon, Banda en de Papoese Eilanden, waarvoor Bitjoli zoo goed gelegen ware, heeft men in het geheel niet; met geene dezer plaatsen is er eenige gemeenschap, daar de prauwen van Papoea op last van den Sultan onmiddellijk naar de hoofdnegorij van Tidore stevenen.

Uit den staat des handels is ligt op te maken, dat de scheepvaart slechts van weinig beteekenis kan zijn. Behalve de aan de negorijen toebehoorende korra-korra's, die niet dan in den oorlog of voor negorij-diensten gebruikt worden, hebben eenige ingezetenen kleine prauwen, die zij ter visscherij en afvoer van hunne tuinprodukten gebruiken. De prauwen, die op Halmahera, en vooral te Walalee, gemaakt worden, zijn op Ternate en Tidore zeer gezocht en zijn, hoewel zij zelden andere werktuigen dan een parang daarbij gebruiken, zeer netjes en goed bewerkt. Wanneer men er een weinig zorg voor draagt, kan men ze zes of zeven jaar gebruiken. Het daartoe benoedigde hout wordt overal op een kleinen afstand van het strand gevonden, zoo ook de gomoeto of rotting, om de planken aan elkander te binden; de baroe, die tot breeuwen gebruikt wordt, vindt men op alle plaatsen.

Behalve met de bovengemelde takken van nijverheid houdt de inlander zich nog bezig met het vervaardigen zijner vischlijnen en vischnetten uit den bast des ganemon-booms, het slaan van het voor zijne netten en vaartnigjes benoedigde touw van gomoeto, het maken van zijne prauwzeilen van boombladeren, boeroe-boeroe genaamd, en met het vervaardigen van zijne wapenen, bogen, pylonen en werpspiesen van woka, bamboezen van den scho-boom en schilden van djodjami-hout. Van een andere fijner soort van boeroe-boeroe, een gewas, dat mij voorkomt tot de aloë-soorten te behooren, maken de vrouwen kokoja's (matten), kabila's (doozen) en tolo's en volgen hierin de modellen, die men haar opgeeft.

Ik eindig dit rapport met de hoop en verwachting, dat daarmit blyken zal, hoezeer ik mijn best deed, aan de mij bij besluit van Z. E. den Gouverneur Generaal dd. 27 Mei 1823, n° 1, gegeven instructie te voldoen, en met den vurigen wensche, dat de meerdere kennis, die ik getracht heb, daardoor van Halmahera te geven, strekken moge tot welzijn van de

bewoners, wier hoofdgebrek alleen luiheid is, welke ondeugd niet in hunnen aard ligt, maar uit de omstandigheden voortspuit. Alleen de onbeschaamdheid en onrechtvaardigheid, waarmee de Tidoreezen de inlanders van het door hen met groote moeite verkregene ontrooven, is oorzaak, dat zij een afschrik van werken hebben. Ik geloof zeker, dat zij van eenen anderen geest bezield zullen worden, zoodra zij, bevrijd van de Tidoreesche onderdrukking, onder de weldadige bescherming van het Nederlandsch gouvernement overtuigd zullen zijn, dat zij zelve de vruchten van hunnen arbeid genieten. Men onderwijze hen in den aanleg van geregelde notenboomenperken, waardoor deze vruchten zeker verbeteren zouden en men ze evenals op Banda dagelijks zou kunnen inzamelen, daar men nu door den afstand, waarin de boomen van elkander staan, rijp en onrijp plukt. Ook geve men onderricht in de verschillende kultures, waarvoor het eiland vatbaar is. Dit alles zoude zeker kosten na zich sleepen, waarvoor men door de geringheid der bevolking geene schadeloosstelling zou kunnen verwachten. Ook deze zwaarigheid zou echter uit den weg te ruimen zijn door de terugkomst van hen, die den Radja Djilolo gevolgd zijn en vooral door de overplaatsing, indien zij daartoe over te halen waren, van de bewoners van naburige eilanden, als bij voorbeeld de Sangi- en de Papoesche Eilanden, waarvan het gouvernement thans volstrekt geen voordeel trekt.

Indien deze voorstellen in aanmerking kunnen komen, twijfel ik geenszins, of dit schoone vruchtbare land zal na verloop van eenige jaren het gouvernement niet alleen schadeloos stellen, maar zelfs de daaraan besteede kosten en moeite ruim beloonen. De namen van hen, die door hun aanzien en invloed in de gelegenheid zijn, de bevolking tot die hoogte te brengen en alzoo tot de menschelijke bestemming, om tot welzijn der maatschappij te leven, op te voeren, zullen eeuwig met dankbaarheid in hunne harten gegrift staan.

Manado,
20 October 1825.

*De gewezen assistent-resident, gecommiteerde
voor Halmahera te Bitjoli,*

J. P. C. CAMBIER.

BEKNOPTTE WOORDENLIJST VAN TALEN OP TIDOREESCH-
HALMAHERA.

NEDERDUITSCH.	MABA, GOTOWASSI.	BOELI, WAJAMILI, BITJOLI.	INGLI.
mensch	smat	sinat	smat
man	mown	maan	mown
vrouw	mpien	mapien	mpien
kind	wioi	wawaai	wioi
haar	oetow	oeta	oetoe
oogen	into	intow	into
neus	gowou	gopowou	guegue
ouren	taug	kanjou	taug
lippen	ngolopero	smoepero	ngolopero
mond	ngolu	smoe	ngolu
handen	komo	kakamo	komo
borst	wilod	wilad	wiod
buik	siau	sujan	siam
benen	fiur	fiar	fiur
voeten	pitjuer	tjitjjuerue	gueguer
hemel	langit	langit	langat
wolken	miet	miet	miet
zon	wuel	worwuel	wilwuel
maan	ngu	nga	ngu
sterren	kaab	gagave	kaab
water	woyu	woya	woyu
vuur	jaap	jaap	jaap
steru	kipat	paat	lai
hout	aaï	oai	aaï
boom	imdie	poe	imdie
blad	ueloe	uelo	ueloe
begruy	peuoe	peuoe	peuoe
aarde	bitbet	rakrak	bitbet
huus	jebei	jebaai	jebei
tuin	bit	birt	bit
lyonaad	uelot	ubaat	ueloet
kleedereu	pake	pake	pake
putten	uelon	uelaan	ueloen
berg	lulus	lulas	lulus
vierb	iru	yaau	ien
sagu-boom	piper ayu	piepie ayu	pipi aya
ongebakk sago-meerl	jopi	piepie	piepie
gebakken sago	etie	pira	etie
vadem	loef	loef	loef
tien vademem	tonotjo	tauatja	tonotjo
spau	wugou	songou	songou
geveu	mupo	mupo	mipo
peisen	mial	mial	mial

NEDERDUITSCH.	MABA, GOTOWASSI.	BOELI, WAIJAMLI, BITJOLI.	INGLI.
zitten	untjalang	tetolang	untjolong
liggen	memtelunpo	mantelinap	mimtelenepap
hooren	longo	longa	lonjo
zien	tew	miew	njau
een	isaw	isa	isav
twee	siloe	siloe	siloe
drie	setul	sitoel	setul
vier	sifot	sifat	sifot
vijf	siliem	siliem	siliem
zes	siwonom	siwonam	siwonoem
zeven	sifiet	sifiet	sifiet
acht	siwal	siwaaï	siwat
negen	siwee	issiwée	siwee
tien	ijofosso	ijafassa	ijofosso
vijftien	ijofosso resilom	ijafassa resliem	ijofosso resiliem
twintig	ijofoloe	ijafaloe	ijofoloe
vijftig	ijofoliem	ijafaliem	ijofoliem
honderd	slebiesso	sloebiessa	slebiesso
drie honderd	sleebietiel	sloebietoel	sleebietiel
duizend	tjalantjow	lalentja	tjalantjow

VLUCHTIGE OPMERKINGEN OVER DE TALEN DER HALMAHERA-GROEP.

Bij eene oppervlakkige inzage van het voorgaande woordenlijstje springt terstond in het oog, dat de woorden der eerste en derde kolom op eene enkele uitzondering na of volmaakt dezelfde zijn of slechts geringe verschillen opleveren, zoodat men hier twee weinig afwijkende dialecten derzelfde taal voor zich heeft, die van het distrikt Maba, waartoe ook volgens Cambier de negory Ingli behoort. Uit zijn rapport blijkt duidelijk, dat men op Halmahera, evenmin als vroeger in de Minahassa, onder distrikt niet verstaan moet een of ander nauwkeurig omschreven geografisch gebied, maar de bevolking van denzelfden stam, die door latere verhuizingen soms verspreid is geraakt en tusschen andere stammen inwoont. De tweede kolom geeft ons dan de taal van het distrikt of liever van den stam van Bitjoli. Tusschen deze kolom en de beide andere zijn de afwijkingen grooter en menigvuldiger, maar is nog altijd de overeenkomst der woorden groot genoeg, om de talen van Maba en Bitjoli als zeer na verwant aan te merken. Van de door hem persoonlijk niet bezochte distrikten Patani, Weda, Samolla en de westkust van Tidoreesch-Halmahera heeft Cambier geene woorden opgeteekend. Hoe de talen dezer stammen tot die van Maba en Bitjoli staan, is dus voorloopig nog een raadsel, dat wegens onze geringe betrekkingen met het Tidoreesche gedeelte van Halmahera waarschijnlijk niet zoo spoedig zal worden opgeklaard.

Daarentegen is onze taalkennis van het overige Halmahera in de laatste jaren niet onaanzienlijk vermeerderd. Toen de hoogleraar Veth in *de Gids* van 1864 zijn belangrijk overzicht schreef over hetgeen van de talen van den Indischen Archipel bekend was, vermeldde hij (D. I, bl. 150) van de

Halmahera-Groep — waaronder ik hier hehalve het groote eiland ook de zoo nabij de westkust gelegen eigenlijke Molukken van Ternate tot Batjan versta — alleen een woordenlijstje van het Ternataansch bij Raffles. Wanneer men nagaat, welke nauwe betrekkingen wij Nederlanders sedert ruim twee en een halve eeuw, zoo al niet met Halmahera zelf, dan toch met de Molukken onderhielden, is het waarlijk beschamend, dat wij omtrent de talen dezer eilanden zoo bitter slecht onderricht zijn. Te verblijdender is daarom de voorloopige aanvulling dezer leemte in van der Crabs werk over de Moluksche Eilanden. Daarachter vindt men eene uitvoerige lijst van ruim vier honderd woorden in eenige talen van Ambon, Boeroe en de in dit opzicht zoo veel beter bekende Minahassa; maar ook, wat de Halmahera-Groep betreft, in de talen van Ternate, Tidore, Sahoe en Gamoekeenora op de westkust van Noord-Halmahera en van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera, welke laatste taal volgens van der Crab ook op de Kajoa Eilanden gesproken wordt; voorts nog in twee talen van Makjan, die der strand- en bergbewoners of, zoo als er uitdrukkelijk wordt bijgevoegd, van Makjan di loear en di dalem. Deze beide woorden beteekenen echter niet *strand* en *berg*, maar *buiten* en *binnen*; daar bovendien de negorijen van Makjan alle aan strand liggen, moet men ze hier opvatten als de naar Halmahera gekeerde zuidoost- of binnenkust en de naar de open zee gekeerde noorwest- of buitenkust, evenals op Zuid-Halmahera het op de oostkust aan de volle zee gelegen Gane Buiten-Gane of Gane di loear en dat op de westkust tegenover Batjan Binnen-Gane of Gane di dalem heet. Ook Wallace geeft in de achter zijn *Malay Archipelago* gevoegde lijst van 117 woorden in 33 talen van Nederlandsch-Indië de talen van Tidore, Gane en Galela op de oostkust van Noord-Halmahera. Eene vergelijking zijner Tidoreesche woorden met die bij van der Crab doet op de juistheid van beider opgaven vertrouwen, daar zij behoudens kleine afwijkingen, die uit drukfouten of uit de voor vreemde talen zoo ongeoeffende Engelsche ooren kunnen voortvloeien, goed overeenkomen. Daarentegen is er tusschen hetgeen beiden als de taal van Gane opgeven wèl overeenkomst, maar toch het verschil te groot, om dit voor dezelfde taal te houden. Ik geloof daarom, dat Wallace ons de taal van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera doet kennen, van der Crab het na verwante dialect van Kajoa, en zulks te eer, omdat onder de door een ongelukkig toeval verloren geraakte woorden-

lijsten van Wallace ook die der Kajoa Eilanden was. Daaronder behoorden nog de talen van Ternate en Sahoe, welke men bij van der Crab vindt; maar hetgeen vooral te betreuren is, omdat wij omtrent de taal van dit eiland in volslagen duister verkeerren, de taal van Batjan.

Op het oogenblik bezitten wij dus van Halmahera en omliggende eilanden meer of min groote woordenlijsten in een twaalftal talen en tongvallen: als drie van Noord-Halmahera, drie van Tidoreesch-Halmahera, een van Zuid-Halmahera, Ternate, Tidore en Kajoa en twee talen van Makjan. Uit eene overigens zeer verklaarbare voorliefde voor de spraakkunst zien vele onzer voornaamste beoefenaars der Maleische talen mijns inziens wat al te laag neer op de nit den aard der zaak gebrekkige woordenlijsten. Zoo zegt prof. Veth op de boven aangehaalde plaats, dat er over het verbazend polyglottisch gebied van het gouvernement der Molukken waarschijnlijk nog meer bouwstoffen in de verschillende tijdschriften en reisbeschrijvingen op te sporen zijn, maar dat hij „te weinig gewicht hecht aan die enkele „woordenlijsten, om lust tot deze taak te gevoelen.“ Uit eene prijzenswaardige zucht naar het volmaakte berooft men zich dus zonder voldoende grond, van hetgeen reeds met zulke gebrekkige hulpmiddelen te verkrijgen zou zijn. Daar nog geen onzer linguïsten deze taak op zich nam, wil ik nu, hoezeer geheel en al leek op taalkundig gebied, voorloopig het onderzoek beproeven, wat de voorhanden lijsten der Halmahera-Groep ons omtrent de onderlinge verwantschap der daar gesproken talen leeren. Ik sluit mij daarbij aan bij eene soortgelijke leekenuitspatting over de Melanesische telwoorden, die ik met de door von Rosenberg verzamelde woordenlijst van vijf talen van Nieuw-Guinea en de Papoësche Eilanden achter diens reizen naar de Geelvinkbaai hoop te plaatsen. Ik tracht daarin te betoogen, dat men, zij het ook een zeer verwijderde, toch oorspronkelijke verwantschap tusschen de Melanesische en Maleisch-Polynesische talen moet aannemen, terwijl ik voorts op het merkwaardig verschijnsel wijs, dat de telwoorden der Papoë's, voor zoover deze wilde volken tot tien tellen, veel minder overeenkomst hebben met de telwoorden der zeevarende Maleijers dan met die van het Laag-Javaansch.

Bezien wij nu de telwoorden van het lijstje van Cambier. Van twee tot acht beginnen alle met de lettergreep *si* of *se*. Wanneer wij dit voorvoegsel, wat daarvan ook de oorspronke

lijke beteekenis zijn moge, als iets aan al deze telwoorden gemeenschappelijks afkappen, dan vinden wij in het overschietende even als in een, *isa* of *isaw*, terstond de Laag-Javaansche telwoorden terug. Negen, *siwee* of *issiwee*, verschilt daarentegen aanmerkelijk van het Mal. *sěmbilan* of het Jav. *sanga*, maar is hetzelfde woord, dat onder de vormen *siwa*, *sia*, *sio* of *sioe* ook op sommige Zuidoostereilanden, de Ceram-Groep, de Papoesche en de Moluksche Eilanden en in de Minahassa voor negen gebruikt wordt. Voor het distrikt Gaue geeft Wallace deze telwoorden, waarbij ik naar zijne opgaven zijne transcriptie door de Nederlandsche vervang: 1 *lepso*, 2 *leploe*, 3 *leptol*, 4 *lepfool*, 5 *lepliem*, 6 *lepwonan*, 7 *lepfiet*, 8 *lepwal* en 9 *lepsioe*, dus na afkapping van het aan alle gemeenschappelijke voorvoegsel *lep* weder van 1—8 de Javaansche telwoorden en voor 9 de in het geheele goevernement der Molukken voorkomende woordvorm. Van der Crab noemt voor Gaue, wat ik, zoo als boven reeds werd opgemerkt, eerder voor het dialect der Kajoa Eilanden houd, deze telwoorden: 1 *psa*, 2 *plae*, 3 *tol*, 4 *pohot*, 5 *pliem*, 6 *pawonam*, 7 *phiet*, 8 *waal* en 9 *psiwo*. Het voorvoegsel *lep* is hier tot *p* afgesleten en soms geheel weggelaten; overigens springt de groote gelijkvormigheid met den door Wallace opgeteekenden tongval dadelijk in het oog. Ook de telwoorden der Binnenkust van Makjan 1 *psa*, 2 *loploe*, 3 *tol*, 4 *pahat*, 5 *plim*, 6 *pwonam*, 7 *piet*, 8 *pwaal* en 9 *psiwo* komen met de vorige bijna geheel overeen. Voor zoover wij dus thans met de talen in de beide oostelijke en het zuidelijke schiereiland van Halmahera bekend zijn, zien wij, dat daar en op een deel van Makjan telwoorden in gebruik zijn, die van 1—8 op de Javaansche gelijken en voor 9 met *sioe* overeenkomen, hetgeen deze talen gemeen hebben niet alleen met die van vele eilanden der residentien Banda, Ambon en Timor en met die der Papoesche Eilanden, maar ook met die van Noord-Celebes, de Sangi en Talaar-Eilanden, Mindanau en de Filippijnen, ja zelfs met die van Polynesië en Madagaskar.

Des te opmerkelijker is het, dat de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera, die wij uit een linguistisch oogpunt de Ternataansche taalgroep zullen noemen, bijna geheel andere telwoorden bezitten, dan die van al de omringende landstreken, hoewel deze sedert eeuwen voor een groot deel aan het gezag der sultans van Ternate en Tidore onderworpen

waren. De Ternataansche telwoorden luiden: 1 *rimooi*, 2 *romadidi*, 3 *rangi*, 4 *raha*, 5 *romoloha*, 6 *rara*, 7 *tomodi*, 8 *lofkangie*, 9 *sioe* en 10 *njugimoei*. Negen, *sioe*, is hier de eenige verbindingschakel met de telwoorden der zoo even besproken talen; in al de andere bespeurt men volstrekt geen overeenkomst. Blijkens de woordenlijsten bij van der Crab is het Tidoreesch over het algemeen weinig verschillend van het Ternataansch, zoo hebben de Tidoreezen ook bijna dezelfde telwoorden en gebruiken alleen voor twee een geheel ander woord *malofa* en voor zes het slechts dialektisch van *rara* verschillende *rora*. Deze Ternataansche telwoorden vindt men ook terug in die van Sahoe: 1 *arimooi*, 2 *romaduli*, 3 *roerange*, 4 *rata*, 5 *romolou*, 6 *rarama*, 7 *tomodling*, 8 *toean-gari*, 9 *sioe* en 10 *njugimoei*. Evenzoo in de telwoorden van Gamoekoemora 1 *limooi*, 2 *limoduli*, 3 *launge*, 4 *lata*, 5 *lomoloula*, 6 *lalan*, 7 *tomodlin*, 8 *toatigi*, 9 *siolo* en 10 *njugimoei*, waarbij het terstond in het oog springt, dat de Ternataansche *r* standvastig in *l* verandert. Veel grooter afwijkingen vertoonen de door Wallace medegedeelde telwoorden van Galela: 1 *moi*, 2 *sinoelo*, 3 *sangi*, 4 *iha*, 5 *matcha*, 6 *boetanga*, 7 *toemidingi*, 8 *itoepongi*, 9 *sio* en 10 *meqi*. Deze stam schijnt voor twee en zes geheel eigenaardige woorden te hebben; in de overige telwoorden herkent men, zij het niet zonder moeite, verwantschap met het Ternataansch.

Onder de talen der Halmaëra-Groep bekleedt eindelijk die der Makjansche Buiten kust een zeer bijzondere plaats. Hunne telwoorden zijn 1 *minge*, 2 *maloage*, 3 *jaage*, 4 *fata*, 5 *mafai*, 6 *jaimie*, 7 *pejodongie*, 8 *toekhangie* en 9 *sioe*. Het laatste is de hier overal aigemeene wortel, 8 erinnert aan het Ternataansch, 4 is een der talloze vervormingen van het Javaansche *papat*, maar de zes overige telwoorden komen met geen der boven opgenoemde overeen. Misschien is deze taal die der oorspronkelijke bevolking van Makjan en zijn de bewoners der Binnen kust, war telwoorden wij onder de eerste groep als nu verwant aan die van Kajoa en Ceate opgaven, eerst in later tijden uit Zuid-Halmaëra naar dit eiland verhuisd. Iederdied vinden wij in de oudste beschrijvingen der Molukken van Apollonius Schout en Giles Zeyst (*Begin en Voortgangh der O. I. Comp.* D. II, achter de reis van Verboeven, bl. 109 en 181) uitdrukkelijk vermeld, dat Schout, de eerste Nederlandsche bevelhebber van Makjan, in 1609 de bewoners van

Kajoa naar Tabillola op Makjans zuidkust overbracht. Met te meer recht mogen wij dus de geheel alleen staande taal der Buitenkust als die der oorspronkelijke bewoners van Makjan aanmerken.

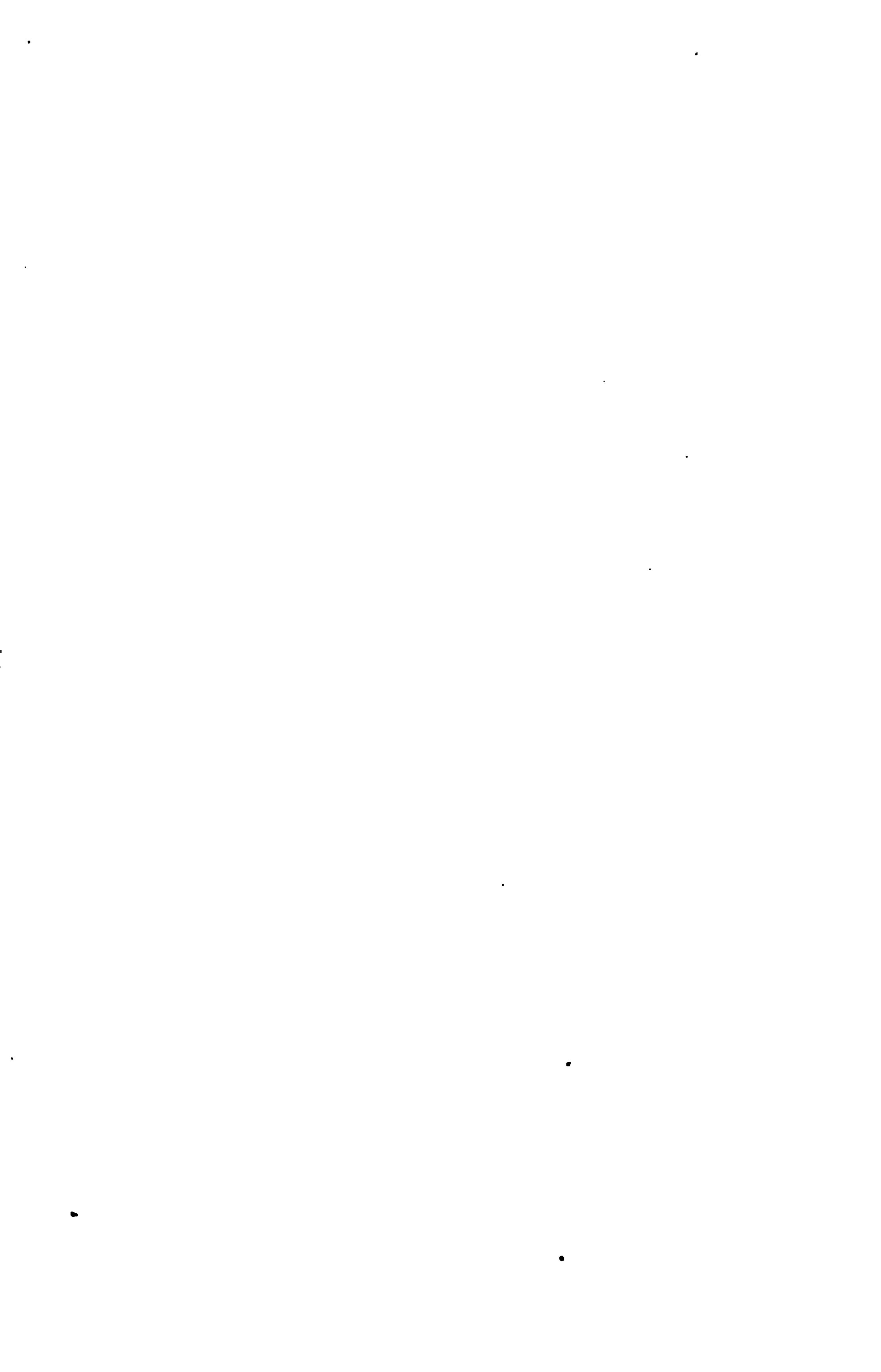
In het bovenstaande bepaalde ik mij tot eene vergelijking der telwoorden van de verschillende ons bekende talen der Halmahera-Groep. Ik begon daarmede, omdat men zich bij de opteekening van telwoorden het minst vergissen kan, en deze soort van woorden in het algemeen als de oudste en minst veranderlijke bestanddeelen eener taal kunnen aangemerkt worden, daar hunne benamingen niet zoo licht als die van andere begrippen door verloop van tijd met andere woorden van gelijke beteekenis verwisseld worden. Uit de aanwezige woordenlijsten blijkt evenwel, dat het boven aangetoonde verschil tusschen de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera en die der drie overige schiereilanden van het groote eiland evenzeer bij andere woorden voorkomt. Enkele voorbeelden ten bewijze dezer stelling. Man heet in Ternate en Tidore *nonau*, in Sahoe *naoe*, in Gamoekeenora *nanaoedoe* en in Galela *anoow*, maar in Maba *mown*, Bitjoli *maan*, Gane *mon*, Kajoa *moon* en op de Binnenkust van Makjan *maan*. Daarentegen heeft de Buitenkust weder de geheel verschillende wortel *aod*. Hand is in Tern. en Tid. *gia*, in Sa. *giam*, in Gamk. *giamga* en in Gal. weder *gia*, maar in Ma. *komo*, in Bitj. *kakamo*, in Gane *komoed*, in Kajoa *komo*, op Binuk. Mak. *kamo*; daarentegen op de Buitenk. de aan het Ternataansch verwante vorm *ia*. Mond is Tern. *mada*, Tid. *moda*, Sa. en Gamk. *madanga* en Buit. Makj. *mada*, maar Bitj. *smoe*, Gane en Kajoa *soemoed* en Binnenk. Makj. *soemo*. Oog is Tern. *lako*, Tid. *laho*, Sa. en Gamk. *lao*, Gal. *lako*, maar Ma. *mto*, Bitj. *mtow*, Gane *oemtood*, Kajoa *metoed* en Binnenk. Makj. *mataad*, welke vormen zeer verwant zijn aan het Mal. *mata* en Jav. *molc*. Oor is Tern. en Tid. *ngawoe*, Sa. en Gamk. *ngaoe*, Gal. *nangow* en Buit. Makj. *nakameoe*, maar Ma. *tang*, Gane, *tinged* en Kajoa *tenged*. Visch is in Tern., Tid., Sa. en Gamk. *njau*, Gal. *nau*, en Buit. Makj. *jau*, maar Ma. *ien*, Bitj. *ijuan*, Gane en Kajoa *ian* en Binnenk. Makj. *tah ian*. Uit deze voorbeelden ziet men ook, dat de taal der oorspronkelijke bevolking van Makjan in ieder geval nader verwant is aan de Ternataansche taalgroep dan aan de talen van Oost- en Zuid-Halmahera.

Bij het opteekenen dezer vluchtige opmerkingen wilde ik er

vooral op wijzen, hoezeer de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera van die van den overigen Archipel afwijken. Daarmede wilde ik volstrekt niet betoogen, dat deze talen niet behooren tot den grooten spraakstam, die zich van Madagaskar tot Waihoë of het Paascheiland, van Formosa tot Nieuw-Zeeland uitstrekt. Dieper indringen in den bouw dezer talen zal ook hier waarschijnlijk de oorspronkelijke verwantschap aanwijzen. Toch geloof ik, dat men uit het bovenstaande het vermoeden mag opperen, dat deze talen te midden van dit groote geheel een zeer eigenaardige groep vormen, waarom het te wenschelijker is, dat ze eindelijk eens grondig beoefend worden, en dus eene belangrijke leente in de ethnografie en linguïstiek van Neerlandsch-Indië worde aangevuld. Hebben onze ambtenaren op Ternate, zelfs zij die te Delft eene wetenschappelijke opleiding genoten, tot dusver deze taak niet beproefd, met te meer grond mogen wij hopen, dat de thans op Noord-Halmahera gevestigde zendelingen die op zich zullen nemen.

ROBIDÉ VAN DER AA.

---

uiting, dat
Kroon is n
nederheid in
nidelijke spon

1871-1872

1871-1872

1871-1872

komen nagaan, in hoever de lezing of de vertaling, en welke vertaling, daaraan schuld heeft.

Zoveel is zeker, dat het in de ons medegedeelde vertalingen, inzonderheid in de Maleische, niet ontbreekt aan min of meer duidelijke sporen, zelfs enkele ontwijfelbare blyken, van juiste

INSCRIPTIE

OP EEN STEEN IN 'S RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN,

GEMERKT I, a. 51.

De hierbij in facsimile wedergegeven steen bevond zich nog op Java, toen hij, in 1825, bekend werd door de beschrijving van H. J. Donis, in Deel X van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, blz. 120 volgg., vergezeld van eene ruwe afbeelding en zoogenaamde verklaring.

Uit de beschrijving verneemt men, dat de steen door den schryver gevonden is, ver van andere oudheden, nabij de desa *Adoman*, ten oosten of aan de oostelyke helling van den berg *Merbaboe*, en van daar overgebracht naar *Salatiga*.

Een afschrift van de inscriptie (ongelukkig niet medegedeeld) door den *Demang* van *Salatiga*, *Ngabèhi Rāsa* of *Pogrā*, die 't schrift *Sandi Boedā* (z. v. a. Boedistisch geheimschrift) noemde en wel lezen kon, maar de taal niet verstond, werd ter vertaling in 't Javaansch opgezonden aan den bekenden Sultan van *Soemep*: zijne Javaansche vertaling vervolgens in 't Maleisch en (deze weder?) in 't Hollandsch overgebracht; en 't zijn deze beide (Maleische en Hollandsche) vertalingen, die ons t. a. pl. worden aangeboden.

Seoan dus die verklaring blykbaar al even weinig waarde bezit als de meeste andere van oude inscripties, langs soortgelijken weg aan inlanders ontleend, laat zich slechts onvolkomen nagaan, in hoever de lezing of de vertaling, en welke vertaling, daaraan schuld heeft.

Zoo veel is zeker, dat het in de ons medegedeelde vertalingen, inzonderheid in de Maleische, niet ontbreekt aan min of meer duidelyke sporen, zelfs enkele ontwysfelbare blyken, van juiste

lezing en opvatting ¹, en dat wie zooveel van die inscriptie lezen kon, geene buitengewone scherpzinnigheid behoefde, om ook het overige, althaus grootendeels, naar behooren te ontcijferen, waarin ieder Javaan, en zeker de Sultan van *Soemènèp*, nog verscheiden bekende woorden had moeten aantreffen.

Zoo wij niettemin vele van die woorden in de vertaling niet terugvinden, mag dit, buiten den invloed der dubbele overzetting, die in 't verschil tusschen 't Maleisch en 't Hollandsch reeds merkbaar genoeg is, wel voor een deel hieraan te wijten zijn, dat den Sultan, even als ons, door onbekendheid met de beteekenis van andere woorden, de algemeene samenhang en de ware meening der inscriptie duister bleef, en hij — waarin wij hem niet wenschen te volgen — zich nochtans verplicht achtte, er, zoo goed en zoo kwaad als het ging, een' zin van te maken. Dat daarbij echter ook het afschrift van RÂNÂ DI POERÂ, waarvan hij zich bedienen moest, ver van nauwkeurig zal geweest zijn, laat zich reeds met grond afleiden uit het jaartal, dat op den steen volkomen duidelijk 1871, en in de vertaling 427 luidt!

Al kunnen wij dus voor die vertaling nog geene betere in de plaats geven, het ligt toch op den weg, die, naar wij meenen, tot beter verstand, ook van andere inscripties, leiden moet, rekenschap te geven van ouze lezing, en van 't weinige, wat wij van den inhoud meenen te verstaan of vermoeden.

Het eerst geschiedt, in verband met het onder de inscriptie gegeven alphabet, door de volgende transcriptie, waarbij dezelfde regelen gevolgd zijn als in 't opstel over eenige „Beschreven steenen op Java” in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XVIII, blz. 89 volg. De schriftregels zijn dus naar het oorspronkelijke afgedeeld en genommerd, ook de enkele zinscheidingen daaraan ontleend, maar de woordscheiding, die in 't oorspronkelijke ontbreekt, geheel op onze opvatting of gissing gegrond.

---

¹ Buiten de namen van zon en maan, die, uit r. 3, tot in de Holl. vertaling zijn bewaard gebleven, herkent men, met min of meer zekerheid, in 't Mal. *orang njang toeroot* het *manusa yang hanut* en in *bekas pakirdjan njang soedah di djalanie* het *tapak tangtu kabakha* van r. 4, in *njang maliat* het *sang tumon* van r. 5, in *apa njang djadie larangan* het *ila-ila*, en in *pangngadjaran njang betool* het *tutur djati* van r. 6, en in *toedjoe* het *pitung* van r. 7. Over 't geheel schijnt veeleer eene vrije omschrijving beoogd te zijn, dan wat wij eene vertaling noemen.

De plaat was reeds afgedrukt, toen schrijver dezes door de welwillendheid van Professor Kern met eenige opmerkingen verplicht werd, waarvan men in de volgende regelen melding zal gemaakt vinden, en die, gelijk men daarbij zien zal, op enkele punten ook tot wijziging van het alfabetstafeltje zouden moeten leiden.

Transcriptie.

1. Ong (?) sri Sarasoti krēta, vukir hadi damalung (of umalung?) u(ū?)ri-
2. ping buhana hanjakra murusa patirtan palēmaran hapan yang
3. vidi hanidēni (?) yang raditya yang vulan hanēlē i hala hayu
4. ni deva manusa yang hanut ya(ng?) hagavé budjaran tapak tangtu kabalaha
5. deni deva manusa muvah sang tunon sang ngamana (?) harēngē luputa
6. ring ila-ila pada kadēlana tutur djati yenana ngabah ta-
7. npa bēkēlapatik vēnang tanpa baktaha histri pitunghadja-matanvava
8. donavastu, sri syati sakavarsa 1371.

In schrift en spelling van deze inscriptie is in 't oogvallend het gemis van de anders gebruikelijke afzonderlijke teekens voor de Sanskritsche *bh* (in *buhana* voor *bhavana*, r. 2), *c* (in *sri* voor *śri*, r. 1 en 8, en *saka*, r. 8), *sj* (in *murusa* voor *śja?* r. 2, *manusa*, r. 4 en 5, *varsa*, r. 8), *lh* (in *patirtan* voor *patīrthan* of liever *lthān*, r. 2), en voor lange *ā* en *ī* (in de even genoemde en andere woorden); als ook de toenadering tot de nieuwere schrijfwijze in de sluitende *r* of zoogenoemden *lajar*, die in oud Kawi, even als in 't Sanskrit, zijne plaats heeft boven den volgenden medeklucker, hier daarentegen, als in nieuw Javaansch, boven den vorigen, of althans niet verder rechts daarvan afwijkend, dan met andere boventeekeus plaats heeft.

De heer Kern teekent hierbij aan: „Taal en spelling zijn veel meer nieuw Jav. dan Kawi. O. a. heb ik in 't Kw. „want anders gevonden dan *apan* en *āpan*, Lat. *quod*, „omdat, „dewyl“; resp. „want, immers“. *Hagave* en dgl „, naam. met *h*, „komen in 't Kw., zoover ik weet, uiterst zelden

„ voor; vaker treft men in 't begin van stamwoorden afwisse-
 „ ling van *h* en spir. lenis aan. Daarentegen hebben de gedichten
 „ steeds *hurip*; zoowel de gedichten als de koperplaten steeds *hyang*,
 „ door de maat verzekerd. *Histri* voor *strí* is ook jong. *Yang*,
 „ zonder twijfel terecht door u met Mal. *yang* gelijk gesteld, —
 zie beneden, bij r. 4 — „ is mij nooit voorgekomen; in 't Kw.
 „ zou het wezen *sang*, *ika*, *ikang*. „

De moeilijkheid van eene juiste grensbepaling tusschen Kawi en Javaansch (nieuw Jav., zoo men wil, in tegenstelling van 't Kawi, maar altijd nog oud-Jav. in vergelijking met het hedendaagsche) zal waarschijnlijk niet geringer worden, wanneer meerdere overblijfselen uit het overgangstijdperk bekend worden. Dat onze inscriptie juist tot dat tijdperk behoort of er althans niet ver van verwijderd is, lijdt wel geen twijfel; maar ik zou toch eer geneigd zijn, ze er vóór dan er na te stellen; en schoon ik voorzichtigheidshalve uit het opschrift van dit opstel het woord *Kawi* maar weder geschrapt heb, kan ik aan de bijzonderheden van spelling, waarop de heer Kern wijst, niet zooveel gewicht hechten, als hij doet. Wat het gebruik van de *h* aangaat, vind ik in de alleroudste van de inscripties op metalen platen, door de zorg van 't Batav. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen op steen, maar nog niet in den handel gebracht, nam. in Inscr. II, van 't jaar van Çaka 762, al dadelijk *hamaguta payung* (pl. 6 a, r. 3; vgl. ib. r. 4 *maguta payung*), en acht het, op grond van meerdere ervaringen van dezen aard, verkieslijk alle gevolgtrekkingen uit hetgeen in die inscripties niet of zelden voorkomen zou, zooveel mogelijk ter zijde te laten, tot het in bewerking zijnde glossarium ons in staat zal stellen, daarover met meer zekerheid te oordeelen.

Wat verder over sommige bijzonderheden nog op te merken valt, vinde zijne plaats onder de volgende

Proeve van woordverklaring,

1. *Ong?* Skr. *Om*: het bekeude aanhefswoordje, waaraan eene mystische zinspeling op de Ind. drieëenheid wordt toegeschreven. Wat wij hier daarvoor aanzien, is een samengesteld letterteeken, waarvan het hoofdbestanddeel beantwoordt a. d. Jav. , die thans (althans bij Europ. schrijvers) als hoofdletter voor *u* (*oe*) geldt, maar in 't Kawi

ook of alleen voor *o*. Zoo zal men 't bv. vinden in de reeds aangehaalde Inscr. II, pl. 8a, r. 3, waar eene aanroeping van goden begint met , dus met het stip of comma,

dat de Ind. *anusvāra* vertegenwoordigt, maar in 't Jav. meer bepaaldelijk de sluitende *ng* aanduidt. In de hier behandelde inscriptie is dat teekentje vervangen door eene krul, die tevens dienst doet als *lajar* (sluitende *r*), en, in regel 8, boven de $\alpha\upsilon\lambda$ om het cijfer 7 te vormen.

ari, Skr. *ṛī*, "voorspoed, geluk; schoonheid"; ook gewoon voorvoegsel vóór namen van vereerde personen en zaken.

Sarasoti, Skr. *Sarasvatī*, eign. v. d. gemalin v. d. God BRAHMĀ, godin der rede enz.; in nieuw Jav. verbasterd tot KARAS-ATI. -- De verwisseling van *ra* met *o* (*soti* voor *sati*) is in jonger Kawi zeer gewoon.

kreṭa, Skr. "gemaakt, gedaan", enz.: dus, met het vorige: "door Sarasvatī gemaakt"?

rukir, Kw. Jav. "berg".

kadi, Sk. *ādi*, "begin; eerste, uitnemendste", enz.: in 't Jav. veelvuldig, vooral ook in eigennamen, in de laatste beteekenis.

damalung? of *umalung?* eign. v. d. berg? Het eerste teeken gelijkt volkomen op de *d*, zoo als die onmiddellijk daarvóór en elders in deze inscriptie voorkomt, maar ook evenzeer op de uit andere inscripties bekende α als aanvangsklinker. Vergelyk het volgende woord. -- De heer K. verklaart zich bepaald voor de eerste lezing, doch voegt er bij: "Zou *da* ook eene minder juiste schryfwijze zijn voor *da* = *ra*," nam het vereerende of superlatieve *ra*, bedoeld in zijne *Kawi-studien*, blz. 27, "zoodat de eign. eigenlijk *Malung* = *ware?* Is er soms zoo'n berg?" Mij niet bekend, en in 't Aardrijksk. Woordenboek v. Ned.-Indie niet te vinden, evenmin als *Ramalung*, *Damalung* of *Re^o*, *De^o* of *Uma^o* (*Oem^o*).

wrip of *w^o*? Jav. "leven"; verbonden met *ing*: "het leven van ...". Het aanvangsteeken heeft het voorkomen van eene dubbele of lange α (α'), maar kan toch ook even goed de enkele α zijn; en dan zou 't voorafgaande woord wel niet anders dan *dama'ung* kunnen gelezen worden.

2 *buhana*, Skr. *bhucana*, "wereld". In *wriping buhana* vermoedt de heer K. eene benaming van den berg of berggeest.

kanjakra (zoo het tweede teeken terecht als *nj* gelezen wordt), Jav. verbale vorm v. Skr. *tjakra*, "kring, rad, werpschijf",

enz., i. d. beteekenis v.: „met de schijf of den radpijl werpen; omvatten, insluiten“, enz. Zoowel dit werkwoord als het grondwoord komt in 't Jav. in samenstellingen voor, als in *tjakravati* of *nja*^o (Skr. *tjakravartī*), „wereldheerscher“, en in eigennamen v. vorsten, als HANJAKRA-KOESOEMA. Misschien is hier ook aan zulk. eene samenstelling met het volgende *murusa* te denken, waaraan ik echter geen' gezonden zin weet te hechten.

Prof K. doet hierbij terecht opmerken, dat *njakra* in 't Kw. ook beteekent: „als een wiel, in wieling, in de rondte“, bv. *kombak way ing tasik anjakra*, („golvend wiel het water der zee“), en onderstelt, dat het ook hier „rondom“ of „rond“ beteekenen zal.

murusa, Jav. verbale vorm v. Skr. *purusja*, „man, mensch“? In 't Jav. schijnt dit woord verward te worden met Skr. *parusja*, „hard, ruw, wreed“, vanwaar Jav. *marusa*, „dwingen, geweld aandoen“.

patirtan, Jav. „water- of badplaats“, v. Skr. *tīrtha*, „water; „heilige badplaats.“ — De heer Kern vat het op als samengesteld met het voorafgaande woord, en zegt: „Skr. *purusja* „is ook „geest“. V. d. samenstelling *purusja palīrthān*, „de geest der heilige badplaats“, kan heel wel komen „*murusja-pa*^o, „als bezielende geest der badplaats“. Zoo „goed als de berg, of, wil men, de berggeest *hurip ing bhuvana* heet, kan hij ook als de *purusja* der badplaats „beschouwd worden“.

palëmaran, Jav. locatief naamwoord v. *lëmar*, volgens 't Jav. Woordenboek „een uitgekauwde *sirih*-pruim als geneesmiddel“; volgens WINTER'S *Jav. Zamen spraken*, Deel II, blz. 213, n°. 363, z. v. a. *limar*, „*kélor*-bladen als geneesmiddel“. Ligt hier dus het begrip v. „geneesmiddel“ aan ten grondslag, wellicht kan dan *palëmaran* beteekenen: (een water) „met genezend vermogen“?

kapan, Jav. partikel: „toch, inderdaad, want“, enz.

yang (gewoonlijk *hyang*), Jav. titel v. goddelijke of vereerde wezens of voorwerpen.

3. *vidi*, Skr. *vidhi*, „regel, noodlot“ [beter: „de Voorzienigheid“, K.]; ook „de Schepper“; Jav. „de Godheid.“ *hanidèni*? zou een Jav. transitieve vorm zijn v. *sidi*, Skr. *siddhi*, „voltooiing, vervulling, volmaking“, enz., en beteekenen: „voltooiën“ enz.; wellicht ook „tot stand of te

weeg brengen. " De twee letters, hier als π gelezen, hebben echter onderling al zeer weinig overeenkomst, en beide wijken tamelijk sterk af van de andere π 's in deze inscriptie. Ik had dan ook eerst *hamideni* willen lezen, dat als transit. vorm van *vidi*, Skr. *vidhi* (zie boven), verklaard wordt door "recht maken" en "natellen", maar zich ook even goed laat opvatten in den zin van "verordenen", die hier zeker uitnemend passen zou. Nadat ik die lezing weder verworpen had, werd zij ook door Prof. K. uit eigen beweging voorgesteld; doch bij vernieuwd onderzoek van den steen zelf zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat er stellig geene π staat, al mocht die ook bedoeld zijn. Van 't ontbrekend gedeelte is geen spoor te bekennen; en wat er te veel aan is, behoort tot de duidelijkste trekken van de geheele inscriptie.

raditya, Kw. Jav. = Skr. *āditya*, "de Zon".

ru/an, Jav. "de Maan".

kanèli, of verbonden met het volgende *i* voor *kanèlihi*, Kw. "beschijnen, verlichten", van *sèli*, verklaard door *surut*, "lichtstraal", en buiten twijfel een bijvorm van 't nieuw Jav. *soeloch*, "licht, fakkel", enz.

i, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.; ook achtervoegsel v. transitieve vormen; zie 't vorige.

kala, Jav., "kwaad, leelijk", enz.

kayn, Jav., "goed, schoon, gelukkig", enz.

4. *ni*, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.

dera, Skr. Jav. "godheid", inz. v. minderen rang.

manusa, Skr. *ṃśja*, "mensch".

yang: zie boven. Hier schijnt echter de ald. bedoelde betekenis volstrekt niet te passen, en zou men veeleer denken aan 't Mal. relatieve *yang*, "die, dat, welke".

kanut, Jav. "volgen, gehoorzamen", van 't grondwoord *tut. ya/ng?* Het schrappje, dat de *ng* zou moeten aanduiden, is hier op den steen zoo flauw, dat ik niet met zekerheid bepalen durf, of het als zoolanig bedoeld, of wel als eene toevallige oneffenheid te beschouwen is. Het verband is overigens oogenschijnlijk geheel hetzelfde als dat van 't voorgaande *yang*.

kagaté, Jav. "maken, doen", van 't grondw. *garé*

badjaran, onbekend; maar *bandjaran*, Jav. "rij", inz. v. boomen, planten enz. Het verwaarloozen van π (of πj) vóór

enz., i. d. beteekenis v.: „met de schijf of den radpijl werpen; omvatten, insluiten“, enz. Zoowel dit werkwoord als het grondwoord komt in 't Jav. in samenstellingen voor, als in *ljakravati* of *nja°* (Skr. *ljakravarib*), „wereldheerscher“, en in eigennamen v. vorsten, als HANJAKRA-KOESOEMA. Misschien is hier ook aan zulk eene samenstelling met het volgende *murusa* te denken, waaraan ik echter geen' gezonden zin weet te hechten.

Prof K. doet hierbij terecht opmerken, dat *njakra* in 't Kw. ook beteekent: „als een wiel, in wieling, in de rondte“, bv. *kumbak way ing tarik anjakra*, („golvend wiel het water der zee“), en onderstelt, dat het ook hier „rondom“ of „rond“ beteekenen zal.

murusa, Jav. verbale vorm v. Skr. *purusja*, „man, mensch“? In 't Jav. schijnt dit woord verward te worden met Skr. *parusja*, „hard, ruw, wreed“, vanwaar Jav. *marusa*, „dwingen, geweld aandoen“.

palirtan, Jav. „water- of badplaats“, v. Skr. *lirika*, „water; heilige badplaats.“ — De heer Kern vat het op als samengesteld met het voorafgaande woord, en zegt: „Skr. *purusja* is ook „geest“. V. d. samenstelling *purusja palirihān*, „de geest der heilige badplaats“, kan heel wel komen „*murusja-pa°*, „als bezielende geest der badplaats“. Zoo „goed als de berg, of, wil men, de berggeest *kurip ing bhuvana* heet, kan hij ook als de *purusja* der badplaats „beschouwd worden“.

palëmaran, Jav. locatief naamwoord v. *lëmar*, volgens 't Jav. Woordenboek „een uitgekauwde *sirik*-praim als geneesmiddel“; volgens WINTER'S *Jav. Zamen spraken*, Deel II, blz. 218, no. 363, z. v. a. *limar*, „*këlor*-bladen als geneesmiddel“. Ligt hier dus het begrip v. „geneesmiddel“ aan ten grondslag, wellicht kan dan *palëmaran* beteekenen: (een water) „met genezend vermogen“?

hapan, Jav. partikel: „toch, inderdaad, want“, enz.

yang (gewoonlijk *hyang*), Jav. titel v. goddelijke of vereerde wezens of voorwerpen.

vidi, Skr. *vidhi*, „regel, noodlot“ [heter: „de Voorzienigheid“, K.]; ook „de Schepper“; Jav. „de Godheid.“ *hanidëni?* zou een Jav. transitieve vorm zijn v. *sidi*, Skr. *siddhi*, „voltooiing, vervulling, volmaking“, enz., en beteekenen: „voltooiën“ enz.; wellicht ook „tot stand of te

nila-ila, „zal (Aorist.) vrijkomen van (uitsnappen aan) „schande (of smet, bezoedeling)“.

pa da, Jav. „gelijk; samen“; ook het gewone woord tot aanduiding v. meervoud. Het tweede letterteeken, hier als *d* gelezen, en dat in deze inscriptie slechts eenmaal voorkomt, zou ook voor Skr. *dh* kunnen staan; maar die schijnt hier wel niet bedoeld te kunnen zijn.

kadëlana heeft den vorm van een optatief v. *kadëlan* (of *kadëllan*), en dit v. een passief v. *ngadëlli*, dat de transitieve vorm zou zijn v. een grondwoord *dël* of *adël*, waarvan *kadëllan* ook onmiddellijk, als naamwoord, zou kunnen gevormd zijn; of ook *kadëlan* (*ân*) van *dëla*. Geen van die grondwoorden, *dël*, *adël* of *dëla*, is ons echter bekend, maar wel, wat, bij de veelvuldige verwaarloozing v. *n* vóór *d*, nagenoeg even goed voldoet, *andël*, „vertrouwen, of voorwerp v. vertrouwen“, en vandaar *ngandëlli*, „op (iemand. of iets) vertrouwen.“ *Kandëllan* (thans meer in gebruik als benaming van 't „metalen overtrek v. eene krisschede“, van een ander grondw. *kandël*, „dik“, afgeleid) zou dus kunnen gezegd worden v. d. persoon of zaak, waarop of die vertrouwd wordt; en *kadëlana* dus betekenen: „worde vertrouwd“?

tutur, Jav. „gezegde: (inz.) vermaning, zedeles“.

djati, Jav. „waar, echt“. K.: „Kawi *djati* heeft den zin „v. Skr. *djâtya*, „echt“, en daarenboven dien v. „oprecht“; „kortom het beantwoordt a. Jav. *têmèn*; in B. J. 512: „*aprih djâtí* (= *djâtí i*) *karikan* is het „oprechtheid, oprecht bewijs.“

yanana Jav. = *yen ana*, „indien er is (of zijn)“, waarbij het relatieve „die“ of „dat“ onderverstaan kan zijn.

ngabah = *ngambah*, Jav. „betreden, begaan“?

tanpa, Jav. „zonder“.

7 *bikèlpatik*, uit *bikel*, Jav. „dorpshoofd“, en *apatik* v. *patik*, Jav. „dienaar“: dus „dorpshoofd met (of en) dienaar (of dienars,“? De *p* is hier (vooral op den steen) zoo nauw met de *l* verbonden, dat ik aanvankelijk geneigd was: „voor *pasangan* aan te zien, en dus te lezen *bikèl patik*; maar met het oog op het in dezen regel tweemaal voorkomende *tanpa*, met *pasangan p* onder de voorgaande letter, moet ik den heer K. gelijk geven, dat die twijfel geen voldoende grond heeft.

dj is in 't Jav. zoo gewoon, dat *badjaran* eenvoudig a' eene andere spelling van *bandja* kan beschouwd worden. D heer K. echter houdt het voor 't Jav. *vadjaran*, dat volger 't Woordenboek beteekent: „op de gewone wijze“, maar blijkens zijn' vorm, zoo niet thans, dan vroeger ook ka beteekend hebben: „gewoonte“.

lapak, Jav. „spoor“ v. hand of voet; fig. „voortbrengsel, ni' werksel“, enz. Volgens den heer K. zou 't hier te verstaan zijn als eene verkorte uitdrukking voor „'t voetspoor de ouden.“

langtoe = Jav. *tamtos* of *tantoe*, „zeker, vast“ P

kabakha voor *kambakha*, Jav. „worde betreden“ P Omtrent d uitlating van *m* vóór *b* geldt geheel hetzelfde als van di van „vóór *d* of *dj*; en waar ééne uitlating v. dien aar plaats heeft (ondersteld dat dit hier het geval is), kan een tweede te minder bevreemden.

5. *deni*, of, zoo men wil, in twee woorden *de ni*, Kw. „wer of daad van“, d. i. „door.“

deva manusa, als boven, r. 4.

muvak, Kw. „weder, op nieuw; nog, ook, en.“

sang, Kw. Jav. aanwijzend voornaam- of lidwoord, enz. vóó namen en titels v. aanzienlijken; ook wel als betrekkelij voornaamwoord vóór werkwoorden of gezegden, zoo als he hier schijnt te moeten zijn.

lumon, Jav. (gw. *ton*), „zien“.

sanggamanaharènge, denkelijk voor *sang amana arèngè*, „di bedenken en (of) hooren.“ *Manah* (waarin echter de „doe sijting min duidelijk), Skr. Jav. „verstand, geest“, enz. vanwaar Jav. *a* (of *ha*) *manah*, „denken, bedenken“; *rèng* of *arèngè*, Kw. = Jav. *rungu*, „hooren.“

luputa, Jav. optatieve vorm v. *luput*, „vrij, los, vrij blijve of komen, ontgaan.“

6. *ring*, Kw. Jav. praep. „van, aan“, enz.

ila-ila, Jav. „zedewet, gebod, verbod“, enz. — Kern: Kw *kila-kila*, „schander“; B. J. 203: *kila-kila ling nira* „foeil zeide hij“; *kila-kilang*, conj. „het zou schand „zijn“, ib. 123 en elders. Sommige beteekenissen, door d „Javanen aan 't woord gehecht, lijken zeer verdacht; war ook in 't Bataksch (en Sasaksch, volgens van der Tuuk *is ila* „schander“; *maila* „zich schamen, beleedigd gevoelen „op 't hooren v. onbetamelijke woorden; dus *luputa rin*

EROE 'TJAKRA.

Uit het verslag van den heer J. A. B. Wiselius over de zoogenaamde profetieën van Djâjâ-Bâjâ op blz. 172 volgg. van dit deel is bovenstaande naam bekend als die van een priester-vorst, die eenmaal de tijd wordt verschillend opgegeven ¹ — over Java heerschen en het tot een ongekenden trap van welvaart en grootheid voeren zou.

De beschouwingen van den schrijver over den oorsprong en aard van die voorspelling zouden wellicht eenigszins anders uitgevallen zijn, indien hij bedacht was geweest op de, toch genoegzaam bekende omstandigheid, dat dezelfde naam — schoon bij Europeesche schrijvers op verschillende wijzen geschreven en verklaard ² — gevoerd is door den opstandeling Dipâ Negârâ, die hem tegelijk met den titel van Sultan aannam.

Hij zou dit zelfs uit de best mogelijke bron geweten hebben, zoo hij de plaats nit het epegoe-handchrift over den opstand van 1825-30, in zijne aantekening (27) op blz. 213 aangehaald, beter begrepen had ³. Dat handchrift toch was — zoo als mij toevallig bekend is — een getrouw afschrift van 't eigenhandig verhaal van Dipâ Nigâra zelf, die echter, van zich zelf steeds in den derden persoon, onder verschillende omschrijvingen, sprekend, zich daar ter plaatse (Zang XXIII,

¹ Volgens twee lezingen, door den heer Wiselius medegedeeld, in 't Jaar 1800 (— A. D. 1871-72) of 1901 (— A. D. 1969-70), in een ander handchrift, dat ik onder de oogen gehad heb, was het A. J. 1700 (— A. D. 1774-75).

² Zie o. a. Hageman, *Oorlog op Java*, blz. 126, en de aldaar aangehaalde schrijvers. Een daarvan, Koorda v. Eysinga (*Indie*, III, st. 2, blz. 209), heeft 'Chayroe Tjakro', maar de e. o. van 't eerste woord eenigzins veranderd, en vandaar by Hageman 'Chayroef Tjakro'.

³ De billijkheid vordert, hierby niet onvermeld te laten, dat de heer W. slechts een paar bladen uit het midden van dat handchrift onder de oogen gehad heeft.

vs. 33; want dat het in dichtmaat is, behoeft wel nauwelijks gezegd) noemt *sang moerli-ning jueda*, d. i. letterlijk: "het lichaam" (of de incarnatie; wij zouden zeggen: de ziel) "van den oorlog". Het is dus ook van zich zelf, dat D. N. daar verhaalt, hoe hij, door zijne aanhangers gedrongen om de vorstelijke waardigheid aan te nemen, zich ter rechter tijd een' droom herinnerde, waarin hem geopenbaard was, dat hij over Java heerschen zou onder den naam van Sultan Abdoel Hamid Eroë (of beter Chairöe) Tjakra, Kabiroelmoe'min, Sajida, Panata Agama Djawa (Regelaar van den godsdienst op Java), Kalifatoel Rasoeloellah (Stedehouder van Gods Gezant).

Ten naaste bij woordelijk dezelfde namen en titels worden hem ook door zijn' *patih*, Raden Abdoellah Adipati Danoredja, gegeven in een brief van 9 *Moelod* 1756 (= 19 September 1828), in Roorda's *Javaansche brieven* op blz. 273 opgenomen. Hij heet daar Ingkang Sinoehoen Kangdjeng Soeltan Ngabdoel Kamid, Cheroe-tjakra, Kabiroelmoeminina, Kalifatoel Rasoeloellahi, Amëngkoe Boewana, Sénapati Ingalaga Sabiloellah ing tanah Djawi, d. i. ongeveer: Z. M. (of letterlijk: de aangebedene of vereerde) de Sultan Abdoel Hamid (dienaar des Geloofden, d. i. Gods), Chairöe Tjakra, Opperste der geloovigen, Stedehouder van Gods Gezant, Beheerscher der Wereld, Aanvoerder in den Heiligen strijd. De naam Chairöe Tjakra zelf schijnt voor geene gezonde vertaling vatbaar. Het eerste deel, schoon in D. N.'s eigen handschrift, dat trouwens door verregaande slordigheid van spelling uitnunt, *غيرو* geschreven, is wel buiten twijfel het Arabische *خير* *chair*, *chairöen* of *chairöe*, "goed", zoowel bijvoegelijk als zelfstandig gebruikt, ook in den zin van "geluk": want de verklaring van *eroë* (𑀓𑀲𑀭𑀮) in de nieuwe uitgaaf van 't *Jav. Woordenboek* door

Kw. = *sosotya* ("juweel") zal wel eene mislukte gissing zijn, als zooveel, wat in dat woordenboek als Kw. (Kawi) gemerkt is. Vandaar waarschijnlijk ook de verklaring van de samenstelling *eroë-tjakra* door "juweele(n) pijl", die door den heer W. terecht verworpen wordt — of hij ze elders gevonden heeft, blijkt mij niet —; maar de zijne door "bekwame laus" is al even weinig aannemelijk, al kunnen wij er geene betere voor geven. Trouwens zoo is het dikwijls met Javaansche namen, die uit

min of meer bekende woorden zijn samengesteld, waarvan echter de verbinding geen' gezonden zin schijnt op te leveren, en die men dan ook best doet niet tot elken prijs te willen verklaren.

De eenige ware beteekenis van den naam Eroe Tjakra is voor ons gelegen in de groote verwachtingen, die er door de voorspelling aan verbonden zijn. Bestonden die verwachtingen, bestond die voorspelling reeds, toen D. N. zich als Sultan E. T. opwierp? of moet men aannemen, zoo als de heer W. het voorstelt, dat hetgeen in die voorspelling op D. N. schijnt te doelen, eerst na zijn optreden, en met het oog daarop, is bijgevoegd? Wij voor ons achten het eerste nauwelyks twyfelachtig, al ware 't slechts, omdat de voorspellingen betrekkelijk E. T., inzonderheid in tyds- en plaatsbepaling, te gebrekkig op D. N. passen, om door een tijdgenoot te zijner gunste verzonnen te zijn. Dat hetzelfde gebrek van overeenstemming hem niet verhinderd heeft, van 't bestaande volksgeloof partij te trekken, om zich voor den beloofden Messias uit te geven, behoeft te minder te bevreemden, daar het zich zeer wel denken laat, dat hij met den juisten inhoud van Djaja-baja's voorspellingen niet nauwkeurig bekend was. Anders had hij zich wel uitdrukkelijk daarop beroepen, en wellicht nog meer aanleiding gevonden, om zich Tandjoeng Poetih te noemen; want wat nog van dezen te maken, als zijn opvolger E. T. reeds verschenen is?

Wat den onderstelden oorsprong en ouderdom der voorspellingen in 't algemeen betreft, had nog vermelding verdiend, dat volgens Winter's *Jav. Zamenspraken*, I. 363, het boek *Djaja-baja*, bevattende "zinspelingen (*pralambang*) op de onderscheiden rijken van Java" (biz. 367), het eerst zou zijn opgesteld door een tijdgenoot van dien vorst (biz. 372), met name Empoe Saloe kat, en later omgewerkt, eerst door Soenan Giri II, vervolgens door Pangeran Adilangoe van *Kartawera*. Dat dan eene hybridische samenstelling als de naam E. T. wel niet anders dan van eene der omwerkingen of van eene nog latere dagteekenen kan, spreekt wel van zelf. Hoe weinig waarde voor 't overige aan de aangehaalde opgaven te hechten zij, ze geven toch wel eenigen steun aan 't vermoeden, dat de voorspellingen, over 't geheel genomen, ouder zijn dan verre de meeste gebeurtenissen, waarop zij ondersteld worden te doelen, al mag er sedert hier en daar wat in gewijzigd of bijgevoegd zijn, om ze daarmee in overeenstemming te brengen. Inderdaad is die overeenstemming over 't algemeen ook nog

zoo zwak en onbeduidend, en de zin, of liever onzin, der „allegorieën” zoo onbestemd, dat men er al licht·even goed elke andere geschiedenis als die van Java in zou kunnen terugvinden.

Van verdere aanmerkingen op de bijzonderheden der gegeven verklaringen, waartoe het anders niet aan stof ontbreken zou, meen ik mij te mogen onthouden. Alleen zou ik nog willen vragen, of in den naam *Oengkarang Bajoe* (blz. 188) wellicht eene mislezing of schrijffout schuilen kan voor *Karang-baja*, zoo als de zetel van het hier bedoelde rijk èn bij Raffles èn in een der mij bekende HSS. luidt. De door den heer W. bijgevoegde parenthesis „(Oengarang?)” zal wel berusten op de bij ons zoo algemeene wanspelling voor *Oengaran*, den waren inlandschen naam van den berg en het district in Samarang.

Leiden, 26 Febr. 1873.

A. B. COHEN STUART.

"T OPSCHRIFT VAN BATOË BERAGONG OP SUMATRA.

Het was indertijd een zeer verdienstelijk werk van den heer R. Friederich, dat hij de opschriften van Batoë Beragong en Pagger Roejong onteyferde, uitgaf en met eene proeve van vertaling voorzag ¹. De taal waarin beide opschriften opgesteld zijn, werd door hem Sanskrit genoemd, en inderdaad zal niemand betwisten dat de vervaardiger der inscriptie van Batoë Beragong zich verbeeld heeft een stuk in Sanskrit te leveren. Eigenlijk is het eene soort van brabbeltaal. Van 't andere opschrift is het op 't eerste gezicht niet zoo gemakkelijk te beslissen of de maker zijn geheele werk voor Sanskrit hield, dan wel of hij met bewustheid een overmatig gebruik van min of meer verknoeide Sanskrit-woorden gemaakt heeft, terwijl de zinverbindende woordjes en grammatische vormen grootendeels inheemsch, laat ons zeggen: Oud-Menangkabausch Maleisch, waren. Ook zonder overal den zin dier Oud-Menangkabausche woorden te verstaan, mogen we gerust beweren dat eene menigte daarvan in 't stuk voorkomen; o. a. *madicayâdrâja* in r. 1 is geen Sanskrit, al is 't grondwoord een verknoeid Skr. woord: *mangadharana* in 8, *maraksha-çila* "welvoegelykheid bewaren" in 16; *manganumodana* "behartigen" in 14; deze zijn alle klaarblykelyk met de bekende voorvoegsels *ma* en *mang* gevormd. Telkens komt voor *inan*, duidelyk een voornaamwoord in den zin van "deze, dit", nog over in 't Menangkabausche *di sinau* "aldaar" ². In de zinsrede *butula ya manganumodana dharmenan* (d. i. *dharmma* + *inan*) mag *butula* een conjunctief wezen van Maleisch *butul* of niet, in geen geval heeft het iets met Sanskrit gemeen, evenmin als *ya*; *ya m.*, enz. het. "die

---

¹ In Verhandelingen van het Batav. Genootschap, D 26

² Dr. v. d. Tuuk heeft bereids in zyne Tob. Spr. bl. 288, met zyne gewone scherpsinnigheid, uit *di sinau* 't voormalig bestaan van *inan* opgemaakt.

deze wet behartigt». Naast *inan* treffen we aan *inā* in 13; *batw inā ca-* (beter *sa*) *sāsanenan* (d. i. Skr. *śāsana + inan*) «deze steen met dit edict». Maleisch is *būrang* in 12; *dī parbwalkan* in 9; *sak nyang* in 12 zal wel overeenkomen met een Oudjavaansch *sək* (of *sök*) *nyang* «de volheid van, veel»; *punyālá* is althans eene naar Polynesische accentregelen gevormde uitspraak van een Skr. woord, en 't daarop volgende *yang ngúrang* ¹ geheel en al inlandsch. In *singá tishtthati*, r. 3, vindt men eene verbinding van een zuiveren Skr.-vorm met *singá* (of *sing* en dan *álishthati*); in 't eerste woord herkent men 't betr. vnmw. = Jav., en 't tweede zal wel de letterlijke vertaling zijn van een inheemsch woord = Jav. *madég*, zoodat *sing ál.* beteekent «welke regeert». Woorden als *mpu ki* (of *kai*?) laten we nog geheel ter zijde, en van andere als *dhak* of *dhat*, *rentak*, enz. stippen we slechts aan dat ze niets met Skr. gemeen hebben. Ook merken we in 't voorbijgaan op dat de drie eerste regels eene strophe in *Ārdūlawikrīāta* bevatten, beginnende met *swasty astu* (zoo is te lezen) *prabhu* (een vocatief) *malwayúdwaia nrpá* (vocatief!) *údityawarmma çriyá* (vermoedelijk een conjunctief). Dit is de eerste van de vier regels der strophe.

Elke poging om een stuk dat, in spijt van kwistig ingestrooide Skr.-woorden, geen Skr. is, uit die taal te gaan verklaren, moet onvermijdelijk mislukken. Nochtans komt er een klein gedeelte in 't edict voor, dat Skr. verbeelden moet en in zooverre op dien naam aanspraak heeft, en wel de Anushubh aan 't slot waarin de datum van 't stuk vervat is. Om dien datum is het ons hier te doen, want hij staat in onafscheidelijk verband met de dagteekening van 't stuk te Batoe Beragong. We zullen aantoonen dat beide inscripties 700 jaar jonger zijn dan de heer Friederich meende. Alleen de eerste, die in brabbelsanskrit, zullen we volledig behandelen, daar de lezing van 't opschrift te Pagger Roejong op te veel plaatsen onzeker is en de noodige kennis van 't Menangkabausch Maleisch ons ontbreekt.

Alvorens 't stuk van Batoe Beragong in zijn geheel te laten volgen, moeten we opmerken dat het niet weinig fouten vertoont, welke volstrekt niet den vervaardiger te wijten zijn, maar ten laste des steenhouwers komen. Hoe gebrekkig de kennis des

¹ Hier en elders las de heer Friederich anders, nitgaande van de veronderstelling dat het stuk Skr. moest wezen; we verwijzen voor onze lezingen naar 't facsimile.

opstellers ook was, kende hij toch de hoofdregelen der verskunst. hetgeen niemand bevreemden zal die weet dat ook de Kawi-gedichten in Indische versmaten zijn, en er is geen reden denkbaar waarom men op Sumatra de Indische verskunst minder nagevolgd zou hebben dan op Java. Er komen in 't stuk fouten voor, die onmogelijk 't werk zijn van den anders jammerlijken dichter. Bij andere fouten, tegen spraakkunst of spelling, is het moeielijker te beslissen, wie schuld heeft. Hoe het zij, het is hoofdzakelijk den steenhouwer te wijten dat enkele woorden volstrekt onverstaaubar of verminkt zijn.

't Opschrift van Batoe Beragong bestaat uit drie strophen: de eerste en derde in Anushubh, de tweede in Çârdûlawikrîdita. Jammer dat zulks de aandacht van den Heer Friederich ontsnapt is, behalve in 't geval der 3de strophe. De versmaat toch is 't allerkrachtigste middel om twijfelachtige lezingen te herstellen of zekerheid te geven omtrent de ware lezing. Billykerwyze zijn we verplicht te erkennen dat dichter en steenhouwer in dit opzigt geheel vrij zijn van blaam: zij hebben zorgvuldig, nauwkeurig en duidelijk de versafdeelingen aangegeven. Dat er van de lezing en woordverdeling van den Heer Friederich nagenoeg niets overblijft, is een natuurlijk gevolg van de omstandigheid dat hem de versmaat onbekend is gebleven. Voor de juistheid onzer eigene ontcijfering verwijzen we den lezer naar 't facsimile, voorkomende in Verh. Batav. Gen., D. 26, achter bl. 99.

Na 't gebruikelijke *Ow!* heeft de inscriptie de volgende Anushubh, waarvan de *pâda's* behoorlijk door leesteevens afgedaald zijn:

dwâre rasha bhujê rûpe gat-au warshâç ca kârtike suklat
pancatithas some bayrendradi subham tu sat ||

Hiern zijn een paar afschrijversfonten de *au* in *gatau*, uitgedrukt door 't teeken der lange *â* achter, en dat der *ai* voor den medeklinker, komt hier volstrekt niet te pas. Nu weten we uit het oud-javaansch, dat *ai* en *e* van lieverlede verward werden, en zelfs in de Balineesche afschriften *ai* als *e* wordt uitgesproken; in onze inscriptie zelve zullen we zoo straks *ai* in stede van *e* geschreven vinden. Waar *ai* met *e* samenvalt, heeft ook *au* de waarde van *o* gekregen: dus *gatau* vertegenwoordigt ook *gato*. Ook dit is evenwel de ware vorm niet op onze plaats, want bij 't meervoud *warshâç* behoorde ook 't mv. *gatâ* te staan. Wat de lettervormen betreft, die door den eersten ontcijferaar verkeerd gelezen zijn, vergelyke men in regel 19

van 't opschrift te Pagger Roejong den eersten *páda* der strophe: *subham* (of: *sugam*) *astu gate çáke*; over dit laatste straks meer. De tweede afschrijversfout is *bajrendradi*; lees: *bajrendrádi*.

De fouten des dichters ten opzichte van spraakkunst, spelling en woordvoeging zijn meer in getal. Dat *rasha* gespeld wordt in stede van *rasa* is eene kleinigheid, en des te verklaarbaarder dewijl *rasha* ook in 't Kawi de gewone schrijfwijze is. *Suklah* en *subham* moesten beide met *ç* worden uitgesproken en gespeld; doch hier zou de steenhouwer schuld kunnen hebben. De fouten tegen 't taalgebruik van 't Skr. zijn te menigvuldig om ze afzonderlijk op te sommen; in dragelijk Sanskrit zou men de geheele strophe — welker zin anders volkomen duidelijk is — aldus kunnen uitdrukken: *dwárarasabhujarúpawarsheshu gateshu, kárttike, çukle* (in proza: *kárttikaçukle*) *pancamathau, somawáre, wajraindrálini ca çubhe sati*. De *ca* "en, ook" achter *warsháç* is een stoplap. 't Letterteeken voor sluitende *t* keert in 't stuk zelve niet terug, doch komt overeen met wat daarvoor in Bengali-schrift gebruikelijk is. — De vertaling in barbaarsch Hollandsch, eenigermate een denkbeeld gevende van 't soort Sanskrit door den dichter gebezigd, is:

"In negen, zes, twee, een, jaren voorbijgegaan, in (de maand) Kárttika, lichte helft, de vijf dag, op Maandag, (de Yoga) *Wajra*, (de Karana van) Indra, enz., gunstig nu zijnde."

Voor hen die van Skr. geen hoofdvak gemaakt hebben, zijn de volgende aantekeningen misschien niet onwelkom. *Dwára*, opening, duidt 9 aan, naar de 9 openingen des lichaams; *rasa*, smaak, zes, naar de 6 soorten van smaak; *bhuja*, arm, drukt twee uit; en *rúpa*, o. a. "enkel exemplaar, een stuks (vee, koopwaar)" één. De datum is derhalve 1269, natuurlijk Çâka, overeenkomende met 1347 na Chr. — *Wajra*, naar slechte uitspraak: *bajra*, is de naam van een *yoga*, en wel de 15de in de rij volgens de 27 maanhuizen, doch de 9de in de reeks volgens de 28 maanhuizen ¹. Welke rij hier gevolgd is, laat zich uit de gegevens in 't opschrift niet opmaken. Met *endra*, d. i. *aindra*, is bedoeld de "onder Indra staande" Karana Bawa ². Dit laat zich wel vaststellen; want de Karana Bawa komt o. a. overeen met de eerste helft der 5de Tithi. Nu valt de datum van 't stuk juist op de 5de Tithi. Onder *ádi* zijn andere tijdsbepalingen begrepen, die in de opschriften niet zelden

¹ Zie Colebrooke, Misc. Essays, II, 363.

² Zie Brhat-Saahitá, 99, 4.

mede opgegeven worden, als uren (*muhūrta*), e. dgl. We verwijzen naar Inscriptie II onder de Kawi-oorkonden.

De behandelde dagteekening is blijkbaar die van de bekendmaking van 't stuk. In 't eerste vers der volgende strofhe treffen we weder een datum aan, en wel van één dag later. Daaruit leiden we af, dat die tweede datum den dag aanduidt waarop de heugelijke gebeurtenis door de inscriptie te vereeuwigen, moest plaats hebben. De tweede strofhe, in *Ārdūlawikrīṣṭa*, is door den werkmán zoo deerlijk verknocid dat enkele woorden volstrekt onverstaanbaar, gedeeltelyk zelfs onleesbaar geworden zijn, en dit gevoegd bij 't onvermogen des dichters zijne gedachten in 't Sanskrit behoorlyk uit te drukken, maakt het voor ons zeer moeilyk die gedachten overal te raden.

Er staat, behoudens een paar onleesbare letters die we met een vraagteken willen aanduiden:

*bhuhkarṇe nawadarṣane sa? : teje shze ṣaṣi manggalai
sukl[?]e shashthi tiwir nṛpottamagunairr ādityawtarmma nṛpaḥ |
kshettrajnaḥ . . . ter āṣeshadharamīnām bhāsurāwāṣawān |
haṣāno nṛpa āsanottamasad ācādyam prawāṣtas sabhā ||*

Deze strofhe wemelt van vergissingen van den kant van schryver en afschryver. *Bhuhkarṇe* is een zinledige klank; de dichter moet geschreven hebben *bhāṅkarṇe*; vermoedelyk schreef de werkmán volgens dictaat, en verondersteld dat lange *ā* reeds toen, gelyk thans nog in 't Menangkabausch en in 't Javaansch als *ā* werd uitgesproken, en in aanmerking genomen dat de *u* door Wisarga gevolgd nauwelyks van de *o* te onderscheiden was, gelyk tegenwoordig ten minste in 't Javaansch 't geval is, dan laat zich de spelling *bhuh* voor *bhān* heel wel verklaren; het teeken voor de *ī* is eenvoudig vergeten of door den tyd uitgewischt. Tusschen *sa* en *teje* staat eene onleesbare letterverbinding in elk geval verkeerd, want er worden twee korte lettergrepen vereischt; gissenderwyze vullen we in *bitr* (voor *kitr*); *Teja*, als stam, in plaats van *tejah*, is slecht Skr., doch heeft niets bevreemdends daar het ook in kawi de gewone vorm is. *Aṣṭa*, waarvan de locatief door *aṣṭe* wordt voorgesteld, in den zin van *aṣṭama* „achtste“ bestaat in 't Skr. evenmin als *panca* in den zin van *pancama*, hoewel de Sumatraansche hofspreet uit de volheid zyner macht in de eerste strofhe aan *panca* 't karakter van een rangtelwoord heeft toegekeend. *ṣaṣi*, een nominatief, is eene taalfout voor den locatief *ṣaṣini*. *Manggalai* is eene wanspelling voor *manggale*;

over de verwarring van *ai* en *e* is hierboven reeds gesproken. In *suklie* staat eene *i* te veel. *Shashthi* is eene taalfout voor *shashthî*; de maat wijst uit dat hier de dichter schuld heeft. *Tiwir* is eene schrijffout voor *tithir*, of 't dwarsstreepje in de letter is uitgesleten. In *gunairr* is er eene *r* te veel. *âdityaw-lamma* is eene vergissing voor *âdittiyawarmmâ*, en dit laatste wanspelling voor *âdityawarmmâ*. *Kshetra* is wanspelling voor *kshetra*. Wat er vóór *ter* staat, is onleesbaar; er worden twee korte lettergrepen vereischt, wellicht *sami*, dat de werkman hoorde uitspreken *sëmi*, waarop hij *smi* griffelde; intusschen lijken de karakters meer op *pti* dan op *smi*. In *âçesha* is de lange *â* 't werk des afschrijvers. *Haçâno* is een monster; de dichter had zeker geschreven *îçâno*; de steenhouwer heeft de *î* vergeten, tenzij die uitgesleten is, en schreef eene stomme *k* als draagster van den klinker. *âçâdyam*, zóó als het er staat, is in 't geheel niets; ik gis dat *âsâdyâm* bedoeld is, slaande op *sabhâ*, schrijf- of taalfout voor *sabhâm* (*sabhâm*). *Prawaçtas* is niets; de afschrijver heeft wederom eenen klinker vergeten, en eene slechte uitspraak gehoord of zelf slecht gehoord; er is gemeend *prawishtas*. De caesuur in de verzen is niet overal volgens de regelen der Indische verskunst aangebracht, doch juist hetzelfde geldt ook van de Çârdûla-verzen in de Oudjavaansche gedichten. Wij laten de strophe nu nogmaals volgen, gezuiverd van zulke fouten als den afschrijver te wijten zijn:

bhâkîrwe nawadarççane sa(bitr) teje 'shte çaçî manggale
 çukle shashthi tithir nrpottamagunair âdityawarmmâ nrpañ
 kshetrajnah (sami) ter açeshadharanînam bhâsurâwâsawân
 îçâno nrpa âsanottamasad âsâdyâm (?) prawishtas sabhâm.

Dit laat zich ten naastenbij vertolken met:

„Als met stralen bezet pas zichtbaar is de (zonne) glans, in de achtste maand (d. i. Kârttika), op Dinsdag, in de lichte helft, de zesde dag, heeft koning Adityawarman, met uitstekende koninklijke deugden (nl. begaafd), goed thuis in de (zeden en gebruiken) aller landen, bezitter eener prachtige woning, als heerschend vorst op den verhevenen zetel tronende, in het te betrekken (?) hof zijne intrede gedaan.”

Uit vergelijking van de twee behandelde strophen blijkt, dunkt me, zooveel, dat de inscriptie onthuld is, om zoo te zeggen, des Maandags, en dient, zoowel om de heugelijke gebeurtenis van den volgenden dag te verkondigen, als om die te vereeuwigen. Die gebeurtenis was de intrede van Adityawar-

man in zijn paleis. Of daarin opgesloten ligt dat hij toen eerst de regeering aanvaardde, volgt niet met gewisheid, doch is hoogst waarschijnlijk. omdat *icāno nrpah* anders geheel overtoellig ware, en zelfs de grootste prulddichter denkt toch iets bij hetgeen hij schrijft.

Bij zulk een plechtig feest mogen offers niet ontbreken, en aan de vermelding en verheerlijking hiervan is de derde strofpe gewijd, luidende:

pushpakotisahacrāni | teshām gandham prathat-trthat |
Adityawarmmabhāpāla — | homagandho samo bhawet ||

In 't eerste samengestelde woord lijkt eerder *loti* dan *koti* te staan; gelukkig doet het niets ter zake, want dat de dichter *koti* geschreven heeft, is niet twijfelachtig; *sahacrāni* bevat twee spel- en uitspraakfouten, moest wezen *sahasrāni*. — 't Onzijdige *gandham* is Sanskrit op dezelfde wijze als „het geur“ Nederlandsch. Voor *trthat*, dat niets is, leze men *prathat*. Om een denkbeeld te geven van taal en stijl, willen we de verzen in overeenkomstig barbaarsch Nederlandsch overbrengen.

„Duizenden miljoenen ¹ van bloemen haar geur dat zich overal verspreidt, zal de geur van Koning Adityawarman's offerande evenaren.“ De bedoeling is licht genoeg te vatten.

't Opschrift van Pagger Roejong, ook afkomstig van Koning Adityawarman, door den Heer Friederich op onverklaarbare wijze in Adityadharma ongedoopt, is van iets latere dagteekening. De strofpe, waarin de datum vervat is (r. 19, vg.) luidt:

sugam astu gate çāke | wasur munu bhujā sthala(m) |
waiçākapancaçake . site buddhaç (?) ca ranjyatu ||

Of er *sugam* bedoeld is of *subham* (l. *çubham*) is niet te onderscheiden: beide komen op hetzelfde neer. De *j* in *bhujā* staat er eigenlijk niet; nog veel minder *bhūta*, gelijk de eerste ontcijferaar wilde, want dat is volstrekt onmogelijk wegens de vermaat. Ook staat er niet *pancaçake*, maar *pancaçulake*, al is buiten kijf 't eerste bedoeld. Voor *buddhaç ca* schijnt eigenlijk *buddhak* of *buddhal ca* gegriffeld te wezen. De heer Friederich verandert voorts de *a* in *u*, en vat *Buddhaç ca ranjyatu* op als „Buddha zal (of moge) genezen gemaakt worden. Hetzij men de gissing van F. aannemenijk achte en met hem in *ranjyatu* een taalfout zie voor *ranjyatūm*, of wel oordeele dat bedoeld is *rajyatu*, in beide gevallen blijft er een taalfout

¹ Kots is eig tien miljoen.

niet weg te cijferen. Om niet meer veranderingen te maken dan strikt noodzakelijk is, zullen we 't *baddha* van den tekst maar onveranderd laten, want onvertaalbaar is *baddhaç ca rajyatu* (ougrammatisch: *ranjyatu*) niet. De vertaling is als volgt:

„Er zij geluk! in 't jaar van Çaka verlopen: acht, zeven, twee, één; op den vijftienden dag van (de maand) Waiçâkha, in de lichte helft; ook de gevangene moge genoeg hebben!“

Wasu is de benaming van zekere lichtgeesten, en als zoodanig een term voor 't getal 8; *muni* duidt zeven aan, naar de 7 muni's of rshi's, de sterren van den Grooten Beer; *bhujá*, een bijvorm van *bhujá*, arm, drukt twee uit; *sthala*, vaste grond, 't land, drukt gelijk elk woord voor aarde, 't getal één uit. — 't Enkelvoud „de gevangene“ in stede van „de gevangenen“ zal wel een offer wezen aan de onverbiddelijke eischen der versmaat. Bij heugelijke gebeurtenissen, als inhuldiging, enz. is de koning verplicht de gevangenen op vrije voeten te stellen ¹.

De dagtekening van 't opschrift te Pagger Roejong is derhalve 15 Waiçâkha 1278 Çâka, overeenkomende met 1356 na Chr., en 9 jaar jonger dan 't vorige stuk van denzelfden koning Adityawarman.

We besluiten ons opstel met eenige opmerkingen aangaande den vorm der op beide inscripties gebruikte letterteekens.

De karakters onderscheiden zich weinig van die welke men in gelijktijdige of iets oudere Oudjavaansche opschriften aantreft. Het verdient echter bijzondere opmerking, dat de twee schriftvormen van 't Javaansch die men thans loopend en liggend schrift mag noemen, in de Sumatraansche stukken door elkander gebruikt worden, met dit onderscheid dat de letters nog niet schuinsch staan. Met andere woorden, de ophaal welke in de eerste schriftsoort, overeenkomende met Jav. staand schrift, achter den neêrhaal, en evenwijdig daarmê, getrokken is, wordt in de tweede soort door den neêrhaal heen weêr naar boven getrokken of valt daarmê samen, terwijl dan meestal de laatste haal een hoorntje heeft. Ten einde de overeenkomst dier twee lettersoorten met de Javaansche 't gemakkelijkst te bespeuren, heeft men den laatsten haal der Javaansche letters, welke eigenlijk het teeken der lange *a* is, wegtedenken. Wat de Javaanen bijv. de *aksârû kâ* noemen, is 't letterteeken, niet van *ka*,

---

¹ De woorden die onmiddellijk de strophe volgen zijn te lezen *krîr iyam* niet *krîr ayam*; de *i*'s zijn door den werkmán vergeten, of uitgesleten.

maar van *ká*, thans in de heerscheude uitspraak klinkende als *ká*. Dit belet niet dat de Javanen de eigenlyke waarde van hun karakters vergeten zijn, en *ká* inderdaad als een niet-samengesteld teeken beschouwen, en als zoodanig toepassen. Hetzelfde geldt van de Balineezen, en dewijl de Balineesche Hss. der Oudjavaansche letterkundige gewrochten dezelve eigenaardigheid vertoonen, moet de vervorming der oude schrijfwijze en de vaststelling der hedendaagsche eenige eeuwen oud zijn, al valt die ook na den val van 't rijk van Madjapahit.

Van de twee schriftsoorten, de loopende en de staande, is de eerste 't dichtst bij den oorspronkelijken vorm gebleven, daargelaten 't hellende er van.

Leiden, 14 Maart 72.

H. KERN.

WILLEM JANSZ. VAN AMSTERDAM,

ADMIRAAL.

EN

WILLEM JANSZ. VAN AMERSFOORT,

VICE-COMMANDEUR DER O. I. C.

IN DE EERSTE HELFT DER 17de EEUW.

Wanneer de naam van een persoon door het verrichten eener bijzondere daad tot ons is gekomen, dan wenscht men allicht gaarne meer bijzonderheden uit diens levensloop te vernemen, 't geen juist niet altijd eene even gemakkelijke taak is, hetzij door gebrek aan de noodige bronnen, van wier bestaan of aanwezigheid men dikwerf onkundig is, of wel dat deze voor den onderzoeker niet beschikbaar zijn. Moeielijker wordt dit onderzoek, al zijn die bronnen aanwezig en toegankelijk, wanneer het iemand geldt, wiens naam door zoovele anderen van zijne tijdgenooten werd gedragen, en waarvan er sommige gelijke betrekkingen in de maatschappij bekleedden; dan loopt men gevaar aan den een toe te schrijven wat door een ander werd verricht.

In dit geval bevinden wij ons ten aanzien van eenige personen, die den naam van Willem Jansz. dragen, allen in dienst der Oost-Indische Compagnie, en waaronder ten minste er zich twee bevinden die zich meer bijzonder hebben onderscheiden, namelijk de aan het hoofd dezer regelen genoemde Willem Jansz. van Amsterdam en Willem Jansz. van Amersfoort. Wij hebben getracht hunne verrichtingen uit de papieren der voormalige O. I. C. bijeen te brengen, waaruit men zal ontwaren dat zij aan dit handelslichaam vele en daaronder uitstekende diensten hebben bewezen, zoodat hunne namen wel verdienen voor de geschiedenis bewaard te blijven.

De taak, door ons opgevat, was echter ver van gemakkelijk.

Slechts zelden vindt men de aanwijzing der geboorteplaats achter huone namen vermeld: veelal zijn zij op hetzelfde terrein, in gelijke betrekking, — vooral in de eerste jaren — werkzaam; alleen dan, wanneer wij door hen onderteekende brieven of rapporten vonden, was het mogelijk den rechten persoon aan te duiden. En wat betreft de gelijkkluidende namen, een paar daarvan kwamen ons bij de behandeling van ons onderwerp voor, waarvan het o. i. niet met zekerheid is uit te maken in hoeverre zij tot de hier bedoelde in betrekking staan.

De eerste, dien wij aantreffen, bevond zich op de vloot die in 1598, onder bevel van den Admiraal Jacob Cornelisz. van Neck, naar Indië stevende. Onder eene verklaring afgelegd en eigenhandig onderteekend door de kooplieden, schippers, onderkooplieden, stuurlieden en onderstuurheden zijner schepen, waarbij zij belooven, „dat sy alle journaelen, caerten, schriften, affteyckeningen van Landen, Steden enz. sullen overleveren in handen van den Admirael ofte Bewiuthebberen, enz.“, leest men ook dezen regel: „Ick als myn schipper Willem Jansz.“. Hij was vermoedelijk stuurman op de *Hollandia*, waarop schipper was Pieter Claesz. van Neck; op dit schip was hij het volgende jaar opperstuurman en wordt hij aldaar genoemd Willem Jansz. van Amsterdam¹. Aan boord van het schip *Gouda* tot dezelfde vloot behorende en gevoerd door schipper Claes Cornelisz. bevond zich mede een Willem Jansz. van Amsterdam als stuurman in 1600.

In de vloot in 1601 onder Spilbergen naar Indië vertrokken, werd het *Lam* door een Willem Jansz. als schipper gevoerd². Onder de stukken die aan den Admiraal Steven van der Hagen bij zijn vertrek naar Indië in 1603 werden ter hand gesteld, treffen wij eene zeilaanwijzing of zoogenaamde leeskaart aan van Bantam naar de Maleische kust, welke geschreven en eigenhandig onderteekend is door „Willem Jansz. van Amstelredam“, die deze kust had bezeeld in de maanden September en October 1602; het schip wordt door hem niet opgegeven.

¹ *Monsterrad van de Hollandia 1599*, Deel III der oude reizen M. S. R. A.

² *Begin en Voortz. van de Ver O. I. C. Eerste reis van Joris van Spilbergen*, 1601, bijl. 6, Deel I, 164.

I. WILLEM JANSZ. VAN AMSTERDAM.

§ 1. Tot de vloot, die onder den admiraal Steven van der Hagen in December 1603 naar Indië stevende, behoorde ook het jacht, het Duijken, waarover het bevel gevoerd werd door schipper Willem Jansz. van Amsterdam. Het jacht nam deel aan de verrichtingen der vloot op de kust van Mosambique, Malabaar enz., toen den 25sten Januari 1605 de admiraal met zijne schepen van Bantam naar Amboina zeilde, waar hij den 21sten Februari ten anker kwam; ook hier nam het Duijken deel in hetgeen aldaar door de vloot werd verricht ¹.

In het najaar van 1605 had de reis plaats, die den naam van Willem Jansz. voor het eerst tot ons heeft overgebracht. Vele nasporingen hebben er omtrent die reis reeds plaats gehad, en laatstelijk inzonderheid door den schrijver van het standaardwerk, in de noot hieronder aangehaald ²; wat wij daaraan hebben kunnen toevoegen, leest men in de reizen der Nederlanders naar het Zuidland of Nieuw-Holland in de 17^e en 18^e eeuw ³, en berustte op aanteekeningen, nagelaten door wijlen den heer Lauts.

Het zal wel onnoodig kunnen geacht worden, hier alles breedvoerig te herhalen; wij kunnen, dunkt ons, volstaan, met slechts in herinnering te brengen, dat, volgens de instructie in 1644 door Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, aan den schipper-commandeur Abel Jansz. Tasman en den schipper-piloot Frans Jacobsz. Visscher medegegeven, blijkt dat het Duijken de onbekende zuid- en westkusten van Nieuw-Guinea van 5 tot 13³ graden zuiderbreedte ontdekt en de Kei- en Aroe-eilanden in 't voorbijgaan had bezocht, terwijl het daarentegen volgens de nagelaten aanteekeningen van den heer Lauts, langs de westkust van Nieuw-Holland van 29° Zbr. af, had gezeild, de noordkust omgestevend, de golf van Carpentaria ingelopen tot op 18° Zbr., van daar teruggekeerd was, en langs de zuidkust van Nieuw-Guinea, de Kei- en Aroe-eilanden naar Banda koers had gesteld, en den 31sten Mei 1606 voor Amboina het anker weder liet vallen.

¹ Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederl. gezag in O. I. 1595 - 1610, 3e deel, blz. 30 en vlg.

² Als voren, blz. 42 en v. v.

³ Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen enz. 1867. Ook afzonderlijk in den handel.

Mocht het later nog eens blijken, dat de lezing door den heer Lants opgeteekend, de ware is geweest, dan kan men aannemen dat van de kusten van dat groote eiland, de westkust door de Nederlanders vóór 1616 is ontdekt ¹, de noordkust door de Portugezen in 1601 ², de oostkust door de Spanjaarden in 1605 ³ en een gedeelte der zuidkust door de Nederlanders in 1622.

Weldra zoude Willem Jansz. het Duijcken verlaten, daar hij als schipper werd overgeplaatst op het schip Westfriesland om daarmede naar het vaderland terug te keeren; doch op welken dag die overplaatsing plaats had, zochten wij te vergeefs in de papieren der Compagnie. Juist van de jaren 1605, 1606 en 1607 ontbreken vele bescheiden. Is ons vermoeden niet ongegrond, dan zouden wij zijne overplaatsing op de Westfriesland als eene belooning willen beschouwen voor zijne diensten met het Duijcken bewezen: eerstgenoemde was een schip van 350, het laatste slechts van 30 lasten. In de laatste dagen van October of in het begin van November 1606 vertrok de Westfriesland met eene rijke lading van Bantam, doch het mocht zijne bestemming niet bereiken: het leed bij Mauritius schipbreuk, het volk werd gered, doch de kostbare lading ging verloren; bijzonderheden betreffende dit ongeval ontbreken ⁴.

Toen de admiraal Matelief op den 24sten November 1607 met het schip Orange voor Bantam kwam, vond hij er onder anderen den schipper Willem Jansz. en den opperkoopman Heertje Oiterts van het bij Mauritius gebleven schip Westfriesland, die met schipper Jan Fransz. en den opperkoopman Claes Simonsz. Meerbael in een jacht, door de laatstgenoemden in Madagaskar op-

¹ In 1616 werd het Eendrachtsland door schipper Dirk Hartochoz. met het schip de Eendracht ontdekt.

² Volgens een kaartje voorkomende in het werk van den heer R. H. Major, *The Life of Prince Henry of Portugal, surnamed the Navigator etc.* London, 1868.

³ *Early Voyages to Terra Australis, now called Australia etc.* by R. H. Major London 1859, en *Verhael van eeneker memoriaal gepres. een Syno May door den Capiteyn Peter Fernandes de Queir. Quilos*, op de bewoening ende ontdekkinge van het verouderd der wereld Australa. Iuc. guta enz. Sivallien 1610. M. S. R. V.

⁴ In the *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, 1513-1626*, London 1862, lezen wij op biz. 152: 1607 April 30th Bantam Gabriel Toweron to his loving brother: "His last was of the 26th Oct. 1606 by the Westfriesland, since which time nothing has happened worthy the writing," en aan het einde van lezen wij: "News that the West Friesland is cast away upon the Sand-Island having saved an their man but little of their goods."

gemaakt, en door hen mede Madagaskar genoemd, te Bantam waren aangekomen ¹.

Te Bantam lag ook een Engelsch jacht dat in zeven maanden uit Engeland was gekomen; Matelief vernam dat het nabij de Kaap twee groote schepen had gelaten die weldra mede te Bantam verwacht werden, om van daar vermoedelijk naar Banda te zeilen. Dewijl zij der Compagnie veel schade zouden kunnen veroorzaken, besloot Matelief hun voor te komen. Hij gebruikte hiertoe het jacht Madagaskar en stelde daarop als schipper Willem Jansz.; maar daar hij de reis van dit jacht voor de Engelschen geheim wenschte te houden, durfde hij er in den Raad geen opening van te doen, uit vrees dat het mocht uitlekken. Hij stelde derhalve den Raad eenvoudig voor, om het jacht met lijnwaden en geld aan den fiscaal Maerten Aep naar Johor te zenden, die aan den koning moest te kennen geven, dat er twaalf Hollandsche schepen op reis naar Indië waren, en dat hij — Matelief — het voornemen had hem tegen de Portugezen te ondersteunen en intusschen zijne stad moest versterken enz. De Raad nam hierin genoegen en het jacht werd zeilvaardig gemaakt; maar behalve de gewone brieven ontving Willem Jansz. van den admiraal Matelief eene geheime missive die hij, eerst vier of vijf mijlen van Bantam verwijderd, mocht openen, en waarin hem gelast werd, dat hij zich zoo spoedig doenlijk, en zonder ergens aantelopen, naar Amboina moest begeven, de voor den gouverneur Houtman bestemde brieven overgeven en aldaar hoogstens één dag vertoeven, ten einde het geld of goederen die de gouverneur Houtman mocht noodig hebben, te lossen, waarnaar hij onverwijld naar Banda moest zeilen en er verrichten wat hem zoude worden voorgeschreven.

Den 4den December 1607 ging Willem Jansz. met het jacht Madagaskar van Bantam onder zeil. De zending van dit jacht met voorschreven doel, wordt door enkele brieven bevestigd. Zoo schrijft Jacques l'Hermite den 26sten Januari 1608 aan de Bewindhebbers: „Het jacht Madagascar heeft geladen enz. en is den 4den December 't seijl gegaan naer Amboina ende Banda, om kennis te geven van 't aencomen van twee Engelsche schepen te Bantam; daerop is voor schipper gestelt *Willem Jansz. certijts*

---

¹ Het waren de schipper en opperkoopman van de Caraak door Warwyck veroverd en door hem naar het vaderland gezonden. Zij kwamen te Bantam om schepen en volk te halen, om de lading van de Caraak in over te schepen dewijl deze ongeschikt was bevonden om langer zee te bouwen.

schipper op Westorieslandt ende Jan Maertsz. De gouverneur Houtman bericht daarentegen op den 2den Januari 1608 van Combello aan Hendrick van Bergel, koopman, residerende te Banda: „dat hij van den admiraal Matelief een brief heeft ontfangen, comende met het jacht Madagascar, waarop schipper is *Willem Jansz. eertijts schipper op het Duijcken.*“ Schijnbaar ligt in beider schrijven eene tegenstrijdigheid, die zich echter gemakkelijk laat verklaren. L'Hermite noemt het laatste schip waarover Willem Jansz. het bevel had gevoerd; Houtman daarentegen het Duijcken, waarop hij en ook van Bergel hem gekend hebben.

Den 6den Januari 1608 kwam het jacht te Banda, vertoefde er slechts weinige dagen, waarna het naar Amboina terugkeerde, doch toen het daar aankwam werd het in zulk een slechten staat bevonden, dat het ongeschikt geoordeeld werd langer zee te bouwen en voor wrak verklaard.

De admiraal Pouwels van Caerden, destijds daar aanwezig, nam met den Raad omtrent schipper en volk van genoemd jacht op den 16en April 1608 aanvankelijk het besluit, dat men op het jacht Madagascar, Willem Jansz. die schipper geweest is, „gaerne gesteld soude hebben als schipper ende stuurman op de Chaloupe die van 't schip Walcheren opgezet wordt om daermede naar China te vaeren, alsoo hij daer geweest is, onvermindert sijne gagie, overmits geen andere plaets voorhanden en hebben.“ Willem Jansz. was daartoe volstrekt niet geneegen „achtende dat hem daerbij groote kleynachtinge soude geschieden ende tot syn nadeel wezen op eene chaloupe als schipper te varen.“ Tengevolge hiervan werd op den 20sten April door den admiraal en Raad besloten, hem voorloopig te stellen als schipper op 't jacht Delft, dat naar Ternate zou varen, en waarop slechts een stuurman was, daar de schipper op Ternate was gebleven. Bij zijne komst in Ternate zou men, „naer de gelegenheit voorvalt, hem in anderen dienst mogen gebruiken.“

Eenigen tijd later vertrok van Caerden met de hem ter beschikking staande schepen naar Ternate, waar hij den 18den Mei ten anker kwam. Aan 't geen hier door van Caerden werd verricht, o. a. het veroveren van het eiland Matsjan op de Spunjaarden, op den 21sten Junij, nam het jacht Delft een werkzaam aandeel ¹.

¹ Jhr. de Jonge, de Ind. 1. 160, 203 waar schip van het jacht Delft een mededeeling wordt gemaakt.

De diensttijd van Willem Jansz. zou weldra geexpireert zijn. Hij weigerde echter in dienst te blijven, ook in de overtuiging, dat er genoeg personen overbleven „om de open plaetsen te mogen becleeden”¹; overeenkomstig zijn verzoek gaf men hem zijn ontslag. In zijne plaats kwam op het schip Delft als schipper en koopman Jan Dirckz. Lam, een man die mede uitstekende diensten aan de Oost-Indische, en later aan de West-Indische Compagnie bewezen heeft.

Ten gevolge van dit besluit vertrok hij met het schip Bantam op den 3den Augustus naar Bantam, met de schepen Gelderland en de Cleijue Son. De admiraal van Caerden was over zijne diensten gedurende zijn verblijf in de Molukken zeer tevreden geweest blijkens een brief aan L’Hermitte van den 3den Augustus, waarin hij o. a. schrijft: „De schipper W. J. die van het jacht Madagascar op Delft in Amboina bij provisie gestelt was, heeft hem seer wel bij ons gedragen, seer naerstich ende sochvuldich geweest dewijle bij ons geweest is, soo dat ick hem seer daerover bedancke, ende alsoo den voorn. W. J. van den Admirael Matelieff, maer voor een jaer is aengenomen geweest, soo seijnden hem mede over, alsoo hij niet geuegen is hier in ’t lant langer te blijven als sijn verbonden tijd”.

Het schip Bantam kwam den 5den October ter reede van Bantam², waar denzelfden dag het schip de Eendracht, van de kust van Coromandel, mede het anker liet vallen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de goede berichten die L’Hermitte door van Caerden over Willem Jansz. had bekomen, hem genoopt hebben onzen schipper over te halen zich nog voor eenigen tijd in dienst der Comp. in Indië te verbinden, waarin hij slaagde; want hem werd in kwaliteit van koopman en schipper het bevel over de Eendracht toevertrouwd, en wel met bestemming om te Grissee of Makasser rijst te laden en die lading naar de Molukken over te voeren. Hij verliet daartoe de reede van Bantam den 3den December 1608, en van deze reis in den loop van het volgende jaar teruggekomen, werd aan hem en den

¹ De schepen Walcheren en China waren kort te voren verongelukt, doch het volk werd gered.

² De schepen Gelderland en Cleijue Son kwamen eerst op den 29sten November te Bantam; deze schepen waren genoodzaakt geweest, daar ze niet benoorden Celebes hadden kunnen zeilen, benoorden Borneo om te loopen, waar ze met vele gevaren te worstelen hadden gehad. Brief van den schipper Arent Martz. op de Cleijue Son, aan den kapitein Woutersz. op het fort Orange te Ternate van den 1sten December 1608.

schipper Arent Martsz. de eervolle en vertrouwelijke zending opgedragen naar Atjih, om er met den koopman Albert Willemsz. te overleggen, op welke wijze men op het gevoeglijkst een contract met den Koning zoude kunnen sluiten, tot welk einde hun de patenten van zijne Princelijke Excellentie, brieven en instructien van de bewindhebbers werden ter hand gesteld. Na zich van dien last gekweten te hebben zouden ze mogen zeilen naar Ceilon, en op Matecalo of elders aanloopen en naar den stand van zaken vernemen, om, daar de brieven van de bewindhebbers en den admiraal Wittert melding maakten van het aangaan van een contract met den koning van Ceilon, later daarnaar te kunnen handelen. Van Ceilon moesten zij naar Tegenapatnam op de kust van Coromandel oversteken, ook daar een nader contract aangaan tot uitsluiting van de Portugezen of ten minste het contract, door Bitter gemaakt, vernieuwen. Vervolgens zoude een der beide jachten naar Bengalen en Arrakan vertrekken, aldaar den handel verzoeken en almede met de vorsten des lands, volgens de orders van bewindhebbers, contracten aangaan, terwijl het andere te Peta-poeli en Mazulipatnam, de voor die plaatsen ingeladen goederen lossen en de kleeden en verdere koopmanschappen, die aldaar mochten zijn ingekocht naar Bantam overbrengen ¹. Van Atjih naar Ceilon zeilende, werd door Willem Jansz. op de kust van dat eiland een Portugeesch schip genomen, genaamd Nossa Signora d'Aguila. Het was een nieuw schip, even groot als de Eendracht, kwam van Bengalen en had meest suiker geladen. Willem Jansz. zond dit schip, waarvan men den naam in dien van Ternate herdoopte en waarop men den stuurman IJbrand Cornelisz. als schipper aanstelde, den 18den Juni 1610 naar Bantam, ten einde verslag te geven van 't geen tot dien datum zowel door hem als Arent Martsz., volgens de by hem ingekomen brieven van laatstgenoemde, was verricht; Arent Martsz. volgde kort daarna met de Clejne Son; de eerste kwam op den 16den September, de laatste op den 1sten October ter reede van Bantam.

Willem Jansz. verbleef nog op de kust van Coromandel en

¹ Memorie voor Srs. Willem Jansz. en Arent Martsz. gaande van hier naar Atjih en de kust van Coromandel, Bantam 15 October 1609. Wy zouden te natuerlijc worden zoo wy een onstaendig verslag wilden geven van hunne ver-richtingen op deze reis, grootendeels worden ze vermeld in het werk des heeren de Jongh, t. a. p. 3e deel, biz. 51, 339 en v. v.

naakt, en door hen mede Madagaskar genoemd, te Bantam reu aangekomen ¹.

Te Bantam lag ook een Engelsch jacht dat in zeven maan- uit Engeland was gekomen; Matelief vernam dat het bij de Kaap twee groote schepen had gelaten die weldra le te Bantam verwacht werden, om van daar vermoedelijk r Banda te zeilen. Dewijl zij der Compagnie veel schade den kunnen veroorzaken, besloot Matelief hun voor te komen.

gebruikte hiertoe het jacht Madagaskar en stelde daarop als ipper Willem Jansz.; maar daar hij de reis van dit jacht voor Engelschen geheim wenschte te houden, durfde hij er in Raad geen opening van te doen, uit vrees dat het mocht lekken. Hij stelde derhalve den Raad eenvoudig voor, om het ht met lijnwaden en geld aan den fiskaal Maerten Aep r Johor te zenden, die aan den koning moest te kennen en, dat er twaalf Hollandsche schepen op reis naar Indië en, en dat hij — Matelief — het voornemen had hem tegen

Portugezen te ondersteunen en intusschen zijne stad moest sterken enz. De Raad nam hierin genoegen en het jacht d zeilvaardig gemaakt; maar behalve de gewone brieven vring Willem Jansz. van den admiraal Matelief eene geheime ssive die hij, eerst vier of vijf mijlen van Bantam verwijderd, cht openen, en waarin hem gelast werd, dat hij zich zoo edig doenlijk, en zonder ergens aantelopen, naar Amboina est begeven, de voor den gouverneur Houtman bestemde even overgeven en aldaar hoogstens één dag vertoeven, ten le het geld of goederen die de gouverneur Houtman mocht odig hebben, te lossen, waarnaar hij onverwijld naar Banda moest en en er verrichten wat hem zoude worden voorgeschreven. Den 4den December 1607 ging Willem Jansz. met het jacht dagaskar van Bantam onder zeil. De zending van dit jacht t voorschreven doel, wordt door enkele brieven bevestigd. Zoo rijft Jacques l'Hermite den 26sten Januari 1608 aan de Be- idhebbers: „Het jacht Madagascar heeft geladen enz. en is 1 4den December 't seijl gegaen naer Amboina ende Banda, om mis te geven van 't aencomen van twee Engelsche schepen Bantam; daerop is voor schipper gestelt *Willem Jansz. certijts*

Het waren de schipper en opperkoopman van de Caraak door Warwyck verd en door hem naar het vaderland gezonden. Zij kwamen te Bantam om pen en volk te halen, om de lading van de Caraak in over te schepen dewijl e ongeschikt was bevonden om langer zee te bouwen.

Vrieslandt verdient. ¹ Bij hunne resolutie van den 14den November werd bevolen „dat men hem zijn gagie van het schip West-Vrieslant sal betaelen, mits inhoudende een derde part tot zijn wedercompste hier te lande, omme alsdan daerinne gespondeert te worden, naerdat bevonden sal worden hem tot dienst van de Comp^e gequeten te hebben.“

Terwijl intusschen het schip Orangie verder voor den dienst gereed werd gemaakt, ontving Willem Jansz. van de Kamer van Zeeland bij een schrijven den 17den November een verzoek om zijn vertrek naar Zeeland niet uit te stellen en tevens om nog een twintig a twee-en-twintig kloeke mannen aan te nemen, „aangesien er zich veel rabauwen onder het volk dat aangenomen is, bevinden ende die haer ontsien te werken.“ De schepen Orangie en Zeelandia van de Zeenwsche Kamer zouden een deel uitmaken van de vloot, die onder het beleid van den commandeur Adriaen Block Maertensz. van Alkmaar, weldra naar Indië zoude stevenen. Willem Jansz. nam het bevel over eerstgenoemd schip op zich, waarop de schepen op den 29sten December uit de verschillende havens in zee staken.

De vloot had eene langdurige uitreis, waarop weinig meldingswaardig voorviel, ofschoon men bij verschillende schrijvers geboekt vindt, dat er op de hoogte van de Zoute en Kaapverdische eilanden een allerbelangrijkst gevecht zoude hebben plaats gehad tusschen acht schepen van deze vloot en dertien spansche, zoo dat er van deze laatste slechts vier waren ontkomen om in Spanje hun geleden verlies bekend te maken ². Op de hoogte van Madagaskar zeilende, liet de commandeur het jacht het Duyfken naar Bantam vooruit zeilen, dat den 14den Juli 1612 zich van de vloot scheidde. Toen de commandeur den 3den Augustus vermeende bij het eiland Mauritius te zijn, bemerkte men dat men bij het eiland Mascarenhas (Bourbon) was, en waar de vloot op den 6den Augustus aan de noordwestzijde in eene zeer ruime baai ten anker kwam, en gelegenheid vond zich ruimschoots van allerlei ververschingen niet alleen, maar ook van drinkwater — waaraan in de schepen groote behoefte

¹ Zie hiervoor bladz. 303.

² Wy vermoeden dat de schryvers die van dit gevecht gewag maken zich vergist, en het feit verwarren met iets dergelyks dat in 1611 met de uitgaande vloot onder Jacob van Heemskerck plaats had. Zie dit uitvoerig uiteengezet in de Naauwkeur. 1870, No 1 bis 1 8.

Bengalen tot den 23sten November, toen hij met het jacht Cleyn Middelburg almede de reis naar Bantam aannam; hij was genoodzaakt geweest de Eendracht op de kust van Coromandel achter te laten, waar het tengevolge van een bekomen lek moest verdubbeld worden. In het laatst van de maand December (1610) kwam hij met het jacht voor Bantam, waar hij aan den gouvern.-gen. Both, die intusschen uit het vaderland was gekomen, verslag deed van zijn wedervaren.

De lust om naar het vaderland terug te keeren had intusschen de overhand bekomen; hij deed daartoe aanzoek en slechts weinige dagen na zijne aankomst te Bantam, ging hij over op het schip Orangie ¹ van de Kamer van Zeeland, ten einde op dien bodem, die naar het vaderland bestemd was, de betrekking van opperkoopman waar te nemen. In het laatst van Januari 1611 liep dit schip van Bantam in zee en kwam den 23sten Augustus in Zeeland binnen.

§ 2. Den 1sten September 1611 vertrok Willem Jansz. van Middelburg naar Amsterdam, die tevens belast was geworden met een brief van de bewindhebbers van de Kamer van Zeeland aan die van Amsterdam over te brengen. Hoe hoog de bewindhebbers waren ingenomen met zijne in Indië bewezen diensten, blijkt uit dat schrijven, waarin zij hem noemen een „een seer bequaem ende nuchteren man, die ons groot contentement heeft gegeven van zijn relaes over den handel in de Oost Indien, en het waer te wenschen dat de Compe velen sulcken dienaers in India hadden; souden vertrouwen daer beter gouvernement soude weesen als wij somwijlen wel hooren ².“

Nadat het schip Orangie gelost was, bleek het dat het op zijne Indische reis zeer weinig had geleden, zoodat de Kamer besloot het weder voor eene uitreize zeeklaar te maken. Op denzelfden dag waarop Willem Jansz. naar Amsterdam vertrok, was hij voor de genoemde Kamer opnieuw aan de Compagnie verbonden geworden, en wel voor den tijd van drie jaren, en voor honderd gulden in de maand, gelijk blijkt uit hunne resolutien op den 1sten September genomen.

Gedurende zijn verblijf te Amsterdam, vervoegde hij zich tot de vergadering van de zeventienden aldaar, ten einde te mogen ontvangen „betaelinge van sijne maentgelden op het schip West-

¹ Resol. Gouv. Gen. en Raden van Ind. van 28 December 1610.

² Copie Brievenbouck Camer Middelburg 1611 etc.

Vrieslandt verdient. ¹ Bij hunne resolutie van den 14den November werd bevolen „dat men hem zijn gagie van het schip West-Vrieslant sal betaalen, mits inhoudende een derde part tot zijn wedercompste hier te lande, omme alsdan daerinne gesponsoreert te worden, naerdat bevonden sal worden hem tot dienst van de Compse gequeten te hebben.“

Terwijl intusschen het schip Orangie verder voor den dienst gereed werd gemaakt, ontving Willem Jansz. van de Kamer van Zeeland bij een schrijven den 17den November een verzoek om zijn vertrek naar Zeeland niet uit te stellen en tevens om nog een twintig a twee-en-twintig kloeke mannen aan te nemen, „aangesien er zich veel rabauwen onder het volk dat aangenomen is, bevinden ende die haer ontsien te werken.“ De schepen Orangie en Zeelandia van de Zeeuwsche Kamer zouden een deel uitmaken van de vloot, die onder het beleid van den commandeur Adriaen Bloek Maertensz. van Alkmaar, weldra naar Indië zoude stevenen. Willem Jansz. nam het bevel over eerstgenoemd schip op zich, waarop de schepen op den 29sten December uit de verschillende havens in zee staken.

De vloot had eene langdurige uitreis, waarop weinig meldingswaardig voorviel, ofschoon men bij verschillende schrijvers geboekt vindt, dat er op de hoogte van de Zoute en Kaapverdise eilanden een allerbelangrijkst gevecht zoude hebben plaats gehad tusschen acht schepen van deze vloot en dertien spaansche, zoo dat er van deze laatste slechts vier waren ontkomen om in Spanje hun geleden verlies bekend te maken ². Op de hoogte van Madagaskar zeilende, liet de commandeur het jacht het Duyfken naar Bantam vooruit zeilen, dat den 14den Juli 1612 zich van de vloot scheidde. Toen de commandeur den 3den Augustus vermeende bij het eiland Mauritius te zijn, bemerkte men dat men bij het eiland Mascarenhas (Bourbon) was, en waar de vloot op den 6den Augustus aan de noordwestzijde in eene zeer ruime baai ten anker kwam, en gelegenheid vond zich ruimschoots van allerlei ververschingen niet alleen, maar ook van drinkwater — waaraan in de schepen groote behoefte

¹ Zie hiervoor blad 303.

² Wij vermoeden dat de schryvers die van dit gevecht gewag maken zich verzoeken en het feit verwarren met iets dergelyks dat in 1601 met de uitgaande vloot onder Jacob van Heemskerck plaats had. Zie dit uitvoerig uiteengeset in de Navorscher 1870, No 1 biz. 1 8.

bestoud — te kunnen voorzien ¹. Den 23sten Augustus verliet de vloot deze baai om hare reis naar Bantam voortzetten, waarover zij, gelijk de commandeur schreef, een geruimen tijd besteedden, daar zij omtrent de lengte van de eilanden, droochten ende clippen van Maldivia ende vorder oostwaerts, door langdurige calmpte en contrarie winden cleijnen voorspoet hadden. Het was dientengevolge dan ook niet voor den 22sten November, dat men het hooge land van Sumatra in het gezicht kreeg; langs de westkust zeilende liep de vloot op den 27sten Straat Soenda in en kwam den volgenden dag voor Bantam ten anker. Het jacht het Duijken, dat door den commandeur op den 14^{den} Juli te voren, met brieven voor den Gouv.-Gen. Both, uit de vloot was verzonden, was ruim een maand vroeger, en wel op den 24sten October, te Bantam aangekomen.

Met overleg van den Raad te Bantam werd de verdere bestemming der schepen geregeld, waarbij besloten werd dat de commandeur Block met de vijf klokste en best bezeildste schepen naar Jakatra zou vertrekken, er arak, rijst, boonen enz. innemen en van daar naar de Molukken stevenen, werwaarts de schepen Orangie en Gelderland hem zoude volgen, na alvorens te Grissee en Makasser rijst te hebben geladen.

Den 1sten April 1613 kwamen de beide laatstgenoemde schepen te Amboina aan, van waar de Orangie al spoedig naar Ternate zeilde, en met de aldaar aanwezige schepen deel nam aan verschillende kruistochten op den vijand. Bij een dier tochten — in het laatst van 1613 en het begin van 1614 — raakte in Februari de Orangie masteloos; het moest daarop van de vloot scheiden en de steven naar Amboina wenden. Hier werd het schip weder gemast en verder voor zee gereed gemaakt, waarna het op verschillende plaatsen op de kust, nagelen innam en vervolgens naar Banda vertrok, om het met nooten vol te laden en die lading naar Bantam over te voeren, waar het eenige weken later ter reede kwam.

Intusschen waren er bij den Gouverneur-Generaal Both hoogst onrustbarende tijdingen van Solor gekomen, welk eiland eenigen tijd te voren door Apolonius Scot ² op de Portugezen in bezit

¹ In den brief door den Commandeur aan de bewindhebbers, uit Bantam den 6 December 1612 geschreven, sount hij uitvoerig de voordeelen op die deze baai boven die van Mauritius voor een schip of vloot opleverde, waarbij hij een kaart van die baai over zond.

² Zijn naam wordt ook wel Schot en Schotte geschreven.

was genomen, om den handel op Timor in handen te krijgen, en die, toen hij van daar vertrok, het bestuur in handen liet van Adriaen van de Velde als gouverneur, benevens het noodige garnizoen ¹. Weldra barstte er een opstand op een der dorpen uit, en wel door den invloed van twee dominikaner monniken die er met bewilliging van Scot gebleven waren. De gouverneur slaagde er aanvankelijk in het dorp in onderwerping te brengen, maar de soldaten, die aan het plunderen gingen, brachten daardoor te veel tijd zoek en raakten uit elkander, hetgeen den vijand gelegenheid gaf zich weder te verzamelen, zij joegen de onzen naar het strand en terwijl deze al zwemmende een hunner vaartuigen trachten te bereiken, werd de gouverneur, reeds tot de knieën in het water staande, met pijlen doorschoten; met hem sneuvelden nog de schipper Melis Andriesz. en vijf soldaten, de overigen bereikten, hoewel niet ongekwetst, het schip, waaronder de luitenant Jan Jansz. van Thiele behoorde. Met den meesten spoed werd het jacht de Halve Maen naar Bantam gezonden, dat er den 17^{den} Augustus 1614 aankwam om dit ongelukkig voorval ter kennis van den Gouverneur-Generaal te brengen ².

De Gouverneur-Generaal beducht voor verdere onheilen, liet met den meesten spoed het jacht de Haesewint gereed maken, ten einde eenige versterking van soldaten naar Solor over te brengen, benevens eenige kooplieden en assistenten, voor die aldaar waren overleden, terwijl hij op den 29sten September tot Gouverneur en Super-Intendent van den handel en alles wat daeraen dependeerde, niets uitgezonderd, promoveerde en committeerde, den E. Willem Jansz., uytgevaren voor oppercoopman en schipper op het schip Orangie. Voor deze ongetwijfeld buitengewone benoeming gaf hij aan Bewindhebbers als reden op, "dat het jacht de Haesewint zeijlree lag en hij geen gelegenheid had een gouverneur derwaerts te committeren en hij daarmede begaen zijnde, daertoe Willem Jansz. had benoemd; want — schryft hij verder — dese voorschr. Willem Jansz. is van natueren getaerdich, modest, ende zedich, die hem geduyrende zijnen tuit op 't schip Orangie naer behooren heeft gequeten, ende in

¹ Brief van den G. G. P. Both van den 20 Nov. 1614 No. 1 aan de Bewindhebbers.

² Brief van Jaspas Jansz. de Jonge, gouverneur van Amboina, van den 24 Jun. 1614

't minste geen fastidien met zijn volck gehadt ende altijd goede ordre op zijn schip geobserveert (heeft); alsoo dat ik niet en twijffele, sullen (wij) van den voorschreven gouverneur goede dienst hebben te verwachten. Hij is verbonden aldaer te blijven twee jaeren geduijrende; sijn verbetering (van gagie) sal staen tot discretie van UE. naer expiratie van sijn verbonden tijdt ¹.

Onmiddellijk vertrok Willem Jansz. naar de plaats zijner bestemming, waar hij de zaken zoo spoedig dit mogelijk was, regelde en op een goeden voet bracht. Zijn verblijf aldaar was echter niet van langen duur, daar reeds in het volgende jaar besloten werd het kantoor te verlaten, niet om van den handel op Timor aftezien, maar dezen van Amboina of Bauda te doen plaats hebben. Den 18den December 1615 werd door den directeur-generaal Jan Pietersz. Coen, het besluit daartoe genomen, en het schip, de Engel, van Delft naar Solor gezonden, met brieven van Coen aan den gouverneur, om zich met het garnizoen aan boord van den Engel inteschepen, alle amunitie, geschut, koopmauschappen, enz. aan boord te brengen, en het fort Henricus te demolieren en raseren; waarna hij met genoemden bodem zich naar Amboina moest begeven en zich ter beschikking stellen van den commandeur Jan Dirksz. Lam, die van Bantam met eenige schepen naar Amboina was vertrokken, ten einde aldaar eene macht bijeen te brengen en daarmede een aanval op Poeloe Aij te doen ². Na aankomst van de Eugel op Solor, gaf Willem Jansz. onverwijld gevolg aan de van Coen ontvaugen bevelen, en zoodra het fort geslecht was, zeilde hij met den Engel naar Amboina, waar hij zich bij den commandeur Lam vervoegde ³, terwijl de soldaten, van het fort Henricus afkomstig, met eenige Solorezen, die dit eiland vrijwillig hadden verlaten, op Poeloe Aij in bezetting werden gelegd ⁴.

In de maand Juni van 1616 bevond Willem Jansz. zich te Ternate, waar hij de gelegenheid afwachte om naar Bantam en van daar naar het vaderland terug te keeren, daar zijn diensttijd wederom was verstreken. De gouvern. gener. Laurens Reael verneemde echter dat hij nog wel zou over te halen zijn langer in Indië te blijven. "De gouverneur Willem Jansz. — schrijft

¹ Als voren.

² Brief van Coen als voren, van 18 December 1615.

³ Brief van Coen van 10 October 1616.

⁴ Zie over deze verovering de Bijdragen tot de T., L. en Vk van N. I. IIe Deel, 1854, blz. 384 en vlg.

hij aan Coen ¹ — „schijnt ons een bequaem man te wezen om op eenige tochten, principalijk te waeter gebruijkt te mogen worden: derhalven ingevalle U.E. zijn van doen mochte hebben, mij dunckt dat hij met redelijcke verbetering wel in 't lant te houwen zal zijn.“ Doch Willem Jansz., die eenige weken later te Bantam kwam, besloot aan zijn voornemen gevolg te geven, zoodat hij op den 4^{den} November 1616, door den Direct. Gen. aan boord van het schip *Zeelandia* werd geplaatst, om op dien bodem gedurende de reis naar het vaderland de betrekking van opperkoopman waar te nemen. Weldra nam hij de terugreize aan, en kwam op den 30sten Juni 1617 in *Zeeland* aan, waar hij door de Kamer Middelburg, van hunnen bodem uit 's Comp. dienst werd ontslagen.

§ 3. Doch het scheen wel dat het vaderland niet veel aantrekkelijks voor hem bezat; want hij was nog geen twee maanden buiten 's Comp. dienst, of hij werd door de bewindhebbers ter vergadering van den 17^{den} op den 23sten Augustus op voor hem zeer vereerende voorwaarden wederom in haren dienst aangenomen. In de notulen van dien dag lezen wij, dat Willem Jansz. „voor desen gewesen commandeur ² in Solor is aangenomen omme de Comp. als oppercommiss ende coopman te dienen, voor hondert vijftich guldens ter maent; midts dat men hem brieven van recommandatie aen den Gouverneur Generael ende Raden van Indie sal geven om in de eerste vacante plaetse als Vice Gouverneur off als commandeur te water gremployeert te worden; dies dat hij gehouden sal wesen de Comp. vier jaren int landt te dienen, gaen ende keeren daerinne niet gereeckent.“

Een maand te voren, op den 27sten Juli, had de Kamer Amsterdam goedgevonden, hem voor het jaar dat hij op Solor had doorgebracht, veertig guldens per maand boven zijn gagie toe te leggen; terwijl hij tevens werd gemachtigd om de resterende griden, die hem van het schip *Westfriesland* nog te goed kwamen bij de Kamer Enkhuizen te mogen ontvangen ³.

Zoo was Willem Jansz. dan wederom aan den dienst der Comp. verbonden. Hij nam evenwel eerst den 4^{den} Januari 1618 met het schip *Mauritius*, gevoerd door schipper Leendert Jacobsz.

¹ Dec. 5. Aug. 1616.

² Het woord Gouverneur is doorgehaald en Commandeur in de plaats gesteld.

³ Zie de 2. 103.

uit Texel de reis naar Java aan, en kwam op den 22sten Augustus daaraanvolgende voor Bantam ten anker. Het is te bejammeren dat het journaal dezer reis niet meer aanwezig is, daar hij, volgens een schrijven van den 6den October, waarbij hij aan de bewindhebbers zijne aankomst meldt, hen tevens bericht, dat zij op den 31sten Juli op 22° Zbr. een eiland hadden ontdekt en aan land waren geweest; dat eiland lag 240 mijlen Z.Z.O. en N.N.W. van den zuidhoek van straat Soenda ¹. Wellicht had men daarin zoowel omtrent dat eiland als over zijne vroegere reis met het Duijcken eenige meerdere bijzonderheden vernomen.

Weldra werd Willem Jansz. in zijne betrekking overgeplaatst aan boord van het schip 't Wapen van Amsterdam, en door den Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Coen in den Raad geroepen, om dezen met zijne kennis en ervarenheid ter zijde te staan. Toen Coen het noodig achtte in eene algemeene vergadering van alle de aanwezige opperkooplieden, schippers en krijgsofficieren, schriftelijk advijs in te winnen ², wat er ten aanzien van Jakatra — na hetgeen aldaar plaats vond behoorde gedaan te worden, vindt men in de resolutie van laatstgenoemde dagteekening, het door Willem Jansz. gegeven advijs het eerst gemeld, en wel op deze wijze: „Willem Jansz., oppercoopman, tegenwoordich op 't schip 't wapen van Amsterdam, adviseert dat men de plaetse van Jaccatra sal versterken ende het begonnen werck naer gelegentheijt voltrecken.”

Is het in het algemeen waar, zoo als een Hollandsch spreekwoord zegt: goed voorgaan doet wel volgen, dan heeft mogelijk het voorbeeld door Willem Jansz. gegeven, anderen genoopt in denzelfden geest te advisereren en bleek dit de meerderheid uitte-maken.

Willem Jansz. nam deel in alle beraadslagingen, die er in dezen voor de Nederlanders zoo moeielijken tijd, zoo ten aanzien van Jakatra en Bantam, als ten opzichte der Engelschen gevoerd werden. Ook nam hij deel aan het gevecht door Coen op den 2den Jan. 1619 tegen deze laatsten geleverd en vergezelde hij hem naar Amboina, toen er besloten was van daar versterking te halen en Jakatra te ontzetten ³.

Door de gunstige moesson had men eene vrij voorspoedige

¹ Zie dien brief in de reizen der Nederlanders enz. aangehaald blz. 26.

² Resolutien van 31 Augustus, 19 en 22 October 1618.

³ Zie Jhr. de Jonge in zijn meermaalen aangehaald werk, 4e deel, voorrede blz. LXXVII enz.

reis. Te Amboina aangekomen, werd door Coen en den Raad op den 6den Februari besloten, dat de commandeur Willem Jansz. met het schip de Engel naar Banda zou stevenen, met bevel, om, zoo Willem van Antzen — die door den Gouv.-Gener. Rael tot Luitenant-Gouverneur van deze eilanden benoemd was — reeds in Banda gekomen was of voor het vertrek der schepen aldaar aankwam, hem in zijne betrekking te bevestigen, den kapitein Heetveld en anderen, wier diensttijd verstreken was, aflossen en op alles goede order te stellen, volgens de instructie hem door Coen medetegeven, en de Engel met de voorhanden zijnde nooten en soelic te beladen, en zoo spoedig mogelijk terug te zenden. Mocht van Antzen nog niet aangekomen zijn, dan zoude Willem Jansz. als Luitenant-Gouverneur het bewind voeren over de forten Nassau, Belgica en Revenge in de eilanden van Banda ¹.

Nadat de Luitenant-Gouverneur van Antzen te Banda aangekomen was, vervoegde Willem Jansz., die middelerwijl, gedurende zijne afwezigheid, den 23sten Maart tot Raad van Indië was aangesteld ², zich op den 11den Mei weder bij de vloot onder Coen, die zich op de aangewezen plaats, het west-einde van het eiland Madura, bij Mallemans-eiland ophield, om aldaar de schepen te verzamelen. Vervolgens lichtte de vloot het anker en verscheen den 23sten Mei voor Japara; 400 man werden uit de schepen aan land gezonden om zich van deze plaats meester te maken, en hoewel zij vrij wel versterkt was, werd zij echter stormenderhand ingenomen en verbrand ³.

Hoe de vloot weinige dagen later voor Jakatra verscheen, het fort ontzet en de stad veroverd werd, hieromtrent verwijzen wij den lezer naar den aangehaalden brief van Coen, welke ook in het werk van den heer de Jonge is opgenomen ⁴.

Op het gerucht dat Coen met versterking uit de Molukken voor Jakatra in aantocht was, waren de Engelsche schepen onder zeil gegaan: ten einde eenige zekerheid te hebben welke koers door hen was genomen, werd het jacht 't Hert naar de Straat Soenda gezonden, met last de eilanden en de geheele kust

¹ De instructie en de twee commissien zijn van den 7 Februari.

² Met hem werden tot deze betrekking benoemd Pieter de Carpentier, Arent Martza, en Andries Soury.

³ Brief van Coen aan de Bewindh van 3 Aug. 1619

⁴ Z. h. 1° IVe deel, blz. 177.

wel te onderzoeken en berichten omtrent hen in te winnen.¹ Het gevolg hiervan was dat men te weten kwam, dat de Engelsche vloot, bestaande uit elf schepen, den 2den Juni van Poeloe Bessie, in Straat Soenda, waren vertrokken en om de west zeewaarts geloopt waren, 't geen bevestigd werd door een volk van de Swarte Leeuw², die van de Engelschen was weggeloopt, en die men aan de Waterplaats had gevonden.

Hoewel Coen en de Raad het ondienstig achtten de Engelschen te gaan opzoeken en slag te leveren, maar in de eerste plaats zijne scheepsmacht dienstbaar te maken aan de bescherming van de belangen der Comp. op de kust van Java en tot bevordering van den handel op onderscheidene kantoren van Indië³, sloot dit echter niet uit, dat de bevelhebbers der schepen in last kregen hunne vijanden zooveel mogelijk afbreuk te doen.

Waren er reeds drie schepen naar de Maleische kust vertrokken, in den Raad van Indië, van 18 September, werd besloten, om zes schepen: 't Wapen van Zeeland, Nieuw Zeeland, Haerlem, de Engelsche Sterre, het Postpaert en de Neptunus, onder het bevel van den commandeur Willem Jansz. naar de westkust van Sumatra, zoo naar Tikoe, Priaman als Atjih te zenden „omme den handel in die kwartieren te bevorderen, en omme op de Engelsche eenige advantagie te soecken, tot revengie van geleden schade, verseeckeringe van den Staet der Generale Comp., maer insonderheijt om het boos en groot voornemen der Engelsche tegen den staet te breecken en prevenieren⁴.“

Den 1sten October zeilde Willem Jansz. met de schepen onder zijn bevel uit Straat Soenda naar de westkust van Sumatra; bij zijne komst te Kota tengah vernam hij dat er vier Engelsche schepen voor Tikoe lagen; zonder verzuim werd de reis langs de kust om de noord voortgezet, en op den 11den October nabij genoemde plaats komende, vond hij de schepen de Dragon, de Beer, de Expeditie en de Rose, „waer op bij d'onsen⁵ geresolveert wierde haer datel. twee ende twee te aborderen. De son was tegen den avondt maer omtrent 1½ ure hoog, doen bij den anderen quamen. De commandeur Willem Jansz. smect datel.

¹ Als voren blz. 181.

² Dit schip was den Engelschen door list in handen gevallen. Brief van Coen, als voren, van 13 Januari 1619, blz. 117—119.

³ De Jonge, IVe deel: als voren blz. CXVIII.

⁴ Brief van Coen, als voren, van 22 Januari 1620, als voren blz. 194.

⁵ Als voren bl. 194.

met het Wapen van Zelandt den groten Dragon op de wintveringh aen boort. Het schip Haerlem ¹ leijd hem aen d'ander zijde op den hals aen boort ende hebben aldus seer geweldig met groff geschut ende musquetten tegen malcanderen gevochten. Nieuw Zeelandt was geordonneert met de Neptunus den Beer te aborderen, dan alsoo den Dragon (de Beer?) vol peper geladen wesende, dien selven dach van de zijnen t' seewert gelopen was ende Nieuw Zeelandt d'aborderinghe niet seer sochte, resolveerde de Neptunus ende de Engelse Sterre den Beer te aborderen, doch alsoo den Dragon overwonnen wierd, eer deze schepen bij malcanderen quamen, gaven de schepen den Beer, d'Expeditie ende de Rose haer mede op, ende dat sonder 't geweld van d'onse te verwachten. 't Wapen van Zelandt ende Haerlem schaers een ure tegen den Dragon gevochten hebbende, geraeckte de brant in de gallerije van de Dragon, waarover de Engelschen haer schip abandonneerden ende in Haerlem overliepen, bidde om hyls-genade, doch wierden weder overgejaecht om de brant eerst te nytten. Aldus zijn de voorschr. vier schepen door Giodts genade overwonnen, daerdoor wy hopen het desseyu van d'Engelsen soo lange vertroocken worden sal, dat tyt sullen hebben omme onsen staet noch meer ende beter tegen aller geweld te verseecken. De voorschr. Dragon hadde op 180 zeer cjoecke mannen, te weten 150 van sijn eygen volck, ende 30 van d'andere schepen die den Dragon t' see hadde geholpen; was gemonteert met 30 stücken geschut. In dien stryt synder van d'Engelsen 30 mannen doot gebleven, d'overste Commandeur Banner is doodelyck gequest, van d'onse hebben wy verioeren vyff mannen. Het schip Haerlem is in zyn spiegel gelycke water alsoo getreft, dat het weynich gescheit heeft oft soude aen des Dragons syde gesoncken hebben, alsoo op het garniering vyff voeten waters stonden eer het gewaer werden."

Ziedaar de uitslag van een geveent, waarin het meerendeel der bevelhebbers toonden dat zy den vyand wel durfden onder de oogen te zien, en waardoor aan hen een gevoelig verlies werd toegebracht ².

Al het volk van de vier schepen, waaronder nog eenige Engelschen, die op het van hem genomen schip de Sterre waren,

¹ Hierover voerde het bevel de Schipper Willem Jansz van Amersfoort Zie hierachter

² Ook de drie schepen, naar de Maatschappij is genoemd, welke vanden twee kragtichste schepen genomen

ongeveer 300 in getal, werden te Tikoe aan land gezet, terwijl hun op hun verzoek het schip de Rose werd teruggegeven, met eenige provisie „om van daer elders bij de hare te mogen vertrecken“; de andere drie werden door de onzen bemand en kwamen met de Hollandsche schepen weinig tijds daarna voor Jakatra ten anker.

Ter belooning van het heldhaftig gedrag van den Commandeur Willem Jansz. vereerden Gouverneur-Generaal en Raad van Indië, bij resolutie van den 20sten December 1619, hem met een gouden ketting ter waarde van duizend gulden; ook de overige schippers, kooplieden, die zich tegenover den vijand goed hadden gekweten, werden beloond ¹.

§ 4. De vijandelijkheden tegen de Engelschen werden eerlang geschorst, ten gevolge der bekomen tijding, op den 27sten Maart 1620 met de Bull uit Engeland ontvangen, waarbij men vernam dat de Nederlandsche Comp^o. in Europa met die der Engelschen een verbond hadden gesloten ². Bij een der artikelen van dat verdrag werd bepaald, dat er zoude worden ingesteld een Raad van Defentie bestaande uit vier leden van elke partij, ter wier beschikking zoude worden gesteld een getal van twintig schepen, en die bestemd waren alle bescherming aan den handel te verleenen.

Hoe weinig Coen ook hiermede was ingenomen, werd echter aan den bekomen last voldaan, en werd er reeds op den 28sten Mei, door den gecombineerden Raad besloten, tot het afzenden van eene vloot van tien kloeke schepen naar de wateren van Japan en van daar naar Manilha, ter bescherming van den handel en om aan den vijand afbreuk te doen.

De Hollandsche schepen, die tot deze expeditie zouden worden bestemd, waren Haerlem, de Hope, Nieuw Bantam en de Trouw; als vijfde schip zou de Eugel of St. Michiel volgen; de Engelsche schepen waren: de Elisabeth, de Bull, de Engelsche Hope, de Engelsche Swaen en de Paltsgraef.

Volgens het gesloten verdrag zouden de Engelschen de vlag voeren. Hoe grievend dit voor onze zeelieden moest zijn, zal men kunnen nagaan, wanneer, zooals hier, een schipper boven een commandeur, die tevens Raad van Indië was, werd ge-

¹ Zie W. J. van Amerfoort hier achter.

² Zie hierover uitvoerig Jhr. de Jonge blz. CXIX enz.

steld. Hoe Coen er over dacht, kan blijken, waar hij schrijft 1: „Volgens accoort door U.E. gemaect sullen d'Engelsen geduyrende voorschr. voyage de vlagge op de groote stenge voeren ende d'ouse op de voorstenge. Een schipper Robbert Adams genaemt, hebben d'Engelsen als opperhoofst over haer vijf schepen ende als Admirael van de Vloote gestelt. Ende wij als commandeur van onse vijf schepen ende als Vice-Admirael van de Vloote den E. Willem Janssen, Raedt van Indien, *in vougén dat minder meerder Commanderen sal, welck niet wel en past.* d'Engelse schepen sijn groot, schoon ende wel gemonteert, maer liever souden d'onse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen, dan met de voorschr. treffelijke vloote van hun schepen, ende gelooven oock dat se den vijandt misschien meerder affbreuck souden doen; want d'ouse d'Engelse sooveel als ons eijgen volck niet mogen vertrouwen.

Een gedeelte der genoemde schepen vertrok den 11den Mei vooraf naar Japan om aldaar op de kust en bijgelegen vauwwaters te kruisen; de overigen volgden ruim veertien dagen later. Volgens de instructie, aan de vlootvoogden medegegeven, moest de vloot in Firando zich verzamelen; omtrent Januari 1621 van daar naar Manilha zeilen, zoo tot afbreuk van de Spanjaarden, als om de Chinesche jonken te beletten die baai in te loopen, maar te trachten hen te bewegen met huune ladingen naar Jakatra te zeilen; op welke wijze dit het best kon geschieden, werd aan hun beleid overgelaten. De vloot zou verder tot het einde van Juni voor die baai zich ophouden, of zooveel langer als noodig werd geacht, al zou de vloot daarna Japan niet meer kunnen bezeilen, in welk geval men naar Patani kon loopen, om van daar naar Java terug te keeren. Verder worden daarin nog bepalingen gemaakt, uit welke personen de scheepsraad zou bestaan en hoe er gehandeld moest worden met de veroverde schepen en de daarin gevonden wordende goederen. Nog werd vastgesteld, dat, zoetra de vloot voor de baai van Manilha verscheen, ter voorkoming, zooveel mogelijk van verscillen, eenige Nederlanders op de Engelsche, en omgekeerd eenige Engelschen op de Nederlandsche schepen moesten worden geplaatst, omme te registreeren al sulcke goederen als b.ij d'een off d'ander veroverd ende overgenomen zoude mogen worden 2.

1 Brief van Coen aan de bewindhebbers van 31 Juli 1620.

2 Jakatra den 13den Juni 1620.

Behalve deze instructie was Willem Jansz. nog van eene particuliere voorzien, die met hetgeen er in voorkomt betreffende ons kantoor te Firando en eenige daarop betrekking hebbende zaken, nog het volgende bevat: „UE. zij gerecommandeert met d'Engelschen natie goede vruintschap ende eenicheyt te houden ende haerlieden (soo iemant in noot geraeckte) na uysterste vermogen t' assisteren. Doch sult oock goede sorge dragen, dat de gerechticheijt van de Compe., haer eer ende reputatie niet vercort worde. Gelyck mede dat d'Engelschen UE. noch d'onse in geenige saecke ende vercloecken; het gemeene spreekwoort *weest trouw ende vertrouwt niemant*, sult alsoo niet verstaen als of d'Engelschen niet souden mogen vertrouwen, maer brengt mede dat men altoos trouw moet wesen ende niemant dan met een groot ommesien ende goede circospectie vertrouwen sal. Alle questien ende querellen sullen UE. na uytterste vermoghen vermijden, ende insonderheijt voorcomen, dat door d'ouse geen redenen van misnoegen aen d'Engelschen gegeven worden, ende datter van onse syde geen feijl tegens t'accoort door de Heeren Maijores met d'Engelschen gemaect, begaen worden ¹.”

De uitslag dezer expeditie liet veel te wenschen over; wel werd de baai van Manilha gedurende eenige maanden ingesloten, op de kust van China en Japan gekruist en naar meer verwijderde punten eenige schepen gezonden; wel werden eenige jonken genomen, waarvan de waarde, voor het aandeel onzer schepen, slechts f 63817--10—4 bedroeg, zoodat gelyk Willem Jansz. schreef ², „men merckelijck siet dat de Chinezen verarmen;” maar daarentegen was het zilverschip van Nieuw Spanje naar Manilha bestemd, niet in hunne handen gevallen. Op den 26sten Juni 1620 hadden drie hunner schepen, de St. Michiel, de Swaen en de Expeditie onder het eiland Tandaija, wel schutgevaarte met dat galjoen gehouden, en was de hoop verlevendigd dat zij het zouden vermeesteren, had niet een plotseling opgekomen storm de schepen uit elkander doen stuiven, niet zonder gevaar op om de kust van dit eiland te stranden; de St. Michiel bleef echter in den storm, want men vernam sedert niets meer van dezen bodem, en daar men ook van het galjoen evenmin iets vernam, geloofde men dat ook dat schip den storm niet ontkomen was. De Swaen en de Expeditie kwamen eindelijk nog

¹ Datum als voren.

² Firando, aan den Gouvern.-Generaal, 12 October 1621.

in de baai van Firando, doch laatstgenoemd schip sloeg door harden wind om en ging mede voor de vloot verloren; de overige schepen waren op den 9den Juli 1621 allen in de baai van Firando.

Onder de redenen, die opgegeven worden voor den minder gunstigen afloop dezer expeditie, wees men op de mindere bezeildheid der groote schepen, zoo dat de Portugeesche navetten hun meestal konden ontzeilen, en oordeelde men dat welbezeilde fluiten met lijzeilen van beteren dienst zouden geweest zijn ¹. Een andere reden lag hierin dat sommige schippers weinig ontzag onder hun volk hadden; vooral was dit het geval op de Engelsche schepen; in zijn aangehaalde brief schrijft Willem Jansz. o. a.: „de Engelschen hebben geen gebiet over hun volck, soo dat het in de twee laetste joncken ² al wat groff is toegegaen, daer den admirael Adams autheur van is, blijkende bij nevensgaende attestatie.“

In sterker bewoordingen liet Jacques Le Febvre, die het bevel voerde over het schip de Trouw, zich hierover uit ³, die o. a. mededeelt, dat men sedert het verblijf voor Manilha „vier Chineesche joncken ontrent ende voor de bay (had) veroverd, van dewelke de twee principale joncken seer onordentelijk ende schandelijk geplondert sijn, eer men tot lossinge van deselve voor de twee Comp. condon geraecken. De faute daervan is eerst bij de overhoofden gecommitteert, die d'ordre ende resolutie op 't aenhaelen van deselve geraempt eerst gebroocken ende gevijoleert hebben; 't is wel afftemeten wat daerop bij 't gemeene volck gevoelt is, jae 't quam soo verde, dat de merckt op 't hoogste was ende geschapen stoudt groote revolte en de bloetstortingen tusschen beide natien ontstaen soude hebben, 't verreck van de cust heeft 't selve gecessert.“

Schreef de Gouv.-Gen. Coen in zijnen brief aan de zeventienen van den 31sten Juli 1620, hierboven aangehaald ⁴: „Liever souden d'onse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen dan met de voorschr. treffelijke vloote van tien schepen, ende geloven oock datse den vijandt misschien meerder afbreuck souden doen, want d'onse d'Engelse sooveel als ons

¹ Brief van de Raden van Ind. Dadel en Carpentier aan Bewindhebbers, van 8 Maart 1621

² Voor de baai van Manilha veroverd

³ Aan den Gouvern.-Gener. Coen, Firando 14 October 1621

⁴ Blz 317.

eijgen volck niet mogen vertrouwen:” Le Febvre was van hetzelfde gevoelen, waar hij in zijn genoemden brief vervolgt: „Twaere te wenschen den tocht bij onse schepen alleene mochte volvoerd werden, vermits nu altijts een achterdeure open moeten houden, alsoo d’Engelsen wel dorven openbaerlijk te seggen, sij luiden niet aengenomen sijn om ten oorloge gebruijkt te worden, ende niet begeeren voor een ander te steelen *liever tegen ons als den Spuengiaert vechten willen*. Sij hebben geen gouverne over haer volck, doen geen ofte weijnich justitie aen misbruijcken, een ider doet schier wat hij wil, bethoonen haer seer traech ende onwillich in’t besichtigen van den vijandt voor Cavita ¹, maer extra ordinaris vlijtich ende rap in ’t plunderen van de Chinese joncken, dat met oogluijkinge van haer overhooffden geschiet, die daernaer hen portie van ’t volck wel weten te krijgen, dat alles tot groote nadeel van d’onse streckt. Invougen hier inne by hunne principalen beter ordre dient gestelt, ende d’overhooffden van haer schepen, waerop sij haer quanswijs beroepen, met soodanige artijckelen als d’onse te versien; opdat het volck in beter disciplina, gelijk sulcx onder een vloote vereijst, gehouden mach werden, ende de misbruijkers naer behooren souder simulatie gestraft worden.”

Met het oog op dit een en ander zal het wel geen verder betoog behoeven, waardoor het kwam dat de expeditie zoo weinig goede vruchten voor de beide Compagniën had afgeworpen.

Intusschen was er in den Raad van Defentie besloten om audermaal een tocht naar Manilha te ondernemen; als admiraal zou nu de vlag worden gevoerd door Willem Jansz., die van vice-admiraal door Robert Adams. Met de schepen Muijden en Peppercorn, die tevens ter versterking van de vloot naar Japan vertrokken, kwam deze tijding op den 5den en 6den Augustus 1621 te Firando. Dientengevolge werd Willem Jansz. op den 19den daaraanvolgende als admiraal van de vloot, met de gebruikelijke eerbewijzingen geïnstalleerd en tevens door hem bevel gegeven de schepen van het benoodigde te voorzien en zeevaardig te maken.

Het scheen eerst twijfelachtig of de Engelschen wel genegen waren aan dezen tweeden Manilhaschen tocht deel te nemen, doch tegen het gemeen gevoelen had dit toch plaats. Dat de onzen gewenscht hadden dat zij zich hadden teruggehouden, leest men in

---

¹ In de baai van Manilha.

ieder woord van den aangehaalden brief van Le Febvre. Volgens besluit van den scheepsraad vertrokken Muijden en Peppercorn op den 28sten October 1621 vooraf naar Chincheo, om aldaar op de jonken te kruisen, die met het begin van den moesson naar Manilha varen; doch daar zij het door het ruwe weder op de kust niet langer konden houden, liepen zij over naar de Philippijnen om zich aldaar bij de vlag te voegen.

De schepen Bantam, de Trouw, Haerlem, de Hoop, de Engelsche Swaen, de Paltsgraef, de Elizabeth en de Bull, vertrokken den 3^{den} December uit de baai van Firando rechtstreeks naar Manilha. Zoodra deze schepen op de kust van Luçon verscheen, werd er bij Pangasinaon een rijk geladene Chineesche jonk genomen, die het vorige jaar uit vrees voor den vijand overgebleven was. Bij de komst voor de baai van Manilha werden er nog eenige genomen, waarna de baai ingesloten werd. Eenige andere, voor Manilha bestemd, en die benoorden de baai waren, werden door de Spanjaarden gewaarschuwd; zij liepen toen bezuiden de baai, losten daar hunne lading die in kleine sampans naar Manilha gebracht werden. Deze buit ontging de vloot, gedeeltelijk door verzuim, daar zij gewaarschuwd waren, want toen eenige schepen om de zuid langs de kust werden gezonden, vonden zij op verschillende plaatsen zes groote jonken, die echter reeds gelost en nu met brandhout werden geladen; met een aantal kleinere jonken liet de vlootvoogd ze allen verbranden. In het laatst van Mei 1622 werd de Trouw, de Hope, de Bull en de Paltsgraef naar Macao gezonden, waar zij een Portugeesch fregat, met zijde geladen en naar Manilha bestemd, namen, waarna deze schepen naar Firando vertrokken. De overige schepen verlieten de baai van Manilha in het begin van Juni; in Juli waren alle tot de vloot behorende schepen in Firando terug; de laatstgenoemde schepen hadden nog twee jonken genomen, doch belangrijke waarde werd er niet in gevonden². De uitslag van dezen tocht was gunstiger dan de eerste; het aandeel der verkregen buit voor de Nederl. Comp. bedroeg *f* 262912-12-5.

Ook werd ditmaal de orde beter gehandhaafd. „Desen tocht — schrijft Coen¹ — is redelijken vredich gegaen, 't schijnt dat 't eene mes 't andere in de schede gehouden heeft; d'eerste

¹ Brief van Coen aan de 17^{den}, aan boord van de *Mauritius* voor St. Helena, den 20 Juni 1623.

² Als voren.

reijs dreeff d'een d'ander met geweld uijt de jonken. In Firando wapende hun d'een tegen d'ander, vochten niet weinich, ende eenige bleven doodt, waerop den Raedt elck over de sijne recht deedt, maer dese reijs is 't Godt loff beter gegaen ^{1.}”

Tot een derden tocht naar Manilha waren echter de Engelschen niet genegen, zoodat Willem Jansz. gelast werd, om wanneer zij van de Engelschen gescheiden waren, zich met zijne schepen ten spoedigste naar de Piscadores te begeven en zich te vereenigen met die, welke onder den commandeur Cornelis Reijersz. aldaar aanwezig waren, om dan gezamenlijk den handel der Chinezen op Manilha te verhinderen en die voor de Nederl. Comp. te verzekeren, op eene wijze als dit met de order en instructie met elkander zouden overeenkomen. Na de vereeniging der schepen moest de commandeur Reijersz. zijne vlag inhalen, en het bevel over alle schepen door Willem Jansz. doen voeren ^{2.}

Ingevolge dezen last vertrok Willem Jansz. den 18^{den} September 1622 uit Japan naar Pehoe. Door een hevigen storm op den 25sten daaraanvolgende, verkeerden zijne schepen in groot gevaar; Bantam, de Trouw en Cleijn Tholen, liepen, na belangrijke schade aan romp en tuig te hebben geleden, naar Firando terug. St. Cruz. bleef achter, en was vermoedelijk in den storm gebleven. Na de schade zooveel mogelijk hersteld te hebben, liepen deze schepen in het laatst van October en begin van November andermaal in zee; doch waren niet veel gelukkiger; door onstuimig weder raakten zij van elkander en vervielen beneden de Piscadores, en daar ze het niet konden opwerken en reeds vele ankers en touwen hadden verloren, liepen zij achtereenvolgens naar Batavia, waar de een na de ander aankwam. Deze uitslag trof Coen zeer; want daar hem aan het bekomen van den Chineeschen handel zooveel gelegen lag, had hij op de vereeniging der schepen van Willem Jansz. en Reijersz. gerekend, om daarin te zullen slagen; „d'oorsaecke dat alle dese schepen tot groot nadeel van de Comp. soo misdreven sijn — schrijft hij ³ — verstaen wij bij te comen, vermits de custe van China van d'onse noch niet wel bekendt sijnde, te

¹ In zijn hiervoren aangehaalden brief.

² De commandeur Reijers was reeds in de maand April 1622, met 16 schepen bemand met 1300 koppes naar Macao en de Chineesche kust gezonden; zijne verrichtingen aldaar behooren niet tot ons onderwerp.

³ Brief als voren.

seer geschout wert. Lanx de wal loopt de stroom heen en weder, daer sijn veel schone havens, ende hoe hert dat het in see oock waerijt, is 't gemeenlijk onder den wal (gelijk Haerlem bevondt) vrij wat luwer, de Chinesen connen t'geheele jaer door lanx de wal heen en weder comen; mettertijt sullen d'onnen mede beter leeren. Ondertusschen is deze vloot in dier vougen van den commandeur Reijersz. gesepareert gebleven, welck om verscheijden consideratien seer qualijck comt; insonderheijt vermits apparent is, (dewijle de macht van den commandeur Reijersz. gelijk voren geseijt is, seer verdeelt ende vele ongevallen overcomen was) dat den vijandt daer door 't vaerwater van Macao op Manilha vrij gecregen sullen hebben; of het de Chinesen mede al beleth sal werden, sal den tijdt leeren."

Willem Jansz nam na zijne terugkomst te Batavia weder zitting in den Raad van Indië, en hoewel hij waarschijnlijk eerst het voornemen heeft gehad naar het vaderland terug te keeren ¹, kwam hij daarvan terug, want in de resolutie van Gouvern. Gen. en Raad van den 2den Januari 1623 leest men: "Item alsoo den verbonden tijt van d'Heer Willem Jansz. volgens d'acte van zijne aenneminge ten vollen geexpireert is, ende zijne Ed. genegen is, noch langer in Comp^e dienst te continueren, is goetgevonden, vermits de bequaemheijt ende suffisance sijns persons, dat men zijn Ed. de novo voor drie jaren à twee honderd vijftich guldens ter maent zal aannemen, omme als Raedt van Indien, ende wanneer der eenige bijzondere exploicten ter zee voorvallen, als Admirael over de vloote gebruickt te worden, den tijt innegaende van primo deser ende staende gagie tot huys toe."

§ 5. Tot in de maand October van dit jaar nam hij deel aan de werkzaamheden der Hooge tafel, toen hij tot andere werkzaamheden werd bestemd, en wel om den Gouverneur Martinus Souck, die zich op eenige zaken moest verantwoorden en te dien einde van Banda was ontboden, te vervangen ². Het schijnt dat vooral zijn kostbaar bestuur daartoe aanleiding had gegeven; zoo schreef Coen reeds aan de Bewindhebbers in

¹ I ghene op desen tocht naar Manilha — gepasseert is, zal I'E van den Heer Admirael W. J. die naer costy met dese schepen vertreckt, in 't breede cinnen verstaen Brief van Jacques Le F. 20 Febr. aan de Bewindhebbers, van 24 December 1622

² Isaac de Bruyne was van Amboina met den titel van President gezonden om by afwezigheid van Souck het bewind te voeren.

reijs dreeff d'een d'ander met geweld uijt de jonken. In Firando wapende hun d'een tegen d'ander, vochten niet weinich, ende eenige bleven doodt, waerop den Raedt elck over de sijne recht deedt, maer dese reijs is 't Godt loff beter gegaen ^{1.}

Tot een derden tocht naar Manilha waren echter de Engelschen niet genegen, zoodat Willem Jansz. gelast werd, om wanneer zij van de Engelschen gescheiden waren, zich met zijne schepen ten spoedigste naar de Piscadores te begeven en zich te vereenigen met die, welke onder den commandeur Cornelis Reijersz. aldaar aanwezig waren, om dan gezamenlijk den handel der Chinezen op Manilha te verhinderen en die voor de Nederl. Comp. te verzekeren, op eene wijze als dit met de order en instructie met elkander zouden overeenkomen. Na de vereeniging der schepen moest de commandeur Reijersz. zijne vlag inhalen, en het bevel over alle schepen door Willem Jansz. doen voeren ^{2.}

Ingevolge dezen last vertrok Willem Jansz. den 18den September 1622 uit Japan naar Pehoe. Door een hevigen storm op den 25sten daaraanvolgende, verkeerden zijne schepen in groot gevaar; Bantam, de Trouw en Cleijn Tholen, liepen, na belangrijke schade aan romp en tuig te hebben geleden, naar Firando terug. St. Cruz. bleef achter, en was vermoedelijk in den storm gebleven. Na de schade zooveel mogelijk hersteld te hebben, liepen deze schepen in het laatst van October en begin van November andermaal in zee; doch waren niet veel gelukkiger; door onstuimig weder raakten zij van elkander en vervielen beneden de Piscadores, en daar ze het niet konden opwerken en reeds vele ankers en touwen hadden verloren, liepen zij achtereenvolgens naar Batavia, waar de een na de ander aankwam. Deze uitslag trof Coen zeer; want daar hem aan het bekomen van den Chineeschen handel zooveel gelegen lag, had hij op de vereeniging der schepen van Willem Jansz. en Reijersz. gerekend, om daarin te zullen slagen; „d'oorsaecke dat alle dese schepen tot groot nadeel van de Comp. soo misdreven sijn — schrijft hij ³ — verstaen wij bij te comen, vermits de custe van China van d'onse noch niet wel bekendt sijnde, te

¹ In zijn hiervoren aangehaalden brief.

² De commandeur Reijers was reeds in de maand April 1622, met 16 schepen bemand met 1300 koppes naar Macao en de Chineesche kust gezonden; zijne verrichtingen aldaar behooren niet tot ons onderwerp.

³ Brief als voren.

seer geschout wert. Lanx de wal loopt de stroom heen en weder; daer sijn veel schone havens, ende hoe hert dat het in see oock waeijt, is 't gemeenlijk onder den wal (gelijk Haerlem bevondt) vrij wat luwer, de Chinesen connen t'geheele jaer door lanx de wal heen en weder comen; mettertijt sullen d'onnen mede beter leeren. Oudertusschen is deze vloot in dier vougen van den commandeur Reijersz. gesepareert gebleven, welck om verscheijden consideratien seer qualijk comt; insonderheijt vermits apparent is, (dewijle de macht van den commandeur Reijersz. gelijk voren geseijt is, seer verdeelt ende vele ongevallen overcomen was) dat den vijandt daer door 't vaerwater van Macao op Manilha vrij gecregen sullen hebben; of het de Chinesen mede al beleth sal werden, sal den tijdt leeren."

Willem Jansz nam na zijne terugkomst te Batavia weder zitting in den Raad van Indië, en hoewel hij waarschijnlijk eerst het voornemen heeft gehad naar het vaderland terug te keeren ¹, kwam hij daarvan terug, want in de resolutie van Gouvern. Gen. en Raad van den 2den Januari 1623 leest men: "Item alsoo den verbonden tijt van d'Heer Willem Jansz. volgens d'acte van zijne aenneminge ten vollen geexpireert is, ende zijne Ed. genegen is, noch langer in Comp^e dienst te continueren, is goetgevonden, vermits de bequaemheijt ende suffisance sijns persoons, dat men zijn Ed. de novo voor drie jaren à twee honderd vijftich guldens ter maent zal aannemen, omme als Raedt van Indien, ende wanneer der eenige bijzondere exploicten ter zee voorvallen, als Admirael over de vloote gebruickt te worden, den tijt innegaende van primo deser ende staende gagie tot huys toe."

§ 5. Tot in de maand October van dit jaar nam hij deel aan de werkzaamheden der Hooge tafel, toen hij tot andere werkzaamheden werd bestemd, en wel om den Gouverneur Martinus Sonck, die zich op eeuwige zaken moest vernutwoorden en te dien einde van Banda was onthoden, te vervangen ². Het schijnt dat vooral zijn kostbaar bestuur daartoe aanleiding had gegeven; zoo schreef Coen reeds aan de Bewindhebbers in

¹ I ghene op desen tocht naar Manilha -- gepasseert is, zal l'E van den Heer Admirael W. J. die naer costy met dese schepen vertreckt, in 't breede conuen verstaen. Brief van Jacques Le F. 20 Febr. aan de Bewindhebbers, van 24 December 1622.

² Isaack de Bruyne was van Amboina met den titel van President gezonden om by afwezigheid van Sonck het bewind te voeren.

zijn meergenoemden brief van 20 Juni 1623: „Voor de taeffel van den Gouverneur Sonck wert in rekening gebracht f 31 ende voor 't geheele garnisoen van Banda f 45 $\cup$: hoe dit toegaet verstaen ick niet. Hoe seer de goede mesnage gerecommandeert hebbe, conuen de Heeren per copie van onse advijsen sien. T'is verre van daer dat ijemant om spaersaem te mesnageren de gewaende reputatie vercorten soude; elck verheucht hem als occasie om veel te spenderen becomt. Dese occasie wert niet vermijdt maer gesocht; want die meest spendeert te beter voor een groot meester aengesien wert, dewijl hierinne eer ende glorie geschept wert, ende met rechte, na de gemeene loop van de werelt, voor een neuswijs, sot, gierigaert off andersins veroordeelt soude mogen werden, die hem onderstonde tegen de gemeene opinie te stellen; wie isser die sulcx soude derven doen! enz.”

Sonck schijnt zich echter te hebben kunnen verantwoorden, zoodat hij weder naar zijn gouvernement moest vertrekken, doch hij was er niet toe genegen en verzocht daarvan verschoond te blijven. Men besloot daarop om „met geene onwillige personen den dienst van de Comp^e te verachten, de saecke hier bij te laeten berusten.” Met eenparigheid van stemmen werd Willem Jansz. als gouverneur benoemd en vertrok hij met het jacht Woerden naar Banda, gelijk blijkt uit de resolutie van den Gouv.-Gen. en R. v. I. van 22 October 1623.

Dat de zaken op Bauda — ook na het vertrek van Sonck — in een toestand verkeerden die een spoedig herstel noodzakelijk maakte, blijkt ons uit de genoemde resolutie, waarin onder anderen wordt gezegd, „dat de heer Generael op gisteren avondt geïnformeert geweest is, van verscheijde desordres ende grove faulten die onder de principaele hoofden aldaer desolutelijck gepleecht ende begaen worden;” terwijl in de memorie, die aan Willem Jansz. werd medegegeven, wordt te kennen gegeven, „dat den President de Bruijue, alle de cooplieden ende andere officieren van de meeste tot de minste, een ergerlijck ende gedebaucheert leven souden leijden, waarover hooch nodich geacht hebben om tijtelijck tegens disordres ende nalaeticheijt van onse ordre te voorsien, U^E. met volcomen macht ende autoriteijt derwaerts te committeren.” Ten einde hem met goeden raad bij te staan, waren op denzelfden dag dat hij tot gouverneur werd benoemd, de opperkooplieden Jan Jansz. Vischer en Geraerd Velincx verkozen om met hem naar Banda te ver-

trekken, welk vertrek reeds den volgenden dag, den 24sten October, plaats had. Hij deed op zijne reis Grissée aan, waar hij den 8sten November aankwam, jonge koeien en padi kocht en den 16den de reis naar Amboina voortzette; op den 2den December liet het jacht Woerden het anker voor het kasteel vallen. Na hier een 20 lasten rijst gelost te hebben, werd op den 6den des avonds het anker gelicht, koers op Bauda gesteld, waar men den 9den aankwam. Twee dagen later nam Willem Jansz. van den President de Bruijne het gouvernement over, terwijl op denzelfden en eenige volgende dagen zijne commissie aan de bevolking der verschillende eilanden, onder Banda behoorende, werd voorgelezen.

Van dit tijdstip begon de gouverneur bezuinigingen in te voeren ¹, de kultuur te bevorderen, school en kerk op een vasten voet te brengen, het recht te handhaven enz., waarmee hij gedurende ruim drie jaren zich onafgebroken bezig hield. In de aan hem inedegegeven memorie komt betreffende de kultuur het volgende voor: „Draecht sonderlinge sorge dat de bosschen in percken ende onder 't volck behoorlijk uijtgegeven ende schoon gehouden werden; geeff se uijt hij maniere van leuen, op dezelve conditie gelijk hier op Batavia geschiet, gelijk U.E. uijt nevensgaende extract van leeninge sien sult ².“

Naar aanleiding hiervan schreef hij reeds aan de Hooge Regeering den 11den April 1624: „Op Nera hebben mede 5 percken uijtgedeelt, vermits niet verpacht conde worden, sal nu jaerlijcx opbrengen 60 real. wel te verstaen de fruijtboomen enz.; aengaende de verdeeling van de percken op Lonthoor zijn in 14 affigedeelt, zijn ontrent voor 400 sielen ³, d'overgeblevene aen d'oostzijde can noch niet verdeelt werden, vermidts 't hoog geberchte ende moet van langer hant geschieden.“ Een jaar later, op den 9den September, kon hij reeds schrijven: „De

¹ In hunnen Algemeenen brief aan de 17en schreven G. G. en R. den 25 October 1625 reeds: 't voorleden jaar hebben UE verstaen hoe Banda 1625 boven alle winst noch 50 ∪ R. ten achteren quam; maer onse stricte ordre ende hooge recommandatie, mitagaders de sochvaldige message van den Gouverneur W. J. hebben sodert soo veel te wege gebracht, dat Banda A. 1624 boven alle lasten ontrent 24 ∪ R. overwinst inbrengt.

² Op welke wijze dit geschiedde kan men nazien in het werk van Mr. de Jonck, de deel, blz 228 en 229 de noot.

³ In zyn Journaal leest men op 1 April 1624. Adij Primo, Maendach sijn op Lonthoor een diversecke burgers voor 1081 sielen 31 parcken uijtgegeven.

plecken (perken) in de eijlanden Banda zijn meest verdeelt, uijtgesondert in 't geberchte, soo op Poulourons (Poeloe Run) als andersints."

Hij nam de kultuur-aangelegenheden zeer ter harte, zoo zelfs dat hij aan de overkomende Chinezen de gelegenheid verschafte, zich daarmede bezig te houden. "Eenige der Chinezen met Amsterdam gekomen, hebben partij clappusboomen vergunt om towack te twijfferen, daer verhoope wel bij vaeren zullen; de reste, te weten 81 alsmede eenige Borgerije zijn op Ourij om aldaer de vruchten te innen ende aen te cultiveren ende planten; verhoopende haer daer wel bij bevinden zullen ¹."

Uit het hier medegedeelde, en dat wij met andere aauhalingen uit zijne brieven of uit het door hem aangehouden journaal zouden kunnen vermeederen, blijkt ons ten duidlijkste dat Valentijn zich vergist, als hij van Dr. Pieter Vlack, zijn opvolger in het bestuur van Banda, zegt ²: "Hij is 't geweest, die *allereerst* de perken of stukken lands bij kleine perceelen uitgedeelt, de straten afgeroijd, den Raad des gericht^s ingestelt en het voornaamste tot het ordentelijk bestier van deze nieuw Landvoogdij verzorgt heeft." Integendeel, aan den voorganger van Willem Jansz., aan Martinus Sonck was reeds door Coen last gegeven, om met het uitgeven van landen een aanvang te maken, en toen Sonck eens hierover schreef, antwoordde hem de H. R. ³: "Aengaende d'uytdeijlinge van 't lant en boomen, niet wel can daer over als noch van hier goede precise ordre gegeven worden. Hoe sulcx op verscheijde conditie in Europa geschiet, hebbe ten deele verstaen; niet wel mogen ons daernae reguleeren, alsoo sulcx nae de gelegentheit van de landen, tijden ende volckeren gedaen dient. Hoe 't in Banda ten besten dienst van de Comp^e. vereijst te weesen, sal den tijt aldaer best leeren; ondertusschen sal UE. met de provisionele uijtdeijlinge tot onse naerder ordre voortvaren, gelijk begost heeft."

Welke bepalingen Willem Jansz. vaststelde met betrekking tot de kerk en school, ziet men het best uit de brieven door den kerkeraad aldaar aan dien van Batavia gericht ⁴; met het

¹ Brief aan de H. R. 11 Meij 1625.

² 8 deel 2e stuk, Bandasche Zaken f 89.

³ 28 December 1622.

⁴ Zie o. a. zijne brieven van 20 Aug. 1624, 10 Mei 1625, 30 Aug. 1625, 10 Mei 1626, 10 Aug. 1626, 16 April 1627.

oog daarop kon de Hooge Regeering in haren brief van den 13den December 1626 naar het vaderland schrijven: „De kerkelijken dienst in Banda nam wel toe, insonderheijt mede de scholen, welke op onse hooge recommandatie dapper en met ijver, na verstaen, over de eijlanden gevorderf wierden, sulcx met den tijt wat goets daervan te wachten staet.“

Ten einde de belangstelling in de school te vermeerderen en tevens daarvoor de benoodigde fondsen te verkrijgen, maakte hij reeds gebruik van de dezer dagen zoo aan de orde zijnde loterijen. In zijn journael schrijft hij op den 8ten Mei 1625: „Adij 8 Donderdach: Begonnen de loterije vuyttetrecken, welke voor de scholen in d'eijlanden Banda is opgerecht, waervan een soldaet op Denner, genaemt Guillamme Comneville den hoogsten prijs (sijnde een vergulden cop.) becomen heeft.“

In de hem medegegeven memorie komt mede de last voor: „Hout de burgerije in politique discipline; remedieert met sacht- heyt ende daer 't van nooden is met hardicheijt, alle ingecroopen misbruijcken; weest den goeden vriendelijck ende den quaden straff; doet ieder goet ende cort recht.“ Dat hij daaraan de hand gehouden heeft, zal men wel mogen sannemen; vooral wat het laatste betreft, zijn de bewijzen in zijn journaal en copie sententien te vinden. Het kon ook wel niet anders of er moest — vooral in den eersten tijt van zijn bestuur — onder eene zoo heterogene bevolking, als die waaruit de Banda-eilan- den bestond, nog al eens zaken voor den rechter gebracht wor- den. Elders teekenden wij reeds op: „Daer is qualijck een plaets van de Caep Bona Esperansa tot de uitterste ofte Ooste- lijkste eylanden van Banda, off de natie van Banda sijn daer af gesproten, als van caffers van Mousambique, Arabiaenen, Persiaenen, van Cambaija, Cormandel, Bengalen, Pegu, At- chinders enz. 1“

De gouverneur moedigde bij dat alles nog den handel op de Kei- en Aroe-eilanden door de vrije bevolking aan, en deze werd vooral verlevendigd, nadat de slaven van die eilanden, die nog op Banda en Amboina aanwezig waren, met Munnickendam derwaerts waren teruggebracht, 't welck haer tot den voorsz. handel granimeert heeft, ende dienvolgens oock beloften gedaen

¹ In de Kronyk van het Hist.-Genootschap, 1856 bladz. 386 en v.v. De ver- overing der Banda Eilanden 1623.

hebben, dat binnen 5 à 3 maenden ons in Banda als vrienden zullen comen versoecken ende handelen ¹.”

Intusschen was de tijd, waarop hij zich aan de Comp. verbonden had verschenen, zoodat hij een en andermaal verzocht te mogen worden vervangen ². Maar de Hooge Regeering, die met zijn dienst aldaar zoo te vreden was, kon daartoe maar niet zoo dadelijk overgaan, totdat zij eindelijk op den 6den Februari 1627 aan hem schreef: „Op UEd. serieuze gedaene instantie wegens sijne verlossinge, hebben wij goetgevonden UEd. billijck versoeck bij desen toetestaen.” Als zijn opvolger benoemde de Raad van Indië Dr. Pieter Vlack, die op den 7den Februari 1627 met de Cameel naar Banda vertrok en daar aangekomen, uit handen van Willem Jansz. het bestuur overnam, waarna deze met dezelfden bodem naar Batavia terugkeerde en den 23sten Juni aankwam.

§ 6. Het verblijf van Willem Jansz. te Batavia was van korten duur. Had hij nu eenige jaren aan wal als gouverneur uit een fort zijne bevelen gegeven, weldra werd hij weder geroepen om als vlootvoogd zijn commando van uit de kajuit of campagne te voeren. Er werden namelijk eenige schepen uiterust, om naar de vaste kust van Indië en wel naar Goesoratte en Persië gezonden te worden „tot vervolch en diffentie van 's Comp. handel, mitsgaders tot afbreuck van den gemeenen vijand ³.” Het bevel hierover werd aan Willem Jansz. toevertrouwd, en hem tevens opgedragen om den opperkoopman Dirck van der Lee, die als commissaris de kantoren aldaar zoude visiteren, zooveel mogelijk in zijn commissie behulpzaam te wezen.

De schepen waaruit zijne vloot bestond, waren: Groot Mauritius, Dordrecht, Noord-Holland, 't Gulde Zeepaert, 's Lants Mauritius, Bommel, Weesp en eene chaloup. Den 4den Augustus verliet men de reede van Batavia. Over die reis, waarop meer belangrijks voor den commissaris van der Lee dan voor den vlootvoogd plaats had, kunnen wij hier zeer kort zijn. Wij tekenen slechts aan dat de vloot door stilte en bijkomende omstandigheden niet voor 6 November voor Suhaly's kom (Soeratte)

¹ Brief aan den H. R. den 11 Mei 1625.

² Alsvoren 9 Sept 1625 1 Sept. 1626.

³ Instructie voor Willem Jansz., Raad van Indië, ond-Admiraal en gewezen Gouverneur van Banda.

ten anker kwam, aldaar tot 19 December bleef, toen de reis werd voortgezet. Den 8sten Januari 1628 daar aangekomen, vertoefden de schepen tot den 27sten Februari op deze reede als wanneer de terugreize over Soeratte werd aangevangen; de vloot kwam er op den 7den Maart ten anker; de commissaris ging aan land tot het visiteren der kantoren Brochia, Ahmedabad en Cambaija, en keerde den 29sten dier maand aan boord terug. De schepen Bommel en Weesp scheidden hier van de vloot om naar Mocha en van daar naar Gamrou te zeilen; de Noord-Holland werd gesloopt en de overige schepen stelden den 17den April koers naar Java. Op 14° NBr. en 80 mijlen bezuiden Goa gekomen en geene vijanden meer verwachtende, liet de Admiraal de schepen 's Lants Mauritius en 't Gulden Zeepaert — waarop de commissaris was iugescheept — als de beste zeilers vooruit gaan. Hij zelf kwam met zijne schepen op denzelfden dag, namelijk den 28sten Juni, met den commissaris ter reede van Batavia aan.

Nog slechts weinige maanden bleef Willem Jansz. te Batavia, daar hij besloten had met de eerstvolgende retourschepen naar het vaderland terug te keeren, maar gedurende dien tijd bewees hij der Comp. nog belangrijke diensten. Twee maanden na zijne terugkomst van Soeratte en Persië, zond de Mataram een leger af ter belegering van het zich nog in een zeer onvoldoenden staat van verdediging bevindend kasteel en stad Batavia.

Gedurende die belegering ¹ stond hij, met zijne ambtgenooten in den Raad, den Gouverneur-Generaal Coen trouw met raad en daad ter zijde, en ofschoon het hem door zijne vergevorderde jaren niet meer vergund werd, zich evenals de Raden Le Febvre en van Gorcum, aan het hoofd der troepen tegenover den vijand te stellen, maakte hij zich op eene andere wijze verdienstelijk. Zoo werd hem onder anderen op den 25sten Augustus opgedragen de punt de Diamant in een verdedigbaren toestand te brengen ²; op den 22sten September, toen van Gorcum, die gezonden was om de reduit Hollandia te ontzetten, onverwachts op zwaarigheden stuitte, waardoor hij aarzelde den vijand aan te vallen, en aan den Gouv.-Gen. verzocht dat hem eenige Raden mochten worden gezonden, om met hem te beraadslagen

¹ Zie een kort overzicht dezer belegering in de Bijdragen tot de T. L. en V. K. van N.-I. 3e deel 1833, bladz. 289—299.

² Aan Le Febvre, de Saphier, van Gorcum, de Parcel, van Diemen, de Robyn

wat hem te doen stond, werden Willem Jansz. en Le Febvre tot hem gezonden, en na gemeen overleg besloten, om het gewicht der zaak, den vijand aan te tasten, hetgeen met zulk een gunstigen uitslag geschiedde, dat, zoo men had kunnen besluiten den volgenden dag het bekomen voordeel te vervolgen, „men soude met Godes hulpe des viants gants leger op en in deroutte geslagen hebben; dan eenige swaerhoofdige condities daartoe niet resolveeren, soo dattet voor die tijd noch wtgesteld most worden” ¹. Het had eerst een maand later plaats, toen onder het opperbevel en beleid van Le Febvre, alles wat beschikbaar was onder zijne orders werd gesteld, en hij op den 21sten October, bij een uitval het geluk had een belangrijk voordeel op den vijand te behalen. Daar de Gouvern.-Gener. met den Raad van Indië van Gorcum en eenige andere gekwalificeerde personen zich tot een raad hadden vereenigd „om bij de wercken en outrendt t'exploict te sijn, om in 't voorvallende des te tijddelijcker met goede ordre ende advijs den veldoversten te connen dienen” ², werden tot het bewaken van het kasteel — gedurende den uitval — gecommitteerd Willem Jansz., Vlack en van Diemen, benevens vier opperkooplieden voor de bolwerken van het kasteel.

§ 7. Toch gingen er nog weken voorbij, eer de vijand geheel was afgetrokken, maar daar middelerwijl de retourschepen ³ geladen waren en zeilree lagen, en de tijd aanbrak waarop de schepen gewoonlijk de reis naar het vaderland aannamen, moest de Gouvern.-Gen. er wel toe overgaan, de opperhoofden daarover te benoemen.

Behalve Willem Jansz. hadden ook Le Febvre en van Gorcum, hun voornemen te kennen gegeven naar het vaderland terug te keeren, en hoewel zoo in als buiten den Raad al het mogelijke werd aangewend, om hen te bewegen hun verblijf in Indië nog voor eenigen tijd te verlengen, vooral ook met het oog op de moeilijke omstandigheden, waarin men zich te Batavia en elders bevond, waren zij echter niet van het door hen opgevat voornemen terug te brengen, en werd op den

¹ Annotatie vant principaelste t'geene op Batavia t'sedert ons aenwesen aldaer in 5 maenden is voorgevallen, beginnende van primo Junij tot 4 November A. 1628.

² Als voren.

³ Prins Willem, Nassau, Vlissingen, Der Veer, Delfshaven.

1sten November, bij de hieronder medegedeelde resolutie, bepaald en vastgesteld, dat Willem Jansz. zijne vlag op de Prins Willem, Le Febvre op Nassau en van Gorcum op Delfshaven zouden hijschen. ¹

Den volgenden dag gaf de Gouverneur-Generaal Coen een maaltijd, „alwaer alle de principaelste officieren en burgeren groepen waren tot een foeij ende afscheijt van de voorschr. Raden van India.“ In den vroegen morgen van den 4den voer de Gouv.-Gener. met de gewezen Gouverneurs van Amboina en Banda Le Febvre en van Gorcum, aan boord van de Prins Willem, alwaar alle de officieren, soldaten en bootsgezellen van de t'huis varende schepen bijeen waren, en hun door den Gouv.-Gener. hunne opperhoofden werden voorgesteld, en in den eed genomen om hen daarvoor te erkennen, getrouw te zijn en zich in alles volgens den artikelbrief te zullen gedragen, enz.; de schippers ontvingen het bevel alles gereed te maken om het anker te lichten en onder zeil te kunnen gaan, waarna de Gouv.-Gener. met Willem Jansz., Le Febvre en van Gorcum zich weder

¹ Woenslach pm. November 1638. Alsoo 't verzoek nopende t'vertreck na t'Patria der E. Raden van India namentl. d'Heer Willem Jansz., Jacques Le Febvre en Jan van Gorcum, by jongste resolutie dato 30 passato in bedencken is gebleven, ende de gemelde Heeren niet jegenstaende van sijn Ed. andermael tot continuatione aengemaent synde, by haer versoeck blyven persisteren, ende voorreden gevende dat hunnen verplichten tyt al reede 2 ende 3 jaren gexpirreert is, mitsgaders dat hun particuliere affaire int Vaderlandt bij langer tardance grootelyc verachtet worden. Soo ist dat den Raedt in consideratie newende, 't versoeck van d'Heer Willem Jansz. ten aensien van sijn Ed. onderdom, hem sijn versoeck toestant, ende sal sich dienvolgende opt schip Prins Willem vervoegen.

Wat aengaet d'Heer Le Febvre ende Gorcum, den Raedt hadde wel gaerne gesien dat hun Ed. noch gheeffde te continueren, te meer den dienst van de Generale Compagnie taelve in dese conjuncture op 't hoochste vereyscht, als synde tegenwoordich alhier omtrent Battavia met een machtigen vyant gequelt. Den Ternataren met seer quade desseynen ende groote concepten tot ruïne van Compagnie staet in de Moluccus ende de quartier van Amboyna swanger, mitsgaders dat alhier by hun vertreck seer swack van ervaren Raetspersonen sullen veroren blyven. Maar dewyle hun Ed. oles alles niettegenstaende niet en hebben ensoen bewegen laten, heeft den Raedt haer vertreck toegestaan, omme namentl. d'Heer Le Febvre met 't schip Nassouw, ende d'Heer Gorcum met Delfshaven na t'Patria te varen.

Ende op datter gedurende de wederom reyse onder dese na huijs gaende arbejen goede ordre ende eenicheyt mach worden onderhouden, wort by den Raet geresolveert, dat de bovengemelte Raden van India by beurt, inuent ommaent de viage sullen voeren, ende in den Raedt preuderen, beginnende d'eerste reyse van d'Heer Willem Jansz., soo voort op d'Heer Le Febvre tot d'Heer Gorcum.

zich weder aan wal begaven, om van de overige Raden van Indië, alsmede van den Gouv.-Gener. afscheid te nemen.

Des avonds tegen elf ure begaven zij zich ieder aan boord van hun schip, lieten het anker lichten en gingen met den laudwind van Batavia's reede onderzeil.

Den 8sten werd de seinbrief vastgesteld, waarnaar de schepen zich bij onverhoopt afdwalen zouden hebben te regelen. Door stilte en andere oorzaken liep het tot bijna het einde dier maand, eer de schepen buiten Straat Soenda waren. Op den 23sten waren bij de Prinsen-eilanden slechts de Nassau, Der Veer en Delfshaven bijeen, Vlissingen zag men de Straat weder inzeilen, terwijl van de Prins Willem in het geheel niets werd vernomen.

De drie eerstgenoemde schepen zetten nu de reis voort ¹ naar de Kaap de Goede Hoop, als de plaats voor het rendez-vous bepaald; maar daar het aantal zieken ² dagelijks op de schepen toenam, deed Le Febvre op den 8sten December het besluit nemen, het eiland Mauritius aan te doen, en te trachten de Z. O. haven of baai — waar een goede reede was en de beste ververschingen te bekomen waren — binnen te loopen. Den 24sten dier maand kreeg men dit eiland in het gezicht en kwamen de schepen in de Z. O. haven ten anker. Zij vonden hier ververschingen in overvloed, zoodat de zieken weldra herstelden en de reis naar de Kaap op den 16^{den} Januari 1629 kon worden voortgezet ³, nadat Le Febvre een brief aan land had gelaten, waarin hun wedervaren tot den dag van vertrek vermeld stond, voor het geval dat de andere schepen na hem die haven mochten aandoen.

Bij het aanbreken van den dag op den 22sten Februari miste men Der Veer en Delfshaven, zoodat de Nassau op den 3^{den} Maart alleen de Tafelbaai inzeilde; schepen vond men er niet, daarentegen wel brieven van naar Indië bestemde Hollandsche schepen. Het schip werd van water voorzien, doch met de

¹ De bijzonderheden betreffende de terugreis zijn getrokken uit het journaal, gehouden aan boord van de Nassau.

² Op de drie schepen had men reeds 54 dooden, als: op de Nassau 23, Der Veer 13, Delfshaven 18.

³ 16 dito (Jan. 1629). Op Mauritius hadden goede verversingen becomen van boecken, schildtpadden, velthoenders, dodaers en verckens, palmydt, coockesnooten ende groote abundantie van schoone delycaten visch, daarvan tvolk veel droochden en mede in zee uamen, gelyck oock in de 70 bocken levendich in tship hadden.

verversching was het sober gesteld, zoodat Le Febvre op den 10^{den} Maart besloot de reis naar St. Helena te vervolgen, in de hoop er de overige schepen te zullen aantreffen. Doch juist toen zij aan 't genomen besluit gevolg wilden geven, zagen zij drie schepen de baai inzeilen, die op de reede trachtten te komen, en die men spoedig voor Hollandsche schepen herkende. Het was Willem Jansz. met de schepen Prins Willem, Vlissingen en de Leeuwin, die aan Le Febvre mededeelde, dat hij den 26sten December in de Noordwester-haven van het eiland Mauritius was binnengelopen, aldaar ververschingen had ingenomen en den 30sten Januari die haven had verlaten en de koers op de Kaap gesteld. De Leeuwin had Batavia op den 17^{den} November verlaten, met last van den Gouv.-Gener. om de schepen te achterhalen en zich daarbij te voegen, hetgeen gelukt was; de zes schepen lagen dus tegelijkertijd in de havens of baaien van Mauritius zonder van elkander af te weten. Den 13^{den} Maart liet Le Febvre — wiens beurt het was de vlag te voeren — den Raad aan boord van de Nassau beroepen, waarin bepaald werd, dat de schepen den 16^{den} de baai verlaten en naar St. Helena zouden zeilen. Nadat ook hier brieven aan land waren gelaten, werd op den 16^{den} aan het genomen besluit gevolg gegeven ¹. Op den avond van den 5^{den} April, liep men St. Helena in het gezicht en kwam men den volgenden dag voor de kerkvallei ten anker, waar men mede ter reede vond van Gorcum met de schepen Delfshaven en Der Veer. „Sy hadden Cabo de Bona Esperanse (alhoewel het tegen de getrocken resolutie was) niet aangedaen, maer soo 't schyndt om ons een voordeel afte sien, en de lymoenen voor ouse compste alleen te hebben, t'wilt met beter gemak op te vangen, na St. Helena geloopt, alwaar se den 19 Maert verleeden arriveerden“, schrijft de journaalhouder van de Nassau. Zelfs had van Gorcum besloten om, zonder op de overige schepen te wachten, den 8sten April de reis naar het vaderland voort te zetten, ofschoon dit geheel in strijd was met de instructie hem door den Gouv.-Gener. gegeven; Willem Jansz. en Le Febvre waren hierover dan ook zeer ontevreden.

Van Gorcum, wiens beurt het was den Raad te presideren, riep dezen op den 11^{den} April samen, waarin werd bepaald dat

---

¹ Het journaal is in deze dagen opgevuld met klachten over den moedwil der schepelingen in de vloot.

men den 14^{den} de reis naar Europa zoude vervolgen, terwijl tevens de koers daarvoor werd aangegeven ¹. De schepen verlieten op den daarvoor bepaalden dag de reede van St. Helena; den 30sten werden bij de linie de schepen gepraaid, die onder het opperbevel van Jacques Specx naar Batavia bestemd waren; na over en weder eenige brieven te hebben overgegeven, zette beide vloten den volgenden morgen de reis voort.

Op 42° NBr. gekomen, nam het volk op de verschillende schepen een zeer oproerige houding aan; de meeste namelijk waren ongezind om met de schepen benoorden Schotland te loopen, en dit niettegenstaande den eed hun door den Gouv.-Gener. voor het vertrek van Batavia afgenomen: zij verkozen daarentegen door het kanaal te gaan. Le Febvre, wiens taak het was den Raad samen te roepen, liet dezen op den 14^{den} Juni aan boord komen, waarin na vele overwegingen werd besloten, dat, ter voldoening aan de hun medegegeven instructie, men van dien dag af met een N. O. koers zoude sturen om achter Schotland om te zeilen; en bijaldien eenig schip of schepen — gelijk men wel veronderstelde — dien koers niet wilde volgen, men dan, om de vloot niet te verstrooien, die zoude volgen die het kanaal zoude inloopen.

Den 19^{den} Juni op 49° NBr. zijnde, gaf tegen den avond het schip Vlissingen het voorbeeld; het heesch een Prinsenvlag van de campagne, waarmede het te kennen gaf: *die volgen wilde, die mocht het, dat gaat voor*, waarna het onmiddellijk over den anderen boeg ging liggen, en met een Z. O. koers naar het kanaal zeilde. Delfshaven volgde dadelijk het voorbeeld van Vlissingen; het volk riep in het voorbijzeilen aan dat van de Nassau toe: wenden! wenden!; de overige schepen waren nu wel genoodzaakt mede van koers te veranderen en het hun gegeven voorbeeld te volgen ².

Den 6^{den} Juli zag men de Engelsche wal en verkende zich aan Lezard; ze praaiden aldaar eenige schepen van de W. I. Compagnie, die onder de vlag van den commandeur Hendrik Lonck naar Brazilië bestemd waren, en hun mededeelde dat er onder Poortland twee Hollandsche oorlogschepen op hen kruisten. Den volgenden dag onder Goudstaart werden zij gepraaid door drie Zeeuwsche schepen van oorlog, onder bevel van den com-

¹ Ook op het schip Delfshaven gedroeg zich de equipage oproerig.

² Men ziet, men had in dien tijd met janmaat ook vrij wat te stellen.

mandeur Jan Evertsz., die hun brieven van de Bewindhebbers uit de Kamer Zeeland overgaven, en onder wiens convooi de schepen, naar de verschillende havens bestemd, zouden zeilen; na eenige ververschingen uit die schepen te hebben overgenomen ¹, liep men den 9den de Hoofden uit en weinige dagen later bereikte men de vaderlandsche havens.

Den 16den Juli werd de Bewindhebber Tholinx uit de Kamer Amsterdam „gecommitteert, om beneffens de heeren Willem Jansz. en Jacques Le Febvre nae 's Hage ende voorts nae 't leger te reysen, om rapport van den standt van India soo aen de Heeren Staten-Generael, als syne Princelycke Excellentie te doen“, en hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. in dienst der O. I. Compagnie gesloten.

Gedurende bijna dertig jaren had hij haar onafgebroken gediend, en waren hem vooral in de laatste tien jaren, allerbelangrijkste betrekkingen opgedragen geworden, waarin hij de gewichtigste diensten had bewezen. In haar dienst in 1608 voor het eerst als schipper naar Indië vertrokken ², kwam hij in 1629, als Raad van Indië, oud admiraal en gouverneur van Banda in het vaderland terug.

Hiermede zouden wij kunnen eindigen, ware het niet dat Valentijn in zijne Bandasche zaken ³ ons over Willem Jansz. eenige anekdoten ten beste geeft, die wij meenen voor rekening van den schrijver te moeten laten; een er van vinden wij ons echter genoopt te releveren en wel deze, dat Willem Jansz., Admiraal, een Amsterdamsche vondeling zou zijn, en dat hij bij zijne komst te Amsterdam twee vrouwen ontmoette, waarvan de eene voorgaf zijne moeder, en de andere zijne minnemoer of zoogster geweest te zijn, en die hij het op fol. 89 te lezen antwoord zou hebben gegeven.

Het is ons echter uit het Kopyboek der uitgaande brieven

¹ Den 7 Juli werden vier man uit het schip Delfshaven — waaronder de schieman — geborid op een der oorlogschepen overgebracht, zy hadden het voorzemen gehad, op den 26ten Juni het schip af te loopen, en de Hoogbouwman'smaat over boord te werpen — om dat hy d'overicheyt te veel ende haer in 't seil niet assisteren wilde.

² Hij was ook de vervaardiger van eenze zoogenaamde leeskaart voor verschillende plaatsen in Indië.

Zie onder anderen de Bydr. hiervoren genoemd III Deel, blz. 106.

³ 3e Deel, 2e stuk, fol. 14 en 59.

van de Kamer Zeeland gebleken, dat Willem Jansz. geen vordering was. In een brief door de Bewindhebbers uit die Kamer aan die van Amsterdam op 28 Januari 1616 geschreven, leest men het volgende: „Dat UE. schrijven van de *moeder*, van Willem Jansz., schipper op 't schip Orangie geweest, versouckt de gagie van hare voorschr. *soone*, omme te hebben betalinge van 't geene op 't schip Orangie voorschr. heeft verdiendt ¹, daervan sal UE. naer daer opgeledt hebbende, worden geschreven, opdat 't selve met goede ordre mach geschieden.” Een paar maanden later werden deze gelden uitbetaald aan zijn broeder, die hiervoor door de Kamer Zeeland was aangewezen, hetgeen blijkt uit een schrijven dier Kamer aan die van Amsterdam, op den 21sten Maart 1616, van den volgenden inhoud: „Elisabeth Claessen, huijvrouw van Volckert Jansz., met de missive en afrekening van Willem Jansz., schipper ende coopman geweest op 't schip Orangie, bij onse camer geequipert, ende een missive van den heer Pieter Dircxz. Hasselaer, om de betaling te bevorderen en zich borg stelt voor alle aanmaning, wordt UEd. versocht omme den voorn. Volckert Jansz. te willen betalen 525 L. 5 Schell. Vl., als saldo van verdiende gagie enz. van Willem Jansz. op 't schip Orangie.”

Den 28sten Maart 1616 leest men in de notulen van de Kamer Amsterdam: „Op 't versoeck van de huijvrouw van Volckert Jansz., is verstaen dat men haer sal betalen, naer cours van wissel over twee maenden, de maentgelden bij haren man verdiend”, ten bewijze dat ook hij in dienst was der O. I. Compagnie, ofschoon wij tot dusver geene bijzonderheden omtrent hem hebben aangetroffen.

II. WILLEM JANSZ. VAN AMERSFOORT.

Er zijn ons twee Willem Jansz. van Amersfoort bekend, die in dienst der O. I. Comp. waren; den eerste troffen wij aan in de monsterrol van het jacht Delft, schipper Willem Cornelisz.

---

¹ Zie bl. 306 hiervoren.

Schouten ¹, in de vloot van van der Hagen (1603) als bootsman à f 9 's maands ². Van dit schip ging hij den 29sten April 1607 als hoogbootsmansmaat over op de Swarte Leeuw, te Bantam, en daar dit schip den 15^{den} October de terugreis naar het vaderland aannam, zoo is het te vermoeden dat hij daarmede te huis kwam; dit schip viel op den 8sten Augustus 1608 in Texel binnen.

De tweede van dien naam en geboorteplaats, vertrok naar Indië aan boord van het schip Delft, schipper Simon Martz., in de vloot van Pieter Willemsz. Verhoeven (1607); in welke kwaliteit wordt niet opgegeven, maar daar zijne gagie f 12 's maands bedroeg, zal hij eveneens in eene ondergeschikte betrekking zijn uitgevaren; in 1609 kwam hij in het vaderland terug met het schip Veere, schipper Willem Jacobsz. Coster ³.

Beide verliezen wij nu eenige jaren uit het oog, en het is niet voor 1613, dat wij waarschijnlijk den eerstgenoemde als schipper van het jacht Jacatra terugvinden; mogelijk is hij, na zijne terugkomst in het vaderland in 1609, spoedig weder naar Indië vertrokken, en daar hij de kwaliteit van hoogbootsmansmaat of wel die van hoogbootsman bezat, in dien rang of wel van onderstuurman uitgevaren, maar wanneer en met welk schip dit heeft plaats gehad, bleef ons tot dusverre duister.

§ 1. Het jacht de Hope kwam den 13^{den} December 1613 voor Bantam ten anker, aan boord hebbende den koopman Hendrik Jansz., aan wien het kantoor te Patani was toevertrouwd geweest, en wiens dienstdag op het punt stond te verschijnen; doch daar de Gouvern.-Gen. Pieter Both hem wist te bewegen zich opnieuw aan den dienst der Comp. te verbinden, en in zijne vorige betrekking naar Patani terug te keeren, zoude hij met het jacht Jacatra derwaarts gebracht worden, terwijl genoemd vaartuig ter zijner beschikking werd gesteld om in de vaart tussehen Patani en Siam en Japan gebruikt te worden.

Het jacht Jacatra werd gevoerd door den schipper Willem Jansz. van Amersfoort; het jacht ging in het voorjaar van 1614 van Bantam naar Patani onder zeil, waar het den 17^{den} Mei voor het kantoor aldaar het anker liet vallen. Al spoedig vertrok

¹ Dezelfde, wiens naam later beroemd is geworden door zijne reis met Le Maire.

² Buschieter, 18 Febr. 1604 f 10½; hoogbootsmansmaat 11 Nov. 1605 f 13½; verbeterd 4 Nov. 1606 f 15½.

³ Kopybuck kamer Zeeland, 1609, 14 Augustus.

geven, maar bij het strand te blijven; en zoo men eenige inwoners ontmoette, zou men ze met vriendschap bejegenen.

De stuurman kwam des namiddags aan boord terug met het bericht dat hij de waterplaats had gevonden, doch dat het halen van water moeielijk zou zijn; zij hadden twee Brazilianen gezien, doch deze waren voor hen weggelopen. Des anderen daags werden de booten weder bemand, en met denzelfden last en onder het bevel van denzelfden stuurman, naar de wal gezonden, daar hij gezegd had dat hij meende eene betere waterplaats te zullen vinden. „Aan lant comende is ditto stuurman met het volck wel $1\frac{1}{2}$ mijlle in 't lant gegaen, en op den middag weder op strant gecomen, omtrent een mijlle van die plaetse daerse uijt waren gegaen, daer de boots laegen. Ditto persoonen zijn alsoo de strand langs gemarcheert sonder ordre, de boots haer siende sijn naer haer toegecomen, den stuurman wenckt dat se weder op haer oude plaets soude vaeren; d'onse aldus voortgaende sonder erch te dencken, alsoo sij geen volck hadden vernomen maer wel voetstappen, soo ons verclaerden 4 persoonen die 't ontswommen. Nu bij de boots comende om daer in te gaen, soo ist geschiet datter achter een hoogen berch, die dicht op strant ligt, wel 200 Brazilianen te voorschijn gecomen (zijn) ons volck daer naer toetredende om haer te sprecken, soo hebben de Brazilianen soo snel met pijllen geschooten, ende ons volck die moede ende mat waeren, den eenen zijn lont uijt, den anderen niet claer wesende, soo dat se een à 2 mael haer musquetten losten; doch door de menichte van pijllen mosten ons volck de vlucht nemen, en 13 man van ons volck dootgeschooten, en eenige in zee verdroncken die naer de boots wilden swemmen, waerouder den stierman en een assistent ¹ was, 2 zijnder gevangen gebleeven ². Deze tijdinge bedroefde mij te hooren, doch de Heere regeert alles naer zijnen wille. Dit aldus geschiet zijnde hebben goedgevonden te vertrecken, ende onse gevangens daer aen lant geset op 7 nae, souden der meer ge-

¹ Dirck Pietersz. Keijser en Jan Mattuesen.

² Van deze twee gevangenen, Bartel, Tuenisz. bootsman en Sijbrant Fredricksz. soldaat, is nog een brief voorhanden waarin zij van hun ongeluk kennis geven aan de Bewindhebers. Zij waren beide zwaar gewond en gevaukelijk overgebracht naar Rescuier (Rio Janeiro) waar ze 6 weken hadden gezeten, toen ze naar de Baai[?] werden getransporteerd en alwaar bij het afzenden van hunnen brief — die geen dagteekening draagt — nog waren. Buiten op den brief staat, behalve het adres van de Bewindh.: van 2 gevangene uijt het schip Haerlem uijt de baia van Brasil, ontf. den Eersten Junie (1619?)

houden hebben, dan de soberheijt van 't water en condit niet lieden, siende dat daer voor ons geen quartier was. Hebben de prijs van alles pro rato van water versien voor 1½ maend en van fictualij voor 5 à 6 maenden, en sijn den 3den September 't seijl gegaen nae de Caep de bonne Esperance, Godt vertrouwende op een spoedige reijs: ons volck begon weder door Godelts genaden te beteren, hadden 2 man in siekten verlooren.

Na eene reis van zes weken, sedert het vertrek uit de voor hun zoo noodlottige baai, kwamen de schepen den 18den October aan de Kaap. Op hunne reize derwaarts hadden zij veel stilte en veranderlyke winden gehad. In de Tafelbaai lagen geen schepen, maar zij vonden aan wal eenige berichten van de schepen 't Hert en Delft ¹, die op hunne reis naar Bantain al mede deze baai hadden aangedaan. De watervaten werden gevuld en trachtte men zooveel mogelijk ververschingen voor het volk te bekomen, waarvan er opnieuw een 40tal aan de scheurbuik lagen; doch behalve een paar magere koeien konden zij van de inboorlingen niets krijgen. Gewoonlijk werden de ververschingen door ruilhandel verkregen, waartoe voornamelijk het koper strekte; maar daar hun koper te dun en het geel koper niet begeerd werd, slaagden zij minder goed in hunnen handel dan de Engelschen, die het voor hen bedierven, daar zij armringen van rood koper en halsbanden van rood koperdraad gevlochten medebrachten. „Nu wij beholpen ons met het geen best konden, en lieten ons volck allen aan lant gaen, daerse van de wilde cruyden warmoes cookten; dan hoe het smaecken kont U'E. wel denken: nochtans gaff Godt zijn zegen daertoe, dat onse siecken die styff van scheurbuick waeren weder begonnen te verquicken, de begeerte tot versche cost dede ons het warmoes wel smaecken; vongen altemet een zoodle vis“. Den 29sten October werd de reis voortgezet. „Nu ons volck een weijnich verquickt sijde, en anders geen raet was als onse reijse te vervorderen, sijn geresolveert den 28sten October t' seijl te gaen nae Bantam, en gingen den 29sten ditto t' seijl en liepen op 37 à 38 graden sydelijcker breedte, alwaer ons de westewind outmoete met doorgaende coelte, soo uijt den Z. W. als N. W. soo dat wij altemet met een fok genoegh te doen hadden, en alle dagen cout regenweder, soodat dit nae mijn gevoelen een spoedige wech

¹ Delft zeilde uit Holland 1 April, 't Hert 1 Juni 1618.

is, en oock gesont voor het volck en goet voor de vyvers, ten aensien van de gestadige winden en coelte van weder. Wij liepen 700 mijlen Oost aan, doen stelden onsen coers N. O. en vervielen op het eijlant Eugano, liggende voor de Straete Sunda op de hoochte van 5 graden 20 minuten, omtrent 18 mijlen van de cust van Sumatra. Wij arriveerden op de reede van Bantham onder 't eylant Panjang den 12^{den} Januarij A^o 1619, soodat wij Godt loff' onze voijagie hebben gedaen in 8 maenden en 8 dagen, en tot noch toe niet meer als 2 man in sieckte verlooren."

Nauwelijks lagen zij ten anker, of zij outvingen een brief van Hendrick Jansz. ¹ en Abraham van Uffelen, waarin zij werden gewaarschuwd niet voor Bantam te loopen; verder gaven ze hun kennis van den stand der zaken, de macht der Engelschen, hun voornemen, het gebeurde te Jakatra, het vertrek van Coen naar Amboina; in het kort al hetgeen er tot op hunne komst te Bantam als te Jakatra was voorgevallen.

Er wer' dientengevolge scheepsraad belegd, waarin werd besloten ^{voor} naar Amboina te zeilen, en zich bij de schepen onder Coel^{laags} oegen; maar dewijl zij groote behoefte hadden aan verversci^{ende}, wilden zij eerst naar de Waterplaats in Straat Soenda loo^{Clan} en zich daarvan voorzien. Den 16^{den} Januari aldaar aangek^{it} en, vonden ze ruimschoots gelegenheid voor de equipage vruchten, hoenders enz. voor een redelijken prijs te kunnen aankopen, terwijl tevens de watervaten werden aangevuld.

Den 20sten Januari kwam bij hen ten anker het jacht 't Hert, met den oppercoopman Jacques te Febvre aan boord, die vier dagen na hun vertrek van Bantam, op die reede was gekomen, waar hij vernomen had dat ze naar de Waterplaats waren gezeild, werwaarts hij hun gevolgd was. Le Febvre was den 5^{den} Januari van Coen gescheiden met het fregat Ceijlon, met order in Straat Soenda te kruisen op de verwacht wordende vaderlandsche schepen, zoo ook op de 'Zeewolff', die van Tikoe en Priaman, de Tijger van Indragiri en het door het schip Delft veroverde sloopje dat van Jambi stond te komen, ten einde ze voor de Engelschen te waarschuwen. Het mag bevreemding baren dat de Engelschen hunne geheele scheepsmacht voor Jakatra hielden," want — zegt onze schrijver — hadden

¹ Met de Swarte Leeuw door list van de Engelschen genomen. Zie hiervoren.

de Engelschen maer twee schepen in de Straet gehouden om te cruijcken, wij (Haerlem) en 't Hert en den Zewolff waeren in haer handen gevallen, 't welk een groot abuijs van haer geweest is."

Van Le Febvre, die zich aan boord van de Oude Sonne had bevonden, toen het gevecht met de Engelschen op den 2den Januari plaats had gehad ¹, vernamen zij nog eenige bijzonderheden betreffende dit gevecht, onder anderen dat het Engelsch admiraal- en vice-admiraalschip zoo waren getroffen dat zij voor den wind hadden moeten afloopen om hunne lekken te stoppen, terwijl ook de vijand wel in de dertig dooden had. Hij gaf hun de reden op die Coen had bewogen naar Amboina te loopen, om van daar in het begin van Mei met versterking terug te keeren en den Engelschen het hoofd te bieden.

De komst van Le Febvre bracht eenige verandering in het door hen eenige dagen te voren genomen besluit om naar Amboina te zeilen. Er werd nu bepaald dat de prijs — die den naam bekam van Cleijn Amsterdam — in de Straet zou kruisen op de aankomende schepen, terwijl Haer gevecht: 't Hert tot den 1sten Maart aan de Waterplaats zoude, den ven leggen.

Den 27sten Januari werd hun een prauw, akat-jantam gezonden, die hun brieven bracht van Jakatra & ko-ien 20sten te voren, waarin gemeld werd het accoord door wrieter van den Broecke met den vorst van Bantam aangeguan ², maar drie dagen later, den 30sten, kregen zij een bericht van Bantam dat geheel anders luidde, namelijk het verraad aan van den Broecke gepleegd, die op uitnoodiging van den vorst — om met hem als broeders te samen de rivier op te varen, tot een bewijs dat alles weder in vrede was en met goedvinden van den raad van het fort — zich met een gevolg van zeven personen naar Bantam begeven had. Bij den coninck comende heeft (hij) se met groote schijn van vriendschap ontfangen, en sijn slach waarnemende, heeft zijn dienaers bevolen haerlieden het geweer afnemen en schandelijk getrackteert met slaen, binden en soo gevangen genomen, daer eenige Engelschen bijstonden en saegrent aen: de koninck nu meenende het fort hem te wesen, heeft geeyst dat men de catte en punten souden slechten en 10000 realen daerboven, soo wilde hij van den Broecke weder loslaten,

¹ Zie brief van Coen van 13 Januari 1619, de Jonge als voren blz 126, 127.

² Zie het journal van het beleg, blz 140 en 141.

doch dit is afgeslagen". Onze briefschrijver voegt hier bij: "te verwonderen dat van den Broecke soo haest de trouwen Mooren gelooft, soo cort nae het accoort hem uyt het fort heeft begeven; nu evenwel het fort is noch aen onse zijde gebleven, en den coopman Pieter Ray heeft de saecke bij de hand genomen, doch heeft geen goede ordre gehouden als hier sult hooren ¹.

Den 31sten Januari eer de dag aanbrak, kwam hun prijz Cleyn Amsterdam bij hen aan de Waterplaats, met het bericht dat zes Engelsche schepen van Bantam op hen afkwamen. Des namiddags kregen zij die schepen in het gezicht, doch daar zij zich te zwak oordeelden de Engelschen met goet gevolg weêrstand te kunnen bieden — Haarlem was slechts gewapend met 24, 't Hert met 14 en de prijs met 10 stukken geschut, terwijl volgens Le Febvre de meeste schepen 30 à 40 stukken hadden en het admiraalschip zelfs met 52 stukken gewapend was — besloot men hun te ontzeilen, Straatwaarts uit, "dat ons leet genoeg was wij voor haer mosten wicken, maar het was ¹⁰⁰ dien tijt best." Hun voornemen gelukte; des anderen ¹⁰ waren de Engelschen uit 't gezicht. Buiten de Straat kruisde, ontmoette men den 21sten Februari de Zeewolf, schipper Havick ¹⁰esz., die van Tikoe en Priaman, geladen met peper, kwam. Met ¹⁰schip versterkt liepen zij de Straat weder in, en kwamen den 23sten voor de Waterplaats ten anker, waar zij vernamen dat de vijandelijke schepen twee dagen te voren naar Bantam waren teruggeloopt. Er werd nu een boot naar Bantam gezonden, om te zien of de Engelschen daar nog lagen, want de moesson begon te verlopen, en zij geloofden niet dat zij — de Engelschen — den geheelen moesson voor Bantam zouden zijn, de boot kwam den 25sten terug met het bericht dat er 14 Engelsche schepen voor Bantam lagen.

Tot den 11^{den} Maart bleven onze schepen in de Straat kruisen, waarop weder 4 Engelsche schepen op hen afkwamen, waaronder een was dat met lading naar Engeland vertrok, terwijl een ander het uitgeleide zou doen. "Soo is den scheepsraet van onse schepen vergadert, en hebben eenstemmich geresolveert de Engelschen 't hoeft te bieden, alsoo wij nu soo sterck scheenen als sij; dan dicht bij haer comende, sagen dat wij bij haer luijden in groote van scheepen en

¹ Zie het journaal, als voren, bladz. 145.

ut verre te cort quaemen, doch de corasie onder ons dede ons aenguen. Op den middach bij den anderen de, liepen wij naer den Admirael toe, daer wij op telden 50 stucken geschut; onder malcanders geschut sijde, ten wij eerst, waarop hij dadelijk weder vier gaff. Dit ht duerde omtrent 2 à 3 uijren; soo ist geschiet dat het 't Hert in 't wenden op ons zij quaem en stiet zijn galioen rechtspriet aff, waer door genootsaecht was voor den wint ouden om zijn focke mast niet te verliesen. De Zeewolf hem bujten schoots als mede onse prijs, soodat wij en ert de heetste stoot mosten keeren; eijndelijk siende dat de open soo verstrooijt waren en geen aventasie en sagen, sijn genootsaecht voor den wint te houden om 't Hert te en. En alsoo wij de Engelschen te cloeck in 't seijlen waren, en ons op den avont verlaten, en wij liepen ten ancker r Sumatra; hadden drie dooden en drie gequesten; heb naer verstaen dat den Admirael van onse eerste schoot 6 esten (had) en een doot was. De schepen werden weder eld gemaakt, want ook Haerlem had in het gevecht veel len; toen zij hiermede klaar waren, werd in den scheepsbesloten, buiten de eilanden om, naar Jakatra te loopen e zien of ze die van het fort eenig outzet konden toebrengen, het hun bekend was, dat zij aldaar weinig van kruid voorwaren en tevens te beproeven om «de costelijcke cargasoensichten ende in de schepen te nemen.» Den 18^{den} Maart men zij in het gezicht van Jakatra, maar daar zij zeven elsche schepen voor het fort zagen leggen, konden zij aan voornemen geen gevolg geven. Zij hielden zich nu tusn de eilanden op en kwamen des nachts ten anker, opdat Engelschen bij dag niet zouden zien waar zij 's nachts kerd lagen. Maar «den 20sten des morgens vroeck soo haest dach begon te lichten, hebben gesien 7 scheepen, die haer wee pertien hadden verdeijlt, op ons affquaemen en waeren nachts onder seyl gegaen om ons te besetten, doch Godt geloof, sijn haer ontwaer geworden, en alsoo wij haer te ek in 't seijlen waeren — hebben ons evenwel den gantschen gevoicht — ziju des anderen daechs haer uijt 't gesichte men. Nu siende dat de Engelschen niet van meeninge en innewaert aen te gaen; maer ons voor dees tijt van

doch dit is afgeslagen». Onze briefschrijver voegt hier bij: «'t is te verwonderen dat van den Broecke soo haest de troulooze Mooren gelooft, soo cort nae het accoort hem uyt het fort heeft begeven; nu evenwel het fort is noch aen onse zijde gebleven, en den coopman Pieter Ray heeft de saecke bij de handt genomen, doch heeft geen goede ordre gehouden als hier na sult hooren ¹.

Den 31sten Januari eer de dag aanbrak, kwam hun prijs Cleyne Amsterdam bij hen aan de Waterplaats, met het bericht dat zes Engelsche schepen van Bantam op hen afkwamen. Des namiddags kregen zij die schepen in het gezicht, doch daar zij zich te zwak oordeelden de Engelschen met goed gevolg weêrstand te kunnen bieden — Haarlem was slechts gewapend met 24, 't Hert met 14 en de prijs met 10 stukken geschut, terwijl volgens Le Febvre de meeste schepen 30 à 40 stukken hadden en het admiraalschip zelfs met 52 stukken gewapend was — besloot men hun te ontzeilen, Straatwaarts uit, «dat ons leet genoeg was wij voor haer mosten wicken, maer het was voor dien tijt best.» Hun voornemen gelukte; des anderen dags waren de Engelschen uit 't gezicht. Buiten de Straat kruisde, ontmoette men den 21sten Februari de Zeewolff, schipper Havick Jansz., die van Tikoe en Priaman, geladen met peper, kwam. Met dat schip versterkt liepen zij de Straat weder in, en kwamen den 23sten voor de Waterplaats ten anker, waar zij vernamen dat de vijandelijke schepen twee dagen te voren naar Bantam waren teruggelopen. Er werd nu een boot naar Bantam gezonden, om te zien of de Engelschen daar nog lagen, want de moesson begou te verlopen, en zij geloofden niet dat zij — de Engelschen — den geheelen moesson voor Bantam zouden zijn, de boot kwam den 25sten terug met het bericht dat er 14 Engelsche schepen voor Bantam lagen.

Tot den 11^{den} Maart bleven onze schepen in de Straat kruisen, waarop weder 4 Engelsche schepen op hen afkwamen, waaronder een was dat met lading naar Engeland vertrok, terwijl een ander het uitgeleide zou doen. «Soo is den scheepsraet van onse schepen vergadert, en hebben eenstemmich geresolveert de Engelschen 't hoeft te bieden, alsoo wij nu soo sterck scheenen als sij; dan dicht bij haer comende, sagen dat wij bij haer luijden in groote van scheepen en

¹ Zie het journaal, als voren, bladz. 145.

geschut verre te cort quaemen, doch de corasie onder ons volck dede ons aenguen. Op den middach bij den anderen comende, liepen wij uer den Admirael toe, daer wij op telden in de 50 stucken geschut; onder malcanders geschut sijnde, schooten wij eerst, waarop hij dadelijk weder vier gaff. Dit gevecht duerde omtrent 2 à 3 uijren; soo ist geschiet dat het jacht 't Hert in 't wenden op ons zij quaem en stiet zijn galioen en boechspriet aff, waer door genootsaecht was voor den wint te houden om zijn focke mast niet te verliesen. De Zeewolff hielt hem buijten schoots als mede onse prijs, soodat wij en 't Hert de heetste stoot mosten keeren; eijndelijk siende dat de scheepen soo verstrooijt waren en geen aventasie en sagen, sijn mede genootsaecht voor den wint te houden om 't Hert te volgen. En alsoo wij de Engelschen te cloeck in 't seijlen waren, hebben ons op den avont verlaten, en wij liepen ten ancker onder Sumatra; hadden drie dooden en drie gequesten; heb hier naer verstaen dat den Admirael van onse eerste schoot 6 gequesten (had) en een doot was." De schepen werden weder gereed gemaakt, want ook Haerlem had in het gevecht veel geleden; toen zij hiermede klaar waren, werd in den scheeperraad besloten, buiten de eilanden om, naar Jakatra te loopen en te zien of ze die van het fort eenig outzet konden toebrengen, daar het hun bekend was, dat zij aldaar weinig van kruid voorzien waren en tevens te beproeven om "de costelijcke cargasoens te lichten ende in de schepen te nemen." Den 18^{den} Maart kwamen zij in het gezicht van Jakatra, maar daar zij zeven Engelsche schepen voor het fort zagen leggen, konden zij aan hun voornemen geen gevolg geven. Zij hielden zich nu tusschen de eilanden op en kwamen des nachts ten anker, opdat de Engelschen bij dag niet zouden zien waar zij 's nachts grankerd lagen. Maar "den 20sten des morgens vroeck soo haest den dach begon te lichten, hebben gesien 7 schepen, die haer in twee partien hadden verdeijlt, op ons affquaemen en waeren des nachts onder seijl gegaen om ons te besetten, doch Godt zij geloof, sijn haer outwaer geworden, en alsoo wij haer te cloeck in 't seijlen waeren — hebben ons evenwel den gantschen dach gevolcht — zijn des anderen daechs haer uijt 't gesichte gecomen. Nu siende dat de Engelschen niet van meeninge waeren innewaert ' aen te gaen: maer ons voor dees tijt van

¹ Om de Oost te loopen.

de custe van Bantham en Jacatra te houden; en dat wij ook geen rechte tijdinge conde becomen, hoe het te Bantham of Jacatra stondt ende de mousou begost te verlopen, hebben geresolveert om naer Amboijua na te seijlen met ons 4 schepen, om aldaer den Ed. Heer Generael vindende, zijn vloot te verstercken en ons schip Haerlem van zijn volle geschut te versien, alsoo wij mede alsdan een van de gemonteerste scheepen sullen wesen."

Den 21sten April kwamen de schepen voor het kasteel te Amboina ten anker, waar zij vernamen dat de Gouverneur-Generaal Coen den 6^{den} te voren met elf schepen naar Java was vertrokken en het bevel had achtergelaten, hen bij hunne komst te Amboina onmiddellijk naar Java terug te zenden, waar zij hem op de reede van Grissée zouden vinden, waar hij het voornemen had tot de helft van Mei te vertoeven. Zoo ras doenlijk werden de schepen van water voorzien, eenige benodigheden afgegeven en andere weder ingenomen, zoodat zij den 25sten onder zeil konden gaan, met uitzondering van hun' prijs Cleijn Amsterdam, die daar moest blijven, om sago te laden voor Ternate, bij gebrek aan rijst, die men van Japara niet kon bekomen.

Den 9^{den} Mei kwamen zij ter reede van Grissée, waar zij Coen vonden met 8 schepen, de anderen waren van hem afgeraakt, doch den 16^{den} weder bij de vloot terug gekomen. Groote vreugde was er op de vloot bij de komst van Haerlem en 't Hert, want zij hadden in 5 à 6 maanden noch arak noch wijnrantsoen genoten, "en alsoo wij en 't Hert elck een prijs met wijn hadden veroverd, hebben alle de schepen weder met wijn voorzien, soodat inatros weder weder een muts gen des daechs kreeg."

Schipper en koopman van Haerlem, Willem Jansz. en Cornelis Gerritsz. Verloren Arbeijt, gaven nu aan Coen hunne uit het vaderland medegebrachte brieven over, en deden hem rapport van hetgeen zij sedert het vertrek uit Texel hadden ondervonden. Daar Haerlem voor een jacht van advijs was uitgezonden, om met de eerste gelegenheid weder terug keeren, werd ook dit punt besproken, maar de beslissing tot later verschoven. "Toen vroeg Coen met hoeveel stukken geschut het jacht gewapend was, en daerop geantwoord werd, met 24, zeide hij: 't is wonder dat de Meesters sulcke oorlogschepen niet met haer volle geschut nijtmaecken, sij moeten meenen hier altijd vrede sal blijven." Hij gaf nu bevel dat van de andere schepen, die hun geschut

niet zoo wel konden voeren om daarvan tegen den vijand gebruik te maken, 14 stukken zouden worden afgenomen en die aan Haerlem gegeven, zoodat deze nu 38 stukken voerde. Toen alles gereed was, „is den 20sten Meij (21) den generael seijl geguen met 14 seijlen, met resolutie de Engelschen noch te Jacatra of Bantam vonden, haer met geweld aen te tasten, waertoe hij alle coopluijden en schippers oock vermaende, hij wilde selfs voorgaen, die hem oock niet en volchden metter doot straffen, en die haer wel quiten met de eerste avauceren en een vereeringe vereeren; waarop een ider antwoorde, sulcx te willen doen, nae den schuldigen eet de Heeren Meesters en den Generael gedaen.“

Den 23sten kwam de vloot voor Japara; hoe dit genomen en verbrand, Jakatra ontzet en de stad veroverd werd, hiervoor verwijzen wij onze lezers naar den brief van Coen in het werk van den heer de Jonge opgenomen.

De vloot werd nu voor Bantam gebruikt en kwam onder anderen Haerlem den 25sten Juni voor Jakatra, waar het volk werd gebezigd tot het maken van zes kalkovens, tot het branden van kalk voor het nieuw te bouwen fort.

Reeds hebben wij vermeld, dat de Engelschen op het vernemen van de aankomst van Coen, straatwaarts ingelooopen waren. Onze koopman Verloren Arbeijt maakt in zijnen brief hiervan op deze wijze melding: „Oock verstonden van de Chinezen (28 Mei) dat soo haest de Engelschen tijdinge cregen dat de Generael te Jacatra was gecomen, dadelijk haer anckers hebben gelicht en de Straet Sonda zijn uijtgelopen, met haer elff schepen, sijnde twistich onder malcander, alsoo den ouden admirael Perijn in de aengevangen oorloch van den admirael Thomas Dael geen behagen hadde; en sijn alsoo gescheijden niet wetende waer se henen sijn, vermoeden nae het Roode Meir en de Cust om een goeden buijt. Godt zij geloofst nu ineede mosten vluchten en dorsten ons niet verwachten, en haer hochmoedich roemen met schande is gedaelt, dat de Mooren selfs verwondert sijn en den Pangoran tot Bantam, die se hadden diets gemaect, datter noch een vloot van 14 à 15 scheepen haer cortelijck souden volgen en ons met die macht van Java houden, waerdoor ditto Pangoran met recht in zijne meyninge bedrogen is.“

Zeer merkwaardig is de opmerking, dat de Engelschen „twistich onder malcanderen waren“; wie weet of de zaken niet

eene andere wending zouden hebben genomen, wanneer dit anders geweest ware.

Toen op den 18^{den} September in Rade van Indië, het besluit werd genomen om zes schepen onder bevel van den Raad van Indië Willem Jansz. van Amsterdam, naar de Westkust van Sumatra te zenden, was Haerlem een van deze. De koopman Verloren Arbeijt was van gedachten, dat de commandeur zijn vlag van het schip Haerlem zou laten waaien, daar hij schrijft: „achte de commandeur op ons schip weder zal comen, alsoe wij de beste gemonteert zijn”¹, doch dit had geen plaats, de commandeur ging aan boord van het Wapen van Zeeland, en zeilde met de schepen onder zijn bevel den 1sten October uit Straat Soenda. Dat op den 11^{den} daaraanvoigende het gevecht met vier Engelsche schepen onder Tikoe plaats had, en hoe dapper zich de schipper van Haerlem Willem Jansz. met zijn scheepsvolk gedroeg, hebben wij reeds hiervoren vermeld. Bij de terugkomst der schepen werden schipper en koopman van de Haerlem elk vereerd met eene som van 100 realen van achten².

De tijd waarvoor Willem Jansz. zich aan den dienst der Comp. verbonden had, was tegen het einde van het volgende jaar (1620) verschenen, maar toen in Mei van dat jaar eene gecombineerde expeditie naar Japan en Manilha werd gereed gemaakt, verbond hij zich deze reis nog mede te maken. Wat er op dien tocht voorviel, hebben wij reeds medegedeeld.

Aan de tweede expeditie nam hij echter geen deel; toen het bericht hiervan in Augustus 1621 te Firando kwam, stond de Admiraal Willem Jansz. toe — daar zijn diensttijd nu reeds bijna een jaar was verstreken — zich met de Swaen naar Jakatra te begeven, waar hij in de maand December aankwam met deze getuigenis, „dat hij zich in alles naer behooren gekweten had”³. Nog in dezelfde maand werd hij als schipper op de Westfriesland geplaatst om daarmede de terugreis naar het vaderland aan te nemen⁴. Den 22sten Januari 1622 van de reede van Batavia vertrokken, liep dit schip den 26sten September 1622 in Zeeland binnen.

§ 3. Vermoedelijk bleef Willem Jansz. nu eenige jaren aan

¹ Zie zijn Brief van den 10den October voor Bantam.

² Resol. G. G. en R. v. Indië van 20 December 1619.

³ Brief van Le Febvre aan de Bewindh. van 14 October 1621 uit Firando.

⁴ Resol. G. G. en R. van 30 Dec. 1621.

wal ¹, want het is niet vóór den 29sten Januari 1626 dat wij in de resolutie van de Kamer Amsterdam lezen: „Willem Jansz. van Amersfoort, wert weder omme als schipper aangenomen tot hondert en tien gulden ter maent, mits dat zijn huijsvrouwe mede sal gaeu; eude hem sullen medegegeven werden brieven van dese Camer aen den G. G. en de R. van Indiën, omme gerecommandeert te sijn voor Equipagemeester te Batavia, de plaats vacant sijnde, ofte beter bij hem bedient connende werden.“ Ingevolge dezé resolutie werd hij geplaatst op het schip *Hollandia*, dat bestemd was als admiraalschip de vlag te voeren van de schepen, die onder bevel van den commandeur Wijbrant Schram, — tevens als Raad van Indië aangesteld — naar Batavia zouden stevenen, de overige schepen waren 't Gulde Zeepaert, ² de jachten *Domburch* en *Grootebroeck*.

Den 22sten Mei liepen de drie eerstgenoemde schepen uit Zeeland in zee, het jacht *Grootebroeck* een dag vroeger uit Texel. Den 24sten in het kanaal zijnde werd dit jacht gepraaid, en daar Schram zich op dit jacht had ingescheept, seinde hij dat de schepen bijeen zouden blijven, om den volgenden morgen op de *Hollandia* over te gaan. Dit had echter eerst een dag later plaats op 47° 40' NBr.: nadat hij zijn vlag op de *Hollandia* had geheschen, beriep hij den breeden raad aan boord, en waarin onder meer de koers werd bepaald, dien de schepen zouden volgen, namelijk Z. W. ten Z. tot op 40° daarna Z., om de Kanarische eilanden in het gezicht te loopen.

Den 30sten Mei werd men op de *Hollandia* een lek gewaar voor in den boeg, dat van binnen niet te stoppen was, en daar men dagelijks tot 6000 steken water pompte, werd er den 12^{den} Juni besloten naar Sierra Leona aftehouden en daar het lek te stoppen; het jacht *Grootebroeck* zou bij de *Hollandia* blijven om des noods van dienst te kunnen wezen, het *Zeepaert* en *Domburg* daarentegen zouden ten spoedigste hunne reis na Indië vervolgen. Eerstgenoemde twee schepen kwamen den 1sten Juli onder de kust, en zagen het hooge land van Sierra

---

¹ Wel wordt in een M. S. No 1457 -Beschrijving van de custen van Brasil etc.- Cat. de la Bibl. Knechedé, p 153, gesproken van W. J van Amersf., schipper, 1624, doch vermoeden wij dat dit is W. J. v. Amersf. vermeld op bl. 337 hiervoren.

² Aan boord van dit schip bevondt zich de buiteng. R. v. I. Pieter Nuyts, aan hem heeft een gedeelte van de Zuidk. van Nieuw-Holland zijn naam te danken. Zie de reizen der Nederl. naar het Zuidland enz., blz. 52, Amst. 1868.

Leona, en den volgenden dag des avonds onder den wal ten anker; door tegenwind verhinderd bleven zij den 3^{den} ten anker, den 4^{den} lichtte men weder het anker, de reis langs de kust werd vervolgd, echter met weinig voortgang, zoodat het anker weldra weder in den grond viel.

Met het aanbreken van den dag van den 5^{den} werden zij in zee vier schepen gewaar, die rechtstreeks op hen koers stelden; oogenblikkelijk gingen zij onder zeil en maakten zich gereed om, zoo het vijanden waren, hun moedig onder de oogen te zien. Het dek werd opgeredderd, de stukken klaargemaakt en te boord gezet; de soldaten op de loopplanken in het gelid gesteld, kruid en lood uitgegeven en de lonten gereed gehouden. Onderzeil zijnde staken zij bij en wachtten met korte slagboegen de schepen in, die nader komende de prinsenvlaggen lieten waaien, waar door zij in de meening verkeerden dat het Hollandsche schepen waren. Doch binneu schoots komende zagen zij, dat ze vol geschut waren, „ende quaemen treffelijk met roode schanskleeden op ons afseijlen ende haren Admirael vooruijt, soo dicht dat hij ons verpreijde ende vraechde van waer ons schip was, seijde van Amsterdam; vraechde waer wij heen wilden; seijde in de Serra Liones; ick mede seijde hij. Wij vraechden, waer sijn schepen van daen waren; antwoorde uijter see, vraechde oock wie dat de vrient was; seijde Compaen.” Het was niemand anders dan de beruchte zeeschuimer Claes Gerritsz. Compaen, van wiens leven en daden zoo menige beschrijving het licht heeft gezien, en waarin ook de ontmoeting met de *Hollandia* voorkomt, dat wij vermeenen te kunnen volstaan met onze lezers daarnaar te verwijzen ¹. Behalve het journaal van Willem Jansz. is nog bewaard gebleven een ander, vermoedelijk van den opperkoopman van de *Hollandia*, Gilles Seijs, waarin ook de brieven met Compaen gewisseld, worden gevonden; deze wijken in enkele bijzonderheden, zoo ook wat de verdere ontmoeting met Compaen betreft, eenigszins af met hetgeen men daarover in de verschillende uitgaven leest.

Nadat op den 12^{den} Juli de schepen van Compaen uit het gezicht waren, als mede het jacht *Grootebroeck*, besloot de scheepsraad de reis te vervolgen; waut in Sierra Leona had men goede gelegenheid gevonden het bekomen lek te stoppen,

¹ Zie o. a. *Mém. Bibliogr. sur les journaux des navigateurs Néerl. etc.* p. 244 - 249, waarin tien verschillende uitgaven beschreven en nog cenige andere opgegeven worden.

terwijl men er tevens water en een overvloed van ververschingen had kunnen bekomen. Behalve dat op den 4den October, op 40° ZBr. en omtrent 140 mijlen van de Kaap, een zee recht van voren inkwam, „soo dat ons schip schier recht overent stondt“ en die het galjoen aan stuurboordszijde wegnam en het voorschip zoo diep in zee dompelde dat de blinde ra op de zee midden door brak ¹, en daarna nog eenige stormachtige dagen op de breedte van de eilanden St. Paulus en Amsterdam, kwam de Hollandia den 14den December voor Batavia ten anker na eene reis van 6 maanden en 24 dagen; en hoewel het behoorde onder de laatste der tot deze equipagie behorende uitgelopen schepen, was het de eerste die daarvan te Batavia aankwam. Op de reis had men 25 personen verloren, waarvan er 4 waren doodgeschoten en 2 verdronken, zoodat men te Batavia nog overbracht 319 personen, waaronder 24 zoo vrouwen, jonge dochters als kinderen. Toen de Hollandia ter reede van Batavia kwam, was het equipagemeesterschap aldaar in handen van Claes Pietersz., zoodat er nog geen gevolg kon worden gegeven aan de aanbevelingsbrieven hem door de Kamer Amsterdam, ten opzichte van deze betrekking aan G. G. en R. v. I. medegegeven. Negen maanden bleef hij nog aan boord van de Hollandia, maakte het weder zeeklaar en nam de retourlading over, toen de Gouverneur-Gen. Carpentier goed vond hem aan land te plaatsen, en bij provisie te belasten met het opzicht over al de Comp^s. werken; „het welke, gelijk hij in zijnen brief aan de Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam schrijft ², wel een moeilijke bediening is, want al die voor mijn dit officie hebben bedient, sijn seer in den haet van alle man geweest ende sal met mijn oock niet beter wesen.“ Maar het onaangenaamste voor hem was, dat Carpentier, zoodra hij vernam dat de Gouvern.-Gen. Coen — die hem in zijn bestuur zou opvolgen — nabij het eiland Ourust was, de equipagiemeester Claes Pietersz. weder voor drie jaren in zijne bediening had aangenomen. Niet zonder reden was hij hoogst gevoelig over deze teleurstelling: „ick en weet niet door wat oorsaecke — schrijft hij verder — dencke door de quade acte mijn medegegeven; want ick hebbe den Heer Generael wel hooren seggen dat het

¹ Men werd hiendoor genoodzaakt het overige gedeelte van het galjoen en de uitzeggen omtrent drie voet voor de worling van den boegspriet af te zagen en de boeg te bergen, want er was gebrek aan hout tot de reparatie.

² 18 November 1627.

maer een recommandatie was, waerdoor ick seer verwondert ben dat de Heeren sulcke ouden dienaer van 27 jaren soo leelijck hebben bedrogen; die op 't toeseffen van mijn Heeren het equipagiemeesterschap in Indien comende soude bedienen, bij soo verde het ledich was ofte soo haest het vacant soude wesen. Waerdoor ick door aanraden van de heeren een jonge dochter heb getrouwt, ¹ mijn huys vercocht ende veel binnen de waerde hebben moeten geven; waerdoor ick niet wel te vrede ben; soude nu versocht hebben om weder met mijn huysvrouw naer huys te keeren, hadde ick het niet gelaten om schade van de Compagnie te verhoeden ende om andere huysgesinne geen onlust te geven." Terwijl hij zich op reis naar Indië bevond, waren hem uit Japan eenige geschenken gezonden, doch men had die te Amsterdam komende, voor de Compe. aangeslagen en verbeurd verklaard; ook dit stuitte den ouden dienaar tegen de borst, want hij laat zich hierover dus uit: "Mijne Heeren, mijn verwondert seer dat U.E. een sulck gerijnen ² dinck van een nest coffers ende een cantoortien aen mijn gesonden aengeslagen, hebt, daer ick U.E. soo menigen goeden dienst heb gedaen, ende hadt ick gewilt, ick mocht mijn selven wel verrijckt hebben gelijk veele van de Compangies dienaers hebben gedaen, het welcke door sulcke vodderijen is heen comende; maar het en leijt de Compagnie daer niet; maar het is al wat anders; ende alsoo ick hiervoren geseijt hebbe, om niemant onlust te geven, derhalven sal het noch een jaer aensieu, hoe 't hem met mijn wil schicken, ondertusschen Godt bidden dat het de Compagnie ende mijn mede mach wel gaen."

Intusschen bleef hij belast met zijne moeielijke en tevens zeer werkzame betrekking, die vooral niet verminderde, toen de Mataram het volgende jaar (1628) zijn leger voor Batavia zond ³. Hij moest nu als het ware zijne krachten verdubbelen; er was toch zoo veel gereed te maken om den vijand te kunnen ontvangen en de door hem aan muren en wallen toegebrachte schade te herstellen, dat hij bijna dag en nacht geen rust had. Maar ook tegen den vijand werd hij gebruikt; toen er op den 19den October bepaald werd, dat er met het beschikbaar volk een uitval op het leger van den vijand zoude worden gedaan onder het opperbevel van Le Febvre, lezen wij ten zijnen aan-

¹ Zijn eerste vrouw was derhalve overleden.

² Geringen.

³ Zie 1e gedeelte blz. 330.

zien: „Willem Jansz. opsiender van de generaele wercken, sal onder syn gebiedt uitvoeren 260 Comp. lijffeijgenen, versien met een pieck, bijl off houweel, om tegen den vijandt gebruijkt te werden daer 't van noode sal sijn, en sal tot sijn assistentie mede nemen Jau Silvernagel ende Jan Caldero.“ Met welk gevolg deze uitval werd ondernomen, hebben wij hiervoren reeds gemeld. ¹ In deze zijne belangrijke betrekking bleef hij werkzaam tot den 11den Juni 1629, toen hem door G. G. en Raad eene eervolle commissie naar Japan werd opgedragen.

De aanleiding tot deze zending was deze. In 1627 was de buitengewoon R. v. I. Pieter Nuijts door den Gouv.-Gen. Carpentier benoemd tot gouverneur van Tayouan op Formosa, terwijl hem tevens was opgedragen zich van daar naar het hof van Jedo te begeven, om als ambassadeur van wege de Comp. eenige zaken betreffende onze vestiging op Formosa te regelen. In deze zending niet geslaagd, keerde hij naar Tayouan terug en gaf, door zijne ondoordachte handelwijze tegenover de aldaar ten handel komende Japannezen en de naar Japan geweest zijnde Sinkanders, aanleiding, dat de eerstgenoemden op weerwraak bedacht, hem in zijn huis — want, vreemd genoeg, hij hield zijn verblijf niet in de vesting Zeelandia, maar daarbuiten — gevangen namen en niet eerder ontsloegen, dan nadat hij een accoord met hen had getroffen, waarin onder anderen bepaald werd, dat hij een aanzienlijk losgeld zou betalen, de vesting Zeelandia slechten, de Japannezen onverhinderd laten handelen enz. Tot nakoming hiervan eischten de Japannezen, dat eenige van de voornaamste leden van den Raad, alsmede zijn zoontje als gijzelaars naar Firando zouden worden overgebracht; de Japannezen zouden van hunne zijde mede eenige personen als gijzelaars benoemen.

Toen de tijding van hetgeen op Tayouan had plaats gehad bij de Hooge Regeering bekend werd, had Coeu reeds de teugels van het bewind uit handen van Carpentier overgenomen; en hij, die altijd een zoo groot belang in den Japanschen handel stelde, was hierover zoo ontevreden, dat Nuijts van Tayouan naar Batavia werd ontboden en door Putmans vervangen. Maar nog altijd bleef men te Batavia van rechtstreeksche berichten uit Japan verstoken; hiervoor bestonden echter afdoende redenen; toen de gijzelaars in Japan kwamen en het gebeurde te Tayouan

¹ Als voren blz. 330.

ruchtbaar werd, namen de Rijksgrooten de zaak zoo hoog op, dat de gijzelaars eerst te Nangasaki, later te Oemera (Omra) in de gevangenis gebracht werden; aan de Hollanders werd alle handel ontzegd, hunne schepen afgetuigd, het volk aan wal in verzekerde bewaring genomen en het kantoor te Firando scherp bewaakt. Van daar dat er geen nadere berichten van Japan te Batavia kwamen, en daar men het van overwegend belang achtte met den stand der zaken aldaar bekend te zijn, en om zoo mogelijk alles weder op den vorigen voet te brengen, werd in R. v. I. besloten Willem Jansz. naar Firando te zenden. *Eijndelijck dat men tot dese besendinghe sal gebruijcken den E. Willem Jansz. opsiender van de generaele werken, als sijnde naer resumptie van de presente Comp. dienaers de bequaemste geoordeelt, ten aensien van sijn lang voor desene becomen experientie, wesende hem 't laudt en de humeuren der Japanders best bekend, ende dat conform onse medegegeven instructie sal trachten de saecken in Japan met advijs van den raedt ten besten van de Comp. te dirigeren, de questien ende verschillen bij aldien op sijn aencomste noch ongedediceert (ongedecideert) waeren, op 't gevoegelijkste t'accomoderen ende te verdraegen. Sooveel van de Comp. middelen uijt Japan te trekken ende naer Tayouan ende Batavia te retourneren als immer doenelijck wert, de commertie ende alle goede correspondentie met Japan in alle manieren te conserveren, ten eijnde de Comp^e. den profijt gevenden handel aldaer niet comt te derven. Nog in dezelfde maand Junij vertrok Willem Jansz. met het jacht den Swarten Arent naar Japan, en kwam den 4^{den} October te Firando. ¹

Doch ook hij vermocht evenmin als het opperhoofd aldaar, Cornelis van Nijenrode, de zaken tot een goed einde te brengen. De Rijksgrooten bleven volhouden in hunne onbillijke eisschen tegen de Comp^e. Zij hadden zelfs het voornemen, om buiten den Raad te Firando om, eenige der Hollandsche gijzelaars, den koopman Abraham de Mourcourt, benevens den onderkoopman en tolk François Caron, met een jonk naar Batavia te zenden met brieven aan de H. R., waarin hunne grieven tegen de Hollanders wegens hetgeen op Tayouan had plaats gehad, uiteen werden gezet en die zij vermeenden dat den Gouvern.-Gen. nog onbekend waren. De Raad kwam tegen deze bezending ernstig op, tot

¹ Bij Valentijn, 5e deel, 2e stuk, fol. 83 komt W. J. voor als opperhoofd; dat dit niet zoo is, ziet men in den tekst. Er zijn meer fouten in de opgave door hem van de opperhoofden gedaan.

dat er overeen werd gekomen, dat Willem Jansz., de opperkoopman Johannes van der Hagen en Caron, zich met de jonk Nieuw Zeelandia naar Batavia zouden begeven, ten einde de H. R. van alles te onderrichten en de brieven van de Rijks-grooten over te brengen. Den 14den Maart 1630 verliet de jonk de reede van Nangasaki en ankerde den 1sten Mei ter reede van Batavia. Na vele en langdurige beraadslagingen werd in R. v. I. eindelijk besloten Willem Jansz. andermaal naar Japan af te vaardigen, met naderen last en instructie hem te dien einde mede te geven; zoodat hij den 28sten Juli met de Kemphaen van Batavia's reede vertrok en den 21sten October weder te Firando terug was. Weinige dagen later vertrok hij naar Jedo, doch ook nu mocht zijne komst niet veel goeds uitwerken; eerst werd hij gepaaid dat de zaken op het punt stonden tot genoeg van de Comp. geregeld te worden, terwijl eenigen tijd later, door de behandeling die zij van het Japansch bestuur moesten ondervinden, het ten duidelijkste bleek dat men daartoe het voornemen niet had. Eerst nadat Pieter Nuijts, de gewezen gouverneur van Tayouan, op den 18den September 1632, met de fluit Warmont in Firando verscheen, ¹ om zijne handelingen in persoon voor het Hof te verantwoorden, kwam hierin weldra eene gunstige verandering. Twee maanden later, op den 12den November, werden de Hollanders uit hun arrest ontslagen, met uitzondering van Nuijts, terwijl hun de handel even als vroeger werd toegestaan. Willem Jansz. schreef dit heuchelijke nieuws nog denzelfden dag aan van Nijenrode te Firando. Deze gaf oogenblikkelijk last, de noodige maatregelen te nemen om de schepen voor hunne reis naar Batavia in gereedheid te brengen; terwijl hij tevens een vaartuig huurde, dat onmiddellijk vertrok om deze tijding aan den gouverneur Putmans te Tayouan over te brengen. Putmans zond bij aankomst van dit vaartuig dadelijk een ander naar Batavia, om het goede nieuws aan de Hooge Regering over te brengen. Hoe die tijding bij hen werd opgenomen, lezen wij in hunnen brief aan de Bewindhebbers van

¹ Zie kronyk van het Hist. Genoots. 9e en 10de jaargang, waar men zijn schriftelijk antwoord vindt over zyne opzending naar Japan in 1632, het door den Raad van Justitie op Batavia tegen hem uitgesproken vonnis op den 17den September 1631 alsmede eenige byzonderheden hem betreffende, na zijne terugkomst van Japan te Batavia in 1636. Maar behalve deze zijn er nog aanwezig een aantal stukken en brieven, zoo van als aan hem, die met zyne handelingen als Gouverneur van Tayouan en zijne gevangenschap in Japan in verband staan.

den 8sten Februari 1633, waarin zij schrijven: „Nae dat wij desen morgen onse nevensgaende missive aen UE. hadden afgezonden, met ons Bantams convoij jacht Negepatnam, om door d'heer Mr. Hoar, president van de Eerw. Engelsche Comp. UE. door handen van de HH. zijne Meesters toegezonden te werden, soo is Godslooff ons desen achternoen, met een Chinees vaertuijch daertoe expres uijt Tayouan door den gouverneur Putmans afgesonden, de Blijde Bootschap genoemt, toegecomen, de aengename tijdinge van de volcomen relaxatie ende vrijgevinge onser schepen, middelen ende volckeren in Japan, dat in des Conincxs hoff tot Edo is geresolveert den 22 (12) November lestleden; met dees loffelijcke verclaringe, dat de onschuldige Nederlanders, over de begane faulte van den Gouverneur Nuijts vrijgelaten wierden; waervan het gewenschte effect tot Firando is gevolcht den 6 December passado, sulcx dat d'onse doende waren met de goederen afteschepen, ende waren den 22 December in onse jachten den Arent, Heusden en de Kemphaen geladen 1900 picol coper, ende verscheijde geeijschte timmerhout soo van daer ontboden was; sulcx dat met haer drieen meest zeijlreet lagen om te vertrecken, alleen wachtende naer de comste des Commandeurs Willem Jansz., die al op comende wege was; ende stouden in de logie gepact een ende tseventich casgies, ijder met 2000 realen in waerden aen Japans Soma, dat is geraffineert silver, daerbij noch thien duijsent realen souden gevoecht werden, die voor de hant waren, enz.

„De handel wert ons vrijgesteld als voor desen, het blijkt dat de gedurige patientie ende resolute toesendinge van Sr. Pieter Nuijts persoon, overwonnen heeft allen ingenomen ¹ . . . . ende ongenegentheijt, soo de Japanderen tegen UE. volckeren ende middelen ingenomen hadden, ende door die beleefdheijt overwonnen zijn; wordende enz.„

Den 3^{den} Januari 1633 kwam Willem Jansz. uit Jedo te Firando, waar hij met deze woorden zijn gehouden dagregister eindigt: „Op den middach sijn in Firando voor de trap van de logie ten anker gecomen, Godt almachtich sij loff, prijs, ende danckbaerheijt, die ons soo genadelijck wt dese leetwesige, langdurige smart ende ellende verlost, ende een wtcompste tot welstant van de Hren M^{rs} verleent heeft. Amen, Amen, Amen.“

Veertien dagen later, den 17^{den} Januari, ging hij met de

---

¹ Dulcesbaar, vermoedelijk: ingenomenheyt

hiervoren genoemde drie schepen van Firando onderzeil, kwam den 27sten dier maand op Formosa aan, van waar hij met de Arend alleen de reis naar Batavia voortzette en den 22sten Februari ten anker kwam.

Wij hebben gemeend ons te moeten bepalen bij het hier voren opgegevene betrekkelijk zijn verblijf in Japan; want hadden wij moeten mededeelen wat er dag aan dag met de Rijksgrouten verhandeld werd, zoo mede zijne briefwisseling met van Nijenrode, dan zouden wij al te uitvoerig zijn geworden, te meer daar het o. i. eigenaardiger te huis behoort in eene verhandeling over Pieter Nuijts, als gewezen gouverneur van Tayouan.

Terwijl hij zich in 1630 in Japan bevond, was hij bij res. van Gouvern. Gen. en R. van I. van 25 Maart, benoemd tot equipagiemeester ¹ in plaats van Claes Pietersz. die bij den Raad van Justitie over „seeckere begane foute gesuspendeert werd van sijne bedieninge“, maar daar Willem Jansz. afwezig was, verzocht Pietersz. die betrekking nog tot zijne terugkomst te mogen blijven waarnemen, hetgeen hem, daar men hoopte dat Willem Jansz. weldra uit Japan zoude terugkomen, werd toegestaan. Doch zoo als wij hebben gezien, was zijn verblijf te Batavia van korten duur en giug hij andermaal naar Japan, waardoor zijne benoeming verviel. Daarentegen werd hij op den 28sten Mei 1633 aangesteld tot President van Schepenen, welke betrekking hij echter slechts tot het einde van dat jaar bekleedde, daar hij besloten had naar het vaderland terug te keeren. Aan zijn wensch werd voldaan. „Willem Jansz. van Amersfoort hebben wij ² ten respecte van zijne goede diensten in Japan gedaen, het vice-commandeurschap gedefereert, ende hem oock over verscheijde gerechtige pretentien van verbeteringe, den 29 September lestleden twee duijsend gulden toegeleijt, als U.E. sullen cunnen sien bij de notulen onser resolutien op dien dach geregistreert, daervoren hij ons op primo October bedanckt heeft, soo dat met geen pretentien voor U.E. sal comen.“ Het opperbevel over de retourvloot was opgedragen

¹ Is niet gevonden in gemelte vacante plaetse te surrogeren, den persoon van Willem Jansz. Groenegeus, by d'E. Houtbeebberen ter Camere Amsterdam in die quate vacant synde aangenomen (zie bl. 351). Dit is de eenigste maal dat wy het woord Groenegeus achter zijn naam vermeld vinden.

² Brief van G. G. Brouwer van de Bewindh. ter verg. van de 17^{den} uit het orship Wesel ter hoogte van de Prinsen Eilanden den 26 December 1633.

aan den Raad van Indië en gewezen Gouverneur van Amboina Philips Lucasz., die reeds den 16den te voren met de schepen Nieuw Amsterdam en Leeuwarden de reede van Batavia had verlaten, om over Soeratte de reis naar de Kaap te maken, waar hij de schepen Wesel, Middelburch en Nassau zoude inwachten en daarmede gezamenlijk de reis naar het vaderland voort te zetten.

De Vice-commandeur Willem Jansz. had zijn vlag op het schip Wesel geheschen; den 27sten Juni 1634 liep de vloot de vaderlandsche havens binnen den 30sten dier maand verschenen Philips Lucasz. en Willem Jansz. in de vergadering der Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam, waar ze een summier rapport deden van hunne reis; „na gedane welcomst — werden zij — bij de vergaderinge versocht, om met d'Heer Tholincx haere reijse naer 's Hage te voorderen, ende H. H. Mog. en zijne Excell. naer gewoonte mede rapport te doen, als mede te presenteren de geschencken van den Coninck van Chiam.»

Den 3den Juli verschenen zij in de vergadering van H. H. Mog. en nadat zij ook daar mondeling rapport over hunne reis hadden uitgebracht, werd Philips Lucasz. verzocht het in geschrift te stellen en het aan H. H. Mog. over te leveren.

Hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. van Amersfoort bij de O. I. Compe. gesloten; bijna het derde eener eeuw had hij in haar dienst doorgebracht en zich door ijver, kunde en regtschapenheid de achting van zijne heeren en meesters verworven, zoodat hij trapsgewijze in rang opklimmende in verschillende betrekkingen gebruikt, der Compe. de belangrijkste diensten bewees. Niet lang echter mocht hij van zijn verkregen rust genieten, want het bleek ons uit de minuut octroijen van de Staten van Holland en Westfriesland, van den 14den Mei 1658, dat hij zich met der woon te Alkmaar had gevestigd en aldaar in de maand April 1636 overleden was.

LEESTAFEL.

R. C. CHILDERS, *A Dictionary of the Pāli language.*
Part. I. London, Trübner & Co. 1872.

In de laatste 20 jaren heeft zich zeker niemand, met uitzondering van den Deenschen geleerde Fausböll, zóó verdienstelijk gemaakt ten opzichte der studie van 't Pāli als de Heer Childers. Door de zorgvuldige en kritische uitgave van eenige weinige, doch zeer belangrijke teksten, en door verhandelingen over onderwerpen uit de letterkunde der zuidelijke Buddhisten maakte hij zich bekend als een geleerde, van wiens ijver en bekwaamheid veel te verwachten was. Die verwachting is niet beschaamd: 't Pāli-woordenboek, waarvan onlangs de eerste helft in 't licht verschenen is, kan de vergelijking met de beste soortgelijke werken doorstaan. 't Woordenboek munt vooral daarin uit, dat de vervaardiger bij de vertolking in 't Engelsch zich vrij heeft gehouden van stelselzucht. De vraag is niet of mag niet zijn, hoe Europeesche geleerden de woorden eener taal die ze gebrekkig verstaan opvatten, maar hoe de sprekers, schrijvers en hoorders van zoo'n taal die begrepen. Daarmede hangt samen de groote zorg die hij besteed heeft aan de keuze der Engelsche woorden. Het is een ijdel vertoon van geleerdheid in een woordenboek zoogenaamd etymologische beteekenissen op te geven: niets is gemakkelijker en tevens bedriegelijker dan dat, terwijl het hoogst moeielijk is altoos 't equivalent of de naastbijkomende uitdrukking te vinden. Door naar 't laatste te streven, heeft Childers getoond een philoloog, niet een dogmaticus, te wezen. We zullen niet beweren dat hij overal geslaagd is, want zulks zou gelijk staan met de verklaring dat hij de volmaaktheid bereikt heeft. Bijv. in de vertolking van *dharma* op bl. 120 is hij o. i. niet gelukkig geslaagd. De gewone beteekenis van *dharma* in de philosophische werken is „eigenschap“, in tegenoverstelling van „hoedanigheid“, *guna*. Het is een *dharma*

van den mensch dat hij sterfelijk is, doch een *guna*, dat hij bruin of blond, groot of klein, enz. is. Van den mensch is het een *guna* dat hij blank of zwart is, maar van den Neger is het een *dharma*, zwart te wezen. Uit den aard der zaak gaan de begrippen *dharma* „eigenschap” en *bháva* „eigenaardigheid, wezen,” en „bepaalde toestand” in elkander over. Te meer moest bij de Buddhisten *dharma* in de opvatting van „oogenblikkelijke toestand” genomen worden, omdat volgens hun grondstellingen van geen eigenlijk wezen des menschen sprake is, 't menschelijk leven slechts als eene schijnbare eenheid geldt, eene reeks van oogenblikkelijk op elkander volgende toestanden. Kortom, *dhamma*, als wijsgeerige term, is naar gelang van omstandigheden weêr te geven met „eigenschap, wezen, bepaalde toestand.”

Een ander voorbeeld. Op bl. 56 wordt *ariyasaccam* (Skr. *áryasatyam*) vertaald met „sublime truth.” Dat nu is zeer twijfelachtig. Skr. *árya* beduidt niet „sublime,” noch „eerbiedwaardig,” noch „heilig,” behalve in de woordenboeken. 't Adj. *árya* is „edel,” in al de opvattingen van 't Nederlandsche woord; subst. *árya* is „Heer, Mijnheer, Meester,” ook weêr in al de toepassingen die deze Nederlandsche woorden toelaten. Wanneer iemand van zijn grootvader sprekende *árya*, en van zijne grootmoeder *áryá* bezigt, dan is dit te vergelijken met de Engelsche uitdrukking *grandam*, waarin *dam* 't Fransche *dame* is. Op zich zelf is *árya* eenvoudig Mijnheer, *áryá* Mevrouw, gelijk passim in de tooneelspelen voorkomt. Hoe weinig heiligheid, eerbiedwaardigheid of verhevenheid aan dien titel verbonden is, zal iedereen beseffen als hij weet dat met *árye* zelfs hoerewaar-

¹ 't Woord *ária*, klassiek Skr. *árya*, is afgeleid van *ari* en bet. „van heldenaafkomst, van adel,” zoowel als, schijnbaar zeer afwijkend, „tot de mannen, tot het volk behoorend.” *Ari* nam. bet. „held, man,” en collectief „de lieden, 't volk, een ieder;”. Als held, manhaftig, *áryárye* komt het voor o. a. *Rgveda* 5, 54, 12; man, strijder, 1, 73, 5, 6, 25, 7, e. e. Collectief „jan en alleman,” is het bijv. 6, 51, 2; waar van de Zon, Phoebus Apollo, gezegd wordt:

rja marteshu vrjiná ca paçyan

abhi cashte sûro (l. sûrio) arya evân

d. i. 't recht en onrecht onder de stervelingen ziende beschouwt (z. v. a als opzichter en opperste beoordeelaar) de Zon de gangen (d. i. handel en wandel, de handelingen, *caritáni*) der lieden (al. van allen).

Het is met *ari* juist zoo gegaan als met ons *man*. In de Middeleeuwen wordt *man* gewoonlijk in zeer edelen zin genomen; zoodat het baron, edelman beduidt; inderdaad is *baro* niets anders dan de Romaansche vertaling van *man*, en in 't Spaansch is *varon* ook nog in den zin van mannelijk wezen in zwang. Ook ons *luiden* werd vaak in edelen zin genomen; vandaar dat de Frankische edelen *leudes* heeten, en eene vrouw uit den fatsoenlijken stand *leudinia*. Evenwel *luiden*

dinnen worden aangesproken, waar wij in onze taal ons Mevrouw te goed voor achten en 't Fransch Madam hooren toepassen. 't Verkleinwoord *ajjuktā* (eig. reeds Prākrit) „juffertje“ is de gewone titel voor jonge dames van de *demi monde*. Hoe aan den anderen kant de begrippen Mijnheer en Meester met hetzelfde woord plegen uitgedrukt te worden, blijkt uit tal van talen; o. a. heet in Schotland de schoolmeester Dominie. Volmaakt zoo in Indië. De woorden *ārya*, *jina*, *bhagavat*, *arhat*,

---

en volk konden ook wel den stand der vrijen in tegenstelling tot vorst en adel aanduiden, zooals nog thans. Dit alles wat van *man* en *luiden* gezegd is, geldt van *ari*. Als *Yaska ari* omschrijft met *śvara* -heer-, dan toont hij ééne opvatting van 't woord goed te begrijpen, want held en heer komen, de toenmalige zeden in aanmerking genomen, op 't zelfde neêr. Maar *ari* is niet alleen held, man, maar ook volk; vandaar dat *arya* in 't Skr. bet. een *vaiçya*, natuurlijk, volk is *viç*, en *viç* = *ari*; derhalve *vaiçya* = *arya*; en *arya* is gewoonlijk iemand tot den stand der leudes, der edelen behoorende; zoo ook in 't Oudperzisch; Darius zegt van zich zelve dat hij *aryaputtra* en *aryacūtra* is, d. i. -een edelmans zoon- en -van adellyken bloede-. — Een geheel ander *ari*, schijnbaar ten minste, is *ari* -een vreemde, een vijand-. Dat dit *ari* 't Latijnsche *alis* (= *alius*), Germ. *ali*, *alja* is, zal wel ieder toestemmen die de betekenissen van 't Skr. *para* kent, want *para* bet. in 't Latijn -alius, alienus, hostis-; vgl ook *udara*. Van dit *ari* komt Skr. *alika* -valsch- en *vyalika*; *alika* bet. ook een ongeluk; vgl. Gr. ἄλιον en Skr. *itaram*. Of nu dit *ari* -een vreemde-, bij slot van rekening niet uit denzelfden wortel gesproten is als *ari* -man, held-, durven we niet beslissen. Vermoedelijk zijn beide *ari*'s in den grond één; want Germ. *ali*, Lat. *alius* -ander- schijnt wel met Germ. *al* (stam *ala*) verwant te wezen, en dit *al* is in elk geval een andere vorm slechts van *ari* -volk, lieden, een ieder; man-. Vgl. ook Skr. *sira* (voor *sira*, en dit voor *sīra*, gelijk *sira* voor *sira*, *sīra*; *pāra* voor *pāra*, *pāra*; *dhira* voor *dhira*, *dēra*, enz. enz.) Lat. *rir*, Got. *rair*, met 't afgeleide *rairam* -vijandschap-. — De grens tusschen *arya* -iemand van 't volk-, *arya* -iemand van ons volk-, en -van onze helden, iemand van den heerenstand- is moerlijk te trekken; 't Baetr. *ariyana*, is eenvoudig = Germ. *ala-mans*, of liever *alamannisk*; en *Aleman* komt op hetzelfde neêr als *Duitsch*, want ook *diet*, *thind*, is -volk-; in den grond een is wel *irindiot*, enz., Got. *Sirmans-reiks*, wat men in 19de eeuwsch zou kunnen vertalen met -Heerscher der Duitschers-; vermoedelijk is *ir* uit *ari*, dus byvorm van *ala* (*ara*) gesproten. Het Baetr. *Arigushayanam* komt dan overeen met *Alamannia*. Hetzelfde denkbeeld ligt uitgedrukt in de volknamen *Slaven*, *Mardians*, *Sarāns* en *Ἰλλύροι*, *Ἰλλύρες*, waarvan Slawen en *Ἰλλύροι* = *sarra* (*salra* -al, ieder, 't algemeen- zijn, en Slawen en *Ἰλλύροι* gevormd met suffix *ana*, gelijk *Ary-ano*, *Romdāns*, enz. en *an*. Slawen, Hellenen betekent dus hetzelfde als *Alaman*, *Arier*, van *ari*, *ala* = *sarra*. Hoe de begrippen -al- en -volk- samenhangen, vgl. Lat. *totus* -al- met O-kiesch *totto* -gemeente, volk- = Germ. *thind*; *toturo* -publicus- = Germ. *thindisk*. Men mag veronderstellen dat in 't oude Indogermaansch, reeds vóór de splitsing, de synonymen *Aria* (*Alaman*), *Tautika* en *Salva*, *Salvāna* (ook in Indië heet een volk *śāiva*, naast elkander bestonden

beteekenen Mijnheer, en Meester, schoolmeester of andere leermeester, zonder iets wat naar heiligheid zweemt, dan bij gevolgtrekking. Om tot *ariyasaccam* terug te komen het is niet aan een uiterlijk kenmerk te zien, of in de samenstelling 't eerste lid adj., dat wel een subst. is. De natuurlijkste opvatting is toch wel in *ariyasaccāni* die waarheden te zien welke de Buddhistische kerk aan de lessen haars Meesters te danken heeft. Uitdrukkelijk wordt dan ook in den Sarvadarçana-sangraha, bl. 23, blijkbaar op gezag van eenen Buddhistischen commentator, de term zoo verklaard als wij gedaan hebben. Daar lezen we:

ata evoktam: "dukkhasamudāyanirodhamārgācca", *āryasya Buddhābhimatāni*, (satyāni) *tattvāni*. Het ware geenszins onmogelijk dat deze of gene commentator de samenstelling anders oploste, en dan zou te onderzoeken wezen, welke opvatting de oudste is, maar tot nog toe is mij geene andere omschrijving bekend. Ook in *ariyadhanam* heeft 't eerste lid den zins eens genitiefs pl., want in Lalitavist. 146 heet het: *dhanam āryānām saptaavidham*.

Kāpuriso, Skr. *kāpurusha* beduidt niet "een slecht mensch", maar "een lafaard, iemand zonder mannelijkheid." Het is niet te verwarren met *kupurusha* "een gemeen, slecht mensch", en *kimpurusha* "klein manneke, dwerg."

Bij elk Pāli-woord waarvan de overeenkomstige Sanskritvorm op te sporen was, is de laatste er bijgevoegd. Voor zooverre wij het hebben nagegaan, heeft de bewerker in zijne vergelijkingen hoogst zelden misgetast. Onjuist is *psāta* als Skr. van *chāto* "mager"; het moest wezen Skr. *chāta* "afgesneden, dun", en "mager". — De vogel *karuvīko* of *kuranīko* zal wel dezelfde wezen als die in 't Skr. *karāyikā* heet en in de leer der voortekens nog al eene rol speelt. Ik moet echter bekennen dat ik een mann. *karāyika* nooit heb aangetroffen. Wat verwisseling (zoo dit het juiste woord is) van *y* en *v* aangaat, vgl. *kasāno* en *kasāyo*; *āvulham* en *āyudham*; *āvuso*, in vorm = Skr. *āyushya*, in bet. = *āyushmat*; enz. Strikt genomen is de *y* niet in *v* overgegaan, maar ingelascht tusschen de twee klinkers nadat de *y* was uitgevallen. Een merkwaardig voorbeeld van eene *v* dienende tot vermindering van hiaat levert de ons bekende tekst van den *Rgveda*. Herhaalde malen vindt men daarin geschreven *varinas* voor *varias* of *variya*¹. In 't Prākṛit zijn er zeer opmerkelijke voorbeelden van ingelaschte *v*; bijv. in *Prabodhacandrodaya* 28 is *khavijjadi* = Skr. *khejyate*. Soms is *v* ouder

dan *y*, als in *kīva*, Ved. *kīvat*, Skr. *kīyat* (*iy* = *ī*); dat *v* in *scul* enz. 't oudste is, blijkt uit *lāvat*, enz. Een ander middel om gaping te voorkomen is *k*, die zeker wel gehoord werd, althans in den mond van sommigen. Zulk eene ingelaschte *k* vindt men in alle Prākritis, met inbegrip van 't Pāli. *Nakulam* bijv. is zonder twijfel 't Skr. *nayulam*, dat 100,000 millioen aanduidt. *Huram* kan noode uit iets anders ontstaan zijn dan uit *aśram*, dit uit *avaram*, dit uit Skr. *aparam* (niet te verwarren met Skr. *araram*); *hurāhuram* is Skr. *aparaparam*, *aparasparam*. In 't Hindi is *aurā* "ander" Skr. *apara*; *aurā* "en" = Skr. *aparam*. Gelijk in 't Pāli *huram*, is uit Skr. *apavārita* in Avanti-Prākrit geworden *ohārio*, voor *oārio*; zie Mrechakāśī bl. 100; voor 't afvallen van *a*, vgl. *lāhu* = Skr. *alāhu*. Wat de Engelschen cockneyism noemen, vindt men in schier alle oude en hedendaagsche Prākritis, zoogoed als in alle Germaansche talen en 't Latijn terug. Vooral in 't echte Māgadhī uit Aśoka's tijd komt het meermalen voor, zooals in *kevam*, *kida*. Ook in 't Pāli, dat in 't geheel geen Māgadhī is ¹, komt *keva* voor, hoezeer hoogst zeldzaam; zoo ook *kalam* = *alam*. In 't Sindhi zegt men *kiku* = Skr. *eka*. Of die *k* in 't midden des woords staat dan wel aan 't begin, doet niets ter zake, want woorden staan ook in den volzin, en als zoodanig bezitten ze niet meer zelfstandigheid dan lettergrepen. Derhalve, bestaat er neiging eene *k* te doen hooren tusschen de klinkers van twee op eikander volgende lettergrepen in een woord, dan bestaat ze ook om het te doen in den volzin. Van de menigte voorbeelden waaruit blijkt dat *k* bij gaping ingelascht wordt willen we er slechts een paar uit 't Prakrit aanhalen. Uit Skr. *virāraya* is gesproten *viāraka*, voor *viāraā*; Mrech. 100. Uit Skr. *lava*, of liever uit eene andere en oudere uitspraak: *lana*, is geworden *loa*.

¹ In 't Petersb. Wdb. wordt *variras* gehouden voor eene afleiding uit *var*, eene volstrekte onmogelijkheid. Tusschen *variras* *kr* en *aru* *kr* is er geen onderscheid, dan dat 't eerste de comparatief is van 't laatste. Een geheel ander woord is *variraayā*, synoniem van *verā*.

² De tegengestelde bewering der Singhaleezen wordt door de feiten gelogenstraft, en is van 't zelfde gehalte als de andere, dat 't Pāli de oorsprong aller talen is. Van daar dat zooveel fouten begaan zijn bij 't Pāliseeren van echte Māgadhī woorden. Bijv. *atta* (gespeld *ata*) was zowel = Skr. *ātma*, als *atra*. De fabrikanten van 't Pāli hebben nu *attajā* "zoon", omgezet in *atrajā*! Uit *apāddhātā*, d. i. *apa* + *d*. is gemaakt *appāddhātā*, waarin *C*. ten onrechte *apa* zoekt, enz.

Daar lange klinkers vóór een klinker staande lichtelijk overgaan in korte, bijv. Skr. *pará rddhīh* in *para rddhīh*; *kumārī atra* in *kumāri atra*, enz., om van de Vedische metrieke regels te zwijgen, ging *toa* over in *tua*. Dit nu met ingelaschte *h* of met zich van zelf in de uitspraak ontwikkelende *v*, wordt *tuh* en *tuva*. Beide vormen worden door elkander gebruikt. Zeer zonderling op 't eerste gezicht is de *h* in *palhatta* = Skr. *paryasta*, *Málatī-Mádh.*, uitg. Calc. 1866, bl. 49. Dit *palhatta* moet ontstaan zijn uit *palihattha*, *paliattha*.

De Heer Childers heeft 't eerste deel verrijkt met eene belangrijke verhandeling over 't Nirvána. Ofschoon het aan de Indische scholastische theologen zeer wel bekend was, dat 't Nirvána, voor den rechtzinnigen Buddhist altoos, eenvoudig 't Niet is, blijft het betoog van Childers zijne volle waarde behouden. Van onzen kant willen we een tekst aanhalen, die in duidelijkheid niets te wenschen overlaat, en wel uit den boven vermelden Sarvadarçana-Sangraha, een werk dat ons in 18 bladzijden meer leert omtrent de Buddhistische philosophische dogmatiek dan veel boeken door Europeanen daarover geschreven te gader. Op bl. 15 staat:

„tad evam bhâvanâcatushçayavaçân nikhilavâsanânivrttau paranirvânam çûnyarûpam setsyati”.

D. i. „Zodoende zal, wanneer alle voorstellingen des geestes krachtens de 4 overtuigingen (d. i. ten gevolge der volkomen overtuiging van de waarheid der 4 grondstellingen) ophouden, 't hoogste Nirvána, 't welk in 't Niet bestaat, bereikt worden.” *Paranirvâna* hier is mogelijk eene minder goede lezing voor *parinirvâna*, bedoelt in allen gevalle 't zelfde. Wat de 4 grondwaarheden zijn waarvan ieder naar verlossing strevende Buddhist zich doordringen moet, kan men vinden Sarvad. bl. 9.

We behoeven hier niets meer bij te voegen om te toonen hoe hoog wij de verdiensten der Pâli-Dictionary schatten, en indien deze aankondiging van 't werk strekken mocht om voor de beoefenaars van 't Sanskrit hier te lande de waarde en van 't woordenboek en van de studie van 't Pâli eenigszins te doen uitkomen, zal ons doel volkomen bereikt zijn.

Leiden, 23 Febr. 73.

II. KERN.

Dr. E. TRUMPP, *Grammar of the Sindhi language, compared with the Sanskrit, Prakrit and the cognate Indian vernaculars.* 8°, L en 540 bll. — London, Trübner & Co.

Het is een verblijdend teeken dat de studie der hedendaagsche Prākrit-talen, welke tot Sanskrit in ongeveer dezelfde verhouding staan als de Romaansche tot Latijn, de belangstelling trekt waarop ze aanspraak mogen maken. Vergeleken met de moeder, (of eigenlijk: overgrootmoeder), 't Sanskrit, geven de tegenwoordige Prākrits den indruk van erge verbastering, onvergelykelyk meer dan zulks 't geval is met de Romaansche dochters van 't Latijn, en ze kunnen niet bogen, gelijk de laatsten, op eene letterkunde welke die der moeder evenaart of overtreft. Het is dus wel verklaarbaar dat Sanskritisten met zeker gevoel van walging zich van den aanblik dier zoo verwilderde loten hebben afgewend. En toch is het niet te ontkennen dat de beoefening der hedendaagsche Prākrits niet zonder belang is voor 't Sanskrit zelve, en van nog grooter nut voor de kennis van 't oudere Prākrit. Volstrekt onmisbaar zijn ze als bestanddeelen van een volledig stelsel der vergelykende en historische studie der Indogermaansche talen.

De Sindhi Grammar van Dr. Trumpp onderscheidt zich door volledigheid en grondigheid. In eene voortreffelyke Inleiding, vooral bestemd voor beoefenaars der vergelykende taalstudie, spreekt hij allereerst over de verhouding waarin 't Sindhi staat tot de levende Prākrits en tot de gemeenschappelyke bron, 't Sanskrit. Zijn onderzoek heeft geleid tot de slotsom, dat 't Sindhi over 't algemeen iets dichter bij 't oorspronkelyke staat dan hare zusters, een slotsom die zeer wel strookt met het niet door Trumpp vermelde feit, dat onder de oudste Prākrits die wij kennen: van 250 vóór Chr., de westelyke en noordwestelyke aanmerkelyk nader bij 't Sanskrit staan dan de meer oostelyke. "While all the modern (nl. Arische) vernaculars of India are already in a state of complete decomposition, the Sindhi has preserved most important fragments [of the mother tongue] and erected for itself a grammatical structure which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and leveling construction of its sisters."

Ofschoon in deze schildering licht en schaduw wel ietwat te scherp uitgevallen zijn, mag men 't oordeel in de hoofdzaak juist achten, ten minste als men uitsluitend let op wat we. bij

gebrek aan beter, officieel Hindi, Hindustani, enz. wil men noemen. Blijkbaar heeft Dr. Trumpp alleen den blik gevestigd gehad op dat officieele Hindi, enz., hetgeen we opmerken zonder hem een verwijt er van te maken. Bijv. bl. XXXII wordt als Hindi opgegeven *âg* "vuur". Dat is volkomen juist, wat de modetaal aangaat, doch onder 't geringe volk in Benares hoort men *âgi*, gelijk in 't Sindhi en ouder Prâkrit. "Vuur brengen" heet onder 't volk *âgi le-ânâ*, terwijl 't Hindustani, eene echte brabbeltaal, *âg lânâ* heeft. Van daar wordt in de leerboeken *lânâ* als een werkwoord beschouwd, hoewel het niets anders is dan eene samensmelting van *le* (= *le-karke*) "genomen hebbende", en *ânâ* "komen." *Agi le ânâ*, verbasterd *âg lânâ*, is eig. vuur genomen hebbende komen, d. i. met vuur komen. Dit is maar een enkel staaltje om te doen zien hoeveel er nog uit de volkstaal, vooral van 't landvolk, te leeren valt. Men overtuige zich daarvan door kennis te maken met den door Beames behandelden tongval van Bhojpur en met de Braj Bhâkhâ, en men zal, geloof ik, oordeelen dat 't onderscheid tusschen Sindhi en haar zusters met inbegrip der tongvallen niet zóó groot is als men geneigd zou wezen uit de boven aangehaalde woorden op te maken. In 't algemeen gesproken, blijft de bewering van Dr. T. waar.

Ook is het niet nauwkeurig uitgedrukt, als de Schr. op bl. 32, noot, zegt dat in 't Hindi de slot-*a* in de uitspraak verdwenen is. Vooreerst spelt men in 't Hindi steeds *ghara* e. dgl., en niet *ghar*; ten andere is een woord als *ghara* in de versmaat tweelettergrepig. Al is het waar dat de slot-*a*, even als elke andere *a* in volstrekt toonlooze lettergrepen, zeer flauw, en in den mond van sommige in 't geheel niet hoorbaar is, dan mag men toch niet beweren dat *ghara* een eenlettergrepig woord zou wezen, evenmin als bijv. in 't Fransch *quatre* eenlettergrepig mag heeten omdat veel Franschen *quat* zeggen, zonder of de *e* of de *r* te laten hooren. Wel degelijk is in 't Fransch een woord als *chante* twee-, een als *amie* drielettergrepig, vooral in de verzen. Zoo ook *gharâ* (spr. *gharë*). Gelijk in 't Fransch *parlera* als drielettergrepig geldt, zoo ook *karânâ* in 't Hindi. 't Onderscheid tusschen beide talen te dezen opzichte bestaat daarin, dat de doffe *ž*-klank in de eene met *a*, in de andere met *e* wordt aangeduid; beide spellingen zijn onnauwkeurig, de eene al niet beter of slechter dan de andere. De uitspraak der doffe Hindi *ă*, en der Fransche *ž*, is vol-

maakt dezelfde. Men moet dus zeggen, 't Hindi *gharā* is een stap verder van de oude uitspraak afgeweken dan 't Sindhi *gharu*, en staat tot het laatste in ongeveer dezelfde verhouding als 't Fransche *peuple* tot Spaansch *pueblo*, Ital. *popolo*.

Bij 't aanhalen van woorden en vormen uit 't ouder Prākrit heeft Dr. Trumpp zich schier uitsluitend bepaald tot den tongval die door de Indische taalkundigen als de normale beschouwd werd. In redelijkheid mochten we dan ook niet meer van den kundigen schrijver eischen, want de Inleiding is niet hoofdzaak. Niettemin mogen we als ons gevoelen te kennen geven dat zij die zich bepaaldelijk de vergelijking der hedendaagsche Prākrits ten doel stellen, zowel de tongvallen in de tooneelspelen en 't Pāli, als de dialecten van Açoka's opschriften, behooren te bestudeeren. Het is bijv. niet van belang ontbloot, te weten dat reeds in Kālidāsa's stukken, in de *Mecchakatikā*, e. a. vormen als *gharu* niet ongewoon zijn. In de zangstrophen van 't 5de bedrijf in Kālidāsa's *Urvaçī*, welke alle op rijm zijn, ziet men zelfs de vormen op *o* en *u* afwisselen in een en 't zelfde liedje. Zeer nuttig, om niet te zeggen onmisbaar, bij iedere poging ter verklaring van de wording der nieuwe Prākrits is de taal der Zigeuners, want die vertegenwoordigt, in de hoofdzaken, een oud dialect zooals dat, naar eene ruwe berekening, van 800—1200 na Chr. in Indië in zwang moet geweest zijn. We willen hier met een voorbeeld aantoonen dat de taal der Rom (d. i. *rama* "vrijers, kerels, jongens") of Romānācel (Hindi *ramānacelā* "jongens, Hoogd. Burscheu) ' den sleutel levert ter ontraadseling van de spraakkunstige verschijnselen der hedendaagsche Prākrits. Nemen we tot voorbeeld de vorming des genitiefs, welke door den Schr. o. i. niet bevredigend verklaard wordt. Hij zegt op blz. 119:

"The Sanskrit genitive-case termination *śya*, in Pāli en Prākrit *śsa* ², has been lost in all modern tongues, with the exception of the Bangālī, where *śś* has been hardened to *r*."

Van deze beweringen zal blijken niets houdbaar te wezen. Want 1° de genitiefuitgang *śsa* is wèl bewaard gebleven, doch niet als zoodanig en verscholen; 2° de *r* (beter gezegd *irā*, *arā*) van 't Bengaalsch heeft niets met *śsa* te maken en de veronderstelling dat *śsa* in 't B. in *r* overgaat, door niets gewettigd.

¹ Pāli mag even goed Prākrit heeten als elke andere uit 't Skr. afgeleide taal.

² De Hedens noemen zich ook *Kālo ro(m)* "zwarte kerels."

Alvorens onze eerste stelling te bewijzen, herinneren we aan 't feit dat Skr. gen. *sya* zeer vaak ook den datief uitdrukt, dat bij de persoonlijke voorn. *me*, *te* de voor dat en gen. gemeenschappelijke vorm is en dat reeds in oud Prākrit regelmatig de datief door *ssa* = Skr. *sya* wordt uitgedrukt. Prākrit *déulassa* is zoowel gen. als datief, nl. die soort datief welke men in onze taal met „aan” kan omschrijven. In de taal der Zigeuners is *déules* (bij Pott, Zig. I, 192: *dewlis*) uitsluitend datief geworden en tevens drukt het in die gevallen waar ook in 't Hindi de datief op *ko* met onzen accusatief moet vertaald worden een bepaald soort van accusatief uit. Prof. Pott meende de bronnen waaruit hij putte en waarin *déules* eenvoudig als datief opgegeven was te mogen minachten en schonk den datief den titel van accusatief. Die verandering mag geen verbetering heeten. Terwijl *assa*, Zig. *es* oorspronkelijk de gen. enkelvoud van 't Skr. is, luidt de als datief en in zeker opzicht als accusatief dienst doende gen. meervoud: *déulen* (bij Pott *dewlin*) = Prākrit *déulāna*. Evenzoo komt van nom. *gājo* de dat enk. *gājes*, meerv. *gājen*. Om den nieuweren genitief te vormen, voegt men achter den ouden genitief 't woordje *kero*, en na eene *n*: *gero*. Aldus: enk. *gājes kero*; meerv. *gājen gero*. Het is duidelijk dat dezelfde oude genitief, en van 't enk., en van 't meerv., bewaard is gebleven in 't Hindi, en wel in ettelijke voornaamwoorden in beide getallen, en in de overige naamwoorden alleen in 't meervoud. Van *yahă* of *yihă*¹, *wahă* of *wuhă* (uit *o*, dit uit *ava*, dit uit *amu*), *jo*, *ko* komen: *isă*, *usă*, *jisă*, *kisă*; meerv. *ină*, *ună*, *jină*. Achter deze genitieven die niet meer afzonderlijk als zoodanig in zwang zijn, voegt men de vormwoordjes *ko* voor den nieuwen datief en bepaald soort van accusatief; *kā*, *kī*, *ke*, *kīm* voor den nieuwen genitief; en zoo verder. Aldus: *isă ko* „ten behoeve van dezen” enz. *Isă* beantwoordt aan Skr. *asya*, maar is niet rechtstreeks daaruit gesproten; het moet eene verkorting zijn van *e—ssa*, zelfstandig in 't Prākrit gevormd uit *e* + de genitief-uitgang; *essa* moet, volgens de klankwetten aller Prākrits, de lange *e* verkorten, want geen

¹ *Ya* en *yi* zijn veranderde uitspraak van *e*. Zelfs bij 't spreken en lezen van Sanskrit wordt door de Brahmanen van onderscheiden streken in Hindustan *e* als *ya* en *yi* (of eig. *yê*) uitgesproken. Die uitspraak moet betrekkelijk oud wezen, want alleen daaruit is te verklaren hoe uit Skr. *eva* in oud Prākrit *geva*, *jevva* kon ontstaan. *Eva* werd gewestelijk uitgesproken *yêvva*, en de *y* deelde daarop in 't lot van de *y* des Skr., ging over in *j*. Op overeenkomstige wijze klinkt *o* als *so* of *su* (eig. *ođ*).

van nature lange klinker mag er blijven in eene lettergreep die door stelling (positione) lang is. Het is volmaakt hetzelfde of men in 't Prākrit zegt *aggi* of *āgi*, maar een *aggi* is onmogelijk. Ziet men geschreven *jobbanam*, *devvam*, *ekko*, e. dgl., dan weet men terstond dat de korte *o* en *e* bedoeld is. Uit deze korte *e* ontwikkelde zich *i*, bijv. *ekko* luidt in 't Sindhi *kikn*, uit *kikkn*, dit uit *hekkō*. Zoo ook is Hindi *isā*, eig. *issā* ontstaan uit *essa*. *Inā* is verkort uit *ena*, d. i. *e* + verminkten gen. der subst.-verbuiging *ndun*. *Usā* is uit *ossa*, *avussa* = Prāk. *amussa*, Skr. *amushya*; *jisā* uit *jēssa*, gewestelijke uitspraak van *jassa*, Skr. *yasya*. En zoo verder. De vrouwelijke zijn verdwenen of versmolten.

't Vornwoordje ter aanduiding van den nieuwen genitief is, in 't Hindi, *kā*, *kī*, enz.; bij een paar voornaamwoorden *arā* (ook *ara*), *arī* (ook *ari*). Zien we welke verklaring Dr. Trumpp geeft:

„The Sindhī employs for this purpose (d. i. den nieuwen genitief) the affix *jo*, fem. *jī*, corresponding to the common adjective affix *kō* = Skr. *ka*“.

Uit den samenhang moet men opmaken dat de Schr. met „affix“ 't zelfde bedoelt als „suffix“, want hij noemt Skr. *ka* een bijvoegelijk „affix“, en *ka* is een suffix. *Jo* nu is in 't geheel geen suffix, maar een adjectief zonder meer, dat hier dient om eene zekere betrekking tusschen twee voorwerpen, tusschen bezitter en 't bezeten wordende, aan te duiden, en in zooverre mag dat adjectief *jo*, vrouw. *jī* een affix, een toevoegsel heeten, maar men moet dat niet verwarren met suffix. Met Skr. suffix *ka* heeft 't adjectief *jo* niets te maken, evenmin als in 't Hindi 't adjectief *kā*, *kī*. De omstandigheid dat Sindhi *jo*, Hindi *kā*, enz. achter een verborgen vorm staat, had op zich zelf voldoende moeten wezen om te bewijzen dat *jo* en *kā* afzonderlijke woorden waren. Al wist men niet dat *isā* een genitief was, dan had men niet de oogen moeten sluiten voor 't feit dat *inā*, *gharōnā*, enz. meervouden waren, en bepaaldelijk genitieven. Met struisvogeltaktiek of beroep op autoriteiten komt men niet verder. De onhoudbaarheid van alle tot nog toe gegeven verklaringen verder te bewijzen, ware doelloos, en we willen liever, volgens de historische methode van den onsterfelijken Grimm zoeken, en zoodoende den oorsprong van Hindi *kā*, Sindhi *jo*, opsporen. De sleutel is te vinden in de taal der Zigeuners, vergeleken met 't oudere Prākrit. 't Adjectief

dat in 't Zig. de genitiefbetrekking aanduidt, luidt *kěro*, waaraan men terstond 't *kara* van 't Bhojpuri Hindi ¹ herkent. Verder is het onniskenaar 't zelfde woord, in gewestelijken vorm, als in oud Prākrit *kerako*, d. i. *kera*, met pleonastiek suffix *ka*. Naast *kerako* staat *kerao*, Mudrār. 26 *keriko*, en in Māgadhī natuurlijk *kelake*. Zie hier een paar plaatsen uit de *Mrcchakatikā*; blz. 100: *kassa kerakam edam pavahanam* „van wien is dit voertuig“, Skr. *kasyaitat pravahanam*; bl. 4: *mama kerakena bhattacharibhaena* „te mijnen koste“, Skr. *madyena bhaktaparivyayena*; bl. 18: *attana kelakehim padehim* „bij mijne voeten“; bl. 40: *Vasantaçenākelake duçtahalhī* „de kwade olifant van Vasantasena.“ Men ziet dat 't adj. nu eens achter den stam, dan weêr achter den genitief gevoegd wordt; bij voornaamwoorden 't laatste. Vergelijken we, alvorens de verhouding van Zig. *kěro* tot *kerako* op te maken, de zeer verbasterde vormen waarin 't woordje in Hind. en Bengaalsch zich vertoont. Van *ghara* is de zoogenaamde gen. *gharā kā* (- *kī*, enz.); van *yihā*, of *yahā* is die *isā kā*; meerv. *inā kā*; enz. Ook hier staat *kā* achter den stam van substantieven in 't enkelvoud; d. i. maakt het 't laatste lid eener samenstelling uit waarvan *gharā* 't voorste lid is. Bij voornaamwoorden en meerv. substantieven, volgt *kā* op den ouden genitiefvorm. Bij de vergelijking van 't Hindi met Zig. en oud Prākrit, ontwaart men licht dat *kā* eene verbastering moet wezen van *kara*, *karā* ¹ = Zig. *kěro*. Dit is niet slechts eene onvermijdelijke gevolgtrekking, het wordt ook door de feiten ten volle bevestigd. Want waar t gewone Hindi *isā kā* heeft, vertoont de tongval van Bhojpur *e-kara*, van Shahabad *i-karā* (zie Beames t. a. p.). Aan H. *usā kā* beantwoordt Bhoj. *u-kara*, Shah. *o-karā*. Waarmeê bewezen is wat we te bewijzen hadden.

Eene andere verbastering van *karā* (en *kerā*) is *arā*, dat in 't Hindi onder bepaalde omstandigheden voorkomt, doch in 't Bengaalsch algemeen is, want *irā*, bijv. in *icvarerā* moet uit *icvarakera* ontstaan wezen. In 't Hindi vindt men dit *arā* enkel bij de persoonlijke voornaamwoorden; dus *merā*, *merī*; *hamāra*; *terā*; *tumhāra*. *Hammāra* heeft zich op dezelfde wijze ontwikkeld als bijv. Hindi *cāmārā* uit Prākrit. *cammaāro*, *cam-*

¹ Zie Beames, Journ. Roy. As. Soc., jaarg. 1868, bl. 489.

² De *ā* in 't Hindi is in soortgelijke gevallen ontstaan uit de Skr. *ah*; bijv. *gatah* = H. *gayā*; *gato* = Prāk. *gado*. Een regel in 't toepassen van een van beide vermag ik niet te ontdekken.

māro, Skr. *carmakāra*; *sāndrā* uit *svannaāro*, *svarnakāra*. *Me, te*, (misschien *kama*, later *tumka*) waren genitieven, doch het zij aan verder onderzoek overgelaten te beslissen of *me, te* rechtstreeks Skr. *me, te* zijn, of latere Prākrit-ontwikkelingen en samengetrokken uit *mahi, tahi*, enz.

Het komt er nu op aan, uit te maken aan welk Skr. woord *kara, kerako* beantwoordt. Skr. *kārya* „te doen, te maken“, enz. heeft in 't Prākrit allerlei vormen aangenomen. Vooreerst *kaira*, in 't Pāli gespeld *kayira*; dat *kaira* de ware en oude spelling is, weten we uit 't opschrift van Koning Mahā-Meghavāhana, een van wiens titels is *airo* = *ārya*¹. Later ging *kaira* over in *kera*, en dit, voorzien met pleonastisch suffix *ka*, is *kerako*, waarvan we boven gesproken hebben. Op gelijke wijze is uit Skr. *paryanta* Prāk. *peranta* geworden, o. a. Mālatī-M., bl. 54 (uitg. Calc. 1866). Een tweede vorm is *kaijo, kājo*; een derde *kayyo*; een vierde *karyo*. In 't Pāli spelt men in een geval als 't laatste *ariyo*, onnauwkeurig; want *ariyo* = Skr. *ārya* is meest tweelettergrepig; zie bijv. Journ. Roy. As. Soc. jaarg. 1870, bl. 316. Dit *aryo, viryo*, e. dgl. = Skr. *ārya, rīrya*, heeft zijn ontstaan te danken aan de algemeene klaankwet van 't Prākrit, dat in lettergrepen, lang door stelling, geen van nature lange klinker stand houdt; Skr. *kārya, rīrya* e. dgl. kunnen als zoodanig niet blijven, want de eerste lettergreep is door stelling lang, hetgeen verkorting van *ā, ī* na zich sleept. Uit de spelling *ariyo, viriyam* van 't Pāli konde men dit niet opmaken; gelukkig daarom dat de metrick ons 't middel verschaft de verkeerdheid dier spelling te bewijzen. Uit een Prāk. *karya* is vermoedelijk *karra* en hieruit *kara, Zig. kero* voortgesprongen. Wat *kā* betreft, dit zou evenwel uit *kayya* af te leiden zijn, als uit *kara*, indien het op zich zelve stond, doch 't gewestelijk Hindi *kara* en *Zig. kero*, en *hamāra*, enz. in aanmerking genomen zouden we eerder geneigd zijn het voor verbastering van 't laatste te houden. Uitdrukkingen in 't Skr. als *kim mama tena kāryam* „wat heb ik daarmee te maken, wat gaat mij dit aan?“ zijn de vermoedelijke aanleiding geweest dat men *kārya* heeft opgevat als „(iemand) aangaande.“ Prāk. *mama kerako gharo* is dus eigenlijk

¹ Journ. As. Soc. Beng. VI, 1090. Ten onrechte giste Prinsep dat een Prākrit *airo* = Skr. *aiśa* was; geen Skr. *ai* blijft in 't Prākrit. Waar men dus in 't Prak, en dan nog wel in 't alleroudste, *ai* vindt, heeft die tweeklank ooraan anderen oorsprong, zoo in *śairo*, = *śharira*; *airo* = *ārya*

„t mij aangaande huis“, waarmede te vergelijken is de wijze waarop de genitief van bezit door de Indische commentatoren pleegt omschreven te worden, namelijk met behulp van *sambandhin* „in verband staande“; *mama sambandhí pitá* of *matsambandhí pitá* is de gewone omschrijving van *mama pitá* „mijn vader“. Passen we 't gevondene toe op 't Sindhi. Gelijk uit Skr. *carmakâra* in 't Prâkr. *cammâro* wordt, zoo uit *grhakârya* Pr. *gharaäjjo*, *gharajjo*. Dit is juist de omschrevene vorm des genitiefs in 't Sindhi. Waarom de nomin. luidt *gharu*, doch de genitief *gharajo*, en niet *gharujo*, is meteen duidelijk. De zogenoemde Formatief van Dr. Trumpp vervalt daardoor. 't Eenigste wat onverklaard blijft is dit, dat in 't meervoud bepaaldelijk de oude genitief vóór *jo* staat, en men dus verwachten zou ook in 't enkelv. een overblijfsel van dien genitief terug te vinden. Doch in 't Hindi vinden we dezelfde willekeur in de keuze van samenstelling of naamval. Men zal zich hebben laten leiden door de zucht om verstaanbaar te spreken; immers enk. en meerv. zouden niet te onderscheiden zijn, als men den stamvorm gebruikte; om 't meerv. te doen kennen, was de naamval onmisbaar, terwijl die in 't enk. kon achterwege blijven. Taalkundig zijn samenstelling en oplossing even goed, en het is ook in 't Skr. volmaakt onverschillig of men zegt *grhasya sambandhi dvâram* of *grhasambandhi dvâram*.

't Ingestelde onderzoek heeft geleid tot de even verrassende als natuurlijke en, naar ik meen, met deugdelijke bewijzen gestaafde uitkomst, dat de adjectieven *kâ* en *arâ* in Hindi, *irâ* in Bengaalsch, *kara* in Bhojpuri, *këro* in Zig., *jo* in Sindhi, *kerako*, *kelake* in ouder Prâkrit, in oorsprong één zijn. Ook 't *ca* der Mahratten is in den grond hetzelfde. Het is niet juist *kârya*, maar *krtya*, van gelijke beteekenis. Aan *krtya* beantwoordt Prâk. *kicco*, *kacco*. Naast den uitgang op *o* is die op *â*, uit Skr. *ah*, overgeërfd, gelijk met een enkel woord reeds gezegd is; uit *gayah* Hindi *gayâ*; uit *krtah*: *kiyâ*; uit *âgatah*: *âyâ*; enz. Dienovereenkomstig is uit *grhakrtyah* voortgekomen *gharakaccâ*, *gharaëccâ*, *gharúcâ*.

Op de Proteusachtige gedaanteverwisselingen van 't Skr. *krte* „teu behoefte van“ heeft Dr. Trumpp zelf gewezen, bl. 115. Het is bekend dat met behulp hiervan de nieuwe datief, en in bepaalde gevallen accusatief, wordt uitgedrukt. Uit *krte* is Beng. *ke* gekomen; zoo ook Zig. *ke*; Sindhi *khe*. Of Hindi *ko*, ouder *kun*, *kaum*, en andere vormen, met *krte* identisch

zijn, zooals de Schr. aanneemt, valt zeer te betwijfelen, en zoolang men niet in staat is de oudere vormen op te sporen of te herstellen, druischt eene afleiding van *ko* uit *kr̥s* te zeer in tegen bekende regelen van klankverandering dan dat men de gissing aannemelijk mag achten. Stellig is *ko*, enz. een woordje dat hetzelfde beteekend heeft als *kr̥s* en van denzelfden stam, maar geheel identisch daarmee kan het bezwaarlijk wezen, en in allen gevalle is het den Schr. niet gelukt een enkel bewijs er voor bij te brengen.

Er zijn in de Sindhi grammar wel meer punten waarover we met den Schr. van gevoelen zouden verschillen. O. a. bevreedde het ons zelfs dat hij omtrent het ontstaan en de geschiedenis der lingualeu (bl. XX) zich tot toek maakt van eene meening, die door Dr. G. Bühler jaren geleden bondig is wederlegd. Bühler's onwederlegd en grondig betoog is in uittreksel ook afgedrukt in Ferrar's Comparative Grammar, zoodat het genoeg verspreid is.

Dan dit alles neemt niet weg dat het ons een genoegen is de Sindhi Grammar te mogen roemen en bij allen die hier te lande belang in Indische studiën stellen aan te bevelen. Wij hebben tevens getracht een denkbeeld te geven van de niet onbelangrijke vraagstukken welke de beoefenaars der vergelijkende taalstudie nog bij 't onderzoek op 't gebied der oudere en nieuwere Prākritis hebben op te lossen.

Leiden, 10 Febr. 1873.

H. KERN.

Die Palau Inseln im Stillen Ocean, Reiseerlebnisse von K. Semper, Prof. der Zoölogie und Anatomie zu Würzburg. Leipzig, 1873. Met eene kaart.

De hier genoemde eilanden zijn door het werk van kapitein Wilson, die er in 1788 schipbreuk leed, meer algemeen bekend onder den naam van Pelew-Eilanden. De letterkunde over deze groep is niet rijk, zoodat het boek van S., in weerwil van de aanmerkingen die er op te maken zijn, eene welkome bijdrage mag heeten. Eene geregelde geografische en ethnografische beschrijving wordt ons hier niet gegeven; het geschrift bevat de persoonlijke ontmoetingen en avonturen van den schrijver tydens zijn langdurig verblijf op de eilanden. Zijn verhaaltrant is breed en dikwijls langdradig, zoodat de lectuur hier en daar

tamelijk vermoeiend is te noemen, terwijl het altijd zeer de vraag blijft of hij de taal genoeg machtig was als hij de woorden van inlanders vertolkt. Het is te betreuren dat hij aan zijn werk niet een dergelijken vorm gegeven heeft als aan zijn in 1869 verschenen boek: „Die Philippinen und ihre Bewohner“, dat vrij wat belangrijker is dan het hier aangekondigde.

Hoewel het dus niet beantwoordt aan de verwachting van hem, die het opgevat heeft in de hoop veel nieuwe bijzonderheden te zullen opdoen, die hij niet reeds uit Wilson heeft leeren kennen, ontbreekt het toch niet aan hier en daar verstrooide mededeelingen, meest van ethnografischen aard, die niet onbelangrijk genoemd mogen worden, zooals die omtrent de zoogenaamde *clöbbergöll* of vereenigingen van mannen of knapeu, omtrent de vangst van *rul*, eene soort van groote rog met scherpen stekel aan den staart; over het recht dat een vorst somtijds aan dezen of genen toekent de *klilt*, een der halwervelen van de doejong, te mogen dragen (eene eer, die ook aan Wilson te beurt viel) enz.; meermalen vinden wij ook een aanschouwelijk geschetst natuurtafereel. Ook over de taal vernemen wij een en ander op blz. 204 vvg. en aan het einde der tweede bijlage, dat evenwel zeer oppervlakkig en fragmentarisch is. Het doet vermoeden, eenigszins ook in verband met hetgeen men in Wilson's woordenlijst kan opmerken, dat de taal met de Maleisch-Polynesische verwant is, maar met eenigen graad van zekerheid of waarschijnlijkheid kan men bij zoo weinig gegevens niet oordeelen. Bl. 316—318 bevatten een vrij onbeduidend lied met vertaling.

De Bijlagen zijn het belangrijkste gedeelte van het werk; de eerste handelt over het uitsterven der eilanders; de verklaring die de schrijver daarvan geeft, schijnt alleszins rationeel, schoon latere nasporingen misschien zullen leeren dat ook nog andere oorzaken dan de hier genoemde daartoe hebben medegewerkt. In de tweede Bijlage bespreekt hij naam en stamverwantschap der Palau-eilanders; het daar aangeroeerde punt omtrent overeenstemming van enkele gebruiken met die der Papoes van Nieuw-Guinea verdient alleszins nader onderzoek.

Op blz. 334 geeft de S. eenig uitzicht op een „rein wissenschaftliches Werk“ van zijne hand over deze eilanden, en met afbeeldingen geïllustreerd. Het is te hopen dat dit uitzicht spoedig verwezenlijkt moge worden.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

La langue et la littérature hindoustanies en
Revue annuelle par M. Garcin de Tassy, membre
de l'Institut, professeur à l'école spéciale des langues
orientales vivantes, etc. Paris, 1873.

De heer Garcin de Tassy pleegt jaarlijks een overzicht te geven van de letterkundige beweging op het terrein van het Hindostani, waaraan hij veelal mededeelingen omtrent allerlei wetenswaardige bijzonderheden toevoegt, die in meer of minder rechtstreeksch verband staan tot zijn onderwerp. Hij weet gelukkige grepen te doen uit den rijken voorraad van stof en is daarbij duidelijk en onderhoudend, zoodat elk die er belang in stelt kennis te nemen van de toestanden in Britsch-Indië en vooral van den vooruitgang op intellectueel gebied aldaar die overzichten met genoegen zal lezen. Onder Hindostani verstaat G. de T. hier zoowel het zoogenaamde Oerdoe, dat dikwijls bij uitsluiting Hindostani genoemd wordt, als het Hindi en Hindoewi. In den aanvang vermeldt hij een verzoekschrift, door eenige Hindoes, bewoners der noordwestelijke provincien, aan de regeering te Calcutta gericht, dat het Devanágarischrift, het meest gewone karakter voor het Sanskrit, voortaan in officieële stukken ook gebezigd mocht worden voor het Hindostani Oerdoe, dat meestal met arabische letters geschreven wordt; er is niet veel kans dat dit verzoek ingewilligd zal worden. De voorkeur, die het Hindostani boven het Engelsch verdient, als taal bij onderwijs en examens te gebruiken, komt vervolgens ter sprake. (Op blz. 15 - 20 vindt men den woordelijken inhoud van een besluit (Minute on the teaching of the vernacular languages) van 4 December 1871, uitgevaardigd door G. Campbell, Luitenant-Gouverneur van Bengalen. Het Hindostani-Oerdoe, dat ook in Bengalen in verscheidene streken de heerschende taal is, wordt daarbij in alle scholen en bij alle onderwijs in dat gewest afgeschafte (sic). Verder wordt aan alle beambten de stricte last gegeven in hun bureaux geen andere dan de werkelijk gebruikelijke taal te laten bezigen, met uitzondering van het Engelsch daar waar dit gebruikt wordt. In de consideraties bij dit besluit gevoegd ijvert de heer Campbell zeer tegen verbastering van taal, maar drukt zich ongelukkigerwijze al te onbepaald en onduidelijk uit, hetgeen aan G. d. T. stof tot vele scherpe aanmerkingen geeft. Hetgeen verder gezegd wordt over de transcriptie van oostersche eigenamen, die het gouvernement officieel wenscht in te voeren, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Over

den invloed van het Engelsch op het Hindostani deelt G. de T. eenige, naar zijn oordeel zeer verstandige, opmerkingen van een inlandsch schrijver mede. Deze zegt: „er zijn thans in werkelijkheid twee soorten van Oerdoe. De eene is het Oerdoe van het land (de landtaal) en de andere het Engelsch Oerdoe. Het Oerdoe van het land is de taal die door de sjeriffs, emirs en bewoners der steden gesproken wordt. Deze taal is zoo regelmatig, zoo eenvoudig en natuurlijk, dat het onnoodig is veel woorden te bezigen om verstaan te worden, maar het Engelsch Oerdoe is eene buitengewone en bijzondere taal die in onzen tijd ontstaan is. Dit nieuwe Oerdoe is dat van de vertalers der ordonnantien en reglementen en van de redacteurs van dagbladen”. Hij geeft vervolgens eene karakteristiek van dit laatste, die ik hier niet overneem en wil dat men, om de taal te verrijken en te volmaken, liever de toevlucht neme tot het Perzisch, Arabisch en Sanskrit dan tot het Engelsch, „evenals men zich voor het Fransch tot het Grieksch en Latijn wendt”, voegt G. de T. er bij. Men ziet hier op grooter schaal een dergelijk verschijnsel als ook in Nederl. Indië is waargenomen; klachten van dien aard, door verschil van toestanden en van het karakter der talen natuurlijk anders gewijzigd, zijn immers ook nu en dan tegen sommige maleische bladen en andere geschriften opgegaan, schoon zeker wel wat overdreven.

Van de vele, in het een of ander opzicht belangrijke, nieuwste geschriften in het Hindostani, die G. d. T. vermeldt, kunnen hier slechts enkele genoemd worden. Eene nieuwe uitgave van den Koran in het Arabisch, met interlineaire vertaling in het Hindostani-Oerdoe en Perzisch en bijgevoegden commentaar van Djaláláin verscheen te Mirtah in Oude. „De Mohammedanen in Indië, zegt G. de T. elders, ¹ keuren niet, zooals de Turken, vertalingen van hnu heilig boek in de volkstaal af, de indische dames lezen den Koran op Vrijdag, zoo als de Engelschen des Zondags den bijbel”. Krishandas gaf onder den titel: „Sairistán-i-England” eene beschrijving van zijne reis naar Engeland in het licht, waarin hij den indruk mededeelt, dien zijn verblijf in dat land op hem gemaakt heeft. Vroeger zijn reeds meer dergelijke geschriften verschenen. Van de reis van Forsyth naar Yarkand, een der nieuwste reizen naar die streek, is te Lahore

---

¹ Les auteurs hindoustanis et leurs ouvrages, d'après les biographies originales. Paris, 1868, blz. 103.

reeds eene vertaling in Oerdoe uitgekomen. Een tot het Christendom bekeerd Mohammedaan, Imád oed'dîn te Aoritsir gaf eene „Geschiedenis van Mohammed“ uit; „dit is, zegt G. de T., naar ik meen, de eerste keer dat een leven van Mohammed door een gewezen Mohammedaan in zijne moedertaal is uitgegeven.“ De schrijver maakt daarin vooral opmerkzaam op de tegenspraak tusschen den Koran, die de wonderen verwerpt als van geen nut om de waarheid te bewijzen en de hadfs, (woorden van Mohammed, door de overlevering bewaard), die aan Mohammed een aantal belachelijke wonderen toekennen. Imád oed'dîn zal op dit geschrift een ander laten volgen over de leer van den profet, naar de beste inlandsche bronnen. In scherpe tegenstelling met dit boek staat het zeer onlangs verschenen geschrift van den geleerden, uit Britsch-Indië afkomstigen Mohammedaan „Syed Ameer Ali, Moulvi, M. A., L. L. B., of the Inner temple, barrister at law“, dat getiteld is: „A critical examination of the life and teachings of Mohammed“, en dat wel een opmerkelijk verschijnsel mag heeten. Het doel van den schrijver is, zooals hij in zijne voorrede zegt, „de voornaamste trekken van het leven en de leer van den arabischen profet in populairen vorm te kleeden, de gemoe-deren van vele lezers van verkeerde indrukken en vooroordeelen terug te brengen en te trachten het bewijs te leveren, dat de islam een wezenlijke zegen voor het menschdom is geweest, dat hij ook heeft bijgedragen om het tot een hoogen trap van beschaving te verheffen, zooals het Christendom vroeger ten deele had gedaan, dat hij feitelijk een van die openbaringen der goddelijke wijsheid is geweest, waardoor de vader van alle menschen ons tot het einddoel van ons bestaan geleidt.“ Het letterkundig genootschap te Dehli is met den druk eener vertaling van de Rigveda begonnen, doch wat vreemd is, zij is door inlanders bewerkt niet naar 't sanskritsch origineel, maar naar de engelsche vertaling. Ook eenige door Europeanen uitgegevene geschriften worden door Garcin de Tassy ter sprake gebracht, o. a. eene proeve van eene vertaling van het Adi Granth, het voornaamste heilige boek van de secte der Sikhs, door Dr. E. Trumpp onlangs in het Journal of the Royal Asiatic Society verschenen, de Grammar of the Sindhi language van denzelfden schrijver, waarvan het Instituut door de welwillendheid van het Ministerie van Koloniën in Engeland, onlangs een exemplaar mocht ontvangen, eene nieuwe spraakkunst van

het Hindostani door J. Dowson, volgens G. de T., die zelf ook eene spraakkunst van die taal gaf, de volledigste die tot dusverre het licht zag.

Naar gewoonte bespreekt G. de T. ook de periodieke letterkunde. Het aantal dagbladen in Hindostani bedraagt voor de vier gouvernementen van de Pandjáb, de Noordwestelijke provincien, Oude en de Central Provinces niet minder dan zestig. Zij reproduceren natuurlijk dikwijls artikelen van Engelsche bladen, maar bevatten toch ook een goed aantal oorspronkelijke stukken van betrekkelijke waarde; men vindt er beschouwingen in over opvoeding, maatschappelijke vraagstukken enz. en zij blijven niet in gebreke vrijmoedig de grieven der inlandsche bevolking tegen het goevernement bloot te leggen. Ook verschijnt eene menigte tijdschriften van verschillenden aard, waarvan G. de T. eenige der voornaamste met name vermeldt.

In de vierde plaats wordt een en ander medegedeeld over onderwijs en scholen, voornamelijk met betrekking tot de Mohammedanen en de alom in Indië onder hen ontwaakte belangstelling in hunne godsdienst en in vermeerdering van kennis. In het nieuwste geschrift van Palgrave („Eastern questions“) vinden wij omtrent eerstgenoemd punt onder den titel „the Mohammadan revival“ een merkwaardig hoofdstuk, waaruit wij zien dat die herleving zich sedert eenige jaren ook in het grootste gedeelte van het Turksche rijk vertoont. G. de T. laat hierop eenige bijzonderheden volgen over den mohammedaanschen staat in Yunan in Z. W. China, die nog van jongen datum is, maar zich krachtig schijnt te ontwikkelen en over de Mohammedanen elders in China.

In de vijfde afdeeling komen de letterkundige en wetenschappelijke genootschappen ter sprake, die in bijna alle voornamen steden van Indië bestaan en voorts de verschillende genootschappen tot maatschappelijke en godsdienstige hervorming; de voornaamste zijn de Brahma Samadj, de British Indian association enz. De genootschappen zijn zoo talrijk, hunne werkzaamheden zoo uitgebreid en meerendeels in Europa zoo weinig bekend dat het onmogelijk is een eenigszins geregeld overzicht daarvan te geven; G. de T. bepaalt zich dan ook tot de vermelding van enkele bijzonderheden. Van reformatorischen aard is ook de pas ontstane secte der Koeka's, van wier wezen en karakter wij nog zeer weinig weten, doch waarover hier mede een en ander wordt medegedeeld, dat echter nog wel nader onderzoek zal vereischen.

Daaraan sluiten zich eenige korte mededeelingen over de Rooms-katholieke en Protestantsche zending. De bekende zendeling Long gaf in 1871 te Calcutta een werk uit, getiteld: „Scriptural truth in oriental dress“, waarin hij zeden en gewoonten, spreekwoorden en spreekwijzen die in de H. S. vermeld zijn, met dergelijke in verschillende Oostersche landen, vooral in Indië, vergelijkt; G. de T. geeft eenige uit dit boek die niet onaardig zijn, hoewel ten deele reeds lang bekend.

G. de T. besluit zijne zoo belangrijke Revue met enkele necrologische aantekeningen omtrent mannen, in 1871 en 1872 overleden, die als indische notabiliteiten bekend zijn of zich op het gebied van oostersche talen, voornamelijk echter op dat van indische wetenschap, in eenig opzicht verdienstelijk hebben gemaakt, zooals de rechter Norman, Lord Mayo, Th. Goldstücker, Edwin Norris, Ibrat, een dichter van naam in het Hindostani en anderen.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen. Deel XXXVI. Batavia, 1872.

Het hier aangekondigde deel dezer Verhandelingen bevat een viertal stukken, waarop wij kortelijk de aandacht wenschen te vestigen. Het eerste is getiteld: „Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba, door S. Boos, controleur aldaar.“ Men vindt hier een schat van zeer belangrijke mededeelingen van geografischen en ethnografischen aard, gevolgd door eene woordenlijst en eenige gesprekken en eene kaart van het eiland. Men zou in dit opstel wel is waar een weinig meer orde en geleidelijkheid gewenscht hebben, maar dit neemt niet weg dat de arbeid van den heer R. zeer verdienstelijk is te noemen en dat elk, die belang stelt in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, het ongetwijfeld met groot genoegen zal lezen. Het weinige, dat wij vroeger van dit eiland wisten, hadden wij te danken aan ambtenaars, die slechts een vluchtig bezoek aan Soemba konden brengen; voor het eerst ontvangen wij hier berichten van iemand, die daar reeds lang is gevestigd en niet onbekend is met de taal der bewoners. De bodem van het eiland wordt ons in het algemeen als zeer

vruchtbaar geschilderd; hij wordt door talrijke beken en riviertjes bevochtigd, zoodat hij zeer geschikt is voor den landbouw; er is geen gebrek aan schoone graslanden, het paardenras is zeker een der beste van Nederlandsch-Indië, zoodat Soemba, volgens den schrijver, bij uitnemendheid het land is voor paardenfokkerij. Doch de bevolking wordt door hare hoofden en door vreemdelingen (Eudenezen) onderdrukt en uitgezogen: niets is veilig voor de hebzucht van een radja; zelfs wanneer hij sterft, moeten somtijds eenige personen hem in den dood volgen. De prijs van vrouwen is zoo hoog dat huwelijken schaarsch zijn en grove onzedelijkheid niet achterwege blijft.

De godsdienst is een feticisme dat den vooruitgang van welvaart en beschaving belemmert. Het sandelhout, aan welk voortbrengsel het eiland een van zijn namen heeft ontleend, durft niemand te kappen; het wordt *ai nitoe* (geestenhout) genoemd¹. Uitvoer van slaven, schoon thans wel minder dan vroeger, is nog verre van zeldzaam. Op Soemba geldt slechts het recht van den sterkste. Waarlijk een bedroevend tafereel van den toestand der bevolking, dat ons hier wordt opgehangen! Men mag zich dus van harte verblijden, dat het Nederlandsch gezag, schoon slechts sedert enkele jaren daar gevestigd, van lieverlede meer en meer zijn weldadigen invloed doet gevoelen, waarom het ook alleszins te hopen is, dat de wensch van den schrijver vervuld moge worden, dat namelijk het personeel der ambtenaars op dit eiland zoo versterkt worde als de behoefte schijnt te vorderen. Aan een anderen wensch van den heer R., dien naar scholen en zendelingen, is, naar wij onlangs vernamen, reeds in zooverre voldaan dat Rooms-katholieke zendelingen zich thans op Soemba een arbeidsveld hebben gekozen.

Hoe ongelukkig de toestand op Soemba, die ons hier wordt geschetst, in het algemeen ook moge zijn, het blijkt toch uit de berichten van den schrijver, dat het in enkele streken die hij bezocht, minder treurig gesteld is, in het landschap Laura bv. nam hij zelfs eene betrekkelijke welvaart waar. Daarbij is ook vooral niet te vergeten dat wij Soemba nog slechts gedeeltelijk keunen; een groot gedeelte toch van het eiland kon de heer R. nog niet bezoeken; inzonderheid is het jammer dat hij

---

¹ Volgens de woordenlijst beteekent *ai* hout; *nitoe* is zeker hetzelfde woord dat in zoovele talen van den Indischen Archipel voorkomt en eigenlijk *geest van afgestorvenen* beteekent.

niet in de gelegenheid geweest is het landschap Anakala te zien, waar een meer moet zijn, waarvan hij volgens gerucht gewag maakt, welks water men in verschillende richtingen heeft geleid, zoodat het eene onafzienbare uitgestrektheid van rijstvelden besproeit ¹. Moge die leemte in onze kennis spoedig worden aangevuld!

De woordenlijst bevat woorden die te Kambéra en over het grootste gedeelte van het eiland worden gesproken, daargelaten de verschillende dialecten in sommige negorijen. Vermelding verdient nog de bijzonderheid dat velen de h met de s en omgekeerd verwisselen, zoodat men bv. voor Soemba *Hoemba* en voor leher *leser* zegt. Hetzelfde verschijnsel wordt in de taal van het eiland Savoe opgemerkt ².

Het tweede stuk in dezen bundel is een opstel van den heer J. G. S. Gramberg, getiteld: „Eene maand in de binnenlanden van Timor.” Het is in twee afdeelingen gesplitst: de eerste, onder het opschrift: „de zending” behelst het verslag van de zending eener commissie, die in 1870 belast is geweest met de bemiddeling van een geschil tusschen de vorsten van Sonnebait en Amfoeang; de tweede afdeeling heeft tot opschrift: „het volk.” Met het eerste gedeelte hebben wij reeds vroeger met genoeg kennis gemaakt, namelijk in het tijdschrift „Nederland”, 1872, n° 10, waar het onder den titel: „Eene maand onder de koppensnellers van Timor” in eenigszins gewijzigden vorm voorkomt. Het stuk van den heer Gramberg is eene belangrijke bijdrage tot vermeerdering onzer kennis van een gedeelte van Timor, van zeden en gewoonten en godsdienst der Timorezen en zeer onderhoudend geschreven. Wat de godsdienst betreft, deze is bij zoo weinig beschaafde volken als de Timorezen altijd een van de moeielijkste punten en men mag het waarschijnlijk achten dat latere nasporingen nog wel zullen aantoonen dat hetgeen dienaangaande hier is medegedeeld, in enkele opzichten wijziging behoeft. Eene aangename toegift is de schetskaart van den togt door de genoemde commissie gedaan.

De beide overige stukken in dit deel zijn van linguïstischen aard, het eene heeft tot titel: Sinico-Aryaca ou recherches sur

¹ Volgens van der Dungen Gronovius (Tijdschr. v. N. I. 1856, Dl. I, bl. 278.)

² Volgens Donselaar in de Medederlingen van het Nederlandsch Zendinggenootschap, Deel 16, bl. 294.

les racines primitives dans les langues chinoises et aryennes, étude philologique par Gustave Schlegel. Het zij genoeg dit alleszins grondig en degelijk geschrift hier bloot te vermelden. Wij zouden er zelfs geen gewag van maken, indien het niet juist in dit deel der Verhandelingen ware opgenomen tegelijk met stukken die bepaaldelijk op Nederlandsch-Indië betrekking hebben. Het vereischt, om op zijne waarde geschat te worden, eene uitvoerige afzonderlijke beschouwing, die wij aan hen moeten overlaten die de chinesche taal tot huone hoofdstudie hebben gemaakt en tevens geen vreemdelingen zijn op het gebied van vergelijkende taalkunde. Veel dat nieuw is vindt men hier bijeengebracht, dat zeker tot nader onderzoek zal uitlokken, zoodat men veilig zeggen mag dat de arbeid van Dr. S., schoon hij wel op sommige punten tegenspraak zal ontmoeten, regt vruchtbaar zal wezen tot bevordering der wetenschap. Wij kunnen hier nog bijvoegen dat men ook buitenslands reeds met belangstelling kennis heeft genomen van dien arbeid.

De vierde en laatste bijdrage is eene „Woordenlijst der Sampitsche en Katingansche taal, door K. W. Tiedtke, civiel gezaghebber in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo”; onder dit opschrift staat het jaartal 1857. Zij beslaat 93 bladzijden, maar kon zonder schade minder dan de helft van dit aantal bedragen. Vorm en bewerking laten veel te wenschen. Het arabisch-maleisch alfabet is tot grondslag der volgorde van de maleische woorden genomen, hoewel ons letterschrift gebruikt is; men vindt hier namelijk de woorden in het Maleisch, Sampitsch, Katingansch en Nederlandsch. Bij een groot aantal maleische woorden staat geen beteekenis in een der dajaksche dialecten opgegeven; eene groote menigte andere maleische woorden, alsook arabische, perzische enz., die in het maleisch het burgerrecht hebben, zijn in genoemde dialecten geheel dezelfde als die maleische, zoodat men wel mag vragen of het niet doelmatiger geweest ware al die woorden weg te laten. Bovendien ontbreekt het niet aan spel- en schrijffouten, die spoedig in het oog vallen; zoo vindt men bv. *rabi-rabbi* (sic) Samp. *rabi*, Nederl. *de heer*; *moerid* wordt in de Daj. dialecten door *moerid* en *goeroe* weergegeven, terwijl s. v. *goeroe* de beide Dajaksche woorden eveneens luiden, vgl. ook *lingkar*, *baginanan*, *salokh* en *salakh*, *loear*, *sida* enz. enz. Maar wij mogen ook niet vergeten dat wij hier eene eerste proeve voor ons hebben; over het Dajaksch van die streken is tot nog toe niets anders in

het licht verschenen. Men kan uit deze woordenlijst, mits met groote omzichtigheid gebruikt, nog wel iets leeren en o. a. opmerken dat zeer vele woorden overeenstemmen met het dajaksch dialect, dat in Hardeland's spraakkunst en woordenboek is behandeld.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 8o 181 blz.

(Overgedrukt uit Deel XXXVI der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

In dit werk betoogt de Schrijver, Dr. Schlegel, tolk voor de chinesche taal te Batavia, thans met verlof hier te lande, dat er eene nauwe verwantschap bestaat tusschen de wortels der chinesche en arische talen en hare trapsgewijze ontwikkeling in beide taalgroepen; eene verwantschap tot nog toe door alle geleerden betwijfeld, en die door de werken van Chalmers en Edkins, wel is waar aangeduid, maar niet met genoegzame bewijzen gestaafd werd. Beide de werken dezer heeren werden dan ook door bevoegde beoordeelaars streng gegispt; het eerste door Dr. Plath, professor der chinesche taal te München in het „Literarisches Centralblatt für Deutschland,“ 1868, N° 26; het andere in de „Saturday Review.“

Dr. Schlegel's „Sinico-Aryaca“ ondervond daarentegen eene zeer gunstige opname. De Saturday Review van 24 Augustus 1872 wijdde aan de beoordeeling er van een uitgebreid artikel, waaruit wij het navolgende trekken.

„Dr. Gustave Schlegel, zegt de steller van genoemd artikel, is reeds als sinoloog gunstig bekend door zijne vertalingen en werken over chinesche onderwerpen die uit zijne pen zijn gevloeid; en in de thans voor ons liggende verhandeling heeft hij getracht, om met toepassing der strenge methode van de duitsehe philologische school, de verwantschap tusschen de chinesche en arische wortelklanken aan te toonen.“ Na behandeling van het eerste gedeelte van Dr. Schlegel's arbeid, gaat de steller van het artikel voort: „Van dit elementair gedeelte van zijn onderwerp afstappende, vinden wij dat Dr. Schlegel, in zijn derde hoofdstuk, onder den titel Semasiologie of „Ver-

les racines primitives dans les langues chinoises et aryennes, étude philologique par Gustave Schlegel. Het zij genoeg dit alleszins grondig en degelijk geschrift hier bloot te vermelden. Wij zouden er zelfs geen gewag van maken, indien het niet juist in dit deel der Verhandelingen ware opgenomen tegelijk met stukken die bepaaldelijk op Nederlandsch-Indië betrekking hebben. Het vereischt, om op zijne waarde geschat te worden, eene uitvoerige afzonderlijke beschouwing, die wij aan hen moeten overlaten die de chinesche taal tot huune hoofdstudie hebben gemaakt en tevens geen vreemdelingen zijn op het gebied van vergelijkende taalkunde. Veel dat nieuw is vindt men hier bijeengebracht, dat zeker tot nader onderzoek zal uitlokken, zoodat men veilig zeggen mag dat de arbeid van Dr. S., schoon hij wel op sommige punten tegenspraak zal ontmoeten, regt vruchtbaar zal wezen tot bevordering der wetenschap. Wij kunnen hier nog bijvoegen dat men ook buitenslands reeds met belangstelling kennis heeft genomen van dien arbeid.

De vierde en laatste bijdrage is eene „Woordenlijst der Sampitsche en Katingansche taal, door K. W. Tiedtke, civiel gezaghebber in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo”; onder dit opschrift staat het jaartal 1857. Zij beslaat 93 bladzijden, maar kon zonder schade minder dan de helft van dit aantal bedragen. Vorm en bewerking laten veel te wenschen. Het arabisch-maleisch alfabet is tot grondslag der volgorde van de maleische woorden genomen, hoewel ons letterschrift gebruikt is; men vindt hier namelijk de woorden in het Maleisch, Sampitsch, Katingansch en Nederlandsch. Bij een groot aantal maleische woorden staat geen beteekenis in een der dajaksche dialecten opgegeven; eene groote menigte andere maleische woorden, alsook arabische, perzische enz., die in het maleisch het burgerrecht hebben, zijn in genoemde dialecten geheel dezelfde als die maleische, zoodat men wel mag vragen of het niet doelmatiger geweest ware al die woorden weg te laten. Bovendien ontbreekt het niet aan spel- en schrijffouten, die spoedig in het oog vallen; zoo vindt men bv. *rabi-rabbi* (sic) Samp. *rabi*, Nederl. *de heer*; *moerid* wordt in de Daj. dialecten door *moerid* en *goeroe* weergegeven, terwijl s. v. *goeroe* de beide Dajaksche woorden eveneens luiden, vgl. ook *lingkar*, *baginanan*, *salokh* en *salakh*, *loear*, *sida* enz. enz. Maar wij mogen ook niet vergeten dat wij hier eene eerste proeve voor ons hebben; over het Dajaksch van die streken is tot nog toe niets anders in

het licht verschenen. Men kan uit deze woordenlijst, mits met groote omzichtigheid gebruikt, nog wel iets leeren en o. a. opmerken dat zeer vele woorden overeenstemmen met het dajaksch dialect, dat in Hardeland's spraakkunst en woordenboek is behandeld.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 80 181 blz.

(Overgedrukt uit Deel XXXVI der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

In dit werk betoogt de Schrijver, Dr. Schlegel, tolk voor de chinesche taal te Batavia, thans met verlof hier te lande, dat er eene nauwe verwantschap bestaat tusschen de wortels der chinesche en arische talen en hare trapsgewijze ontwikkeling in beide taalgroepen; eene verwantschap tot nog toe door alle geleerden betwijfeld, en die door de werken van Chalmers en Edkins, wel is waar aangeduid, maar niet met genoegzame bewijzen gestaafd werd. Beide de werken dezer heeren werden dan ook door bevoegde beoordeelaars streng gegispt; het eerste door Dr. Plath, professor der chinesche taal te München in het „*Literarisches Centralblatt für Deutschland*,“ 1868, N° 26; het andere in de „*Saturday Review*.“

Dr. Schlegel's „*Sinico-Aryaca*“ ondervond daarentegen eene zeer gunstige opname. De *Saturday Review* van 24 Augustus 1872 wijdde aan de beoordeeling er van een uitgebreid artikel, waaruit wij het navolgende trekken.

„Dr. Gustave Schlegel, zegt de steller van genoemd artikel, is reeds als sinoloog gunstig bekend door zijne vertalingen en werken over chinesche onderwerpen die uit zijne pen zijn gevloeid; en in de thans voor ons liggende verhandeling heeft hij getracht, om met toepassing der strenge methode van de duitsche philologische school, de verwantschap tusschen de chinesche en arische wortelklanken aan te toonen.“ Na behandeling van het eerste gedeelte van Dr. Schlegel's arbeid, gaat de steller van het artikel voort: „Van dit elementair gedeelte van zijn onderwerp afstappende, vinden wij dat Dr. Schlegel, in zijn derde hoofdstuk, onder den titel *Somasiologie* of „*Ver-*

wantschap van begrippen", eene hooge mate van scherpzinnigheid vereenigd met oorspronkelijken onderzoekingsgeest aan den dag legt in het vergelijken van de beteekenissen als ook van de klanken der chinesche en arische wortels". De schrijver besluit met de woorden: ".... er kan geen twijfel bestaan of Dr. Schlegel's meesterlijk en leerrijk werk zal tot onderzoek in dit belangrijk onderwerp prikkelen."

Dr. Plath, professor der chinesche taal in München, gaf, in No 47 van het "Literarisches Centralblatt für Deutschland" van 1872, eveneens een uitgebreid verslag van Dr. Schlegel's werk, hetwelk hij een vlijtigen arbeid noemt, die wel mag worden vermeld, daar de schrijver, die met de werken van Pott, Curtius, Bopp, Benfey e. a. bekend is, en zich beijverd heeft de strenge methode der duitsche philologische school toe te passen, bijzondere belangstelling verdient.

Het werk werd bovendien zeer gunstig aangekondigd in Trübner's Record, en in het Bulletin bibliographique de la Revue des deux Mondes van 1 October 1872.

V A R I A.

TRANSCRIPTIE.

In „Nature“ No 172, Februarij 13, 1873, overgenomen uit „Abstract of the Reports of the Surveys and other Geographical Operations in India for 1870—71“, leest men: „The Government has finally adopted Mr. Hunter's plan for the spelling of Indian names; it is as near on approach to what is known as the „Scientific System“, or the public in the present state of education are able to endure. The „Scientific System“ consists in scrupulously rendering letter for letter, without any particular care to preserve the pronunciation. Uniformity in the spelling of geographical names is a great matter, no matter on what principle it may be based.“

E R R A T A.

Blz. 283, r. 11 van boven: onmiddelijk, lees: onmiddellijk.

INHOUD.

	Bla.
Naamlijst der leden	V
Algemeene vergadering, gehouden 80 Maart 1872 . .	XI
Verslag van den staat en de werkzaamheden over 1871	XIV
140ste Bestuursvergadering, 18 April 1872	XVIII
141ste Bestuursvergadering, 20 Juni 1872	XXI
142ste Bestuursvergadering, 18 Juli 1872	XXVII
143ste Bestuursvergadering, 21 September 1872 . . .	XXXI
144ste Bestuursvergadering, 19 October 1872. . . .	XXXVI
145ste Bestuursvergadering, 21 December 1872 . . .	XL
146ste Bestuursvergadering, 8 Februari 1878	XLV
Eenige opmerkingen omtrent en naar aanleiding van dat gedeelte van Dr. J. J. de Hollander's handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Ne- derlandsch Oost-Indië, hetwelk handelt over het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden. Door B. F. MATTHES	1
Een Engelschman en een Noord-Amerikaan in Neder- landsch Oost-Indië. Door J. J. DE HOLLANDER . . .	93 °
Over de kennis, die de Arabieren voor de komst der Portugeezen van den Indischen archipel bezaten. Door J. PIJNAPPEL	185
Enkele aanmerkingen op Wallace's Insulinde (uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door Prof. P. J. Veth). Door J. PIJNAPPEL	159
Djaja Bajat. Zijn leven en profetieën. Door J. A. B. WISSELIUS. Met aantekeningen	172
Errata in de stukken betreffende transcriptie van in- landsche plaatsnamen, opgenomen in deel VI, blz. 7 volgg. Door A. B. COHEN STUART	228
Een tweetal bijdragen tot de kennis van Halmahera. Door ROBIÑ V. D. AA	288
Rapport over Tidoreesch-Halmahera, van J. P. C. Cambier	240
Beknopte woordenlijst van talen op Tidoreesch-Halma- hara	265

I N H O U D.

	Bl.
Vluchtige opmerkingen over de talen der Halmahera-Groep. Door ROBIÉ v. D. AA	267
Inscriptie op een' steen in 's rijks museum te Leiden, gemerkt I, a, 51. Door A. B. COHEN STUART . . .	275
Eroe Tjakra. Door A. B. COHEN STUART	285
't Opschrift van Batoe Beragong op Sumatra. Door H. KERN	289
Willem Jansz. van Amsterdam, admiraal en Willem Janz. van Amersfoort, vice-commandeur der O.-I.-C. in de eerste helft der 17de eeuw. Door P. A. LEUPE	298
Varia	133, 225, 387:
Madagascar. — Nieuw Guinea, 133. — De Koeboes. 225. — Transcriptie 387.	
Leestafel	218, 367
MIJNWEZEN. Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Eerste Jaargang, Eerste deel 1872. Door CORNÉ. DE GROOT. 218. — ~~EEN~~ AARDRIJKSKUNDIG TIJDSCHRIFT. Ocean Highways. The Geographical Record. Door P. A. LEUPE. 223. — R. C. Childers, A Dictionary of the Pali language. Door H. KERN. 361. — Dr. E. Trumpp, Grammar of the Sindhi language, compared with the Sanskrit, Prakrit and the cognate Indian vernaculars. Door H. KERN. 367. — Die Palau Inseln im Stillen Ocean, Reiseerlebnisse van K. Semper, Prof. der Zoölogie und Anatomie zu Würzburg. Door G. K. NIEMANN. 375. — La Langue et la littérature hindoustanie en 1872. Revue annuelle par M. Garcin de Tassy. Door G. K. NIEMANN. 377. — Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en wetenschappen. Deel XXXVI. Door G. K. NIEMANN. 381. — Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 385.	

BIDRAGEN

—

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

—

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

—

VAN TAAL- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

DERDE VOLGREERS.

ACHTSTE DEEL — P. STUK

—

ROGRAVENHAGE
MARTINUS NIEHOFF
1873

I N H O U D.

	Pagina's
NAAMLIJST DER LEDEN	V—X.
147 ^{de} BESTUURSVERGADERING, 15 MAART 1873	X—XIX
148 ^{de} BESTUURSVERGADERING, 12 APRIL 1873	XIX—XXII.
149 ^{de} BESTUURSVERGADERING, 3 MEI 1873	XXII—XXV.
ALGEMEEN VERGADERING, 12 APRIL 1873	XXVI—XXVII.
VERSLAG VAN DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN OVER 1872.	XXVIII—XXXVI
TRANSCRIPTIE VERSLAG DER COMMISSIE	1—3.
OVER DE VERBALE VOOREN IN HET SOERDANIËSCH. DOOR O. J. GRASHUIS	4—15
NOG EENS OVER DE OMSCHRIJFEN VAN MENANGKABAU OP SUMATRA DOOR A. B. COHEN SFLAET <i>(Met naschrift)</i>	16—34
SATOMON SWILERS, RAAD VAN INDE 1644 DOOR J. A. LEFEB KOLONISATIE EENS OORLOG TOT HET VERWIJK VAN • Een Historisch onderzoek naar den uitloop van de pogingen tot koloni- • satie met Europeanen in onze Oost- en West-Indien of in andere Tropi- • sche gewesten	35—67 68
LEESTAFEL	69—74.
• Een tweetal bijdragen over het noorden van Sumatra, door A. J. A. GERLACH (II. Yide, On Northern Sumatra and especially A'cha — 1 st Mihaka, Sumatra and die Niederländer.)	
VARIA	74—83
• Strooktrants ontginning op het eiland Bangka, door LOUIS DE GENOT. • Het eiland Soerabaja (Rangajon) der Bandagroup, door P. A. LANGE	
ERRATA	84.

De bibliotheek van het Instituut (Langy Posten N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daartoe kennis te geven aan den Heer J. Boudewijns, adjunct-secretaris, te 's-Gravenhage.

BIJD R A G E N

TOT DE

T A A L - L A N D - E N V O L K E N K U N D E

V A N

N E D E R L A N D S C H - I N D I È .

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DERDE VOLGRIJKS.

ACHTSTE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1873.

—
GEDRUKT BIJ H L SMITS.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1 Mei 1873.)

---

getal leden bedraagt 234, waarvan in Nederland 6 Donateurs en 125 gewone leden, en in de Koloniën 103 gewone leden. Met 35 wetenschappelijke afdelingen staat het Instituut in betrekking en het telt 12 buitenlandsche leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding.
BLIEKER, <i>Voorsitter</i>	1875.
A. J. W. HATON SLOET VAN DE BEELE, <i>Onder-Voorsitter</i>	1876.
L. CH. I. WIJMALEN, <i>Secretaris</i>	1876.
VAN DER GOS NETSCHER, <i>Penningmeester</i>	1877.
L. C. ROBIJÉ VAN DER AA	1877.
BLOMENDAL	1874.
H. 'S JACOB	1875.
B. KERN	1876.
EINSMA	1875.
JARD	1874.
NIEMANN	1874.
SCHLEGEL	1877.

J. BOUDEWUNSE, *Adjunct-Secretaris*.

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

Het Nederlandsch Bijbelgenootschap.
Het Nederlandsch Zendinggenootschap.

 WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN, WAARMEDE HET INSTITUUT
IN BETREKKING STAAT.

<p>Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.</p> <p>Vereeniging van Statistiek te Amsterdam.</p> <p>Indisch Genootschap te 's Gravenhage.</p> <p>Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te Haarlem.</p> <p>Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.</p> <p>Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.</p> <p>Historisch Genootschap te Utrecht.</p> <p>De Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage.</p> <p>Statistisch en Historisch Bureau te Batavia.</p> <p>Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.</p> <p>Maatschappij van Nijverheid in Ned. Indië.</p> <p>Royal Asiatic Society. Londen.</p> <p>Royal Geographical Society. Londen.</p> <p>Het tijdschrift Ocean Highways. Redacteur de heer Clements R. Markham. Londen.</p> <p>Société de Géographie. Parijs.</p> <p>Commission des monuments et documents historiques et des bâtimens civils. Bordeaux.</p> <p>Muséum d'histoire naturelle. Parijs.</p> <p>Gesellschaft für allgemeine Erdkunde. Berlijn.</p>	<p>Königl. Academie der Wissenschaften. Berlijn.</p> <p>Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Leipzig.</p> <p>Academie der Wissenschaften. München.</p> <p>Kaiserl. Academie der Wissenschaften. Weenen.</p> <p>La Société anthropologique. Weenen.</p> <p>L'Université roy. de Norvège. Christiania.</p> <p>Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Milaan.</p> <p>Le real Academia de Ciencias. Lissabon.</p> <p>Académie royale des Sciences, des Lettres et des beaux Arts. Brussel.</p> <p>Académie impériale des Sciences et des Lettres. Petersburg.</p> <p>La Société impériale géographique et statistique de Russie. St. Petersburg.</p> <p>Smithsonian Institution. Washington.</p> <p>The american Academy of Arts and Sciences. Boston.</p> <p>Ceylon branch of the Royal Asiatic Society. Ceylon.</p> <p>Asiatic Society of Bengal.</p> <p>Public library. Melbourne.</p> <p>Royal Society of Victoria. Melbourne.</p>
--	---

 BUITENLANDSCHE LEDEN.

<p>ED. DULAURIER, Parijs.</p> <p>H. C. VON DER GABELENTZ, Altenburg.</p> <p>Prof. CHR. LASSEN, Bonn.</p> <p>L. A. SEDILLOT, Parijs.</p> <p>Dr. REINHOLD ROST, Londen.</p> <p>Dr. H. G. DALTON, Demerary.</p>	<p>J. W. PLOOS VAN AMSTEL, Melbourne.</p> <p>W. W. HUNTER, Calcutta.</p> <p>Prof. MARTIN HAUG, Munchen.</p> <p>Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florentina.</p> <p>T. J. HOVELL THURLOW, Londen.</p> <p>Dr. J. MUIR, Edinburg.</p>
--	---

N E D E R L A N D.

DONATEURS.

H. PRINS HENDRIK der Nederlanden.	Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.
I. PRINS FREDERIK der Nederlanden.	Mr. A. J. DUYNAAER VAN TWIST, Deventer.
Ierlandische Handelmaatschappij.	Mr. C. VISSCHER, Arnhem.

GEWONE LEDEN.

Z. ROBIDÉ VAN DER AA, 's Gravenhage.	CORN. DE GROOT, 's Gravenhage.
ACHENE, 's Gravenhage.	NED. WANDELMAATSCHAPPIJ, <i>Donateur</i> , Amsterdam.
E. BANCK, 's Gravenhage.	Jhr. C. HARTSEN, Amsterdam.
AUD, 's Gravenhage.	J. J. HASSELMAN, Tiel.
BAUDUIN, 's Gravenhage.	Jhr. Mr. D. A. JUNIUS VAN HEMERT, 's Gravenhage.
BETH, 's Gravenhage.	Z. E. H. PRINS HENDRIK, <i>Donateur</i> .
ISSCHOP GREVELINK, Delft.	Mr. G. T. M. HENNY, 's Gravenhage.
FAIT, Amsterdam.	Mr. G. VAN HEUKELON, 's Gravenhage.
BLEFFER, 's Gravenhage.	M. HIERINK, Voorst bij Zutphen.
LOMMENDAL, 's Gravenhage.	Prof. J. HOFFMANN, Leiden.
E. BORDÉS, 's Gravenhage.	Prof. J. J. DE MOLLANDER, Breda.
B. VAN DEN BOSSCHE, 's Gravenhage.	Jhr. H. A. HOLMBERG DE BECKVELT, 's Gravenhage.
à BRAKEL REIGER, 's Gravenhage.	G. L. J. VAN DER HUCHT, Haarlem.
VAN BUREN, <i>Donateur</i> , Rotterdam.	Jhr. Mr. J. HUYSCOOPER VAN HAARSEVEEN, Maarssenveen.
JBELIG NOOTSCHAP, Amsterdam.	Mr. E. H. 's JACOB, 's Gravenhage.
J. F. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.	C. A. JENKEL, Leerdam.
J. A. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.	A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
JBLIJN	Prof. H. KERN, Leiden.
DEHR'S, Rijswijk.	Jhr. Mr. F. L. W. DE KOCK, 's Gravenhage.
IN COEVORDEN, Leiden.	G. C. J. KOLFF, Leiden.
L. COUDN, Amsterdam.	H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
I. CREMERS, Groningen.	J. KUYPER HEN., 's Gravenhage.
N. DENIE	Prof. J. P. N. LAND, Leiden.
A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.	J. R. LANGE, 's Gravenhage.
SCHAUWER, 's Gravenhage.	J. F. W. A. LANGE.
F. J. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden.	W. DE LANOY.
ICIN, Maastricht.	R. F. VAN LANSBERG, 's Gravenhage.
PRINS FREDERIK, <i>Donateur</i> .	Mr. P. A. VAN DER LIJN, Leiden.
E. GAAY FORTMAN, Leiden.	G. R. LUCARDIE, Rotterdam.
F. W. T. GEVERS DEYNOOT, 's Gravenhage.	TH. N. R. LUCASSEN, 's Gravenhage.
F. D. T. GEVERS VAN ENDEGEERT, tgeest.	Mr. E. BARON MACHAY VAN OPHREKERT, 's Gravenhage.
F. GONGORIP, Delft.	
GRUEN VAN PRINSTERER, 's Gravenhage.	

- Mr. D. J. Baron MACKAY, 's Gravenhage.
 Dr. B. F. MATTHES, Kampen.
 Mr. W. C. MEES, Amsterdam.
 J. J. MEINSMA, Delft.
 J. MILLARD, Amsterdam.
 Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.
 E. P. DE MONCHY, Amsterdam.
 Mr. P. MIJER, Utrecht.
 J. MIJNSSEN, Amsterdam.
 H. MULLER SZN., Rotterdam.
 A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
 G. K. NIEMANN, Rotterdam.
 J. L. NIERSTRASZ, 's Gravenhage.
 M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
 J. M. OBREEN, 's Gravenhage.
 W. H. VON OVEN, 's Gravenhage.
 Mr. F. M. C. PELS RIJCKEN, Arnhem.
 N. G. PIERSON, Amsterdam.
 Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.
 L. PINCOFFS, Rotterdam.
 Mr. W. A. P. VERKERK PISTORIUS, 's Hage.
 FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.
 W. POOLMAN, 's Gravenhage.
 W. VAN PREHN, 's Gravenhage.
 J. FRANSEN VAN DE PUTTE, Goes.
 I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Gravenhage.
 Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD,
 's Gravenhage.
 Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Gravenhage.
 O. VAN REES, 's Gravenhage.
 Jhr. O. RENDORP, 's Gravenhage.
 W. A. ROEST, 's Gravenhage.
 Prof. T. ROORDA, Leiden.
 G. F. C. ROSE, 's Gravenhage.
 F. C. ROSE, 's Gravenhage.
 C. B. H. VON ROSENBERG, Darmstadt.
 C. RUEB CZ., Rotterdam.
- J. M. C. E. LE RÜTTE, 's Gravenhage.
 D. SCHELTEMA, Haarlem.
 Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
 Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.
 Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEEKE,
 Arnhem.
 Mr. H. J. SMIT, Haarlem.
 J. SPANJAARD, Delft.
 A. B. COHEN STUART, Leiden.
 A. SWAVING.
 J. H. TOBIAS, 's Gravenhage.
 N. TRARRANEN, Huize Eversberg bij Nij-
 verdal.
 Mr. A. J. DUUMAER VAN TWIST, *Donateur*,
 Deventer.
 Professor J. J. P. VALETON, Groningen.
 W. C. VEENSTRA, Leiden.
 W. F. VERSTEEG, Amsterdam.
 Prof. P. J. VETH, Leiden.
 W. A. VIRULY VERBRUGGE, Rotterdam.
 Mr. C. VISSCHER, *Donateur*, Arnhem.
 JOOST VAN VOLLENHOVEN, Rotterdam.
 J. M. VAN VLEUTEN, 's Gravenhage.
 A. C. VREEDE, Leiden.
 Dr. A. VROLIK, 's Gravenhage.
 A. W. P. WEITZEL, Groningen.
 G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
 C. F. W. WIGGERS VAN KERCHER, Leiden.
 W. WIJT, Rotterdam.
 J. WOLBERS, Utrecht.
 Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Graven-
 hage.
 Mr. J. O. WIJMALEN, Leiden.
 Dr. TH. CH. L. WIJMALEN, 's Gravenhage.
 NEDERLANDSCH ZENDELING-GENOOTSCHAP,
 Rotterdam.

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

GEWONE LEDEN.

- J. E. ALBRECHT, Soerabaja.
 AQUASIE BOACHIE, Ponorogo.
 Mr. W. A. Baron BAUD, Preanger-Regent-
 schappen.
 Mr. J. W. S. VON BAUMHAUER, Batavia.
- Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Batavia.
 N. P. VAN DEN BERG, Batavia.
 Mr. W. B. BERGSMA, *Commissaris*, Batavia.
 J. TH. BIK, Batavia.
 J. DE BLAAUW, Batavia.

- F. H. A. BLUMF, Soerabaja
 J. BOOL, Batavia
 J. BOSCH, Buitenzorg
 F. L. G. BOURICIUS, Soerabaja.
 F. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, Padang
 F. J. A. VAN DER CHYS, Batavia.
 VAN DER CRAB, Menado.
 CRAMER, Ajer Bangis.
 J. W. VAN DELDEN, Batavia.
 VAN DEVENTER, Soerabaja.
 VAN DISSEL, Batavia.
 L. DORFFPAAL, Samarang
 FABER, Batavia.
 BAART DE LA FAILLE, Ponorogo.
 F. D. DE FEYFER, Batavia.
 F. P. S. GERIING, Samarang.
 GRAAFLAND, Taniwangko (Minahassa).
 S. G. GRAMBERG, Samarang.
 F. M. DE GRIJS, Samarang.
 F. HAASE, Tagal.
 H. Mr. F. JUNIUS VAN HEMERT, Batavia.
 F. J. H. J. HOEK, Batavia.
 J. HOEZO, Samarang.
 HOEFSTEDE, Madioen.
 F. HOLFF, Waspada
 H. H. W. F. HORA SICCAHA, Batavia.
 H. DE LAAT DE KANTER, Batavia.
 F. L. W. C. KEUCHENIUS, Batavia.
 F. T. H. DER KINDEREN, Batavia.
 L. KIEK DE REUS, Padang.
 KNIPHORST, Tjandjoer.
 C. KUMMER, Bandung.
 D. LAMMERS VAN TOORNBERG, Samarang.
 LIGTVOET, Makassar
 F. H. D. LEYSSOHN NORMAN, Batavia.
 C. VAN LIER, Batavia.
 F. J. LOUDON, Batavia
 W. A. LUDERING, Batavia.
 W. F. J. MEINMA, Batavia
 W. MENS, Meester Cornelis
 VAN DER MOORE, Bandung
 F. S. C. J. W. VAN MUSCHENBROEK,
 Buitenzorg
 F. N. C. H. NEDERBURGH, Cheribon.
 E. NETSCHER, Sumatra's Westkust
 C. VAN DER GON NETSCHER, Bagelen.
 Mr. F. T. PAHID, Batavia.
 Mr. D. L. F. DE PAULY, Batavia.
 M. T. H. PERELAER, Batavia.
 A. W. P. VERKERK PISTORIUS, Palembang.
 F. D. D. PHILIPS, Soerakarta.
 J. K. H. PHITZINGER, Madioen.
 RADEN MAS TOEMENGOENG ARIO SOERIO
 TJONDRO NEGORO, Koedoes.
 RADEN ADIPATI SOERIA DI REINJA, Cheribon.
 RADEN ADIPATI TIRTO NOBTO, Bodjonegoro.
 RADEN ADIPATI ARIO TJOKKRO NEGORO,
 Sidhoardjo.
 RADEN ADIPATI SOERO ADINEGORO, Pro-
 bolingo.
 RADEN SALIH, Buitenzorg.
 RADEN TOEMENGOENG DIPO KESOEMO, Re-
 gent van Poerbolingo.
 Mr. W. RAPPARD, Batavia.
 J. G. F. RIEDEL, Menado (Gorontalo).
 Dr. L. W. G. DE ROO, Batavia, *Commissaris*.
 H. W. ROST VAN TONNINGEN, Billiton.
 D. W. SCHIFF, Riouw.
 Mr. H. SEMLER, Batavia.
 R. J. DE SEYFF, Samarang.
 Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK.
 Mr. J. J. SCHNEITHER, Batavia.
 K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia
 Ds. J. W. C. VAN STEEDEN, Batavia.
 J. E. TEYSMAN, Buitenzorg.
 A. THYSSEN, Soerakarta.
 Mr. L. J. A. TOLLENS, Buitenzorg
 C. TROMP, Banjermassin.
 F. W. C. VALCK, Batavia
 T. A. F. VAN DER VALK, Batavia
 Mr. P. J. TYNDALL DE VEER.
 G. M. VERSPYCK, Batavia.
 Mr. H. J. CANTER VISSCHER, Batavia
 J. H. G. VOSMAER, Banka.
 H. VON DE WALL, Batavia
 A. J. B. WATTENDORFF, Djokdjokarta.
 J. C. B. WISELIUS, Soerabaja.
 J. P. ZOETELIEF, Batavia.

NEDERLANDSCH WEST-INDIË.

GEWONE LEDEN.

J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELDT, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	W. H. J. VAN IDSINGA, Paramaribo.
Mr. B. E. COLAÇO BELMONTE, Paramaribo.	J. DE JONG, Paramaribo.
Dr. J. DELMONTE LYON, Paramaribo.	Dr. J. J. JUDA, Paramaribo.
Ds. S. VAN DISSEL, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	M. S. VAN PRAAG, Paramaribo.
Mr. E. A. VAN EMDEN, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	Mr. G. J. A. BOSCH REITZ, Paramaribo.
	Dr. T. DE VEER, Curaçao.

147STE DESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 15 MAART 1873.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen, (Secretaris), Bachiene, Dumontier, 's Jacob, Kern, Meinsma en Niemann. Afwezig de heeren Sloet van de Beele, Millard, Blommendal en Hoffmann, de twee laatsten met kennisgeving.

De Voorzitter opent de vergadering en herinnert het verlies dat het Instituut en de wetenschap geleden hebben door het overlijden van den heer mr. P. A. S. van Limburg Brouwer.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1°. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Topographische kaart van de residentien Samarang en Soerabaja.

Koloniaal Verslag over 1872.

Jaarboek van het Mijnwezen in Ned. O. I. 1° jaarg., 2^e dl.

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Verhandelingen, deel XXXVI.

Tydschr. 6^e serie, deel I, afl. 5 en 6.

Notulen, deel X, no. 1-3.

Van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam:

Verslagen en mededeelingen, afd. letterkunde, 3e dl., 1e stuk.

Van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs:

Tydschrift, 1872-1873. 2e afl.

- Van den Minister van Koloniën en Marine, te Parijs:
De Lagrée et Garnier, Voyage d'exploration en Indo-Chine.
2 vol. avec cartes et plans et album pittoresque.
- Van de Akademie van Wetenschappen, te Berlijn:
Monatsbericht, Nov. 1872.
- Van de Akademie van Wetenschappen, te Weenen:
Math. naturw. Classe 1873, n°. 4—6.
- Van de Gesellschaft der Wissenschaften, te Göttingen:
Nachrichten 1872.
- Van prof. Angelo de Gubernatis.
La Rivista Europea. Afl. Maart 1873.
- Van de Société d'ethnographie, te Parijs:
Actes, n°. 24 en 25.
- Prospectus en proefnummer van een nieuw geografisch tijdschrift
in het Italiaansch, getiteld Cosmos.

2°. De volgende missives:

a. van de heeren Corns. de Groot, G. F. C. Rose, Jhr. N. A. Holmberg de Beckfelt, G. J. Eschauzier, allen te 's Gravenhage, Gualth. Kolff te Leiden, Professor J. J. P. Valeton te Groningen, mr. F. M. C. Pels Rijcken te Arnhem, en Joost van Vollenhoven te Rotterdam, houdende bericht dat zij de benoeming tot lid van het Instituut aannemen.

Aanneming voor kennisgeving.

b. Van Commissarissen van het Leesmuseum te Amsterdam, te kennen gevende, dat het hun aangenaam zou zijn, indien hun in het vervolg een exemplaar kon worden uitgereikt van de Bijdragen door het Instituut uitgegeven.

Dit verzoek wordt niet voor inwilliging vatbaar geoordeeld. Het reglement laat toch toe dat ook instellingen het lidmaatschap aanvaarden, zooals het geval is met het Nederlandsch bijbelgenootschap en het Nederlandsch zendelinggenootschap. Het zou eenigermate onbillijk zijn tegenover die contribueerende instellingen, indien men andere instellingen kosteloos een exemplaar der Bijdragen verstrekke. Op grond hiervan besluit de vergadering aan Commissarissen mede te deelen, dat het Instituut gaarne, indien het wordt verlangd, het Leesmuseum onder de contribueerende instellingen zal opnemen.

c. Van Commissarissen van het Instituut te Batavia dd. 14

Januari 1873, waarbij wordt overgezonden een wissel groot f 800.-, zijnde het bedrag der goevernements-bijdrage over het over het 2^e halfjaar 1872 ad f 300.- - en eene som van f 500.- aan geïnde contributie.

De ontvangst van dezen wissel, die bereids in handen van den penningmeester is gesteld, zal aan Commissarissen worden bericht.

Rapport over de opneming in de Bijdragen eener Engelsche vertaling van een Japansch staatsstuk, getiteld: The legacy of Jyéyá. De heer Hoffmann meent te kunnen verzekeren dat het stuk nog nergens is gedrukt. Toch ontraadt hij de opneming van het stuk in de Bijdragen, die daarvoor buitendien niet het geschikste orgaan zijn: 1°. omdat het stuk niet door of namens den vertaler aan het Instituut ter publicatie is aangeboden; 2°. omdat de vertaler, de heer Lowder, als Britsch ambtenaar, in Britsche organen het veld voor de uitgave van zijn letterkundigen arbeid te zoeken heeft.

Na kennisneming van dit rapport besluit de vergadering de vertaling terug te zenden aan den heer A. Bauduin, die het door tusschenkomst van den heer van Soest aan het Instituut inzond, onder dankbetuiging voor de belangstelling, die het Instituut van de zijde des heeren Bauduin door de aanbieding der vertaling heeft mogen ondervinden.

Rapport omtrent de uitgave van dr. G. Schlegel's werk, getiteld: Uranographie Chinoise. De heer Kern verklaart dat hij, vooral na het zoo gunstig advies van den heer Hoffmann, dat in de vorige vergadering werd uitgebracht, het voorstel tot uitgave van het werk ondersteunt. Ook de heer Blommendal is voor die uitgave gestemd.

De vergadering besluit met algemeene stemmen, dat het Instituut zich met de uitgave van het werk van den heer Schlegel zal belasten. Van dit besluit zal den auteur mededeeling worden gedaan.

Met het oog op de kosten aan de uitgave verbonden, meent de vergadering, dat het wenschelijk zal zijn de oplage niet al te gering te stellen. Alvorens die oplage te bepalen, wordt het nuttig geacht aan de Ministers van Kolonien, van Binnen- en van Buitenlandsche Zaken mededeeling te doen van de aanstaande verschijning van het werk, met het verzoek om, zoo

voor rekening van genoemde departementen een eenigszins belangrijk getal exx. van dit werk mocht worden verlangd, daarvan thans reeds opgave te willen doen, om daarop bij de bepaling der oplage te kunnen rekenen.

Rapport omtrent de plaatsing in de Bijdragen van een opstel van den heer Leupe over Salomon Sweerts. De heer Meinsma verklaart van dit opstel met belangstelling kennis te hebben genomen. Het bevat eenige tot nu toe minder bekende bijzonderheden omtrent dezen persoon en zijne verhouding tot de overige Raden van Indië. Vooral belangrijk is de memorie van zijne hand, na zijne terugkomst in Holland aan bewindhebbers der Compagnie ingediend, waarin hij betoogt, dat, moge hij zich aan overtreding van de bevelen van bewindhebbers hebben schuldig gemaakt, dit in nog veel grooter mate het geval is met de overige machthebbende personen in Indië. Wij leeren daaruit welk eene uitgebreidheid toen reeds de misbruiken, die met de compagnie geboren, ja bijna als onafscheidelijk van het bestaan van zoodanig lichaam moeten worden beschouwd, hadden verkregen. Al is slechts de helft waar van al hetgeen Sweerts tegen zijne ambtgenooten in de Hooge Regeering van Ned. Indië inbrengt, dan kan de toestand toch niet anders dan treurig worden genoemd. Misschien verdient de memorie ook nog daarom de aandacht, dewijl zij kan hebben medegewerkt tot het wantrouwen dat de bewindhebbers van de compagnie bij menige gelegenheid jegens van der Lijn te kennen gaven. Jammer slechts dat de stijl van den eerbaren Salomon Sweerts niet zeer nauwkeurig is, zoodat zijne memorie wel wat vermoeiend is om te lezen.

De heer Meinsma adviseert tot plaatsing van het opstel in de Bijdragen, onder voorwaarde evenwel dat de inleiding van den heer Leupe met eenige bekorting en de memorie zelve met eenige uitlatingen opgenomen worden.

Overeenkomstig dit advies besluit de vergadering tot plaatsing van het opstel in de Bijdragen, met inachtneming evenwel der opmerkingen van den heer Meinsma.

Transcriptie van Javaansch, Arabisch, Nágari en ander letterschrift.

De heer Kern zegt dat hij een concept-rapport heeft opgesteld en dit aan de goedkeuring der verschillende leden van de commissie heeft onderworpen. Dat concept mocht evenwel de

goedkeuring der leden niet verwerven, zoodat hij meent wel te doen, ten einde de verschillende meeningen te leeren kennen, zoowel het concept als de schriftelijke adviezen der leden van de commissie, mede te deelen.

Het door den heer Keru geleverd concept is van den volgenden inhoud:

„Zoo de commissie voor de transcriptie van Javaansch, Arabisch, Nāgari en ander letterschrift lang gewacht heeft met haar verslag, dan is zulks niet zonder opzet geschied. Toen ruim een jaar geleden een stelsel van transcriptie voor 't tijdschrift werd voorgesteld, was er eene uitnoodiging aan alle belangstellenden bijgevoegd om voorstellen ter verbetering of bedenkingen mede te deelen. Aan die uitnoodiging werd weinig gehoor gegeven. Alleen de heer Juynboll gaf in eene algemeene vergadering eenige verbeteringen aan de hand, terwijl professor Koorda een schrijven inzond, waarin hij de opmerkzaamheid vestigde op in de tabel ingeslopen fouten, en voorts verklaarde te moeten opkomen tegen den dwang die, door 't verbindend verklaren van één stelsel, den schrijvers werd opgelegd. In werkelijkheid lag het niet in de bedoeling der commissie de vrijheid der inzenders op 't stuk van spelling aan banden te leggen, en 't spijt haar dat enkele minder gelukkig gekozen uitdrukkingen in 't bij de tabel gevoegde verslag aanleiding tot eenige onjuiste veronderstellingen hebben gegeven. De hoofdzaak — zoo meende de commissie — was: een stelsel voor transcriptie van grootere teksten te ontwerpen en daarvan eene proeve te geven, waaruit blijken kon, hoe men de aan het Romeinsche alfabet ontbrekende letterteekens met behulp van punten en anderzins vermocht uit te drukken. De commissie liet zich leiden door de gedachte dat door 't bezigen van de in alle drukkerijen voorhanden letters, vermeerderd met eenige weinige andere, voorzien van eenige diacritische punten, de kosten van 't drukken aanmerkelijk verminderen moesten, terwijl bij volslagen gebrek aan typen 't mededeelen van een tekst in Nāgari zelfs tot de onmogelijkheden behoorde. Wat nu de vrijheid der schrijvers aangaat, kon er van den kant des Instituuts geen bezwaar bestaan, als iemand zich bedienen wilde van eene transcriptie en spelling, die niet in allen deele met de voorgestelde overeenkwamen, mits zoo iemand geen teekens bezigde, welke nog opzettelijk gegoten moesten worden. Behalve de heeren Juynboll en Koorda hebben zich geene andere stemmen doen hooren. Het

is echter genoegzaam gebleken dat de behoefte aan een stelsel van transcriptie slechts door weinigen gevoeld, of de wenselijkheid er van erkend wordt, want ettelijke bijdragen ingezonden na 't tijdstip, waarop de tabel verscheen, bevatten uitvoerige teksten in oostersch letterschrift of wel in een in beginsel afwijkend stelsel van transcriptie. Nu gevoelt de commissie geene vrijheid aan 't Bestuur voor te stellen dat een door haar ontworpen stelsel voortaan streng verbindend worde verklaard voor alle stukken in de Bijdragen en een nieuw, verbeterd stelsel met moeite en veel tijdverlies op te maken, heeft geen nut. In den boezem der commissie heerscht volkomen eenstemmigheid èn in de hoofdbeginselen èn in de onderdeelen, en indien hare leden de vraag te beantwoorden hadden of zij het onderling eens waren over de doelmatigste transcriptie, zouden zij een toestemmend antwoord geven. Maar zij achten het in de gegeven omstandigheden doelloos, in plaats van de vroeger gedrukte tabel een nieuwe in te leveren, waarop wel is waar de ingeslopen fouten zouden verbeterd zijn, maar waarvan 't beginsel niet van de vorige zou verschillen. Deze overwegingen hebben de commissie geleid tot de slotsom welke zij aan het oordeel van het Bestuur onderwerpt: het blijve aan de keuze der inzenders van stukken overgelaten die transcriptie te bezigen welke hun 't beste behaagt, zooals dan ook in de practijk tot nu toe steeds 't geval is geweest."

Naar aanleiding van dit concept-rapport deelde de heer Meinsma mede:

" De ondergeteekende kan zich niet geheel vereenigen met het door den heer Kern ontworpen rapport der commissie voor de transcriptie. Hij wenscht wel ieder volkomen vrijheid te laten om zijn eigen systeem te gebruiken, maar is van meening dat de zaak nog een anderen kant ter overweging aanbiedt, waarom hij zich moet verklaren tegen de voorgestelde onthouding van het geven van een ontwerp. Nu eenmaal stappen gedaan zijn op den weg en een stelsel namens het Instituut in de Bijdragen het licht heeft gezien, waarop nog al aanmerkingen werden gemaakt, acht de ondergeteekende het voor de eer van het Instituut wenschelijk, dat een nieuw ontwerp worde publiek gemaakt; natuurlijk moet dan overgelaten worden of men er zich van wil bedienen of niet. Hij zou daarom voorstellen het door de commissie in het vorig jaar ontworpen stelsel, nevens dat van den hoogleeraar Roorda, waarvan inzage is verleend, en welke beide

stukken indertijd door hem aan professor Kern zijn teruggezonden, het bestuur aan te bieden en daarvoor eene plaatsing in de Bijdragen te verzoeken en daarmee de zaak als afgedaan te beschouwen. "

Het gevoelen van den heer Juynboll is aldus geformuleerd :

" Even als de heer Meinsma neem ik de vrijheid om op 't concept van professor Kern, dat ik overigens in het algemeen goedkeur, eenige bedenkingen -- bijvoegsels -- mee te deelen, die mij voorkomen zelfs in de bedoeling van den steller te zijn. Ik zou de zinsnede, aldus aanvangende: " Nu gevoelt de commissie geene vrijheid enz." willen lezen: " Nu gevoelt de commissie, die laatst van 't Bestuur de opdracht ontving tot het maken van een nieuw transcriptie-systeem, geene vrijheid aan u voor te stellen enz." En aan 't einde zou ik dit slot wenschen, dat door den steller in der haast schijnt vergeten te zijn: "(Opdat ieder in de gelegenheid gesteld zij, zoodanig te transcribeeren als 't hem behaagt, zou 't Bestuur dus slechts te zorgen hebben dat een genoegzaam aantal Romeinsche letters voorhanden kome, voorzien met die bijgevoegde teekens, welke volgens veler inzicht noodig zijn om kort en onbedriegelijk duidelijk de verschillende vreemde letterteekens weer te geven; zoo lang toch deze voor velen dringende behoefte niet vervuld is, heeft 't Bestuur hun de gelegenheid niet opengesteld om op hunne wijs, — d. i. ieder vrij naar eigen verkiezing en inzicht ten dezen opzichte te handelen. Wellicht kan 't Bestuur dan later aanleiding vinden om desverkiezende 't eenvoudigste systeem, als 't doelmatigste, aan de belangstellende inzenders van bijdragen aan te bevelen."

De heer Giongrijp heeft het volgende verklaard :

" Ik vind de door den heer Juynboll gewenschte bijvoeging wel goed, alleen spijt het mij dat ik niet vroeger bekend geweest ben met een opstel van den heer Holle over transcriptie van 't Soendach, voorkomende in deel XX, afl. 2 van 't Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, onder redactie van mr. Stortenbeker."

Nadat de heer Meinsma kennis genomen had van het schriftelijk advies des heeren Juynboll, heeft eerstgenoemde nog het volgende medegedeeld :

" Ook na lezing van het advies van den heer Juynboll, moet ik bij mijn voorstel blijven peristeren, immers het aannemen van diacritische punten zou weinig nut doen, wanneer men niet kent het systeem waarnaar zij moeten worden gebruikt. De door den heer

Juynboll voorgestelde bijvoeging aan het slot acht ik derhalve onnoodig, tenzij eerst gevolg worde gegeven aan mijn voorstel.

De heer Niemann, die niet in de gelegenheid is geweest, schriftelijk zijn gevoelen te doen kennen, verklaart dat het ook hem noodzakelijk voorkomt dat er iets gedaan worde, daar door de vergadering het besluit is genomen om voor de tabel, die in de Bijdragen is afgedrukt, eene andere in de plaats te stellen. Hij ondersteunt het gevoelen van den heer Meinsma om het door de Commissie ontworpen stelsel, benevens dat van den heer Roorda, in de Bijdragen te doen opnemen.

De heer Kern was aanvankelijk ook van de meening des heeren Meinsma en Niemann, maar hij is daarvan teruggekomen, omdat wanneer in de Bijdragen twee stelsels, dat van de commissie en dat van den heer Roorda, worden aanbevolen, men alle andere, misschien even goede, stelsels uitsluit. De heer Kern erkent eenigermate de juistheid van het gevoelen des heeren Meinsma om nu eenmaal het Instituut die zaak ondernomen heeft, de behandeling voort te zetten, maar hij meent dat het werk, daaraan besteed, vergeefsch zal zijn.

De Voorzitter meent dat de vergadering nu wel bekend is gemaakt met de individueele gevoelens van de leden der commissie, maar dat de vergadering van haar geen voorstel ontvangen heeft. Dit toch is wenschelijk, waut wanneer het voor de commissie moeilijk is tot een besluit te komen, die moeilijkheid is nog grooter voor de vergadering.

Op voorstel van den Voorzitter wordt de commissie diligent verklaard, met verzoek een bepaald voorstel aan het oordeel der vergadering te onderwerpen.

De Secretaris doet voorlezing van het verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1872, dat namens het Bestuur op de aanstaande algemeene vergadering zal worden uitgebracht. Omtrent het concept-verslag worden eenige opmerkingen in het midden gebracht, in welken geest het door den Secretaris zal worden gewijzigd.

De Penningmeester legt over zijne rekening en verantwoording over 1872. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de heeren 's Jacob en Dumontier zich bereid die rekening te onderzoeken en van hun bevinding verslag te doen vóór de aanstaande algemeene vergadering.

De vergadering houdt zich thans onledig met het opmaken der kandidatenlijst voor de vervulling van drie vacatures in het Bestuur, ontstaande door de periodieke afstreding der heeren Bachiene, Dumontier en Hoffmann.

Het drietal, ter vervanging van den heer Bachiene, zal bestaan uit de heeren: A. D. van der Gon Netscher, Corns. de Groot en Jhr. Mr. J. K. W. Quarles van Ufford.

Het drietal, ter vervanging van den heer Dumontier, uit de heeren: Jhr. Mr. W. T. Gevers Geynoot, Robidé van der Aa en Mr. D. J. baron Mackay.

Het drietal, ter vervanging van den heer Hoffmann, uit de heeren: dr. G. Schlegel, Dr. J. Pijnappel Gzn. en Dr. A. W. T. Juynboll.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten de algemeene vergadering te doen plaats hebben op Zaterdag 12 April.

De vergadering wordt hierna gesloten.

148STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 12 APRIL 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Blommendal, Dumontier, 's Jacob, Kern, Meinsma en Niemann. Afwezig de heeren Hoffmann, Millard, Sloet van de Beele, Bachiene en Wijnmalen; de beide laatsten met kennisgeving. De Adjunct Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van de volgende boekwerken:

Van de Akademie van Wetenschappen, te Weenen:

Sitzungsberichte. Philosophisch-Historische classe. Deel 70 afl. 1-3, deel 71 afl. 1-4.

Register voor de deelen 61-70.

Van de Akademie van Wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht Dec. 1872.

Van de Akademie van Wetenschappen, te Brussel:

Bulletin 2e Serie deel 31, 32, 33 en 34.

Annuaires 1872, 1873.

Centième anniversaire de fondation, deel 1—2.

Van de Geographical Society, te Londen:

Journal 1871.

Classified catalogue of the library of the Royal geographical Society.

Proceedings. Vol XVI n°. 3—4.

Van de Société de géographie, te Parijs:

Bulletin, fevr. 1873.

Van de Nederl. maatschappij tot bevordering van nijverheid:

Handelingen en mededeelingen 1873.

Tijdschrift 1873. 3e reeks deel XIV, 1e stuk.

Algemeene beschrijvende Catalogus der houtsoorten van Ned. O.-I.

Van den heer Quetelet.

Notices extraites de l'annuaire de l'observatoire royal de Bruxelles pour 1873.

Van den heer A. de Gubernatis:

La Rivista Europea, afl. April 1873.

De heer Dumontier brengt namens de commissie, belast met het nazien der rekening van den penningmeester over 1872, verslag uit en zegt dat de Commissie de rekening met de daarbij behoorende justificatoire bescheiden in orde bevonden heeft. Als bewijs van haar onderzoek heeft zij de rekening geteekend en stelt voor die aan de goedkeuring van de algemeene vergadering te onderwerpen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Voorzitter zegt, dat de Secretaris hem schriftelijk heeft medegedeeld dat de heer Sijthoff eene opgave heeft ingezonden van drukkosten van het werk van den heer Schlegel, getiteld: Uranographie chinoise. De heer Sijthoff stelt de kosten van drukken en zetten op f 41.—, waarbij dan nog komen de kosten voor papier en houtsneegravures. Met het oog op deze zeer hoog gestelde kosten wenscht de Voorzitter den Secretaris de gelegenheid te geven ook nog van andere drukkerijen prijsopgave te vragen, zoodat eene beslissing omtrent den druk van het werk tot eene volgende vergadering wordt uitgesteld.

De Voorzitter deelt met betrekking tot deze aangelegenheid nog mede dat de Minister van Koloniën, in antwoord op het door het Bestuur aan Zijne Excellentie gericht schrijven, heeft te kennen gegeven „dat de Minister voornemens is van het werk des heeren Schlegel niet meer dan twee ex. voor rekening van het Departement van Koloniën te nemen.“

De Voorzitter deelt verder mede:

1°. dat de heer von Rosenberg verzocht heeft op den titel van zijn werk over Nieuw-Guinea, waarvan de uitgave door het Instituut zal plaats hebben, nog te vermelden dat hij lid is van het K. K. Leopoldinisch-Carolinisch Genootschap van natuuronderzoekers te Dresden.

2°. dat de heer H. C. Klinkert, thans te Westervoort, zijn ontslag genomen heeft als lid van het Instituut.

De vergadering neemt met leedwezen kennis van laatstbedoeld schrijven, en besluit den heer Klinkert uit te noodigen om te blijven voortgaan de Bijdragen met opstellen van zijne hand te verrijken.

De Voorzitter zou het wenschelijk achten, dat het reglement gelegenheid gaf om, bijv. onder den titel van Correspondeerende leden, personen van wetenschappelijke verdiensten aan het Instituut te verbinden, zonder dat zij tot betaling van contributie verplicht zouden zijn. Evenwel zoodanige bepaling in het reglement zou aanleiding kunnen geven dat te veel personen van contributie werden vrijgesteld. Daarom wordt besloten dit onderwerp later opzettelijk in overweging te nemen.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren A. H. Bisschop Grevelink, Oost-Indisch ambtenaar met verlof, te Delft en dr. A. Bauduin, 1^e officier van gezondheid 2^e klasse, te 's Gravenhage.

De Voorzitter zegt dat de heer Millard het Instituut eenige boekwerken ten geschenke heeft aangeboden, waarvoor hem den dank van het Bestuur zal worden betuigd.

De heer Niemann zegt dat hij, naar aanleiding van eene in eene vorige vergadering ontvangen opdracht, het gevoelen van den heer van der Tuuk heeft vernomen omtrent den herdruk van zijn Maleisch leesboek, waarvan de eerste druk geheel is

uitgeput. De heer van der Tuuk heeft verklaard dat een herdruk hem zeer aangenaam zal zijn, van welke gelegenheid hij wenscht gebruik te maken om enkele verbeteringen in den tekst aan te brengen.

De vergadering besluit, overeenkomstig het voorstel der voor deze gelegenheid benoemde commissie, bestaande uit de heeren Meinsma en Niemann, tot den herdruk van het leesboek en den heer van der Tuuk daarvoor een honorarium aan te bieden van f 50.—.

De heer Blommendal zegt, dat thans aan het Departement van Koloniën de bestelde 100 ex. der kaart van Gilolo zijn afgeleverd, zoodat de declaratie kan worden opgemaakt.

De vergadering wordt hierna gesloten.

149STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 3 MEI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, Meinsma, v. d. Gon Netscher, Niemann, en Schlegel. Afwezig de hh. Sloet van de Beele, Millard, en 's Jacob, de laatste met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna worden gelezen de notulen van het verhandelde in de algemeene vergadering van 12 April jl., die insgelijks worden goedgekeurd. Deze notulen zullen thans in de Bijdragen worden afgedrukt.

De Voorzitter heet de heeren Robidé van der Aa, van der Gon Netscher en Schlegel, in de jongste algemeene vergadering tot leden van het Bestuur gekozen en thans tegenwoordig, welkom in de vergadering van het Bestuur, en beveelt hun, nu zij voor

het eerst of bij vernieuwing met de functiën van bestuurders zijn belast, de belangen van het Instituut aan.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1° De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Statistiek van den handel, de scheepvaart enz. op Java en Madura over 1871.

Van de Kon. Akademie te Amsterdam:

Jaarboek, 1872.

Verslagen en mededeelingen, afd. letterkunde 3^e dl., 2^e stuk.

Van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen:

Verhandelingen, deel 34 en 35.

Tijdschrift, deel 18, afl. 2, deel 20 afl. 1.

Notulen, deel 8.

K. F. Holle, Het schrijven van Soendaasch.

Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:

Tijdschrift, 1872 - 1873, 3e afl.

Van de Ned. Maatschappij van Nijverheid:

Tijdschrift, 3e reeks, deel 14, 2e stuk.

Van de Reale istituto Lombardo di scienze e lettere:

Rendiconti, 2e Serie, vol. V, afl. 8 17.

Van de Keiz. Akad. te Weenen:

Sitzungsberichte der math. naturw. Classe, 1873, n° 7—11.

Van de Société de Géographie:

Bulletin, afl. Maart 1873.

Van den heer J. A. Uilkens, te Tjamies:

Soendasche dongeng.

Soendasche spreekwoorden.

2° Missives van de heeren dr. A. Bauduin te 's Gravenhage, en A. H. Bisschop Grevelink te Delft, berichtende het hun aangeboden lidmaatschap van het Instituut te aanvaarden.

Uitgave van het werk van dr. Schlegel, Uranographie chinoise. De Secretaris zegt, dat hij voor de uitgave van dit werk ook opgave ontvangen heeft van de firma Brill te Leiden, die verklaart bereid te zijn 700 ex. van het werk te leveren tegen een bedrag van f 2858.60, ter voldoening van zet- en drukloon, papier, steendrukwerk, titel, omslag, innaaien enz. De vergadering vereenigt zich met het voorstel van den Secretaris

om den druk van het werk aan genoemde firma op te dragen. De oplage wordt echter bepaald op 750 ex., zoodat de berekening van kosten nog eenige wijziging zal ondergaan. Aan den Secretaris wordt opgedragen met de firma Brill een contract voor het leveren van het werk te sluiten, waarin ook bepaald zal worden dat miinstens één vel per week moet worden geleverd.

De heer Schlegel geeft den wensch te kennen van het werk 50 present-exemplaren te mogen ontvangen, welk verzoek door het Bestuur volgaarne wordt toegestaan.

De Voorzitter zegt, dat de heer Uilkens te Tjamies (Cheribon) een Soendaneesch opstel heeft ingezonden met verzoek dit in de Bijdragen op te nemen. Dit stuk wordt in handen gesteld van den heer Niemann, met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der opneming in de Bijdragen te willen adviseeren.

De heer Uilkens verzoekt verder het oordeel van het Bestuur te vernemen over de uitgave van een Soendaneesch Woordenboek. Uit de mededeelingen van de heeren Niemann en Kern blijkt dat men in Indië bezig is met de vervaardiging van een woordenboek van de Soendaneesche taal, welke bijzonderheid den heer Uilkens zal worden medegedeeld.

De Secretaris deelt mede dat de heer Matthes het Instituut ter opname in de Bijdragen heeft aangeboden een kort verslag van de in Europa aanwezige Makassaarsche en Boegineesche handschriften. De heer Matthes heeft verklaard dat de druk-kwestie thans geen bezwaar kan maken, want ook hij is tegen het drukken bij de firma Spin gestemd. Het opstel wordt in handen gesteld van de heeren Kern en Meinsma met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der plaatsing te adviseeren.

De heer Niemann biedt, namens den heer Grashuis, privaats docent te Leiden, het Instituut aan een opstel over de verbale vormen in het Soendaneesch, met verzoek dit in de Bijdragen op te nemen. De heer Niemann adviseert ten gunste van de plaatsing van dit opstel, waarmede de vergadering zich vereenigt.

De heer Kern brengt namens de Commissie voor de transcriptie verslag uit. Dit stuk zal afzonderlijk in de Bijdragen worden opgenomen (zie bladz. 1 en vlg.).

De vergadering vereenigt zich met het voorstel der Com-

missie en machtigt den Secretaris om met den heer Smits in overleg te treden over het aanmaken van de letters, die door de Commissie zijn aangegeven.

De heer Kern biedt het Instituut aan een overzicht van de Vedanta-filosofie, vertaald door den heer Bruining. Dit stuk wordt in handen gesteld van den Secretaris met verzoek het Bestuur over de plaatsing in de Bijdragen te adviseeren.

De heer Robidé van der Aa oppert het denkbeeld om dit stuk, dat nog al omvangrijk schijnt te zijn, afzonderlijk te doen drukken en uitgeven.

De vergadering gaat thans over tot de verkiezing van een Penningmeester. Met meerderheid wordt gekozen de heer van der Gion Netscher, die verklaart deze functie te aanvaarden.

Tot lid van het Instituut wordt benoemd de heer Uilkens, te Tjamies.

De heer Niemann stelt voor dat het Instituut zich in betrekking stelle en ruiling van werken verzoeke met de Societas Geografica Italica.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten hieromtrent in eene volgende vergadering een besluit te nemen, wanneer de Secretaris eene voordracht zal doen om nog met andere genootschappen of instellingen zich in betrekking te stellen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 12 APRIL 1878.

(Voorloopig vastgesteld door het Bestuur.)

Tegenwoordig de heeren Dr. P. Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, A. R. Blommendal, A. B. Cohen Stuart, Dr. F. A. C. Dumontier, P. L. de Gaay Fortman, Jhr. mr. W. T. Gevers Deynoot, Cornelis de Groot, mr. E. H. 's Jacob, Dr. A. W. T. Juyboll, Dr. H. Kern, G. R. Lucardie, J. J. Meiusma, G. K. Niemann, Martinus Nijhoff, J. M. Obreen, D. Scheltema en J. H. Tobias.

De Voorzitter opent de vergadering, heet de leden welkom en deelt mede dat de Secretaris en Penningmeester verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De notulen van het verhandelde in de vergadering van 30 Maart 1872, welke notulen bereids voorloopig door het Bestuur vastgesteld en in de Bijdragen (zie 7^e deel blz. XI—XIII) opgenomen werden, worden gelezen en thans definitief goedgekeurd.

De Adjunct-Secretaris doet, bij afwezigheid van den Secretaris, voorlezing van het verslag omtrent den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1872 (zie dit verslag op blz. XXVIII en volg.)

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening van den penningmeester over 1872 en verzoekt de heeren Obreen en Cornelis de Groot die te willen nazien.

Na schorsing der vergadering voor eenige oogenblikken zegt de heer Obreen, dat de commissie de rekening onderzocht en

met de justificatoire bescheiden vergeleken heeft, dat zij alles in behoorlijke orde gevonden heeft en dus voorstelt die goed te keuren onder dankbetuiging aan den Penningmeester voor zijn gehouden beheer.

De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

Thans wordt overgegaan tot de verkiezing van drie bestuursleden, ter vervanging van de heeren Ph. J. Bachiene, Dr. F. A. C. Dumontier en professor J. Hoffmann, aan wie de beurt van aftreding is.

Het Bestuur biedt de bij art. 6 gevorderde drietalen aan (zie blz. XIX), waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het Bestuur worden benoemd de heeren: A. D. van der Gon Netscher, P. J. B. C. Robidé van der Aa en Dr. G. Schlegel.

De heer Robidé van der Aa verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, het lidmaatschap van het Bestuur andermaal te aanvaarden.

Aan de heeren van der Gon Netscher en Schlegel zal, als afwezig zijnde, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

Niemand verlangt verder het woord, waarna de vergadering wordt gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË OVER 1872.

Mijne Heeren!

Weemoedige gedachten, aangename herinneringen, blijde vooruitzichten rijzen bij ons op, waar wij geroepen worden om U verslag te leveren van den staat en de werkzaamheden onzer instelling gedurende het afgelopen jaar.

Weemoedig worden wij gestemd waar wij denken aan het verlies dat wij, nog onlangs, geleden hebben door den dood van onzen „talentvollen en mannelijken medestrijder“, Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer. Velen onder U, voor zoover gij onze vorige algemeene vergadering hebt bijgewoond, konden het den geleerde, toen hij van deze plaats tot U sprak, reeds aanzien, dat hij, hoewel hij steeds rusteloos werkzaam was, zich krachtig van geest betoonde, echter gebukt ging onder eene kwaal, die velen deed vreezen, dat zij hem in de kracht zijner jaren aan het leven zou ontrukken. Die vrees bleek helaas! niet ijdel te zijn geweest. In den nacht van den 13^{en} Februari ll. overleed de 43jarige geleerde, een dier zeldzame mannen, die enkel door leer-gierigheid, door liefde tot de wetenschap óm de wetenschap gedreven, het breede veld der menschelijke kennis zooveel mogelijk met hun geest plegen te omspannen, daarbij tevens beheerscht door eene groote waarheidsliefde, en die wat er ook het gevolg

van zij, in het toepassen der kritiek voor niets terugdeinzen.

Zoo wij ons al daartoe bevoegd rekenden, gij vergt ongetwijfeld van ons niet dat wij hier ter plaatse U het leven van Brouwer schetsen, zijne maatschappelijke en letterkundige verdiensten karakteriseeren, veel minder in eene waardeering daarvan treden. Meer dan eene vriendenhand heeft reeds, voornamelijk in de beide tijdschriften („de Gids“ en de „Nederlandsche Spectator“), waarvan hij een getrouw medewerker was, „een woord van dankbare herinnering en eerbiedige waardeering“ geplaatst, terwijl, naar wij ons mogen vleien, eene bevoegde pen eerlang in den bundel „Levensberichten“, welke de Leidsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde telken jare uitgeeft, eenige bladzijden aan zijne nagedachtenis zal wijden. Ons voegt bij deze gelegenheid alleen een woord van dankbare hulde. Met 't oog op zijne werkzaamheid in onzen kring, eerst als lid en bestuurder, het laatst als secretaris onzer instelling. In de gedrukte verslagen van menige bestuurs- en algemeene vergadering kunt gij het bewijs vinden, met welk een ijver en liefde hij den arbeid van ons genootschap ondersteunde en de belangstelling in zijne werkzaamheden trachtte te vermeerderen. Schatte van Limburg Brouwer het Instituut hoog en verleende hij ons gaarne zijne medewerking, wederkeerig werden zijne adviezen, niet 't minst zijne belangrijke indologische bijdragen en studiën gewaardeerd. Nog levendig herinneren wij ons, het genot, waar hij ons eene proeve gaf van de Stichtelijke Lectuur in Hindostan, van het Ramayana, van de Poëzie der Woestijn of ons de Avonturen van een Indisch Edelman vertelde; een andere maal boeide hij ons door zijne studiën over het Oostersch Atheïsme, de Maan der Kennis, de Veden en de Kabbala, of door zijne schets van den Vuurdienst, van het beeld van Boedha, het laatst nog van den Wijze van 't Hemelsche Rijk, om ons eindelijk, in zijn Akbar, de alleen bij geleerden bekende geschiedenis en letterkunde van een deel van het oosten te doen genieten, en niet enkel voor het beschaafd Nederlandsch publiek, maar, door de Engelsche en Duitsehe vertaling, die van dien roman is nangekondigd, weidra ook voor den vreemdeling te ontsluiten. Het is terecht opgemerkt, dat daarin vooral het eigenaardige van Brouwer's werkzaamheid ligt, dat het hem minder te doen was om den vorm en de taal der Oostersche letterkunde. Niet omdat hij de studie van taal en oudheden laag stelde. Integendeel, hij waardeerde ze als

het materiaal, de steenen, die een goed bouwmeester niet licht mag en zal versmaden. Hoewel daartoe alleszins bevoegd en in staat, waagde hij het in den regel niet op zuiver taalkundig terrein te treden. De dorre, doch geenszins onvruchtbare taalstudie gaarne aan anderen overlatend, scheen hij meer geboeid door den inhoud, de denkbeelden, de wijsgeerige stelsels, de sociale toestanden van het oosten; het was zijn streven deze te doorgronden, ze voor het denkend publiek te vertolken en te ontvouwen; en „heeft hij voor ons de historische ontwikkeling van het indo-germaansche denken en godvereeren gepopulariseerd, hij werd er toe geleid door de begeerte, om ons aanschouwelijk voor te stellen welk deel van den aanvang af der mythe, en welk deel het intellect behoort.“ Die richting verdient ongetwijfeld billijke waardeering; en, óns aangaande, wij kunnen zeker geen gepaster hulde aan de nagedachtenis van wijlen ons geleerd medelid brengen, dan waar wij den oprechten wensch uitspreken, dat die richting niet met hem ten grave moge dalen. In de stad onzer inwoning zal intusschen zijn naam in dankbare herinnering blijven, ook waar hij zich zelve in de Koninklijke Bibliotheek een monument heeft gesticht. Bij zijn uitersten wil heeft hij aan die rijke verzameling al zijne werken, die het oosten betreffen, vermaakt.

Meer dan iemand gevoelt het Bestuur, dat het voor den Secretaris verre van gemakkelijk is als opvolger van van Limburg Brouwer op te treden. Zag hij zich in het voorjaar van 1872 met die taak belast, niet zonder aarzeling heeft hij haar aanvaard. Met 't oog zoowel op de hem toevertrouwde redactie van de Bijdragen als op de overige werkzaamheden van dit genootschap.

Wat de redactie der Bijdragen betreft, het Bestuur behoeft U ongetwijfeld niet te verzekeren, dat zij, even als in het vorige jaar, ook nu weder het voorwerp is geweest en blijven zal van de aauhoudende en bijzondere zorg van den Secretaris in overleg met het Bestuur. Met voldoening kan er op gewezen worden, dat weder verscheidene en belangrijke stukken ter opname zijn ingezonden, andere toegezegd, o. a. door den zendeling te Boeleng, van Eck, van enkele Balineesche gedichten, omtrent wier inhoud wij U naar de notulen van onze bestuursvergadering van den 19^{en} Oct. l. l. verwijzen, evenals naar die van den 15^{en} Juni, waarin besloten is in den regel elke maand eene bijeenkomst

te houden: een maatregel, waartoe men overgegaan is ten einde zooveel mogelijk te gemoet te komen aan de bezwaren, welke zich voornamelijk bij de redactie der Bijdragen voordeden. Tot het verlichten dier taak, ook door voortdurende krachtige ondersteuning van onderscheidene medewerkers, blijft het Bestuur bij vernieuwing en met aandrang zich aanbevolen houden, gelijk het hun welwillenden bijstand in het afgelopen jaar heeft mogen genieten, waarvan zoowel de aantekeningen van enkele zijner vergaderingen, als de reeds verschenen afleveringen met die welke eerlang het licht zal zien, getuigen kunnen.

Van de uitgave der Bijdragen tot die van grootere werken overgaande, welke het Instituut zich blijft voorbehouden, voor zooveel de geldmiddelen toelaten, te ondersteunen, zij het volgende aangeteekend, met verwijzing overigens, wat de bijzonderheden aangaat, tot de reeds gedrukte aantekeningen der bestuurs vergaderingen.

Met het betrekkelijk minder omvangrijke aanvangend, zij U medegedeeld, dat van het eerste stuk der Bloemlezing uit Maleische geschriften door onzen medebestuurder G. K. Niemann bezorgd, bereids een tweede druk verschenen is. Ook is door het Bestuur in overweging genomen van der Tuuk's Maleisch leesboek, waarvan de voorraad is uitgeput, te doen herdrukken. Een bepaald besluit is echter daaromtrent nog niet gevallen.

Tot de categorie van werken, die zonder de materiële ondersteuning van het Instituut wellicht ongedrukt zouden blijven, behoort ongetwijfeld het voor de Javaansche taal en geschiedenis belangrijk geschrift „Babad Tanah Djawi“, omtrent de uitgave waarvan herhaaldelijk in onze bestuursvergaderingen is gesproken. Het gevolg onzer onderhandelingen met het Departement van Kolonien is geweest, dat blijkens uit Indië ontvangen inlichtingen het werk niet geschikt werd geacht voor het onderwijs op de inlandsche scholen, maar wel voor verspreiding onder de inlandsche bevolking, mits ontdaan van de aantekeningen van den heer Meinsma, welke, terwijl zij voor den inlander onverstaanbaar zijn, den prijs van het werk noodeloos verhoogden. Eene bestelling van 500 exemplaren zonder de bedoelde aantekeningen tegen den prijs van f 8 is daarop gevolgd.

Dankbaar voor die welwillende ondersteuning heeft het Be-

stuur onverwijld last gegeven met den druk van het werk een aanvang te maken. Het is ons tevens aangenaam U te kunnen berichten, dat het onvangrijke werk tegen het einde van dit of het begin van het volgende jaar in Uwe handen zal zijn.

Eerder dan de uitgaaf dezer Javaansche kroniek, althans, naar wij ons mogen vleien, tegen den aanstaanden winter, hopen wij U het reisverhaal des heeren von Rosenberg te kunnen aanbieden. Kort na de vorige algemeene vergadering werd het ons vanwege het Ministerie van Koloniën toegezonden en door ons in handen gesteld van den hoogleeraar H. Schlegel, te Leiden, en den heer Robidé van der Aa. Nadat beiden overeenkomstig den wensch en de bedoeling van den geleerden reiziger het handschrift hebben nagezien en voor den druk gereed gemaakt, heeft het Bestuur tot de uitgave daarvan in kwarto-formaat besloten, onder bepaling dat het drukwerk door den heer Smits en de platen en kaarten (deze laatste zijn nog door de welwillendheid van ons medelid Blommendal verbeterd) door den heer Trap, te Leiden, zullen geleverd worden.

De hh. Schlegel en van der Aa hebben de goedheid den Secretaris bij de bezorging der uitgave met raad en daad bij te staan. Door de noodzakelijke verbeteringen, veranderingen, toevoegingen en aantekeningen, vooral door den heer Robidé van der Aa gemaakt, mag men zich vleien iets te hebben bijgedragen tot veraangenaming van den vorm en verhooging der wetenschappelijke waarde van een werk, dat de kennis van het uitgestrekte Nieuw-Guinea aanmerkelijk uitbreidt.

Met den heer van der Aa wenschen wij voorts, dat het hem alsnog gegeven zij gevolg te geven aan zijn voornemen om aan den arbeid van den geleerden reiziger eene Inleiding toe te voegen, waarin met het oog op veelvuldige miskenning in het buitenland kortelijk herinnerd wordt wat Nederland tot uitbreiding der kennis van Nieuw-Guinea heeft gedaan.

Van een anderen niet minder kostbaren arbeid moet het Bestuur U in de laatste plaats mededeeling doen. Door onzen Onder-Voorzitter, den heer Sloet van de Beele, werd ons namens onzen verdienstelijken tolk der Chineesche taal te Batavia, thans met verlof alhier, den heer Schlegel, het handschrift aangeboden van een door hem bewerkte "Uranographie Chinoise, ou preuves directes, nouvelles et nombreuses, que l'as-

tronomie Chinoise est la plus ancienne et que l'astronomie des anciens peuples occidentaux a été empruntée à celle des Chinois." Eene nota omtrent het eigenaardige van dit werk is opgenomen in de aantekeningen van onze bestuursvergadering van den 21sten December ll., waarnaar wij U verwijzen.

Het Bestuur behoeft zeker nauwelijks te verklaren, dat het met levendige belangstelling van het aanbod heeft kennis genomen en met nauwgezetheid de vraag overwogen, of en in hoever het op den weg van het Instituut ligt zich het lot van dit omvangrijke, ongeveer 50 vellen druks bevattende, hoogst belangwekkende handschrift aan te trekken. Na ernstige overweging en gehoord het rapport van de hh. Hoffmann, Kern en Blommendal (vgl. omtrent beide de gedrukte Notulen) heeft het Bestuur niet gearzeld, overeenkomstig het voorstel van zijn Onder-Voorzitter, tot de uitgave daarvan te besluiten.

Het Bestuur vleit zich met de hoop dat zoowel deze als de andere uitgaven, welke het voorbereidt, Uwe goedkeuring zullen wegdragen.

Middelerwijl is het ons een voorrecht U te kunnen mededeelen dat de financiëele toestand van het Instituut geen bezwaar heeft opgeleverd bij de beslissing omtrent de evengenoeinde wetenschappelijke ondernemingen. Het Bestuur gevoelt zich verplicht hier ter plaatse zijn dank te betuigen aan den Penningmeester, den heer P. J. Bachiene, voor het door hem gevoerd beheer der kas, dat thans in andere handen moet overgaan, daar aan hem tegelijk met twee zijner medebestuurders, de hh. Dr. F. A. C. Dumoutier en Prof. J. Hoffmann de beurt tot aftreding ligt. Ook aan deze laatsten zij onze erkentelijkheid betuigd.

Zal de financiëele toestand van het Instituut nader in de bijzonderheden uit de rekening van den Penningmeester blijken, hier zij alleen aangeteekend dat de ontvangsten in het afgevoeren jaar bedroegen f 6272.14^s en de uitgaven f 5914.58, zoodat op ult^o. December 1872 een voordeelig saldo werd bevonden van f 457.65^s.

Die gunstige toestand onzer financiën is, voor een deel althans, toe te schrijven aan het niet verminderd bedrag der contributiën. Tegenover het verlies van enkele leden, 't zij door den dood, 't zij dat ze om persoonlijke redenen hun ontslag hebben genomen, hebben anderen zich eene benoeming laten wel-

gevallen, zoodat het getal der gewone leden zoowel hier als in Indië vrij gelijk is gebleven aan dat van het vorige jaar.

De namen van hen, die wij van onze ledenlijst moesten afvoeren of daarop plaatsen, vindt gij in onze gedrukte notulen opgetekend. Daaruit zal evenzeer blijken dat tot onzen Commissaris in West-Indië, ter vervanging van den heer Carstairs, de heer van Dissel benoemd werd. De heer Dr. J. J. Van Limburg Brouwer, naar Padoang vertrokken, werd vervangen door Mr. W. B. Bergsma, te Batavia; de heer de Roo bleef het Commissariaat vervullen, aan wien gelijk ook aan den heer Van Limburg Brouwer, het Bestuur voor hunne vele diensten bij dezen dank zegt.

Behalve met de Koninklijke Bibliotheek, heeft het Instituut geene nieuwe betrekkingen met binnen- en buitenlandsche genootschappen of vereenigingen aangeknoopt.

Omstandigheden van verschillenden aard hebben onze medebestuurders, de hh. Bleeker en Sloet van de Beele verhinderd het Instituut op het internationaal statistisch congres te St. Petersburg te vertegenwoordigen.

Vanwege het Bestuur van het Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales, te Antwerpen gehouden, is aan ons genootschap eene herinneringsmedaille met diploma toegekend, met dankzegging voor het zenden van een vertegenwoordiger en aanbieding van het verslag der vergaderingen en den catalogus der gehouden tentoonstelling.

Hiermede, Mijne Heeren, zouden wij ons jaarverslag kunnen eindigen, ware het niet dat alsnog een tweetal punten onder Uwe aandacht moeten worden gebracht.

Het vraagstuk allereerst der transcriptie, dat herhaaldelijk een onderwerp van onze beraadslagingen uitmaakte. Op onze uitnoodiging is het opnieuw onderzocht door eene commissie bestaande uit de hh. Kern, Meinsma, Niemann, Juyboll en Gouggrijp. In onze bestuursvergadering van den 15^{en} Maart heeft zij haar rapport uitgebracht. Met het oog evenwel op het verschil van meening, dat zich in den boezem der commissie geopenbaard had, is er geen besluit genomen, doch de commissie vooralsnog diligent verklaard.

Het tweede punt, dat meer bepaald door den Secretaris aan

onze overweging is aanbevolen, betreft onze boek- en handschriftenverzameling. De verschillende aanwinsten gedurende het verloop van jaar, hetzij door geschenken, hetzij door aankoop, zijn telkens in onze notulen vermeld. Het is evenwel niet daarop dat de Secretaris ons in het bijzonder heeft gewezen. Meer bepaald heeft hij het oog op de verzameling zelve, in haar geheel beschouwd.

Er is meer dan éens gesproken van eene vereeniging van het Indisch Genootschap met het Instituut. Hetzij men haar afkeure, of verdedige, dit staat, naar de meening van den Secretaris, ongetwijfeld vast, dat ineenmelting van de bibliotheken van beide genootschappen voor de verzamelingen zelve van onschatbare waarde zou zijn. Men maakt zich aan overdrijving schuldig, waar men de bibliotheek van het Indisch Genootschap voor eene inderdaad uitstekende koloniale boekverzameling zou willen uitgeven. Raadpleegt men haar catalogus, wèl zal men daarin een gansch niet onbeduidenden eschat vinden, doch tevens op meer dan een gebied belangrijke gapingen ontdekken. Wat daarentegen de verzameling van het Instituut aangaat, het moet worden toegegeven, dat de boekenafdeling wèl niet van zulk een grooten omvang is als die van onze zusterinstelling; doch de onze zou haar juist dáár in bijzondere mate aanvullen, waar zij leemten vertoont. Men denke slechts aan de afdeelingen: taal- en letterkunde, geschiedenis en geographie. Bezit daarenboven het Indisch Genootschap hoegenaamd geene handschriften van eenige beteekenis, de verzameling, die het Instituut daarvan bezit, 't zij door aankoop, 't zij door geschenken verkregen, is niet slechts uitgebreid, doch hoogst belangrijk te noemen, een rijke mijn voor den beoefenaar der Indische taal-, land- en volkenkunde.

Ligt alzoo de kracht der eene collectie in een boekenrijkdom, en die der andere voornamelijk in de handschriften, tot éen geheel vereenigd, waarbij de eene de andere aanvult, zou er inderdaad een onschatbare kern eener bibliotheek aanwezig zijn, die weldra tot den rang eener volledig koloniale boekerij zou kunnen worden opgevoerd, daar telken jare door beide instellingen een betrekkelijk niet onbeduidend cijfer tot aankoop van boeken en handschriften wordt aangewezen.

De Secretaris meent vooralsnog niet verder te mogen gaan dan slechts het denkbeeld te opperen van zulk eene ineenmelting van de bibliotheken van beide genootschappen. Hoe men

intusschen daarover ook moge oordeelen, de Secretaris meent dat men van hem, die, ingevolge onze Wet, tevens belast is met het toezicht over één dier boekverzamelingen, in billijkheid mag verwachten, dat hij middelerwijl aandringt op de vervulling van een eisch, dien men aan het beheer eener boekenrij zou kunnen stellen. Terwijl het Indisch genootschap reeds een catalogus bezit van zijne bibliotheek en eerlang een supplement daarop verwacht wordt, moet elk lid van het Instituut bij de raadpleging zijner boek- en handschriften-verzameling telkens de verschillende afleveringen der Bijdragen opslaan, waarin sedert jaren daaromtrent mededeelingen gedaan of lijsten der verschillende aanwinsten geleverd worden.

Zoo al het nut en de wenschelijkheid der uitgaaf van eene afzonderlijke boekenlijst in twijfel kan worden getrokken, allerm minst zeker die van een kort verslag der handschriften-verzameling. Niet enkel dat men daardoor, meer dan tot heden, eene welgevestigde overtuiging omtrent haar rijkdom erlangen zal: de raadpleging er van zal daardoor tevens vergemakkelijkt worden en ongetwijfeld ook toenemen. Is het daarom plichtmatig daartoe de handen aan het werk te slaan, het zou voor den Secretaris een voorrecht zijn, zoo hij U tegen eene volgende vergadering een beredeneerd overzicht onzer boek- en handschriften-verzameling kon aanbieden of althans mededeelen, dat eene voltooiing er van binnen een korten tijd te verwachten is.

15 Maart '73.

Dr. T. C. L. WIJNMAIEN.

150STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 14 JUNI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), van der Gon Netscher, Blommendal, 's Jacob, Kern, Meinsma, Niemann en Schlegel. Afwezig de heeren Robidé van der Aa, Sloet van de Beele en Millard; de beide eerstgenoemden met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van

I. de volgende ingezonden boekwerken:

Van het Ministerie van Koloniën:

Résumé's van het onderzoek naar de regten welke in de gouvernements-landen op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend.

Regeerings almanak en Naamregister voor 1873

Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:

Tijdschrift, 1872—1873. 4e afl.

Van de Academie van wetenschappen, te Weenen:

Sitzungsberichte der math. naturwissenschaftliche classe. 1873, no. 12—15.

Van de Academie van wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht, Januari 1873.

Van de Royal Asiatic society of Great-Britain and Ireland:

Journal vol VI, part III.

Van de Kon. Universiteit van Noorwegen, te Christiania:

G. Ossian Sars, On some remarkable forms of animal life.

aan den heer May, zal hem de vraag worden gedaan of hij zich voorstelt eene Engelsche vertaling van het geheele werk te leveren. Van de zijde van het Bestuur bestaat daartegen geene bedenking, omdat het aan het Instituut niet anders dan aangenaam kan zijn dat de werken, die het uitgeeft, door overzetting in eene vreemde taal, in een ruimer kring van lezers verspreid wordt. Mocht de heer May eene geheele vertaling bedoelen, dan is het Bestuur bereid, wanneer de heer May daartoe het verlangen openbaart, hem de afgedrukte vellen, naar mate die gereed komen, toe te zenden, zoodat hij reeds terstond met zijn arbeid een aanvang zou kunnen maken.

50. missives van de Ministers van Binnenl. en van Buitenslandsche Zaken, de eerste berichtende dat hij, bij verschijning van het werk van dr. G. Schlegel, wellicht enkele exx. voor rekening van zijn departement zal nemen; de tweede meldende dat op de begrooting van zijn departement geene gelden beschikbaar zijn om de kosten te bestrijden van een zeker getal exx. van het bedoelde werk.

Aanneming voor kennisgeving.

Uitgave van het werk van dr. G. Schlegel, Uranographie Chinoise. De Secretaris zegt dat ten gevolge van de verhooging der oplage van 700 tot 750 exx. en van het kiezen eener andere papiersoort, de uitgaven voor dit werk enigszins hooger moeten gesteld worden. Het totaal wordt nu geraamd op f 3382.40.

Het Bestuur stemt in deze verhooging toe en keurt tevens het concept-contract goed met de firma Brill voor de uitgave van het werk aan te gaan.

Opstel van den heer Uilkens te Tjamis, bevattende vertellingen aangaande Iman Sapie. De heer Niemann, in wiens handen dit stuk is gesteld, zegt dat het niet geschikt is ter opneming in de Bijdragen, in de eerste plaats omdat de inhoud van het Soendaneesche stuk zeer onbeduidend is, maar in de tweede plaats — en dit is de voornamste reden — omdat het geschreven is in versmaat, waarin reeds vele Soendaneesche stukken gepubliceerd zijn. Voor de taalstudie hebben dergelijke stukken minder waarde, daar de taal verwrongen wordt naar de versmaat.

Reden waarom hij adviseert het stuk niet ter opneming in de Bijdragen te bestemmen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Verlag van den heer Matthes van de in Europa aanwezige Makassaarsche en Boegineesche handschriften. De commissie, bestaande uit de heeren Kern en Meinsma, verklaart met genoegen het stuk gelezen te hebben, maar zij meent dat het voor verkorting vatbaar zou zijn, door samenvoeging der nommers en door de teksten, vooral wanneer het vertalingen van maleische handschriften, wier inhoud bekend is, zijn, niet zoo uitvoerig te refereren. Verder zou de commissie in overweging geven het stuk niet in zijn geheel maar in twee of drie gedeelten in de Bijdragen op te nemen, bijv. eerst de Makassaarsche, en daarna de Boegineesche. Doet men dit niet, dan zou de vraag moeten opgeworpen worden of het als afzonderlijk stuk zal worden uitgegeven, maar daarvoor is het, naar het oordeel der commissie, niet genoeg van algemeen belang.

De Vergadering vereenigt zich met dit advies en draagt den Secretaris op den heer Matthes daarvan mededeeling te doen.

Opstel van den heer dr. A. Bruining, predikant te Etersheim, berattende eene vertaling van Cankara Ācārya's commentaar op de Aphorismen van den Vedānta. De Secretaris zegt dat hij van het gedeelte van het opstel, dat aan het Instituut is ingezonden, met belangstelling kennis heeft genomen. De arbeid verdient ongetwijfeld meerdere bekendheid. De Secretaris heeft echter een paar opmerkingen. 1°. Voor eene afzonderlijke uitgave is het minder geschikt en voor eene plaatsing in één nummer der Bijdragen is het te uitvoerig. Het opstel wordt begroot op 300 blz. Mocht door het Bestuur besloten worden het in de Bijdragen op te nemen, dan zou het overweging verdienen het bij gedeelten in eenige achtereenvolgende afleveringen te plaatsen. 2°. Aan het opstel ontbreken inleiding en aantekeningen. Het zou althans wenschelijk zijn dat eene inleiding aan het opstel werd toegevoegd.

Ten opzichte van dit laatste punt verklaart de heer Kern zich bereid eene inleiding te leveren. Het geven van aantekeningen zou hij niet durven aanraden, omdat de aantekeningen licht even uitvoerig zouden worden als het opstel zelf.

De Vergadering besluit den heer Bruining mede te deelen dat het Bestuur tot openbaarmaking van zijn arbeid bereid is, mits hij er in toestemmen dat het opstel bij gedeelten in de Bijdragen wordt opgenomen. Met welgevallen neemt het Bestuur voorts het aanbod aan van den heer Kern om aan het opstel eene inleiding toe te voegen.

De heer van der Gon Netscher vraagt het gevoelen van het Bestuur omtrent de opneming in de Bijdragen van opstellen over de kolonisatie. Hij zou het toch wenschelijk achten dat bijv. door het stellen van vragen wetenschappelijke opgaven werden uitgelokt van hetgeen tot heden voor kolonisatie is gedaan. Dergelijke geschiedkundige mededeelingen hebben actueel belang, omdat in den laatsten tijd herhaaldelijk op het doen van proefnemingen wordt aangedrongen. De Vergadering verklaart in te stemmen met den wensch om opstellen over dit onderwerp uit te lokken en besluit dus in de Bijdragen te vermelden, dat het Bestuur van het Instituut wenscht te ontvangen een historisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen tot kolonisatie met Europeanen in Oost- en West-Indië of in andere tropische gewesten.

Op voorstel van den heer Kern wordt besloten tot buitenlandsch lid van het Instituut te benoemen den heer dr. Albrecht Weber, te Berlijn.

De vergadering wordt hierna gesloten.

151STE BESTUERSVERGADERING,

GEHOUDEN 5 JULI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, van der Gion Netscher en Niemann. Afwezig de hh. Meinsma, Schlegel, Wijnmalen, Sloet van de Beele, Millard en 's Jacob; de drie eersten met kennisgeving. De Adjunct-Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst der volgende boekwerken:

Van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage:

Verslag van de aanwinsten over 1872.

Van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid:

Tijdschrift, 3e reeks. deel XIV, 3e stuk.

Handelingen en mededeelingen. 1873, afl. 3.

Van de Academie van Wetenschap, en, te Berlijn:

Monatsbericht. Febr. 1873.

Van de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn:

Zeitschrift. no. 39-40.

Van de Société de géographie, te Parijs:

Bulletin, Mai 1873.

Van de Société d'ethnographie, te Parijs:

Actes, Mai 1873.

De Voorzitter zegt dat deze vergadering is belegd tot behandeling van een speciaal punt. Bij eenige bestuursleden van het onlangs te Amsterdam opgerichte geografisch genootschap is het denkbeeld opgerezen om bij den Minister van Koloniën pogingen aan te wenden de tweede Atjinesche expeditie te doen vergezellen door personen, toegerust met kennis op het gebied der aardrykskunde, natuurlijke historie en inlandsche talen, ten einde die expeditie ook strekke om eenige meerdere bijzonderheden te vernemen omtrent de gesteldheid van land en volk in de noorde-

lijke streken van Sumatra dan men tot nu toe bezit, zoodat die expeditie ook vruchten zou dragen voor de wetenschap. Het geografisch genootschap zou evenwel, als de jeugdigste instelling, niet alléén dit verzoek tot de regeering willen richten maar zou wenschen dat het in de eerste plaats uitging van het Instituutsbestuur.

De heer Niemann doet, op uitnoodiging van den Voorzitter, mededeeling van een ontworpen adres aan den Minister van Koloniën, naar aanleiding waarvan eene uitvoerige gedachte-wisseling ontstaat.

In de eerste plaats over het denkbeeld zelf om over dit onderwerp een adres tot den Minister te richten. Bijna eenstemmig is men voor dit denkbeeld gestemd. Slechts één lid meent dat, terwijl nog zoovele streken van den Indischen archipel, die onder het Nederlandsch gezag behooren, voor de wetenschap geheel of ten deele onbekend zijn, het beter ware de nasporingen daar te doen plaats hebben dan in een gewest, dat niet onder het Nederlandsch gebied behoort.

In de tweede plaats wordt het ontworpen adres uitvoerig besproken. Ofschoon de inhoud daarvan in hoofdzaak wordt goedgekeurd, zou men de redactie korter wenschen gesteld te zien.

Op voorstel van den Voorzitter werd besloten eene commissie te benoemen, die zich met het ontwerpen van een brief, overeenkomstig de gemaakte opmerkingen, zal belasten, welke brief dan namens het Bestuur aan den Minister van Koloniën zal worden ingezonden. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Niemann, Blommendal en de Voorzitter.

De overige werkzaamheden, die niet van spoedeischeden aard zijn, worden tot de volgende vergadering aangehouden.

152STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 SEPTEMBER 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, Meinsma, van der Gon Netscher, Niemann en Schlegel. De heeren Sloet van de Beele en Wijnmalen met en de heeren Millard en 's Jacob zonder kennisgeving afwezig. De Adjunct-Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van :

I. de navolgende boekwerken :

Van het Departement van Koloniën :

Kaart van het terrein des oorlogs in het Rijk van Atjeh.
Jaarboek van het mijnwezen in Ned. O. I. 2e jaarg., 2e dl.
Maleisch-Nederl. Woordenboek. vel 56- 69

Van de Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam :

Verhandelingen, deel XIII.

Van het Instituut van ingenieurs :

Tijdschrift. 1872—1873, 5e afl.

Van het Rijks Herbarium te Leiden :

Suringar, Musée botanique. vol. I, afl. 1—3.

Miquel, Illustrations de la flore de l'archipel indien. deel I,
afl. 1—8.

Van de Ned. maatschappij tot bevordering van nijverheid :

Tijdschrift. Deel XIV, 4e stuk.

Van de Academie van Wetenschappen, te Weenen :

Sitzungsberichte der mat. naturwiss classe 1873, n°. 17—21.

Van de Academie van wetenschappen, te Berlijn :

Monatsbericht. 1873, Februari April.

Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft :

Zeitschrift. 27e deel, afl. 1—8.

Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn :

Verhandlungen. 1873, n°. 1.

Correspondenzblatt der Afrikanischen Gesellschaft. 1873, n°. 1.

- Van de Société de géographie, te Parijs:
Bulletin. Juni—Juli 1873,
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin. n°. 10.
- Van het Congres international des Orientalistes, te Parijs:
Verschillende door het Bestuur uitgegeven gedrukte stukken.
- Van de Smithsonian Institution, te Washington:
Contributions to knowledge. deel XVIII.
Annual report 1873.
- Van de Academy of natural sciences of Minnesota:
Constitution and by-laws.
- Van den heer Clements R. Markham, te Londen:
Ocean Highways. Augustus 1872—Sept. 1873.
- Van den heer Angelo de Gubernatis, te Florence:
La Rivista Europea. afl. Juli—Sept. 1873.
- Van den heer de Croizier:
La Perse et les Persans.
- Van den heer Sédillot:
Rectification d'un point de la Communication de M. Munk
au sujet de la découverte de la Variation.
- Van den heer Virlet d'Aoust:
Les origines du Nil.

II. de volgende missives:

a. van professor A. Weber te Berlijn, benoemd tot buitenlandsch lid van het Instituut, waarin hij verklaart onder dankbetuiging voor de ondervonden onderscheiding, die betrekking aan te nemen.

b. missives houdende kennisgeving van het overlijden van de hh. Mr. C. Visscher, te Arnhem en W. Poolman, te 's Gravenhage.
De missives sub. *a* en *b* worden voor kennisgeving aangenomen.

c. van Commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 30 April 1873, ten geleide van een wissel groot *f* 500 en van eene opgave der geïnde contributiën.

Deze stukken zijn bereids in handen gesteld van den Penningmeester.

d. van Commissarissen van het Instituut te Paramaribo,

dd. 8 Juli 1873, houdende bericht dat de heer Mr. E. A. van Emden tijdelijk, tot herstel van gezondheid, naar Nederland vertrekt.

Aanneming voor kennisgeving.

e. van den Minister van Koloniën dd. 26 Augustus, Lett. Aaz, no. 40 luidende als volgt:

's Gravenhage, den 26 Aug^s. 1873.

Bij Uwe missive van 7 Julij jl. no 1056, werd mijne aandacht gevestigd op de wenschelijkheid om de tweede expeditie tegen Atchin te doen vergezellen door eene commissie, belast met het doen van wetenschappelijke nasporingen.

Daar ik vermeen alles, wat op de organisatie van de bedoelde expeditie betrekking heeft, aan de Indische Regering te moeten overlaten en ook op de toevoeging van wetenschappelijke mannen aan de expeditie geenerlei invloed wensch uitte oefenen, heb ik er mij toe bepaald den Gouverneur-Generaal met Uw schrijven in kennis te stellen.

Intusschen kan ik U mededeelen, dat reeds bij de organisatie van de eerste expeditie de wenschelijkheid van wetenschappelijke onderzoekingen in Indie niet uit het oog verloren is. Ten bewijze hiervan bied ik U hiernevens aan een extract uit een schrijven van den Kommandant van het Leger aan den bevelhebber dier expeditie dd. 13 Maart jl.

De Minister van Koloniën.

(w. g.) F. v. d. PUTTE.

Het extract uit een schrijven van den legerkommandant aan den bevelhebber der expeditie is van den volgenden inhoud:

Hoofdkwartier

Batavia, 13 Maart 1873.

In het belang van de wetenschap is het daarom wenschelijk het aanstaand welligt kortstondig verblijf onzer troepen in dat rijk (Atchin) te benutten tot het systematisch verzamelen niet alleen van gegevens en wetenswaardige kennis, welke uit een uitsluitend militair oogpunt belangrijk zijn, maar ook van bijzonderheden betrekking hebbende op aan de krijgskunst en aan den oorlog zelfs geheel vreemde wetenschappen.

Ten einde de gelegenheid te openen tot vermeerdering van de thans nog zoo onvolkomen topografische kennis van Atchin, is aan den staf der expeditie eene vrij sterke opnemingsbrigade toegevoegd, doch ook ten aanzien van de verdere gesteldheid

van het land en van de bewoners, van hunne instellingen, zeden, gewoonten, taal en letterkunde en wat verder betrekking heeft op landbouw, nijverheid, handel, geologische gesteldheid van den bodem, ethnografie, archeologie, numismatiek, kortom van elken tak van wetenschap behooren, zooveel de gelegenheid maar eenigzins toelaat, zoo wetenschappelijk mogelijke nasporingen te worden gedaan.

U H.Ed.G. gelieve de officieren en het verder personeel dat aan de expeditie deelneemt, uit te noodigen om in dien zin werkzaam te zijn, en eenigen hunner, welke zich daartoe ten gevolge van opleiding, aanleg of bekwaamheid eigenen, daarentrent bijzondere opdrachten te geven.

De Kommandant van het Leger en Chef van
het departement van oorlog,

(Get.) W. E. KROESSEN.

Beide stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

f. van den heer May te Londen, die daarin zijn voornemen aan den dag legt tot het vervaardigen eener Engelsche vertaling van von Roscuberg's Reisverhaal en thans inlichtingen verzoekt omtrent den omvang van het werk en het getal der bij het werk behoorende platen.

Die inlichtingen zullen den heer May worden verstrekt en hem tevens worden toegezonden een ex. der afgedrukte vellen van het werk, met toezegging de volgende vellen te zullen ontvangen zoodra die gereed zijn.

g. van den heer A. Bruining, te Etersheim, zijn dank betuigende voor de plaatsruimte aan zijne bewerking van Çankara Âcârya's Commentaar op de aphorismen van den Vedânta in de Bijdragen van het Instituut toegestaan, en toezeggende nog in dit jaar een gedeelte der copie, ongeveer 7 à 8 vel druks, aan het Bestuur ter opneming te zullen toezenden.

Aanneming voor kennisgeving.

h. van den heer dr. B. Matthes, te Kampen, waarbij hij verklaart niet te kunnen voldoen aan den wensch van het Bestuur om zijn verslag van Makassaarsche en Boegineesche handschriften te bekorten, zoodat hij zijn opstel terug heeft verzocht.

Aanneming voor kennisneming.

i. van den heer dr. A. B. Cohen Stuart, te Leiden, waarin hij voorstelt de Regeering te wijzen op het hooge belang der overblijfselen van Pager-roejoeng en omstreken, en de wenschelijkheid om daarvan meer voldoende afbeeldingen (liefst goede fotogrammen) te bekomen.

De Vergadering betuigt hare instemming met dit voorstel, maar acht het beter, vooral omdat men daarvan een spoediger resultaat verwacht, de tusschenkomst in te roepen van den heer Netscher, goeverneur van Sumatra's Westkust, wiens ijver voor wetenschappelijke belangen bekend is. Bij de uitnoodiging, die daarvoor tot den heer Netscher zal worden gericht, zal hem tevens in overweging worden gegeven of de afbeeldingen niet het best en met de minste kosten te verkrijgen zouden zijn door de hulp in te roepen van Chineezen, die een zeer eenvoudig en doeltreffend middel bezigen om van rotsinscripties afdrukken te nemen. De oppervlakte waarop eene inscriptie voorkomt, wordt geheel en al met Chineesche inkt zwart gemaakt. Daarop wordt Chineesch papier gelegd en dit met een doek of een zachten borstel er stevig opgedrukt. Op die wijze krijgt men op zwarten grond een witten afdruk van alle verdiepingen, die op den rotswand voorkomen.

Benoeming van nieuwe leden. Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren T. S. A. de Clercq, adjunct-inspecteur van het lager onderwijs te Amboina, Jhr. C. A. van Sypesteyn, goeverneur van Suriname en F. W. van Eeden, directeur van het koloniaal museum te Haarlem.

De heer van der Gon Netscher biedt het Bestuur ter opneming in de Bijdragen aan een opstel bevattende een geschiedkundig overzicht van hetgeen in Oost- en West-Indië ten aanzien van de kolonisatie is voorgevallen. Dit opstel wordt in handen gesteld van de heeren Blommendal, Robidé van der Aa en den Voorzitter. In geval het oordeel dezer heeren over den geleverden arbeid gunstig mocht zijn, zal het opstel den Secretaris in handen worden gegeven om het terstond te bestemmen voor de volgende aflevering der Bijdragen.

De heeren Meinsma, Robidé van der Aa en Kern verklaren zich onledig te houden met de samenstelling van eenige kortere opstellen, die de Secretaris terstond voor de Bijdragen zal kunnen bestemmen.

van het land en van de bewoners, van hunne instellingen, zeden, gewoonten, taal en letterkunde en wat verder betrekking heeft op landbouw, nijverheid, handel, geologische gesteldheid van den bodem, ethnografie, archeologie, numismatiek, kortom van elken tak van wetenschap behooren, zooveel de gelegenheid maar eenigzins toelaat, zoo wetenschappelijk mogelijke nasporingen te worden gedaan.

U H.Ed.G. gelieve de officieren en het verder personeel dat aan de expeditie deelneemt, uit te noodigen om in dien zin werkzaam te zijn, en eenigen hunner, welke zich daartoe ten gevolge van opleiding, aanleg of bekwaamheid eigenen, daarentrent bijzondere opdrachten te geven.

De Kommandant van het Leger en Chef van
het departement van oorlog,

(Get.) W. E. KROESSEN.

Beide stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

f. van den heer May te Londen, die daarin zijn voornemen aan den dag legt tot het vervaardigen eener Engelsche vertaling van von Rosenberg's Reisverhaal en thans inlichtingen verzoekt omtrent den omvang van het werk en het getal der bij het werk behoorende platen.

Die inlichtingen zullen den heer May worden verstrekt en hem tevens worden toegezonden een ex. der afgedrukte vellen van het werk, met toezegging de volgende vellen te zullen ontvangen zoodra die gereed zijn.

g. van den heer A. Bruining, te Etersheim, zijn dank betuigende voor de plaatsruimte aan zijne bewerking van Çankara Âcârya's Commentaar op de aphorismen van den Vedânta in de Bijdragen van het Instituut toegestaan, en toezeggende nog in dit jaar een gedeelte der copie, ongeveer 7 à 8 vel druks, aan het Bestuur ter opneming te zullen toezenden.

Aanneming voor kennisgeving.

h. van den heer dr. B. Matthes, te Kampen, waarbij hij verklaart niet te kunnen voldoen aan den wensch van het Bestuur om zijn verslag van Makassaarsche en Boegineesche handschriften te bekorten, zoodat hij zijn opstel terug heeft verzocht.

Aanneming voor kennisneming.

i. van den heer dr. A. B. Cohen Stuart, te Leiden, waarin hij voorstelt de Regeering te wijzen op het hooge belang der overblijfselen van Pager-roejoeng en omstreken, en de wenschelijkheid om daarvan meer voldoende afbeeldingen (liefst goede fotogrammen) te bekomen.

De Vergadering betuigt hare instemming met dit voorstel, maar acht het beter, vooral omdat men daarvan een spoediger resultaat verwacht, de tusschenkomst in te roepen van den heer Netscher, goeverneur van Sumatra's Westkust, wiens ijver voor wetenschappelijke belangen bekend is. Bij de uitnoodiging, die daarvoor tot den heer Netscher zal worden gericht, zal hem tevens in overweging worden gegeven of de afbeeldingen niet het best en met de minste kosten te verkrijgen zouden zijn door de hulp in te roepen van Chineezen, die een zeer eenvoudig en doeltreffend middel bezigen om van rotsinscripties afdrukken te nemen. De oppervlakte waarop eene inscriptie voorkomt, wordt geheel en al met Chineesche inkt zwart gemaakt. Daarop wordt Chineesch papier gelegd en dit met een doek of een zachten borstel er stevig opgedrukt. Op die wijze krijgt men op zwarten grond een witten afdruk van alle verdiepingen, die op den rotswand voorkomen.

Benoeming van nieuwe leden. Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren T. S. A. de Clercq, adjunct-inspecteur van het lager onderwijs te Amboina, Jhr. C. A. van Sypesteijn, goeverneur van Suriname en F. W. van Eeden, directeur van het koloniaal museum te Haarlem.

De heer van der Gon Netscher biedt het Bestuur ter opneming in de Bijdragen aan een opstel bevattende een geschiedkundig overzicht van hetgeen in Oost- en West-Indië ten aanzien van de kolonisatie is voorgevallen. Dit opstel wordt in handen gesteld van de heeren Blommendal, Robidé van der Aa en den Voorzitter. In geval het oordeel dezer heeren over den geleverden arbeid gunstig mocht zijn, zal het opstel den Secretaris in handen worden gegeven om het terstond te bestemmen voor de volgende aflevering der Bijdragen.

De heeren Meisma, Robidé van der Aa en Kern verklaren zich onledig te houden met de samenstelling van eenige kortere opstellen, die de Secretaris terstond voor de Bijdragen zal kunnen bestemmen.

De heer Niemann deelt mede dat ten vorigen jare een werk van den heer E. T. Dalton, getiteld „Descriptive ethnology of Bengal“ op last van het Britsch-Indische goevernement is uitgegeven. De heer Niemann geeft in overweging dat het Bestuur zich wende tot den luitenant-gouverneur van Bengalen, met verzoek een ex. van dit werk aan het Instituut te willen afstaan.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Niemann herinnert, dat vroeger herhaaldelijk sprake is geweest van het benoemen van corresponderende leden, ten einde in de gelegenheid te zijn verdienstelijke personen, die de Bijdragen met goede opstellen zouden kunnen verrijken, zonder hen tot betaling van contributie te verplichten, aan het Instituut te verbinden. Hij heeft daarbij bepaaldelijk het oog op de zendingen.

Hiertegen wordt opgemerkt dat de uitvoering van dit denkbeeld eene wijziging van het reglement zou vorderen, waartoe men niet dan om zeer dringende redenen moet overgaan. Maar bovendien, zijn er personen die gaarne lid zouden worden van het Instituut, doch voor wie de betaling der contributie bezwarend mocht zijn, zij zouden zeer gemakkelijk eene vergoeding voor die uitgaaf kunnen vinden in het leveren van opstellen voor de Bijdragen, waarvoor het Bestuur, wanneer dit verlangd wordt, honorarium toekent. Op die wijze kan de betaling der contributie geen bezwaar opleveren.

Na deze opmerkingen verklaart de heer Niemann op zijn denkbeeld niet verder aan te dringen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

153STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 DECEMBER 1873.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), malen (Secretaris), van der Gon Netscher, Robio der Aa, Kern en Niemann. Afwezig de heeren Sl de Beele, Millard, Blommendal, 's Jacob en Me de drie laatsten met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1. de volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Algemeen verslag van den staat van het lager onderwijs voor Europeanen over 1870.

S. Coolsma, Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche taal.

Van de Kon. Academie van Wetenschappen, te Amsterdam:

Verslagen en Mededeelingen, afd. letterkunde, 2^e reeks, 3^e deel, 6° stuk.

Verslagen en Mededeelingen, afd. natuurkunde, 2^e reeks, 7^e deel, 2^e stuk.

Van het Kon. Instituut van ingenieurs:

Tijdschrift. 1872—1873, 1^e aflevering.

Van de Nederl. maatschappij van nijverheid:

Handelingen der 96^e algemeene vergadering.

Tijdschrift. 3^e reeks, deel XIV, 5° stuk.

Van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht:

Brieven en onuitgegeven stukken van J. Wtenbogaert, door H. C. Rogge. 3e dl.

Onderzoek omtrent de Middelburgsche beroerten, door J. van Vloten.

Kroniek. Jaargang 28.

Van de Keiz. Academie van Wetenschappen, te St. Petersburg.

Bulletin, deel XVII, blz. 27—36, XVIII blad 1—15.

Mémoires, deel XVIII n° 8—10, XIX n° 1—7.

Van de Kon. Pruisische Academie van Wetenschappen te Berlijn:

Monatsbericht, Mei—Aug. 1873.

Van de Keiz. Academie van Wetenschappen, te Weenen:

Sitzungsberichten der math. naturwiss. classe 1873, n° 22—27.

Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn:

Zeitschrift. n° 45.

Verhandlungen. 1873, n° 2—3.

Correspondenzblatt der Afrikanischen Gesellschaft 1873, n° 2—3.

de Royal geographical society, te Londen:

Proceedings. deel XVI n° 5, XVII n° 1—2.

- Van de North China Branch of the Royal Asiatic Society:
Journal. 1871—1872.
Catalogue of the library.
- Van de Société de géographie, te Parijs:
Bulletin. Aug.—Oct. 1873.
- Van de Société d'ethnographie, te Parijs:
Actes. Oct. 1873.
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin des séances. n° 12, 15—16.
- Van den Schrijver, dr. J. J. de Hollander, een ex. van zijne
vertaling der Reizen in den O. I. Archipel door prof. A. S.
Bickmore. 2 dln.
- Van den Schrijver, H. C. von der Gabelentz, een ex. van zijn
werk: Die Melanesischen Sprachen. 2e abhandl.
- Van den heer C. R. Markham, afl. Nov. en Dec. van zijn
tijdschrift: Ocean Highways.
- Van prof. A. de Gubernatis, afl. Oct. en Nov. van zijn tijdschrift:
La Rivista Europea.
- Van den heer Guido Cora, afl. 3—4 van 3—4 van zijn tijd-
schrift Cosmos.
- Van den heer Meinsma, het 2^e dl., 1^e stuk zijner Geschiedenis
der Ned. O. I. bezittingen.

II. de volgende missives:

a. van de North China Branch of the Royal Asiatic Society
te Shanghai, waarbij bij de toezending van een ex. van het
Journal 1871—1872 en van den Catalogus der bibliotheek
wordt voorgesteld ruiling van werken.

Op voorstel van den Voorzitter vereenigt zich de vergadering
met dit verzoek tot ruiling en besluit genoemd genootschap op
te nemen onder die waarmede het Instituut betrekkingen on-
derhoudt.

b. van den heer C. B. H. von Rosenberg, te Darmstadt,
waarbij hij verzoekt dat zijn door het Instituut uit te geven Reis-
verhaal worde opgedragen aan Z. M. den Koning en dat hem
van het bedoelde werk een 25tal exemplaren worden afgestaan.

De Voorzitter meent dat het verzoek tot opdracht van het
werk aan Z. M. den Koning niet wel voor inwilliging vatbaar
is, daar Z. M. de Koning Beschermheer is van het Instituut
en het dus weinig houding zou hebben de door het Instituut

uit te geven werken nog speciaal aan Z. M. den Koning op te dragen. De vergadering erkent de juistheid dier meening en besluit dus den heer von Rosenberg in overweging te geven op zijn verzoek niet verder aan te dringen.

Het verzoek van den heer von Rosenberg tot het ontvangen van 25 presentexemplaren van zijn Reisverhaal wordt door de vergadering toegestaan.

c. van Commissarissen van het Instituut te Paramaribo, dd. 4 November 1873, waarbij wordt toegezonden eene kasrekening op ult. October jl. en een wissel groot f 200. Commissarissen verklaren dat zij algemeen tegenzin ontmoeten in het voldoen der contributie over 1871, op grond dat verzuimd is deze in tijds te innen, dat mogelijk aan de uitlandigheid van den toenmaligen penningmeester, den heer Carstairs en het verblijf van den heer Cateau van Roseveldt in een der buitendistricten toe te schrijven is. Commissarissen stellen daarom voor die contributie te mogen afschrijven.

De kasrekening en de wissel groot f 200 zijn in handen van den penningmeester. Wat het verzoek betreft tot afschrijving der contributie van 1871, ofschoon het Bestuur gaarne bij de West-Indische leden eene andere gezindheid jegens het Instituut zou hebben ontwaard, dan door weigering tot betaling van het verschuldigde aan den dag wordt gelegd, zoo meent het toch niets anders te kunnen doen dan het verzoek van Commissarissen toe te staan.

d. van den heer May te Londen, waarbij hij de ontvangst bericht van vel 1—10 van het Reisverhaal van den heer von Rosenberg en de schriftelijke inlichtingen van het Bestuur omtrent de bij het werk gevoegde platen.

Aanneming voor kennisgeving.

e. van den heer Gualth. Kolff te Leiden, waarin hij naar aanleiding van de mededeelingen in het Jaarverslag over 1872 protesteert tegen de uitgave door het Instituut van leesboeken voor het onderwijs in Indische talen. De heer Kolff meent toch dat het Instituut door de uitgave van Niemann's Bloemlezing uit Maleische Geschriften en van der Tuuk's Maleisch Leesboek buiten zijne attributen gaat en treedt op het gebied der particuliere industrie, die moeielijk met het Instituut kan mede-

dingen, dat daartoe door subsidiën en contributiën in staat gesteld, vaak buitensporige honoraria kan verleenen en lage prijzen stellen.

Het Bestuur meent dat dit protest een juisten grondslag mist en het karakter der werkzaamheid van het Instituut miskent. De beschuldiging, dat het Instituut treedt op het gebied der particuliere nijverheid, zou de meening kunnen doen ontstaan dat het Instituut het behalen van winst met zijne uitgaven op den voorgrond stelt. Dit is echter nimmer het doel geweest; integendeel heeft het Instituut zich steeds beijverd die werken uit te geven, die boven de krachten bleken te gaan van particulieren. Een boek, uitsluitend bestemd voor het onderwijs en speciaal met het oog daarop vervaardigd, heeft het Instituut nooit uitgegeven. Dat de Maleische bloemlezingen van de heeren Niemann en v. d. Tuuk, uitgegeven met het doel om onder den inlander verspreid te worden, ook voor het onderwijs in de maleische taal dienstbaar zijn gemaakt, kan moeilijk worden afgekeurd. Vermoedelijk zal ditzelfde het geval zijn met de weldra te verschijnen „Babad Tanah Djawi“ van den heer Meinsma, waarvan de uitgave door het Instituut de goedkeuring van den heer Kolff wegdraagt, ofschoon ook dit werk voor verspreiding in Indië bestemd is.

Deze beschouwingen zullen den heer Kolff, naar aanleiding van het door hem ingeleverd protest, worden medegedeeld.

f. van den heer J. A. Uilkens te Tjamies, waarbij hij verklaart aan te nemen zijne benoeming tot lid van het Instituut en verder het Bestuur ter opneming in de Bijdragen aanbiedt: Proeve van vertaling van de Duizend en een Nacht uit het Javaansch in het Soendaneesch.

(Op voorstel van den heer Kern wordt besloten dit opstel niet in de Bijdragen op te nemen, hoe verdienstelijk de geleverde arbeid ook wezen moge, omdat het zeer onraadzaam is vertalingen in Indische talen, door Europeanen bewerkt, te publiceeren, zoolang nog zoovele teksten van inlanders op uitgave wachten.

Na eenige huishoudelijke werkzaamheden wordt de vergadering gesloten.

154STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 14 JANUARI 1874.

Tegenwoordig de heeren van der Gon Netscher, Robidé van der Aa, Blommendal, 's Jacob, Kern, Niemann, Schlegel en Wijmalen (Secretaris). De heeren Bleeker en Meinsma door ongesteldheid met kennisgeving afwezig; zonder bericht de hh. Sloet van de Beele en Millard.

Tengevolge van de afwezigheid van den Voorzitter en Onder-Voorzitter, bekleedt de heer van der Gon Netscher, als oudste in jaren, het Voorzitterschap.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerrechten op Java en Madura over 1872.

De Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O. I. 7^e dl.

Van de Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam.

Verslagen en Mededeelingen, afd. natuurkunde, 1^e dl., 3^e st.

Van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland:

Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje. 1873.

Alphabetisch register op de 25 jaargangen, 1849 - 1873.

Van de Ned. Maatschappij van nijverheid:

Tijdschrift, 3^e reeks, deel XIV, 6^e stuk.

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Tijdschrift, deel XX, afl. 4 - 6.

Notulen, deel X n° 4, XI n° 1.

Alphabetische lijst van land-, zee-, rivier-, wind-, storm- en andere kaarten, toebehoorende aan het Genootschap.

Van de Pruisische Academie van Wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht. Sept. - Oct. 1873.

- Van de Academie van Wetenschappen, te Weenen:
Sitzungsberichte der math. naturw. Classe 1873, no 28—30 en inhoudsopgave 1873.
Sitzungsberichte der phil. hist. classe. dl. 71—73.
- Van de Royal Geographical Socie
Journal, vol XLII.
Proceedings, vol XVII, no 3—5.
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin. no 17.
- Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift. 27e dl., afl. 4.
- Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn:
Zeitschrift. no 46.
Verhandlungen. 1873, no 4.
- Van de Sociedad de geografia y estadística de la Republica Mexicana:
Boletin. Tercera epoca. Tome 1, no 1—2.
- Van den Schrijver, mr. H. O. van der Linden, een ex. van zijn geschrift: Banda en zijne bewoners.
- Van prof. A. de Gubernatis, La Rivista Europea, afl. Dec. 1873 en Januari 1874.
- Van den heer Leemans, namens den Minister van Koloniën:
Bôrô-Boedoer op het eiland Java.

II. De navolgende missives:

a. Van den heer Leemans, Directeur van het Rijks museum van oudheden te Leiden, ten geleide van het namens de regering aangeboden ex. van het werk: Bôrô-Boedoer op het eiland Java.

Voor die toezending zal den heer Leemans den dank van het Bestuur worden betuigd.

b. Van de Sociedad Mexicana de geografia y estadística te Mexico, ten geleide van no 1 en 2 van het door dit Genootschap uitgegeven Boletin en voorstellende ruiling van werken.

Dit voorstel wordt door de vergadering aangenomen.

c. Van den Minister van Koloniën, dd. 17 December 1873, waarin, ter aanvulling van het medegedeelde in Ministers brief van 26 Augustus, wordt bericht dat de Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië in overeenstemming met de adviezen

van den luitenant-generaal van Swieten en van den leger-commandant, gemeend heeft dat de omstandigheden nog niet veroorloofden eene wetenschappelijke commissie voor nasporingen in Atchin te benoemen. „Het beschermen, verzorgen en verplegen der leden eener te benoemen commissie — schrijft de generaal van Swieten — het verschaffen van transportmiddelen voor de werktuigen, die zij verzameld hebben, is een te groot bezwaar, om de verplichting daartoe al dadelijk op zich te kunnen nemen in een gewest, waar, aanvankelijk althans, niets zal te bekomen zijn dan hetgeen uit de magazijnen van het legercorps zal worden verstrekt.”

Deze missive wordt voor kennisgeving aangenomen.

d. Van den heer von Rosenberg, bevattende eenige mededeelingen over een wegens zijne geneeskracht hooggewaarde struik, de cedron (simaba cedron).

Deze mededeelingen worden voor kennisgeving aangenomen.

e. Van den heer Couvée, verhuurder der lokalen in gebruik door het Instituut en het Indisch genootschap, verklarende bereid te zijn de huur van 1 tot 3 jaren te verlengen, mits beide instellingen bereid zijn den huurprijs met f 100 te verhoogen en te brengen op f 550. Voor den prijs van f 450, waarvoor thans de lokalen verhuurd zijn, zou hem verdere verhuuring niet mogelijk zijn.

De Secretaris deelt hierbij mede dat het Indisch Genootschap, dat bereids van den inhoud van dit schrijven heeft kennis genomen, verklaard heeft bereid te zijn voor de helft in de verhooging bij te dragen.

De Vergadering toont zich geneigd de verhooging van den huurprijs toe te staan, mits de heer Couvée ook zijnerzijds aan eenige voorwaarden wil voldoen. De Secretaris wordt gemachtigd met den heer Couvée de huur voor drie jaren te verlengen, indien deze bereid is die voorwaarden aan te nemen.

De Secretaris zegt, dat met elken dag meer de dringende behoefte gevoeld wordt aan eene volledige koloniale bibliotheek. Voor de wetenschap is dit van belang, maar ook de eer van Nederland als koloniale mogendheid vordert dat er eene voor het publiek toegankelijke verzameling bestaat van *alle* werken op Indisch gebied, zoo in als buiten Nederland, met name

vooral in Indië, gedrukt en uitgegeven. In de bibliotheek van het Departement van Koloniën mogen vele, zoo niet alle der in Indië gedrukte geschriften en werken voorhanden zijn, voor het publiek heeft dit weinig waarde, omdat die verzameling uitsluitend voor het departement bestemd is. De overige bibliotheken, de Koninklijke bibliotheek, die der hoogeschole, en die van het Instituut en Indisch Genootschap zijn lang niet volledig.

Hoewel reeds van verschillende zijde op de oprichting van eene volledige koloniale boekenverzameling is aangedrongen, heeft men echter de verwezenlijking dier schoone gedachte nog niet gezien; en schijnt het dat men de uitvoering er van aan particuliere krachten wil overlaten, dan ligt, het hier te lande althans, naar de meening van den Secretaris, op den weg van de beide hier gevestigde Indische genootschappen, in de bestaande leemte te voorzien.

Als middel om tot eene volledige koloniale bibliotheek te geraken schijnt het z. i. wenschelijk dat de bibliotheken van het Instituut en van het Indisch Genootschap vereenigd worden en dat beide instellingen jaarlijks eene ruime som tot uitbreiding der dan vereenigde verzameling besteden. De Secretaris wenscht dat deze zaak onderworpen worde aan eene gemengde commissie uit de beide genootschappen, aan wie het onderzoek en de beantwoording der volgende vragen zou worden opgedragen: 1°. Is vereeniging der beide bibliotheken wenschelijk; 2°. Zoo ja, is het cijfer der thans door de beide instellingen voor de boekerijen uitgetrokken sommen toereikend ter behoorlijke aanvulling en tot het bijhouden der aanwezige vakken, en zou, ter vermeerdering der inkomsten, aanvraag om subsidie, geene overweging verdienen? 3°. Zou bij eene eventueele vereeniging der beide bibliotheken, met 't doel vooral om tot het bezit eener volledige koloniale boekenverzameling te geraken, het thans beschikbaar lokaal voldoende zijn, of dient niet naar een ander te worden omgezien? verdient een afzonderlijk bibliotheeksgebouw niet alleszins aanbeveling? en, eindelijk, 4°. zoo er eene veranderde inrichting, gelijk die hier bedoeld wordt, mocht tot stand komen, welke maatregelen zijn er dan te nemen voor het richtig beheer der verzameling?

Het voorstel tot benoeming eener gemengde commissie ontmoet bij sommige leden bezwaar. Wanneer toch het Instituut aan het Indisch Genootschap het verzoek doet om ook zijnerzijds twee of meer leden in die commissie te benoemen, dan moet

voor het Bestuur van het Instituut de kwestie der vereeniging eene besliste zaak zijn. De wenschelijkheid der vereeniging is door het Instituutsbestuur nog niet uitgesproken.

Wat de wenschelijkheid zelve der vereeniging betreft, daaromtrent bestaat ook twijfel. De vereeniging toch zal geen ander nut hebben dan dat men ééne verzameling zal bezitten en slechts één catalogus zal behoeven te raadplegen, ten ware het gevolg van de vereeniging mocht zijn dat men meer geld tot aankoop van werken zal kunnen besteden en dit is met het oog op de finantieele krachten van de beide genootschappen niet te verwachten. Ook al mocht de wenschelijkheid en mogelijkheid der vereeniging worden uitgesproken, dan zou de ongelijke waarde der beide bibliotheken een hinderpaal kunnen opleveren.

Op uitnodiging der Vergadering verklaart de Secretaris zich bereid zijn mondeling toegelicht voorstel thans terug te nemen, zich voorbehoudende de wenschelijkheid der vereeniging in een open brief aan de leden der beide genootschappen in het licht te stellen en later het onderwerp weder ter tafel te brengen.

De Penningmeester brengt ter tafel:

1°. de rekening van ontvangsten en uitgaven over 1873. De rekening met de daarbij behoorende stukken worden in handen gesteld van de heeren Robidé van der Aa en 's Jacob, met verzoek in de volgende bijeenkomst verslag uit te brengen.

2°. de begrooting van ontvangsten en uitgaven over 1874.

Ten gevolge van het gereedkomen in 1874 van drie afzonderlijke werken, die der heeren Schlegel, Meinsma en von Rosenberg, sluit de begrooting met een nadeelig slot, dat gedekt wordt door den verkoop van effecten.

Tot leden worden voorgesteld en benoemd de heeren mr. W. K. baron van Dedem en mr. H. O. van der Linden, beiden te 's Gravenhage.

De Secretaris stelt voor den heer Kern honorarium toe te kennen voor zijne opstellen in de Bijdragen. Tot ondersteuning van dit voorstel wordt aangevoerd dat men niet kan verlangen en ook niet kan verwachten, dat ieder die een deel van zijn tijd besteedt voor het bewerken van opstellen in de Bijdragen, dit doen zal zonder eenige geldelijke vergoeding. Dat honora-

rium behoeft echter niet hoog te zijn en de toekenning daarvan dient zich te beperken tot hen die het verlangen.

De heer Robidé van der Aa oppert bij deze gelegenheid opnieuw het denkbeeld om de jaarlijks op de begrooting uitgetrokken som voor honorarium ter beschikking te stellen van den Secretaris, om, in overleg met den Voorzitter, daaraan honoraria voor opstellen in de Bijdragen te voldoen, behoudens latere verantwoording aan het Bestuur.

De Vergadering vereenigt zich met het voorstel van den Secretaris om den heer Kern honorarium toe te kennen, maar besluit het denkbeeld van den Robidé van der Aa in eene volgende vergadering tot een punt van bespreking te maken.

De heer Niemann rapporteert omtrent eene in zijne handen gestelde vertaling van een Maleisch geschrift over de geschiedenis van Siam. Het is geschreven door Abdullah, die vroeger het verhaal leverde eener reis over Bali, dat in het Tijdschrift van Ned.-Indië is opgenomen. Het stuk is niet onderhoudend, maar verdient toch geplaatst te worden, vooral omdat er niet vele opstellen van inlanders bestaan, waarin zij hunne reisindraken hebben verhaald. Het stuk wordt den Secretaris in handen gesteld ter plaatsing in de Bijdragen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

TRANSCRIPTIE.

Verlag der Commissie.

(Zie de Notulen der 149^e Bestuursvergadering, Deel VIII, blz. XXIV.)

De Commissie, waaraan door het Bestuur is opgedragen een ontwerp van transcriptie ter vervanging van 't vroeger in de Bijdragen voorkomende op te maken, stelt de navolgende schets voor.

Nâgarî-alphabet.

Klinkers: a, â, i, î, u, û, r, ř, l, e, o, ai, au.

Medeklinkers: ka, kha, ga, gha, ña (nga), c'a, c'ha, ja, jha, ña, ta, tha, da, dha, na, ta, tha, da, dha, na, pa, pha, ba, bha, ma, ya, ra, la, va (wa), s'a, sa, sa, ha.

Anusvâra: in   Visarga: h.

Voor het oud-Javaansch (Kawi) kunnen dezelfde teekens gebruikt worden, benevens ě voor den korten pĕpĕt-klank, en õ voor den langen, terwijl de Anusvâra de waarde heeft van ù (ng).

Javaansch alphabet.

ha, na, ca (tja), ra, ka, da, ta, sa, wa (va), la, pa, da, ja (dja), ya (ja), ña (nja), ma, ga, ha, ta, ña (nga).

rĕ,   lĕ,   ña (Jav. ṅṅ), sa (Jav. ṣṣ),
(pa-c ěi ěk) (ña-lĕlĕt).

c'ĕc'ak (tjĕtjak): ù (ng).

Klinkers: a, i, u (œ), e, o; pĕjĕt: ě.

De lettergrepen ha, hi, hu enz. kunnen ook uitgedrukt worden door a, i, u enz., waar de h stom is.

Voor het Soendaneesch worden dezelfde teekens gebruikt als het Javaansch, behalve dat voor de da komt, en er niet in gebruikt wordt. De lange pëpët wordt uitgedrukt ö of eu. Verder: a = a, e = e, i = i, u = u (oe), ě kort = ě, lang = ö of eu.

Arabisch-Maleisch alphabet.

ا	= ' b. v. 'ahad (of door den klinker zonder teeken:
ب	= b.
ت	= t.
ث	= ṭ, ts, of th.
ج	= j of dj.
ح	= c of tj.
ه	= h.
خ	= ħ of ch.
د	= d.
ذ	= ḍ of dz.
ر	= r.
ز	= z.
س	= s.
ش	= s' of sj.
ص	= ṣ.
ض	= ḍ of dḷ.
ط	= ṭ.
ظ	= ḍ, tḷ of dḷ.
ع	= ' b. v. 'adil.
غ	= ġ of ṛ.
ف	= ñ of ng.
پ	= f of p.
ق	= p.
ك	= k.
گ	= k.

ك = g.

ل = l.

م = m.

ن = n.

و = w.

ح = h.

ي = y of j.

ن̄ = ñ of nj.

De klinkers zijn: a, i, u of oe, e, o, ā of ě.

Hamza = alif = ' of geen teeken.

Angka = 2, of herhaling van het woord.

Indien dit ontwerp de goedkeuring van het Bestuur verwerft, zou de commissie het wenschelijk achten, dat een voldoende aantal teekens naar dit ontwerp op de drukkerij aanwezig zij, en dat den schrijvers voor de werken van het Instituut worde verzocht, om, onverminderd ieders recht om zijne spelling te volgen, zich van deze teekens te bedienen, en van geene andere bijzondere teekens, welke niet op de drukkerij zijn ¹. Tevens zou men hun moeten verzoeken, om, wanneer hunne transcriptie van het hier gegeven ontwerp mocht afwijken, de punten van verschil ten gerieve der lezers op te geven.

---

¹ Van de ā zal ook een voldoende aantal voorhanden moeten wezen, opdat de schrijvers, desverkiezende, zich daarvan kunnen bedienen.

OVER DE VERBALE VORMEN IN HET SOENDANEESCH.

DOOR

G. J. GRASHUIS.

---

§ 1. Onder *werkwoord* wordt in dit opstel verstaan: een wortel, stam of afleiding, waarvan de oorspronkelijke of gewone beteekenis zoodanig is, dat daarmede een *werking* of *toestand* van een persoon of zaak wordt aangeduid. Het begrip van een dergelijk woord kan somtijds in den zin optreden als substantief, maar eigenlijk en hoofdzakelijk komt het voor als *verbum*, d. i. als uitdrukking van al wat van een onderwerp wordt gezegd, gepraediceerd. Voorbeelden zijn de Soendanesche wortels: los, hos, ras, gèk, pok, en de stammen: lumpang, modar, inget, dijok. De vier eerstgenoemde wortels beteekenen: gaan, sterven (creveren), zich herinneren, zitten, even als de vier opgegeven stammen; zij worden echter thans niet meer op zich zelve als verba gebezigd, maar alleen, gevolgd door en in het begrip als 't ware één geworden met die stammen. Zoo is: toeloej los lumpang, daarop ging hij (weg of heen); bangkong tèh hos modar, de kikvorsch creveerde, ging kapot; ras inget, hij herinnerde zich, en gèk dijok djelema tèh, de man zat neder, ging zitten. De wortel pok komt steeds voor met het suffix na, en beteekent dan: zijn (haar) zeggen of woord, hij (zij) sprak; daarna worden de gesproken woorden opgegeven met of zonder voorafgaand kiju (aldus).

Andere voorbeelden zijn: hès, slapen, uja toe, eten, njaho, weten, boga, hebben, bezitten, stammen, die een toestand of eene werking aanduiden, — en nginoem, drinken, ngalebok, vreten (v. e. mensch met verachting sprekende), muwung, kaauwen, tiporos, met den voet in een gat of door den vloer raken, titadjong, met den voet tegen iets stooten (bij ongeluk), katjepèt, ergens tusschen geklemd

zitten of raken, afleidingen, waarvan de drie eerste eene werking en de drie laatste een toestand beteekenen.

§ 2. Wat den *vorm* der stammen betreft, deze is in den regel tweelettergrepig, en het is slechts zelden doenlijk de stammen in verband te brengen met wortels, die òf in het Soendaneesch, òf in de verwante talen voorkomen. Enkele stammen zijn drielettergrepig, b. v.: *harèwos*, fluisteren, *solèdat*, in *tisolèdat*, uitglijden (op glibberigen grond).

§ 3. De afgeleide vormen worden van stammen gemaakt door voor-, achter- of invoeging van letters of lettergrepen, van welke sommige nog voorkomen als woorden, andere met in het Soendaneesch of elders voorkomende woorden in verband staan, terwijl enkele wat den oorsprong betreft, uit de taal in hareu tegenwoordigen toestand niet kunnen worden verklaard.

§ 4. De *verbale* vormen zijn ten opzichte der beteekenis van tweërlei soort: I. *Subjectieve*, en II. *Objectieve* vormen, al naarmate zij dienen om iets te zeggen, te predicieren, òf van een subject, d. i. van een persoon of zaak, die in den zin voorkomt als handelende, of als in een toestand verkeerende, — òf van een object, d. i. van een persoon of zaak, die wordt voorgesteld als iets ondergaande, als bewerkt wordende, hetzij van de bewerkende oorzaak al of niet wordt gesproken, of wel als in een toestand verkeerende, die een gevolg is van omstandigheden.

§ 5. De *Subjectieve* vormen zijn: 1°. *eenvoudige* werkwoorden (wortels, stammen of afleidingen); 2°. *actieve* werkwoorden; 3°. *transitieve* werkwoorden; 4°. *causatieve* werkwoorden, en 5°. *toestandswwoorden*, benevens 6°. *reciproque* en 7°. *frequentatieve* werkwoorden. De *objectieve* zijn: 1°. *objectieve passieven*; 2°. *subjectieve passieven*, en 3°. *objectieve toestandswwoorden*.

§ 6. De opgegeven vormen kunnen in den zin op drieërlei wijze voorkomen, namelijk: 1°. als *gezegde*, om eene werking of een toestand te benoemen; 2°. in den *voluntatief*. d. i. ook wel als *gezegde*, echter niet om aan te duiden dat eene werking plaats heeft of een toestand aanwezig is, maar om te kennen te geven dat de spreker *wil*, *wenscht*, *voorstelt* of *verbielt* dat zal geschieden, wat door het werkwoord, toestandswoord of passief wordt gezegd, of 3°. in het *futurum*, om aan te duiden, dat eene werking of een toestand als toekomstig wordt gedacht. Voor den voluntatief en het futurum heeft het Soendaneesch

eigen vormen en uitdrukkingen, die evenwel niet in § 5 zijn opgeteld, dewijl zij op zich zelve, buiten den volzin, niet als zelfstandige woorden of vormen kunnen worden beschouwd, en om die reden beter afzonderlijk kunnen worden behandeld.

§ 7. *Eenvoudige* werkwoorden zijn de zoodanige, wier beteekenis in het tegenwoordig spraakgebruik neêrkomt op één enkel begrip, ééne enkelvoudige voorstelling, die den spreker voor den geest staat, wanneer een *eenvoudig* werkwoord, ook al is het eene afleiding, door hem van een persoon of zaak als gezegde wordt gebezigd. Het woord *eenvoudig* drukt dus de tegenstelling uit van deze soort en alle andere soorten van werkwoordsvormen, waarbij nog andere begrippen worden aangeduid, die òn in den vorm, òn in de beteekenis dier soorten opgesloten liggen. (Voorbeelden in § 1.)

§ 8. Enkele *afleidingen* vinden hare plaats onder deze soort, dewijl zij thans voor het gevoel van den Soendanees het bijzondere en eigenaardige begrip niet meer hebben, dat oorspronkelijk werd aangeduid door het vervormend deel, hetwelk aan het grondwoord is toegevoegd. Verder verdient opmerking, dat mede onder den naam van eenvoudige werkwoorden zullen worden opgenomen alle bijvoegelijke naamwoorden, die in den zin voorkomen als gezegde. Voorbeelden van de eerstbedoelde soort zijn de aan het slot van § 1 genoemde vormen: *tiporos*, *tita-djong*, die, hoewel blijkbaar afgeleid van de niet gebruikelijke stammen *poros* en *tadjong*, steeds voorkomen alsof zij grondwoorden waren, en waarbij dus de eigenaardige beteekenis van het praefix *ti* is verdwenen; verder woorden als: *njang-hoendjar*, zitten, met de beenen horizontaal uitgestrekt, (*hoendjar* niet gebruikelijk), en *njarandè*, tegen iets leunen (*randè* of *sarandè*, niet gebruikelijk). Een voorbeeld van de laatstgenoemde soort is *paèh*, dood, ook: sterven. Zoo beteekent: *anoe paèh*, de dooden, maar: *rèk paèh*, hij zal (gaat) sterven.

§ 9. *Actieve* werkwoorden zijn benamingen van werkingen, en hierin komen zij overeen met die *eenvoudige* werkwoorden, waarmede eene werking, aan een persoon of zaak toegekend, wordt aangeduid. Zij hebben echter nog deze eigene beteekenis, dat zij de benoemde werkingen aanduiden en voorstellen, als van den persoon of de zaak uitgaande, als werkingen van een als subject, als zelfstandig en werkzaam gedachte persoon of zaak. Deze grondbeteekenis der

actieve werkwoorden heeft in den loop der tijden natuurlijk velerlei wijzigingen ondergaan, en toepassingen erlangd, die oppervlakkig beschouwd minstens vreemd schijnen, maar voor welke ongetwijfeld grond en reden was op het oogenblik, toen de wijziging of toepassing zich voor het eerst bij een of ander woord vertoonde. Het is dus thans niet meer doenlijk de reden op te sporen, waarom bijvoorbeeld eten en drinken, als organische verrigtingen beschouwd en benoemd, worden uitgedrukt, het eerste door het eenvoudige werkwoord (stamwoord) *njatoe*, het tweede door het actieve werkwoord *nginoem*, terwijl men voor vreten, van een persoon met verachting sprekende, het actieve werkwoord *ngalebok* bezigt. Evenzeer als het ons, Westerlingen, duister is en blijft, waarom in sommige gevallen de Soendanees werkingen, althans voor ons begrip en naar ons spraakgebruik, aanduidt met een eenvoudig werkwoord (stamwoord), zooals *tjurik*, weenen, al spreekt hij ook van den persoon, die weent, als van een subject, die het geweent maakt, — evenzeer is het ons ouverklaarbaar, om welke reden een begrip als liggen, zooals van een persoon, die rust, of een voorwerp, bijvoorbeeld een flesch, wordt uitgedrukt door het actieve werkwoord *ngedeng*. Het is, in één woord, ondoenlijk altijd en overal de verklaring te geven van verschijnselen in de taal, die zich somtijds bij vele woorden vertoonen, zoodat de taalwet in algemeenen zin kan worden opgegeven, maar niet alle schakeringen kunnen worden onderscheiden en beschreven, welke bij eene gelijksoortige reeks van verschijnselen door het spraakgebruik in het leven zijn geroepen. Doenlijk is het evenwel onder de groote menigte actieve werkwoorden zekere soorten of rubrieken te onderkennen, waarbij telkens de eigenaardige beteekenis van den hier behandelenden werkwoordsvorm te voorschijn treedt, en na de beschrijving van de wijze van vorming dezer werkwoorden, zal een klein aantal voorbeelden worden medegedeeld ter opheldering van het gebruik en de beteekenis van dezen belangrijken afleidingsvorm.

§ 10. Een *actief* werkwoord wordt van een grondwoord (stam of wortel) gevormd door vervoeging van den neusklink (*n*), of van de lettergreep *nga*, al naarmate de beginletter van het woord een harde stomme letter is, namelijk: *k*, *t*, *p*, of een zachte stomme, namelijk: *g*, *d*, *b*. De sisletter (*s*) en de verhemelte-*t* (*tj*) worden als harde stommen behandeld, en de klukers, de harde blazing (*k*), de verhemelte-*d*

(*dj*), de halfklinkers (*j* en *w*), de smeltletters (*r* en *l*), benevens de neusletters (*m*, *n*, *nj* en *ng*) als zachte stommen. Bij de voorvoeging van *n* werd echter *n + k* tot *ng*, *n + p* tot *m + p* (later alleen *m*) en *n + t* tot *n*, zoodat de beginletters *k*, *t*, *p* als 't ware vervangen worden door *ng*, *n* en *n*, terwijl *n + s* en *n + tj* overgaan in *nj*. Met een aanvangsklinker wordt *nga* tot *ng*, zoodat *nga + a* in *nga*, *nga + i* in *ngi*, *ng + oe* in *ngoe*, *ng + è* in *ngè*, en *ng + o* in *ngo* overgaat. Voorbeelden zijn:

GRONDWOORD.		ACTIEF WERKWOORD.
kèdjo, gestoomde rijst,		ngèdjo, rijst in stoom koken;
tèjang, grondvorm van		nèjang, naar iets zien, naar iets zoeken;
puntas, overzijde (v. e. water),		muntas, naar de overzijde gaan;
saoer, grondv. van		njaer, roepen, ontbieden;
tjokot, " "		njokot, aanvatten, grijpen, pakken, nemen;
gantjang, met spoed,		ngagantjang, zich haasten;
dègdèg, grondv. van		ngadègdèg, beven;
bobodo (van <i>bodo</i>) " "		ngabobodo, foppen;
djoeroe " "		ngadjoeroe, baren;
ais " "		ngais, in een doek op zijde dragen;
inoem " "		nginoem, drinken;
oesup, vischhaak,		ngoesup, hengelen (visschen),
èwè, vrouw, wijf,		ngèwè, beslapen (plat woord);
omong, woord, wat men zegt,		ngomong, zeggen, praten;
hoeroen, grondv. van		ngahoeroen, zamenbinden, een bundel maken (van brandhout voornamelijk);
woeroek, " "		ngawoeroek, onderrigten, leeren;
lijuk, " "		ngalijuk, naar iets kijken;
njenjeri (van <i>njeri</i>) " "		nganjenjeri, pijn, smart veroorzaken, aandoen.

Voorheen werd *b* in den regel behandeld als *p*; b. v. *boro* wordt *moro*, jagt maken op, najagen, en *buwung* wordt *muwung*, kaauwen. (Ungewone vormen zijn nog *njiun*, maken, van *djiun*, *njuung*, zien van *djuung*, en *ngègèl*, bijten, van *gègèl*.)

§ 11. Wat de beteekenis en het gebruik van het actieve werkwoord aangaat, daaromtrent valt hoofdzakelijk op te mer-

ken, dat het in den regel wordt gebezigd, wanneer sprake is van eene handeling, eene daad, eene verrigting van een persoon, of van eene als persoon voorgestelde zaak, die wordt gedacht als subject, d. i. als werkzaam, en bezig met de door het grondwoord aangeduide werking.

Voorbeelden. In de „Radja Djoemdjoeman“ wordt aan Nabi Isa de volgende bede in den mond gelegd: „Kaoela neneda ka Goesti Jang Agoeng iju tangkorèk masingua bisa ugomong, soepaja kaoela munang nanja ka iju tangkorèk tèh“, d. i. Ik smEEK den Heer, den Allerhoogste, dat deze schedel moge in staat zijn om te spreken, opdat ik dezen schedel kan ondervragen. — De actieve werkwoorden in genoemden zin zijn, behalve het Javaansche *neneda*, *ngomong*, *munang* en *nanja*. *Omong* is: woord, het zeggen, b. v. b. *omongna kiju*, zijn zeggen was aldus, hij zeide (namelijk het volgende), en *ngomong*, spreken, iets zeggen. *Bunang* drukt het begrip van mogelijkheid uit, maar steeds van een object, b. v. b. *tu bunang*, het gaat niet, het kan niet, het lukt niet, en *munang* is: kunnen, gebezigd van een subject. *Tanja*, de grondvorm van *nanja*, vragen, eene vraag doen, — kan alleen voorkomen in den imperatief.

§ 12. Van de bijvoegelijke naamwoorden *dukut*, nabij, en *djaoh*, veraf, worden gevormd: *ngadukut* en *ngadjaoeh*, zich nabij houden, zich ver houden, en zoo wordt in een godsdienstig geschrift gezegd dat de mensch zich moet *ngadukut ka Alluk* en *ngadjaoeh ka doenja*, zich nabij God houden en zich ver houden van de wereld. Van de zelfstandige naamwoorden *kopi*, koffij, en *sawah*, bewaterd rijstveld, zijn afgeleid: *ngopi*, koffij drinken, en *njawah*, sawahs bewerken, en van *puting*, nacht, komt *muting*, overnachten.

§ 13. Een transitief werkwoord wordt van een grondwoord of van een actief werkwoord gevormd, in het eerste geval door het voorvoegsel *n* of *nga*, geheel op dezelfde wijze als bij de actieve werkwoorden, en door het achtervoegsel *an*, — in het laatste geval alleen door het achtervoegsel *an*. Zoo is *maèhan*, dooden, vermoorden, van *paèh*, en *nanjaan*, iemand ten huwelijk vragen, van *nanja*.

§ 14. In beteekenis komt het transitieve werkwoord 1°. overeen met het actieve, maar 2°. is er nog dit begrip in opgesloten, dat de werkwoordelijke zin wordt gebruikt op eene bijzondere manier, met eene eigene en bepaalde toepassing,

namelijk zóó, dat de spreker zich *de werking van het subject* voorstelt *met betrekking tot een object*, hetzij dit wordt genoemd of niet. Voorbeelden zijn: nanjaan, van nanja, vragen, een vraag doen, iets vragen. In § 11 komt voor nanja ka d. i. een vraag (vragen) doen *aan*, of ondervragen, want daar wordt bedoeld op het *doen* van de vragen, natuurlijk aan iemand, aan den schedel, maar niet op den persoon tot wien de vragen zouden worden gericht. Wordt echter een *nanja* bedoeld, waarbij de persoon, tot wien de vraag komt, in de gedachte van den spreker op den voorgrond treedt, dan bezigt hij den vorm nanjaan, d. i. *iemand* iets vragen, *iemand* een vraag doen, en wel in den zin van: een huwelijksvoorstel doen, de hand eener vrouw vragen, of zoo als wij ook wel zeggen: een meisje *vragen*. Paèh is: dood, dood zijn, sterven, en maèhan: het sterven teweegbrengen bij *iemand*, *iemand* ombrengen. Van bèdja, berigt, tijding, komt ngabèdjaan, *iemand* berigt geven, mededeeling doen van iets; van tembej, pitembej, ongebruikelijke woorden, mitembejan, met *iets* beginnen; van saroewa, gelijk, njaroewaan, gelijken op *iemand* of *iets*.

§ 14. Vele werkwoorden op *an* worden gebezigd in den zin van een meervoud of veelvoud, hetzij dat degenen, die de handeling verrigten, of die de werking ondergaan, als in grooten getale aanwezig worden gedacht, of wel dat de handeling herhaalde malen of op velerlei manieren plaats vindt.

§ 15. Een causatief werkwoord wordt gevormd als een transitief, met dit onderscheid dat het achtervoegsel *kun* is, terwijl eene bijzonder soort van causatieve werkwoorden, die ter onderscheiding en om den wille der beteekenis met den naam van remplacerend causatief kan worden aangeduid, nog bovendien het voorvoegsel *mang* aanneemt. Zoo is maèhkun, den dood (van iets) veroorzaken, maken dat iets sterft, verstikken van paèh, en mangugangonkun, voor iemand (tevens in zijne plaats) weiden, hoeden, van ngangon, actief werkwoord.

§ 16. De beteekenis van het causatieve werkwoord is, in het algemeen, 1°. die van het actieve, en 2°. wordt er nog bovendien mede aangeduid, dat *de werking van het subject een gevolg heeft bij, aan of in een object*. Het remplacerende causatief beteekent daarenboven, dat de *werking* plaats heeft *ten gevalle, ten behoeve van iemand, en tevens in zijne plaats*. Zoowel bij het transitief, als bij het causatief ligt in den zin van den werkwoordsvorm opgesloten dat er een object is,

hetwelk de door het werkwoord aangeduide en benoemde werking, verrigting of handeling ondergaat. Bij het transitief wordt de werking gedacht als betrekking hebbende op dat object, als staande daarmede regtstreeks of middellijk in verband. Soms is de persoon of zaak, waarvan gesproken wordt, *voorwerp* der handeling, zooal bij *maèhan*, iemand dooden. Soms *doel*, als bij *ngadagoan*, iemand afwachten, op iemand wachten; een ander maal is de betrekking tusschen het werkend subject en het object alles behalve naauw of innig, maar is er niettemin betrekking, als bij *njaroewaan*, zich vertoonen, gelijk aan iemand, gelijkende op iemand, op iemand gelijken. — Bij het causatief wordt de werking van het subject altijd gedacht als hebbende een gevolg bij, aan of in een object, als veroorzakende en teweegbrengende dat een object, van hetwelk als voorwerp of doel wordt gesproken, in werkelijkheid de handeling van het werkwoord ondergaat, en wel op zoodanige wijze dat het uitwerksel der verrigting zich vertoont, of als werkelijk wordt gedacht. Nu eens is de persoon of zaak, waarover wordt gehandeld, *voorwerp*, zoo als bij *ngajakun*, in het leven roepen, het aanzijn geven, eigenlijk: maken dat iemand of iets er is, van *aja*, er zijn, aanwezig zijn, bestaan; dan eens *doel*, als bij *njaritakun*, iets verhalen, van *tjarita*, verhaal; dan weder *middel*, als bij *mulikun*, iets tot koop prijs doen dienen, koopen voor of met eene zekere som. En wanneer sprake is van eene eigenschap, eene hoedanigheid van een persoon of zaak, wordt die ook wel als *uitwerksel* en *onmiddellijk gevolg* der handeling gedacht, als bij *ngabéuktun*, op (*béuk*) maken, verteren, er doorbrengen, en *ngaringkestun*, beknopt, verkort (*ringkes*) voorstellen, een overzicht of kort begrip van iets leveren.

§ 17. Die beteekenis van het causatief blijkt vooral, waar het nevens het actief of het transitief van een grondwoord wordt gevormd. Zoo is *maèhan*, iemand ombrengen, vermoorden, en *machkun*, maken dat iemand of iets sterft, d. i. het *paèh*, sterven, teweegbrengen, ook onopzettelijk. *Nanja* beteekent: vragen, natuurlijk, *iets aan iemand*, en *nanjakun* is ook: iets aan iemand vragen, maar bij het laatste wordt vooral gedacht aan datgene, waarnaar men vraagt. *Ngadèngè* is: iets hooren, en *ngadèngèkun*: naar iets luisteren, en van *indjun*, te leen, is *ngindjun*, te leen nemen, en *ngindjankun*, te leen geven.

§ 18. Van sommige eenvoudige werkwoorden komt een vorm

voor, die een eigenaardige beteekenis heeft, en uitsluitend alleen dan gebezigd kan worden, wanneer *van iemand* wordt gesproken, en dus, zoo als wij zeggen, alleen in den derden persoon. Die vorm, aan welken ter onderscheiding de naam van toestandswoord is gegeven, heeft het aanhechtsel *sa*, dat oorspronkelijk en eigenlijk eene objectieve beteekenis heeft, en dient om van personen te zeggen dat zij in den toestand verkeeren, die door het grondwoord wordt aangeduid. Enkele malen komt' deze vorm voor als eene afleiding van andere dan eenvoudige werkwoorden. Voorbeelden zijn: *daèkun*, willen, zin hebben in of aan het doen van iets, van *daèk*, willen, van *zins* zijn; *sijunun*, bang zijn, vrees hebben, van *sijun*, vreezen; *njahoun*, met iets bekend zijn, iets weten, van *njaho*, weten.

§ 19. Reciproque werkwoorden zijn zamenstellingen van werkwoorden met het woord *silih*, dat er voor gevoegd wordt en zooveel beteekent als: *elkander*, *over en weër*. Achter *silih* wordt de neusklank *n* of het voorvoegsel *nga* weggelaten, b. v. *mojok*, bespotten, en *silih-pojok*, elkaër bespotten, *maèhan*, ombrengen, vermoorden, en *silih-paèhan*, elkaër ombrengen.

§ 20. Frequentatieve werkwoorden, die het veelvuldige der handeling, het herhaaldelijk voorkomen van den toestand beteekenen, worden gevormd van eenvoudige, transitieve of causatieve werkwoorden door invoeging van *ar* achter den eersten medeklinker van een woord, of door voorvoeging van *ar*, als het woord begint met een klinker, b. v. *tjitjing*, zitten, *ter neër* zitten; ook: stil zijn, *tjaritjing*, zitten, gebruikt van *velen*; *oelin*, spelen, zoo als kinderen, *aroelin*, spelen, van *veel* kinderen.

§ 21. De passieve vormen van het *werkwoord* zijn in het Soendaneesch tweërlei, namelijk: het objectief en het subjectief passief. Een derde soort met passieven (objectieven) zin is het objectief toestandswoord, dat in vorm naauw met het objectief passief verwant is, maar in beteekenis meer overeenkomst heeft met een toestandswoord, dan met een passieven vorm. De vorming der passieven van eenvoudige werkwoorden heeft plaats door voorvoeging voor het grondwoord, en bij transitieve en causatieve werkwoorden door voorvoeging voor den van neusklank (*n*) of voorvoegsel *nga* ontlanan vorm, van *ka* bij het objectief en *di* bij het subjectief passief. Objectieve toestandswoorden hebben het voorvoegsel *ka* en het achtervoegsel *an*, verbonden met een grondwoord. Voorbeelden zijn:

van *dèngè* (*ngadèngè*, hooren), *kadèngè*, gehoord, ter ooren gekomen; van *tjokot* (*njokot*, nemen, grijpen, aanvatten) *diljokot*, aangevat, genomen, hij (zij) neemt, zij nemen; van *paèh*, dood, sterven, *kapaèhan*, flauw gevallen, in zwijm, en van *maèhan*, vermoorden, *dipaèhan*, vermoord.

§ 22. De beteekenis der beide *passieven* is deze, dat daardoor van een persoon of zaak iets wordt gezegd, terwijl die wordt gedacht als object; en wel, bij het *subjectief* passief, als object van de werking van een bepaalden en genoemden, of althans min of meer duidelijk aangewezen persoon, en bij het *objectief* passief, als object van eene werking, zonder dat de werkende persoon wordt genoemd of aangeduid. Wanneer dus de beteekenis van het grondwoord medebrengt, dat een persoon als subject moet worden gedacht bij de werking, waarvan sprake is, kan alleen het subjectief passief worden gebezigd. Daarentegen, indien van het object iets wordt gezegd, dat wel is waar daaraan wordt of is gewerkt en gedaan door een subject, maar dat echter niet eigenlijk en uitdrukkelijk wordt opgegeven en beschreven als uitwerksel van de daad of de werking van bedoeld subject, dan kan alleen het objectief passief voorkomen. Zoo is van *maèhan* het passief *kapaèhan* onbestaanbaar; alleen *dipaèhan* kan men zeggen in den zin van: hij (zij) is vermoord, zij zijn vermoord, namelijk door iemand. Van *mikus*, iets geven, verschaffen aan iemand, is *kabikus* ondenkbaar, en alleen *dibikuu* in gebruik, beteekenende: het wordt (werd) gegeven, hij (zij, men) geeft of gaf, zij geven of gaven. En van de eenvoudige werkwoorden *ngakarti*, begrijpen, *ngadèngè*, hooren, *ngadulu*, zien, zijn de passieven *kukarti*, *kudèngè* en *kadulu* in gebruik om aan te duiden, dat een object is: verstaan, gehoord of te hooren, gezien of te zien.

§ 23. Het objectief toestandswoord beteekent een toestand, waarin een persoon of zaak verkeert, evenwel niet louter in den zin van die eenvoudige werkwoorden, welke toestanden benoemen en aanduiden, zoo als *paèh*, dood, *lungit*, weg, verloren, te zoek, maar bepaald in dezen bijzonderen zin, dat de toestand veroorzaakt wordt door omstandigheden, waarvan de persoon of zaak het object is, door iets dat hem of haar overkomt. Zoo is *kaanginan*, aan den wind blootgesteld, door wind getroffen, van *angin*, wind; *kapoèkan*, door duisternis overvallen, van *poèk*, donker, duisternis, en *kaovesahan*, in moeite geraakt, van *sorah*, moeite, bezwaar.

§ 24. Javanismen. — Enkele malen komen in het Soendaneesch vormen voor, die eenigzins burgerregt hebben verkregen, hoewel zij eigenlijk van vreemden oorsprong zijn. Behalve het verwerpelijke, aan het Maleisch ontleende *mangereti* (*mengarti* Mal.), wordt de Javaansche toestandswoordvorming, namelijk invoegsel *oem* of voorvoegsel *m*, aangetroffen in woorden als *doemuhus* (van *duhus*) = *ngaduhus*, voor een meerdere verschijnen, tot een aanzienlijke naderen, en *mangkat*, van *en* = *angkat*, het hooge woord voor: vertrekken, gaan.

AANTEEKENINGEN.

Het voorafgaande stukje is de korte inhoud van een hoofdstuk eener Soendanesche spraakkunst, die ik eenmaal hoop te kunnen uitgeven, en waarvoor de bouwstoffen reeds sinds eenige jaren zijn en nog worden bijeengebragt. Zoodra er mogelijkheid bestaat, dat die voorgenomene uitgave plaats heeft, zal ik gaarne elk vrij oogenblik wijden aan eene studie, die mij, bij alle andere bezigheden, altijd na aan het hart ligt. Dan zal ook met eenige uitvoerigheid kunnen worden aangetoond, *waarin* mijne beschouwing en opvatting van sommige dingen, en *waarom* in enkele gevallen mijne terminologie en mijne definitie verschilt van hetgeen wordt geleerd in de spraakkunsten der verwante talen, ik bedoel hoofdzakelijk de Javaansche van Prof. ROORDA, de Maleische van Prof. PIJNAPPEL en de Bataksche (Tobasche) van den heer NEUBRONNER VAN DER TUUK.

Omdat in de voorgaande bladzijden slechts een overzicht wordt geleverd, zal het niet ondienstig zijn bij enkele §§ duidelijkheidshalve eene korte aantekening te voegen.

§ 1. Omtrent mijne spelling van het Soendaneesch te dezer plaatse niet uitvoerig konnende handelen, geef ik alleen op dat de *è* klinkt als de Fransche *è* in *père*, en de *u* gebezigd wordt tot aanduiding van den langen pepet-klank, terwijl *e* de korte pepet weêrgeeft. *Oe* is onze oe-klank.

§ 8. Over *voluntatief* en *fulurum* wordt in de onder handen zijnde Spraakkunst in afzonderlijke hoofdstukken gehandeld.

§ 11. De *imperatief* behoort te huis in het hoofdstuk over den *voluntatief*.

§ 12. Eene uitvoeriger bespreking van voorbeelden zou, voor het doel van het geleverde opstel, te ver afleiden,

§ 16. Het *remplacierend causatief* wordt ten onregte door v. d. Tuuk (Tobasche spraakkunst bl. 179 in de Aant.) als een passief beschouwd; niet slechts *pangmulumkun* is Soendaneesch, maar ook: *mangmulumkun* en *dipangmulumkun*.

§ 20. *Ar* wordt *al*, wanneer 't stamwoord op *r* uitgaat b. v. *disalaoer* en niet *disaraoer*, van *saoer*, en ook als het met *l* begint.

24 Maart 1873.

NOG IETS OVER DE OPSCHRIFTEN VAN MENANGKABAU OP SUMATRA.

Het leerrijk opstel van den hoogleeraar Kern betreffende het opschrift van Batoe Beragong in 't laatstverschenen deel dezer Bijdragen geeft mij aanleiding tot eene mededeeling, die, al zal zij niet zooveel licht verspreiden over de hier bedoelde oorkonden, toch nevens de zijne wellicht eenige waarde hebben kan voor de beoordeeling inzonderheid van de grootste der inscripties, die van Pager-roejoeng.

Reeds vóór verscheiden jaren werd te Batavia door den heer Mr. J. A. van der Chijs mijne aandacht gevestigd op een raadselachtig geschrift, dat bij honderden exemplaren, in een bundel, op den zolder van de Willemskerk aldaar gevonden en door den Kerkeraad aan 't Bataviaasch Genootschap van Künsten en Wetenschappen was afgestaan, zonder dat echter omtrent herkomst, beteekenis of bestemming iets naders bekend was.

Het bestaat uit twee blaadjes, het een van een half, het ander van een kwart vel grof papier, in 8vo. gevouwen, dus in 't geheel 12 bladzijden, waarvan echter slechts de negen eerste, in ruwen steendruk of houtsneé, beschreven zijn met vreemde karakters, behalve de Europeesche cijfers boven de bladzijden, en bevat op de eerste bladzijde, onder eene soort van lofwerk, vijf, op elke der volgende acht, dus in 't geheel 69 regels van gelijke lengte, zijnde ongeveer 85 millimeters. Van het eerste blaadje, bevattende blz. 1—8, waren volgens nader bericht (van 1869) slechts een tiental, van het tweede (blz. 9 en drie witte zijden) omstreeks 200 in 't bezit van 't Batav. Genootschap.

Ofschoon ik in 't schrift eenige overeenkomst met het Javaansche meende te bespeuren, en hier en daar zelfs enkele woorden, als mahârâdja, sampûrnna, en zelfs den eigennaam Aditya-varmna¹, te herkeunen — wat zich later bevestigde —, mocht

¹ Eig. Aditya^o; maar in 't kapitaal is, naar mij gemeld wordt, ter drukkerij geen teeken voor â aanwezig; wordt echter nu bijgemaakt, even als gestipte letters, waarvoor ik mij thans ongaarne met cursieve behelp.

het mij niet gelukken, met behulp daarvan het overige te ontcijferen of zelfs de hoofdteekens van 't alphabet te bepalen, en moest ik eindigen met te onderstellen, dat ik mij vergist had, en dat de taal mij te vreemd was, om er den weg in te vinden. Ook deed het uiterlijk voorkomen van 't geschrift, in verband met de plaats waar het gevonden was, veeleer denken aan een christelijk tractaatje, in wie weet welke taal van Hindostan of Ceylon, dan aan eene oude inscriptie van Sumatra.

Dat het nochtans eene zulke voorstelde, bleek mij eerst eenige jaren later uit een ander geschrift, behoorende tot de belangrijke verzameling, in 1866 door Raden Saleh van Java medegebracht, en aan 't Batav. Genootschap geschonken. Het is een handschrift in folio, bevattende vijf in elkander genaaide vellen, met een' omslag die tot opschrift heeft (in Javaansch schrift):

Pengĕtan sastra Boeda poenika roemattannipoen Raden Ria Marta-di-poera, Rĕgen ing Nanggoelan, kala ngadjĕng gadahannipoen Mas Litnan Toemĕnggoeng Djaja-sentika, oepsir sanking Padang, poeng-gawanipoen Raden Ali Basah Ngabdoel Moestafa Prawira Dirdja, kala tahoen djawi 1765, tahoen wĕlandi 1838; d. i. „Aanteekening van oud (Boeda-) letterschrift, in „bewaring bij Raden Ria Marta-di-poera, Regent van „Nanggoelan“ [in Jogjakarta], „afkomstig van Mas Luitenant Toemĕnggoeng Djaja-sĕntika, officier van Padang“ [op Sumatra], „onderbevelhebber van Raden Ali Basah „Ngabdoel Moestafa Prawira Dirdja, A. J. 1765, A. „D. 1838.“

De eerste bladzijde van 't handschrift zelf bevat, onder vijf regels schrift, dat nog zijne verklaring wacht, een tweede Javaansch opschrift, van dezelfde hand als het eerste, en waarvan de zin hierop nederkomt:

„Afbeelding (koepia) van oud (Boeda-) letterschrift, tot „inrichting der grooten (kandjĕng par' agĕng), op last van „den Gouverneur Merkus, vervaardigd door Mas Luitenant „Djaja-sĕntika, sedert, wegens lichaams- en zielskrankheid „(kirang engĕttannipoen), van het bevel over de schans „(benteng) Kota Pinang ontheven, met een pensioen van „ƒ 10 („maands); thans met een aantal kinderen gezegend, en „tot zoodanige armoede vervallen, dat hij geene kleederen meer „kopen kan. 1784“ (A. D. 1855-56). Onder staat met eene andere, buiten twijfel des schrijvers eigene, hand, in Jav.

schrift, de naam Djaja-sentika, en daarnaast in Hollandsch schrift: „Djoijosentiko 2 Luit.“

De bedoelde vijf regels vreemd schrift, waarboven met potlood in 't Jav. geschreven staat: wontěn ing sela sanes, „op een anderen steen“, schijnen oorspronkelijk behoord te hebben achter acht regels van 't zelfde schrift, op de laatste bladzijde, dus op hetzelfde vel, voorkomende, en waar, evenzoo met potlood, boven staat: wontěn ing sela koeboer, „op den grafsteen.“

Behalve die inscripties en een geheim alfabet (sastra sandi), zeker van nieuwe vinding, misschien van den schrijver zelf, bevat het handschrift verscheiden stukken, waarin ik dadelijk het schrift van de blaadjes uit de Willemskerk herkende, en bij nader onderzoek o. a. den ganschen inhoud van die blaadjes terugvond, met een slot er bij, dat daarin ontbreekt, beslaande in 't geheel, buiten de krul boven den aanhef, 43 regels van 170 à 180 millimeters lengte. Onder het slot staat, in 't Maleisch, met Jav. letters: nommer 1 dari batoe di moekak Radja Pager-roejoeng, „n°. 1, van den steen vóór (het huis van?) den Radja (of de Radja's?) van „Pager-roejoeng.“

Verder vindt men: „n°. 2, onder den grooten steen¹ vóór „het huis van Toewankoe Radja Pagěr-roejoeng“; „n°. 3, beschreven steen aan den rechterpost van den ingang „(pipi lawang kang těngěu) van Toewankoe Radja „P.-r.“; „n°. 4, d^o. als muur (pagěr) aan den N. W. hoek „vóór (het huis van) denzelfde“, en bij 't zelfde ook nog: „aan den pagěr ter rechterzijde, te P.-r.“; — weder een „n°. 1, steenen zitplaats van den Radja van Limakahoen“ (met bloemwerk, maar zonder schrift); „n°. 2, in 't midden, „op het graf der vorsten (koeboer radja) van Limakahoen“ (met twee regels schrift); „d^o. n°. 3, aan de noordzijde van 't graf“ (zonder schrift); „n°. 4, grafsteen (mahédjan) aldaar; naam van den begravene (of de begravenen) „aan niemand der omwoners bekend“ (met twaalf korte schriftregels), en ten slotte de schets van een kanon met Jav. in-

¹ Dit zal beteekenen: op den steen, die vóór den voet van den grooten ligt? Zie S. Müller, Bijdr. tot de Taal-, land- en volk. v. N. I. IV, pl. VIII, fig. 2. De breede scheur in den liggenden steen aldaar is ook in de teekening aangeduid met de woorden: poenika batoe pětjah, «hier is de steen gebroken».

scriptie (waarschijnlijk jaarspreuk, waarvan ik echter alleen het laatste woord, *boewana* „de wereld“, d. i. 1000, lezen kan; en daaronder twee jaartalien, mede onduidelijk), welk stuk, volgens de bijgevoegde aanteekening, met een of meer andere, bij de verovering van Linto (in 1832?) door Colonel Elout en Raden Ali Basah buit gemaakt en in de schans Batoe-sankar geplaatst werd.

De plaatselijke gesteldheid en 't algemeen voorkomen der overblijfselen, waarop al die aanteekeningen — de laatste nitgezonderd — betrekking hebben, wordt vrij wel toegelicht door de beschrijving en afbeelding van Dr. Salomon Müller, deels in zijne Bijdragen tot de kennis van Sumatra, Leiden 1846, deels in dit tijdschrift zelf, Deel IV (1856). Zoo herkent men in fig. 2 van plaat VII de steenen van Koerber Radja (de vorstelijke grafplaats), door Djaja-sentika in n°. 1—3 van zijn tweede viertal op grooter schaal wedergegeven, en schijnt zijn eerste n°. 1, dus ook de inhoud der blaadjes uit de Willemskerk, te moeten beantwoorden aan de inscriptie van 21 regels, bij Müller op pl. IX afgebeeld, en ontleend aan den grooten, staanden steen van pl. VIII, fig. 2. Die afbeeldingen van Müller zijn evenwel te klein en gebrekkig, om voor de lezing der opschriften eenige waarde te hebben.

Tot die lezing is, voor zooveel de evenbedoelde groote inscriptie in 21 regels, en die in vijf regels van Batoe Beragong aangaat, eerst, schoon nog altijd op onvoldoende wijze, de weg geopend door de facsimile's van den heer Vitzthum von Eckstaedt, door Dr. Friederich in Deel XXVI der Verhandelingen van 't Batav. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen uitgegeven en toegelicht.

Hoever die toelichting nog te wenschen overliet, is, inzonderheid ten aanzien van de tweede, kortere inscriptie en van de dagteekening van beiden, door Prof. Kern in de boven aangehaalde bladzijden op de overtuigendste wijze aangetoond. „Van de lezing en woordverdeling“, dus natuurlijk ook van de verklaring, „van den heer Friederich nagenoeg niets over“, en „beide inscripties 700 jaar jonger, dan hij meende“: eenvoudiger kon het wel niet gezegd zijn! Na zulk eene uitkomst mag het tamelijk overtollig heeten, thans nog uit te weiden over de verwonderlijke lichtvaardigheid, waarmee de tijdrekening dwaling voor ontwijfelbare waarheid werd uitgegeven, en sedert algemeen aangenomen als grondslag van de geschie-

denis der Indische beschaving op Sumatra. Ook zonder toch de ware lezing der dagteekeningen hersteld te zien, had men uit Friederich's eigen woorden kunnen opmerken, op hoe zwakken bodem die grondslag rustte. Daar F. in de inscriptie van Batoe Beragong in 't geheel geen jaartal herkende, en alleen uit bijkomende omstandigheden terecht afleidde, dat zij uit denzelfden tijd als die van Pager-roejoeng afkomstig was, hangt zijne meening omtrent den leeftijd van den Vorst Aditya-varma ¹ ten slotte geheel aan de blijkbaar alles behalve zekere lezing van het enkele woord, dat in de jaarspreuk van die laatste inscriptie het eeuwcijfer uitdrukken moest. De heer F. „geloofde niet anders te kunnen lezen” dan bhūta (blz. 71): wel te verstaan niet, omdat de gedaante der teekens, op zich zelve beschouwd, geene andere lezing toelaten zou — integendeel staat er duidelijk eene korte u in plaats van eene lange ², die trouwens, gelijk F. zelf erkent, de dichtmaat verbreken zou; en de hoofdletters zijn te gebrekkig geteekend, om buiten den samenhang met zekerheid gelezen te worden —, maar omdat hem geen ander woord bekend of vóór den geest was, dat ondersteld zou kunnen worden hier te staan. Bedenkt men daarbij, hoe groot, om niet te zeggen onbeperkt, het aantal woorden is, dat, volgens het bekende stelsel, tot uitdrukking van cijfers kan worden aangewend, en hoe eene onbeduidende wijziging in de gebrekkige teekening volstaan zou, om geheel andere lezingen mogelijk te maken ³, dan moet men vermeld

¹ Zoo, in plaats van Aditya-dharma, is sedert door F. zelf gelezen in 't opschrift op het beeld van Mandjuçri.- Zie daarover zijn belangrijk opstel in Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Deel XVIII, dat wel verdiende door overneming in een onzer tijdschriften meer algemeen bekend te worden.

² Ten onrechte zegt F. (blz. 72), dat «de lange u niet kennelijk van «de korte (te) onderscheiden is». De eerste heeft, bv. in 't herhaald voorkomende pūrṇa eene dubbele bocht, die de laatste mist, of liever het is een dubbele u, even als ai wordt aangeduid door eene dubbele e, en i waarschijnlijk oorspronkelijk door eene dubbele i, namelijk twee kringetjes in elkander.

³ Dit treft natuurlijk ook de lezing van Prof. Kern: maar behalve dat deze in zich zelve reeds veel aannemelijker luidt, vindt zij in de veel duidelijker dagteekening der inscriptie van Batoe Beragong een' steun, die haar boven redelijken twijfel schijnt te verheffen. En al mocht men ook nog eene andere lezing denkbaar achten, zoo staat in ieder geval dit nu toch wel vast, dat niets minder vast staat dan de betrekkelijk hooge ouderdom, tot heden aan het Hindoe-rijk van Pager-roejoeng toegeschreven.

staan over de stoutheid, waarmede F. tot het besluit komt, dat „het jaartal 578 nu wel vaststaat“, en alleen op dien grond verklaart (blz. 76): „wij weten dus dat 578 na C'aka (= 656 na Chr.) een machtig en geciviliseerd rijk op Sumatra bestond“. Toch hebben zelfs schrijvers, die anders gewoon zijn uit eigen oogen te zien, die uitkomst zonder bedenking als uitgemaakt aangenomen! Maar nomina odiosa; en na zoo lang zwijgen zou het mij thaus kwalijk passen, huu daarover nog de les te willeu lezen.

Liever maak ik hier in 't voorbijgaan nog opmerkzaam op eenige andere foutieve jaartallen van den heer Friederich. De overtuiging, die hij (blz. 75), met het oog op het hier onderstelde jaartal 578, uitspreekt: „dat er“ in den Archipel „nog inscriptiën zullen gevonden worden, die ten minste tweehonderd jaren ouder zijn“, schijnt geen anderen grond te hebben dan in het bericht van den Chinees Fa Hian (op blz. 2 door hem aangehaald), volgens hetwelk er reeds A. D. 416 of 417 Brahmanen op Java waren. Van werkelijk gevonden jaartallen vermeldt F. (blz. 75) geene andere dan van C'aka 562 (= A. D. 640); maar ook die kunnen geen' ernstigen toets doorstaan. Van het eene, in woorden uitgedrukt op een beeld uit de verzameling van den heer Engelhard, erkent de schrijver zelf, dat men volgens de gewone regels van de Tjandra-sankala in plaats van 562 zou moeten lezen 1265; en daar hij dit zelfde getal 1265 in cijfers terugvond in eene andere inscriptie, die tot hetzelfde beeld scheen te behooren — gelijk sedert gebleken is werkelijk het geval te zijn —, kwam hij (blz. 10) tot de zeer natuurlijke gevolgtrekking, dat men zóó (1265) ook in de eerste inscriptie „lezen mag“. „Of zou“, vragen wij met hem, „de [laatste] inscriptie zeventhonderd jaren na vervaardiging van het beeld, en na het schrijven der op de voorzijde staande inscriptie bijgevoegd zijn!“ Maar, mag men tevens vragen, hoe heeft hij dan niettemin (op blz. 75) kunnen volharden bij 't geloof aan de lezing 562? of kostte 't hem te veel, die te verwerpen? Hoe 't zij, de zaak is sedert in dien zin door hem zelf ten volle uitgemaakt in de boven aangehaalde beschrijving van het beeld van Mandjueri, waarop hij beide inscripties vereenigd vond, en nu terecht aan beide zijden 1265 las. — Van „het zekerder getal 562 op eene koperen plaat van Yedong (Soerabaja)“ kan ik, na 't facsimile gezien te hebben, slechts dit zeker noemen, dat het eeuwcyfer niet 5, maar 9 is: twee cijfers, die in de

lezing van Kawi-inscripties meermalen verward zijn, daar zij ongeveer dezelfde figuur vertoonen, echter met de opening in 5 links, in 9 rechts gewend. Zoo is „het duidelijke jaargetal” van Djala-toenda (blz. 5 en 94), door den heer van Hoëvell in zijne Reis over Java (II, 110) beschreven en afgebeeld, en door den Sultan van Soemënp ten onrechte 772 gelezen, evenmin 855, zoo als de heer F. leest, maar 899.

Andere jaartallen van vóór de achtste eeuw van Çaka, of de negende van onze jaartelling, zijn mij vooralsnog uit den Ind. Archipel niet bekend; en al is daarin niet de minste reden gelegen, om hun bestaan onmogelijk of onwaarschijnlijk te achten, zoo mogen toch de aangewezen feilen tot waarschuwing strekken, om zulke oude dagteekeningen niet zonder deugdelijke waarborgen aan te nemen.

Keeren wij thans tot onze nieuwe vondsten terug, en onderscheiden wij die korthedshalve van de facsimile's van Friederich, door deze met A, de blaadjes uit de Willemskerk met B, en 't handschrift van Djaja-sentika met C aan te duiden. Van dit laatste schijnt, gelijk boven gezegd is, de groote inscriptie n°. 1, even als B, te moeten beantwoorden aan die van 21 regels op platen VIII en IX van Müller, en derhalve ook aan Plaat III van Friederich. Legt men deze evenwel nevens B en C, dan ontwaart men, behalve in 't lofwerk boven den aanhef en in den omvang der inscriptie, weinig meer overeenkomst, dan of ze aan geheel verschillende modellen ontleend waren. Tot deze onderstelling was ik inderdaad aanvankelijk geneigd: maar ze had, in de boven omschreven en andere omstandigheden, te veel tegen zich, om er gemakkelijk in te berusten. Bij meer nauwlettend onderzoek vond ik dan ook al spoedig hier en daar zekere aanknoopingspunten, die mij op het spoor leidden, om langzamerhand, met voorbijzien van allerlei groote en kleine afwijkingen, regel voor regel van A in B en C terug te vinden ¹; zoodat ik ten slotte tot de overtuiging kwam, dat de inhoud over 't geheel nagenoeg dezelfde was: niet alleen, zoo als dikwijls het geval is tusschen verschillende inscripties, die voor een groot deel uit vaste formulieren bestaan, maar zoo, dat de verschillen, hoe groot en menigvuldig ook, slechts aan schrijf- of tekenfouten, misvattingen of dergelijke toevallen konden geweten worden. En dat inderdaad ééne en dezelfde inscriptie, en niet — al kon daar anders al aan gedacht wor-

¹ A vertoont de regels, zoo als zij op den steen voorkomen; in B en C is daarentegen doorgeschreven, zoo als de breedte van 't papier meebrengt.

den — twee bijna gelijklopende, aan A zoowel als aan B en C tot voorbeeld heeft gediend, blijkt genoegzaam uit sommige gemeenschappelijke misstellingen, als in *kritvâ* voor *krĕtva* in regel 2; de *n* in plaats van *ŋ* in *sampŋrĕna*, r. 12 (vergelijk *pŋrĕna*, r. 5); de herhaling van de *d* van *Adityavarinma* aan 't begin van r. 19, enz.

Intusschen is 't er ver van daan, dat B en C zelfs maar zoo leesbaar zouden zijn als A; en zoo de heer Kern de lezing van de groote inscriptie in A te onzeker achtte, om zich zonder de noodige kennis van 't Menangkabausch Maleisch aan eene doorgaande herstelling van den tekst te wagen¹, de hulp, die onze nieuwe bronnen daartoe kunnen verschaffen, is al zeer beperkt. Niet alleen toont het schrift van deze laatste over 't algemeen veel minder overeenkomst met dat der oud-Javaansche oorkonden, en onderscheidt zich daarvan in 't ooglopend door een' overvloed van verdachte krullen; maar ook zijn de verschillende letters onderling nog veel gebrekkiger dan in A onderscheiden, zoodat men, afgezien van het doorgaans duister verband van den zin, zelden met zekerheid zeggen kan, welke letter is voorgesteld. Voor zoover zich nochtans uit het schrift van B en C een alphabet laat samenstellen, vindt men bij vergelijking met dat van A tusschen de overeenkomstige letters van A en die van B en C dikwijls nog veel meer en standvastiger onderscheid dan tusschen verschillende letters bij elk der teekenaars: *n* en *r* b. v. zoo verschillend, dat men moeite heeft, te begrijpen, hoe dezelfde figuren in 't zelfde model door twee teekenaars bij herhaling zoo geheel anders, en toch door ieder voor zich telkens nagenoeg in denzelfden vorm konden worden gezien.

¹ In de enkele plaatsen, door Prof. Kern, naar eigen lezing, uit de groote inscriptie aangehaald — buiten de dagteekening —, schijnt de terzijdestelling van de lezing van F. mij niet in allen deele evenzeer door het facsimile gerechtvaardigd. Waar de eerste *ng* leest in plaats van de *d* van F., stem ik met de verbetering ten volle in. Daarentegen kan ik aan 't eind van regel 11, in plaats van *bat* van F., zeker niet met *k*, *dhak* of *dhak* lezen, zoolang althans het een evenmin als het ander een' kenbaar zin oplevert, en in r. 14 voor 't minst even goed met F. *tuluta* als met K. *butula*. In r. 12, waar F. *sakyanyan*, K. *saknyang* leest in en *ng* aan 't eind slechts verschillende transcripties van den *anusvāra*, heeft de eerste den steun van B en C, die bij de *k* even duidelijk als bij de *n* van *ny* een' *penkal* (*yo*), en geen' *varāna* hebben. Met betrekking tot *singāṭisjhatta* in r. 3 doe ik nog opmerken, dat het Jav. *sing*, al wordt het verklaard door *kaṅg*, echter bij mijn weten altijd den zin heeft van *sal* wie, en niet dien van 't eenvoudig bepalende *sal*, zoo als het hier in de lezing van K. zou te verstaan zijn.

Hadden wij evenwel nevens A slechts met een der beide andere afschriften te doen, dan zou dat alles zich nog wel laten verklaren uit den toestand van 't oorspronkelijke, waarvan zoowel de mislukte afbeeldingen bij Müller als de berichten van Friederich (blz. 18) omtrent andere proeven ¹ genoeg leeren, om tusschen de copieën van verschillende hand geene eenvormigheid te verwachten. Zooveel te meer bevreemdt dan evenwel de groote mate van overeenstemming in 't schrift tusschen B en C: zoo groot inderdaad, en zoo standvastig ook in kleine bijzonderheden — al ontbreekt het ook niet aan veel verschil in andere —, als men bij stukken van dien omvang, in een onbekend letterschrift, door twee personen uit de hand, en blijkbaar met weinig zorg, nageteekend, nauwelijks zou mogen verwachten, al ware 't model de duidelijkheid zelve. Zelfs de eerste letterteekens, die in A ontbreken, en volgens F. (blz. 35) „op den steen uitgewischt“, zijn in B en C nagenoeg gelijk, en zoo duidelijk van gedaante, als men verlangen kan ². Nochtans maakt de veel grootere overeenkomst van 't schrift van A met het van elders bekende, zonder dat er eenige verdenking bestaan kan, als zou bekendheid met dit laatste het oog van den teekenaar misleid hebben, het onmogelijk aan te nemen, dat het schrift van Pager-roejoeng over 't algemeen beter door B en C zou zijn weêrgegeven.

Evenmin valt er aan te denken, dat een van deze twee naar het andere zou gevolgd zijn. In dat geval toch spreekt het van zelf, dat bij elk onderling verschil het eene, oudste afschrift zich steeds als zoodanig zou doen kennen door nader overeen-

¹ Men zou kunnen vragen, of tot die proeven ook een exemplaar van B kan behoord hebben, hetwelk dan het afschrift van den heer F. H. J. Netscher zou moeten zijn, bij F. in de noot op blz. 36 en verder met K. N. (« Kopie v. Netscher ») aangeduid; maar de aanhalingen uit het slot, dat in B ontbreekt, bewijzen het tegendeel. Eer zou het dan nog het beneden onderstelde afschrift kunnen zijn, waaraan B en C beiden zouden kunnen ontleend zijn; maar waarschijnlijk acht ik het niet, al ware 't slechts, omdat ik mij meen te herinneren, indertijd — wanneer weet ik niet, maar zeker lang na de verschijning zijner verhandeling — den heer F. de raadselachtige blaadjes uit de Willemskerk vertoond te hebben, zonder van hem eenige inlichting daarover te ontvangen.

² Sa ra (of rà) ha (B hà) sa pa.....: natuurlijk behoudens alle conjecturen, waartoe de herhaalde verwarring tusschen op elkander gelijkende letters aanleiding geven kan; maar zoo als er staat, kan men wel niet anders lezen; wat echter volstrekt niet belet, dat er op den steen moet staan of gestaan hebben, zoo als de heer K. leest: svastyastu, misschien nog met ong of iets anders er vóór.

komst met het oorspronkelijke, en bij gevolg ook met het afschrift A. Ofschoon nu, waar B en C onderling verschillen, doorgaans C nader aan A staat, en dus over 't algemeen als het beste van de twee te beschouwen is, ontbreekt het ook, gelijk nader blijken zal, niet aan verscheidene plaatsen, waarin B met A tegen C overstaat, en waarvan eene enkele volstaan zou, om te bewijzen, dat het onmogelijk een afschrift van C kan zijn.

Het eenige, wat bij dit alles nog schijnt over te blijven, om de nauwe verwantschap tusschen B en C overeen te brengen met de blijkbaar uiterst gebrekkige wijze, waarop zij het oorspronkelijk schrift teruggeven, is de onderstelling, dat zij hun gemeenschappelijken oorsprong hebben, niet in den steen zelf, maar in een afschrift, weiuig beter dan zij zelve zijn, maar waarvan de onvolkomenheid in beiden, en wel het meest in B, door verschillende uitlatingen en andere afwijkingen nog verhoogd is. Wel is waar maakt de geheele inrichting en 't voorkomen van 't handschrift van Djaja-sentika het moeilijk, daarin iets anders te zien dan de onmiddellijke, schoon kwalijk geslaagde, vrucht van eigen aanschouwing der afgebeelde overblijfselen; maar het kan toch ook zijn, dat hij, althans in de hier behandelde inscriptie, een ander voorbeeld — wellicht zijn eigen klad? — gevolgd heeft, hetwelk ook den teekenaar van B gediend heeft. In dit laatste — tot vernienigvuldiging bestemd! — blijft het, ook bij die onderstelling, hoogst bevreemdend, dat men midden in een der laatste regels heeft afgebroken, terwijl het papier nog drie ledige bladzijden aanbod.

Wat hiervan echter te denken zij, in ieder geval blijft de onderlinge verhouding tusschen B en C aan vermoedens onderhevig, die bij vergelijking met A in 't oog dienen gehouden te worden, en niet toelaten, hun tegenover het laatste twee onafhankelijke stemmen toe te kennen.

Gaan wij thans in eenige bijzonderheden na, wat die vergelijking ons leeren kan. Wij nemen daarbij het letterlijk overschrift van F. (blz. 31), met wijziging alleen van de transcriptie naar ons stelsel ¹, eenvoudig tot leiddraad van aanhaling, zonder daarom geacht te willen worden, zijne lezing, ook waar

¹ Eigenlijk twee verschillende stelsels, zal de opmerkzame lezer zeggen: een voor hawi en Sanskrit, een voor hedendaagsch Javaansch en Maleisch. Ik erken het feit en zyne nadelen, doch moet mij hier onthouden van zijne verklaring of verdediging.

wij geen' bepaalden grond vinden tot bestrijding, voor de ware aan te nemen. Zijn "gecorrigeerd overschrift" (blz. 32) of in zijn' Commentarius voorgestelde verbeteringen daiden wij, voor zooveel noodig, aan door F*. Waar wij tusschen A en B, C geen verschil opgeven, wil dit niet zeggen, dat er geen verschil bestaat, maar alleen dat het niet duidelijk blijkt, of dat, gelijk in de meeste gevallen, de lezing van B, C te onzeker is om opgegeven te worden.

r. 3. krět vadhat, F*: krětavat of ovân. Deze verbetering wordt door B, C in zoover bevestigd, als zij de overtollige v (pasangan onder de t) missen. Daarentegen hebben zij in r. 4 boven de eerste letter van bhâsjeta, die op den steen vlak beneden de evenbedoelde t staat, het teeken van i; derhalve 't zelfde teeken, dat in B als pasangan v tot de t van r. 3 schijnt te behooren, opgevat als boventeeken van den volgende regel. Of dit de ware lezing is, en wat er dan van bhâsjeta worden mag, moet ik, wegens de onduidelijkheid van B, C, in 't midden laten, en alleen nog aanmerken, dat de laatste a van 't voorafgaande ramya (of wat er staan moge) in B, C, gelijk trouwens ook in A, lang schijnt te zijn, hetgeen, in verband met bhi, aan 't voorzetsel abhi denken doet.

5. adhirâdjâ, F*: odjyam. Tusschen dhi en râ hebben B, C nog een râ en een tweede, onduidelijk, teeken: waarschijnlijk beiden samen slechts eene foutieve herhaling van râdja, zoo als er in die twee afschriften meerdere voorkomen. In pl. v. d. laatste m hebben zij h; zijnde het teeken, dat F. als m leest, bij hen duidelijk gescheiden in visarga (twee kringetjes boven elkander) en het begin van 't gewone scheiteeken

gelijk het bij A aan 't slot van r. 3 verschijnt.

svasti. In pl. v. d. 2de s hebben BC p, die trouwens zeer licht met s verward wordt; en tusschen beide lettergrepen heeft C nog pva, dus eigenlijk svapvapti: blijkbaar weder eene foutieve herhaling, die in B ontbreekt.

6. râdjâdhirâdjâ. Tusschen dhi en râ — dus juist aan 't eind van r. 6 of aan 't begin van r. 7 — hebben B, C nog eene lettergreep: m met eene krul van boven

en eene van onder, als stond er *rmû* of *rmma*, — en boven de laatste *dj* een *anusvâra*; maar deze, slechts een stip of klein kringetje, ontstaat dikwijls door bloote misvatting van eene kleine oueffenheid.

r. 9. *saptapûra*. B mist zoowel het letterteeken *pû* als het teeken *r* boven de volgende *ra*¹, en deze laatste hebben beiden dubbel: *ra*.

bhûmi, in B, blijkbaar foutief, samengetrokken tot één teeken, met *i* boven en *û* onder; evenzoo in r. 11 *mûli* tot *mi* en *sûmun* tot *sun*: C in dit alles = A, behalve dat de laatste *s* in C *anusvâra* heeft.

yatam. Impl. v. *ya* hebben B C twee teekens: *saha*.

ratnâsura. De lange *â* schijnt in B kort te zijn, en in pl. van de volgende *s* hebben beiden hier weder *p*.

pâtanan, F*: *pattanam*; BC: *pura* (*râ*?) *das*? de laatste letters twijfelachtig, de eerste volkomen duidelijk.

10. *bhaxa*, F*: *bhixu*. Even als K. N. (zie F. blz. 58) hebben B, C de in A ontbrekende *i*, en bovendien ook *u*, maar in pl. v. *x* (die echter in A duidelijk genoeg is) *p*. In dit woord komen dus de verschillende bronnen elkander voortreffelijk te hulp, om F.'s verbeterde lezing te staven.

12. *divasâddha* ontbreekt in B, C, waarschijnlijk door verwarring van deze *dh* met die van 't volgende *pratâpândha*.

yaha? B mist de eerste lettergreep, C heeft ze met lange *a* en *anusvâra*.

13. *tatvinâça* (K. *batv'inâ...*). Boven de eerste letter hebben B, C *anusvâra*, en tusschen die letter en de volgende nog een teeken, *râ*?

sasanenan, B, C: *sanen*, zeker weder door verwarring tusschen de twee *s* en twee *n*'s; even als in 't volgende *sapâpâkâ* B eene van de twee lettergrepen *pâ* mist. C heeft op de laatste letter van dat woord weder *anusvâra*.

drohî. B mist de *i*, C niet.

14. *guru*. B, C missen de tweede *u*.

tuluta yama... (F*: *tulyato yasmâ...* K: *butulaya yama...*) ontbreekt in C; B heeft op *ya* een *anusvâra*.

¹ Gelijk in de meeste kawi-oorkonden staat ook hier de sluitende *r* (*lajar*) altijd boven de volgende letter.

dharmmenan. B C missen de tweede (pasangan) m, en na.

sapunya-byanyan, F*: syavyayan (K: ..punyatā yang). Boven de voorlaatste letter (volgens F. by, volgens K. tû) heeft ook B anusvāra, C uiet, en boven de laatste y geen van beiden.

dūram (K: ngūrang). De ū ontbreekt in C, niet in B.

15. dāna ya, F*: dānam sa. B C hebben de tweede a lang, en impl. van de derde lettergreep pa, wat de verbetering van F. eenigermate bevestigt, wegens de overeenkomst in gedaante tusschen p en s.

svāmibhakti. De laatste i ontbreekt in B.

17. nubhava. B C missen de u, en desgelijks de laatste letter van samyak.

samaddha, F*: samūdho; B C: sambaddha of °bandha.

mārggahava. C mist de r; en in pl. v. hava hebben

beiden weder duidelijk afgezonderd het scheiteeken **| ° |**

waarvan F. (blz. 67) alleen den laatsten trek als „eene „grootere interpunctie” herkend heeft. In C is hier zelfs midden in den regel afgebroken, om op een' nieuwen te vervolgen.

18. kala ya. De twee eerste lettergrepen ontbreken in C, even als in K. N. (F. 68); de eerste ook in B. Deze mist ook de lettergrepen ... ya punyā vrě...; C de i van kirahnah en de tweede lettergreep van loka. yava. B heeft boven de eerste letter het teeken van i. C mist de tweede lettergreep.

sthalam astu, F.*: sthū°, K: sugam astu. Het eerste teeken heeft ook in B, C veel meer van su dan van stha of sthu.

muni. In pl. v. n hebben B C eene tweede m; en achterom die letter heeft B nog eene figuur als penkal (y), zoodat de tweede lettergreep daar eigenlijk luiden zou myi. In C maakt diezelfde figuur het begin uit van de volgende letter, die dus de plaats bekleedt van A bh ū, of liever bh u, de eerste lettergreep van het betwiste woord bh ū ta of bh ud ja; en juist met dien eersten haal van dit woord breekt B plotseling af, als was 't er om te doen, ons op het hoofdpunt in den steek te

laten! In C is de tweede letter d, die slechts door één trek van dj verschilt, en daarmee dus licht verwisseld wordt; en de eerste lettergreep van 't volgende sthûla (K. sthala) stellig zonder spoor van u of û.

Voor de twee overige regels, die in B ontbreken, vind ik in C niets, wat bijzondere vermelding verdient.

Alvorens echter van 't geschrift van Djaja-sentika afscheid te nemen, gaan we nog even de andere door hem medegedeelde stukken vluchtig door. Over 't algemeen vertoonen ze denzelfden schriftvorm, waarvan echter de twee boven allereerst vermeldde, in vijf en acht regels, volgens de opschriften aan den grafsteen en aan een' anderen steen ontleend, zich in 't oog loopend onderscheiden. Al ontbreekt het ook daarin niet aan figuren, die aan bekende letterteekens doen denken, het is mij niet gelukt, er een enkel woord met zekerheid in te herkennen.

De afbeelding van den gebroken steen, onder n° 2 na de groote inscriptie van Pager-roejoeng volgende, vertoont boven de breuk zes en daarbeneden twee regels schrift. De eerste beginnen, naar het schijnt, met de woorden subham (sugam of sukham?) astu, „er zij geluk!“ gevolgd van een groot scheiteeken. In de volgende regels meen ik te herkennen den naam van de maand Kārttikah (waarvan echter r en i ontbreken) en de woorden asjama, „achtste“; naxatra, afdeeling van den maansweg; nrēpati Aditya....., „de Vorst „Aditya (-varman)“. en in den laatsten regel, beneden de breuk, dezen naam nog eens voluit, zelfs met de, anders ongebruikelijke, sluitende n, onmiddellijk gevolgd van 't slotteeken **| 0 |** met eene lange krul er achter.

N° 3 bevat, onder 't opschrift: „beschreven steen aan den rechterpost van den ingang van Toewankoe Radja Pager-roejoeng“, slechts iets meer dan één regel schrift, waarvan de inhoud, buiten eenige afwijkingen, die veilig aan de onvolkomen uitvoering mogen geweten worden, beantwoordt aan 't begin van de bekende inscriptie van Batoe Beragong, en wel tot en met woord some. In hoever het aangehaalde opschrift hierop passen kan, moet ik in 't midden laten: maar zeker heeft de schrijver of teekenaar, door slechts één' regel van 't oorspronkelijke, en nog niet eens in zijn geheel, weder te geven, slechts eene proeve van 't schrift willen leveren. Het woord bhudje in de jaarspreuk is bij hem veel duidelijker dan in A.

No 4, van den muur N. W. van dezelfde woning, heeft 13 regels schrift, zonder aanvangsteeken, maar met slotteeken. Een paar malen *crî mahârâdjâdhirâdja* zijn de eenige woorden, die ik er in herken. Den naam van den Vorst vind ik er niet in.

Die naam, het bekende *Adityavarma*, is daarentegen weder het eenige lichtpunt in het tweede n° 4, den grafsteen van *Limakahoen*, waarop de inscriptie overigens zoowel aanvangs- als slotteeken vertoont.

Van de overige stukken van laatstgemelde plaats heeft alleen n° 2 nog twee regels schrift, waar ik echter niets van maken kan.

Zijn de hier medegedeelde uitkomsten tamelijk schraal, en bevatten ze maar weinig van wezenlijke waarde voor de kennis der oorkonden, waarop zij betrekking hebben, het lijdt wel geen' twijfel, dat een beter voorgelicht onderzoek uit de aangewezen bronnen meer en beter zou weten te putten. Ik zou daarom ook hebben voorgesteld, die stukken zelve, hoe gebrekkig ze ook zijn, door steendruk onder ieders bereik te brengen, indien dit het beste was, wat men bekomen kon. Waarom echter niet liever getracht, door tusschenkomst van de Regeering, in 't bezit te komen, hetzij van goede photogrammen of van afdrukken in papier *mâché*, of zoo mogelijk van beiden, op de plaats zelve van al de beschreven steenen van *Pagerroejoeng* en omstreken geuomen, om ze vervolgens in nauwkeurige facsimile's in 't licht te geven?

Al zijn ze toch door de critiek van Prof. Kern beroofd van alle aanspraak, om voor de oudste bekende inscriptiën van den Indischen Archipel door te gaan, en integendeel teruggebracht tot het jongste tijdperk der Kawi-oorkonden van Java, zij blijven niettemin nevens deze tot de allerbelangrijkste gedenkstukken van 't Hindoeïsme in den Archipel behooren. Dat belang wordt zelfs door 't aanmerkelijk verlies in oudheid in zoover nog verhoogd, als de verhouding der oorkonden van Sumatra tot die van Java daardoor in een minder raadselachtig licht treedt. De nauwe verwantschap, waarvan beider schrift onmiskenbaar getuigt, laat wel geene andere onderstelling toe, dan dat het òf van Java naar Sumatra òf van Sumatra naar Java is overgebracht. Zoolang dus de Sumatraansehe inscripties voor de oudste golden, moest wel — gelijk Prof. Veth deed in het

Tijdschr. voor Ned. Indië, 1867, I, 94 — de verspreiding van den Hindoeschen invloed uit Sumatra naar Java het meest aannemelijk schijnen. Neemt men daartegen echter in aanmerking, hoe die eigenaardige wijziging van 't Indische schrift, welke zich in al die oorkonden, gelijk in 't hedendaagsch Javaansche schrift en de naast verwante schriftsoorten, vertoont, juist op Java, Madura en Bali algemeen verspreid en in tal van verscheidenheden ontwikkeld is, terwijl op Sumatra, buiten deze enkele sporen van dat schrift, het Indisch alphabet in de geheel verschillende types van Bataksch en Lampongsch vergroeid is, dan kan men wel niet anders, dan den eersten, Javaanschen, type als werkelijk op Java inheemsch beschouwen. En al volgt daaruit nog niets voor de hoogere oudheid der Hindoesche beschaving op Java in 't algemeen, zoo ligt nu toch de gevolgtrekking vóór de hand, in de oorkonden van Pageroejoeng de sporen te vermoeden van eene Javaansche volkplanting of heerschappij, wellicht uit den bloeitijd van het wijd verspreide rijk van Madjapahit. Ook de naam van den Vorst Adityavarman, die dus in bijna gelijktijdige oorkonden van Java en van Sumatra voorkomt, is voor die onderstelling niet zonder beteekenis.

Buiten dit historisch en ethnologisch belang hebben de opschriften van Menangkabau nog het taalkundige, van de oudste bekende gedenkstukken van de Maleische taal te zijn. De enkele Maleische woorden en taalvormen, die reeds Friederich er in erkennen moest, klouken vreemd en bijna verdacht te midden van al het basterd-Sanskrit. Mocht echter een nader onderzoek, ook van de groote inscriptie, het vermoeden van Prof. Kern bevestigen, en in dat vermeende Sanskrit nog een min of meer aanzienlijk mengsel van Polynesische bestanddeelen aantoonen, dan laat zich daaruit eene leerrijke bijdrage voor de geschiedenis der Maleische taal verwachten.

Zal zulk een onderzoek echter vertrouwen verdienen, dan is daartoe een eerste vereischte het bezit van juiste en duidelijke afbeeldingen der inscripties. Zoo dit opstel de uitwerking hebben mocht, dat de noodige stappen gedaan worden, om zoo spoedig mogelijk in dat bezit te geraken, het zou de beste voldoening zijn, die ik er van verwachten kon.

Leiden, 16 Juni 1873.

A. B. COHEN STUART.

N A S C H R I F T.

Daar het voorstel, om het boven aangehaalde opstel van Dr. Friderich, met bijbehorende platen en de aantekeningen van Prof. Weber, uit de Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Deel VIII, blz. 494 volgg., in de Bijdragen over te nemen, bij 't Bestuur van 't Kon. Instituut bezwaar ontmoet heeft, kan het voor sommigen wellicht van dienst zijn, hier althans iets naders van den inhoud te vernemen.

Het betreft een hoogst belangrijk steenen beeldhouwwerk, afkomstig, volgens opgave, „ uit een ouden Javaanschen tempel „ — waar, blijkt niet —, en vandaar door den heer N. Engelhard, oud Raad van Indië, naar Nederland overgezonden. In 1828 bevond het zich op het buitengoed van Mevrouw de Wed. Servatius te Zuidlaren, in Drenthe, in 1861 in den Bazar van den heer Boer te 's Gravenhage, en thans, sedert 1862, helaas! in 't Nieuwe Museum te Berlijn.

De voorzijde van den steen vertoont in relief eene mannelijke figuur, op Indische wijze, met vóór het lijf gebogen beenen, gezeten op een lotusbed (*padmâsana*), met een zwaard in de rechterhand, in de linker een ander voorwerp van onzekere beteekenis (Prof. W. gist een donderkeil); het bovenlijf naakt, maar, even als het hoofd, rijk versierd; het onderlijf gedekt met een gebloemd kleed; terwijl ter wederzijden een stengel met lotusbloemen oprijst, en in de vier hoeken rondom het beeld, waarschijnlijk tot meerder verheerlijking van den voorgestelden persoon, zijne gedaante zich in 't klein herhaalt.

Zoowel uit die attributen als uit het tweeregelig opschrift, dat zich boogsgewijs boven het hoofd van de middelste figuur uitstrekt, blijkt deze voor te stellen den Boedistischen priester-vorst *Manjdju-crî*, die inzonderheid in 't noorden van vóór-Indië, in Nepal, Tibet en bij de Mongolen als apostel geëerd

wordt; den stichter of verbreider van de leer van *Adibuddha*, die (*Adibuddha*) bij een deel der Boedisten bijna goddelijke eer geniet.

Het bedoelde opschrift, in zuiver Sanskritische verzen, maar in Kawi-schrift ¹, luidt, naar onze regels van transcriptie:

âryya-vangçâdhirâdjena manjdjuçris supratishitah,
pantjtja-sjat dvi-çaçangkâbde dharmnavrëddhyai djinalaye.

En naar de vertaling van F.:

„ Door den Oppervorst (*adhirâdja*) van 't geslacht der
„ *Arya's* (Hindoe's van de drie hoogste kasten) (is hier)
„ *Manjdju-çri* schoon voorgesteld, in 't jaar vijf, zes, twee,
„ *manu* (d. i. 1265), tot bevordering van 't geloof, in 't oord
„ van *Djina* (= *Buddha*, of der *djina's* = *buddha's*
„ of Boedisten). „

In plaats van de eerste woorden zou men de samenstelling *âryya-vangçâdhirâdja*, naar analogie van 't hedendaagsch gebruik, wellicht kunnen opvatten als eigennaam: *Arya Vangçâdhirâdja*, of, zoo als het thaus heeten zou, *Arjâ Wängsâ Dirdjâ*, en zou er dus in 't geheel van geen vorst sprake zijn.

Ook de laatste samenstelling *djinâlaya*, letterlijk „*djina's* oord“, kan, even als *djinâlaya-pura* in 't volgende opschrift, als eigennaam van eene plaats worden opgevat. F. herinnert daarbij aan den naam van 't bekeude Boedistisch heiligdom van *Bârâboedoe* (*Barabudur*), of, zoo als hij 't noemt, *Boro Boedo* (*Buda*), „de ontelbare *Buddha's*“. Wien eigenlijk de eer toekomt van deze afleiding en uitlegging — van *Bârâboedoe* uit *Bara Buddha* —, of wel van de weinig verschillende uit *Para Buddha*, „de *Buddha's*“, is mij niet bekend; maar al geeft de aard der overblijfselen, waardoor het oord zich kenmerkt, er eenigen schijn aan, het blijft eene tamelijk gewaagde, zoo niet volstrekt ongerijmde, gissing, die zeker geen recht geeft, den eenigen inlandschen naam (*Bârâbudur*) stilzwijgend te vervangen door een' anderen, waarvan men zich bezwaarlijk voorstellen kan, hoe hij zoo zonderling zou verbasterd zijn. te minder, daar *buddha* (*boedâ*) nog heden het algemeen gebruikelijke woord is voor al wat op Java uit het Hindoe tijdperk dagteekent.

De achterzijde van den steen bevat een tweede opschrift,

¹ „In Sanskrit-Schrift und Sprache“ zegt F., blykbaar onjuist, tenzy het eerste hier in zeer uitgebreiden zin genomen worde.

mede in Sanskritische verzen, en in 't zelfde schrift, maar toch, gelijk Prof. W. doet opmerken, blijkbaar van eene andere hand dan 't eerste Het luidt, in zeven regels:

1. rād̄jye çri-vara-rād̄ja-patni-vidjite(h) tad-bangça-djah
2. suddhad̄h̄ih (lees çu) tjakre djāva-mahitale vara-gu-
3. nair-ād̄itya-varm̄māpy' asau mantri praud̄hata-
4. ro d̄jinālaya-pure prāsādam-atyadbhutam,
5. mātā-tāta-suhr̄ēdjjanān sama-sukhang netung bha-
6. vāt tat-parah.
7. I çaka 1265.

Waarvan de zin, behoudens eenige twijfelachtige punten, ongeveer op het volgende schijnt neder te komen:

„ In 't rijk, door de gemalin (?) van den Vorst Çr̄f̄vara (?) „ veroverd, heeft de groote minister Çuddhad̄h̄i (z. v. a. Rein- „ hart), uit hetzelfde geslacht gesproten, en door edele hoeda- „ uigheden een andere Aditya-varmma, in 't land Java „ (Dj̄ava), in (de stad?) Dj̄inālaya-pura, een' luisterrijken „ tempel gesticht, ten einde zijne ouders en magen tot gemeen- „ schappelijk geluk uit het (aardsch) bestaan op te voeren. In „ ('t jaar van) Çaka 1265. „

Het woordje i in regel 7 schijnt werkelijk het eenige inlandsch bestanddeel te zijn, dat in deze twee opschriften voorkomt.

Bij het opstel behooren twee platen in steendruk: de eerste vertoont het beeldhouwwerk op de voorzijde van den steen, de tweede een uitmuntend facsimile van beide opschriften, benevens een tafeltje van het alphabet en eenige letterverbindingen, aan die opschriften ontleend. De laatste van die verbindingen, ss, is echter onvolledig wedergegeven. De eerste van die twee s had namelijk (uit regel 1 van 't eerste opschrift) den nederwaartschen haal in de gedaante van u moeten behouden, die alleen bij de tweede s werkelijk den klank u aanduidt.

C. S.

SALOMON SWEERS,

RAAD VAN INDIË.

1844.

Als de kok met de bottelier kijft
Dan weet men waar de boter blijft.
Oud scheeps-sprekwoord.

Een kanker, die sedert jaren aan den boezem der Oost-Indische Compagnie kuaagde, ja waarvan wellicht reeds de kiem bij hare oprichting aanwezig was, namelijk het drijven van partikulieren of wel van verboden handel, had van lieverlede eene belangrijke uitbreiding verkregen; van den assistent af tot hen die met het hoogste gezag in Indië bekleed waren, namen allen — met enkele eervolle uitzonderingen — hieraan deel; zoowel op Batavia, den hoofdzetel van het bestuur, als op de minste buitenpost werd deze handel onder allerlei vormen gedreven. Doch niet slechts tot Indië alléén bepaalde zich dit kwaad; de te huis varende schepen borgen veelal in hunne ruimen en in de kisten der schepelingen een aanmerkelijken voorraad van partikuliere goederen, die niet op de cargalijsten der schepen voorkwamen en derhalve op een slinksche wijze overgevoerd werden. Wel bestonden er strenge verbodsbepalingen tegen het drijven van dezen handel; wel werden er nu en dan eenige goederen achterhaald, de waarde er van tegen inkoopsprijs vergoed, of ten voordeele der Compagnie verbeurd verklaard; soms werd ook wel eens een, die zich aan dit feit had schuldig gemaakt, gestraft, doch dit baatte niet veel; de grove wansten die op sommige artikelen konden worden behaald, en waarvan de berging slechts eene betrekkelijk kleine ruimte vorderde, zoo als diamanten, paarden, goud, zilver enz. waren

voor velen te verleidelijk om niet de kans te wagen, zich door dezen ongeoorloofden handel te verrijken. Dat dit kwaad zoo welig bloeide, hiertoe droeg veel bij dat ook in het vaderland mannen gevonden werden, die, door hunne Indische vrienden hiervan partij trekkende, hunne handlangers niet spoedig in den steek lieten, en hetzij door hun invloed bij de bewindhebbers in de verschillende Kamers of door andere hun ten dienste staande middelen, de straf wisten te ontduiken of eene vervolging te dier zake voor te komen.

Dat dit evenwel niet altijd gelukte, zien wij in den Raad van Indië, Salomon Sweers. Deze was, na de Compagnie in Indië in verschillende betrekkingen gediend te hebben, in 1644 buitengewoon Raad van Indië te Batavia, toen hij bij resolutie van de vergadering van Zeventienen van den 13den September van dat jaar buiten kwaliteit en gagie werd gesteld ¹. Wel moet het

¹ De resolutie luidde: „Ter vergadering gebracht zijnde dat met de jongste retourschepen verscheiden cargasoentjes overgekomen, en daarvan eenige bij de kameren geïntercipieert waren; is daarop gehoord het rapport bij den Heer President wegens de kamer van Amsterdam. Waaruit verstaan dat in de voornoemde kamer verscheiden partikuliere brieven achterhaald en onder deselve vier bevonden waren, meldende van partikuliere handelingen en correspondentie de Comp. ten hoogsten schadelijk zijnde, en onder anderen een van Salomon Sweers, Extra Ordinair Raad van Indie, zijn daarover ter vergadering verscheiden discoursen gevallen, en eindelijk na voorgaande genomen deliberatie goedgevonden en geresolveert, — nademaal de vrijen handel onder de ministers van de Comp. zoo exorbiteert en de overhaud meer en meer neemt — dewelke nochtans met alle mogelijke middelen doenlijk zijnde gestut moet worden — dat men de voornoemde partikuliere overgebrachte cargasoenen en goederen, in de kameren daar deselve achterhaald zijn, aan de meestbiedende nevens andere goederen van de Comp. zal verkoopen . . . . .

„Dat men ook de personen en officieren van de Comp. de voornoemde cargasoenen medegebracht hebbende, ter vergadering ontbieden, en deselve gehoord hebbende, daarover naar gelegenheid van zaken muleteren en deselve van haar gagie inhouden zal.

„En alzo de voornoemde Salomon Sweers over voorgaande ongeoorloofden handel op Batavia gecondemneerd, (in 1642 voor aangehaalde barnsteen, ambergrijs en zijden stoffen), bij partikuliere missive van deze vergadering aan den Gouverneur Generaal gelast is, om zich uit den Raad van Indië te onthouden, en nu bij de voornoemde zijne partikuliere missive blijkt, dat hij over en weder met de een en de ander correspondentie houd, in zoodanige honorabele charge als Raad Extra Ordinair van Indie, voor al incompatibel zijnde, wordt bij de vergadering verstaan en geresolveerd, dat men copie authentiek van de voornoemde zijne en andere vooru. missiven, met de eerst vertrekkende schepen aan den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië zenden zal, met serieuze recommandatie dat de voornoemde missiven in handen van den Fiskaal van Indië gesteld, deselve daarover gecorrigeert en den voornoemden Sweers buiten dienst en gagie van de Comp. gehouden zal worden.“

genoemde kwaad reeds eene schromelijke hoogte hebben bereikt, en zullen er overwegende redenen hebben bestaan, dat men om dit te keer te gaan, zelfs een voorbeeld aan een Raad van Indië durfde stellen.

Bij missive der Zeventienen van den 21sten September 1644, werd aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië van het door hun op den 18^{den} te voren genomen besluit kennis gegeven, doch toen dit bericht op Batavia kwam, was de Gouverneur-Generaal van Diemen reeds overleden ¹ en het bestuur voorloopig door den Directeur-Generaal Cornelis van der Lijn, onder den titel van President, aanvaard. Hoe Sweers te moede was, toen hij van zijn ontslag kennis kreeg, kan men opmaken uit zijn aan de Zeventienen gerichtten brief van 12 Juli 1645, denzelfden dag waarop hij voor de laatste maal de vergadering van den Raad van Indië bijwoonde. Zeer onverwacht was hem het ontslag voorgekomen, want hij had niet kunnen denken dat zulk een kleinigheid, en voor de waarde waarvan niets dan provisiën ontboden werden, zijn ontslag ten gevolge zou hebben gehad. Hij geloofde dat het misnoegen der Zeventienen was vermeerderd geworden, daar de Commandeur Gale ² zijn brief en het daarbij behorende pakje in zee overgegeven had, en dit tegen het bepaald bevel der Generale Comp.; dit toch was aan hem niet te wijten, terwijl hij vast vertrouwde, dat, zoo dit niet ware geschied, men niet zoo hard tegen hem had geprocedeerd. Want zoo men, naar hij verder schrijft, tegen alle dienaren, die zich met gelijke of nog grooter fouten vergrijpen, zoo hevig wilde wezen, zouden zeker zeer weinigen, wellicht niemand in

---

Zoo als men uit deze resolutie kan opmaken, hielden de Zeventienen er een cabinet noir op na; brieven uit Indië aan personen geadresseerd van wie men vermoedde dat zich met partikulieren of verboden handel afgaven, of aan wie men over Indische zaken zouden kunnen schrijven, wat der vergadering niet aangenaam was, werden geopend en naarmate den inhoud al of niet aan de belanghebbenden afgegeven.

Het was trouwens aan niemand geoorloofd partikuliere brieven over te brengen op de verbeurte van twaalf maanden gagie enz. Zie Brieven van de 17^{en} aan G. G. en R. v. I. van 18 December 1623 en 13 Sept. 1635; zoo ook den Artikelbrief van 1650 art. 92, 93 en 94; bij het laatst aangehaalde artikel wordt gezegd: -Ende sullen alle particuliere brieven by de Comp. *geopent, gelesen ende gerisiteert*, ende bij haer luyden mogen in 't geheel ofte deel opgehouden oft overgelevert werden, naer dat sij luyden tot dienst van de Compagnie bevinden sullen te behooren.

¹ 18 April 1645.

² Admiraal der retourvloot.

dienst blijven, *„zijnde den partikulieren handel door gansch
„Indië zoo familiaar, dat kwalijk iemand daarvan exempt
„gevonden wordt; zelfs niet de grootsten van Indië, die daar
„wel meest met besmet zijn.“* Sweers verhaalt, dat de Directeur-Generaal van der Lijn zich niet schaamde ronduit te zeggen, dat hij met den Heer Nicolaes Couckebacker eene partij ruwe diamanten naar het vaderland heeft gezonden om aldaar geslepen te worden, 't geen dan ook geschied is en waarop hij in Indië goede voordeelen heeft behaald. Nog onlangs heeft hij met het schip Frederik Hendrik uit Siam zes honderd Spaansche realen van 8 bekomen voor een steen, die aldaar voor hem verkocht was, terwijl de Compe. nog met eene dergelijke partij verlegen zit. Sweers laat het aan het oordeel der Zeventienen over, of dit een Directeur-Generaal past, en of het alleen bij partikulieren handel bleef en er niet somwijlen ook fraude gepleegd werd: want het was geen wonder dat de Bewindhebbers klaagden over het inkoopen van diamanten, omdat er zooveel bedrog onder schuilen kon ¹.

Sweers zegt verder, dat de Directeur zich beroemde *ƒ 50,000* kapitaal te hebben, God weet hoe bekomen, en het blijkt dat hij over de *ƒ 30,000* op interest heeft, zonder dat iemand kan weten waar voorsz. middelen zijn, dan dat zij in partikulieren handel worden gebruikt.

Onze Raad van Indië deelde dit een en ander niet mede, om een ander zwart te maken, maar alleen om zich te verontschuldigen; waar hij zich, met zulke voorbeelden van zijne meerderen voor zich, vergrepen heeft, hoopt hij dat de 17^{en} dit in aanmerking zullen nemen. Hij beschuldigde zich zelve van onvoorzichtigheid, daar hij zijn *„kleinigheidjen“* partikulier had gezonden; had hij het aan de een of ander der mindere Kamers ge-

---

¹ Als een voorbeeld hiervan wordt het volgende vermeld: *„Na het overlijden van den Heer Gouverneur Generaal zal. heeft gemelde Directeur alleen zonder iemand daarover te roepen, niettegenstaande verklaard geen kennis van die koopmanschap te hebben, partij diamanten ingekocht ter somma van over de drie duizend realen van 8, en dezelve eenige maanden onverzegeld in een porseleine kopje in zijne kas bewaard tot eergisteren, als wanneer die in presentie der andere Heeren over het wegpakken geroepen, in een andere partij voor dato door den Gouvern.-Gener. zal. ingekocht, en door Mevrouw de Weduwe verzegeld overgeleverd, gesmeten, en zoo ongezien, ongewogen en ongeteld onder een vermengd heeft; tot geen klein bedeuken van de andere Heeren, die ook niet nalieten hun misnoegen daarvan te kennen te geven. Of dit nu zoo regtvaardig al toegaat, willen U.E. verstandig oordeel bevelen laten.“*

daan, waarschijnlijk hadden die het wel „laten passeren, als andere cargasoenen van grooter waardij en volumen door andere gezonden. Zoo wordt — zegt hij — U.E. ordre nagekomen en hij buiten den Raad van Indië gehouden, daar de eerste der Raden die zijn openbaar vijand is, duizendmaal vuilder is dan ik en daar over triumpheert.” Hij zal echter alles met geduld verdragen, in de hoop, dat, zoo hij met de eerstvertrekkende retourschepen in het vaderland zal zijn aangekomen, zijne zaken zoo zal weten te verdedigen, dat men er leed over zal gevoelen tegenover hem zulk een harden maatregel te hebben genomen.

Zooals Sweers had geschreven, kwam hij met de retourvloot 1645/46 in het vaderland terug; en nauwelijks was hij ontscheept of hij diende bij de vergadering van Zeventienen het stuk in dat wij hierachter laten volgen. Bepaalde zich zijn vorig schrijven van 12 Juli 1645, waar het beschuldigingen gold, meer bijzonder tot den Directeur-Generaal Cornelis van der Lijn, in dit stuk wordt met dezen bijna niemand zijner vroegere collega's of andere hooggeplaatste personen gespaard, zooals: Maetsuijcker, van Alphen, Wonderaer, Caron, Le Maire, Backer, van Ham, Kemp, enz.; allen hadden zich tegen de Comp. op de een of andere wijze vergrepen. Hij vermeent echter als een vriend en dienaar van de Comp. verplicht te zijn deze zaken aan de vergadering te moeten mededeelen, niet „om een ieder te bekladden of menschelijke passien”, — want hij verklaart op zijn woord van eer, dat het zoo en vrij erger gelegen is, — maar uit ijver en genegenheid voor de Comp., waartoe hij „God, die een Heer der Heirscharen en Rechter der Rechteren en Goddeloozen is”, tot getuige aanroept.

Wel moeten de misbruiken van verschillenden aard reeds een hoogen trap hebben verkregen, dat een Raad van Indië zulk eene reeks van beschuldigingen als in dit stuk zijn opgeteekend, naar het hoofd zijner gewezene collega's durft slingeren. Bovendien geeft dit stuk ons een blik in den toestand der Comp. in Indië, die inwendig zoo geheel verschilt met dien, zoo als zij zich in een uitwendigen schijn van bloei aan ons vertoont; reeds in dit tijdvak kan men van haar zeggen: „*there was something rotten in.*” Het is na de lezing van dit stuk, dat men volmondig zal instemmen met hetgeen de heer de Jonge ons in zijn belangrijk werk op blz. cxxxiii te lezen geeft: „Als men de handelingen dier ambtenaren voor zooverre dat mogelijk is, in de archieven der Comp. naspoort, dan ontdekt men te dik-

wijls bij die ambtenaren gemis aan zedelijkheid en gebrek aan eerlijkheid, somtijds zelfs bij de hooggeplaatsten onder hen. Men treft er bovendien afgunst, naijver, twist en tweedracht onder hen aan, zelfs tusschen de leden der Hooge Regeering enz." ¹ Van dit laatste geeft ons de geachte schrijver een staaltje in de noot, voorkomende op blz. 271 ², waar wij lezen: "De twisten tusschen van der Lijn en Sweers waren zoo hoog geklommen, dat van der Lijn eindelijk op 25 Januari, toen hij nog Directeur-Generaal was, den Raad van Indië Sweers met rotangslagen afranselde. Sweers was ook ver van onberispelijk".

Dat van der Lijn het nog erger maakte en zelfs de huisvrouw van Sweers in het huis van dezen laatsten met de rotan durfde slaan, bewijst een verzoekschrift door Sweers aan den Gouverneur-Generaal van Diemen, op den 23sten Februari 1640 ingediend. Daarin verklaart hij met verwondering te hebben gelezen het request door van der Lijn mede aan den Gouverneur-Generaal aangeboden, waarin hij onbeschaamd zegt, "over betigtigde leugenen en langgeduurde vuile schemperijen in colère tegen hem (Sweers) ontstoken is geworden, en daarenboven voor een dief uitgemaakt zoude wezen." Daar van der Lijn dit "nimmer met suffisante bewijzen" kan doen blijken, "zal ik hem, schrijft hij, (gelijk hij wel ter contrarie volgens attestatie mij met onwaarheden beschuldigd) dikmaals hieten liegen, bescheupt ³ mijn beminde zoodanig met de rotan in ons huis (als UEd. bekend) geslagen heeft, dat het voor een genereus gemoed onverdraaglijk en niet wel schaudeshalve zonder reparatie te vergeten zij. Deswegen verzoeke zeer eerbiediglijk daarin zonder aanzien van persooen, door UwelEdelh. zoodanige ordre tot reparatie der geledene affronten, injurien en feitelijke geweld en mag gesteld worden als UwelEdh. in equiteit zal bevinden te behooren."

Hieruit blijkt ten volle dat Sweers en van der Lijn — die door de Chinezen kapitein panjang, de lange kapitein, genoemd werd — geslagen vijanden waren.

Hoewel Sweers niet meer in dienst van de Compagnie was, bleef hij toch door eene uitgebreide briefwisseling met zijne bloedverwanten en vrienden op de hoogte der indische zaken,

¹ De opkomst van het Nederlandsch gezag op Java. Tweede deel, 1870.

² Als voren.

³ Dit woord is hier niet goed geplaatst.

en kunnen wij hem niet vrijpleiten van zich ook nu en dan wel eens aan partikulieren handel schuldig te maken.

Nog in een ander opzicht verschijnt hij ons, twintig jaren later, in een ongunstig licht.

In de Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen enz. ¹, wezen wij er op, hoe François Caron, vroeger Eerste Raad en Directeur-Generaal te Batavia, zich in 1665 in Franschen dienst had begeven, hetgeen wel uitdrukkelijk bij art. XXIX van den artikelbrief van 1650 was verboden. Caron was een man, die, in den dienst der Comp. van den ondersten sport der ladder begonnen, daarop bijna den hoogsten had bereikt, toen hij in 1651 in het vaderland terugkeerde. Hij was doorkneed in indische zaken: de schrandere Colbert, Frankrijks minister, trok partij van zijne uitgebreide kennis en wist hem door zeer vleierende aanbiedingen over te halen om in Frankrijk te komen en zijne in Indië verkregen kundigheden en ervaring ten nutte van dat rijk te besteden. Eenigen tijd vroeger was hem door de Zeventienden het voorstel gedaan, om weder in zijne laatstelijk in Indië bekleedden rang derwaarts te vertrekken, doch hij nam dit aanbod niet aan en dit onder voorwendsel, dat hij bij het klimmen zijner jaren en het belang zijner familie er te veel tegen opzag. Het belette hem evenwel niet, om zich, zooals wij reeds opmerkten, toch nog in dienst van een vreemden vorst te begeven ².

Uit een paar brieven, door Caron aan Sweers geschreven, blijkt dat hij door Caron van de gelegenheid om aan de Fransch-Indische Comp. eenige diensten te bewijzen, partij wenschte te trekken. Van welken aard deze diensten waren, is niet altijd duidelijk op te maken, daar ze in bedekte termen werden gesteld. Zoo schrijft Caron hem den 10^{den} December 1665 uit Rochelle: „Mijnen vorigen aan U.E. was van den 13^{den} der verleden maant November, bij den welcken ick was dienende over de saecke U.E. bekend, doch dat die niet smaeckelijk wiert aengenomen. Hier zijn gedruckte boeken van dezelfde soorte als de Chineesen bij de Jesuieten eerst gestelt, en daer naer gedruet, doch bij den adel noch grooten in geen extime.“ Verder schrijft hy hem dat hy zijn vriend Jens Hanssen voor

¹ 1836, 2e Afd. No. 2. Gevecht tegen de Engelschen in Oost-Indië door den Comandeur Cornelis van Quaelbergen op den 1 Sept. 1678.

² Zie over zyn vertrek naar Indië en ongelukkig uiteinde als voren.

zijn vertrek uit Parijs aan de Comp. heeft voorgesteld, en hem schriftelijk heeft opgegeven waar men naar hem kon informeren, namelijk bij Sweers. Hij hoopt, dat hij spoedig zal geplaatst worden ¹, „want goede dienaren hebben zij noch van doen; zoo der iets wesen mach van uwen dienst gelieft te gebieden.“

In een brief van 1 Februari 1666 mede uit Rochelle geschreven, komt onder anderen het volgende voor: „UEd. aengename van den 7^{den} des verleden maants Januarij, is mij over Parijs op den 26sten dito wel geworden, daer op tot antwoord, dat ik de copien der memorie der opgenomen pampieren, boecken en caerten, tot 2mael aen de Comp. voorgesteld heb op sulcken wijze als ick oordeelde best te wesen; dewelcke bij haer gevisiteert en overlecht sijnde, hebben niet connen resolveren deselve te negotieren, 't schijnt dat se van soodanige dingen, zoo zij meijnen, al genoeg versien zijn. Ick hebbe mijn devoir daer in gedaen, met wensch en begeerté, dat ick het effect tot UE. genoeg, daer in had connen te weech brengen; waer het in consideratie gecomen, ick soude daerover hebben gestapt, gelijk den eenen vrient voor den anderen moet doen, waertoe geen cans siende heb het laten berusten.“

Wanneer wij dit lezen, dan mogen wij wel besluiten, dat Sweers onder anderen partij hoopte te trekken van de door hem aan Caron gezondene papieren, boeken en kaarten. En waarom niet, zal men zeggen; Sweers was mogelijk koopman, hij trachtte geld te maken van hetgeen hij der Fransche Comp. kon aanbieden. Maar Sweers wist ook te goed dat hij niet te verontschuldigen was, indien hij bij voorbeeld die kaarten der Compagnie ter overname aanbod; kaarten van Indië, die vooral destijds nog in H. S. of geteekend aan de schippers en stuurlieden werden medegegeven en bij de terugkomst in het vaderland moesten worden teruggegeven; die niet zonder voorkennis van de vergadering van Zeventienen mochten worden gecopieerd, terwijl de kaartenmaker der Comp. onder eede stond ². Trouwens dat hij niet de eenige schuldige was, leert ons de brief, waar hij zegt: „'t schijnt dat ze van soodanige dingen, zoo zij meijnen, al genoeg versien zijn.“ Waarschijnlijk zal Caron het hun hieraan wel niet hebben laten ontbreken. Doch hoe dit ook

¹ Mogelijk als schipper op een der voor Indië bestemde schepen.

² Resol. Verg. van 17^{en} van 11 Juli 1628, 21 Aug. 1629.

moge wezen, in het hiervolgend stuk van Sweers hebben wij een voorbeeld, dat het der Comp. reeds in een tijd van schijnbaren bloei niet heeft ontbroken aan mannen, die, hoe hoog ook geplaatst, eigen voordeel vóór dat der Comp. op den voorgrond stelden, terwijl het ons tevens een kijkje verschaft in de Indische huishouding dieſe dagen.

Aan de E. Heeren Bewindhebberen der Nederlandsche Oost-Indische Comp. ter vergadering van de 17^e gehouden wordende in Augustus 1646 te Amsterdam.

Alzoo door achttienjarige gedane en nog te doene diensten zoo in Indië als hier ondervonden heb, somwijlen opgeraapte remonstrantien van personen overgeleverd in weinig achting gehouden, en dikmaals half doorlezen zijnde, door noodiger be-soignes achter de bank gesmeten worden, zoo heb evenwel noodig geacht, dewijl tot Comp. welvaren (*alschoon mij de belooning schijnt onttrokken te wezen* ¹) nog uittermate genegen ben, in het welnemen van UEd. voor eerst eenige zaken (te mijner geringer oordeel in Indië noodig redres vereisende) oprecht en ongeveinsd zonder passie naar de waarheid te verhandelen.

Alhoewel UEd. door de Raden van Indië Compagnies gelegenheid met deze overgekomen vlood is overgebrieft, zoo moet evenwel zeggen: hoe Comps. zaken op Batavia, door den Heer *Generaal van Diemen zal. onerlijden, gelijk UE. bewust bij sobere ministers (tot UEds. nader gestelde order) wierd waargenomen als zijnde doenmaals den eerste* ² *een zeer haastig, slof, baatzoekend mensch; uitnemend vriend der Portugezen en partikuliere handelingen. UEd. mogen vastelijk vertrouwen, bij aldien alle deze fouten en nog meer met den Heer Generaal zal. kennisse niet in hem geschu.....* ³ *had, zoudt Zijn E. ontwijfelijk volgens de Instructie des jaars 1617, andere order op het Generaal Gouvernement gesteld hebben, 't welk daarom tot UEds. welgevallen open bleef.*

Maetsuijcker is een wel gestudeerd, gauw, geciviliseert en aardig persoon, in de Justitie maar geen koophandel dienstig.

Van Alphen, die met Mevrouw Generaals zwagerin getrouwt, door vreemde praktijken uitnemend rijk gemaakt, en zonder iemands advies door den Heer Generaal zal. binnentijds sonder

---

¹ Wat in het origineel onderstreept is, hebben wij behouden.

² Cornelis van der Lij.

³ Minder duidelijk.

verhand, contrarie de order van de Comp. op UÈs. approbatic (die nu verstaan sober is) *buiten verdienste of bekwaamheid tot Extra Ordinair Raad van Indie, à 200 gl. 'smaands gerorderd, zeer kovaardig, geldgierig en bij al de wereld door zijne witzuiperij gehaat is; heeft zoo veel met zijn partikuliere huizen en gronden te doen, dat om Comps. dienst niet denken kan.*

De Heer Carel Reyniers. was op Batavia onervaren, desirerde naar Cormandel tot Heussens verlossing, daar hij waarlijk de Comp. wel den besten dienst doen zal; tot bewijs van het voor verhaalde kan men nu hier wel veruemen. *Hoe hij van der Lijn buiten onze rescontre, den Heer Maetsuijcker in mijne en andere overgekomen vriendens tegenwoordigheid gedreigt heeft voor den kop te smijten; ook een maand voor ons vertrek van Batavia, zonder redenen tegen de Wedr. van den Heer Generaal zalr. zoodanig met deze woorden uitgevaren is: dat haar man zalr. onvroom gehandeld en de Heer de Gruijter 1 den grooten diamant had; en dat haar wel dadelijk uit het huis doen gaan of met den arm daar uitleiden zou, waar over hij van haar Ed. luttel zijner vroomigheid ten antwoord gediend en verweten werd: hoe (hij) partij goud van zijnen vriend Le Maire 2 gekocht en het de Comp. 2 realen op de real zwaarte dunder aangesmeerd had enz. Baatzoekende zeg ik, ten aanzien nevens hem door den Heer Generaal en Raden van Indië nu jongst tot den inkoop der zijde stoffen van de Maccausche Portugees, bij resolutie gecommitteert zijnde, nevens anderen gezien heb: hij buiten tijds de Portugezen hare kisten en kassen op Comp. pakhuis staande, deed openen: de beste, schoonste, raarste, Maccausche zijde stukwerken (over de 1400 R. bedragende) voor zijn partikulier daar uitgenomen, bedektelijk doen tehuis brengen, mij op die conditie ook eenige gepresenteert en twee schoone satijnen tot geringen prijs, zooals de Comp. de slechte in een massa kocht te betalen, toegevoegd heeft: waarvan eenige opening aan den heer Generaal zal. derd, die van der Lijn en den Portugees daarover hard aansprak en ten mijnen verzoeken persoonlijk op het pakhuis kwam. Doch den Portugees excuseert (zich) jegens zijn E. hiermede, dat van der Lijn, de Outvauger en meer andere vrienden, haar geld en monsters, om in Maccan voor haar stoffen te laten*

1 De zwaer van van Dieven.

2 Gouverneur van Tayonan op Formosa.

maken, medegegeven en die van het pakhuis doen brengen hadden; het welk dan schoon zulks ware, partikulieren handel was. Zoo staat mij en andere Raden van Indië nog wel voor, dat hij van der Lijn voor Le Maire aan zijn zwager Damman zalr. 1000 Rn. op Lourens Pietersz. Heijens ¹ naam doen remitteren, en den Heer Generaal een valschen wisselbrief laten teekenen had; alzoo de Cassier van de Comp. in Rade daarnaar gevraagd wordende, zeide, dies aangaande in cassa niets ontvangen, maar het briefken door den *Heer van der Lijns* last verleend had. Het welk bij den Heer Generaal zalr. met reden zeer kwalijk genomen en *gezegd werd: zijt gij een Directeur of vroom dienaar van de Comp.; gij moogt wat anders wesen, (gij) zoude mij zoodoende tot een schelm of Comp. dief maken.* Le Maire zegt evenwel doenmaals de 1000 Rn. onder van der Lijn, om over te maken gelaten had. Het is zoo het wil, de Comp. zijn deze duizend realen meer als een jaar na datum eerst in cassa goed gedaan. *Een vriend der Portugezen*, niet om dat hij jegens den Heer Maetsuijcker in mijn presentie zeide: hij de Comp. uit geen oprecht hart of goeden ijver, maar alzoo lief den Portugees diende, alzoo *een tijd in Spanje gewoont en de mis gediend* had; van welk woorden Maetsuijcker mij voor het vertrek een attestatie vorderde, die om redenen tot mijn komst aan boord uit stelde; maar dat hij den Portugees continueel voor schenkagie veel voordeel, de Comp. schade en al te mets met of voor haar groote negotie doet; ten aanzien hij heimelijk *buiten de andere Raden van Indië's kennis*, de fluit de Noordstar, 4 Augustus 1645, meer als half vol Portugeesche goederen, op den naam van *Francisco Vieira de Figureda*, *doen laden heeft*, als bij deszelfs eigen ordonnantie mij (door *zijns confraters* daar hij het tegen loochende) ter hand gestelt, *met de specificatie der goederen blijkt*; daar nogthans Comp. goederen alle niet ingenomen, maar namaals den 3^{den} September 1645 in Valckenburgh naar Wingurla en Souratte gescheept moesten worden. Over welk bedrijf doemaals als *in het copieboek te zien is*, hard over Wingurla geschreven zij, *alsoo de andere confraters zoo grooten schenkagie van den Portugees niet als wel hij genooten hadden*, deswegen hun misnoegen uitkreeten.

Don Figureda was wel bij den Heer Generaal zalr. van Ma-

---

¹ Secretaris van de Weeskamer.

kassar op Batavia komende, alle zijne koopmanschappen aan de Comp. tot redelijken prijs te moeten leveren, toegestaan, die dan goede voordeelen zouden aangebracht hebben, daar nu ter contrarie alles zonder vracht of tol te betalen, met Comp. schepen kost- en schadeloos aan de markt gebracht, en de rest, zijnde over de 300 potten geconfijte gember enz. in Compagnies pakhuis gebracht, en door van der Lijn, in de wandeling den Hollandschen Portugees genaamd, verhandeld wierden; gelijk persoonlijk daarvan om redenen ongeveer de 100 R^s. gekocht heb. Dezen heillozen Portugees zijn jacht is, als in uwe Bataviasche negotie boeken op ultimo November 1643 gezien kan worden, op Compagnies timmerwerf *ten deele op nieuws vertimmerd*, en van alles zoo anker als touwwerk enz. behalve het verzwegene, voor R. 2550 voorzien geworden, daar de Kuilenburgsche Equipagiemeester ¹ zegt meer aan geprofitteert te hebben als *in lang gedacht had*. Dat de Maccausche Portugees als Christophel Soares en andere door den *Heer van der Lijn*, met partij touwwerk uit Comp. pakhuis *zonder te betalen* geaccomodeert zijn, kan uit de negotie boeken bewezen worden. Of U.E. zulke accomodatien (gelijk Maetsuijcker ook voor Goa aan de Portugees gedaan heeft) daar U.E. dienaren met de voordeelen doorgaan en de Comp. in de lasten laten, niet jogens de borst steeken, leert den tijd.

Bij aldien van zijne partikuliere handelingen en andere konkelfuserij van koop en verkoop van Compagnies goederen, als ook zijn gebruik der op intrest genomene penningen kwam te schrijven, zou U.E. ontwijfelijk het lezen en mij het schrijven verdrietig vallen; doch daarop nader door U.E. of eenige gecommitteerdens gehoord wordende, zal eenige levende exempelen aanwijzen, dat nu om andere niet te besmetten zoo lang uitstel. Evenwel wil tot Comp. welvaren verhoopen, U.E. hunnen staat wat beter verzekeren en een tweeden Brouwer voor (Generaal ² met eenige bekwame Raden van Indië derwaarts zenden zullen, als reeds verstaan ten deele geschied te zijn, om veele en ook de volgende zaken tot Comp. besten te redresseren.

Eersteijk alle ontijdige binnentijds verbeteringen van Comp. dienaren (alzo men op de menage letten moet) afteschaffen en sommige te desavoueren; dewijl veele uwer ministers de order

¹ Gevert van Haru, de geboorteplaats van van Diemen was Kuilenburg.

² Hendrick Brouwer was Gouverneur-Generaal van 1631 - 1636.

wel tot uwen contentement in het nalezen (naleven?) der resolutien helpen beramen, maar zonder eenig aanzien of verdiensten, uit loutere gunst en partikuliere inzichten te buiten gaan; waarvan eenige exempelen en passant moet verhalen, niet om de Heer Generaals loffelijken naam te krenken, maar eenelijk aan te wijzen *als dit van hooger hand gedaan, bij de mindere gevolcht wordt. Zijn Ed. zalr. heeft aan de hier voor verhaalde Sijmon van Alphen* terwijl (hij) Baljuw buiten Comp. dienst was, eenige jaren lang 70 gl. maands en misschien ook rantsoengeld laten genieten, gelijk nu mede de Secretaris en eenige Procureurs hare gagie neffens de profijten contrarie de order trekken.

Dezen begunstigden vriend liet men het Fiskaalsampt als er eenige vetjes of duizende aan vast waren, nevens het Baljuws ampt, zoo beide de hooge- en lage rechtbank dag om dag waarnemen; na Luits overlijden werd hem ex autoritate, onder een driejarig verband 150 gld. 's maands voor Fiskaal toegevoecht, en korts daaraan, ook al buiten alle de Raden van Indië's kennis, als hier voren is gezegt, binnen tijds, zonder verband of merite tot Extra ordinairis Raad à 200 Gl. 's maands gevorderd (hetwelk nu ten rechte verstaan bij UEd. gedesavoueert is) daar ter contrarie sommige Vice Commandeurs, na de expiratie hares tijds, onder een nieuw driejarig verband, die kwaliteit wel tienmaal beter naar verdiensten meriterende, niet hebben kunnen obtineren, dat hun tegens de borst is.

De Equipagie Meester, een jong borst A^o 1633 met ons voor onbevaren bootsgezel uitgekomen, aan zijn Edl. zalr. vermaagschapt ¹ en uit loitere gunst nevens vele andere meer schielijk buiten costume op eigen houtje daartoe gevorderd zijnde, *werd 120 Gl. 's maands tot een nieuwejaarsgift vereerd;* het welk hem andere wel hebben weten na te doen, als de Heer Croock en Caron, die daarom hare resolutien achter gehouden en niet overgeleverd hebben, op dat zulke ontijdige verbeteringen jegens de expresse order (gelijk met Boreel zalr. geschied is) niet zouden gedesavoueert worden. Het is op de Heer Carons uitreis gebeurd een *soldaat* bijgenaamd Heijcop, ook wat van van Diemens vrienden, evenwel nauwelijks een letter op het papier te zetten wist, door hem tot Adsistent, en 6 maanden in het Land geweest hebbende, met Caron voor Onderkoopman à 36 gl. 's maands naar Tayouan vertrokken is. *Verstegen* ² dit

¹ Van Diemen was te Kuilenburg geboren, zie een vorige noot.

² Was in 1647 Opperhoofd in Japan.

mede verstandicht hebbende, *vordert op zijne uitreis ook een klein jongelje van Jufvrouw van Alphens vrienden tot jong Adsisient à 12 Gl. 'smaands, daar het nothans bij UEd. in Nederland geen vier gulden 'smaands door voorspraak konde bedingen. Ziet eens mijn Heeren hoe liberaal uwe dienaars, om der opperhoofden gunst en goede comptoiren in Indië te verwoerven, van weduwen en wezen middelen zijn.*

Bij uwe Bataviasche negotieboeken zal u kunnen zien, hoe de Comp. maandelijks aan de Japausche vrouwen en kinderen ¹ betaald 12 realen aan huishuur voor dezelve, behalven dat nog (aan) rijst genieten 18 realen; hetwelk met de rijst wel 36 realen 'smaands bedraagt; dat alzoo eenige daarvan middelen, ook sommige niet hebben, tot laste van de diakonie, *die al eenige duizend realen van Vincent Romeijn ² geërfd en gelds genoeg hebben, behoord gebracht te worden.* De roode gebakken steen, die in groote kwantiteit aan Comp. werken, als het ophalen van stads borstweringen enz. verbezigt worden, betaald de Comp. (op den ouden voet als voor dezen) tot 5 real het duizend, daar dezelve somtijds tot 4 en ordinair 4½ het duizend verkocht worden. De geklonken roode dakpannen worden de Comp. tot 15 realen het duizend in rekening gebracht, daar den burger er maar 12 à 13 rⁿ. voor betaald, zoo gaat het ook met den prijs der roode estrikken van 10 realen het duizend naar advenant mede toe; daar den Fabrick en Kapitein Silvernagel geen schade bij lijden kan, ten aanzien hij zijne pannen en steenbakkerij daardoor benefitieert, gelijk *van der Lijn ook doet, niettegenstaande hem van den Heer Generaal zal^r. steen uit zeker stuk lands te graven, ernstig verboden en bij hem tot nog toe niet gelaten is.*

De paardenstal en toebehooren komt de Comp. jaarlijks veel te kosten, alzoo daar in de zestig zoo groote als kleine paarden onderhouden worden, behalven nog eenige partikuliere paarden, als drie voor van der Lijns kinderen en andere meer, die daar plaats en kost hebben. De negen ruiters of harquebusiers tot pronk of statie voor de caros, met vier eenharige paarden naar de kerk of buiten tot vermaak rijdende, genieten maandelijks boven hun randsoen ieder 2 Realen van 8: zulks de Instructie van 17 Maart 1632, door de vergadering van

¹ De Japausche vrouwen aan Nederlanders gehuwd hadden Japan moesten verlaten.

² Hij was vele jaren in Japan geweest en wel sedert 1599.

de zeventienen, de Heer Generaal Brouwer zal. tot reglement medegegeven, niet gevolgd, maar ter contrarie de pompeusheid meerder tot Comp. schade ingekropen is. Zoo dat men het getal paarden tot op tien groote en tien kleine, daaronder twee maar geen vier caros paarden, (zoo niet geheel af te schaffen is) gerekend, verminderen, en eenige staldienaars elders gebruiken kan. Het welk dan nog genoeg om de landen te ontdekken wezen zal; mits de overige paarden in de stad onder de Burgerij, die daar gretig naar zijn, verkocht en te verzenden verboden worden; in welke gevallen in tijd van nood bij de werken, buiten Comp. belastinge wezen zullen. *De hovaardij is zooverre nu al geraakt dat Caron, ten pleisire zijns Juffvrs in Tayouan een caros doen maken en vier schoone eenharige paarden daartoe dresseeren heeft laten.* Zulke gebruiken in trein komende, door duldinge altijd verergeren, en lichtelijk andere Gouverneurs van gelijken daartoe opwekken zullen. Na de Heer Generaals zal. overlijden, *heeft ieder Raad van Indië aan de Kooplieden en Assistenten briefkens van 4, 5, 6 en meer paarden verleend, zulks de kwanten dagelijks met 10 à 20 paarden als dol door de stad in en voorbij de herbergen buiten de poort tot debauche rijden, en hare besoignes laten verachten.* Doch (zij) zien de Raad van Indië voorgaan, die meest alle weken (als daartoe genegen) op het een of ander feest, kinder- of gastmaal vrolijk zijnde, *somtijds s'nachts te tien, elf à 12 uren beschonken in het kasteel komen, om het gebed (dat bij van Diemen zal. te half achten gedaan werd) te laten doen.* en het woord aan de Majoor te geyen; dat buiten fatsoen, gebruik en met gevaar is, alzoo alle de Kooplieden, Assistenten en ambachtslieden daarnaar ordinair wachten en opblijven moeten. Het ware wel noodig U.E. van hier een bedaard, trouw, vigiland, ervaren persoon tot *Equipagiemeester* naar Indië zondt, die geen kostelijke kassèn, kisten, comptoiren, voetges (voetbankjes?) ebbenhouten ledikanten enz. voor zijn partikulier van Comp. dienaars en hout, heimelijk op de werf laat maken, verkoopt en met alle schepen partikulariseert ¹; *op vele gastmalen trots een Raad van Indië, in kostelijkheid, ook te paard als een jonker en weinig of niet aan boord van de schepen, veel min in de ruimen compareert, maar als een baanderheer domineert, en nu jongst de Raden van Indië en veel andere aanzienlijke personen meer, op primo Januarij*

---

¹ Handel drijft?

1848 *princelĳk op zĳn kindermaal getrakteerd, en in drie jaren tijds geen zestien duizend Realen (als de desen) geproopereert heeft.* In trouwe het is geen wonder, als men schepprauwen van 4 à 5 realen te schenk bekomende, tot Comp. kosten laat ophalen en alsdan tot 25 R. ieder aan de Comp. verkoopt.

Op Onrust wordt groote kosten voor de Comp. en voordeel eeniger partikulieren gedaan, niet alleen om dat door den Opperonverstandigsten *dronken timmerman Marten Janss.* en den Equipagie Mr. over de honderd varkens aldaar gehouden, en van Comp. rijst (die men uit de kielhalende schepen bij 1, 2 à 3 lasten ligt) gespijzigt, ook wel twee malen aan de Comp. verkocht worden. Zoo klagen ook meest alle de Schippers aan Onrust met hare schepen gelegen hebbende, over de groote ontrouw en onhebbelĳkheden, die aldaar als ook op de werf gepleegt worden; alzoo er continueel 3 à 4 timmerlieden voor partikulieren, van Comp. hout tot kasten, wiegen, duivenkotten enz. verarbeiden; waar voor ieder Schipper vertrekkende, 25 à 30 planken meer als gehad heeft op de scheeprekening tekenen moet, genooten te hebben.

Zoo brengt de Equipagie Mr. ook maandelĳks 40, 50 à 60 Realen aan de houtzagers uitgegeven te hebben in rekening; dat nothans met Comp. slaven en ketting boeven ordinair verspaard kan worden. Insgelĳks maandelĳks 30, 40, 50 en ook 60 realen voor een zondagschen arbeid van 29 timmerlieden, in plaats van Gods woord te hooren; Uĳ. kunnen denken mijn Herren hoe druk men 't hebben moet, daar men de jachten der Portugezen (toch tot partikulier voordeel) in de week weet te vertimmeren. En om de eigenbaatzoeking voor te komen, diend ook afgeschafft, dat de Equipagie Mr. geen houtwerk van Chinezen of anderen van 3, 4, 5 à 600 Realen toe, aan jati en baaije, zoo dik als dunne planken balken enz. koopt, zonder overstaan eens vromen Raads van Indië, gelijk uwe order wel dicteert, en nu zonder nadenken niet geschied. *Wel is waar ik altoos bij resolutie over de Equipagie gesteld, maar daarin niet gekend ben, ten aanzien mij in het aanvangen dier charge noodig dacht, alles opgenomen en de boeken daarvan geformeerd ook naar behouren af- en aangeschreven dienden, 't wolt zĳn Fideliteit zal. dacht wat nieuws te wezen, en zeide zulks veel spils en moeite hĳbrengen zoude. Deswegen gelaste mij zoo lang te wachten, tot dat het nu begonnen en bijna half vol-*

tooidé pakhuis en paleis van den Equipagie Mr. zoude gemaakt wezen, en dat men alsdan alles van de oude plaats in het nieuwe pakhuis te brengen, pertinent aanteekenen moest, dat nog al eenigen tijd hebben moet. In somma zag wel zijn Edelh. daartoe niet inclineerde, en ik den onverstandigste Knienburgsche Equipagie Mr. over al zijn onbehoorlijk doen gelijk geven moest, over zulks trok mijn handen daar af, gelijk een ieder bekend is, om altijds niet in zijn Edelheids zal^r. disgunst te leven.

Het zoude goed en profijtelijk voor de Comp. wezen, van U.E. geordonneert werd, dat men alle de Chinezen, nog aan de Comp. over de ton gouds op Batavia schuldig zijnde, haren debet, gelijk gepresenteert hebben, in arak tot den ordinair gestelden prijs liet voldoen, daar de Comp. nu maandelijks zulke som gelds contant voor betaald; waarmede de Chinees en de Comp. beide zonder nadeel geholpen zouden zijn, doch dit is tot nog toe door andere arakbranders, niet aan de Comp. ten achteren zijnde, met schenkaadje aan de grooten voorgekomen.

Den Ontvanger Wonderaer ¹ *een rijk, slecht? oudachtig man zijnde*, die dit jaar mede naar Nederland gedreigd heeft, ² *doet alles zonder controlleur of sabandhar* contrarie de order naar zijn welgevallen; verkoopt besoar aan de Comp.; geniet boven zijn 130 gl. 'smaands, 2 procento voor courtage der diamanten die op Batavia gekocht worden: ook groote schenkaadje van alle komende en vertrekkende vaartuigen (daarop eed behoord te doen) ook zijne boeken te laten nazien, hetwelk bij mij uit den heer Generaal zal^r. last niet geschied is; als ook den Secretaris van der Keer 's boeken, om te zien, alzoó geen goede renommé had, of hij de Comp. alle 's Heeren gerechtigheid, waarvan 1200 Realen eenige jaren aan de Comp. ten achteren gebleven was, al in rekening gebracht en goed gedaan had. Doch niet bekwaam zijnde het Secretarisamt van de stad te bekleeden, vondt zijn Edelheid zal^r. geraden, alzoó Mevrouw Generaals en van der Lijn voor 1800 R. zich als borgen aan *de weerkamer gesteld gesteld hadden*, hem, zonder advijs van de Raden van Indië in van Alphen's plaats *bij provisie Baljuw te maken*, tegen aller ingezetenen en der Chinezen *dank*, die altijd voor zijne vuile schrobberij bevreesd waren en dagelijks daar als *Hiop geplaagd worden*.

¹ Ontvanger Generaal Sebald W.

² Hier schijnt een woord vergeten te zijn, mogelijk: *te gaan*.

Doch wat zijn Edelheid daar toe bewogen heeft is God bekend, maar kort na deszelfs overlijden, in Mei 1645, ordinaris de verkiezing der Magistraten gedaan wordende, kwam *Pieter Kemp*, nu Vice-President van Schepenen, uit naam der Burgerij bij den heer Maetsuijcker en mij verzoeken, Maetsuijcker zich verkleinen en het Presidentamt van Schepenen (als zijde wat proffjtelijk) voor dat van de Justitie aannemen wilde, alzoo hij van zijn confrater den Schepen Buijckje Buijckjes ¹ verstaan en den Baljuw van der Keer persoonlijk *legen hem Buijckje* gezegd had „ziet daar heb ik nu 100 R. voor een boete, daar moet nu Van Alphen de helft van hebben“, denoterende hetzelfde zoodanig als dat Van Alphen hem om de helft der boete te recht hielp, en deswegen de Burgerij, alshoon het hun van der Lijn door onverstaand gelast had, Van Alphen niet uomineren wilden, opdat de ingezetenen door zulken President en Baljuw, die met malkanderen parten (deelden) uitgezopen (uitgezogen) verdorven en naar anderen plaatsen gejaagd zouden worden. Het is hoe 't wil, Van Alphen stondt doeumaals naar het Schepen Presidentsamt, de Baljuw verzocht daartoe adsistentie; het zijn beide uitnemende groote vrienden, zulks 't niet buiten presumptie en zoo den heer Maetsuijcker te beurt gevallen is.

Derhalve zoude van opinie wezen bij aldien zich eenige deftige of voorname personen met hun familiën naar Indië te gaan, presenteerden, shoon daar niet geweest hebben bij U Ed. dienden aangeuomen te worden, om het *Baljuws, Fiskaals, Ontvangers* en *Equipagie Mrs. amt*, ieder na zijne gelegenheid te bekleeden; alzoo deze genoeg gegraasd, het moeste verstand noch de bemindheid tot die charges niet hebben, en daar en boven naar Nederland te keeren voornemens waren. *Want bij aldien U Ed. dese ampten alhier niet en begeven, sullen ze andermaal aan eenige favoriten in Indië gegund worden; gelijk alreede een rijk vrijman, Pieter Kemp, althans kapitein der Bataviasche burgerij, die een zeer kwaden naam sijns Turksche reis, als te Enkhuizen te vernemen is, nagaat, zijn dienst tot Equipagie Mr. presenteerde; daar apparent wel toegeraken zal, alzoo groote partikuliere handeling met den Equipagie Mr. in Comp. doet, en daar en boven met den Heer Maetsuijcker, penningen tot geringen prijs à $\frac{1}{2}$ pCt. 's maands neemt*

¹ Ook wel geschreven Boicke Boickes. Hij was de oom van Rijkloff van Gucna, later Gouv.-Gener.

en wederom tot hunner beider voordeel, onder den Chinees op Batavia à 2 pCt. of meer uitzet; dat groot verband onder malkanderen maakt.

De ververschingen die door den Dispencier en Opperkoopman Backer aan de schepen vrij slordig in rekening gebracht wordt, kan wel verminderd, meest of geheel afgeschaft worden, alzoo het de Comp. niet veel verstrekt en groote kosten aanbrengt, ten aanzien daarmede niet naar behooren of vroom gehandeld wordt; niet alleen om dat zeer dikwijls op scheepsrekening zetten het geen nimmer genoten hebben; maar daarenboven gelijk den Heer van der Lijn jongst op Schepens ¹ maaltijd, daarvan een briefken van den onder Bottelier hem overgeleverd en geteekend had, hetwelk bij hem op de maaltijd overluid gelezen en van dezen inhoud bevonden werd: Dat voorsz. Backer behalven de schenkaadje, 10 pCt. avance op de varkens, 5 op de hoenders en zoo voorts op alles naar advenant, ook eenige partikuliere schuld van Comp. wijn in de stad voldaan had enz.; hetwelk men hem ten nagelen zoude doen uitzweren. Dat daar nog alzoo bij gebleven en niets in gedaan is, moet wezen (dat) sommigen der Grooten al te mets hare begunstigden of bloedverwanten met het een en ander uit 's Comp^s. magazijn verzien. Het gaat daar waarlijk met de vivres al te slordig toe, gelijk UE. daarop in de Heer Generaal Brouwers Instructie op het 13de artikel wel gelet, maar tot nog geen verbetering bekomen hebben. Want in alle de partikuliere brieven jaarlijks aan de kamers geschreven wordende, zegt men, zóó veel uit zulk een schip van de overige provisie ontvangen, en van 15 leggers wijn altemets maar tien opgevuld te hebben, en zoo voorts; zonder dat de opvulling ten overstaan van de een en de ander officier, maar eenelijk bij den Dispencier geschied, die uit ieder schip, zoo wel van het een als ander zoo veel als wil achter de hand houden en de Compe. te kort doen kan. Het getal der bekenden die op Batavia vrij magazijn of alle vivres om het halen hebben is te groot, en zijn: de Heer Generaal; alle de Raden van Indië; de Opperkoopman des kasteels; de Secretaris van den Hr. Generaal; de EquipagieMr. (die toch genoeg uit de Vaderlandsche schepen ligt) de Dispencier en zijn maat. Die allen meest sterke familiën, en tot Compagnie's lasten veeltijds gasten, en sommige groote ja ook slordige huishoudingen en

---

¹ Van HH. Schepenen.

al te mets eenige begunstigde commensalen hebben, dat de Comp. al vrij wat lastig valt; alzoo bij mijn tijd gebeurd is, den overledene Opperkoopman des kasteels in een maand 185 kannen wijn, en alles zoo naar advenand gehaald had. Over zulks ware het niet vreemd U.E. ordonneerden om dergelijke ongeregeldheden voor te komen, dat niemand als den Generaal vrij halen, en de Raden van Indië maandelijks boven haar 30 R. randzoen geld, 40 kannen wijn, 40 pd. boter, zoo vleesch als spek, met 8 kannen azijn en 2 dito olij, ook vrij kaarsen, daminers of flambouwen, water en brandhout hebben moesten en geen anderen meer, als den Opperkoopman van het kasteel, die veel aanloops heeft en boven zijn 18 R^a. randzoen geld, bijna zooveel als een Raad van Indië van het boven gespecificeerde behoord te genieten. In welken geval zeer noodig zij, het Dispençiers ampt, als voor dezen, bij een ongetrouwd vroom Onderkoopman maar geen Opperkoopman van 90 gulden 's maands, waargenomen werd; die zijn residentie in het kasteel en niet in de stad hebben moet, daar anders gelijk nu den Onderbottelier Harmen doet, alles naar huis om te slempen gezonden wordt. Zoo diende dan wel op te houden dat geen Raden van Indië of iemand anders vermochten, van 's Comp. rijst, witte of zwarte suiker, ook slaven, zonder te betalen, voor koks, wasschers enz. tot haren partikulieren dienst te gebruiken, gelijk nu al te veel geschied. Om de Bataviasche burgerij te verbeteren en te doen aanwassen, als ook meerder gerechtigheid (door) de Comp. te laten genieten, al schoon het bij de Raden van Indië, na zijn Edelh^{dd}. dood van 10 op 5 pCt. verminderd is, zoude het mijns oordeels zeer noodig wezen, men (n)iemand naar Nederland, het zij Comp. dienaar, vrijman of hare kinderen licentieerden voor en alear hunne huizen, tuinen en erven verkocht hadden. Want die mogende staan laten, gelijk geschied, worden somtijds de jaarlijksche huur- en pachtpenningen door hare administrateurs, in profijt gevende koopmanschappen op ieder schip wat naar Nederland (vertrekt) tot uwen nadeel overgezonden. Het ware mede wel noodig zulke vermogende Comp. dienaren als van Alphen, die wel 30 duizend R^a; den Fabriek Silvernagel niet veel minder, en de Equipagie Mr. ongeveer 5 à 6 duizend R^a. aan nieuw gebouwde steenen huizen op Batavia en anderen meer hebben, die verkoopen, of zich uit uwen dienst begeven moesten, alzoo het ongelooflijk is, wat de Comp. daartoe al stilzwijgende moet contribuieren, waarvan een klein exempel

zal aanwijzen. Silvernagel die alle materialen van hout, steen, kalk enz. alleen zonder iemands overstaan voor de Comp. koopt, weinig tijds voor ons vertrek 15 à 16 steenen huizen om te timmeren onder handen had, verzocht in Rade van Indië al het ijzerwerk daartoe behoorende (niettegenstaande daar ettelijke vrije Hollandsche smits zijn, die het brood daarmede onttrokken wordt) op Comp. winkel in 't fort mocht gemaakt, en als dan het gemaakte werk bij het pikol, als ander ijzerwerk betaald worden; het welk hem als den Baljuw en meer anderen voor dezen toegestaan is. Considereert eens Edele Heeren, hier geeft de Comp. den arbeid en het vuur toe, bij aldien het gewicht nog al vromelijk betaald wierde. Ik zeg niet dat men Comp. arbeidslieden, slaven en materialen daartoe gebruikt, dat zij verre; *maar dient verboden te worden, men 's Comp. slaven, zijnde ongeveer elf honderd, op Zondagen ieder voor een à twee stuivers, niet op partikuliere gronden laat arbeiden, alzoo dien dag van God de Heer om te rusten ingesteld is.*

UE. zeggen in haren generalen brief van 21 September 1644 wel ten rechten, veel moeiten om het volk te suppleren gehad hebben. UE. gelieven nu eens te zien wat acht daar op geslagen wordt, alzoo met deze vloot ongeveer 150 *personen, wiens tijd niet half uit is*, boven het geordonneerde getal door gunst en disordre van de een en de ander overvaren, die de Gecommitteerdens hadden behooren te ligten; hetwelk niet geschied zij, alhoewel sommige Hoofdofficieren der schepen klaagden voor zulk een groot getal van volk niet geprovideert te wezen; gelijk wij op de Vrede A^o 1642 met 90 koppen te huis gevaren, nu met 135 zielen tegen wil en dank vertrokken; hetwelk 45 personen op een schip te veel, en recht tegens UE. order strijdende is.

Het is gelooflijk UE. in toekomstige zulke zware equipagie niet meer zullen effectueren; het kon ook wel onnoodig wezen, ten aanzien althans Comp. navale macht bestaat in 22 retour-schepen, tien schepen die in het land verblijven, 27 fluiten, 42 jachten en 4 quellen, behalven de champaus, chaloupen en loodsboots; het welk te zamen 105 stuks maakt. Die men nauwelijks ten dienste van de Comp. behoorlijk zal weten te emploijeren, alzoo door den oorlog de goederen in Europa zoo niet getrokken en nu met den Portugees als ook den Amboinees in vrede zijn, de groote schepen tot den binnenlandschen handel perikelshalven onnut, toch tot overvoer van volk dienstig

(zij). *Hierbij komende hoe het verder ontdekken van de nieuwe Zuiderlanden* ¹, het kruissen op de Chinesche jonken naar Japan tenderende, en de assistentie aan de Indische Prinzen te doen door U.E. gedesavoueert wordt; ook niet apparent (is) de zilverschepen bij de onzen met kruissen gevonden zullen worden, gelijk menigmaal onderleid en telkens mislukt is. *Nieuwen oorlog te beginnen is voor de Comp. schand- en schadelijk*, dewijl die van Banjarmassin of Kotawaringa, Cambodja, Bouton, Cochin-China en andere plaatsen meer hare lang gedreigde straffen nog niet erlangt hebben, en te bevrezen zij (alschoon U.E. haar gaarne aanzienlijk gestraft zagen) de Comp. daar weinig avantage op hebben zal, gelijk aan die van Bouton, Cambodja en Cochin-China wel gebleken is. *De Spanjaart zal ook zoo licht niet als haar sommige imagineren van Tidor of uit de Molukkes en Manilla te drijven zijn*. Toch vooreerst zal op Ceilon, door Jan Thijsz. kwaad beleid de zaak met Radja Singa zoo niet vereffend kunnen worden, alzoo de Portugees dat werk wel besteken en zijn voordeel tot Comp. schade daarmede gedaan, Singa aan zijn zijde gekregen en tot de Nederlanders openbaren vijand gemaakt of hem daarvoor doen verklaren heeft. Wel is waar het de Comp. smart, dat zulke kostelijke schepen als Mauritius Eyland enz. zoo achteloos bij uwe *loschoofdige dienaars* verzeild, verroekeloed en verloren ²; ook de officieren daarover door den Fiskaal, contrarie U.E. meening, *niet aangesproken of in rechten betrokken worden*; maar ter contrarie in hare ampten naar de beste kwartieren van Indië verzonden zijn. Dat er aan des Fiskaals vigilantie veel zoude dependeren kan niet bevroeden, alzoo hij tegen geen gekwalificeerde personen, tot Opperkooplieden en Schippers inclus, zonder den Heer Generaals expresse ordre durft of vermog te procederen; die zijne favoriten, als menigwerf bewezen kan worden, voorbij ging; gelijk ook nog dagelijks bij de Raden van Indië gedaan en de zaak bij haar van 24 lasten partikulieren rijst met Comp. schepen over te voeren, geaccomodeert wordt.

De vrije Notarissen, laat staan de Secretarissen, die nu alle Comp. geld, contrarie de ordre winnen, vermogen geen attestatien tot lusten eeniger gekwalificeerde dienaars te schrijven, voor en aler daartoe van de overigheid consent hebben, het

¹ Door Tasman en Vischer in 1642-44.

² In Februari 1644. aan de Kaap de Goede Hoop.

welk wel om UE te blindhokken en sommige haar personagie te doen spelen, uitgevonden is.

Dat men de kleine uitzettingen, als naar Solor en andere plaatsen meer hoopt te excuseren en door partikulieren te laten waarnemen, zal niet willen wezen dewijl de burgeren op Batavia weinig en eenige daarvan rijk, ook zoo na aan de Comp^s. beraamde en nog te maken ordre verbonden zijn, dat geen meer of somtijds weiniger profijt als Comps. dienaars weten te doen; *deswegen handelen dezelve met uwe ministers of aanzienlijke mannen in Comp.* dat haar beide niet schadelijk is. En nademaal de *Portugezen* en *Engelschen*, die op de kust van Coromandel, Maccauw en veel andere profijt gevende plaatsen dikwijls eenige harer goederen, als fijn lijwaat, stukwerken enz. op Batavia zonder tol te betalen en ten redelijken prijs te verkoopen, wordt toegestaan, en door hunne *schenkagie ordinair meer faueur als een Nederlander genieten; daarom zeide zekeren Heer op een tijd wel: bij aldien de Nederlanders of onze natie het gebruik der Chinezen gevolgt* en altoos als iets aan de grooten te verzoeken een vereering gebracht hadden, Batavia zoude wel overlang uit een ander oog gezien en beter van burgeren voorzien zijn geweest. Dat te gelooven zij, dewijl het alzoo verre (God betert) met uwe ministers gekomen is, dat sommige zich niet schamen in mijn en anderen Heeren bijwezen, tegen de aanzienelijke Chinezen te zeggen: dat de *Chineesche Anachodas* of kapiteins der jonken doenmaal eerst uit China gekomen en tot dezen persoon gelogeert wezende als met hare giften volgens oud gebruik de roude deden, nu beter en meerder zijde stoffen als voorleden jaar moesten brengen of dat men ze anders wederom sturen en de stoffen verachtelijk voor de voeten smijten zoude; hetwelk den persoon haar te boodschappen aannam. Daarom zeggen UE. ten rechten: dat de Chinezen door onbillijke bejegeningen uwer dienaren dikwijls (gelijk op Batavia en Tayouan geschied) achterblijven, want (ik) heb de aldergrootste van Indië hooren sustineren, de Chinezen op Batavia geen goede stoffen of koopmanschappen brengende, men die tegen hun dank verbranden mocht. *O! het ware te wenschen UE. bekend ware, hoe in Indië door giften en gaven contrarie UE. ordre, de bergen en rotsen vermorseld worden.*

Alhoewel UE. het munten van kopergeld om redenen die men wel kan bevroeden expresselijk afschrijven, zoo zijn nochtans op Batavia onder schijn van noodzakelijkheid niet alleen

kwantiteit (van) kopere oortgens en halve stuivers, maar ook eenige tonnen gouds aan heele, halve en kwart realen van 8, zeer slordig, te licht en het vaieur niet van Japans schuit zilver gegoten, en door de Compe. van de Chinezen en Frans Goudsmith doen maken, *daarin van der Lijn op zijn eigen houtje eenige maanden na het aanlanden Uwer Edelens brief, te zijner profijt gecontinueert heeft, alzoo (hij) zeide de Compe. nog ettelijke kisten zilver had die evenwel gegoten moesten zijn dewijl men daarop 75 proC. avanceerde. Dit was de dekmantel, en ik verklaar jaarlijks zeer groote kwantiteit schuitzilver, door Uwe dienaars partikulierlijk uit Japan op Batavia gebracht en daarmede alzulke realen van gegoten worden*¹. Toch wat zullen de minderen doen als haar meerderen zien voorgaan, het welk noodzakelijk tot Compe. nadeel gedijen moet; het heeft alrede eenige Chinezen in het valsch namaken dier spetie het leven gekost, en is te bevreezen (dat) daarbij niet blijven en nog meerder onheilen baren zal. De gezondene Zeeuwsche oortgens en Hoornsche duiten bewaarden (ze) nog onbezien nevens veele andere goederen, door van der Lijns uittermate groote slofheid, tot Compe. nadeel (in) de pakhuizen. UEd. mogen zich niet verwonderen over de stoutigheid uwer dienaren van het munten of gieten des gelds, *ten aanzien zich durven imagineren tot het legitimeren van Carons speelkinderen*² gommachtigd zijn geweest; doch het ware te wenschen Compagnies dienaars hare meesters en de meesters hare dienaars kenden.

Daar wordt gekoopt de Latijnsche school al vrij wat op Batavia kostende, goede vruchten zal voortbrengen, dat nauwelijks gelooven kan, alzoo daar toe eenige mestizen ook swarten, bij ons van de Portugees veroverde jongens, wiens ouders men niet kend of weet in echt of onecht geboren zijn, geleerd en opgevoed worden, die gemeenlijk 15 à 16 jaren oud wordende tot debauche en hoereeren slaan. Toch alschoon het gebeurde daarvan eenige tot Predikanten, gelijk de intentie is, gepromoveert worden, zullen van geen Nederlanders in de Duitsche kerk gehoord of bij onze Predikanten in de kerkenraad geadmitteert worden, alzoo de proponent Mr. Cornelis Seenen, een geboren Bandanees, doch zeer goed, godvruchtig, wellevend en stichtig leeraar, die onder de mestizen en swarten op Batavia

¹ Ter zijde staat Kemp vraagde mij 't ook doen wilde.

² Verwekt by eene Japanische vrouw.

grooten dienst, ja meer aan de Inlandsche natie als al de Predikanten; ook predikatiën in het Portugeesch en Maleisch doet, geen sessie nevens haar willen verleenē (hetwelk hem zeer doet) ten aanzien, zoo zeggen (ze), het tot disrespect haarder kerkelijke vergadering wezen zoude. Het ware mijns erdunkens beter de Compe. uit Nederland eenige vrome povere studenten, goed van leven en borsten van ongeveer de twintig jaren zijnde, voor ettelijke jaren of haar leven lang aannam, derwaards zondt en in Indië hare studie deedt voleinden, waarvan ongetwijfeld meerder vrucht (om in korten tijd) tot proponenten of Predikanten gepromoveert te worden als van de zwarte leerlingen te verwachten zij.

Het heeft grootelijks zijn reden U.E. nogmaals recomman-deren op de regering, justitie en politie meer en meer te vigeren, alzoo daarin *niet naar behooren gehandeld wordt, gelijk dikmaals als den Heer Maetsuijcker Presis en ik Vice-President in den Raad van Justitie, en den Heer Generaal zalr. nog in leven was*, gebeurd is, dat zaken bij den Raad, tus-schen partijen gearresteert en nog niet gepronuncieert waren, zijn Edelhd. zalr. door ons — volgens kwade coutume — alvoreen gecommuniceert wierden. Welke zijn Ed. niet aanstonden, dikmaals geannuleert, het gearresteerde des Raads te niet gedaan, *en ons zoodanig — als het hem wel geviel — te vonnissen gelast heeft, dat zoo in Rade bij ons met beschaamde ironies voor-gedragen*, en (alzoo daar niemand die zijn welvaren lief had iets tegen, maar een zieldwang hebben moest) gepronuncieert werd; niettegenstaande het contrarie den Eed des Raads van Justitie was; daarin nu nog bij de Raden van Indië, om haar ook zulken autoriteit toe te eigenen gecontinueert wordt. Mijn Heeren gelieven eens te considereren wat personen in den Raad van Justitie als opperste rechters (zitten) en hoe ervaren zijn; *behalven den President van Alphen, die daar immers slecht en onnoozel genoeg toe is, bestaat het collegie uit vier Kooplieden, een Kapitein en een Schipper*, die haar levendage van rechtspleging dikmaals niet gehoord, gelezen of ondervonden hebben. Deswegen om de kolonie van Batavia te doen aanwas-sen, zoude het ligt beter wezen *eenige gestudeerde en vooral gepractiseerde personen, van 's Lands wegen, derwaarts als Raden van Justitie*, zonder aan de Comp. meerder als den burger om recht te doen verplicht zijn, gezonden en betaald werden; *alsoo de Comp. nu overal het zij recht of geen, de preferentie en*

het recht gewonnen heeft eer des burgers of partijen Schepen kennis of stukken nagelezen zijn, gelijk U.E. apparent nog wel voorkomen zal.

Het is wel waar het een goede resolutie zij men *geen goederen uit Comp. pakhuis (maar geen winkel)* als voor contant geld verkoopen mag. Doch het is zoodanig veele goede resolutien om U.E. contentement te doen genomen, en luttel van (hen) die het (het) minst betaamd achtervolgd worden; alzoo den Directeur zijn voordeel of personagie daarmede niet weinig weet te spelen, dewijl hij *bedektelijk selver ditmaals kooper en verkooper veler Comp. waren is*. Alzoo kort na den Heer Generaal zal. overlijden en voor het vertrek der Chinesche jonken, had hij *van der Lijn, aan den armen Chineses Noncko*, die alle dingen ordinair (gelijk een ieder wel bekend is) voor hem doet, koopt en verkoopt, alle het sandelhout in een plok, twee realen minder als anderen daarvoor geven wilden, verkocht, hetwelk een somma van ongeveer de 8000 Rn. bedroeg, die niet alleen acht maanden geborgd, maar namaals door andere Chinezzen als Conjock, die het zelf verklaarde *ten verzoekte van kapitein Panjang* ¹ *alias van der Lijn*, voor Noncko deed, in zwarte suiker ten duursten à 18 Rn. de 10 pikol (die hij wat te voren tot 12 Rn. had doen inkoopden) op afkorting des schulds angesmeert wierden; over zulks hij het vervoeren van zwarte suiker en arak naar Amboina en Ternaten, aan sommige Comp. dienaars voor haar partikulier met Comp. schepen te (ver)voeren toestond, mits dezelve uit Comp. magazijn koopen en betalen moesten enz.

Zoo heeft hij ook een tijd te voren aan dienzelfden Chinezzen en andere begunstigden, partij veroverde barnsteen, gelijk de veroverde goederen ordinair (om redenen) zeer luttel getaxeert worden, tot civilen prijs onder den duim verkocht; waarop dadelijk zoo als ze die buiten het fort brachten, over de 1200 R. gewonnen en de Comp. met diezelfde penningen betaald werd. Nu dan om het groote bedrog eenige uwer principaalste ministers voor te komen, zal het *hoog noodig, dienstig en profijtelijk voor de Comp. wezen* U.E. van hier strikte ordre geven, dat *geene goederen of Comp. koopmanschappen*, anders als publiek, ten overstaan van Gecommitteerde Raden van Indië en den Opperkoopman des kasteels, aan den meestbiedenden voor contant of onder suffisante cautie verkocht worden, gelijk

¹ De lange kapitein.

is. Weijland heeft dien gunst toen ook gesmaakt; alshoon mede binnen tijds van 60 tot 90 guldens maands verbeterd was, is hem nog zonder fondament op de tehuisreis 140 gulden 's maands van uwe ministers gegeven; van welkers tijd beiden ingang nemen kan op hunne Bataviasche rekening wel beoogt worden. *Boven deze voordeelen hebben (zij) zoo lang als op Batavia geweest zijn, vrij magazijn en woonplaats in het fort, buiten het gebruik, genooten; daar het ter contrarie wel Extra Ordinair Raden van Indië en den Gouverneur van Vlieth zonder redenen geweigerd is, het welk nooit meer gehoord of bij iemand als deze odieuse kwanten gepraktiseert zij.*

Om nu te betoonen dat Le Maire met van der Lijn voor hun partikulier in Comp. gehandeld, of de een de zaken voor den ander gedaan heeft, moet (ik) dit verhalen. Als wanneer Le Maire's huisvrouw moeder, *nu met hem te huis gekomen*, uit Tayouan groote kwantiteit zijde stukwerken, den 18 Februarij 1644, per het jacht de Leeuwerik op Batavia bracht, (werden) eenige harer kisten door den Fiskaal, terwijl zij tot (naar) van der Lijns te huis ging, verzegeld, en ook een à twee kanasars met schoone zijden stoffen aan land bij zijn Ed. zal^r. en de Raden van Indië gebracht en tegen Comp. stukwerken, die daar maar vodden bij geleken, getoond werden; het welk zijn Ed. schein uitzinnig te maken, *dewijl alle de schoonste stoffen, zoo op Batavia als Tayouan, voor partikulieren en de slechten voor de Comp., tegen eer en eed, ingekocht waren; zulks voornam daarover Le Maire te doen corrigeren, en de stoffen te laten confiskeren; hetwelk door den Heer van der Lijn en anderen gemoderceert en verbeden werd.* Nu van der Lijn de zaak mede zoo het schein treffende, stuurde dadelijk *een bekend Onderkoopman, wiens naam om redenen verzwijg* aan boord, die het eene zegel behendig ligtte, de kist opende en groote kwantiteit van de uitmuntenste zijde stukwerken (die zelve gezien heb) daar uit nam en bergde, op dat Le Maire niet in (de) klem loopen en zij schade lijden mochten. De Fiskaal s'anderen daags ziende dat de kist open geweest en (hij) bedrogen was, moest het, alzoo hij het niet bewijzen (kon) liegen, maar toen (dan) had men den Schipper Pieter Jansz. nu met Westfriesland te huis gekomen onder eede daarop gehoord (moeten) hebben. Hier was toen nog de zwaarigheid niet mede ten einde, alzoo zijn hier wezende vrouwen moeder en van der Lijn in meerder angst waren, ten aanzien zoo ik hun zelve heb hooren verklaren, met de fluit Meerinan nog

eenige duizend realen aan zijden stoffen, kousen enz. eerlang over Tonkin te volgen stonden.

Doch als de fluit den 3den April daaraanvolgende tegen den avond uit Tayouan op Batavia, en de schipper Boevrij zal. aan land verscheen, werd hem aanstonds in mijn presentie door van der Lijn voor den Heer Generaals huis belast, dat hij de zes à zeven kanassers met zijden stoffen van Le Maire, te nacht zonder verzuim op de reede aan een ander schip zou overschepen, alzoo s'anderen daags de Fiskaal aan boord komen en de visite doen zou. Dit gebruik heeft van der Lijn lang bij der hand gehad, en is mij *zeer wel bekend* de schepen daar hij iets in heeft 's avonds of bij nacht maken op de reede te wezen, opdat hunne partikuliere goederen, des te securder in andere schepen mogen geborgen en zoo den Fiskaal outduisterd worden. *Bij zoo verre ik (het) niet liet om andere vrienden in Indië niet te bederven, gelijk tot nog toe daarom gelaten heb, zou nog wat anders van meerder importantie, hem van der Lijn rakende, hier bij voegen; maar als in het beginsel dezes gehoord wordende, zal wel aanwijzingen kunnen doen.*

Het behoorde mede volgens Compe. ordre te geschieden, dat de Commissarissen of Gecommitteerden, als de Heer Boreel en Maetsuijker *naar Goa en Ceilon geweest*, en ieder daarvan ongeveer de tien duizend guldens verbeterd zijn, *mit hare bekomene schenkaadje, hunne gedane partikuliere onkosten en vereringe die al eenige duizende guldens bedragen, aan de Compe. restitueerden, voor en aler hunheden dezelve toegeëigend werden;* want dus doende uwe dienaars met de profijten doorgaan en de Compe. in de lasten laten. Zoo diende ook wel verboden men voortaan geen schoone goude kettingen meer tot 12 Reaal de reaalzwaarte van de Compe. koopen of tegen ander slecht goud verruilen mocht, die ordinaris op Batavia 15, 16 à 17 Rn. de reaal zwaarte valideren. U.E. gelieven eens te considereren als men 79½ Rn. zwaarte Westkust zandgoud (als bij de negotieboeken ultimo Februarij 1644 blijkt) tot 13 realen de reaalzwaarte, bedragende 1033½ R. van den Equipagiem^r. en ten zelven dage het schuitgoud en kettingen van de Portugezen à 15 Rn. de reaalzwaarte inkoopt, men het beste voor geen 12 Rn. verkoopen of aan anderen zonder verlies overlaten kan: waardoor menigmaal groot verlies op de kust in het verkoopen deszelfs de Compe. in rekening gebracht wordt. Mij schiet nu mede in den zin, van der Lijn den 4 Maart 1644 per de

fluit Oostkappel, *met den Opperkoopman Jan Bourgois* een uittermate schoone groote gouden ketting naar Amboina en van daar *aan mijn broeder Jacob Sweers* zal. in Ternaten, om tot zijn voordeel te verkoopen, gezonden (had), daarop omtrent de vijfhonderd realen na deszelfs en mijn zwagerins zeggen geprofitteerd en daarvoor ongeveer de duizend Spaansche realen bekomen heeft; zulks uwe dienaars schoon de gouden ketting gekocht en niet verruild was (als verkooper) daardoor tot partikulieren handel van haar meerderen opgewekt worden. Ziet dit is immers contrarie de expresse ordre en tot Comp^s. zeer groote schade men van Ternaten of Amboina, Spaansche realen met 25 prct. advance op Batavia trekt, ten dien aanzien op de verbeurte deszelfs uittevoeren, verboden worden. Evenwel zijn nu jongst van beide die plaatsen door uwe Gouverneurs 3 à 4 duizend realen seffens op Batavia aan andere Raden van Indië, voor partikuliere rekening gezonden, als zelven gezien en ondervonden heb; het welk van hier door U.E. afgeschafft en op *lijfstraf verboden* (is) en zoo erg als het vervoeren van specerijen geacht diend te worden.

U.E^s. hebben in den Heer Brouwers zal^r. Instructie gelieven te gelasten, het getal van de Generaals dienaars wat te besnoeijen, dat nu tot op 15 persoonen, die boven haar rantsoen alle halfjaren *f*1165 de Comp. aan levrij komen te kosten, gegroeid is. Zoo konden ook *de nieuwejaars giften die op Batavia jaarlijks 150 R. bedraagt mede wel afgeschafft* of door den gever voor zijn partikulier betaald worden.

De zilveren servicen op Batavia en meest alle comptoiren van Indië, vruchteloos te pronk zijnde, een goede somme bedraagd, kon mede wel zonder hinder afgeschafft en ten profijte van de Comp. in peper besteed worden; alsoo U.E. dienaren die zulke plaatsen of comptoiren bekleeden, het ordinair aan geen middelen om voor haar partikulier het vereischende als een pinangbekken enz. te koopen, maukeerd, alsoo sommige persoonen haar niet ontzien op eigen autoriteit tot laste van de Comp. het zilverwerk met het koopen van 5 à 600 R. tot eigen staat en dienst vergrooten. Bij aldien U.E. jaarlijks de negotie boeken van de Indische comptoiren in Nederland ontboud en door iemand deedt nazien, zoude veele vreemde dingen (zien?) ja zelfs bevinden sommige uwer dienaars hunne pronkkleederen in rekening brachten. Voor het laatste moet hier nog bijvoegen, het geene niet tegen U.E. of de Heer Generaal Coenen's zal^r. maar wel

om redenen contrarie van Diemen zalr. opinie schijnt te wezen: dat het voor de Comp. zeer dienstig wezen zal, voortaan met alle schepen zoo veel eerlijke familien naar Indië, onder zekere conditien, voor een tijd van tien of meer jaren gezonden worden, als men buiten hinder van noodige zaken overvoeren kan, om op Batavia, Amboina en Banda als pilaren in de regeering en in het heerschen der perken gebruikt te worden. Alzoo het ongelooflijk en U.E. zoo vertrouwd ten rechten niet bekend zij hoe sober die plaatzen van eerlijke burgers voorzien zijn, en op de verkiezing des Wets nauwlijks lieden tot Schepenen die 50 gulden 's maands hebben te vinden zijn; daar nochtans de goede ordre en het reglement der zwarten in bestaan moet.

De Chinezen, zijnde een laboreuse natie, diende op Batavia door goed onthaal aangehouden, alzoo daar vrij zwak worden, en Batavia buiten die natie niet wel bestaan kan. Haren kapitein Bingam genaamd (een gauw rijk gewezen koopman, die al 23 jaren uit China op Batavia geresideert, veel dingen bij der hand genomen en over de 20 duizend realen, zoo bij de Comp. als zee verloren heeft) is in Februarij 1645, door den Heer Generaal en Raden van Indië in des gestorvene Iacco's plaats, tegen van der Lijn's zin gesteld; daarom na den Heer Generaals dood, van hem zonder redenen (dikmaals zoo klaagde) kwalijk bejegend, hem af en zijnen favoriet in de plaats te zetten, gedreigd heeft, het welk zich de principaalste Chinezen vrij wat aantrokken; zulks met U.E. verstaan, goed onthaal veel vermag.

Mijne Heeren! Dit is het geene voor ditmaal als een liefhebber en dienaar van de Comp. noodig acht U.E. te deelachtigen, *zonder hierin uit zonderlinge consideratien het rechte ministerium (daar U.E. ten principalen amptshalven aangelegen is) geopenbaard te hebben.* En of het gebeuren mogt, dat niet wil verhoopen, eenige uwer achtbaarheden haar imagieerden hetzelfde om een ieder te bekladden of menschelijke passien geschied ware, zoo verklare nochtans in plaats van Eede op mijne waarheid, al hetzelfde en vrij meer zoo gelegen te zijn. Deswege vertrouwe zulks bij U.E. zoo aangenaam zal worden (opgenomen?) als het wel van mij mit een goeden ijver en genegenheid te berde gebracht zij, *dat kenne Godt die een Heer der Heerscharen en Rechter der Rechteren en Goddeloozen is.* Waar op blijve. In Amsterdam den 9 Augustus A^o 1646.

KOLONISATIE.

In den laatsten tijd is het vraagstuk der kolonisatie in Nederlandsch Oost- en West-Indië, meer dan ooit, ter sprake gebracht, en heeft men herhaaldelijk op het doen van proefnemingen aangedrongen, zoowel in verschillende tijdschriften als onlangs meer bepaald door het Indisch Genootschap en de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der nijverheid. Zonder in het minst de tot dusver geleverde bijdragen gering te schatten, zou het voor het doel, dat men met de voorgestelde proefnemingen beoogt, zeer belangrijk zijn een wetenschappelijk overzicht te verkrijgen van hetgeen, vooral gedurende de laatste jaren, voor Europeesche kolonisatie binnen de keerkringen is gedaan en welke uitkomsten daarvan verkregen zijn. Het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië noodigt daarom alle beoefenaars der Indische taal-, land- en volkenkunde en andere belangstellenden uit tot het leveren van

„Een historisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen
„tot kolonisatie met Europeanen in onze Oost- en West-
„Indiën of in andere tropische gewesten.“

Bijdragen gelieve men in te zenden aan den Secretaris van het Koninklijk Instituut, Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen, te 's Gravenhage, Princessegracht 30.

LEESTAFEL.

EEN TWEETAAL BIJDRAGEN OVER HET NOORDEN VAN SUMATRA.

H. YULE, On Northern Sumatra and especially Achin. (In *Ocean Highways*. August, 1873, p. 177—183.)

Dr. MOHNIKE, Sumatra und die Niederländer. (In de *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 1873. nr. 208, 210, 211, 212.)

I.

Zoolang Atjih voor ons blijft „the topic of the day“, wordt bij elke aankondiging van wat slechts eenigszins met de geschiedenis of topographie van Noord-Sumatra in verband staat, onze nieuwsgierigheid opgewekt en hoopt men iets meer van dat in vele opzichten nog zoo weinig bekende land te vernemen.

Nu komt in de *Ocean Highways*, the *Geographical Review* van de maand Augustus een artikel voor, „On Northern Sumatra and especially Achin“, maar de verwachting van daarin iets nieuws te vinden over dat gedeelte van Sumatra, waarop zoo veler oog gevestigd blijft, wordt spoedig teleurgesteld. Het bevat niet veel meer dan eenige uittreksels der bekende brochure van den hoogleeraar Veth, „*Achin en zijne betrekkingen tot Nederland, met eene schetskaart*“, enz. waarmede de meeste lezers van dit Tijdschrift even goed en velen beter bekend zijn dan met den schryver, den kolonel H. Yule, aan wien die brochure werd toegezonden, toen hij zich te Palermo onledig hield iets over Atju te schrijven.

Na met een enkel woord gewezen te hebben op het bekende werk van Renaudot, „*Relations des voyages faits par les Arabes dans le IXe Siècle*“, in 1845 door Reinaud opnieuw vertaald, dat hij „the first unmistakable notice of Sumatra“ noemt, maar hem echter niet geheel kon bevredigen, gaat de schryver over tot het bespreken van de ligging, het ontstaan van den naam

en andere opgaven van Sumatra. De mededeelingen der oudste geschiedschrijvers en sommige Maleische kronieken onderling vergelijkende, met eenige aanhalingen uit Marsden en anderen, leveren hem de stof tot eene hoogst sobere topographisch-historische beschrijving van Atjih. De toezending van bovengenoemde brochure met bijbehorende kaart zal den schrijver dan ook niet onwelkom zijn geweest als eene gemakkelijke bron voor de verdere bewerking van zijn opstel.

Onder de zes koninkrijken, door Marco Polo vermeld als tot het noordelijk gedeelte van Sumatra behorende, komt Perlak voor — door hem Ferlec genoemd en in 1290 bezocht, — waar toen reeds vele inwoners tot den Islam waren overgegaan. Tusschen Tandjong Perlak en Koertoi (of Kerti) bestond vroeger een rijkje, in Maleische kronieken als Samoedra bekend, wiens naam later als Sumatra verbasterd, op geheel het eiland is overgegaan; en toen die noorderstranden omtrent het midden der XIV^{de} eeuw door den Arabischen reiziger Ibn Batoeta werden bezocht, was Samoedra reeds de hoofdzetel van Mohammed's leer in die gewesten. Het werd echter al spoedig door de toenemende macht en den invloed van Pedir en Pasei overschaduw, en onder de 29 Staten van Sumatra door de Barros opgegeven — waartoe ook Atjih behoorde — droegen alleen de vorsten van Pedir en Pasei den titel van Sultan. De komst der Portugeezen in deze twee rijken geeft den schrijver aanleiding om tot een geschiedkundig relaas van Atjih over te gaan.

Het eerste bezoek van Alfonso d'Albuquerque was niet geschikt die westersche vreemdelingen van eene gunstige zijde te leeren kennen. Bij het binnenloopen van de haven van Pedir werd een Aziatisch schip door de Portugeezen prijs gemaakt en geplunderd, waarvan een groot deel der bemanning zich op de kust wist te redden. Daarbij wijst S. op een verhaal van zekeren Florentijner Giovanni da Empoli — door den vlootvoogd naar den wal gezonden om nadere inlichtingen nopens dat onbekende land en volk te verkrijgen — waaruit men zou kunnen opmaken dat hij dien Italiaan, hoewel zijne bekwaamheden op prijs stellende, echter een alles behalve goed hart toedroeg. „Dat werd mij duidelijk” — schrijft Giovanni — „toen ik des avonds door den generaal in het vijandelijke land werd gezonden en dat wel onder het volk wiens schepen en goederen wij juist geplunderd, wiens vaders, zonen en broeders wij pas gedood hadden: in een land bovendien, zonder eerbied voor recht en verraderlijk

gezind jegens vreemdelingen ¹. Eene dergelijke zending werd hem later ook te Pasei opgedragen.

Het verband tusschen dit verhaaltje en de zaak, die de schrijver behandelt, is moeilijk te ontdekken.

Van Atjih wordt gezegd, dat de ware naam is Acheh, „een Telugu woord“, dat in het Maleisch „a wood leech“ beteekent, en met de afleiding van Sumatra van „a great ant“ (groot mier) zou zijn overeen te brengen. Hiervan maakten de Portuzen Achem, en de Engelschen Achiu, zoo als het geschreven is in de Ain Akbari en in de Perzische geographische tafelen van Sadik Isfahani.

Zijne topographische beschrijving bevat evenmin iets nieuws als de geschiedkundige. Aangezien kolonel Yule met de latere opnemingen door de officieren Z. M. stoomschip *Marnix* niet bekend was, stort zich de Atjih voor de lezers van den *Geographical Review* nog steeds met drie mondingen in zee.

De titel van hoeloebalang of voorvechter, zegt S., komt nog onder den minderen adel voor, en hij vermeent dat kampong de oorsprong kan zijn van het Anglo Indiaansche woord *compound*, ofschoon zij die zich verbeelden dat mandarijn, palankijn en pagoda Portugeesche woorden zijn, ook *compound* wel van *Campanha* zullen afleiden.

De bevolking van Atjih wordt door hem op minder dan 328,000 zielen geschat, welke schatting gegrond is op de berekening, dat de oppervlakte volgens de kaart van Versteeg 16,400 □ Eng. mijlen bedragende, men met toekenning van twintig zielen per □ mijl, door Logan aangegeven, eene bevolking verkrijgt van 328,000 inwoners. Dit aantal komt den schrijver evenwel te groot voor, in aanmerking nemende hoe klein het gedeelte der volkrijke kust is in vergelijking met het binnenland.

De namen der peperhavens van dit rijk, waarvan hij dan ook een vijf en twintigtal op bovengenoemd kaartje terugviindt, waren hem door een schipper uit Palermo medegedeeld, die geruimen tijd voor het huis Ingham en Whitaker op Sumatra had gevaren.

Omtrent den uitvoer van kamfer door Dr. de Vroese(?) van 1839—1844 op 820 pd. begroot, doet S. opmerken hoe de opgave van Anderson, als zou in 1826 70 pikols of ten

¹ Archivio Storico Italiano, App., vol. III.

naastebij 10,000 pd. kamfer, en 3000 pikols benzoïn — hoewel de oostkust tot Deli er onder begrijpende — uitgevoerd zijn, als zeer overdreven te beschouwen is. De uitvoer van kamfer op de West-kust werd in 1814 door kapitein Canning op nog geen 17 pikols geschat.

De getuigenis van Varthema, de Barros, Barbosa en Beaulieu worden ingeroepen wat de rijke productie en uitvoer betreft die vroeger in zijde plaats had, terwijl thans — voor de goede weefsels — zijde uit China wordt ingevoerd.

Evenwel wordt de eertijds zoo belangrijke uitvoer van goud als de voornamelijk oorzaak beschouwd van den handel in de XVII^{de} eeuw met Atjih gedreven, waarop door Dampier en andere schrijvers meermalen wordt gewezen, en hoe bij de komst der vreemde kooplieden, het z. g. n. Chineesche kamp — even buiten de stad gelegen — dan gedurende een paar maanden de levendigste tooneelen aanbod. Geene plaats in Azië, uitgezonderd Japan, zou meer goud hebben opgeleverd dan Atjih.

John Davis spreekt van massa's goud die aan het hoofd- en voeteneinde in de koninklijke begraafplaatsen werden nedergelegd, en van Joao de Borba en Jorge de Brito wordt verhaald dat zij in 1521 eene poging zouden hebben aangewend zich van die schatten meester te maken.

Van den grooten rijkdom gewagende, die vroeger in Atjih aan olifanten bestond, ontleent Yule aan Beaulieu een staaltje van de schrandtheid dezer dieren, en van de wreedheid des Sultans. Toen namelijk bij een oorlog tegen Deli, koning Iskander Moeda een honderdtal olifanten wenschte mede te voeren, en zij halstarrig weigerden aan boord te gaan, liet hij een derzelve openrijten, en dreigde eveneens met de anderen te zullen handelen wanneer zij niet gehoorzaamden, waarop allen zich gedwee lieten inschepen.

Zulke verhalen hadden in het opstel best achterwege kunnen blijven. Voor een artikel van nauwelijks zeven bladzijden was waarlijk belangrijker stof te vinden. Ook de bekende anekdote van het psalmzingen en de brief van Iskander Moeda aan Jakobus I, door Thomas Best overgebracht, worden niet vergeten.

Na de vermelding van het zestigjarig tijdperk der koninginnen, die echter den titel van Sultan behielden, komt de schrijver met een grooten sprong op de in bezitneming van onze koloniën door de Engelschen in naam van den Prins van Oranje, en op de verdragen van 1819, 1824 en 1857.

De heer Yule eindigt zijn opstel met te wijzen, hoe door het tractaat van November 1871 voor Nederland de belemmerende bepalingen omtrent Atjih werden opgeheven.

II.

Nauwelijks waren bovenstaande regelen ter neêr geschreven, toen ik met een ander opstel over Sumatra kennis maakte, dat in tegenstelling van het eerste onze aandacht dubbel waardig is.

Onder den titel *«Sumatra und die Niederländer»*, komen in de *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* van 27, 29, 30 en 31 Juli II., vier artikelen voor van Dr. Mohnike, die jaren lang in den Oost-Indischen Archipel doorgebracht heeft, en Sumatra van het Ooster- naar het Weststrand is doorgetrokken. Geen wonder dan ook dat zij van eene algemeene zaakkennis getuigen in opgaven van verschillenden aard, die men zoo zelden in buitenlandsche tijdschriften aantreft, en met voorliefde geschreven zijn voor een land, waarvan de rijke en vruchtbare bodem, de onovertrefbaar prachtige plantengroei en de afwisselend trotsche of liefelijke en schilderachtige tropische natuurtooneelen een onuitwischbaren indruk bij den schrijver hebben achtergelaten.

Atjih echter wordt er vrij stiefmoederlijk in behandeld. Zoowel omtrent historische als topographische toestanden treedt hij in geene enkele bijzonderheid, welke niet reeds sedert lang bekend was, en geen enkel nieuw gezichtspunt wordt ons in 't een of ander geopend.

Bestaande analogiën in de verschillende rijken der natuur tusschen Sumatra, Java en het schiereiland Malakka, schijnen bij hem geen den minsten twijfel over te laten of deze landen hebben in eene vorige aard-periode één geheel uitgemaakt. 't Is evenwel vreemd dat de Schrijver hier met geen woord melding maakt, dat dit vermoeden volstrekt niet algemeen wordt gedeeld, en de tegenstanders zich juist beroepen op het groote en merkwaardige verschil dat vooral tusschen Java en Sumatra zoowel in Flora als in Fauna bestaat.

Zonder nog te spreken hoe zulks in bijna alle vogelgeslachten op beide eilanden is waar te nemen, en evenzeer bij de kruipende dieren als bij de visschen bestaat, ja zelfs tot de insectenwereld zich uitstrekt, is dat verschil bij de zoogdieren even merkwaardig. Onder het rundvee. de rhinocerosen, de herten-

soorten en de geslachten der wilde zwijnen, apen, katten, honden, enz. treft men dezelfde verscheidenheid aan. De *Canis Sumatranus* o. a. en eene soort van antilope behooren uitsluitend op Sumatra te huis. Noch beeren noch tapirs, noch de Sumatrasche orang-oetan, noch de olifant, waaraan het binnenland zoo rijk is, worden op Java gevonden, terwijl diens Fauna (de krokodil uitgezonderd) eene hoogst merkwaardige overeenkomst heeft met die van Borneo, waarop trouwens dan ook door den Schrijver zelve wordt gewezen.

En nu de Flora! Telt Sumatra eene menigte heesters en bloemen, waarnaar men op Java te vergeefs zoude zoeken, zoo zijn de dáár inheemsche djatti-bosschen op Sumatra geheel vreemd: de enkele djatti-boomen toch op Atjih gevonden, zijn hoogstwaarschijnlijk derwaarts overgebracht.

Waar millioenen peperstruiken op Sumatra welig tieren en een rijken oogst opleveren, worden ze op Java nauwelijks aangetroffen. De kamferboom, de welriekende benzoin en zoo menig andere harssoort worden even als enkele rotan-soorten in 't geheel niet op Java gevonden, welk aantal wellicht door den geleerden Schrijver zelve nog zou kunnen vermeerderd worden.

Juist de merkwaardige afwijkingen op deze eilanden zoowel in het planten- als in het diereurijk waargenomen, hebben bij velen het denkbeeld van een vroegeren samenhang aan het wankelen gebracht.

De bevolkings-opgave steunt op vrij losse gronden. Het aantal Maleijers op 2,500,000 — ongeveer de helft der geheele bevolking — stellende, beweert de Schrijver dat de Batta's, met inbegrip van 800,000 bewoners van Atjih, ongeveer 2,000,000 zielen zouden bedragen, welke opgave mij zeer overdreven voorkomt. Junghuhn komt in zijn ethnographisch overzicht tot het cijfer eener bevolking, die — toen wellicht eenigszins overschat, — de thans bestaande vrij nabij komt. Daarin worden de Batta's met de uitgewekenen in Mandaheling op ruim 165,000, de Atjineezen en Pedireezen op 500,000, en het aantal Maleijers op ruim anderhalf millioen zielen aangegeven.

Met Lampongers, Pasoemaneezen, Redjangers, Korintjiërs en Javanen op de Oostkust en elders verspreid, zal de geheele bevolking van Sumatra thans wellicht het cijfer van omstreeks drie en een half millioen nabij komen, welke opgave echter gedeeltelijk als geheel approximatief te beschouwen is. Volgens den Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië van 1872,

wordt de bevolking op ultimo December 1870 opgegeven als volgt:

Sumatra's Westkust.	1,611,844	zielen	2200	□ g. m.
Benkoelen.	184,507	"	455	" " "
Lampongsche districten	107,725	"	475	" " "
Palembang	472,141	"	1340	" " "
Banka	59,740	"	356	" " "
Binlon	237,87	"	—	" " "
Riouw	268,52	"	148	" " "
gevende een totaal van	2,436,096	z. ¹	op 4974	□ g. m.

Ook de opgave, in het laatste of vierde artikel vermeld, komt niet met deze overeen. Daarin wordt de bevolking geacht:

van Sum. Westkust	950,000	inw.	2200	□ g. m.
" Benkoelen	130,000	"	475	" " "
der Lamp. districten	100,000	"	475	" " "
van Palembang	450,000	"	1340	" " "
Totaal	1,680,000	inw.	4490	□ g. m.

Gevende een verschil van 695,717 zielen in bevolking en van 20 □ g. m. in oppervlakte.

In de opgaven van den heer Mohnike nopens den tijd van duur der regeering van eenige der voornaamste vorsten van Atjih, ofschoon uit Maleische kronieken geput, heerscht eenige onnauwkeurigheid, waardoor zij niet geheel met de historische waarheid overeenstemmen. De verschillende Maleische oorkonden moeten met veel onzichtigheid geraadpleegd en onderling vergeleken worden: en dan is men soms nog niet zeker geene chronologische feilen te begaan.

Rajat-Sjah o. a. regeerde slechts van 1603 of 1604 tot 1607; Iskander Moeda van dat jaar tot 1636, en niet tot in 1641, zooals door den Schrijver wordt opgegeven. Die Sultan kon alzoo de Nederlanders bij den aanval van Malakka — zooals ten onrechte vermeld is — niet met 25 galeijen ondersteunen.

Zijn opvolger Alaoe'd-din Maghajet-Sjah, meer algemeen onder den naam van Sultan Moghol of Iskander Tsani bekend, regeerde tot in 1641, toen hij door zijne vrouw (eene dochter van Iskander Moeda), onder den titel van Sultan 2 Tadjoe'l-alam Tsaliatoe'd-din werd opgevolgd, en de ongeveer zestigjarige vrouwen regeering over Atjih aanving. Van toen af begon de

¹ Waarvan echter de bevolking van Binlon moet worden afgetrokken.

² De vier vorstinnen, die achtereenvolgens de regeering aanvaardden, hebben steeds den titel van Sultan behouden.

macht en het aanzien van dit Rijk te tanen: doch eene der voornaamste oorzaken van Atjih's verval, na de verovering van Malakka, moet veeleer gezocht worden in de algemeene uitputting als een natuurlijk gevolg der herhaalde en overdreven krijgstoerusting door Iskander Moeda ten nadeele zijner onderdanen in het leven geroepen, dan wel in die door den schrijver aangegeven.

Bij de behandeling van het verschijnen der Nederlanders in den Oost-Indischen archipel, wordt die komst in de eerste plaats toegeschreven aan het koene besluit om den krijg naar de Spaansch-Portugeesche koloniën over te brengen, den vijand ook in de beide Indiën aan te tasten en gewapenderhand zich van een deel zijner voordeelen en winsten meester te maken.

Dit doel moge later op den voorgrond zijn getreden, in den beginne echter was het belemmeren van den handel en het sluiten der Spaansch-Portugeesche havens de eerste aanleiding tot die ondernemingszucht en krachtontwikkeling, welke later zulke schoone vruchten opleverde, en de kleine Republiek eene voorname plaats deed innemen onder de eerste mogendheden van Europa.

In het weinige nopens de vestiging der Nederlanders in het Oosten, en hunne eerste reizen naar den Archipel medegedeeld, komen eenige geschiedkundige onnauwkeurigheden voor, die, ofschoon zij tot de wezenlijke waarde van dit opstel minder afdoen, evenwel niet onvermeld mogeu blijven.

Zoo heet het bijv., dat de Oost-Indische Compagnie, op den 20sten Maart 1602 uit de Hollandsche Compagnie *van Verre* is voortgekomen. Nu was die maatschappij wel de eerste, welke de benoodigde gelden, enz. bijeenbracht, om schepen voor die verre reize uit te rusten, maar reeds spoedig werd eene tweede met haar vereenigd, van toen af onder den naam van Oude Compagnie bekend. Inmiddels hadden zich niet alleen in Zeeland en te Rotterdam nieuwe handelslichamen tot dat zelfde doel gevestigd, maar was ook in Amsterdam de Nieuwe Brabantsche Comp. opgericht, zoodat het aantal dezer maatschappijen, nog vóór het einde der XVIde eeuw, tot acht was geklommen. De beide binnen de Amstelstad gevestigde Compagniën, waarbij de reeders van Hoorn, Alkmaar en Enkhuizen zich aansloten, werden toen tot één handelslichaam vereenigd, waaruit eindelijk op genoemden datum de Vereenigde Oost-Indische Compagnie is voortgesproten.

De meening dat de vergunning tot het oprichten eener handelsfactorij te Bantam het gevolg was van de ondersteuning door de Nederlanders den vorst van dat gewest in eenen oorlog tegen de Portugeezen verleend, is even onjuist als de beweering dat Paulus van Caerden een gezantschap van den Sultan van Atjih naar Holland overbracht, en in diens hoofdstad een kantoor gesticht was, dat in 1664 werd opgeheven.

Ook aan den invloed, die de Batta's op het noordelijk gedeelte van Sumatra zouden hebben uitgeoefend, is, geloof ik, door den Schrijver meer waarde toegekend, dan uit de geschiedenis der Batta-landen kan worden opgemaakt.

Wat de uitbreiding der Nederlanders op de Westkust van Sumatra betreft, zoo zij hier opgemerkt dat Atjih wel aanspraken op die gewesten, zelfs tot aan Benkoelen en Sillebar deed gelden, zonder dat het rechtmatige van die aanspraken op een erkend of bewezen recht berustte. Zijne werkelijke macht reikte dan ook niet verder dan tot Padang, ten zuiden van welk gewest de onafhankelijke Sultan van Indrapoera den scepter zwaaide.

Reeds in 1637 had Nederland zich den uitsluitenden handel op die kusten toegeeigend, doch niet zonder dat de bewoners — door de Atjineezen opgezet en ondersteund — ieder oogenblik tegen dat voor hun ondragelijk monopolie in verzet kwamen.

In 1662 gingen de meeste dier Staten er toe over, het juk van den Sultan van Atjih af te zweren en zich aan de Oost-Indische Compagnie te onderwerpen, nadat de Commissaris Bort residenten te Indrapoera, Padang en Tikoe had gevestigd. Natuurlijk hadden deze overeenkomsten, evenals de onderhandelingen met den Radja van Menaugkabau gevoerd, en de daaruit voortgevloeide gevolgen, eene steeds aangroeiende vijandschap en haat tusschen Atjih en Nederland ten gevolge, die nimmer opgehouden heeft te bestaan. Ook hierop wordt door den Schrijver gewezen, die, van den thans bestaanden toestand sprekende, te recht zegt: „Für Atschin handelt es sich um seine bis jetzt stets bewahrte Unabhängigkeit. Für Holland aber ist, nach der Niederlage welche seine Truppen bei dem ersten Anfall auf Atschin erlitten haben, die Unterwerfung dieses Reiches wenigstens in demselben Grad eine politische Nothwendigkeit wie die Besitznahme von Magdala für die Engländer, die Einnahme von Chiwa für die Russen es waren.“

Inmiddels was het Nederlandsche hoofdkantoor door Groene-

wegen naar het eiland Tjinko verplaatst en werden in 1664 de Atjineezen door Jacob Cau uit Padang, Priaman en Tikoe verdreven. Later werd door Jacob Joriszoon Pits, het eerste opperhoofd der Vereenigde O. I. Comp. op Sumatra's Westkust, het hoofdkantoor te Padang als middelpunt van den handel gevestigd.

De gesloten tractaten echter, even dikwijls verscheurd als vernieuwd, gaven aanleiding tot aanhoudende twisten en krijg, waaronder de handelsbelangen der Comp. niet weinig hadden te lijden. Ik zou de grenzen van dit opstel te veel overschrijden door den geëerden schrijver hierbij verder in zijne beschouwingen te volgen. Eenige betrekkelijk geringe onjuistheden en minder nauwkeurige opgaven daargelaten — die trouwens door elk aandachtig en belangstellend lezer zouden zijn opgemerkt —, behooren de vier artikels van Dr. Mohnike tot de beste stukken, over dit onderwerp in het buitenland geschreven. Merkwaardig is ook het slot. Na in een wel zeer beknopt maar vrij getrouw historisch overzicht ook de tractaten van 1824, 1857 en 1871 en de aanleiding van den aangevangen oorlog tegen Atjih, met een enkel woord besproken te hebben, waarbij de schrijver zich steeds op een geheel onpartijdig standpunt wist te handhaven, eindigt hij met de volgende woorden: „Schon aus dem hier Mitgetheilten ergeben sich Motive genug für den Wunsch dass Holland den Krieg mit Atschin mit voller Kraft und mit nicht zu ängstlicher Erwägung der Kosten desselben fortsetzen, ihn erfolgreich zu Ende führen und dieses Reich seinen gegenwärtigen Besitzungen auf Sumatra einverleiben möge. Dass es vor der Erneuerung der Feindseligkeiten zu einem Ausgleich zwischen beiden Theilen komme, ist nicht zu wünschen, denn ein solcher Vergleich würde wesentlich und factisch nur zum Nachtheile nicht nur Hollands, sondern auch Atschins ausfallen.“ Hierin geloof ik dat de Schrijver volkomen gelijk heeft.

Den Haag,
12 Augustus 1873.

A. J. A. GERLACH.

V A R I A.

STROOMTINERTS-ONTGINNING OP HET EILAND BANGKA.

Onder het opschrift „Ueber die Ziungewinnung auf der Insel Banka, von W. Bredemeyer.“ komt in het „Chemisches Central-Blatt“ n°. 19 van „7 Mei 1873“, bladz. 303, bij de „Technische Notizen“ eene mededeeling voor betreffende de stroomtinerts-groeven op Bangka, overgenomen uit de „Berg-und Hüttenm. Z. 32. 81.“

In het belang der lezers van de „Berg-und Hüttenmännische Zeitung“ en het „Chemisches Central-Blatt“, zoomede der redacties van die bladen, wensch ik de voornaamste onjuistheden in die „Notiz“ aan te wijzen.

De Nederlandsch-Indische regeering ontgint de stroomtinerts-groeven op Bangka, onder de technische leiding van Nederlandsche mijningenieurs, met Chinese mijnwerkers, die zich daartoe tot „kongsen“ („Gesellschaften“), meestal uit weinige, soms uit meer, maar zelden uit meer dan honderd man bestaande: bij het openen van mijnen (stroomwerken, groeven) neemt de „kongsen“ daglooners in dienst, die evenwel niet tot de kongsen behooren. Het ontginbare stroomtinerts komt op Bangka niet alleen in de valleien voor, maar ook op de vlakten.

Aangezien het stroomtinerts op Bangka uit tinoxide bestaat, dat maar *zeer weinig* verontreinigd is door ijzerertsen, als: ijzerglans, roodijzersteen, magneetijzererts, bruinijzererts, maar *hoogst zelden* door eene geringe hoeveelheid ijzerpyriet, zoo wordt het stroomtinerts op Bangka nimmer geroost voor de smelting en dus ook niet uitgewasschen na de roosting; op Bangka bestaat geen enkele reverbereer-oven en ook geen „grosse Wasserbehälter“ om de „gerösteten Massen“ in te wasschen. Van koperertsen is tot dusver *geen spoor* op Bangka gevonden.

Op Bangka werd het stroomtinerts vroeger uitsluitend in den kroesvormigen, chineschen oven herleid tot tin, gedesoxydeerd;

die chinesche oven is bijna 4' 4" Rijnl. (1.34 M.) hoog, terwijl het kroesvormig gedeelte slechts 0' 11" Rijnl. (0.28 M.) diep is; deze oven wordt van aangestampte leem vervaardigd en door uit het bosch ruw bekapt hout, hier en daar, ondersteund. Sedert eenige jaren heeft men den kroes verhoogd door een rand van gebakken steen, ruim 1' 3" Rijnl. (0.4 M) hoog, waardoor eene besparing van brandstof is verkregen.

Zes jaren geleden heeft men op Bangka, bij groeven die over eene voldoende hoeveelheid water als beweegkracht kunnen beschikken, het watergeblaas ingevoerd en bij zulke mijnen gebruikt men schaftovens van vierkante doorsnede, met kroesvormigen bodem, even als de kroesvormige chinesche oven met eene opene borst, terwijl het geblaas aan de beide zijkanten en van achteren toetreedt; deze oven heeft eene hoogte van 5' 1" Rijnl. (1.6 M.), is van vuurvasten steen opgetrokken, van onderen ter versterking aan drie kanten omgeven door aangestampte leem.

„Schachtofen van 9 Fuss Höhe, der aus einem mit feuerfestem Thone ausgefütterten gusseisernen Cylinder besteht“, bestaat er op Bangka geen.

„Wenn der Stichherd ganz mit Zinn angefüllt ist“, wordt het tin *niet* „in einen zweiten Herd abgestochen“, maar met ijzeren lepels uitgeschept en in de gietvormen tot blokken gegoten.

De polen, waaraan zich de met het tin verbonden vreemde stoffen zouden afzonderen, liggen buiten mijne bevatting; die „Notiz“ is nonsense.

De ovens worden door de mijnwerkers voor hunne rekening gebouwd.

De betaling van f 13,50 is per 1 pikol, dat zijn 61.76 K. G., maar die betaling alleen kan niet dienen om eenige berekening van outginningskosten te maken, waartoe nog vele andere voorwaarden, tusschen het Gouvernement en zijne mijnwerkers bestaande, behooren gekend te worden; de schrijver der „Notiz“ kent die andere voorwaarden niet.

De „Notiz“, volgens welke de Nederlandsche regeering jaarlijks, tijdens schrijver op Bangka was, £ 5 miljoen, dat is f 13 miljoen zuivere winst behaalde bij de onderneming, heeft geen grond en raakt kant nog wal. Zonder een bepaald cijfer te noemen, kan ik de verzekering geven dat de schrijver meer dan 400 % (vier honderd procent) van de waarheid afwijkt.

Merawang was jaren lang een zeer rijk district, maar daar zat de tinerts-rijkdom niet in de heuvels, maar in de beddingen

der takken van de hoofdriever Batoe roesakh. De overige namen, door den schrijver genoemd, als van streken waarin de belangrijkste ontginningen liggen: „Bockit, Pelawang, Soengi, Sean en Pacey”, zijn geen namen van plaatsen of districten op Bangka; wellicht zijn ze door den schrijver voor zijne „Notiz” vervaardigd.

's Gravenhage,
21 Juni 1873.

CORN. DE GROOT.

HET EILAND SARANGUNI (ROSSINGEIN) DER BANDAGROEP.

Dit eilandje, dat, zoo wij hopen en vertrouwen, weldra eene betere toekomst te gemoet gaat, dank zij de pogingen hiertoe door den heer Iaus in het werk gesteld, droeg volgens eene Portugeesche M. S. kaart van 1601, den naam *Saranguni*¹; even zoo wordt het genoemd in een brief van Nicolas de Montalegre, van Grissee, den 20 Juni 1602 aan Andre Furtado de Mendocça, Capitao Mor e Geral do Mar do Sul e de sua Conquista. Bij onze oude zeevaarders daarentegen is het bekend onder die van *Rasangyn*, zooals wij lezen in het journaal van Jacob van Heemskerck (1599) en Rossingeyn, zooals het voorkomt op eene M. S. kaart van Joris Joosten² (1602), in de reis van Wolphert Hermansz. Van waar die naamsverandering, mag men vragen. Wij kunnen het niet met zekerheid oplossen, maar gelooven, dat het geen al te gewaagde gissing zou zijn, te vermoeden dat men hier eenvoudig aan eene omzetting van twee letters te denken heeft. Inderdaad, wanneer men de r en s van plaats verwisselt, dan leest men voor *Saranguni* *Rasanguni*, dat een zeer gering verschil oplevert met *Rasangyn*, zooals men het bij van Heemskerck geschreven ziet; men dient hierbij ook in het oog te houden, dat de namen zoowel van personen als van plaatsen veelal door de onzen werden geschreven op het gehoor af, waardoor het voor de hand

¹ *Bandas Insulae Typus, de integro multis in Locis Emendatus Anno Da. 1601* Auctore Emmanuele God. de Eredia.

² Deze hoogstverdienselijke stuurman en kaartenmaker, later leeraar in de stuurmanskunst en aanverwante vakken, teekende zich ook Jooris Joostenz. Karolus, Jooris Joosten Karle en Joris Carolus.

lag, dat men ze veeltijds zeer gebrekkig opteekende; het is onnoodig hiervan voorbeelden aan te geven ¹.

In de papieren der voormalige O. I. Compagnie komt de naam voor van een harer niet onverdienstelijke dienaren, Jan Lodewijksz. Rossingeyn. De heer van Dijk maakt ons met eenige niet onbelangrijke bijzonderheden uit zijn leven bekend, in zijne Mededeelingen uit het O. I. Archief (Twee togten naar de Golf van Carpentaria enz.). Op blz. V der Inleiding, in de noot, waagt hij de volgende gissing: „Het zoude mij niet verwonderen dat het eiland Rossingeyn, het Oostelijkste der Bandagroep, ook reeds eenige jaren vroeger (vóór 1608) naar hem genoemd werd“. Wanneer men genegen is om onze hiervoren geopperde gissing aan te nemen, dan kan het wel aan geen twijfel onderhevig zijn, of Jan Lodewijksz. heeft zijn toenaam aan het eiland te danken en niet omgekeerd.

Wij hebben hiervoor nog de volgende redenen. Toen Jacob van Heemskerck in 1599 Banda verliet, bleven aldaar onder Adriaen van Veen en twee anderen, eenige der bekwaamste bootsgezellen als vrijwilligers achter, waaronder zich ook Jan Lodewijksz. bevond. Het ligt o. i. voor de hand, dat hij door van Veen, die meer bepaald op Lontor zijn verblijf moest houden, gebruikt is geworden om het zoo nabij gelegen eilandje Rasangyn te bezoeken. Hoe dit zij, het eerst dat wij hem met een toenaam aantreffen, was in het schuldbook en monsterrol van het schip Amsterdam (1600—1603), waar hij wordt genoemd *Jan Lodewijksz. alias Rosegeyn*, en wellicht ter onderscheiding van den Opperkoopman Jan Lodewijksz., die in de tweede reis van van Neck, eerste gedeelte onder Wilkens, in 1599 naar Indië vertrok en in het najaar van 1601 in het vaderland terug keerde.

Later vinden wij zijn naam op verschillende wijze geschreven; zoo noemt hem de Opperkoopman Gaef, in 1602, Jan Lodewijksz.; Paulus van Caerden, in 1608, Jan Lodewijksz. Rossingyn; de Gouverneur-Generaal Reael, in 1616, Jan Rossingeyn, in 1617 Jan Rossangen. In een brief, door hem zelven in 1613 van Tidor geschreven, onderteekent hij zich Jan Rossingin. Men ziet dat er vrij wat verscheidenheid in het schrijven van zijn naam bestaat. Die verscheidenheid bestaat nu nog in het

¹ Een enkele slechts. Op de hiervoren genoemde Portugeesche kaart komt voor: Pulo Rum; bij ons draagt het den naam Poelo Rhuu, Poelo Ron, vroeger Poulleron, Pocleron, enz.

schrijven van den naam van het eiland, zij het dan ook in een mindere mate; wij hebben: Rossinghein, Roesingein, Rosengyn en Rozengain. Het ware o. i. wenschelijk dat men eene vaste spelling aannam.

Wij nemen deze gelegenheid te baat, om eene fout, voorkomende in het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van N. I. op het artikel Rozeugain te herstellen. Er wordt daarin vermeld, dat in 1634 op dat eilandje de muskaatnotenboomen werden uitgeroeid. Volgens de resolutiën van Gouverneur-Generaal en Raden van Indië werd daartoe het besluit genomen op den 11^{den} November 1664, terwijl daarentegen bij resolutie van 20 December 1695 vastgesteld werd, het eilandje weder daarmede te beplanten.

LEUPE.

E R R A T A.

In 't Verslag van den Secretaris staat op blz. xxxiii, r. 7 v. o. *f* 45
Lees: *f* 357.65.

BIJDRAGEN

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

STEDERLANDSCH INDIE

DE VERENIGDE OORLOGSMIDDEN

DE VERENIGDE OORLOGSMIDDEN

LEGGT VOLWIPERS.

ACHT DEELEN

M. J. VAN NELLE

DEEL DEEL

I N H O U D.

	Pagina's
EMIGRATIE UIT NEDERLAND. KOLONISATIE MET NEDERLANDERS IN OOST- EN WEST-INDIË DOOR A. D. VAN DER DAN MITCHELL	84—151
EENE DECLARATIE VAN EEN SULTAN VAN BANTAM. BEPREDIKEELD DOOR J. J. WEINAMA	152—156
ZANG XV VAN 'T BHARATA YUDDHA IN HAWI, MET VERTALING EN AANTEKENINGEN DOOR H. KERN	157—187
NOG OETS OVER HET OPSCHRIJF VAN PADDER ROEJONG DOOR H. KERN	188—198
LEESTUPEL	197—265
M. A. Sherring, Hindu Tribes and Castes, as represented in Benares Door H. Kern.	
The Vairashika-Appurisma of Kannda, translated by E. A. Gough, B. A. Door H. Kern.	
S. Coolman, Handleiding bij de beoefening der Soemalameesche taal, Door G. J. Grashuis.	
PARLA	266—270.
Aarde op Nurusia Lact — Het optreden van den zwavelryg op het eiland Sema in 1847 — Natuurverrichtingen te Banda waargenomen in 1670—1687.	

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontzorging der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijns, adjunct-secretaris, te 's-Gravenhage.

EMIGRATIE UIT NEDERLAND.

KOLONISATIE MET NEDERLANDERS IN OOST- EN WEST-INDIE.

Hoewel ook de overoude geschiedenis van emigratie en kolonisatie in algemeenen zin slechts in groote trekken bekend is, toch werd hetgeen daaromtrent gedurende de laatste 250 jaren in Nederlandsch-Indië en Suriname voorviel, door vele schryvers min of meer in bijzonderheden vermeld en zijn de quaestien daarmede in verband, tot 1857, door de staatscommissie onder presidium van den Minister van Staat J. J. Rochussen uitvoerig behandeld, zoodat vele lessen uit de tot dien tijd verkregen ondervinding in het verslag dier commissie te vinden zijn.

Gold het hier dus niet eene groote en in belangrijkheid toenemende nationale zaak en bovendien eene quaestie van menschevriendheid ten opzichte van duizenden onzer hulpbehoevende landgenooten, de vrees van voor een goed deel in herhalingen te moeten vallen, zou ons van schrijven terughouden.

Maar het blijkt ook dat de vermelde veelal treurige ondervinding op het stuk van kolonisatie en de waarschuwingen, die op wetenschappelijke gronden daaromtrent gedaan zijn, nog weinig algemeen bekend of begrepen worden en dat dus de betrouwing aan oude en de mededeeling van latere voorbeelden niet overbodig zijn om de publieke meening voor te lichten en de waarnemend te doen uitkomen, opdat die, in spijt van verkeerde opvattingen of eigenbelang, zegeviere.

Daarbij gebeurde er gedurende de 20 laatste jaren, vooral in Europa, zeer veel, waardoor de maatschappelijke orde en gerechtigheid verstoord werden en waaruit telkens wederkerende werkstakingen, armoede en emigratie ontstonden, zoodat op nieuw kolonisatie-plannen worden aanbevolen, ten einde te voorkomen of te ontkomen aan de dringende eischen van de in Europa en oerijst toenemende bevolking, die werkbehoevend

en toch niet zelden werk weigerend, in den laatsten tijd ook in ons vaderland veel zorg geeft.

Ook outwaakt het verlangen naar Europeesche kennis en nijverheid in onze Oost-Indische bezittingen meer en meer en de arbeidsnood in Suriname doet zich steeds scherper gevoelen, zoodat de quaestie van kolonisatie en plantage-arbeid met Nederlanders zich thans in gelijke mate belangrijk met huuc emigratie of landverhuizing als aaneensluit en de aandacht vordert van ieder die de nationale welvaart en het geluk van duizend arme landgenooten weuscht te bevorderen.

Het behoeft daarbij geen betoog dat het verlangen naar emigratie en kolonisatie steeds wordt aangemoedigd door de groote winsten, die in Indie met de kultuur en 't fabrikaat der kostbare koloniale waren, het delven en voortbrengen van steenkolen, mineralen, aardoliën, enz. te maken zijn, maar ook dat die winsten daar, evenals elders, slechts door welbestuurden, aanhoudenden handenarbeid en door verstandige aanwending van werktuigen en stoomkracht met voordeel verkregen kunnen worden.

De slavenarbeid, die in Oost-Indië nimmer van eenige betekenis op de nijverheid en den landbouw was, omdat het zeer gering aantal slaven bijna uitsluitend tot huisdiensten werd gebezigd, bestaat daar echter sedert lang niet meer en wat vooral voor den bouw der handelsproducten veel zegt, de verplichting tot kultuur- en heerediensten, vroeger met geringe uitzonderingen de inlandsche bevolking tegen gering loon en bij wijze van belasting opgelegd, werd later voor een goed deel opgeheven en wordt dit nog steeds meer, terwijl in de West-Indie de vermindering van arbeid, die door de lang gewenschte en gelukkige opheffing der slavernij 1 Juli 1863 ontstond, niet door tijdigen aanvoer van nieuwe arbeiders werd aangevuld, zoodat reeds dit jaar 1873 bij het ophouden van het staats-toezicht, de neger-bevolking in Suriname geheel vrij is om niet, of althans niet meer te werken, dan ter vervulling zijner zeer geringe eerste levensbehoeften noodig is, evenals dit, zóó voortgaanden over weinige jaren met de talrijke bevolking van Java het geval zal zijn.

Geen wonder dus dat men daar en overal, om nieuwe ontginningen mogelijk te maken en de bestaande landbouw- en nijverheids bedrijven te behouden, de werkkrachten tracht aan te vullen, die zich in toenemende en zeer belemmerende mate onttrekken, of vroeger reeds te kort schoten en dat men zich

te dien einde het eerst naar die landen wendt, waar de arbeidende bevolking overvloedig schijnt, en in emigratie een verbetering van haar lot zoekt.

Door te grooten ijver om iets goeds tot stand te brengen, of voordeel te behalen, werden echter niet zelden verkeerde middelen aanbevolen en gewaagde proeven genomen, waardoor veel verloren en het doel gemist wordt, dat op practische wijze reeds lang geleden bereikt had kunnen worden.

Beschouwen wij dus:

In de eerste plaats, de emigratie van Nederlanders met het oog op de vraag, waarom en in welken zin die wenschelijk is.

In de tweede plaats en in verband met die emigratie, wat voornamelijk gedurende de laatste halve eeuw door de ontdekking is geleerd, omtrent veldarbeid en kolonisatie met Europeanen in het algemeen en met onze emigreerende landgenooten in het bijzonder.

Sedert jaren reeds werden de talrijke en snel toenemende bevolking van Europa en de voor een goed deel daaruit, in vele landen gevolgdde armoede, tegenover de betrekkelijk nog geringe bevolking en den overvloed van vruchtbaar onbebouwd land in andere werelddeelen, als voldoende redenen aangevoerd, om de emigratie of landverhuizing ook uit Nederland, als wenschelijk voor de vertrekkenden en voor de blijvenden tevens, aan te moedigen, en thans wordt dit reeds als stelling aangenomen door staathuishoudkundigen van erkende scherpzinnigheid, hoër het geen betoog behoeft, dat zoo ooit, dan na jaren pas, de bewijzen daarvoor door de uitkomsten gegeven kunnen worden.

Door al wat in den laatsten tijd uit brochures en tijdschriften, omtrent den geringen prijs van zeer vruchtbaar, welgelegen land en het gezonde klimaat in de meeste der Noordwestelijke en andere Staten van Noord-Amerika, algemeen bekend geworden is en bij de gunstige berichten door honderden onzer landgenooten, tot hante achtergeblevene betrekkingen overgezonden, (vele waarvan door het Maandblad *de Landverhuizer* en andere Couranten gedurende den laatsten tijd zijn opgenomen), schijnt het boven tegenspraak bewezen, dat de ijverige, vastberadene en sobere landbouwer, die in zijn vaderland niet altoos tot onderhoud van zich en zijn gezin genoeg verdienen kon, in die gezegende landstreken, by voorbeeld Michigan, Minnesota,

Missourie, Californie, zij het ook na vele outheringen en moeilijkheden in den aanvang, bij moed en volhardenden arbeid, altoos een overvloedig bestaan en niet zelden een vroeger ongekende welvaart bereikt, ja zelfs, dat eenige aldaar reeds een betrekkelijken rijkdom verwierven, zoodat emigratie derwaarts reeds vele Nederlanders tot groote lotsverbetering strekte en nog voor duizenden eene zeer wenschelijke zaak kan zijn, die, uit dit oogpunt bezien, onder zekere voorwaarden nog velen mag aanbevolen worden.

Ook is er nog ruimte voor honderd duizende emigranten, die daarvan in de toekomst gebruik willen maken, zonder dat men voor gebrek aan goed land behoeft te vreezen, zooals blijkt uit hetgeen omtrent de opmeting, schenking en verkoop van land in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, reeds in Juni 1866 bekend was en tot heden niet belangrijk veranderd is.

De geheele oppervlakte van de Vereenigde Staten, het uitgestrekte distrikt Alaska daar niet bij gerekend, wordt op drie millioen vierk. Eng. Mijlen berekend, is tusschen de 24 en 49 graden Noorderbreedte gelegen en heeft thans 40,320,000 inwoners, hetgeen gemiddeld iets meer dan 13 inwoners op de vierk. Eng. Ml. geeft, terwijl in Nederland op 12,700 vierk. Eng. M. oppervlakte, thans 3,700,000 of gemiddeld 291 inwoners op de vierk. Eng. Ml. tusschen de 50°40' en 53°30' noorder breedte en dus noordelijker dan de noordelijkste grens der Vereenigde Staten, wonen.

Van de geheele oppervlakte der Vereenigde Staten, die op een duizend negen honderd en veertig millioen Amerikaansche akkers wordt geschat, waren een duizend vier honderd millioen nog onbebouwd, waarvan reeds in 1866 niet minder dan 474,160,551 akkers, nauwkeurig opgemeten en in kaart gebracht waren en 991,908,219 akkers ter opmeting overbleven.

Tot gemakkelijker beoordeeling dezer uitgestrektheden moge dienen, dat 640 Amerik. akkers gelijk zijn aan 259 hectaren of Nederl. bunders en dat dus die akker omtrent even groot is, als twee vijfden van den Nederl. bunder.

Al deze millioenen akkers nu, werden volgens de Noord-Amerikaansche Wet (Home Stead Act), in stukken van 180 akkers, of 72 bunders in de Noordelijke en van 80 akkers of 32 bunders in de Zuidelijke Staten, aan ieder nieuw aangekomene van welken landaard ook zonder betaling afgestaan, alleen onder voorwaarde dat hij zich daarop een blokhuis of

andere woning bouwt. — Wanneer hij op zijn land vijf jaren gewoond heeft, ontvangt hij het bewijs van eigendom en recht tot verkoop en overdracht met onbeduidende kosten. De gronden die bijzonder gunstig aan de spoorwegen of in de onmiddellijke nabijheid van steden of groote nijverheids-ondernemingen gelegen zijn en vele waarvan reeds in het bezit van bekende spoorwegmaatschappijen of van partikulieren zijn, kunnen met eene eenvoudige en weinig kostende overdracht, voor 5 tot 20 en meer dollars per akker, in groote of kleine uitgestrektheden gekocht worden.

Het totaal der reeds opgemeten gronden is alleen voldoende om meer dan 800,000 boerderijen of kleine landgoederen van 72 Nederl. bunders aan te leggen; op de nog niet gemeten gronden kunnen in gelijke verhouding nog millioenen zulke boerderijen aangelegd worden en meer menschen in overvloed en gezondheid het leven genieten dan in geheel Europa.

Immers al deze landstreken hebben, met geringe wijzigingen naar ligging en hoogte boven de zee, een klimaat zooals men het in Zuid- en Midden-Europa aantreft en zijn bijna overal bebouwbaar, voor een goed gedeelte door groote rivieren doorsneden, met bosschen bedekt en uitermate vruchtbaar; ook zijn er in de Noord-westelijke Staten van Noord-Amerika reeds vele duizende Nederlanders gevestigd, zoodat onze emigreerende landgenooten er niet geheel onder vreemden behoeven te komen en spoedig geheel te huis zijn.

De Nederlandsche stad Pella in Yowa en de bloeiende vestigingen Holland, Friesland, Kalimazoo, Grand-Rapids, Frenchoord, Zeeland en Drenthe, allen in den Staat Michigan, zijn daarvan ten voorbeeld en bewijzen dat klimaat en bodem dat voor Nederlandsche kolonisten zeer geschikt zijn, terwijl volgens de laatste berichten de Staat Minnesota, hoewel des winters zeer koud, boven alle andere landstreken voor Nederlandsche landbouwers zou te verkiezen zijn, als uitmuntende door vruchtbaarheid van grond, gezondheid van lucht en overvloed van helder water, zoodat de Hollanders die zich aldaar in den omtrek van Audubon verplaatst hebben een hoogst gelukkig toekomst te gemoet gaan.

De reiskosten uit Nederland naar Noord-Amerika, naar Zuid-Amerika, naar de Kaap of naar Nederl.-Indie, staan in onderlinge verhouding ongeveer als 100 tot 150, 250 en 300, zoodat uit dit oogpunt de emigratie naar Noord-Amerika verre

de voorkeur verdient, zooals zij dit nog meer doet, om de zoo belangrijk veel kortere zeereis en daardoor minder ontberingen, ongemak, ziekten en kans van ongelukken.

Is dus reeds door de ondervinding aangewezen wat voor den emigrant goed is, niet even duidelijk is daaruit gebleken, dat de gevolgen der emigratie van zoo vele bij uitnemendheid geschikte werklieden en degelijke burgers in jaarlijks toenemende getallen, voordeelig werkt op onzen landbouw en nijverheid, of zelfs dat die, zooals zij nu plaats heeft, een wenschelijke zaak is voor alle of de meeste der achterblijvenden uit den werkenden stand en dat die hier te lande vermindering van armoede ten gevolge heeft, zoodat met het oog op het algemeen belang hunne emigratie moet aangemoedigd worden:

„ We look upon our Colonies as the poor mans inheritance, and as an outlet for some of the seven hundred human beings, daily added to our thirty-two millions of population. „ Zoo sprak omtrent een jaar geleden, „the Reverend A. Styleman Herring, Chairman of the Clerkenwell Emigration Society, London „, en er zijn er hier te lande, die met even goede bedoelingen voor onze behoeftige landgenooten, het op zich zelf zeer juiste feit vooropzetten, dat de bevolking van Nederland in verhouding tot de oppervlakte, grooter is dan die van Groot-Brittanje en Ierland; ja! dat die, België uitgezonderd, grooter is dan de bevolking van eenig land in Europa, en die dus in hunnen ijver, onze overzeesche bezittingen gelijk stellende met de buiten de tropen door Engelschen, Schotten en Ieren aangelegde en bevolkte koloniën, de vochtigwarne Surinaamsche laaglanden of de afgelegen bergvlakten in Nederl. Indie hun tot erfdeel zouden willen toeschikken.

Onder de opmerkelijke en gewichtige teekenen des tijds op dit gebied, behoort de weder ophaling der vroeger zoo dikwijls besproken kolonisatie-quaestie in Juli 1872 door de Nederl. Maatsch. van Nijverheid, onder presidium van Dr. A. Vrolik, in hare algemeene vergadering te Sneek, waarbij „de wenschelijkheid van emigratie uit Nederland „ werd uitgesproken, en in verband daarmede, de uitnoodiging aan al hare departementen werd gedaan, om te doen onderzoeken:

- a. naar welke landen in Nederl. Indie en daar buiten, het best de emigratie heen te richten is?
- b. of dit emigratie-stelsel, door het Gouvernement of door partikulieren, geëxploiteerd zal moeten worden?

en verder om plannen te leveren, betreffende deze emigratie ten einde die een volgend jaar te kunnen bespreken.

Niet minder sprekend voor het verlangen, dat zich vooral in de Noordoostelijke provincien van ons vaderland naar emigratie openbaart, is de vorming van vereenigingen, zie het Maandblad *„de Landverhuizer“*, n°. 7 en latere, die uitsluitend aan de bevordering der landverhuizing zijn gewijd.

Ook worden door vele deskundigen uit Noord-Amerika belangrijke berichten en toelichtingen overgezonden en bewijzen de schriften van dr. Hartog Heijs van Zouteveen, van dr. van Schevichaven en den heer Obreen, dat mannen van studie zich in den laatsten tijd op practische en onpartijdige wijze het onderzoek in deze zaken ten taak gesteld hebben, zoodat men in onze taal, vooral over Michigan, Minnesota en Californie, vele voor den emigrant noodzakelijke inlichtingen met geringe kosten en moeite kan bekomen.

Nog werd in Dec. 1872 door het Indisch Genootschap onder presidium van Jhr. mr. W. T. Gevers Deynoot aan de orde gesteld: *„Emigratie uit Nederland naar Nederlandsch Indie, met het oog op de mogelijkheid eener kolonisatie“* - nadat reeds in 1857 (zie de verslagen), in hetzelfde genootschap door den toenmaligen voorzitter Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraayenburg het onderwerp *„Kolonisatie in Nederl. Indie in het algemeen“*, uitvoerig was ingeleid en door schrijvers van gezag in Indische zaken ¹ hier en vroeger was besproken en toegelicht, met vermelding van hetgeen door verschillende commissiën van Indische ambtenaren en door geleerden van bekenden naam, voor en tegen kolonisatie in Indie is uitgebracht en dat dit alles kort daarop, in het werk van *„Willer en Cornets de Groot, over het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederl. Indie“* nogmaals uitvoerig behandeld was, zonder dat men daardoor tot een enigzins bepaalde uitspraak van mogelijk of onmogelijk is kunnen komen, hoewel laatstgenoemd werk, met de aanbeveling van kolonisatie proeven op kleine schaal eindigt en daartoe in de eerste plaats het eiland Boeroe als bijzonder geschikt aanbeveelt, waaraan echter nimmer gevolg is gegeven.

De kolonisatie met Nederlanders in Indie, dus na omtrent 15 jaren op nieuw in het Indisch Genootschap aan de orde gesteld, werd door den hr. Cornelis de Groot, Hoofd-Ingénieur

¹ Dr. W. Bosch, dr. W. R. Baron v. Hoeyell, dr. P. Becker en anderen.

in Nederl. Indie, met een belangrijk betoog ingeleid en aanbevolen, waarna die door de heeren Robidé van der Aa, van Swieten, Bleeker, Duinontier en van der Gon Netscher, in min of meer tegenovergestelden zin besproken en afgeraden is en waarbij vooral door den eersten spreker vele gedeeltelijk nieuwe beschouwingen en gegevens omtrent de klimaats invloeden werden aangevoerd, en door den laatste op de treurige ondervinding werd gewezen, die onder anderen in Britsch-Guyana gedurende 35 jaren, van 1835 tot 1870, op groote schaal met Portugeesche immigranten en Europeanen van verschillende landaard is verkregen. Zie over dit alles de verslagen van het Indisch genootschap Dec. 1872 en Febr.—Maart 1873.

Het reeds in den aanvang van dit overzicht aangehaalde Verslag aan den Koning, door de staats-commissie in Juni 1857 nitgebracht, in antwoord op het adres van „J. H. van Vlissingen en negen anderen, betreffende Europeesche kolonisatie in Indië” en de wederlegging van vele in het verslag voorkomende denkoelden en cijfers in den merkwaardigen brief van den toenmaligen gouverneur van Sumatra's West-Kust Genl van Swieten, ja zelfs de kritiek van latere schrijvers op het Verslag, werden in de genoemde vergaderingen aangehaald en het gezag tot heden aan de uitspraak der commissie toegekend, werd zoo al niet geheel gehandhaafd, toch vrijgepleit van onjuistheden of overdrijving in de voorstelling van feiten en cijfers, waarvan het soms beschuldigd werd.

Hoezeer echter ook in strijd met de strekking van het verslag, door sommige geleerden en zelfs door personen van plaatselijke kennis, de mogelijkheid beweerd is, om in de berglanden van Java en Sumatra met Nederlandsche landbouwers blijvende en zich zelf voortplantende koloniën te stichten, toch werd de wenschelijkheid en het voordeel daarvan door de groote meerderheid zeer betwijfeld, niet bovenal uit hoofde van de te groote warmte, die op 650 tot 1450 meters boven het zeevlak, slechts van 24° tot 19° Cels. gemiddeld des daags oedragen zou, maar om verschillende andere redenen hier verder te bespreken. Was echter hieromtrent nog verschil van gevoelen, men was het daaromtrent algemeen eens, dat in de lage landen van Nederl. Indie of Suriname aan zulk een kolonisatie niet kon gedacht worden.

Evenwel, de beschouwing als inleiding van de uitvoerige behandeling dezer quaestien, in de laatste zittingen van het

Indisch-Genootschap voorop gezet, en die op het Congres der Nederl. maatsch. van Nijverheid te Sneek, tot inleiding diende voor hare uitnodiging tot het leveren van emigratie-plannen, verdient als de uitdrukking van door vele gekoesterde dwaalbegrippen bijzondere aandacht, en in het belang der zaak wederlegd te worden. Daarin toch komt onder andere het volgende voor:

„Bij de steeds voortgaande emigratie van Nederlanders naar Noord-Amerika, is het van groot belang, dat de aandacht worde gevestigd op andere streken, gelijk Suriname, Nederlandsch Oost-Indie en Zuid-Afrika, waar de gelegenheid tot kolonisatie voor Nederlanders zeker niet minder gunstig en veel eigenaardiger is dan in Noord-Amerika.

„In onze kolonien toch, en in de beide Zuid-Afrikaansche republieken, bestaan de taal en de zeden van ons land, terwijl in Noord-Amerika onze nationaliteit geheel in de Amerikaansche moet ondergaan.” . . . . .

En verder nog:

„Engeland heeft ten opzichte van zijne kolonien terecht dit onderwerp reeds lang ter harte genomen en zijne bloeiende kolonien in Australie bewijzen, dat kolonisatie op groote schaal en regelmatig voortgezet een zegen kan worden voor de kolonien en het moederland. Er schijnt ook geen beter middel tegen den nadeeligen invloed van overbevolking en toenemend proletariaat te zijn, dan de emigratie, die het gestoorde sociale evenwicht voortdurend herstelt; van groot gewicht is voorts dat van eene emigratie naar de Nederlandsche kolonien, onze handel voorzeker in alle opzichten voordeel zal trekken.”

Uit deze beschouwing nu blijkt evenmin als uit de voorgestelde, tot grondslag van redenering aangenomen „wenselijkheid van emigratie” of men daarmede bedoelt, de vrijwillige, geheel uit eigen beweging ontstaande landverhuizing van landbouwende en andere individuen en huisgezinnen, zooals die tot heden door eigen middelen uit Nederland plaats had en dus van hen die in het Vaderland een min of meer voldoende bestaan vonden, of wel den tot vermindering van het proletariaat zeer wenschelijken, maar ook zeer bezwaarlijken uitvoer of emigratie van behoeftigen, zooals die uit Engeland naar Canada en sedert 1831 naar Australie plaats vond, onder toezicht van den staat, door verkoop van de kroonlanden tegen 5 tot 11 shillings per Eng. akker en die nadat de prijs van

land in die kolonien in 1841 bij acte van het Parlement op een pond sterl. p. akker als minimum gesteld was, steeds voortging uit de opbrengst daarvan en ook voor een gedeelte op kosten van de genceuten en armenfondsen, door vrijwillige bijdragen, maar meest voor rekening der koloniën waarheen zij emigreeren en welke emigratie ¹, hoe wenschelijk zij ook moge wezen, niet zonder belangrijke kosten en bezwaren en niet zonder groote zedelijke verantwoordelijkheid op zich te laden, geschieden kan.

Uit de verwachtingen, die men zich van de emigratie naar onze kolonien voorstelt, is echter op te maken, en het debat daarover in het Indisch Genootschap bevestigt dit volkomen, dat men hier alleen gedacht heeft aan hen die tot den landbouw of andere nuttige bedrijven en ambachten bekwaam en genegen zijn; en voor men ter verwijdering van dergelijke overal bruikbare lieden de hulp der regeering gaat inroepen, dient wel bewezen te worden, dat er van dezulken hier te lande reeds een overbevolking bestaat die zóó hoog geklommen is, dat er geene middelen binnen onze grenzen en binnen ons finantieel bereik te vinden of te scheppen zijn, om de nuttige kracht daarvan te behouden en rechtstreeks tot eigen welvaart en macht aan te wenden. Zoolang dit toch niet boven tegenspraak gebleken is, loopt de vraag of en op welke wijze hun emigratie van regeeringswege moet bevorderd worden, den tijd vooruit.

Neemt men in overweging dat de oppervlakte van Nederland, de Zuiderzee, Wadden en Dollart medegerekend, bedraagt:

Bunders.	Vierk. G. M.	
3,284,000	of 589,510	en dat de Zuider Zee, enz.
bedraagt 534,552	„ 103,890	zoodat de geheele oppervlakte van land en water
bedraagt <u>3,818,552</u>	of <u>693$\frac{1}{2}$</u>	

Dat van die geheele binnen de Nederlandsche grenzen gelegen oppervlakte, behalve Zuiderzee en Wadden, nog omtrent 700,000 bunders woeste gronden, verdronken landen en ondiepe plassen zijn, dat is, te zamen met Zuiderzee en Wadden meer dan één derde van de geheele 693 □ mijlen land en water, de helft of wellicht twee derde waar van binnen 50 jaren, in bouw- en weiland, dorpen en wegen herschapen kunnen zijn, dan mag men aan-

¹ Zie „The Colonial Policy of Lord John Russel's administration, by Earl Grey,“ en voor bijzonderheden omtrent emigratie uit Engeland naar al de Britsche Kolouien, de jaarlijks uitkomende „Colonization Circular, issued by Hr. Majs. Colonial Land and emigration Commissioners.“

nemen, dat het bij den daartoe vereischten arbeid en de daaruit volgende ontginning en bebouwing van den grond, zoowel als bij de nog te ontginnen veenderijen, het beplanten van heide en duinen, maar bovenal door de vermeerdering en uitbreiding van de vele reeds bij ons bestaande en nog in te voeren bedrijven van nijverheid, voor vele jaren in de toekomst niet behoeft te ontbreken aan middelen, om de tot arbeid geneegen bevolking te onderhouden, al blijft die ook met bijna één ten honderd 's jaars toenemen, zooals thans het geval is, niettegenstaande de emigratie naar Noord-Amerika en het vertrek van duizenden naar Oost- en West-Indie.

Moet het dus vooralsnog afgeraden worden, dat men de niet bewezen en in onbepaalden zin uitgesproken «wenschelijkheid van emigratie uit Nederland» door meer bepaalde handelingen ter aanmoediging van kolonisatie in Oost- en West-Indie zou doen opvolgen, nuttig kan het zijn te herinneren, dat de emigratie van meestal goeude landbouwende Nederlanders, die gedurende de 25 jaren 1831—56, tot 7948 mannen en 16760 vrouwen en kinderen geklommen, nog geen duizend zielen 's jaars bedroeg, de laatste 25 jaren eindigende met 1871 tot gemiddeld 1786 zielen 's jaars is toegenomen ¹, zoodat een stelsmatig voortdurend onderzoek zooals alleen door de Regering over het geheele land kan ingesteld worden, zeer wenschelijk schijnt om de wezenlyke oorzaken en het toenemen

¹ De landverhuizers of vrijwillige emigranten uit Nederland, meest naar Noord-Amerika

In 1856	1924 pers.	In 1864	740 pers.	BEVOLKING VAN NEDERLAND.
- 1857	1663	- 1865	1681	1859 3,309,129
- 1858	1177	- 1866	3293	1869 3,693,072
- 1859	497	- 1867	4187	vermeerdering 382,946
- 1860	862	- 1868	2972	dat is jaarlyks 36,296
- 1861	757	- 1869	3412	
- 1862	819	- 1870	1646	
- 1863	1054	- 1871	2036	

De verhouding van geboren en boven overledenen was van 1859 tot 1870 jaarlyks 36,296 in 1859 36,623 in 1870 was die 36,931, tusschen natuurlyken aanwas en natuurlijke vermeerdering van bevolking was dus het zeer gering verschil van 306, zoodat ondanks het vertrek van duizenden, die als ambtenaren, militairen, en naar Oost- en West-Indie vertrekken, als zwellen het land verlaten en naar de zee, of als landverhuizers naar Noord-Amerika vertrekken De natuurlijke emigratie van vreemdelingen en uit de Kolonien in het Vaderland bedroeg zekeren, meest dus jaarlyks enige duizenden bedragen, waaromtrent geen verandering is In 1870 zijn echter volgens opgaven 2318 personen meer vertrokken dan in Nederland gevestigd.

van die volksverhuizing te constateeren en in een beredeneerd verslag jaarlijks bekend te maken.

Uit een nauwkeurig onderzoek als boven bedoeld zou blijken, wat men door het stellen van vragen slechts onvolledig en oppervlakkig kan te weten komen, namelijk, dat er met den krachten wil der Regeering en de aanwending van groote kapitalen, zooals die tot vestiging, zelfs van weinige duizende landbouwers in onze Oost- of West-Indische bezittingen van den aanvang tot het eind noodig zouden zijn, nog ruimte en middelen van bestaan voor vele honderdduizende hunner, binnen 's lands te vinden of te scheppen zijn.

Intusschen bestaat er voldoende ondervinding op dit stuk om aan te nemen dat de emigratie, die thans uit Nederland plaats heeft, bij ons geheel gemis aan kolonien of gelegenheid tot het vestigen van kolonien in de gematigde luchtstreken, het best zooals tot heden, aan zich zelve is overgelaten en dat de dadelijke bemoeiing daarin van Regeeringswege alleen dan wenschelijk kan worden wanneer bij het exploiteeren daarvan door bijzondere personen of maatschappijen, in het belang der emigranten bescherming wordt gevraagd, of dat er misbruiken mochten ontstaan, waardoor tot handhaving van recht en orde, regeling en toezicht van het uitvoerend gezag mochten blijken noodig te zijn, zooals bijv. in 1859 door het Pruisisch gouvernement, de aanwerving en uitvoer van Duitsche kolonisten voor Brazilië werd verboden, terwijl in den „Reichstag“ op 10 Mei 1872 daarop teruggekomen werd, ten voordeele van de zuidelijkste provincien van dat Rijk, en zooals thans door het Engelsche gouvernement een onderzoek is ingesteld, ten opzichte van de in Zuid-Brazilië gekoloniseerde, uit Engeland en Canada overgevoerde Britsche onderdanen.

Wat betreft de in de Maats. v. Nijverheid en ook elders voorgestane meening, dat de gelegenheid tot kolonisatie voor Nederlanders, in streken als Suriname, Nederlandsch Oost-Indië en Zuid-Afrika, zeker niet minder gunstig en veel eigenaardiger is dan in Noord-Amerika, omdat, zoo heet het „in onze kolonien en in de Zuid-Afrikaansche vrijstaten, de taal en zeden van ons land bestaan, terwijl in Noord-Amerika, onze nationaliteit geheel moet ondergaan“, de ondervinding heeft die niet bevestigd; integendeel bij nadere beschouwing blijkt het dat er veel van die stellingen op illusien gegrond en onhoudbaar zijn, daar kolonisatie van Nederlandsche landbouwers in Suriname en

andere tusschen de keerkringen gelegen laaglanden, in bittere teleurstelling en dood geëindigd, volkomen bewezen is onuitvoerbaar te zijn, terwijl toch zoodanige kolonisatie, ook in de bestgelegen hooglanden van Java of Sumatra, de taal en levenswijze van ons land zou missen en in het tweede en derde geslacht onder de inlandscne bevolking, ook in gaardheid, kleur en zeden zal ondergaan, al werd die ook met duizende 's jaars voortgezet en al bleek het dat zij aldaar in het genot van hun gewone gezondheid en krachten op den duur in het veld arbeiden en hun geslacht, zij het ook vermengd met inlandsch bloed, voortplanten kunnen.

Wat de emigratie van Nederlanders naar Zuid-Afrika betreft, hoewel zij zich ten opzichte van klimaat en taal onder de Kaapsche boeren al spoedig te huis voelen, de lange en betrekkelijk kostbare reis derwaarts is niet zonder moeijkheden en kan door hen niet zonder belangrijke geldelijke hulp aanvaard worden, ook zulten zij hunne huisvesting, voeding en werkzaamheden in vele opzichten verschillend en niet altoos beter vinden, dan zij die in het vaderland gewoon waren en zullen ook hunne gewoonten, gaardheid en zeden in die van het land, hun taal en nationaliteit in die van het Kaapsch-Hollandsch of Engelsch moeten overgaan, zonder dat het nog in 't minst bewezen is, dat hunne vooruitzichten aldaar gunstiger, hun verkeer en handel met Nederland gemakkelijker of voordeeliger dan in Noord-Amerika zouden zijn.

Nog wordt om het wenschelijke eener kolonisatie door welgeregeede emigratie uit Nederland naar de kolonien, te doen uitkomen, op Engeland en zijne kolonien in Australie gewezen, welke vergelyking alleen dan met grond zou te maken zijn, wanneer zooals reeds is opgemerkt, Nederland evenals Engeland kolonien bezat buiten de keerkringen.

Te veel wordt over het hoofd gezien het groot verschil in uitkomsten, dat er bij de overplanting der verschillende menschenrassen steeds is ondervonden. Het is toch bekend, dat de emigratie van Europeanen uit de havens van Groot-Brittanje en Ierland gedurende de 56 jaren van 1815 tot 1871 ingesloten, bedroeg:

Naar de Britsch-Noord-Amerikaansche kolonien	1,424442
• • • • • Vereenigde Staten v. Noord-Amerika	4,671515
• • • • • Australische kolonien en Nieuw-Zeeland	1,650000
• • • • • Kap. Natal en andere plaatsen	169465
Totaal	7,266072

of gemiddeld jaarlijks 129,751; en gedurende de 10 jaren eindigende met 1871, 's jaars 212,823, terwijl niettemin gedurende de laatste tien jaren, het verschil tusschen 29,071,000 en 31,628,000, dat is 2,557,000 of 255,735 's jaars bedraagt, en de meer dan zeven millioen geëmigreerden en hun nakroost voor zoover men kan nagaan, in die 56 jaren tijds belangrijk in aantal zijn toegenomen in de bovengenoemde allen buiten de keerkringen gelegen landen, waar zij onder bijna gelijke breedtegraad met Engeland. in klimaat, levenswijze, landbouw en taal, maar zeer weinig verschil van toestand met die van het oude vaderland ondervonden. De emigratie derwaarts werd dan ook terecht als het meest dadelijk werkend hulpmiddel te baat genomen tegen de vooral in Ierland, door misgewassen en door gebrek aan nijverheid, ontstaande hongersnooden.

Ook werd tengevolge der lange en kostbare ondervinding, in Engeland en zijn koloniaal gebied, algemeen erkend en blijkens officieele stukken door de Regeering tot regel gesteld, dat hoezeer ook emigratie soms eene zeer treurige en dringende noodzakelijkheid wordt, die emigratie slechts in enkele en zeer dringende omstandigheden geheel of gedeeltelijk op staatskosten mag geschieden, en dat die alleen naar „ Britsche koloniën *buiten* de keerkringen „ mag aangemoedigd worden, terwijl die naar de *tropische* koloniën en bezittingen op gene wijze beschermd of goedgekeurd wordt.“ Zie „ Earl Gray's Colonial Policy „ en de verslagen van „ The Colonial Land and Emigration commissioners ordered to be printed by the house of commons „ waarheen in vele andere officieele stukken verwezen wordt.

De opgaven der emigratie van koelies uit Britsch-Indie, van Chineezen uit de zuidelijke havens van China en Hongkong, van negers uit Barbados en van de West-Kust van Afrika, die van 1834 tot 1871 niet minder dan 271,523 naar Britsch-Guyana en eenige der Britsch-West-Indische eilanden bedroeg en van de 397,276 koelies die van Madras naar Mauritius werden overgebracht, bewijzen dat men door de ondervinding tot de overtuiging gekomen is, van geen blanken, van welke herkomst ook, maar wel Negers, Indianen en Chineezen tot veldarbeid binnen de keerkringen te mogen aanuemen.

Wat betreft de beschouwingen omtrent de voordeelen die aan den handel zouden toevloeien door de emigratie van Nederlandsche landbouwers naar de Nederlandsche overzeesche bezittingen, zij zijn, vooral bij het meer en meer openstellen

onzer Oost- en West-Indische havens voor den handel en voor den ontginningsgeest van alle natiën, te ver in de toekomst en buiten het bereik van iedere berekening, om in ernst als reden tot emigratie van Nederlanders in aanmerking te komen en het komt, wat er ook ten voordeele van het klimaat en de vruchtbaarheid van die tropische berglanden gezegd moge worden, de vele daaraan verbonden bezwaren en groote kosten van vervoer en nederzetting in aanmerking genomen, niet duidelijk voor, waarom zij bij voorkeur naar Java verhuizen zouden, om zich voornamelijk door veldarbeid een bestaan te verschaffen te midden der sterk toenemende bevolking, die reeds in verhouding tot de oppervlakte van het land, veel talrijker is dan die van Nederland en die tevreden is en ook kan zijn, met woning, voeding en dekking veel eenvoudiger, en met loonen veel lager, dan die welke thans zelfs door de minstwerkzame onder de Nederlandsche landbouwers genoten worden en waarmede zij in Indie nauwelijks in hunne behoeften zouden kunnen voorzien; of wel waarom zij, naar de minder bevolkte, maar meest allen ontoegankelijke bergvlakten van Sumatra of Borneo zouden trekken, op grooten afstand van de havens en hoofdplaatsen, geheel afgescheiden, hulpeloos en zonder vooruitzicht op belangrijke voordeelen door kultuur en uitvoer van producten ¹. Wel werden door den geleerden Junghuhn en na hem door andere kundige personen, de bergvlakten van het Batta-gebied, die te zamen omtrent 197 vierk. Geogr. Mylen oppervlakte zouden bedragen en die van 700 tot 1400 meters boven het zeevlak gelegen zijn, als bijzonder geschikt voor de nederzetting van

¹ Den 31n Dec. 1869 was de bevolking van Nederland 3,652,000, de jaarlijksche vermeerdering op slechts 33,000 gerekend, zou die dus geweest zijn den 31 Dec. 1872, 3,754,000 op 589 vierk. Geogr. Mylen, dat is 6373 zielen op de vierk. Geogr. Mjl.

De bevolking van Java en Madura werd 1 Januari 1870 op 16 miljoen berekend, de jaarlijksche vermeerdering op slechts een ten honderd aannemende, zou dus de bevolking op 31 Dec. 1872 bedragen hebben 16,480,000 op de 2466 vierk. Geogr. Mjl. dat is 6713 zielen op iedere vierk. Geogr. Mjl.

De bevolking van Sumatra, volgens de onzekere berekeningen daarvan, voor zover betreft het onder ons dadelijk gezag behoorende gedeelte, op hoogstens drie miljoen geschat, zou de bevolking over de 600 vierk. Geogr. Mylen verspreid, omtrent 500 op de vierk. Geogr. Mjl. bedragen.

De Westelijke richting zijn de Batta-landen, bijv. het meer Daho tot aan Soekka en meer dan 20 Geogr. Mylen langs de rivier, in Oostelyke richting de vallei van de rivieren Bala of Assahan volgende, zijn die hooglanden 25 en 22 Geogr. Mylen van Straat Manakka verwijderd.

Europeesche kolonisten aanbevolen en volgens de beschrijving van het klimaat en de vruchtbaarheid van den bodem, door hen die deze schoone vlakten doorreisden, zouden die daartoe nog ver te verkiezen zijn, boven de hooglanden van Java; maar aangenomen dat de Nederlandsche landbouwer, in die onder den equator gelegen bergvlakten, bij een voortdurende warmte met dien van de zomermaanden in Zuidelijk Europa gelijkstaande, aanhoudend veldarbeid verrichtend kan leven en zijn geslacht voortplanten en dat de kosten der reis van Nederland naar Sumatra en verder het moeilijk transport tot in die berglanden, door het gouvernement gedragen werden, wat zouden eenige duizende landbouwers in die geheel afgezonderde streken, tot nut voor zich zelve en in het belang van Nederland, zelfs indirect kunnen doen? Wij onthouden ons hier van berekeningen, die uit den aard der zaak, zeer onzeker en aan tegenspraak onderhevig blijven, maar zijn van meening dat het cijfer waartoe de Staatscommissie in 1857 kwam, als waarschijnlijke kosten van de reis, vestiging en onderhoud gedurende het eerste jaar van aankomst, voor man en vrouw uit Nederland naar de hooglanden van Sumatra, op minstens f 1400 geschat, onverminderd de algemeene uitgaven in het belang der kolonien, vooral gedurende de eerste jaren van proefneming aaumerkelyk zou overschreden worden.

Ook zouden de belangrijke uitgaven voor de nederzetting der emigranten en hun onderhoud in den aanvang, met die welke voor den aanleg van wegen, kerken, scholen en hospitalen, en voor administratie, politie, geestelijken, onderwijzers en geneeskundigen, al dadelijk bij de vestiging van een Rijkskolonie onmisbaar bevonden zouden worden, buiten alle verhouding groot zijn voor het betrekkelijk klein aantal Nederlanders dat tot het stichten van kolonien in die afgelegen oorden te bewegen zal zijn.

Zijn nu in Nederlandsch Indie, bij gebrek aan voldoende opgaven voor volksstatistiek, geen stellige bewijzen te geven dat de blanken zich, maar bij enkele uitzonderingen onvermengd tot in het derde geslacht, aldaar hebben voortgeplant¹, niettemin bestaan er goede redenen om dit in 't algemeen voor waarheid aan te nemen, redenen die als negatieve bewijzen kunnen gelden

¹ Zie Dr. W. Bosch, Oud-chef van den Geneeskundigen dienst in Nederl. Indie, in zijn "de Dysenteria tropica" en anderen.

en die de algemeene overtuiging deden geboren worden dat de europeesche werkmán tusschen de tropen niet te huis wordt en dat zoo er in Nederl. Indie, evenals bijv. op Ceylon, of op Barbados, Jamaica, Martinique, Cuba, Curaçao, Saba en andere West-Indische eilanden, van de honderd duizende Europeanen, die gedurende meer dan twee en een halve eeuw daarheen gevoerd werden, nog eenige duizende van zuiver europeesche afkomst, opklimmende hooger dan drie geslachten gevonden worden, dit met zijn de afstammelingen van landbouwers of werklieden, maar van hen die als ambtenaren, militairen, geestelijken en kooplieden uit Europa overkwamen en die als heerschers in het land gevestigd door den handenarbeid in den eersten aanvang van Indianen en later van negers en kleurlingen, zich aan landbouw, handel en mijnontginningen gewijd hebben.

Ten onrechte tracht men dan ook, op grond van den arbeid in de noordelijke Antilles bij verschillende kultures door blanken of zogenoemd blanke creolen verricht, te bewijzen dat veldarbeid en zelfs kolonisatie met Europeanen in deze tropische landen wel zou kunnen slagen, ja, dat die geslaagd is, zoo zelfs dat het binnen den verzengden aardgordel gelegen Suriname met zijn ragen alluvialen bodem, wederom genoemd wordt als een wenschelijke en geschikte plaats voor kolonisatie met Hollandsche beeren, zie het werk van Halberstadt, „Over de kolonisatie van Europeanen te Suriname,“ de brochures „Adelaars en Strazen in de Surinaamsche kwestie, een blik op den toestand der kolonie Suriname door den heer J. Sanches,“ „De emigratie van Nederlanders naar Suriname, door Amerinus Senior, 1873“ en andere in den laatsten tijd uitgekomen geschriften.

Omzwaerd en over eenstemming daarmede een aankondiging gedaan in het Amsterdamsche Handelsblad van 29 Mei 1873 door C. A. W. van der Meer van eenige Surinaamsche planters, waaruit het voornemen blijkt, om zoo mogelijk ook de landverhuizing van Europeanen naar hunne kolonie te bevorderen, daar iederen emigrant voor veldarbeid de gelegenheid aangeboden wordt, om te komen naar Suriname te komen, mits hij zich voor vijf jaren als arbeider op eene plantage verbindt, voor een arbeid van tien uren per dag, tegen goed loon, vrije woning en kosteloos verpleging in geval van ziekte, vrij gebruik van een stuk land, en een vooruitzicht om na afloop van huur-contract, te komen tot een stuk land, van het koloniaal bestuur in eigen loon te worden verhuurd, met voorschot uit de koloniale kas van 3 tot 5

honderd gulden, tot eerste vestiging op zijn boerderij. En dat deze aanbiedingen niet zonder uitwerking bleven blijkt uit de aankondiging in verschillende couranten, dat er reeds eenige gezinnen in Juli en Aug. jl. naar Suriname zouden vertrekken en ook werkelijk zijn uitgezeild terwijl tot 4 September jl. in het „Nieuws van den Dag“ bij herhaling het aanbod wordt gedaan van vrije overvaart „aan geschikte, liefst ongehuwde landbouwers en ook aan eenige timmerlieden, metselaars, smeden, suikerbakkers en houtzagers, die zich voor 5 jaren tot arbeid op plantages verbinden willen.“

Waarlijk, na zooveel treurige ondervinding als op dit stuk reeds verkregen is, moeten die voorstellen, hoe voordeelig voor den arbeider zij velen in Europa ook mogen toeschijnen, den deskundige en onderzoekende verbazen en pijnlijk aandoen, en al ware het alleen uit menschlievendheid behooren tegen dergelijke werverijen aller stemmen op te gaan. Immers hoe goed ook de bedoelingen mogen wezen van hen die zonder eigen ondervinding de zaak in het afgetrokkene beschouwen en gaarne het moederland van de arme bevolking, ten nutte onzer overzeesche bezittingen, zouden willen outdoen, de Surinaamsche planter, de man van practijk, moet beter weten en kan beter weten wat er van den Nederlandschen landbouwer als plantagearbeider te verwachten is.

Zoowel door de ondervinding in eigen kolonie, als door die welke op groote schaal, bij de naaste bureu in Britsch-Guyana, met Portugeezen, Duitschers, Engelschen en Europeanen van bijna iederen landaard is opgedaan, is het bewezen dat niettegenstaande de beste voorzorgen de meeste hunner in zeer korten tijd zullen sterven en de overige kwijneud en ziekelijk, zeer weinig plantage-arbeid zullen kunnen verrichten, zoodat er voor den arbeider zoo wel als voor den ondernemenden planter niet dan teleurstelling en verliezen uit die tegennatuurlijke proeven kunnen voortvloeien. Hier toch zijn de voorbeelden onder volmaakt gelijksoortige omstandigheden te menigvuldig, te duidelijk, te treurig welsprekend om te kunnen twijfelen en nogmaals het leven van honderde onervarenen zonder eenig dadelijk nut of hoop van slagen in de toekomst op te offeren.

Hoezeer dan ook de vermeerdering van arbeidende bevolking de levensquaestie voor Suriname is en de Nederlandsche landverhuizers bij enkele gezinnen of individuen, voor rekening en in dienst van partikulieren ongunstig bezeten plantages of houtgronden

meer levenskans zouden hebben, dan bij hunne nederzetting in groote menigte met het doel om landbouw-kolonien te stichten, toch moet men hen niet voor veldarbeid op plantages gebruiken, of huurder en verhuurder zullen het zich bitter beklagen; alleen als opzieners, ambachts- en andere werklieden in de gebouwen, wachtlieden en houtkappers, zouden met eenige kans op goeden uitslag, nieuwe proeven genomen kunnen worden.

Reeds bij de eerste nederzettingen van Nederlanders in Suriname en Essequibo in 1580 en 1581 en later van Engelschen en Franschen, ondervond men den schadelijken en veelal doodelijken invloed van klimaat en bodem op het gestel der Europeanen in de lage en boschrijke landen van Guyana en de Braziliaansche kust.

Herhaalde kleine nederzettingen in het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw, ten gevolge der reistochten onder Walter-Raleigh, Laurens Keimes en anderen naar deze kusten ondernomen, moesten spoedig weder verlaten worden, hoewel later door de West-Indische Compagnie (Kamer van Zeeland) die proeven met groote volharding herhaald werden, doch «de Coloniers die met troepen van 50 en meer, van alles wel voorzien, op verschillende tijdstippen daarheen » werden gezonden, waren spoedig door koortsen en andere ziekten » weggesiept, of werden soms ook door de Indianen verdreven.»

En dat die groote sterfte niet enkel of voornamelijk ontstond door te zwaren arbeid bij de ontginning, maar grootendeels door de ongunstige invloeden van klimaat en bodem, kan ook daaruit worden afgeleid, dat men van den beginne aan de Indianen en daarna al zeer spoedig negerslaven, voor het vellen der bosschen, het planten van tabak, katoen en aardvruchten en tot arbeid van allerlei aard wist te werk te stellen, door geschenken, door beloften en dwang, waardoor dan ook niet zelden zweren en moordtooneelen ontstonden, waarbij de weinige, meestal zeer «Colonieren» niet altoos de overhand behielden.

De geschiedenis van Guyana, beschreven in eene reeks van werken, te weten, Engelsche en Fransche werken, aanvangende met «Henry's History of Guayana» (1604), voortgaande met «Henry G. Daltons History of Guayana 1855» en «J. Woobers, Geschiedenis van Suriname 1861», de zeer voorzigtige opgave van welke werken te vinden is in de «Beschryving van Suriname, door J. R. C. A. van Swieten, 1854», bewijst door tal van mislukte nederzettingen, en door vele waarnemingen omtrent de ziekten van het land, dat de voornaamste hindernis bij deze en andere proeven van

kolonisatie in de lage tropenlanden genomen, niet bovenal in toevallige omstandigheden, epidemische ziekten en gebrek aan voorzorgen bestaat, maar dat die voornamelijk en voortdurend wordt te weeg gebracht door den nadeeligen invloed van den meest altijd vochtigen en zeer warmen dampkring, des nachts in kille mist en moerassige uitdampingen overgaande, die op de lage alluviale kusten en vooral in de mondingen van de groote rivieren overal binnen de tropen gevonden worden. Invloeden, die wel in kracht verminderen door het kappen der wouden en het beplanten van den bodem op groote schaal, maar die toch tot in een ver verschiet beletten zullen, dat het hier voor de Germaansche volken een nieuw vaderland zou worden.

Ook hadden al de boven bedoelde eerste nederzettingen van Europeseche fortuinzoekers, „ter wilde Kust“, zooals de kusten van Guayna, ook door J. J. Hartsinck in zijn „Beschrijving van Essequibo, Demerary, Berbice en Suriname 1770“, genoemd werden, ten opzichte van landbouw, nijverheid en handel, zeer weinig te bedniden, tot dat omtrent 1620, door slavenshalers van alle natiën, ook Suriname, Berbice en Essequibo met neger-slaven van Afrika's West-kust bevolkt werden, even als vroeger reeds Brazilië en sedert 1520 Jamaica, Cuba en andere West-Indische koloniën, waardoor de landbouw er al spoedig vorderingen maakte en geheel door den arbeid van negers en mulatten, onder den dwang en het aanhoudend toezicht van blanken, ook suiker, koffie en cacao in belangrijke hoeveelheden werden voortgebracht en de schoone koloniën ontstonden, vroeger bekend onder de benamingen van Portugeesch, Fransch, Hollandsch en Spaansch Guyana, en de Spaansche, Fransche, Engelsche en Hollandsche West-Indische eilanden of Antilles, waar nimmer of slechts bij uitzondering door blanken in het veld gearbeid werd om stapelproducten voort te brengen, hoewel het niet aan proefnemingen daaromtrent ontbroken heeft en honderd duizend blanken in den loop van meer dan drie eeuwen derwaarts vertrokken of verbannen werden, waaronder er vele van den landbouwenden stand waren.

Zoo werd in Suriname onder de bijzondere bescherming en met hulp van den gouverneur G. van Aerssen van Sommelsdijk in 1684 door volgelingen van „de Labadie“ eene kolonisatie met blanken beproefd, aan de bovenrivier van dien naam, die echter door aanhoudende ziekte en door den dood van velen geheel mislukte, zoodat weinige jaren later niets meer van die

nederzetting te vinden was dan de door de kolonisten met den arbeid van negerslaven aangelegde plantage Providence.

Ook waren reeds in 1683 met dien zelfden gouverneur eenige honderde Fransche uitgewekenen in Suriname gekomen; onder hen waren vele ambachtslieden en ook eenige landbouwers, aan welke laatste bij hun aankomst gronden werden uitgedeeld; in 1686 en later kwamen nog vele uitgewekenen aan. Eenige hunner werden vermogend; koophandel en nijverheid, maar vooral landbouw, werden door hen uitgebreid en de namen van vele plantages herinneren nog heden aan vroegere Fransche bezitters, maar het blijkt niet dat immer, zelfs door de eerst aangekomenen, in persoon veldarbeid is verricht.

In 1747 werd met Paltzer-boeren aan het Oranjepad, boven Suriname, weder een proef genomen, die zoo ongelukkig afliep, dat bijna al de kolonisten in zeer korten tijd hun graf vonden.

In 1822 werd aan de rivier Marowijne met een twintigtal uitgezochte Wurtembergische landbouwers en hunne gezinnen te Albina eene kolonie aangelegd op een gezonden, goedgelegen grond, die in den beginne veel beloofde, daar de kolonisten zich meest met de houtkapperij, tuinbouw, veeteelt en visscherij bezig hielden en dus maar zeer weinig aan de zon blootgesteld behoeften te arbeiden; iets later echter moest men, door ziekte en sterfte gedwongen, ook deze nederzetting verlaten, zoodat in 1870 de bevolking van Albina uit slechts 15 personen bestond, waaronder 8 Chineezen.

De zeer kostbare en ongelukkige proef in 1845 te Suriname genomen, waarbij 384 Hollandsche en Geldersche boeren met hunne gezinnen onder de zorgvolle leiding van een gestelike geheel op kosten en onder toezicht van den Staat, aanvingen eene kolonie te stichten op de zeer vruchtbare en gunstig aan de rivier Saramacca gelegen, vroeger reeds door gebrek aan arbeiders verlaten plantage «Groningen», is wel bekend, en ook dat die niet beter afliep dan vroegere proeven, hier en elders binn en de keerkringen genomen, want slechts acht jaren later, in 1853, waren niet meer dan 54 der oude kolonisten aanwezig; 169 hadden de kolonie, ziek, arm en ontevreden verlaten en de overigen waren in die weinige jaren gestorven. Later is hun getal door terugkeer van eenige hunner en door geboorten boven sterfte weder iets toegenomen, zoodat dit 31 Dec. 1871 nog 104 was, waarvan 17 mannen, 21 vrouwen en 66 kinderen, die echter allen rond en nabij de stad Paramaribo wonen en voor-

naamlijk door den verkoop van zuivel en door tuinbouw bestaan.

Vroeger waren eenige hunner als blank-officieren of opzichters op plantages werkzaam, maar geen enkele als veldarbeider in het suikerriet, de koffie-, cacao of bananen-tuinen. Het laatste officieele verslag zegt, dat het sommige hunner wel gaat en dat hun gezondheids toestand over het algemeen bevredigend mag genoemd worden; de niet officieele berichten zijn echter daaromtrent minder gunstig en doen denken dat de meeste hunner een ziekelijk leven lijden en dat hun geslacht geheel zal uitsterven.

Van den treurigen toestand, het lijden, de vertwijfeling en jammerklachten der ongelukkige afgestorvenen, is slechts bij weinigen aantekening gehouden en over eenige jaren zal daarvan niemand eigen herinnering hebben, maar niettemin zijn die klagtoon en ten hemel gezonden als getuigen tegen hen, die zonder voldoende onderzoek of eigen kennis van zaken, tot deze onmogelijke onderneming aanleiding gaven, zooals zij dit nog doen tegen allen die dergelijke proeven op nieuw aanbevelen.

Als hoofdoorzaken van de groote sterfte onder hen en van de geheele mislukking der kolonisatie aan de Saranacca, worden opgegeven, dat de kolonisten bij hun aankomst geen woningen in gereedheid vonden en dat er al dadelijk een epidemische ziekte onder hen uitbrak.

De eerste reden, het niet in gereedheid zijn van voldoende woningen, moge in den aanvang veel hebben bijgedragen tot ziekte en dood, maar dit bewijst alweder, hoe nadeelig die invloed van klimaat en bodem, zelfs in de schoonste keerkringslanden, voor de gezondheid van den Europeaan is, terwijl daarentegen de ondervinding heeft geleerd, dat buiten de keerkringen, in Zuid-Afrika en Zuid-Australie bijvoorbeeld, duizende Europeanen evenals de Kaffers en Chineezers, maanden en jaren achtereen, dag en nacht in de open lucht of des nachts slechts door een tijdelijk dak van linnen of bladeren beschermd, de diamant- en goudvelden konden bewerken en dat zij als veldarbeiders granen en gewassen van allerlei soort voortbrengen, zonder bijzonder nadeelige gevolgen voor huune gezondheid.

De tweede reden zal zich steeds voordoen onder alle in de tropische laaglanden nieuw aangekomen Europeanen en kan geen epidemie genoemd worden. daar hier geen algemeen over de kolonie heerschende ziekte bestond, waardoor ook onder de inboorlingen een meer dan gewone sterfte werd veroorzaakt, maar alleen onder de kolonisten de doodelijke koorts heersch-

ten, die telkens met zeer korte tusschenpoozen in de geheele West-Indie tot op de uiterste grenzen der keerkringen, maar in 't bijzonder langs de lage kustlanden van Guyana, Venezuela en Centraal Amerika uitbreken, en die onder de benamingen van koloniale, gele en typhus koortsen bij voorkeur de blanke zeelieden, militairen en in het veld arbeidende immigranten van Europeesche herkomst treffen, terwijl de negers en Indianen er geheel van bevrijd blijven en de kleurlingen of blanke Creolen er maar zelden door aangetast worden: zie "Robert H. Schomburgh, Description of Guiana, on climate and the endemic disease in 1837 and 1839", "Blair, on Yellow fever 1859" en "dr. Henry Dalton, History of British Guiana 1855."

Het is dan ook door langdurige ondervinding vooral in tropisch Zuid-Amerika bewezen en in de West-Indie wel bekend, dat zelfs bij de beste voorzorgen, ten opzichte van woningen, voedsel en geneeskundige behandeling in geval van ziekte, de kwade koortsen zich spoedig voordoen na aankomst, onder alle blacken die als veldarbeiders in de lage landen gebezigd worden en dat die het hevigst en meest algemeen zijn in de nederzettingen op de veelal moerassige en zeer heete kusten en vooral langs de oevers der rivieren van de monding opwaarts, waar eb en vloed zich op steeds afwisselende afstanden van de zee ontmoeten en door tijdelijken stilstand van het water, bezinkens en overblijfsels van half ontbonden plantaardige en dierlijke behamen langs de oevers achterblijven, die bij de gemiddelde waantegraad van 23° Cels. des nachts, tot 31° des middags, vooral van April tot Sept., in bijna al de laaglanden van tropisch Zuid-Amerika, aanhoudend schadelijke uitwasemingen veroorzaken. Maar ook meer verwijderd van de rivieroevers ondervalt men vooral bij de zogenaamde kentering der jaargetijden, dat is de afwisseling van de drooge en natte seizoenen, hoe schadelijk beiden met zelden tot 34° en 35° rijzenden therm. en zware regens, de uitdamping van den bodem en van de daarop in staat van ontbinding verkeerende stoffen voor de gezondheid zijn, en dat de terecht gevreesde dikke natte mist die na zonsopgang als uit den grond opstijgt en niet voor zonsopgang verdwijnt, hier niet geheel ten onrechte het doodskleed der natuur genoemd wordt. Zeer oud maar van treurige beteekenis is ook de gebrekkige rijmpjes door lang begraven en verrotten Ingelsche of Schotsche planters in Britsch-Guyana voster gelaten:

naamlijk door den verkoop van zuivel en door tuinbouw bestaan.

Vroeger waren eenige hunner als blank-officieren of opzichters op plantages werkzaam, maar geen enkele als veldarbeider in het suikernet, de koffie-, cacao of bananen-tuinen. Het laatste officieele verslag zegt, dat het sommige hunner wel gaat en dat hun gezondheids toestand over het algemeen bevredigend mag genoemd worden; de niet officieele berichten zijn echter daaromtrent minder gunstig en doen denken dat de meeste hunner een ziekelijk leven lijden en dat hun geslacht geheel zal uitsterven.

Van den treurigen toestand, het lijden, de vertwijfeling en jammerklachten der ongelukkige afgestorvenen, is slechts bij weinigen aantekening gehouden en over eenige jaren zal daarvan niemand eigen herinnering hebben, maar niettemin zijn die klaagtoonen ten hemel gezonden als getuigen tegen hen, die zonder voldoende onderzoek of eigen kennis van zaken, tot deze onmogelijke onderneming aanleiding gaven, zooals zij dit nog doen tegen allen die dergelijke proeven op nieuw aanbevelen.

Als hoofdoorzaken van de groote sterfte onder hen en van de geheele mislukking der kolonisatie aan de Saranacca, worden opgegeven, dat de kolonisten bij hun aankomst geen woningen in gereedheid vonden en dat er al dadelijk een epidemische ziekte onder hen uitbrak.

De eerste reden, het niet in gereedheid zijn van voldoende woningen, moge in den aanvang veel hebben bijgedragen tot ziekte en dood, maar dit bewijst alweer, hoe nadeelig die invloed van klimaat en bodem, zelfs in de schoonste keerkringslanden, voor de gezondheid van den Europeaan is, terwijl daarentegen de ondervinding heeft geleerd, dat buiten de keerkringen, in Zuid-Afrika en Zuid-Australie bijvoorbeeld, duizende Europeanen evenals de Kaffers en Chincezen, maanden en jaren achtereen, dag en nacht in de open lucht of des nachts slechts door een tijdelijk dak van linnen of bladeren beschermd, de diamant- en goudvelden konden bewerken en dat zij als veldarbeiders granen en gewassen van allerlei soort voortbrengen, zonder bijzonder nadeelige gevolgen voor hunne gezondheid.

De tweede reden zal zich steeds voorloen onder alle in de tropische laaglanden nieuw aangekomen Europeanen en kan geen epidemie genoemd worden. daar hier geen algemeen over de kolonie heerschende ziekte bestond, waardoor ook onder de inboorlingen een meer dan gewone sterfte werd veroorzaakt, maar alleen onder de *kolonisten* de doodelijke koorts heersch-

ten, die telkens met zeer korte tusschenpoozen in de geheele West-Indie tot op de uiterste grenzen der keerkringen, maar in 't bijzonder langs de lage kustlanden van Guyana, Venezuela en Centraal Amerika uitbreken, en die onder de benamingen van koloniale, gele en typhus koortsen bij voorkeur de blanke zeelieden, militairen en in het veld arbeidende immigranten van Europeesche herkomst treffen, terwijl de negers en Indianen er geheel van bevrijd blijven en de kleurlingen of blanke Creolen er maar zelden door aangetast worden; zie „Robert H. Schomburgh, Description of Guiana, on climate and the endemic disease in 1837 and 1839“, „Blair, on Yellow fever 1859“ en „dr. Henry Dalton, History of British Guiana 1855.“

Het is dan ook door langdurige ondervinding vooral in tropisch Zuid-Amerika bewezen en in de West-Indie wel bekend, dat zelfs bij de beste voorzorgen, ten opzichte van woningen, voedsel en geneeskundige behandeling in geval van ziekte, de kwade koortsen zich spoedig voordoen na aankomst, onder alle betrekken die als veldarbeiders in de lage landen gebezigd worden en dat die het hevigst en meest algemeen zijn in de nederzettingen op de veelal moerassige en zeer heete kusten en vooral langs de oevers der rivieren van de monding opwaarts, waar eb en vloed zich op steeds afwisselende afstanden van de zee ontmoeten en door tijdelijken stilstand van het water, bezinksel en overblijfsels van half ontbonden plantaardige en dierlijke beblamen langs de oevers achterblijven, die bij de gemiddelde waartegrade van 23° Cels. des nachts, tot 31° des middags, vooral van April tot Sept., in bijna al de laaglanden van tropisch Zuid-Amerika, aanhoudend schadelijke uitwasemingen veroorzaken. Maar ook meer verwijderd van de rivieroevers overvalt men vooral bij de zogenaamde kentering der jaargetijden, dat is de afwisseling van de drooge en natte seizoenen, hoe schadelijk beiden met zelden tot 34° en 35° rijzenden therm. en zware regens, de uitdampingen van den bodem en van de daarop in staat van ontbinding verkeerende stoffen voor de gezondheid zijn, en dat de terecht gevreesde dikke natte mist die na zonsopgang reageert als uit den grond opstijgt en niet voor zonsopgang verdwijnt, hier niet geheel ten onrechte het doodskleed der natuur genoemd wordt. Zeer oud maar van treurige beteekenis is dan ook de gebrekkige rijmpjes door lang begraven en vergaan Engelsche of Schotsche planters in Britsch-Guyana a. d. e. gelaten.

In July, you may die,

But in August you must! . . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest bebouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie *„Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris“* kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 omtrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht dàar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slaagden en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergrijpen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid gevergd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden; de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regeering het reeds in 1853 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot straffkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornamelijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australië en van Diemensland (geheel buiten de tropen) na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet; één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zyne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugeesche immigranten; weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugeezen en hante nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatamala op omtrent 16° noorderbreedte eenige pogingen tot kolonisatie aangewend; eenige honderde Engelschen werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking der kolonie 800 zielen; aan hulp van Indianen voor de eerste levensbehoeften ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de besmetten en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij ophield te bestaan; eenige kolonisten slaagden er in door

In July, you may die,

But in August you must! . . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest behouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie „Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris“ kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 omtrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht daar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slaagden en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergrijpen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid gevegd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden: de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regeering het reeds in 1858 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot straffkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornamelijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australië en van Diemensland (geheel buiten de tropen na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet: één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zijne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugeesche immigranten: weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugeezen en hante nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatemala op omtrent 16° noorderbreedte eenige pogingen tot kolonisatie aangewend: eenige honderde Europeanen werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking ongeveer 800 zielen: aan hulp van Indianen voor de eerste levensbehoeften ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de malarissen en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij ophield te bestaan: eenige kolonisten slaagden er in door

In July, you may die,

But in August you must! . . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest bebouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie „Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris“ kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 omtrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht dàar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slaagden en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergrijpen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid gevergd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden: de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regeering het reeds in 1858 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot strafkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornamelijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australië en van Diemensland (geheel buiten de tropen na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord-Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet: één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zijne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugeesche immigranten: weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugeezen en hanne nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatemaal op omtrent 16° noorderbreedte eenige pogingen tot kolonisatie aangewend: eenige honderde lieden werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking ongeveer 800 zielen: aan hulp van Indianen voor de eerste levensbehoeften ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de kortsien en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij ophield te bestaan: eenige kolonisten slaagden er in door

ambacht of bedrijf in Guatemala een bestaan te vinden, maar de meeste der overgeblevenen keerden arm en teleurgesteld naar Europa terug.

Een andere poging door de „Compagnie Belge de Colonisation“ van 1856 tot 1858 in het werk gesteld, om eene Europeesche volkplanting nabij Bélize op 17° 30' N. Br. te Houduras aan te leggen, eindigde eveneens met een treurig verlies van menschenlevens, ten gevolge der ook hier heerschende kwade koortsen en dat alles nadat reeds in 1829 en 1830 de proef door een Fransche maatschappij met 326 personen in het aangrenzende Mexico aan de rivier Guaza Coalco genomen met den dood van bijna allen binnen twee jaren tijds geëindigd was. Ook heeft de treurige geschiedenis der Fransche expeditie in Mexico den stempel gezet op alle vroegere ondervinding van gele koorts en verschillende landziekten in deze door de natuur zoo rijk bedeelde gewesten en het kerkhof nabij Santa-Cruz, door de Fransche soldaten, zoo eigenaardig met den naam van „Jardin d'acclimatation“ bestempeld, en waar meer dan 3000 hunner binnen zeer korten tijd hun laatste rustplaats vonden, bewijst dat die aan de Europeanen eigene ziekten tot op 19° breedte in de laaglanden geheel te huis zijn en evenals de kwade koortsen onder andere benamingen in de verschillende tropische kustlanden der wereld voorkomende, slechts op hun aankomst wachten om zich met kracht te vertoonen.

Waren die treurige uitkomsten, hier evenals in alle tropische laaglanden te voorzien en zelfs door vele deskundigen voorspeld, de herhaalde proeven te Caracas en verder in het hoogland van Venezuela op omtrent 10° noorderbreedte met Zwitsers en Duitschers genomen, stellen de hoop en verwachting teleur dat kolonisatie nabij den equator althans op 700 en meer meters boven zee zou kunnen slagen. De natuurkundige reiziger Carl F. Appun zegt in zijn kort geleden uitgekomen werk „Unter den Tropen“, 2° deel pag. 233 en 234, daarvan het volgende:

„Voor Europeesche landbouw-immigranten is het gematigd warme klimaat en de groote vruchtbaarheid van den bodem der Zuid-Amerikaansche kust-gebergten zeer gunstig en de Duitse kolonie *Tovar* in het gebergte van Caracas, bevond zich (1850) in tamelijk welvarenden toestand; latere immigratie van Duitschers van 1851 tot 1854 had minder gunstige gevolgen. Die immigranten waren meest allen reeds in Duitschland aangenomen voor plantages die te warm of voor

hun gestel ongezonder gelegen zijn, waardoor de meeste hunner aan gele koorts en de toen heerschende cholera bezweken. Daar de wederzijds gesloten werkovereenkomsten niet werden nageleefd, vervielen vele der niet tot werken geneegen immigranten tot bedelen en landlooperij, terwijl de vlijtige en bruikbare naar de steden trokken, waar zij beter loon en onderkomen vonden, dan als arbeiders op de plantages of als zelfstandige landbouwers.

Ter verklaring der bovenstaande tegenstrijdigheid van het voor Europeanen gunstig klimaat en hun uitsterven door gele koorts en andere ziekten, wijst de schrijver er op, dat alleen door een strenge keuze van ordentlijke en degelijke lieden goede uitkomsten voor kolonisatie te verwachten zijn, daar bij den eigenaardigen invloed van het klimaat, de niet tot werken gezonden en ongeregelde van zeden, spoedig tot ondergang komen. Maar valt het ook hier niet in het oog, dat dergelijke uitgeranen ook te huis hun brood verdienen kunnen en dat uit den aard der zaak een zoo groote volmaaktheid van personen voerd bij de tot emigratie geneegen behoeftige Europeanen onmogelijk te vinden is, zoo dat steeds de meeste hunner de eeuwen met zich brengen waartuit in warme landen verzwakking, ziekte en dood ontstaan, terwijl die zelfde lieden met de zelfde eigenaardigheden en gebreken in gematigde en koude luchtstroken overgebracht, bij de noodzakelijkheid tot arbeiden, die in de gezegende tropenlanden maar weinig bestaat, ook de lust en het vermogen tot inspanning hunner krachten behouden, waartoe zij die ooit bezaten, daar ze niet door koorts en afmattende invloeden van het klimaat verzwakt worden?

De uitvoerige beschrijving van de ziekten, de teleurstelling, elende en dood, uit al de boven aangehaalde kolonisatie-proeven ontstaan, zou vele boeken vullen en beproeven wij niet, daar zelfs de meest volledige vervulling van een zoo treurige taak, het meer zou bewijzen, dan de gedane vermelding van oorzaken en gevolgen in groote trekken en toch hen niet overtuigen zal om uit voorhefde voor eigen meening nog steeds al die ongelukkige uitkomsten blijven toeschrijven aan toevallige omstandigheden, gebrek aan voorzorgen en wel te vermijden slechte keuze van individuen.

Was echter al de boven opgenoemde ondervinding, in Suriname met Nederlandsche kolonisten, in Cayenne met Fransche emigranten en gedeporteerden, in het gebied van de Amazone met Venezuela en Centraal-Amerika met Duitschers, Zwit-

sers, Portugeezen en Belgen verkregen, tot overtuiging niet voldoende, in Britsch-Guyana werd die gedurende de laatste dertig jaren door proeven met immigranten van verschillenden landaard op groote schaal bevestigd.

Van de meer dan 160,000 immigranten, die van 1834 tot en met 1871 te Demerary, (de hoofdplaats van Britsch-Guyana) werden aan wal gezet, waren:

Negers en kleurlingen, voornamelijk uit de West-Indische eilanden	20.000
Negers van Afrika's Westkust, meest uit de genomen slavenschepen	15,000
Inboorlingen van Madera, de Azores en Kaap Verdische eilanden, meest allen van Portugeesche of Spaansche afkomst	35.000
Inboorlingen v. Britsch-Indie	70.000
" " China	19.000
" " Zuid-Europa, Malta enz.	400
" " Duitschland en and. landen v. N.-Europa	600
" " Gr.-Brittanje en Ierland, N.-Amer. enz.	400 ¹

De bevolking van Britsch-Guyana was in 1834, de 7000 Indianen in de binnenlanden medegerekend, 107,500 waarvan 85.000 negerslaven, 12000 vrije negers en mulatten en 3500 blanken. In 1871 was de geheele bevolking 193,500, waarvan 113,500 inboorlingen van verschillende rassen en omtrent 80.000 immigranten van zeer uiteenlopende herkomst, het aantal immigranten dat na eenige jaren verblijf in de kolonie, naar hun geboorteland terugkeerden of naar elders vertrokken, wordt op hoogstens 15000 geschat, waarvan 8000 uit Britsch-Indie, 4000 uit Madera enz. en de rest uit de West-Indische eilanden.

De sterfte, die onder deze immigranten heeft plaats gehad, was dus zeer groot, daar hun aantal in zoo korten tijd met 65.000 verminderde. Ook is het genoeg bekend dat van de Duitschers, Engelschen en andere noordelijke Europeanen, die hier voor en na, ter oprichting en behandeling van verbeterde werktuigen voor den landbouw en de daarmee in verband staande fabrieken, voor rekening van partikulieren aankwamen en wier aantal vele honderden bedraagt, waarvan geen officieele aantekening

¹ Volgens de laatste opgaven uit Demerary was het totaal der Immigr. die tusschen 1835 en 1872 aldaar werden aangebracht 163,300, als: Koelies uit Br. Indie 81,000, Maderianen 29,000, West-Indiërs en andere 26,000, Afrikanen 13,000, Chinczen 13,000 en van andere plaatsen 1282.

gehouden is, zoowel als van de bovengenoemde Maltezen en andere uit zuidelijk Europa en uit de zuidelijke staten van Noord-Amerika aangelande blanken, niettegenstaande de meeste zorgen en de beste wettelijke bepalingen ter hunner bescherming en verpleging in de plantage-hospitalen, slechts 2 a 3 jaren na aankomst, weinige meer in leven waren. Ja, zelfs dat de immigranten van Madera, en van de Azorische en Kaap Verde'sche eilanden, zich maar zeer slecht tot den veldarbeid en het kannaat van deze tropische laaglanden schikken konden, zoodat velen stierven ten gevolge van kwade koorts en andere landziekten, en van deze ijverige en krachtige blanke immigranten, die voor 't grootste deel onder werkovereenkomsten van slechts één jaar met vrouwen en kinderen ingevoerd waren en van wie ook zonder vermeerdering door geboorte boven sterfte, nog 31 000 minstens in de kolonie zouden moeten zijn, er volgens de laatste telling slechts 8500 gevonden werden.

Ook zou het niet moeilijk vallen uit eigen ondervinding met Portugezen, Duitschers, Hollanders en Schotten opgedaan, in beproevingen aan te toonen, hoe noodlottig, hoe onmogelijk, achtende, door partikulieren op kleine schaal genomen proeven, bleken te zijn en dat, hoewel ook gedurende een reeks van jaren veel nijverheid en kultuur door die immigranten werd in staat gehouden, dit alles evenals hun verblijf in de kolonie, slechts zeer voorbijgaand en te duur gekocht was met hun leven.

Een kundig getuige, Dr. H. G. Dalton, schreef in 1855, in zyne „History of British-Guiana“, over de Portugesche immigranten en de groote sterfte onder hen, het volgende, dat ook voorkomt met de later aangekomen Europeesche immigranten door de ondervinding bevestigd is, en dat geheel toepasselijk zou zijn op hetgeen men te Suriname bij aanvoer van Holland'sche emigranten zou te wachten hebben.

Reeds in 1855 werd de aandacht der planters gevestigd, op de Portugesche landbouwers van Madera, zoodat omtrent 1200 in 1857 naar Britsch-Guayana (te Demerary), werden afgezonden. Men veronderstelde op grond van hun weibekeerden van het vaderland en geboorte in een warm land, dat zij zeer geschikt voor plantage-arbeid geschikt zouden zijn en zij werden afgezonden naar de kolonie verdeeld, maar de uitkomst van deze eerste poging was zeer onvoldoende. De meeste hunner werden door koorts, boze zweren en andere landziekten aangetast en stierven spoedig.

„Zij die het echter overleefden, schraapten in weinige jaren betrekkelijk groote sommen geld bijeen, waarmede zij naar Madera teruggekeerd, de verbazing en hebzucht hunner arme landgenooten opwekten, eene omstandigheid die later een opmerkelijken invloed uitoefende op het lot van duizende hunner landgenooten.

„Zoodra het bekend werd onder het eenvoudige volk, dat in een rijk land op de kust van Zuid-Amerika, niet veraf, zoodanige behoefte aan arbeiders bestond, dat de loonen er tienmaal hooger waren dan die welke men te huis verdienen kon, waren vele gereed met hunne gezinnen het zachte klimaat en de wijnbergen van hun geboorteland te verlaten en onbevreesd naar de rijke kust, het nieuw „Eldorado“ te vertrekken. In den aanvang werden deze nieuw aangekomenen aangevoerd op kosten van de planters die hunnen arbeid huurden, totdat de immigratie-verordening van 1841 en 1842 daarin voorzag, door een premie toe te staan van 30 dollars per hoofd voor ieder volwassene van Madera en de Azores.

„Zoo werden 4000 van die eilanders in 1840 en 1841 aangevoerd, maar in 1842 slechts 400, daar toen reeds, om de groote sterfte onder hen, op bevel der Hooge Regering de aanvoer weder gestaakt werd.

„De ondervinding had nog niet voldoende geleerd, dat men om dienst van deze lieden te hebben, met groote voorzorgen ten hunnen opzichte moet te werk gaan, en dat men ze slechts bij uitzondering tot veldarbeid gebruiken kan.

„Verlangend naar het hooge loon, spoedden zij zich vol hoop en geestdrift aan het werk. — Naar het veld! naar het veld! — was de kreet, maar spoedig keerden zij terug, uitgeput door de zonnehitte en den vermoeienden aard van het werk.

„De uitdamping van den meestal vochtigen grond werkte ook terstond nadeelig op de door afmatting ongunstig gestemde gestalten, koortsen braken onder hen uit, de zoogenaamde roode hond, een soort van prikkelenden en jeukenden uitslag of huid-aandoening, die alle nieuwkomende Europeanen tusschen de keerkringen bijzonder kwelt, de duizende muskieten en zandvliegen die vooral bij nacht de rust beletten, huid en bloed verhitten en de blootgestelde lichaamsdeelen doen zwellen, terwijl bij dag, gedurende den arbeid en op de wandeling daarheen, de voeten en beenen worden aangevallen door allerlei, soms bijna onzichtbare insecten, die in het gras en de heesters verborgen zijn, daarbij gebrek aan voorzorg tegen die schijnbaar

zoo onbeduidende vijanden, deden bij de onvermijdelijke hervatting van den arbeid, verzweringen aan de beenen en andere plaatselijke ziekten ontstaan.

„Het onder zoo veel moeilijkheden verdiende geld werd daarbij niet voor goed en voldoende voedsel uitgegeven; zij leefden op hetgeen hier het goedkoopst is, namelijk bananen en zoute visch, (de zoogenaamde bakkeljauw): het geld werd opgespaard totdat het te laat was, om door hetgeen daarvoor te koop was, gezondheid en leven te redden. De telkens wederkerende koortsen sloopten hunne krachten, inwendige verstoring der levenswerktuigen, waterzucht, uitputting en dood, volgden bij velen, ook zonder door den hevigen kolonialen typhus of gele koorts te zijn aangetast.

„Echter ontbrak het in de kolonie niet aan medelijden; geneeskundige hulp en goed voedsel werden aan de zieken verstrekt, zoover dit onder de bestaande omstandigheden mogelijk was, maar met weinig gunstige uitkomst. Beangst door de treurige ondervinding van zoo velen, spoedden zich de ongelukkige slaafstellers van eigen en andermins onvoorzichtigheid, zooveel zij maar eenigzins konden, van de plantages naar het groote of koloniale hospitaal, zoodat al spoedig de staf en graciele menigte daarvan vergroot moesten worden, om aan de toerechtnaemende eischen te voldoen; de patienten vulden de zalen en gingen dergen en strekten zich onder de droevigste klaagtoonen op de krabben uit, maar mettegenstaande de meeste zorg en de beste geneeskundige behandeling stierven meest allen.

„De naamk, door den alloop dezer immigratie van omtrent 5000 Portugeezen achtergelaten, was dan ook dat de inwoners van Mirina niet geschikt zijn voor dit klimaat.”

De schryver stelt daarop de vraag was en is daarom het klimaat werkelijk ongeschikt voor Europeanen, en de overweging van de reden, voorkomende in Hoofdst. III over het klimaat en de gezondheidsgeschiedenis van Britsch-Guyana, bewijst de juistheid van het oordeel van den schryver met zijn geboorteland en het ongeschikt klimaat, daar hij onder zekere (voor immigranten niet te vervullen voorwaarden) het verblijf in Britsch-Guyana als niet ongezond voor Europeanen beschouwt, maar toch tevens erkent van aannemenden veldarbeid volstrekt niet te vrees en integendeel al de ziekten van het land met hare oorzaken te verschilt, waartuit blijkt dat de treurige en herhaalde overvloedige van ziekte en dood, ook na zijn schrijven met

duizende Portugeezen en met honderde Europeanen van Germaansch ras, in deze kolonie opgedaan wel gedeeltelijk aan eigen schuld, maar toch voornamelijk aan de schadelijke invloeden van klimaat en bodem waren toe te schrijven, zoodat indedaad, ook door dien geleerde, het „volkomen onmogelijk,“ ten opzichte van veldarbeid door Europeanen is bewezen, alhoewel niet uitgesproken.

Ook komt dat alles en veel meer wat door laatstgenoemde schrijvers omtrent de gele en andere kwade koortsen, en omtrent de vele andere oorzaken van groote sterfte onder de Europeanen binnen de keerkringen gezegd is, volkomen overeen met hetgeen door den schrijver van dit overzicht gedurende zijn veeljarig reizen in de Oost en een lang verblijf in de West-Indie door eigen ondervinding met Europeanen van verschillende standen en in 't bijzonder met inmigranten waar bevonden is, en wat ten opzichte der terecht gevreesde gele koorts, reeds meer dan vijftig jaren geleden, door von Humboldt in zijn klimaat-beschrijving der havens van Spaansch-Amerika, Mexico, Havanna enz., is bekend gemaakt.

„Wanneer in zeehavens, binuen de verzengde luchtstreken, hoezeer gewoonlijk niet als ongezonder beschouwd, een groot aantal in de koude luchtstreken geboren personen, te gelijker tijd aankomt, dan openbaart zich spoedig de Amerikaansche typhus, onder de benaming van gele koorts en zwarte braak bekend. Het gevaar van ziek worden, dat zich geheel tot de nieuw aangekomenen bepaalt, wordt niet vergroot door het verkeer met de reeds aangetaste personen en niet verhinderd door zich van hen verwijderd te houden.

„De ziektestof wordt niet door omgang of aanraking op anderen overgebracht en neemt meestal eene gunstige wending bij een tijdig vervoer der zieken naar hooger gelegen koeler oorden; wordt de temperatuur gedurende het heerschen der ziekte veel koeler, dan houdt zij niet zelden het eerst op ter plaatse waar zij is uitgebarsten. Bij terugkeer van het warme jaargetij, breekt zij op nieuw uit, al is het dat maanden zijn voorbij gegaan, sedert het laatst verdachte schip de haven bezocht.

„Waar echter tusschen de tropen op de verschillende breedte graden, de hoogte-limiet gelegen is waarbinnen de Europeaan ongestraft in het veld kan arbeiden en wat de thermometerstand moet zijn om geheel buiten het bereik van gele koorts te blijven, is tot heden noch door de ondervinding, noch door de weten-

schap bepaald; men weet echter dat die geesel der tropen zich niet zelden tot op 700 meters boven de zee in Spaansch-Amerika vertoonde en dat die zoowel in Rio-Janeiro als in Havanna, dus zuid en noord van den equator tot op de uiterste grens der tropen, in de laaglanden maar al te dikwijls terugkeert onder de zeeleden en andere nieuw aangekomeue blanken, ja dat die zelfs tot op 30° breedte bij warme zomers, bijv. in Nieuw-Orleans, onder de Iersche en Duitse werklieden gewoed heeft ¹.

Dat deze lange en treurige ondervinding, overal in de tropische laaglanden van Zuid-Amerika opgedaan, in het bijzonder op Suriname past, behoeft geen betoog, maar in algemeenen zin is die ook van toepassing op hetgeen in onze Oost-Indische bezittingen, vooral in de kustlanden en havens, onder eenigzins andere ziekte-verschijnselen werd ondervonden en steeds met Europeanen te wachten is, ten bewijze waarvan de zoo afsnattende en veelal doodelijke koortsen, die hunnen naam ontleenen aan Bantam, Batavia, Krawang, Samarang, Rembang, Griséc, Patjetan, Tjilatjap, de Lampongs, Benkoelen, Singkel, Pontianak en zoovele andere plaatsen in Nederl. Indie.

Met het oog op het groot verschil dat er door de hoogte van het land en andere plaatselijke toestanden ten opzichte van gezondheid en leven voor Europeanen tusschen de tropen bestaat, wijzen wij hier dan ook nogmaals op het reeds aangehaalde feit dat in al de kustlanden en havens binnen de 10° Noorder en Zuid breedte, geene of slechts zeer weinige creolen-familien van zuiver Europeesche afkomst in het derde geslacht worden gevonden en dat, hoewel dit bij gebrek aan een voldoende volksstatistiek zelfs in onze eigene bezittingen moeilijk te bewijzen valt, het daar en elders algemeen bekend is, dat die uitzonderingen niet onder de landbouwers, maar voornamelijk onder de rijke en wegens de veelal kan leddrijvende, en zooals bijv. in Suriname onder de aldaar van ouds als plantage-eigenaren gevestigde Israëlieten te vinden zijn, maar ook dat daarop in de Antilles, en later ook de eilanden verder van den equator en hooger boven de noordbreedte liggen, vele gunstige uitzonderingen bestaan in hetgeen wat namen aldaar meer dan anderhalve eeuw in de kerker slechts voorkomen.

Van de Engelschen, die onder Cromwell en Karel II om politieke redenen naar de West-Indie uitgeweken of verbannen

¹ In Juli en Aug. 1873 stierfen vele ten gevolge van gele koorts in Louisiana en Arkansas, dus tot op 35° Noordbreedte.

zijn en wier aantal gedurende dat tijdsbestek meer dan 80,000 moet bedragen hebben, waren in 1650 op het eiland Barbados dat is op 13° Noorderbreedte, 20000 meest uit de gegoede standen en telde men slechts 25000 zwarte en Indiaansche slaven; een eeuw later, in 1750, waren daar nog slechts 18000 blanken en kleurlingen, niettegenstaande de jaarlijksche aankomst van honderde blanken uit Engeland en Noord-Amerika, maar bedroeg het aantal negerslaven, voornamelijk door den aanhoudenden aanvoer van Afrika, toen reeds 69800, terwijl geen enkele Indiaan daar meer te vinden was. In 1831 waren er 17000 blanken en kleurlingen, 83 000 zwarte slaven en 10 000 zwarte vrijen. In 1871 was de geheele bevolking 162000 op de 166 vierk. Eng. mijlen oppervlakte van dit kleine eiland; daarvan waren echter naar gissing ten hoogste 20 000 blanken en kleurlingen, wier aantal niet vermeerdert, alhoewel zij natuurlijk niet in het veld werken.

Deze cijfers nu, mogen tot welsprekend voorbeeld dienen, want terwijl de zwarte bevolking, sedert die laatste 40 jaren op natuurlijke wijze van 93000 tot 142000 toenam en nog steeds toeneemt, niettegenstaande vele hunner het overbevolkte eiland verlieten en jaarlijks nog steeds verlaten om elders in de West-Indie een ruimer bestaan te zoeken, is het aantal blanken steeds verminderd en zou zonder de aanhoudende aanvulling uit Europa tot een klein getal zijn uitgestorven en het is uit de geschiedenis van de meeste der West-Indische eilanden even gemakkelijk aan te toonen dat overal binnen de 15° breedte, ook daar waar de zwarte of inlandsche bevolking op natuurlijke wijze sterk toeneemt, de blanken en hunne afstammelingen zeer weinig toenemen of uitsterven. ¹⁾

Voor hen echter, die met ons overtuigd zijn van de onmogelijkheid eener kolonisatie met Europeanen in de tropische laaglanden, maar die meer uitsluitend het oog gevestigd hebben op de verhuizing van Nederlandsche landbouwers naar de bergstreken van Java of Sumatra, kan in Nederl. Indie alleen geweest worden op de bekende en dikwijls aangehaalde proef, die omtrent de helft der vorige eeuw onder de gouverneurs Van Inhoff en Mossel met Hollandsche boeren en andere Europeanen in de Preanger-landen en het district Buitenzorg genomen

¹ J. R. Martin. The influence of tropical climates on European constitutions. London 1856 pag. 87: „that the successors of all would gradually and assuredly degenerate, if they remained in the contry, can not be questioned, for already we know, that the third generation of unmixed Europeans is no where to be found in Bengal.”

werd en die, ook voor dat zij door oproer en brandstichting door inlandische vijanden en roovers benadeeld en opgebroken werd, reeds voor een goed deel was te niet gelopen, zooals dit uitvoerig is vermeld in de belangrijke bijlage, door Jhr. Mr. J. K. L. de Jonge, uit de Raksarchieven opgemaakt en aan het verslag van de genoemde staats-commissie in 1857 toegevoegd en waarin tot slot gezegd wordt:

„Nuttige wenken zijn wel is waar ons door de beschouwing van het verledene voorgekomen en meer bijzonder omtrent de soort van menschen, bij eene eventuele kolonisatie te gebruiken, omtrent belemmeringen welke toen het gelukken der kolonisatie tegen werkten en die telken male dat zij zich weder vertoouen zullen, weder diezelfde gevolgen zullen hebben, maar een volledige beantwoording der vraag, wat heeft de ervaring van dien tijd voor onze dagen geleerd, vinden wij daarin niet.“

En toch, al stemt men ook met dit besluit volkomen in en al neemt men aan, dat deze van 1752 tot 1758 aangewende pogingen tot kolonisatie, slecht overlegden niet ernstig gemeend waren, die ervaring, hoe onvoldoend op zich zelve, komt overeen met alles wat later in andere tropenlanden ter kolonisatie van Europeanen is beproefd en ondervonden en strookt geheel met het mede uit 's Rijks archieven aan den dag gebrachte feit, dat omtrent een eeuw vroeger reeds bij den aanleg der vestingwerken en gebouwen van het Fort Jacatra en van Batavia ¹⁾, van slechts 7 Europeesche metselaars melding wordt gemaakt, terwijl de walen en andere werken met gevangene Javanen en Chineesche werklustigen tot stand gebracht werden, waar bij komt dat de proeven welke van 1668 tot 1787 tot ontginning van goudmijnen met Europeanen door de Oost-Indische Compagnie bij de rivier te Selida op Sumatra's Westkust werden genomen, mislukten en aan de meeste hunner het leven kostten en dat van den aanvang onzer nederzetting in Indie, het tot stand brengen van groote werken door den handenarbeid van inlanders en Chinesen is geschied, ja, dat zelfs in de laatste jaren de vestingwerken en spoorwegwerken en alle groote ontginningen in de laaglanden of in de hooglanden van Java, door diezelfde oostelingen onder het toezicht en de leiding van slechts weinige Europeanen werden daargesteld ²⁾, zoodat aan te nemen

¹⁾ Zie de Opkomst v. h. Nederl. gezag in Oost-Indie, door Jhr. Mr. J. K. L. de Jonge, III, IV, 191 & 208.

²⁾ Zie wat bij den aanleg der belangrijke vestingwerken, te Surabaya,

is, dat het te werk stellen van Europeanen, als metselaars, timmerlieden, veld- of havenarbeiders onmogelijk is bevonden zoowel door onze practische en doorzettende voorvaderen als door het tegenwoordige ondernemende geslacht, om de eenvoudige reden, dat men die lieden bij die soort van arbeid, in deze gewesten niet in het leven houden kan.

Ook bewijzen de adviezen, voor en na in officieele commissiën door mannen van ondervinding uitgebracht, omtrent den arbeid van en kolonisatie met Europeanen in onze Indische bezittingen, dat er wel vele voorstanders waren en zijn van de ontwikkeling van landbouw en nijverheid aldaar door versterking van het Nederlandsche element, dat is van de kennis, de nijverheid en het kapitaal, die alleen door Europeanen van zekeren stand en beschaving aangebracht worden, maar dat er op het stuk van kolonisatie maar zeer enkele waren die het nemen van proeven met Nederlandsche landbouwers, zelfs in de hooglanden, durfden aanbevelen. ¹⁾

De staatscommissie van 1857 kwam dan ook in haar welgesteld en belangrijk verslag, eerst na raadpleging van bijna alle toen bekende gegevens, tot het volgend besluit:

10. „ Dat de voorstellen welke gedaan waren om kolonisatie met Europeanen in de Nederlandsch-Indische buitenbezittingen

---

in 1833 begonnen, het moeilijk timmer- en metselwerk onder toezicht van slechts weinige Europeanen door inlanders en Chineezers verricht en waren van een compagnie sapeurs te gelijker tijd opgericht en bestaande uit 50 Europeanen en 100 inlanders, die voornamelijk bij dien bouw als opzieners, heibazen enz. gebezigd werden, na vier jaren, van de Europeanen slechts vijf in leven, allen stierven aan de gevolgen van koorts, buikziekten, leverontsteking enz., hoewel geen enkele hunner met den schop, bijl of houweel behoefde te werken, en allen goed gekleed, gevoed en gehuisvest waren.

¹⁾ 1817 -1828 waren de Commissarissen Gen. Mr. C. T. Flout en de Graaf du Bus de Gisignies voor de uitgifte van woeste gronden aan Europeanen ter aanwakkering en uitbreiding van kultuur door den arbeid van de Javanen; 1829 -1830 en later dacht Joh. Graaf van den Bosch er echter anders over en daarna werd het kultuurstelsel ingevoerd. Kolonisatie met Nederlanders werd echter toen door niemand in ernst verlangd of aanbevolen.

Dr. Swaving heeft in 1849 de Europeesche kolonisatie op goede gronden afgeraden (zie het Indische Archief), evenals dr. Bleeker in zijn « Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel » kolonisatie met Europeesche veldarbeiders bepaaldelijk uitsluit, terwijl in « Borneo's Westerafdeeling » Deel II, blz. 650 en in 1856 door dr. P. P. Roorda van Eysinga in zijne voorlezingen te Haarlem over kolonisatie met Nederl. in Ned.-Indie, is aangetoond dat de Europeaan in de keerkringslanden geen veldarbeid kan verrichten.

van Gouvernementswege te bewerkstelligen, werden gewezen van de hand. *

20 * Dat wanneer desniettemin adressanten wenschten over te gaan tot het nemen eener proeve op kleine schaal met eigen middelen op zoodanig punt en op zoodanige voorwaarden als bij de regeering geen overwegend bezwaar zou vinden, zij bereid is daartoe, toestemming en bescherming te verleenen. *

Wel nu, van deze voorwaardelijke, maar toch zeer duidelijke toestemming in de tweede plaats gegeven, werd nimmer door maatschappij noch partikulier gebruik gemaakt, hoewel de kort daarop aangevraagde concessie der Borneo-maatschappij, waarin als een der hoofdbedoelingen werd genoemd de vermeerdering van bevolking door immigratie (maar in de daad werd gerekend op den arbeid van inlanders en Chineezen), volkomen en met toezegging van bescherming werd toegestaan.

• Het kapitaal is soms zeer voorzichtig, de bezwaren behielden hier de overhand en daar een zoo veel belovende onderneming in handen van zoo bekwaame en practische mannen, uit vrees van geen voldoende kapitaal te zullen bekomen, bij den aanvang reeds bleef steken, zooals het heet door den onverwacht tusschen Oostenryk en Italie uitgebroken oorlog (waarmede Nederland alleen door een tydelijk verlaagden stand der Oostenryks heffingen iets te maken had), zoo moet men de daarop gevolgde wegering der Regeering om de concessie te verlengen, en het niet behalen van aanvragen om concessie van dergelyken aard door dezelfde of andere personen, voor een groot deel toeschryven aan bezwaren buiten de geldmarkt gelegen en dat wel aan de onzekerheid waarin men verkeerde, en waarin men nog steeds in de buitenbezittingen bij ondernemingen van landbouw verkeerden, omtrent het verkrijgen van voldoende arbeid door de bevolking van het land en de erkende onmogelykheid om daarin te voorzien door arbeiders uit Europa.

Ook zullen geen landbouw-ondernemingen of mijnontginningen zoals in de gunstigst gelegen hooglanden van Sumatra met goede uitslag bekroond worden, dan in verband met of voor 't grootste deel door den arbeid van inlanders en Chineezen, gezamenlijk door en onder toezicht van Europeanen en het is te verwachten dat door het eindelijk slagen daarvan, alle proeven van colonisatie met enkel blanke landbouwers en handwerkslieden als onmoedig en onvoordeelig, van zelve achterwege zullen blijven.

Opgaven van sterfte onder Europeesche soldaten op Java en de buitenbezittingen zouden hier op nieuw aangehaald kunnen worden ten bewijze dat het daarmede, dank de verbeterde geneeskundige behandeling en algemeene voorzorgen, thans beter gesteld is dan vroeger, maar al waren die ook gedurende de laatste jaren betrekkelijk gunstig te noemen, zij geven met de tot landbouw bestemde Nederlandsche emigranten zeer weinig punten van vergelijking. De eerste toch wordt bewaakt, gevoed, verzorgd en zooveel mogelijk tegen de schadelijke invloeden van het klimaat gewaarschuwd en beveiligd, als een kostbaar en onmisbaar dienaar van den staat, de laatste zal weinig van dien heilzamen invloed en hulp ondervinden. Immers hij is burger en vrij man, staat onder geen toezicht of order en zijne bestemming, zijn doel is, om zoo spoedig en zooveel mogelijk aan 't werk te komen en dit werk tot onderhoud van zich zelve en de zijnen onverpoosd in alle toestanden van zijn lichaam en bij al de wisselingen der jaargetijden tot het uiterste vol te houden. Ook zullen hem het heimwee en de zorgen drukken voor vrouw en kinderen, die bij de vele ongesteldheden aan het zoo geheel vreemd klimaat eigen, niet gering zijn; zorgen die de soldaat bij zijn tijdelijk verblijf in Indie maar weinig of niet keut, terwijl de kolonist die voor goed het vaderland verlaten heeft, nog bij hem ten achter zal zijn in kleeding, huisvesting en geneeskundige hulp, vooral gedurende de eerste jaren van zijn verblijf wanneer hij dit alles het meest zal noodig hebben.

Ongelukkig bevat de geschiedenis onzer lange ondervinding in Oost- en West-Indie slechts zeer onvolkomene gegevens omtrent aankomst en vertrek, sterfte, geboorte en verhouding van geslachten onder de Europeanen en van de blanke bevolking daaruit overgebleven of van die welke uit hunne vermenging met inlandsch bloed is voortgekomen. Wanneer men dus op de meer dan 3000 Europeanen wijst, die naar gis gemiddeld jaarlijks gedurende meer dan twee en een halve eeuw na onze nederzetting in den Indischen Archipel aankwamen, tegenover de weinige die daarvan terugkeerden en op het klein getal blanken en daarvan overgebleven afstammelingen, dat in 1818 op slechts 10 000 zielen geschat, in 1850 nog geen 22000 bedroeg, dan is daaruit voor de levenskans der blanken al even weinig bemoedigends te putten, als uit de laatste meer nauwkeurige opgaven van den 31 Dec. 1870, waaruit blijkt dat met uitzondering van het leger

en de soldatenkinderen, de blanke bevolking 36 465 bedroeg, van welk laatstgenoemd totaal 5228 Nederlanders buiten Indie geboren en 1668 Europeesche vreemdelingen waren, terwijl 29869 in de officieele opgaven genoemd worden ~ Europeanen of daarmee gelijk gestelden, die in Indie geboren zijn ~ (waarmede men bedoelt de blanke en kleurlingen in Nederl. Indie geboren), maar in alle welke opgaven, zelfs niet gedurende de laatste 20 jaren vermeld is, hoeveel Europeanen jaarlijks in Indie aankwamen. Had men ook slechts van 1850 tot 1870 een juiste opgave van de Europeanen (burgers en militairen) die in Ned. Indie aankwamen en van daar vertrokken, dan zou ongetwijfeld bleken dat de vermeerdering van 14593 zielen, die volgens opgave gedurende de laatste 20 jaren plaats had, al zeer gering is en een groote overmaat van sterfte boven geboorte bewijst.

Inmers de veronderstelde jaarlijkse aankomst gedurende dit korte tijdsbestek van gemiddeld 3500 Europeanen (militairen mede gerekend) die meest allen tusschen 20 en 30 jaren oud waren, moest, al behoorde ook slechts één tiende hunner tot het vrouwel. geslacht en al keerde ook een derde na een verblijf van vele jaren naar Europa terug, een veel tairijker bevolking van blanke creolen en bij den vrij algemeenen omgang van Europeesche mannen met inlandsche vrouwen, een veel grooter aantal kleurlingen aanwijzen, dan uit dit totaal van 29,569 is op te maken. En hoewel die ongunstige uitkomsten, voor een gedeelte zijn toe te schrijven aan de zoo ongelijke verhouding van de geslachten onder de aangekomenen en aan den veelal slecht geregelden overse. opelyken toestand waarin de Europeanen met inlandsche vrouwen leven, toeh is het uit de ondervinding van het dagelijksch leven in Indie duidelijk en wordt dit ook door vele geneeskundigen bevestigd, dat het klimaat de hoofdoorzaak is van de slechte verhouding tusschen geboorte en sterfte, daar dit zeer ongunstig werkt, niet alleen op het gestel van de Europeesche mannen en vrouwen, maar ook en veel meer nog op de levensaans. hunner kinderen, ja zelfs op die van de kinderen door Europeanen bij inlandsche vrouwen verwekt.

De ongunstige uitkomsten, hoewel niet met juistheid door cijfers aangewezen, zijn dan ook genoeg bekend en getuigen sterk tegen de aanpakking van kolonisatie met Europeanen binnen de eijnde. te gewesten in algemeenen zin, al zijn ze ook geen streng. absoluut bewijs, tegen de mogelijkheid van beter slagen in de hoog. bergvlakten van Java, Sumatra of Borneo, mocht

de nood dringen de kolonisatie met Nederlanders aldaar op kosten van den staat te beproeven.

Wat betreft het dikwijls in verband met kolonisatie voorop gezet belang onzer Indische bezittingen en de vastheid van ons voortdurend gezag aldaar, wij verkeereren met alle de tusschen de keerkringen gevestigde mogendheden in denzelfden moeilijken toestand, waanneer het er op aankomt het Europeesch gezag door dwangmaatregelen te handhaven, en waanneer het de ontwikkeling van landbouw en nijverheid geldt, wie denkt er thans nog over, om bij gebrek aan inlandsche bevolking de tropenlanden met blanke arbeiders te ontginnen om stapelproducten voort te brengen?

Meer dan 300 jaren is een bevolking van Spaansche en Portugeesche afkomst, voor 't grootste deel gemengd met Indiaansch en op vele kuststreken ook met Afrikaansch bloed, in Zuid-Amerika binnen de tropen gevestigd, zonder dat zelfs in de bergstreken, binnen de 15° Noord en Zuid van den equator, dat is in Opper-Peru, Ecuador, Nieuw-Grenada, Venezuela of Centraal Amerika, door blanken veldarbeid van eenig belang verricht werd.

Daar en elders binnen de tropen, waar men op aanzienlijke hoogten boven de oppervlakte der zee blanke familiën aantreft, die zich zonder vermenging met Indiaansch bloed sedert vele geslachten hebben voortgeplaut, zijn en waren die, evenals hunne voorouders, de heeren van het land, die, over het algemeen met ongelooft weinig te vreden, den handenarbeid schuwen en maar zeer zelden veldarbeid verrichten, zooals die ook door de kleurlingen van verschillende tinten zooveel en zoolang mogelijk wordt vermeden. Immers de wouden en wateren wemelen er van loopend, vliegend en zweemend gedierte, de plataan, cassave en bananen komen in deze rijke natuur als van zelve voort, en dienen op verschillende wijze toebereid steeds tot smakelijk en overvloedig voedsel, en de aanplant van een weinig maïs, tanjers en suikerriet, bij het bezit van eenige cacao- en koffiebomen in de lagere en van een weinig tabak, koffie, koorn, peul en aardvruchten van verschillende soorten in de hoogere landen, voornamelijk ter voorziening in eigen behoeften, rond de zeer arme woningen of hutten geplant, kosten zoo weinig zorg of geregelde inspanning dat dit eigenlijk geen landbouw kan genoemd worden. Velen hunner komen echter aan de kost door veeveelt, houtkappen, vervoer van menschen en producten, eenige door visscherij en kustvaart en in de steden vooral door kleinhandel en men weet

niet hoe terwijl de in verhouding tot land en volk thans zeer onbeduidende plantagearbeid op de kleine cacao en koffie-haciendas, de mijnwerken enz. onder hun toezicht bijna geheel door Indianen en negers wordt verricht.

Dat de invloed der betrekkelijk koele berglucht in deze tropenlanden niet belangrijk gunstig werkt op den lust en het vermogen tot handenarbeid onder de talrijke blanke en gekleurde creolen, blijkt ook door de vergelijking van het handelsverkeer dezer republieken met dat van de naburige koloniën. Bijvoorbeeld van het naast elkander gelegen Venezuela en Britsch-Guyana. Venezuela met hare gemengde Spaansch-Indiaansche bevolking en vrije zwarten te zamen 1.600.000 zielen op 427.000 vierk. Eng. ml., voerde gedurende de 5 laatste jaren tot 1870 voor een gemiddelde waarde van omtrent 20 miljoen gulden Ned. Ct. uit, voor 't grootste deel voortbrengselen van het land, zonder daarom voortbrengselen van landbouw te zijn, en de waarde van den invoer, meestal voortbrengselen van nijverheid uit andere landen, stond daarmede omtrent gelijk, zoodat per hoofd slechts 12½ gulden 's jaars aan dit rijk en vruchtbaar land ontwoekerd werd en in den handel kwam, om in ruil daarvoor de behoeften van het beschaafde leven te ontvangen.

Britsch-Guyana, 76000 vierk. Eng. m. oppervlakte met 193,000 inwoners, waarvan slechts een tiende blanken en kleurlingen, 100.000 vrije zwarten en 75000 uit Britsch-Indië, China, Afrika en de West-Indische eilanden, onder verband tot arbeid aangebrachte immigranten, voerde daarentegen van 1866 tot 1870 voor een waarde van 27 miljoen gulden aan producten 's jaars uit, voor verreweg het grootste deel door landbouw en veeteelt verkregen, hetgeen 140 gulden 's jaars per hoofd betaamt en waartegen de invoer, ter waarde van 19 miljoen gulden 's jaars, voor een groot deel bestaande in voortbrengselen van Europeesche nijverheid, in de behoeften der beschaving voorziet, tot een bedrag van meer dan 100 gulden 's jaars per hoofd.

Daar het hier, vooral met het oog op de toekomst, de vraag gaat, wat ter ontwikkeling van de Nederl. Indische bezittingen van Europeesche kolonisatie te wachten is, verdienen bovengenoemde cijfers, die meer in bijzonderheden nagegaan nog duidelijker spreken, de volle aandacht van den staatsman en staatskundige.

Wat betreft den aard en de nijverheid van de eerstgenoemde,

half-blanke bevolking zoowel als van die in het overige, vroeger zoo welvarende Spaansch Amerika, thans de republieken Ecuador, Nieuw-Grenada en Centraal Amerika, een onpartijdig en geestig schrijver de Hr. Ant. Trollope, die in 1859 en 1860 de West-Indie en een goed gedeelte dezer republieken bezocht, geeft daarvan de volgende, naar ons inzien en ervaring, zeer juiste beschouwing:

„The district of Columbia was one of the grandest appanages of the Spanish throne when the appanages of the Spanish throne were grand indeed. The town and port of Cartageua on the Atlantic, were admirably fortified, as was also Panama on the Pacific. Its interior cities were populous, flourishing, and, for that age, fairly civilised. Now the whole country has received the boon of Utopian freedom, and the mind loses itself in contemplating to what lowest pitch of human degradation the people will gradually fall.

„Civilisation here is retrograding. Men are becoming more ignorant than their fathers, are learning to read less, to know less, to have fewer aspirations of a high order; to care less for truth and justice, to have more and more of the contentment of a brute, — that contentment which comes from a full belly and untaxed sinews, or even from an empty belly, so long as the sinews be left idle.”

En verder: —

„Land that was cultivated, is receding from cultivation, cities that were populous are falling into ruins; and men are going back into animals, under the influence of unlimited liberty und universal suffrage.

In 1851 emancipation from slavery was finally established in New-Grenada and so far, doubtless, a good deed was done. But it was established at the same time, that every man, emancipated slave or other, let him be an industrial occupier of land, or idle occupier of nothing, should have an equal vote in electing presidents and members of the Federal Congres, and members of the Congres of the different states; that in short, all men should be equal for all state purposes; And the result, as may be supposed, is not gratifying.

„As far as I am able to judge, a negro has not gene-

rally those gifts of God which enable one man to exercise rule and masterdom over his fellowmen."

Uit deze ongunstige schildering van het volkskarakter en van den toestand in deze republieken, hoe waar ook over het algemeen, mag men echter niet tot de gevolgtrekking komen dat daar, alleen aan het zwarte gedeelte der bevolking en hunne emancipatie, al die stilstand en achteruitgang zijn toe te schrijven, daar toch de zwarte en donker gekleurden nog niet de helft, van het totaal uitmaken, zoodat de schuld van al dat verval minstens in gelijke verhouding aan de blanke en licht gekleurde creolen toekomt, tenzij men aanneemt, dat handenarbeid, ook in de hooglanden, den blanke op den duur onmogelijk is.

C. F. Appun zegt in zijn werk *„Unter den Tropen“* 1e. deel pag. 146: „Venezuela is bovenal het land, waar men zich met voorhefde aan den ouden slenter vasthoudt en alle veranderingen schuw; het blijft bij zijn Indiaansche en andere verouderde gewoonten, bij zijn afkeer van alles wat nieuw is en van Europa komt, en zou zich bij dit alles zeer verwonderen, zoo niet ongelukkig voelen, wanneer de geregeld wederkomende revolutiën eens een jaar weg bleven."

De schrijver zegt echter niet, dat door zijn *„Indiaansche en andere verouderde gewoonten“* voornamelijk te verstaan is, een onoverkomeelijke afkeer tegen alle ernstige inspanning van geest en lichaam en hoezeer hij een zeer warme beschrijving geeft van de kleur en de schoone vormen der creoolsche vrouwen, van de myverheid en het karakter der creolen zegt hij niets.

Het valt echter niet te betwijfelen of de luie en nietige aard dezer blanke en licht gekleurde nazaten van moedige en ondernemende Spanjaarden is voornamelijk door den invloed van het klimaat en door den overvloed der eerste levensbehoeften ontstaan, en dat overal tusschen de keerkringen onder gelijke of bijna gelijke omstandigheden, de blanke en gekleurde nazaten van Europeesche emigranten en soldaten, op hen gelijken zullen, wat ons Nederlanders niet moeilijk te begrijpen, wanneer wij aan de groote meerderheid der Europeesch-Javaansche en andere kolonisten uit den Indischen Archipel denken, waarvan zoodanig het kampongleven en den staat van Inlander terug valt, zonder ooit aan veld- of anderen geregeldeu handenarbeid te denken, terwijl slechts bij uitzondering des vaders kracht en werkzaamheid bij hen wordt waargenomen: zoodat de wording van een dergelijke bevolking in de hooglanden van Neder-

landsch Indie althans niet gewenscht kan worden, als belovende een element van kracht en welvaart en een steun voor het moederland in het verre Oosten.

Of meent men in strijd met de hier aangehaalde ondervinding dat de Nederlandsche landbouwers en ambachtlieden zich niet met de altoos veel talrijker inlandsche bevolking zouden vermengen en dat hun blanke nazaten, op gelijken afstand van den equator en op gelijke hoogte boven de zee, in Oost-Indie zooveel ijveriger, zooveel meer tot veldarbeid *geschikt* en *geneegen* zouden bevonden worden en dat zij zooveel krachtiger en dege-lijker zouden zijn als de afstammelingen van Spanjaarden en Portugeezen in Zuid-Amerika en de West-Indische eilanden?

Er zijn toch bewijzen in overvloed, dat de zuidelijke Europeanen en hunne afstammelingen zich beter binneu de tropen kunnen schikken en veldarbeid verrichten dan die van Germaansch ras en onder gelijke omstandigheden van klimaat is het volstrekt niet bewezen dat zij minder werkzaam zijn dan Hollanders of Duitschers. In Britsch-Guiana althans waren de Portugeesche immigranten de vlijtigste onder de geheele bevolking.

Hoezeer het dus in Zuid-Amerika boven tegenspraak bewezen is dat Europeanen binnen de tropen, ja zelfs binnen den verzengden aardgordel van 10° Noorder- en Zuiderbreedte, mits op uitgestrekte bergvlakten van aanmerkelijke hoogten boven de zee, hun geslacht voortplanten en bij geringen arbeid zeer tevreden voortleven kunnen, toch is het voldoende gebleken, dat zij in de lager gelegen landen en vooral in de alluviale kuststreken bijna algemeen in het derde geslacht uitsterven en zeker is het dat Europeanen, die voor en na, bij duizenden tot proeven voor landbouw-kolonien binnen de tropen gebezigd werden, geen of althans geen in het veld arbeidende bevolking in het derde geslacht hebben achtergelaten.

Ook blijkt nog heden uit de meer en meer juiste opgaven, die omtrent den toestand der Europeesche bevolking in Indie tot ons komen, zoowel als door de nog steeds met elke mail en vele koopvaarders huiswaartskeerende lijders, dat het bloed, de lever, de maag en ingewanden der Europeanen, niet gemakkelijk in de lage tropenlanden wennen.

Hoe verslappend en uitputtend het warm en vochtig klimaat der tropische laaglanden voor de spijsvertering, het zenuwgestel, de mild en nieren blijkt te zijn, ook voor hen die zich niet bijzonder aan arbeid in de zonnehitte of aan de tropische-

stortregens behoeften bloot te stellen, blijkt uit de vele lijdens aldaar en is bijna ieder Europeaan door ondervinding bekend, die eenige jaren in Oost- of West-Indie heeft doorgebracht.

Ook werd dit alles door geneeskundigen en andere geleerden met betrekking tot onze Oost- en West-Indische bezittingen lang voor deze aangetoond en blijkt nog dagelijks uit den rouw in het vaderland over de vele sterfgevallen, die aldaar in de kracht van het leven plaats hebben, zoowel als uit het groot getal van hen die magteloos en half stervend Indie verlaten, in de hoop door de zeereis en in de koele lucht van Europa te herstellen, waardoor dan ook nog steeds het sedert honderde jaren gevestigde begrip in stand blijft, dat het in Oost of West nimmer een nieuw vaderland voor den Nederlander worden kan en dat alleen door aanhoudende vernieuwing en aanvulling het Nederlandsch element in stand te houden is, waardoor bij voortduring het moeilijke vraagstuk kan worden opgelost, hoe tot voordeel, en voor Indie en voor Nederland, met een betrekkelijk gering aantal Europeanen en hunne afstammelingen, zoo vele miljoenen inboorlingen te besturen.

Was het toen de Staatscommissie in 1857 haar Verslag uithraacht, niet voldoende bewezen dat kolonisatie met Europeanen binnen de tropen, zelfs op een hoogte van 700 meters boven de zee zou moeten mislukken, de ondervinding die in Brazilië, gedurende de laatste 25 jaren met emigranten uit Duitsland, Ierland, Noord-Amerika en Portugal is verkregen en die pas na het verslag van genoemde Commissie ten volle bekend werd, is als wel-sprekend en belangrijk vervolg op hetgeen alhier van 1812 tot op dien tijd, met kolonisatie van Brazilië en was beproefd en ondervonden, in vele opzichten toepasselijk op de thans voorgestelde kolonisatie met Nederlanders in de hooglanden van Java.

Reeds in 1812 was de regering van Brazilië overtuigd van de noodzaak om uit de ontwikkeling van landbouw en nijverheid de kolonisatie met Europeanen kan voortvloeien, en werd gezamenlijk op kosten van den staat op omtrent 20° Zuidbreedte in de provincie Espírito Santo, de kolonie St. Augustino A. gesticht met eenige honderde emigranten van de Azores afgezonden, waarvan wel geen treurige berichten geboekt zijn, maar die toch als bijzondere nederzetting al spoedig ook door

ziekten en sterfte verliep, terwijl de overgeblevenen onder de oude bevolking werden opgenomen.

In 1818 werden in de provincie Bahia op 14°30' Zuiderbreedte, de kolonien Leopoldina en St. Jorge des Ilheos op staatskosten, met omtrent duizend Duitsche emigranten aangelegd; de daartoe afgestane gronden, hoewel zeer vruchtbaar en voor den afvoer van producten zeer gunstig gelegen, lagen echter niet hoog genoeg boven het zeevlak, zoodat vele hunner al spoedig na aankomst aan gele en andere koortsen bezweken, en van den landbouw zeer weinig kwam; thans is van die Duitschers als landbouwers niets meer te vinden.

In 1819 werd op staatskosten, niet ver van de kust op 23° Zuiderbreedte, in de bergvlakte van Parahyba do Sul, op 700 tot 1000 meters boven de zee, met eenige duizende Zwitsersche boeren uit het kanton Frybourg gekoloniseerd. Slechts tien jaren later was hun getal door den dood of desertie tot bijna op de helft verminderd en thans is het door hen aangelegde Novo Friburgo, evenals de nabij gelegen kleine kolonien later door Duitschers aangelegd, een geheel Braziliaansche gemeente, waar nog slechts een klein aantal Zwitsersche familien te vinden zijn.

Leest men met eenige ondervinding van immigratie in tropische landen wat von Tschudi, Avé Lallemaut en anderen geschreven hebben over deze en de later geheel mislukte kolonisatie-proeven in de provincien Pernambuco en Bahia, tusschen de 10° en 15° zuiderbreedte gelegen, alsmede over die welke in 1829 te St. Amaro, aan de Rio Negro in de provincie Parana en in de provincie St. Pedro, 1824 en 1825, met Duitschers genomen werden, dan blijft er geen twijfel of de hoofdoorzaken van al dat mislukken en van zooveel sterfte, waren in de bezwaren van de acclimatatie gelegen, waarbij kwam ongeschiktheid van een gedeelte der kolonisten, zooals dat zich steeds in zekere mate zal voordoen bij de kolonisatie van behoefstige emigranten op staatskosten of zelfs op kosten van maatschappijen.

De noodlottige uitkomst der proeven tot 1836 in tropisch Brazilië genomen, belette echter niet dat men later in Bahia en tot in de landen van de Amazonen-rivier, hier en daar Europeanen ter kolonisatie nederzette, waarvan de meeste zeer spoedig ziek werden en stierven, zoodat na weinig jaren slechts enkele in die streken gevonden werden.

Desniettemin nam men in 1845 nieuwe kolonisatie-proeven

onder bijzonder toezicht en met de hulp van de regering met eenige duizende landbouwers uit Baden en Beieren in de nabijheid van Petropolis, het zomerverblijf van den Keizer, slechts weinige mijlen ten noorden van Rio-Janeiro en dus evenals Novo-Friburgo op de uiterste grens der zuider keerkring in eene boschrijke vallei van de bergketen Serra de Estella, op 8 à 1200 meters boven de zee; het is daar betrekkelijk koel en voor de groenten, boom- en aardvruchten, pluimvee enz. door de kolonisten geplant en gekweekt, was gemakkelijke afvoer en voordeelige verkoop; alles werd hier gedaan om door een goede keuze van individuen, door tijdige bezorging van goede woningen en gronden, door gemakkelijke wegen, geneeskundige hulp, aanleg van hospitaal en schooigebouwen enz., deze kolonie op groote schaal te vestigen en voorspoedig te doen zijn, overeenkomstig de wenschen en pogingen van keizer en regering. Niettegenstaande dat alles was de sterfte onder de aangekomenen, vooral in den aanvang, zeer groot en van de 3000 kolonisten die in 1859 nog te Petropolis woonden, waren de meeste nog eenvoudige dagloners, wier getal niet toenam, ofschoon er onder hen geen gebrek bestond. De uitkomsten zijn dus vooral hier, waar men eene zelfstandige en in zich zelve toenemende kolonie mocht hopen, zeer te leurstellend geweest; thans is de Duitsche bevolking onder de inboorlingen opgenomen en Petropolis is eene gewone gemeente, waarvan het bij de gebrekkige statistiek onmogelijk op te geven is, hoeveel van de oude kolonisten en hunne nakomelingen nog in Brazilië te vinden zouden zijn.

Het verslag van den Zwitserschen natuurkundige von Tschudi gaf reeds in Oct. 1860, omtrent de toen in Brazilië bestaande 200 à 600 op verschillende breedtegraden aangelegde kolonien van de onder belang, een treurig overzicht en toont aan dat de Europeesche immigranten binnen de keerkringen aldaar, zelfs op de hoogste hoogten boven het zeevlak, veel te lijden hadden met ziekte en dood en het blijkt ook uit die getuigenis maar al te zeer, dat de oorzaken van zooveel teleurstelling en belangloos verlies thans uitgaven, niet aan toevallige of door voorzigtigheid weg te nemen oorzaken, maar aan het klimaat, den koudten en onvruchtbaren aard der immigranten waren toe te schrijven. Later nog is uit de schriften van den heer Avé Larca en anderen gebleken, dat de Duitsche kolonisten, waar ook in Brazilië binnen de tropen gevestigd, naar voornamelijk aan de riviermondingen en oevers, in armoede en ziekelijken

toestand verkeerden en dat duizende hunner een vroegtijdigen en ellendigen dood vonden.

De nederzetting Mucury bijvb., waar het grootste getal Europeesche arbeiders gevestigd was, bevond zich in den meest beklagenswaardigen toestand, grootendeels langs de oevers der rivier van dien naam, die zich door de Provincie Porto-Seguro, op 18° Zuiderbreedte in zee stort, maar ook gedeeltelijk op hooger gelegen gronden hadden de duizende Duitschers, Elzasers, Zwitsers en zelfs Hollanders, door eene maatschappij met een kapitaal van drie millioen franken daarheen gebracht, zeer veel van koorts en gebrek te lijden, zoodat de meeste hunner ellendig bezweken en de onderneming te niet liep, niet alleen in finantieëlen zin en omdat het doel mislukte om een gemeenschap tusschen de kust en het Noorden van de provincie Minas Geraes te openen, maar ook omdat de bedoelde kolonie, door gebrek aan gezonde en tot arbeid geschikte immigranten, zelfs in de hoogere binnenlanden, slechts op weinig beduidende schaal tot stand kwam.

Vrij wel slaagde men echter met kolonisatie van blanken op verschillende hoogten van 700 tot 1000 meters boven de zee, in de provincie Santa-Catharina, tusschen de 25° en 29° Zuiderbreedte en dus geheel buiten de Zuider keerkring; hoèzeer die ook bij den aanleg en zelfs tot 1860, niettegestaande het daar, voor 't grootste deel van 't jaar, zoo heerlijk zacht en gematigd klimaat, met moeilijkheden van allerlei aard te worstelen had.

Door gestadige aankomst van Duitschers, Portugeezen en andere Europeesche immigranten, nam echter de welvaart, voornamelijk van die kolonien, welke in de omstreken van de schoone baai en haven van San Francisco gelegen zijn, zeer toe en breidden zich de nederzettingen van Germaanschen oorsprong langzaam aan uit, zoodat hun getal reeds in 1860 in de provincie St. Catharina op 20,000, volgens andere opgaven reeds op 24,000 kon geschat worden.

Beter nog gelukte de kolonisatie van 10 à 12000 Duitscher iets later begonnen tusschen de 29° en 30° Zuiderbreedte in de provincie Rio Grande do Sul, die met bovengenoemde provincie St. Catharina den Zuidoostelijksten uithoek van Brazilië uitmaakt en uitnemend voor den handel aan den Atlantischen Oceaen gelegen, op zeer korten afstand van de kust, de vruchtbaarste bergvlakten en hoog gelegen valleien den Europeaan ter ontginning aanbiedt.

Reeds in 1860 telde deze provincie meer dan 60,000 inwoners van Germaansch ras, die het over het algemeen zeer wel gaat, en door wie, bij weder toenemende immigratie en natuurlijke aanwas door geboorte boven sterfte, deze geheele provincie en al het tusschen Porto-Alegro en de Uruguay-Rivier gelegen land zal ingenomen worden.

Uit latere geschriften, als: *de Geschiedenis van Brazilië*, door Dr. H. Handelman en het *Handbuch der Geographie und Statistik*, door Dr. J. G. Wappaeus in 1871 uitgegeven, zoowel als door een meer nauwgezette beschouwing van de ligging en den topografischen toestand van het land, vindt men dat, na omtrent 50 jaren immigratie en kolonisatie met Duitschers, in het geheel omtrent 80 koloniën door hen zijn aangelegd; dat die, welke in het tropische gedeelte van de Amazonen-rivier, onder den Equator tot 18° Zuiderbreedte, slechts een kort en kwijnend bestaan hadden en met groot verlies van menschenlevens en geld, geheel mislukten en te niet geloopen zijn; dat die, welke in Minas-Geraes, Espirito Santo, Santo Paulo en Rio Janeiro, tusschen 18° Z. Br. en de uiterste grens der Zuider-keerkringen, in de vlakten der kustgebergten werden aangelegd, een middelmatigen of ongelukkigen uitslag hadden, al naarmate van plaatselijke omstandigheden en verhevenheid boven het zeevlak, zoodat de bevolking van Germaansche afkomst aldaar, toen en later omtrent 26,000 telde, hoewel veel meer dan dat getal Noordelyke Europeanen zich daar voor en na gevestigd hadden, en eindelijk, dat de voornamelyk tusschen 1850 en 1862, geheel buiten den zuider-keerkring tot op 35° Zuiderbreedte, in de provincien Santa Catharina, Rio Grande do Sul en Parana aangelegde, hierna te noemen koloniën een meer gunstigen uitslag hadden, zoodat reeds in 1862 de bevolking daarvan op 45,000 werd geschat, en de gezamenlike bevolking van al de Duitsehe koloniën en geen uitspoeide koloniën of gemeenten van Zuid-Brazilië in 1870 op 100,000 werd berekend. Zie daaromtrent nog de in 1873 uitgekomene beschrijving van *Rio-Grande do Sul, and its German Colonies* by M. G. Mulhall.

De Germaansche bevolking dus voor meer dan drie vierde in de noordelyksten, geheel buiten den keerkring gelegen uithoek van het uitgestrekte keizerrijk Brazilië gevestigd, bewerkt gedeeltelyk de voor regeeringswege, of door de provinciale besturen weggevoerden lander, gedeeltelyk de voor hen aangekochte of in erf-

pacht afgestane gronden, of wel de gronden aan bijzondere personen toebehoorende onder het Parcera-stelsel of andere schikkingen, en ook wel eenvoudig in huur of voor dagloon.

Omtrent het aantal immigranten, sedert de eerste kolonisatieproeven in Brazilië aangekomen, valt met zekerheid niets te zeggen; de berekening is dat dit, van 1819 tot 1855, gemiddeld jaarlijks 12 à 13000 bedroeg.

Gedurende de acht jaren 1855/1862 bedroeg de immigratie van blanken jaarlijks gemiddeld 15,064, waarvan 2491 Duitschers, 8126 Portugeezen en de rest uit andere landen van Europa of uit Noord-Amerika.

Voor de latere jaren ontbreken de gegevens, maar het is waarschijnlijk, dat de tot 1862 verkregen opgaven ook op de laatste tien jaren toepasselijk zijn.

Volgens het register van den immigratie- en kolonisatie-agent, kwamen in 1867 in de haven van Rio-Janeiro alleen 10,032 immigranten aan, waaronder 4822 Portugeezen, 1575 Noord-Amerikanen, 647 Engelschen en 357 Duitschers, maar dit bewijst voor het totaal der immigratie in geheel Brazilië niets, daar van de Duitschers, vooral in de laatste jaren, velen voor eigen rekening rechtstreeks in de havens der zuidelijke provinciën zijn aangeland.

Onbekend met de zeer uiteenloopende geaardheid van deze immigranten, zou men uit bovengemelde cijfers afleiden, dat de kolonisatie met Portugeezen een veel grootere omvang gehad heeft dan die met Duitschers, hetgeen echter het geval niet is, daar verreweg het grootste deel der eerstgenoemden zich als kleinhandelaren, werklieden en daglooners, voornamelijk in de groote steden en reeds bevolkte kuststreken of op plantages nederzetten, en daar, evenals zij dit bijvoorbeeld in Britsch-Guiana deden, door vlijt en spaarzaamheid, een klein kapitaal bijeenbrachten, waarmede zij naar hun geboorteland wederkeerden, of zich voor goed onder de oude bevolking vestigden en op ongemerkte wijze daarmede gemengd zijn; terwijl de Noordelijke Europeanen, en in het bijzonder de Duitschers zich meer uitsluitend op den landbouw toeleggen, met het doel om landbezitters te worden en een blijvende bevolking, zoo mogelijk in afzonderlijke koloniën of gemeenten, uit te maken.

Volgens officieele berichten telde men in 1867 nog de volgende Deutsche koloniën in Brazilië:

Koloniën geheel van Staatswege aangelegd.

Binnenau	op 27 10' Z. Br	gevestigd in 't jaar 1850 had in 1867, 3391 inw.
Itajaby	Allen in de prov	- 1860 - - - 1444 -
Theresopolis	/ Santa Catharina	- 1860 - - - 1631 -
St. Isabel en Barçem Grande	tusschen de 26	- 1865 - - - 1213 -
Principe don Pedro	en 29° Z. Br	- 1867 - - - 467 -
Assungay	op 24° Z Br in de prov. Parana	- 1860 - - - 310 -
Cananea	24°30' - - - Santo Paulo	- 1860 - - - 556 -
Merury	18° - - - Esper Santo	- 1852 - - - 520 -
Rio Novo	20° - - - - -	- 1856 - - - 709 -
St. Leopoldine	20° - - - - -	- 1856 - - - 1283 -

De Duitse koloniën door bijzondere personen of maatschappijen aangelegd, met hulp van den Staat, zijn:

		inv.
Donna Francisca	26°30' Z Br. in de Prov. St. Catharina	had in 1851 4667
St. Maria da Soledade	34°30' - - - Rio Grande do Sul	- - 1857 1565
Santo Laurencio	- - - - -	- - 1858 1500
Don Pedro	20° - - - Minas Geraes	- - 1860 1123

Bovendien zijn er nog heden eenige zoogenaamde Colonias emancipados, vroeger door of met de hulp van den Staat aangelegd, die voor en na als gemeenten der verschillende districten zijn opgenomen en een aantal kleine door bijzondere personen aangelegde koloniën. De eerste zijn de reeds genoemde, veel vroeger aangelegde, nimmer tot ontwikkeling gekomen nederzettingen van Novo Friburgo en Petropolis op weinige mijlen afstand van elkander en omtrent 11 Geogr. ml. noord van Rio-Janeiro tusschen de 22° en 23° Zuiderbreedte, en Santo Leopoldo in 1825 nabij Porto-Alegro op 29° 30' Zuiderbreedte in Rio Grande do Sul aangelegd. De laatste zijn de opgenoemde onder de verschillende gemeenten ingelyfde, waarvan de gezamenlyke Duitse bevolking thans op 26,000 geschat wordt.

Daarb. komen nog Três Forquillos en St. Pedro de Alcantara de Torres, beiden in 1826 in Rio Grande do Sul gevestigd en waarvan de eerste in 1866 bijna 700 en de tweede slechts 111 inwoners tede, en verder Santa Isabel in de provincie Esprito Santo, 1847 gevestigd en in 1856, 1125 inwoners bevattende.

Behalve gemeentelijke koloniën werden nog vele kleinere nederzettingen gerekend, die echter nimmer onder bijzondere staats of gouvernement's toezicht stonden, zooals Santo Amaro, in de provincie St. Paulo, Rio Negro in Parana en meer anderen die hier niet genoemd worden, hoewel het slechts nederzettingen van enkele Europeanen zijn, op vroeger reeds bestaande land-

goederen en koffieplantages, waar hun op verschillende voorwaarden of pachttermen de grond ter bebouwing is afgestaan. Zoo wordt bijv. ook de zeer oude nederzetting Leopoldina bij Caravellas nog wel eene kolonie genoemd, hoewel die niet enkel op den arbeid van emigranten steunt, maar met den arbeid van slaven gegrondvest werd en nog met hunne hulp bewerkt wordt.

Het is daaruit ook te verklaren, dat in 1867 door den Pruisischen consul-generaal, Hr. Haupt, zeven en zestig koloniën met de namen en jaren van stichting werden opgegeven, waarbij nog 37 Parcera of half-pacht koloniën als een enkele worden berekend, die zich bijna allen in de provinciën Santo Paulo bevinden, terwijl de overigen, die tusschen 1850 en 1860 gesticht werden, over de zee-provinciën van Rio-Grande do Sul tot Para verdeeld zijn, waar zij echter, hoezeer voor een goed deel uit de staats of provinciale middelen ondersteund, van den begiine aan zonder noemenswaardige ontwikkeling bleven.

Van 1860 tot 1867 werden slechts enkele kolonisatieproeven van weinig belang onderuomen, waarschijnlijk omdat, na de bepalingen door de Pruisische regeering in 1860 omtrent de aanwerving en verscheping van landverhuizers gemaakt, hun aankomst in Brazilië gedurende vele jaren zeer verminderde. Immers het verlies van zooveel duizende menschenlevens met proefnemingen in tropisch Brazilië, deed de kreet van medelijden en verontwaardiging ontstaan, waardoor de regeering genoopt werd, beperkende en belemmerende voorzorgmaatregelen voor te schrijven, die op de emigratie of landverhuizing naar Brazilië in het algemeen drukten, terwijl toch terecht is opgemerkt, toen in 1872 in den Duitschen Rijksdag het voorstel tot intrekking van die wetbepalingen werd besproken, dat er groot verschil bestaat tusschen Brazilië binnen en Brazilië buiten den keerkring.

Ten bewijze dat de regeering van Brazilië, daarvan overtuigd, nog steeds kolonisatie met Europeanen in de zuidelijkste provinciën van het rijk wenschelijk en mogelijk houdt, strekke, dat in 1867 nogmaals op kosten van den Staat de kolonie Principe don Pedro, op omtrent 28° Zuiderbreedte in de provincie St. Catharina, met immigranten uit de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd beproefd en dat zelfs in 1868 op gelijke wijze de proef genomen werd met eenige honderde emigranten uit Algiers, waartoe vooraf een groote uitgestrektheid voor den landbouw geschikte gronden in de provincie Parana, op omtrent 20° Zuiderbreedte was aangewezen. De uitkomst vooral van de laatstgenoemde

proef viel echter zeer tegen en bevestigde alweder dat de treurige ondervinding voor en na met kolonisatie opgedaan, niet enkel aan toevallige of bijzondere omstandigheden was toe te schrijven, maar wel voornamelijk aan den invloed van het klimaat.

In 1870 werden te Itapa in de provincie Paragnary op omtrent 25° 50' Zuiderbreedte proeven genomen met emigranten uit Engeland, Ierland en Duitschland; alhoewel niet op lage gronden gevestigd, kwamen binnen korten tijd velen om het leven, en "The Government Emigration Board" in Engeland, maakte in Febr. 1873 voor alle belanghebbenden de waarschuwing bekend, dat die meer binnenlands gelegen provinciën van Zuid-Brazilië, alhoewel even buiten den keerkring gelegen, te heet en afmattend voor veldarbeiders van Europeesche afkomst bevonden is, waardoor velen hunner daar een vroegtijdigen dood vonden.

Nog later, den 17 Febr. 1873, bracht Lord Carnarvon in het Huis der Lords den treurigen toestand ter sprake van een duizendtal uit Warwickshire naar Brazilië verhuisde landbouwers met hunne gezinnen, die, van Mei 1872 tot Jan. 1873, door den Braziliaanschen consul-generaal uit Liverpool verzonden waren om zich in de kolonie Cananica, provincie St. Paulo, op omtrent 23° Zuiderbreedte en 15 Ml. van de haven van dien naam te vestigen; ook werd daarop door den Secretaris van Staat voor Buitenz. zaken, Lord Granville, de juistheid niet ontkend van de berichten, door den Secretaris van de Britsche legatie in Brazilië overgezonden, waaruit blijkt, dat de ongelukkige Engelsche emigranten zich bij aankomst in al hunne verwachtingen bedrogen zagen en niets dan armoede, gebrek, ziekte en dood vonden, evenals dit het geval is met de bijna gelijktijdig naar Assungay in de provincie Parana verhuisde engelsche emigranten, die reeds bij aankomst te Rio-Janeiro de geest desots ten prooi vielen, zoodat zij, wel verre van al spoedig de rijke stapelproducten van het land te helpen voortbrengen en overvloedig loon te kunnen verdienen, maar zeer weinig tot eigen onderhoud konden doen door de koorts en besmettelijke ziekten, die onder hen heerschten en waardoor reeds weinige maanden na aankomst de meeste hunner de kenterkenen droegen van verval en uitputting, en vooral onder de met uitslag en zwerven bedekte kinderen veel sterfte plaats vond; ook was al spoedig meer dan een tiende der immigranten bezweken en er waren slechts weinige familiën zonder sterfgevallen.

Ook hier worden het ongunstige seizoen bij aankomst, de in Rio Janeiro heerschende gele koorts en pokziekte en zelfs gebrek aan voorzorgen bij de nederzetting, als hoofdoorzaken van zooveel tegenspoed opgegeven. Maar als men in aanmerking neemt, dat de koloniën Cananéa en Assungay beiden in 1860 reeds door het gouvernement werden gevestigd en dat die op middelmatig hooge gronden niet ver van den zuider-keerkring gelegen zijn, strekt dit alles, als laatste belangrijke bijdrage bij de vele reeds geleverde, ten bewijze, dat het binnen de tropen en overal waar suiker en andere stapelproducten voortgebracht kunnen worden, voor Europeesche landbouwers geen nieuw vaderland kan worden.

Bij meer volledige plaatsbeschrijving en juiste gegevens omtrent klimaat, bodem en hoogte boven de zee van ieder der bovengenoemde koloniën, zou door vermoeiende herhalingen in bijzonderheden te bewijzen zijn, wat thans omtrent de redenen van het mislukken binnen de keerkringen en het min of meer welslagen daar buiten, op algemeene gronden en uit de gevolgen is aangetoond.

De boven aangehaalde onpartijdige geleerden, uit wier schriften voor een goed deel geput is, kwamen dan ook op die algemeene gronden en hunne duidelijk sprekende eigen waarnemingen, reeds vóór 1860 tot het besluit, dat de kolonisatie met Europeanen in Brazilië, slechts mogelijk is buiten of op de uiterste grens der tropenlijn, op de bergvlakten welke zich nabij en evenwijdig aan de zee kust, niet ver binnen 's lands uitstrekken, en al wat hier uit latere ondervinding nog is bijeengebracht, bevestigt die uitspraak volkomen.

Nog werd ter aanbeveling van kolonisatie met Europeanen in landen binnen de keerkringen, de betrekkelijk talrijke blanke bevolking in de republieken van Ecuador, Nieuw-Grenada en Mexico, ja zelfs die van Cuba en Porto-Rico aangehaald. Tot juiste beantwoording van de vraag, in hoever aldaar door noordelijke Europeanen veldarbeid verricht wordt of zou kunnen worden, dient duidelijk te blijken, niet alleen wat de uitkomsten van de aldaar genomen kolonisatieproeven waren, maar ook in hoever de daar gedurende bijna drie eeuwen gevestigde als blank opgegeven bevolking van onvermengd Europeesche afkomst is gebleven en welke soort van arbeid bij de kultuur en bereiding der verschillende voortbrengselen van het land, door blanken,

werke door krentlingen, Indiënen en Negers, verricht wordt.

De zeer oppervlakkige en door onzekere berekeningen verkregen bevolkingscyfers, die in almanakken en tijdschriften, in gebrek aan beter worden opgegeven, zijn daartoe, zooals reeds ten opzichte van Venezuela is opgemerkt, niet voldoende. Immers volkstellingen en registers van burgerlyken stand zijn vooral in de eerstgenoemde republieken onbekend, en tusschen geheel blanken en licht gekleurde Creolen neemt men het bij de gegiste getallen dezer bevolkingen zoo nauw met.

Ook zouden zelfs bij een zeer juiste opgave van blank, gekleurd, indiaansch en zwart, nog de zeer uiteenloopende hoogten van den bodem en de gesteldheden van het klimaat hunner woonplaatsen bekend moeten zijn, voor men op grond van den arbeid door ieder van die rassen verricht, een stelling zou kunnen aannemen omtrent de hoogte en uitgestrektheid der bergvlakten, waar aankondende veldarbeid met blanke Creolen van Spaansch ras mogelijk is bevonden en bij gevolgtrekking, waar die met Europeanen van Germaansch ras en hunne afstammelingen, binnen de tropen mogelijk is. Zien wy echter wat hier uit de gebrekkige gegevens, in verband met elders verkregen ondervinding, is af te leiden.

Volgens geloofwaardige ooggetuigen is aan te nemen dat van de 1,100,000 inwoners van Ecuador en van de 3 milioen voor New Grenada opgegeven geen vijfde van zuiver Europeesche afkomst zijn, hoewel de helft van de bevolking blank genoemd wordt. Dat onder de werkelijk blanke Creolen geen of slechts een weinig landbouwers zijn, is te begrijpen, daar de groote meerderheid immer tot de laagste standen der maatschappij behoort, die voornamelyk in de hoofdsteden woont, waarvan Quito met 70,000 inwoners op 9000 voet en Bogota met 60,000 inwoners op 8000 voet boven de zee en wat de laaglanden van Zuid-Amerika betreft, zelfs een kort bezoek aan de oostkust van Orizoco of te Cumana, Laguyra, Porte Caballo, Cumanayibi, St. Martha, Cragres en andere havens en kusten van Venezuela en Grenada, waar de therm. cele van Jan. tot Nov. gemiddeld des daags 30° en van Nov. tot Mei 24° toevogt, om des maats maar zelden onder 22° te dalen, kan ons alderovertuigen dat daar, evenmin als in de Guianas of Guyana, Brazilië, veid. of andere zware arbeid, door blanke Europeanen aangegreep wordt verricht, hoewel hier en daar meer

binnen 's lands een klein getal hunner ook op cocoa- en koffieplantages in de gebouwen werkzaam is.

De zuidoostelijke gedeelten van deze schoone en uitgestrekte tropische Republieken, worden voor zoover die niet meer dan 700 meters boven de zee gelegen zijn, *Tierras Calidas* of ook wel de *Palmlanden* genoemd en komen met uitzondering der bovengenoemde bijzonder heete havens en kuststreken, wat de gemiddelde temperatuur betreft, vrij wel overeen met hetgeen door Junghühn, voor de eerste zone op Java, of wel van 0 tot 650 meters boven de zee wordt opgegeven; dat is, voor Java van $26^{\circ}5$ tot 24° Cls. bij dag, dalende tot 17° bij nacht, voor Venezuëla van 27° tot 25° Cls. bij dag, dalende tot 19° bij nacht.

Die gedeelten, welke tusschen 700 en 1800 meters boven het zeevlak liggen en *Tierras Templados* of gematigde genoemd worden, verschillen in temperatuur van 26 tot 20° gemiddeld des daags en van 18° tot 16° des nachts. Voor de tweede zone op Java, door Junghühn op 650 tot 1450 meters gesteld, wordt 24° tot 19° des daags en 15° tot 8° des nachts opgegeven.

Men mag hieruit dus bij vergelijking afleiden dat het langs de Noordelijke kusten van Zuid-Amerika over het algemeen iets warmer is, dan op de kusten van Java en dat zelfs op gelijke hoogten boven de zee in de gematigde lucht der hoge berglanden van tropisch Zuid-Amerika, de gemiddelde warmtegraad hooger is dan op Java, bij minder verschil in temperatuur des nachts, terwijl in beide gewesten op gelijke breedte-grad Noord en Zuid gelegen, het klimaat, hoe zacht en aangenaam ook, uit den aard der bergachtige toestanden onbestendig, vochtig en veelal nevelachtig is. De boven 1800 meters gelegen vlakten, *Tierras-Frias* of koude landen genaamd en die op vele punten tot 3000 meters en hooger boven het zeevlak bewoond zijn, komen volgens de beschrijving van v. Humboldt, wat betreft den graad van warmte en vochtigheid der lucht, minder overeen met de derde zone van Junghühn, die als de zoogenaamde *wolkenstreek*, tusschen 1480 en 2450 meters hoogte, bij een gemiddelde temperatuur van 19° tot 13° reeds te koel en vochtig wordt bevonden, om als gezonde en aangename woonplaats zelfs voor Europeanen gekozen te kunnen worden, terwijl op gelijke hoogten de uitgestrekte vlakten in de Amerikaansche *Cordilleras* niet bijzonder vochtig zijn en als een verblijf van eeuwige lente

beschreven worden, daar waar de bodem niet al te schraal en de vlakten niet al te open zijn.

Bij de Venta, 1200 meters boven het zeevlak, op den steil klimmenden weg van Laguyra naar Caracas vond von Humboldt den therm. 19° C. terwijl die op hetzelfde oogenblik aan de kust 26° aanwees, en in het dal van Caracas bij de stad op de hoogte van 8 en 900 meters, is de gemiddelde therm.-stand des daags 25° , des nachts 17° .

Men zou dus, was die warmtegraad op den duur voor Europeesche landbouwers uit te houden, geen beter gelegenheid kunnen denken om op de voor hun gestel meest wenschelijke wijze aan het klimaat te wennen en met goeden uitslag te koloniseeren, dan in die schoone, betrekkelijk koele bergvallen van Caracas, die binnen weinige uren na aankomst te Laguyra te bereiken is, en toch mislukten de proeven, die hier in 1828 met Zwitsers en zooals reeds gezegd, die welke in 1851 tot 1859 met Duitschers genomen werden en bleek het dat de nieuwaangekomenen aan gele en andere het klimaat eigene koortsen en kwade rhumatische of buikziekten bezweken, evenals vroeger vele van de Spanjaarden, die zich op verschillende hoogten van dit heerlijk vruchtbaar land in kleine groepen en enkele gezinnen hebben nedergezet en wier blank of gekleurd ugeslacht, bij het meer en meer uitsterven en verdwijnen van de oorspronkelijke Indiaansche bevolking, duizende Neger-slaven helpen aanvoeren om hun paradys te beplanten, waar het op den duur des daags met den Therm. op 22 tot 25° C. nog warmer dan in de warme zomerdagen van Noordelyk Europa is, al hetwelk by een zeer doordringende, afkoelende nachtmist zeer nadeelig voor de gezondheid blijkt te zijn en waaruit het mislukken van bovengenoemde proeven en zelfs de onwil of ongeschiktheid der hier geboren en gevestigde blanken en licht gekleurde Creolen tot elken geregelden veldarbeid, voor een goed deel te verklaren is.

Hoer er echter binnen de tweede of zogenaamd gematigde zone niet of zeer weinig door blanken in het veld gewerkt wordt, verzekert men, en het is ten volle aan te nemen, dat op de bergvelden van 1500 tot 3000 meters boven de zee, die men in Nieuw Grenada, Ecuador en Opper-Peru van groote uitgestrekt oed aantreft, door kleurlingen en zelfs door geheel blanke Creolen, blakens vele daarvan bestaande voorbeelden, veldarbeid kan verricht worden, alhoewel daar gelijk elders waar de

bevolking uit blanken, kleurlingen en Indianen of Negers is samengesteld, door laatstgenoemden, hoe gering ook in verhouding van hun getal, de veldarbeid wordt verricht, en dat wel om de duizendmaal bewezen reden, dat zij daartoe binneu de tropen het best geschikt zijn

Wat echter in deze bergachtige republieken de hoogte-limieten zijn, waarbinnen de blanke bevolking in het veld werkt of zou kunnen werken, is, zooals reeds werd opgemerkt, uit die onvolledige gegevens niet op te maken, maar zou vooral voor ons Nederlanders een nauwgezet onderzoek overwaard zijn, omdat daardoor waarschijnlijk alle verdere zeer kostbare en gevaarlijke kolonisatie-proeven in onze Oost Indische bezittingen onnoodig zouden worden.

Als bijdrage tot oplossing van het vraagstuk, of Hollanders en andere Europeanen in de 2^e zone of zoogenaamde gematigde luchtstreek op Java of Sumatra als landbouwers zouden kunnen leven. mogen nog dienen de waarnemingen, reeds door von Humboldt en andere natuurkundigen na hem bekend gemaakt, waaruit onder anderen blijkt, dat niet zelden tot op 800 meters boven de zee, de gele en andere kwade koortsen binnen den verzengden aardgordel worden waargenomen; dat in vele bergvallen, hoezeer de lucht er des nachts ook betrekkelijk koel is, het overdag gedurende het grootst gedeelte van 't jaar zeer heet kan zijn en meestal is, en dat de daar heerschende aanhoudend vochtige warmte van de lucht, hoe bevorderlijk ook tot ontwikkeling van het plantenrijk, zeer verslappend werkt op het gestel van den Europeeschen veldarbeider, hoezeer ook diezelfde graad van warmte en vocht gedurende weinige weken, in den korten zomertijd van Europa, zonder veel ziekte kan verdragen worden; dat bijv. op 1800 meters hoogte in de vlakte van de Andes (Nieuw-Grenada), de gemiddelde warmte met die van Marscille gedurende de zomermaanden gelijk staat en dat op omtrent 3000 meters hoogte in Ecuador de warmtegraad wordt waargenomen, die in het laatste van Mei doorgaans te Parijs heerscht; zoodat ook daaruit is aan te nemen dat in Nederl. Indie binnen de zoogenaamde 2^e zone de warmte nog te groot en te aanhoudend is voor Europeesche veldarbeiders, hoe aangenaam dit ook den doorreizenden geleerde en den niet met de handen arbeidenden ambtenaar of landbezitter moge zijn.

Wat betreft den veldarbeid in Cuba en Porto-Rico, door de blanke of als blank opgegeven bevolking verricht, slechts

een oppervlakkige blik op de kaart toont aan dat die beide eilanden, ten opzichte van klimaat, niet met Java, Sumatra of welke onzer Indische bezittingen ook, kan vergeleken worden. Cuba met een oppervlakte van 42,383 vierk. Eng. M., tusschen de 20 en 23 graden breedte nabij den Noordelyken keerkring en Porto-Rico met een oppervlakte van 3865 Eng. M. tusschen 18 en 19 graden Noorderbreedte en beiden voor een goed gedeelte van het jaar onder den invloed van verkoelende Noorden en Noordoosten winden, zijn ten opzichte van klimaat en vruchtbare hooglanden het best te vergelijken met de zee-provincien van Brazilië, die van 18 tot 23 graden Zuiderbreedte, tusschen Porto Negro en Rio Janeiro gelegen zijn en waar, by een weinig talryke Indiaansche en gekleurde inlandsche bevolking van Portugeesche afkomst, de kolonisatie-proeven met Europeanen maar zeer middelmatige en zelfs ongunstige uitkomsten gaven.

Ook gelukten de kolonisatie-proeven op Cuba van 1850 tot 1855 met eenige honderde Gaiheiers genomen en later die welke op verschillende tyden en plaatsen in het binnenland, door Spanjaarden en Amerikanen genomen werden, even weinig als die, welke gedurende de laatste 20 jaren, met honderde Europeanen uit verschillende landen genomen zijn en zelfs reeds de 50,000 Canaarsche immigranten, die tot plantage-laat voor zeker aantal jaren verbonden, op kosten der plantages gevoerd werden, maar al te veel door ziekte en dood verloren gingen.

De bevolking van Cuba werd volgens de laatste telling in 1861 opgegeven als 1,306,530 of omtrent 33 gemiddeld, op de vierk. Eng. Mijl. Volgens berekening was die in 1867 slechts 1,370,211, waarvan 764,750 blanken, 225,938 vrije kleurlingen en zwarten, en 379,523 zwarte slaven.

De bevolking hier, evenals in de meeste West-Indische koloniën, is opgevoerd van geboorte en sterfte alleen in de kerkboeken opgenomen worden, zoo valt op de nauwkeurigheid daarvan, vooral met opzicht tot de zwarte bevolking, niet veel te zeggen. Ook is het bekend en uit den aard der zaak te vermoeden, dat ook hier de vrije kleurlingen zich gaarne als slaven in de kerkboeken zien ingeschreven, zoodat hun getal vroeger 25 procent der blanken daartuit onmogelyk met juistheid kan opgemaakt worden.

De bevolking der blanken, die gedurende de laatste jaren

in de Spaansche Antilles ook door immigratie ontstond, is dus slechts schijnbaar zooveel grooter, dan die van de kleurlingen en negers.

De landelijke bevolking werd in 1867 opgegeven als :

	Blanken.	Vrije Kleurlingen.	Neger slaven.
Bij de Suiker	41,601	3,876	172,671
" " Koffie	5,682	1,817	25,942
" " Veehouderij	73,781	14,780	37,734
" " Tabak	75,058	28,527	17,672
" " Graanbouw	178,185	23,026	24,850
" " Tuinbouw	57,713	27,116	6,918
Andere landelijke bedrijven	7,999	1,507	2,424
	<hr/> 440,019	100,649	288,214

Neemt men echter in aanmerking, dat bij deze opgave met vrije kleurlingen niet anders bedoeld worden, dan Mulatten en Creool-negers, en dat bij de 460,009 blanken, die bij de verschillende takken van landbouw en nijverheid zijn genoemd, ook 30,000 Chincezen en vele licht gekleurde zijn opgenomen, maar ook dat bij suiker en tabak vele blanken in de gebouwen gebruikt kunnen worden, terwijl de koffiekultuur, veehouderij, koorn- en tuinbouw meest in de hoogste en betrekkelijk koele streken van het eiland, rond en bij de zeer eenvoudige woningen der blanke en gekleurde Creolen worden bedreven, dan verklaart het zich wat er van den arbeid der blanken in Cuba is, en dat ook hier de meest vermoeiende arbeid in het veld, tot voortbrenging der kostbare producten van uitvoer, voor 't grootste deel in de warme laaglanden, door de negerslaven en door Chineesche of andere immigranten verricht wordt, hoewel hun aantal nog geen derde van het totaal der bevolking uitmaakt.

Wat voor Cuba omtrent de verhouding van de getallen en de geschiktheid tot veldarbeid van blanken, kleurlingen en zwarten op te merken viel, is voor 't grootste deel ook op Porto-Rico toepasselijk. Het klimaat van dit schoone en vruchtbare eiland is echter, en door minder afstand van den equator, en door minder uitgestrekte bergvlakten en noordelijke winden, over het bewoonde en bebouwde gedeelte warmer en dus nog minder voor Europeesche kolonisten geschikt dan dat van Cuba. Ook werden hier, zoover bekend, nimmer kolonisatieproeven van eenig belang met noordelijke Europeanen genomen.

Gedurende omtrent 300 jaren na de vestiging der Spanjaarden

in 1511, was het eiland voor alle handelsverkeer en uitvoer van vrije arbeiders of industrieelen gesloten en werden voornamelijk de politieke bannelingen uit Spanje daarheen gevoerd.

De geheele bevolking van Porto-Rico was dan ook in 1802 nog slechts 163,192, waarvan 78,281 blanken of daarmede gelijkgestelden, 55,164 kleurlingen, 16,414 vrije negers en 13,333 neger-slaven, door wier arbeid toen slechts 1400 centenars suiker werden uitgevoerd en het geheele handelsverkeer maar zeer geringe waarde had. Later echter werd aan handel en verkeer meer vrijheid gelaten en voerde men duizende slaven uit Afrika aan, zoodat in 1864, de bevolking reeds 615,844 bedroeg, waarvan 323,032 zoogenaamde blanken, 200,748 vrije kleurlingen, 49,422 vrije negers en 42,642 neger-slaven, en was de uitvoer van suiker, die bijna geheel door den arbeid der neger-slaven verkregen was, in dat jaar een millioen vier honderd duizend centenars, terwijl nog een groote hoeveelheid andere producten door den arbeid der zwarten werd verkregen.

De jaarlijkse immigratie van Spanjaarden en andere Europeanen, die gedurende meer dan drie eeuwen evenals op Cuba met een betrekkelijk klein getal blanke vrouwen plaats vond, en de vermeerdering door de vereeniging met indiaansche vrouwen, later met negerinnen of de daaruit voortgekomen mulattinnen, mestiezen en kleuringen van iederen schaduw tot bijna of geheel blank, maar vooral de aanvoer van neger-slaven, moet gedurende dit tijdverloop zeer belangrijk geweest zijn, daar zonder dit, zelfs bij de gunstigste verhouding van geboorte boven sterfte, het totaal gedurende 62 jaren, met van 163 tot 615 duizend kon geklommen zijn.

Overigens valt ook hier op te merken, dat de vrije kleurlingen, zoo als en hunne kinderen gaarne als blanken in de volkrejesters doen opschrijven, zoodat de beoordeeling van 't geboortecijfer door blanken en kleurlingen te verstaan is en bij zeying van den veldarbeid door blanken moet verstaan worden, zeer twijfelachtig blijft voor hen, die deze zaken uit de statistieke gegevens beoordeelen willen.

Het is echter wel bekend, en zelfs een kort bezoek te Porto-Rico is uit van den schryver, kan een ieder overtuigen, dat ook hier de veldarbeid, vooral bij suiker, koffie en tabak, voor 't grootste deel door neger-slaven, voor een klein deel door de vrije Creoolnegers en Mulatten, doch bijna in 't geheel niet door blanken wordt ver-

vindt daar man, vrouw, kinderen en getuigen, twaalf in getal te zamen en als opeenge

„Voor tafel, stoel, bed en wieg, vinnen, matten van de Mayaguez-schors, die (Ned. Ct.) kosten, voor hen die zij willen om die zelve te maken en die men

„Wat de huishoudgereedschappen betreft, daarin bijna geheel voorzien, de groote de palmiet dienen tot alles; door ze te naaien, maakt men er borden, waaraan het bergeu van kleederen en tot zelfs de deuren van.

„Een stuk uitgeholde boomstam dient tot de kalabas en kokosnoot geven koppen, om de melk of het water in te bewaren aan een boomtak of houten pen, door een reep boomschors.

„Hun voedsel is overeenkomstig hun land; het is onmogelijk op minder te leven; melk en bananen is hun gewoon voedsel.

„De bananenboom is boven alles voorgeen plant is met minder moeite en zij brengt zooveel voort; groen geplukt wordt of gebraden, rijp wordt die rauw gegeten. De bananenboom schijnt als geschapen voor de menschen.

„Behalve de bananen plant de Ibaros en kweekt een weinig tabak en maïs. Hij heeft hulp zijner vrouw, die hij den grond doet en niets meer. Zijn eenige wezenlijke uitgaaf is van een langen zwaren sabel, dien hij heeft, van een koe, en bovenal van een hond, die zijn woning hun voedsel zoeken. De menschen, mogelijk, hij heeft behoefte aan een paard, tot spreekwoord geworden, dat een man te gebruiken is.

„En nog is hiermede de luiheid van de gekleurd, het totaal van den arbeid door derdaad zeer gering en men bedriegt zich als de heer Macqueen, blijkens zijn antwoorden aan de taire commissie, veronderstelt dat zij de cultuur van het eiland.”

ook wel Blancos de Tierra, met andere woorden Inlandsche blanken, of zooals men elders in de West-Indien zegt, blanke Creolen, petits blancs, enz. genoemd.

Niettegenstaande deze benaming, waarop zij zich zeer verhoovardigen, zijn deze lieden inderdaad geen blanken, wanneer men daarmee althans bedoelt een ras waarvan het bloed zuiver en onvermengd Europeesch is. Zij zijn afkomstig van de vermenging der Spanjaarden met Indiaansche vrouwen en hebben ten minste evenveel Indiaansch bloed in de aderen, als de Castilianen Moorsch bloed, hoewel zij niettemin de Spaansche trekken, zwart glinsterend haar, oljfkleurigen tint, en een krachtig wegevormd lichaam hebben, en velen slechts weinig donkerder van kleur zijn dan de Castilianen.

Door gelijkheid van zeden en levenswijze smelten in deze klasse tot één, meer dan 100,000 mulatten, die sedert vele geslachten vijf lieden zijn, en die ons voorkwamen, alleen in de opgaven der volkstelling, waar men hen onder den naam van Pardos aantreft, van de eersten te verschillen.

Ook is het vooroordeel tegen de kleur, hoewel nog altoos te merken opzichte bestaande, inderdaad zeer moeielijk vol te krijgen, wat velen onder hen hebben zich gekocht, of verkregen, voor deersten aan het land bewezen. «*Des Lettres de blancs*», en men zou siecht ontvangen worden, wanneer men hen niet als onzuiver erkende. Pardos en Blancos de Tierra zijn dus vermengd onder den naam van Ibaros en leven voor een groot deel verspreid over het eiland.

Afgescheiden van begrippen omtrent maatschappelijke vooruitgang en verplichtingen, zijn de Ibaros zonder het zelf te weten, de grootste filosofen van de wereld. Zij zijn onbekend met de kunststrategie behoefte en Dogmes zijn leerstellingen van de ten einde de daarin vervatte les des te treffender te maken van Athene voor te stellen, had het leven tot de laatste uiter vormen en behoefte teruggebracht.

Het Ibaros behoefte aan een huis, hij neemt vier of vijf stenen, het woud en plant die in den grond, met eenige takken, takken, haaren en bladen van onbegrijprijke planten te maken, maakt hij het dak, de wanden en afscheidingen. De woning of Bohio is gereed. Een gedeelte van de muur is geheel open en er is niets afgesloten dan het veld voor des nachts gesloten wordt, om zich tegen de wind te beschermen en de koele van de nachtlucht te bevestigen en men

vindt daar man, vrouw, kinderen en grootouders, soms tien en twaalf in getal te zamen en als opeengehoopt.

„Voor tafel, stoel, bed en wieg, vindt men niets dan hangmatten van de Mayaguez-schors, die slechts twee realen (2 cts. Ned. Ct.) kosten, voor hen die zich de moeite niet geven willen om die zelve te maken en die men tot het laatste verslijt.

„Wat de huishoudgereedschappen betreft, de natuur heeft daarin bijna geheel voorzien, de groote en stevige bladen van de palmiet dienen tot alles; door ze te vouwen en te zamen te naaien, maakt men er borden, waschbakken, manden tot het bergen van kleederen en tot zelfs de doodkistjes voor kinderen van.

„Een stuk uitgeholde boomstam dient om de maïs te stampen de kalabas en kokosnoot geven koppen, glazen, lepels en paunen om de melk of het water in te bewaren, meestal opgehaugen aan een boomtak of houten pen, door middel van een liaan of reep boomschors.

„Hun voedsel is overeenkomstig hun woning en meubelen het is onmogelijk op minder te leven; een weinig koffie, maïs melk en bananen is hun gewoon voedsel.

„De bananenboom is boven alles voor den Ibaros geschikt geen plant is met minder moeite en zorg aan te kweeken en brengt zoveel voort; groen geplukt wordt de vrucht gekookt of gebraden, rijp wordt die rauw gegeten en is altoos smakelijk. De bananeboom schijnt als geschapen voor den niets doenden Ibaros.

„Behalve de bananen plant de Ibaros ook eenige koffieboomen en kweekt een weinig tabak en maïs rond zijn bohio met de hulp zijner vrouw, die hij den grond doet bewerken, maar ook niets meer. Zijn eenige wezenlijke uitgaaf bestaat in den aankoop van een langen zwaren sabel, dien hij altoos naast zich hangen heeft, van een koe, en bovenal van een paard, die beiden nabij zijn woning hun voedsel zoeken. De Ibaros loopt zoo weinig mogelijk, hij heeft behoefte aan een paard en het is onder hen tot spreekwoord geworden, dat een man zonder paard voor niets te gebruiken is.

„En nog is hiermede de luiheid van den Ibaros niet te sterf gekleurd, het totaal van den arbeid door hem verricht, is inderdaad zeer gering en men bedriegt zich, wanneer men even als de heer Macqueen, blijkens zijn antwoord aan de parlementaire commissie, veronderstelt dat zij deel nemen aan de grootte van de kultuur van het eiland.”

Verder bewijst de schrijver nog op verschillende gronden, dat door hen, tot voortbrenging der stapelproducten, zeer weinig wordt bijgedragen, zooals dit al spoedig bij de emancipatie der nog aanwezige neger-slaven, (thans door de Cortes in Spanje besloten), bewezen zal worden, door het verloop der kulturen, dat hier evenals elders onder gelijke omstandigheden volgen moet, tenzij de talrijke bevolking van blanke en gekleurde Creolen, tegen alle verwachting aan, de handen aan het werk slaat.

Het is dus niet alleen in de hooge bergvlakten van tropisch Zuid-Amerika, maar ook in deze nabij de keerkringen gelegen elanden evenals in den zuidelijken uithoek van Brazilië duidelijk bewezen, dat een talrijk nakroost van zuidelijke Europeanen en, door hunne vermenging met Indiaansch of Negerbloed, ook een talrijke zich zelf voortplantende gekleurde bevolking kan ontstaan, maar ook dat de groote meerderheid van die blanke en gekleurde afstammelingen, zelfs onder de gunstigste omstandigheden van klimaat en bodem, tot geregelden en productieven arbeid geheel ongenegen en inderdaad ook weinig geschikt zijn: eigenschappen die men betreuren of afkeuren kan, maar die niettemin in aanmerking moeten komen bij de overweging van de voor- en nadeelen, voor Nederlandsche landbouwers aan de verhuizing naar de tropische gewesten verbonden en van de gevolgen die uit hunne nederzetting te wachten eener talrijke inlandsche bevolking te wachten zijn.

Eveners er bestaat geen grond, om zich ten opzichte hunner afkeuringen een ander, een aanmerkelijk gunstiger meening te vormen dan omtrent die van Spaansche of andere Europeesche afkomst.

Het is reeds aangetoond, dat Duitschers, Nederlanders, Schotten en andere noordelijke volken als immigranten binnen de tropen niet vlijtiger of beter tot veldarbeid in staat bevonden zijn dan Sjajaarden, Portugeezen en andere zuidelijke Europeanen, terwijl zij, bij veel meer lichamelijke behoeften, zwaar en meer vee aard en minder matig in het gebruik van spijzen en aard van sterke dranken, bij ziekte en gebrek veel spoediger tot onder geslagen zijn en bezwyken, en deze eigenschappen zelfs op een gekroost nakroost van Indiaansch, Afrikaansch of Malaisisch op in 't oog valende wijze achterlaten.

Wat omtrent kolonisatie en kuituurarbeid met Europeanen in de tropen is aangehaald, meenen wij, hoezeer

ook voor alles de positive bewijzen niet zijn aan te voeren, tot het besluit te moeten komen, dat in onze binnen de 6 graden Noorder- en 8 graden Zuiderbreedte gelegen Oost en West-Indische bezittingen, voor de kultuur der stapelproducten door nederlandsche landbouwers in de laaglanden geen de minste kans van slagen bestaat, en dat er, wat hunne kolonisatie betreft, met het doel om op daarvoor geschikte gronden, tusschen 600 en 1400 meters boven het zeevlak, sommige dier producten benevens eenige graansoorten en andere gewassen der gematigde luchtstreken voort te brengen, slechts weinig kans van voordeelige uitkomsten, in welken zin ook, bestaat, al ware het dat de daar nog heerschende aanhoudende warmte en andere invloeden van klimaat en levenswijze daartegen geen beletselen waren.

De emigratie van behoeftige landgenooten naar landen onder de gematigde luchtstreken moge dus ook in het algemeen belang onder zekere voorwaarden aanbeveling verdienen, in het belang onzer vrijwillig emigreerende en tot emigratie genegen landbouwers mag de verhuizing naar Nedcr. Indie niet aanbevolen worden, terwijl die ter ontwikkeling van nijverheid en vermeerdering van de handelsproducten aldaar, uit den aard der zaak, maar zeer weinig belooft en dus niet wenschelijk is: en wat betreft de aanwerving van Nederlandsche landbouwers om naar Suriname te verhuizen, ten einde daar als kolonisten of wel als plantagearbeiders den kost te verdienen, dit kan niet anders genoemd worden dan een welgemeende maar niettemin zeer betreuenswaardige poging, om in den arbeidsnood der kolonie te voorzien, een poging, die overal onder dergelijke omstandigheden ellendig is mislukt, die in het naburige Britsch Guiana al sedert jaren is opgegeven en gebrandmerkt als „wholesale murder”, en waaruit niets dan verlies en verdriet voor alle belanghebbenden te voorzien is, zoodat het bij de onbekendheid der emigranten met hetgeen hun in Suriname te wachten staat, voor ieder gezaghebbende een gewetensplicht is, hunne aanneming en overbrenging met dat doel ten sterkste af te raden en als in zedelijken zin onverantwoordelijk, zoo mogelijk te beletten.

Tot slot van dit, uit den aard der zaak zoo wijdloopig en toch zoo onvolledig overzicht, zij nog de wensch geuit, dat de Regeering voor het welzijn der emigreerende Nederlanders zooveel en zoolang mogelijk zal waken. Vóór hun vertrek door officieele contrôle omtrent de aanwerving en verscheping, met het

oog op hun belang, gezondheid en veiligheid gedurende den overtocht, en na hun vertrek, door de bepalingen welke ter hunner bescherming in onze koloniën en overzeesche bezittingen gemaakt of nog te maken zijn, eerlijk te doen nakomen.

Moge dit schryven iets bijdragen tot bekendwording der bezwaren aan emigratie naar landen binnen de tropen verbonden en velen nog ter goeder uur tegen eigen misleiding en de gewaagde ondernemingen van anderen waarschuwen.

's Hage,

September 1878.

A. D. VAN DER GON NETSCHER.

ERRATA.

Op de 15de regel, staat

29,071,000, het verschil tusschen 29,071,000 en

29,000

moet te lezen: het verschil van bevolking tusschen 29,071,000 en

29,000 aan het eind v. d. vijftien regel tusschen, (hoe ook

het moet te volgen, zoodat het leest: (hoe waar ook.)

Op de 15de en het eind v. d. zestienden regel, staat 2,500 gevonden werden.

leest 7,500 gevonden werden

EENE PROKLAMATIE VAN EEN SULTAN VAN BANTAM.

MEDEGEDEELD DOOR J. J. MEYNSMA.

Het hierachter volgende Javaansche stukje werd door mij gevonden in eene verzameling handschriften, welke mij voor eenigen tijd door een onzer studenten, den Heer C. A. H. Kühr, werd ter hand gesteld, en trok wegens het daaronder geplaatste jaartal mijne aandacht; dit toch gaf een vrij hoogen ouderdom te kennen, hoewel het mscr. overigens niets bijzonders had en op gewoon Hollandsch papier was geschreven. Ook de Heer Kühr wist er mij niets anders van mede te deelen, dan dat het even als de anderen afkomstig was uit de nalatenschap van den heer Nagel, in leven kontroleur bij de landelijke inkomsten en kultures op Java. Hiermede was dus alle verdere nasporing afgesloten. Misschien hebben wij te doen met de kopie van een oud stuk, dat den heer Nagel of een ander in handen is gekomen, en nu wel verloren zal zijn; het kan evenwel ook reeds eene soort vertaling van het oude stuk zijn uit het oud-Bantamsch (of Lampongsch?), en dan zou het, wat de taal aangaat, veel van zijne waarde verliezen, en alleen om den inhoud nog opmerking verdienen, daar het eene proklamatie is van een Sultan van Bantam, onder anderen de peperkultuur betreffende, waaruit dan zou blijken, dat in genoemd Rijk in de 17de eeuw een gedwongen kultuur van dat produkt met vrije beschikking bestond. De Hollanders schijnen in dien tijd evenwel niet zeer druk op Bantam te hebben gehandeld (Vrg. Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, de opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indie, 6de deel, blz. 95). Is het stuk eene kopie, dan bewijst het ons, dat het Javaansch althans de taal voor de ambtenaren en het Hof was. Eenige woorden en uitdrukkingen waren mij onbekend, doch Professor Roorda was zoo welwillend mij daaromtrent inlichtingen te verschaffen, zoodat het geheel op twee woorden na kan worden vertaald. Dit deed mij besluiten het stukje in

VERTALING.

Algemeene aanschrijving van Zijne Hoogheid den Sultan aan alle poenggawa's van den Overkant, en aan al de ondergeschikten van de Najaka's, en aan alle geringe lui. Dit nu is het bevel van Zijne Hoogheid, dat alle menschen van den Overkant peper zullen planten, ieder vijfhonderd (planten), en, als deze vruchten gegeven hebben, zijn ze gerechtigd die zelf te verkoopen, naar hunne verkiezing, hetzij aan Javanen, hetzij aan Chinezen, hetzij aan Engelschen, of aan Hollanders, het is Zijne Hoogheid den Sultan om het even; maar zij moeten ze brengen naar Bantam. Al wie geen peper plant zal gestraft worden. De straf nu van Zijne Hoogheid is, plant men geen peper, ieder vijfhonderd (planten), dan wordt men gestraft door de overheid met verplaatsing naar Bantam met kinderen en vrouwen. — Ook dit is een bevel van Zijne Hoogheid den Sultan; als er zijn, die met elkander wedden aan den Overkant, of kowé, of bobong (spelen), of alles waar men bij inzet, die zijn onderhevig aan de straf van Zijne Hoogheid en worden gestraft met geesseling en met verplaatsing naar Bantam met kinderen en vrouwen.

Uitgevaardigd op Donderdag den 3^{en} van de maand Rēdjōp, het jaar 1073 van de vlucht van den Profeet.

AANTEEKENINGEN.

Regel 1, ꦒꦶꦱꦏꦸꦏꦸ hetzelve als ꦒꦶꦱꦏꦸ, even als het op den volgenden regel voorkomende ꦒꦶꦱꦏꦸ gebruikelijk voor de hoogste hoofden en ambtenaren: tegenwoordig komt het in het Javaansch minder voor dan vroeger.

Regel 2, ꦲꦏꦸꦏꦸ overeenkomstig de in dit stuk gebruikelijke verdubbeling der medeklinkers in plaats van ꦲꦏꦸ. Het is niet zeker wat daarmee wordt bedoeld. Men kan daarbij denken aan de Lampongsche Distrikten, die aan Bantam onderhoorig waren, en althans later een groot gedeelte van de peper op-

brachten, welke te Bantam aan de Kompagnie werd geleverd. Prof. Koorda is van meening dat de overkant van de rivier ten westen van Bantam zou zijn bedoeld.

Ald parawati zal wel van het Sanskritsche woord *parawati*, *onderhoorijen*, *ondergeschikten* afkomstig zijn, en parawati moet dan Bantamsch dialect zijn voor parawati , dat Kawi is, maar ook nu nog in enkele Javaansche woorden voorkomt. Anders zou men kunnen denken aan *parawati*, als een afgeleide vorm van *parawati*, met *ning*.

Regel 5. parawati is schrijffout voor parawati

Regel 9. parawati is hetzelfde als parawati

Regel 11, parawati voor parawati is een woord, dat hier niet anders kan beteekenen dan *gestraft worden*; terwijl het hierop volgende parawati ontwijfelbaar parawati moet zijn en wel dezelfde beteekenis zal hebben als parawati (reg. 5 v. o.) namelijk die van *straf*. Het grondwoord parawati is in het Javaansch bekend, waar het beteekent *als vrucht de ronde doen*. Dit parawati is natuurlijk eene herhaling van parawati en Prof. Koorda brengt hierby nog de afleidingen parawati , parawati en parawati , zoodat dit parawati dan wel zou moeten beteekenen, *dat wat men doet om te weêrhouden of tegen te houden*, bepaaldelyk boosdoeners en misdaden; zoo kan het dan beteekenen *de vrucht houden tegen misdadigers en straffen bejulen en aanwenden om misdaden te voorkomen*. In de eerste beteekenis is het in het hedendaagsch Javaansch in gebruik, in de tweede komt het dan in dit handschrift voor.

Voor parawati regel 12, is waarschijnlijk parawati of parawati uitgevallen, hoewel het niet noodzakelyk is voor het goed verstaan van den zin.

b. parawati regel 13, zal wel moeten worden

ရကဝဟကျ waarvan het ook weinig in beteekenis verschilt.

De woorden ရကဝရပ en ရကဝရဏာ op reg. 16 zijn ook Prof. Koorda onbekend, maar zullen wel benamingen zijn van hazardspelen.

Reg. 16: ကပိကျတကျ is Kawi of poëtisch voor ကပိကျကျ, misschien wel Bantamsch; en ကပိကျတရကရကျ is hetzelfde als het gewone ကပိကျပိ.

Zonderling is wederom op den laatsten regel de schrijfwijze ရဟန္တကျတီ voor ရဟန္တရကတီ, Prof. Koorda houdt dat ကျ voor eene bijzondere schrijfwijze van de ná-gēde; dikwijls vindt men die geschreven ကကက, en heeft de schrijver dit nog veranderd in ကျ. Men zou anders ook kunnen gissen, dat de zwaarigheid om het vreemde woord ရဟန္တရ te schrijven, de oorsprong van deze afwijking is, te meer omdat men elders ook wel eens ရ en က ziet byeengevoegd om de scherpe a in de laatste lettergreep goed te doen uitkomen.

De datum 3 Kōdjōp 1073 komt overeen met 12 Februarij 1663 van onze jaartelling.

ZANG XV VAN 'T BHARATA-YUDDHA

IN KAWI, MET VERTALING EN AANTEKENINGEN.

Het geheele Bharata-yudda is in eenen eenvoudigen stijl en in een betrekkelijk licht verstaanbare taal geschreven. De zang die hier in tekst en vertaling wordt medegedeeld maakt daarop geen uitzondering. De reden die mij bewogen heeft juist dezen zang te behandelen is deze, dat de inhoud zich vrij geregeld vergelijken laat met dien van 't Indische heldendicht in 't Dronaparwan, hoofdst. 79, vgg. Daardoor hebben we de gelegenheid den samenhang der gebeurtenissen te begrijpen en met vrij groote zekerheid te beslissen wat de bedoeling van Mpu Sēdah, den dichter, geweest moet zijn. Dat hij zeer vrij in zijne navolging geweest is, kan niet ontkend worden, maar in de hoofdzaken houdt hij zich aan zijne bron, waarschijnlijk de nu nog op Bali voorhandene Oudjavaansche vertaling van 't Mahābhārata.

Er was nog eene andere overweging die mij bij mijne keuze geleid heeft; de 15de Zang bevat namelijk een groot ingeschoven stuk beginnende achter diwasa in strophe 215 en loopende tot aan tatas in 230; zie de Aanteekeningen. Daar omtrent de inlassching geen twijfel bestaan kan, achtte ik het een leerszaam voorbeeld van de manier waarop de Javanen met de oude teksten zijn omgegaan.

De door mij gegeven tekst is, met onbeduidende wijzigingen, die van 't handschrift dat eenmaal aan Raffles behoord heeft en door S. Lankhout in den Haag gelithographeerd is geworden. De veranderingen die ik mij veroorloofd heb, bepalen zich tot het schrijven van arkka voor 't ārkka van 't HS., ramya voor rāmya, e. dgl. Deze spelling van 't HS. is verre van eenvormig, hetgeen voor een deel een uitvloeisel kan zijn daarvan, dat het HS. bij verschillende gedeelten verschillende oudere handschriften volgde. In 't algemeen komt de spelling overeen

met die van een HS. uit Bali, dat jammer genoeg, weinig meer dan de eerste 100 strophen behelst. De Javaansche afschriften die ik vergeleken heb, wijken in de spelling aanmerkelijk af; ze geven geen Kawi, maar vernieuwerwetscht Kawi. Van prosodie of grammatica is er weinig meer overgebleven, en in 't algemeen heb ik die afschriften even onbruikbaar bevonden als de verklaringen van geleerde Javanen.

Van de Nieuw-javaansche omwerking, die door Cohen Stuart zoo zorgvuldig met vertaling uitgegeven en rijk met nuttige aantekeningen voorzien is, vergelijkte men XXI, 16, vgg., en in de Aantekeningen bl. 98, vgg.

Ook den inhoud van de Maleische bewerking van de Geschiedenis der Pândawa's kunnen we thans vergelijken, dank zij 't belangrijke opstel van Dr. van der Tuuk, ten titel voerende: "Geschiedenis der Pandawa's, naar een Maleisch handschrift der Royal Asiatic Society". Het gedeelte dat met den 15den Zang overeenstemt, loopt van bl. 38 (in 't mij door v. d. Tuuk toegezonden overdrukje) tot bl. 40, regel 12. Het verdient bijzondere opmerking dat in 't Maleische werk Arjuna gezegd wordt Radha te bezoeken, terwijl in str. 213 van 't Kawi-gedicht de zaak omgekeerd wordt voorgesteld. 't Opmerkelijkste daarbij is, dat de toedracht der zaak in de Maleische bewerking overeenkomt met de Indische bron. Desniettemin is 't Maleische werk gevloeid uit een betrekkelijk jonge Javaansche omwerking van 't Kawi-gedicht. Dit blijkt uit de omstandigheid dat ook in 't Maleische geschrift de interpolatie van HS. 215—230 is opgenomen. Over 't karakter van de inlassching, verwijze ik naar de Aantekeningen. Hoe dan de afwijkingen van 't Maleisch verhaal te verklaren, waar die onmogelijk aan misverstand te waken zijn? Vermoedelijk zóó, dat de omwerkers tevens gebruik hebben uit andere Oudjavaansche bronnen, hetzij de Kawi-vertaling van 't Mahâbhârata of andere. Vgl. hetgeen v. d. Tuuk zegt op bl. 2 van zijn opstel.

Het handschrift van 't Bharata-yuddha door v. d. Tuuk gebruikt wordt meermalen af van 't myne, zoo's ik uit de namen zie. In str. 26 wordt gezegd dat het HS. Rañca kumâra heeft; het HS. van Raffles heeft Pañcawâla (eig. pañcawâla = de 5 Infanten), zonder eenigen twyfel te recht. De godin mahyowâ (bl. 39 en voet) komt zoowel in 't gedicht van Sela als in 't Mahâbh. voor als padmawyûha en is de godin der zang. De talsman van Yudinisthira heet Kali-

mahaushadha, zooals v. d. Tuuk (bl. 26 te recht gist; 't woord staat in str. 578 van mijn HS.

Bij de transcriptie heb ik 't door de commissie aangenomen stelsel gevolgd, behalve dat ik, ter vereenvoudiging, de *c*' door *c* uitdruk, en den palatalen sisklank met *ç*, den lingualen met *sh* weergeef.

ZANG XV.

str. 212—254.

Maat Praharshant: — — — — — — — — — —

212.

nâhan çabda-nira Janârdane narâryya
sambyâdan marahup akâryya dewapûjâ |
kapwâmehakën udakâñjalî Bhaṭâra
sampun mangkana sira saprahâra yogî ||

213.

ngkân rakwâ kṛtawara sang narâryya Pârtha
sang hyang Rudra sira katon tĕkâçarîra |
mâstwâkën pĕjaha Jayadratheng raṅangga
ndan sang-hyang-Paçupati-çastra ling nirâstra ||

214.

sampun mangkana pangucap-nirân ta sūkshma
tusṭâmbĕk prawara Dhanañjayâtiharsha |
çîghrâjar ta sira ri sang narâryya Kṛshna
swasty astûjar-ira Janârdanânpaçabda ||

215. 230.

ling Kṛshnârjjuna mangucap makâla-râtri
ndâ lungĥâ diwasa tatas mijil hyang Arkka |
mangkat Phalguna madulur mwanġ âryya Kṛshna
Dhrṣṭadyumna saha Çatânika(n) tau-iimba ||

231.

ndan sang Pâṇḍawa nguniweh parâryyayodha
mangġâ makrama kumĕmit ri Dharmmaputra |
nghing Kṛshnârjjuna tĕka ring raṅggamadhya
Dhrṣṭadyumna saha balângga Wṛshniwangça ||

232.

çighran prâpta ri harëp ing musuh sudhira
ya nton sakurukula sêk tēlas matingkah |
cakrabyūha gēlar-irāṅgaraksha Karuṇa
lâwan sūcimuk(h)a makātmaraksha Çalya ||

233.

padmabyūha tēngah-ikāgra sang dwijendra
ngkâ tonggwan nṛpati Jayadrathān rinaksha |
wuntat-nyāng çakṣagēlar mahāçwahastī
sthāna çrī-kurupati sêk prawira yodha ||

234.

kweh-ning wira-bala samantarāja çakti
lumrāwraṅgasut asamūha maprameya |
manggēh yan tēka daçayojanā lēbānya
mwang pañjang-nya pira kunang ta yojana-nya ||

235.

ndan yekān tiniru tēkap sang āryya Pārtha
Dapṣatadyumna sira kinon rumehauāng ndan |
kweh-ning wiragana Çatānikādi çūra
lâwan pārthiwagana yodha sōk masangk(h)ya ||

236.

ndan sang Pārtha pinaka tēnggēk anggakāra
war kâṅgn harëp i bhasmyan-ing triloka |
titan dwan laku gumulung marampak ūgya
mwang wadwā tigang awarūthulug prawira ||

237.

wēkwan çangk(h)a-nira humung si Dewadatta
lâwan çangk(h)a nṛpati Kṛṣṇa Pāncajanya |
mūrā çabda-mka wēkṅg digantarāla
yāṅguc trāsani hati-ning musuh paḥārēs ||

238.

ndan mangso mara sira Pārtha sūhasimuk
çirāṅg byūha makasulik sakosik awrēg |
sūwēh nyang kari nati taupa-sāra sinyuh
sang Wmodi-mka lawan warānuwinda ||

239.

lîlâ citta-nira narâryya Pârtha çobha
 yan lughâ ripu paða tanpa-sâra yârës |
 ngkâ tekân pînanah-irang lëmah mijil wway
 ramyân pangdyus-ira kudâtëhër marâryyan ||

240.

ngkâ præptâng Kurukula sök mangâladeça
 nton Kṛṣṇârjjuna mangadëg sëdëng salîlâ |
 çighrâdan ta sira muwah mareng rathâgöng
 sampun pûrṇa lëkas-irângrëgëp warâstra ||

241.

tan-dwângsö Kurupati çûra tan-tahëntwas
 sarwwan sampun akawacâpaweh dwijendra |
 ngkân wyarthâ çarawara sañjatâryya Pârtha
 heman tanhana mangëne ri Hastinendra ||

242.

ngkâ Kṛṣṇângutus i narâryya Pânduputra
 manglakshe ratha Kurunâtha len turangga |
 lâwan sârathi nguniweh laras tëkeng hrû
 tan-dwân çîrṇa karaṇa sang prabhun lumumpat ||

243.

ndah lughâ Kurupati dûra munggw i wuntat
 sang Kṛṣṇârjjuna maparëk ri Sindhurâja |
 ngkâ sang Satyaki tumutur mwang âryya Bhîma
 kapwânut wuri nginutus Yudhisht(h)irâswî ||

244.

ndan sang Satyaki sira teki labdhakâryya
 molih çatru gahan anâma Toyasandha |
 mwang Kamboja-wara lawan sang Ambisakya
 kîrṇâng wîra mati lumah ri wâhana-nya ||

245.

mangkâ mâti tëkap i sang narâryya Bhîma
 Citrâyuddha Jaya Susena Cârucitra |
 rwekang Durjaya Jaya Citra Citrasena
 Citrâkshâ sirang Upacitra Citradharmîna ||

246.

mwang Catruñjaya Çaramârgga Dirgghanetra
 len Catruñsaha Suwikarjña Kodrakarmma |
 lâwan Dussaha saha Durwimocanâk(h)ya
 dyah Durminâsana saha Durimadâtiçûra ||

247.

nâ tang Korawa mati de sang Âryya Bhîma
 lâwan sârathi gajatunggangan makundah |
 ndah mangkâ mati tēkap Âryya Wṛshñiwangça
 marumna-nyang musuh alilang larut wiçâta ||

248.

ngkâ Bhûriçrawan umasö masinghanûda
 tan-lyan Satyaki dinunung nirân tumandang |
 tēkwan garwa-nira maçabda tan-panampar
 dhik tah Satyaki mati ko wuwus-nirâcor ||

249.

bwat Bhûriçrawa tija bhâgya kon kapanggih
 lung sang Wṛshnikula mayat laras-nirâgöng |
 sang Bhûriçrawa mamanan tēlas linaksha
 tan dwa syuh ratha nira kârwa len turangga |

250.

ndah yekân pada tumēdun sakeng rathâbhra
 kapwâkrak mamawa gadâ mapatrayuddha |
 beman danla-nira parēng tikēl kataunggul
 kapwâprēp sira wēkasan sarodra tañjrih ||

251.

edan sor Satyaki katibâ tēlas karēnggut
 de Bhûriçrawa dinēdēl gigir-nirâgrah |
 tantis griwa-nira tibâna candrahâsa
 wastejân inumanuman lumud uininda ||

252.

ngkâ Kṛshnân wulat atēhēr makon ri Pârtha
 manglakshe tangan-i lagâryya Wṛshni rota |
 ngkâ Bhûriçrawa pinanah tugēl ri bâhu
 de sang Pârtha karana Satyaki-opatinggal ||

253.

ngkâ Bhûrîçrawa cumacad sang Arijjuneng prang
 dushtâpakrama parac(h)idra ling-nirojar |
 mojar Phalguna kita Korawâ tinût-ku
 ngûnî lîna-ning Abhimanyu tan-pracûra ||

254.

yekân çîghra Çinisutângadög sarosha
 mâmbil sañjata-nira sang Mangekabhâma |
 tan-wyarthân winalësakën dawuh ri tênggëk
 ngkâ Bhûrîçrawa karuñân pëjah dinîna ||

 ONTLEDING.

212.

Nâhan, zóó, slaat doorgaans op iets wat vooraf gaat en beantwoordt geheel aan Skr. iti. Het wisselt, naar behoefte der versmaat, af met nahan. Een bijvorm is nâ, bijv. nâ ling-nirang Kurupati 31; 32; nâ hetu = Skr. iti hetos, daarom; waar de versmaat het vereischt, ook na; bijv. na wuwus-ira 35; na hetu 73. Soms vindt men pleonastisch 't inlandsche en Skr. woord verbonden; bijv. iti nâ wuwus R. "Zoo sprak R." 351; 358. Nihan, zóó, wijst op hetgeen volgt, bijv. 480; doch niet altoos; het is dikwijls een woord dat meer nadruk heeft dan nahan; nihan iki "hierom nu, dit is het waarom" 38, wijst op iets wat voorafgaat. Nihan laat zich meermalen vertalen met "zie hier, Fransch voici!"; bijv. nihan çatrunta 428. Een kortere vorm van nihan (nian) schijnt nya in nya sahur naranâtha "dit was 't antwoord van den vorst," 573. — Kapwa bet. hetzelfde als paða; ten bewijze dat kapwa in niets anders van paða verschilt dan dat het laatste uit twee korte lettergrepen bestaat, en 't eerste uit eene lange en eene korte, strekke 505, waar we lezen:

nâ ling dwijângça paða-rodra sirâwirodha
 kapwâtiçûra winuwus paða Rudramûrtti |

D. i. "zoo sprak de Brahmanentelg (Açvatthâman). Beide even grimmig (of: met gelijke grimmigheid) twistten zij (Açvatthâman en Çalya); beide even vermaard als zeer dapper, beide evenveel

gelykende op den god des verderfs." In 372 vindt men als variant voor kapwa dan ook kârwa, in âpan kapwa (var. kârwa) wiçesha. Als middel om "alle" of een meervoud uit te drukken komt het even vaak voor als 't Jav. pađa en sami; bijv. kapwâhomhom 108; kapwângadëg 117. — Añjali is añjali + voorzetsel i.

213.

Ngkân of, even gewoon, ngkâ, komt in 't gebruik overeen met Jav. mongka, Mal. maka. Klaarblijkelijk zijn de laatste de verlengde vormen van ngkâ. Ook mangkâ komt voor in den zin van ngkâ "en toen" bijv. 95; ook is mangkâ = mangkana, zoo; bijv. haywa mangkâ! = skr. maiwam! "met aldus!" 250; 498; en in verbindingen als sampun mangkâ = sampun mangkana 104; 108. Ngkân met sluitenden neusklank vinde ik inzonderheid vóór eene l, r, m, p, doch een vaste regel is het niet, en de HSS. wijken in dit geval hier en daar van elkaar af. — Rakwâ = rakwa en rakwan schijnt eigenlijk "mèt, gelijk, evenzoo" te betekenen; het is naar Jav. uitspraak vervormd tot rëko, in bet. = mangko en mangke; een andere vervorming, zoo niet een oude byvorm, is 't Jav. dichterl. rëkya, rëke, terwijl Mal. arkryan te vergelijken is met rakwan. Meermaalenvalt rakwa in den zin van "gelykelyk" met pađa samen: vgl. Kawi-Stud. bl. 77. Açarira = maçarira beantwoordt aan Skr. cariran en is te vertalen met "in levenden lyve, in zichtbare gestalte". Carira wordt in 't Kawi volkomen synoniem gebruikt met rûpa "voorkomen, uiterlyke gedaante"; zoodat angçarira bet. "een voorkomen aannemen, een gelaat toonen"; bijv. angçarira (v. l. açarira) sumaput "een somber gelaat krygen" 505.

Mâstwakën, wegens de maat voor mâstwakën, beamen, sanctioneeren, zijn fiat schenken, bevestigen: mâstwakën (Hs. verkeerdelyk mastwakën) 96; passief inastwakën 4; 172.

Pëjâna is de conjunctief die gewoonlijk staat na woorden, die een wensch, bevel en dgl. uitdrukken. Ndan, ndân, en zonder suttelaten neusklank nda, ndâ, ook wel ndah, is "en, doch," soms in onze taal nauwelijks vertaalbaar. Het is zeker wel 't Mal. dan, wordt echter, zoover ik weet slechts als zinverbindingwoord gebruikt. Ndâ·ndâ is z. v. a. kijk! daar! ndân·dâ murub 160; z. v. a. hoor, hoor! 546. — Castra: 't Hs. spelt sāstra. — Ling nirāstra "het wapen werd ge-

noemd, heette" eig. " 't genoemd zijn van 't wapen"; zoo ook Konteya ling nira "Kaunteya heette hij" 89. Ling is "rede" zoowel 't gesprokene als 't gedachte, dus geheel 't Grieksche *lóyos* en ons rede; het is daarom dikwijls te vertalen met gedachte, meening, sententia; bijv. 303; 306; salingmu "naar uw zin" 472. Het is ook de sententie, 't gevoelen dat men bij eene beraadslaging uitbrengt; bijv. 110; 179. Angling "als zijn gevoelen te kennen geven, Lat. *censeo*; a. sang Bhîma 139.

214.

Nirân hier onnoodig met lange â, dewijl de lettergreep ran toch lang is wegens de volgende t. Daarentegen wordt nirân door de maat gecischt, bijv. in sukû nirân inabhiwâda 124: ook in 171 e. e. De genasaleerde vormen niran, nirân (en iran, irân) staan inzonderheid vóór klinkers, l, p, s, m, t. De andere met neusklank gesloten vormen nirang en zoo noodig, nîrang, staat dikwijls vóór k, ç, w, maar ook wel eens voor andere letters, bijv. pitutur-nirang (of nîrang) Çakuni 492: gati-nirang Çalya 507; e. e. — Anpaçabda bet. hetzelfde als maçabda, açabda, spreken. Of de verklaring van dien vorm beproefd in Kawist. 53, juist is, moge betwijfeld worden, 't feit dat het voorvoegsel ma vervangen wordt door anpa, en na een klinker ook npa, zonder dat de beteekenis in 't minste of geringste verandert, is onbetwistbaar; evenzoo mag mang vervangen worden door anpang en, naar gelang van omstandigheden, npang. Hier enkele voorbeelden: anpaçabda 83; 123; 214; anpojar = mojar = ojar (d. i. a + ujar) in samangka npojar Bâyusuta 437; ngkânpojar Karuṇa 411; e. e. Voorbeelden van anpang, npang = mang: in nâ ling nirang Kurupati-npangucap ri Kṛshna 31; vgl. ika ling nira mangucap i sang Suyodhana 179; voorts ndin ngwangtan guywa dentânpangucap amuburâ çatru "hoe zoude ik er niet over glimlachen dat gij zegt den vijand te zullen verdelgen?" 414; anpangastuti = mangastuti in satatân pangastuti sirâjayajaya "aanhoudend riep hij lovende zege! zege!" 382. Van santwa komt zoowel manantwa, toeroepende, toesprekende, aansprekende" als het in zin gelijke anpanantwa; bijv. yekânpanantwa Kurunâtha 30; niet onderscheiden in beteekenis is anantwa = manantwa, bijv. humung

anant wa "hij riep luide toe" 302. Meer voorbeelden te geven zal wel overbodig wezen, te meer daar ze passim voorkomen.

215 230.

Tusschen diwasa en tatas is een onecht stuk in een soort van Kawi Miring ingeschoven: zie de aantekeningen. — Makâla râtri schijnt letterlijk te beteekenen: (het) "heeft tot tijd den nacht", dat is met andere woorden: de nacht is de tijd (er van). Wij zeggen "iets heeft plaats", in 't Kawi echter "iets heeft tijd"; akâla = makâla is "op 't gegeven oogenblik is er, er heeft plaats"; bijv. tēkwan akâla rērēb-rērēb adulur angin saha gandha sumar "mēt viel op dat oogenblik een zacht regentje vergezeld van wind" 62. — Lungghâ, lungghang bet. "verder gevorderd, later geworden"; l. diwasa z. v. a. "werd later op den dag", of "bij verder gevorderde ure", hetgeen op hetzelfde neerkomt mits men "dag" opvatte in den zin van tijd die begint met 12 uur 'snachts. Andere voorbeelden, o. a. ndâ lungghâ wēngi "dan de nacht verstreek, het werd laat in den nacht" 55; zoo ook lungghang râtri madan sirâ-rârup acoea para-ratu "de nacht verstreken zijnde, maakten de vorsten zich gereed enz." 401. Het woord zal wel niets anders zijn dan Jav. lunga, weggaan, Kawi lungghâ weggaan, vertrekken, (ook afgaan, van een pijl): vgl. ons ga voort! en 't Hoogd fortgehn met ons "voortgaan"; alle beteekenissen van lungghâ vindt men ook vereenigd in 't Skr. prayâti: dus lungghâ diwasa is in 't Skr. prayâti diwase; en lungghang wēngi 't Skr. = prayâtâyâm râtrau; even zoo Kawi yan lungghâ ripu "als de vijanden weg waren", 239 = Skr. prayâteshu ripushu; voorts l. hrâ "de pijl ging af vloog weg" 336. Tan-lungghâ bet. "zonder dralen", Skr. nacrâma, 72; kalungghâ-lungghâ "van lieverlede, aenzekens, ten langen leste", k. wrtta katēka "ten lange leste kwam de tyding over", 507. — Madulur (= adulur) mwanz is eene andere constructie dan madulur (= adulur) tēkaj. 't eerste zou men des noods kunnen vertalen "medegaande met" en 't laatste "vergezeld van", doch beide constructies drücken hetzelfde uit. Eene derde constructie is madulur (adulur - Krishna, eig. "k tot gezelschap hebbende", d. i. "met k, vergezeld van Krishna." In de eerste constructie zou ik madulur een bijwoord noemen; in de laatste vormt dulur-Krishna eene saenkoppeling, zooals bijv. in wakēmul-

putih, waar ma (of a) bij 't samengekoppelde k ě m u l-p u t i h «witte sluier» behoort, en niet alleen bij k ě m u l. Wat in a d u l u r t ě k a p i n g K ṛ ṣ ṇ a betreft, dat beantwoordt aan een Skr. K ṛ ṣ ṇ e n a s a h i t a; doch a d u l u r a n g i n aan een possessieve samenstelling w ā t a s a h ā y a. Geheel en al bijwoord in den zin van «tegelijk met, tevens» is a d u l u r bijv. 99; 328. — T a n - i m b a «onvergelijkelijk, zijns gelijke niet hebbende», is de vertaling van 't Skr. a p r a m e y a, zoo gewoon in den stijl der heldendichten. — Ç a t ā n i k a n; 't HS. heeft *k a t e g e n d e m a a t; aan de sluitende klinkers a, i, u wordt een neusklink, gewoonlijk n, soms n g toegevoegd overal waar de maat zulks vereischt of de welluidendheid bevorderd wordt, bijv. K ṛ ṣ ṇ a n u m a r a 18; K ṛ ṣ ṇ a n s ě ḍ ě n g enz. 36. Dikwijls wordt in stede van a n geschreven â n, zelfs onnoodigerwijze, bijv. K ṛ ṣ ṇ â n l â g h a w a t u m ě ḍ u n «K. steeg met behendigheid (of: gezwind) af», 158; zie ook 252; 20; 68. Voorbeelden van a n, â n, vooral bij eigennamen, komen schier op elke bladzijde voor; p r a b h u n in stede van p r a b h u, Heer, Vorst, bijv. s a n g p r a b h u n l u m u m p a t 242; s a n g p r a b h u n i n a b h i s h e k a 507. Een voorbeeld van i u voor i levert o. a. S a t y a k i n d u k p r a m a t t a 273. Met opzet heb ik Skr. woorden gekozen om des te beter te doen uitkomen dat de toevoeging van den neusklink hoegenaamd niets verandert aan de beteekenis, en dat men in 't Kawi van zoo'n nasaal nog veel ruiner gebruik maakt dan in 't Grieksch en in 't Oudindisch der Weda's; naar verkiezing mag men in 't Grieksch, vooral der dichters, ἔστω of ἔστω, e. dgl. bezigen, maar niet τω voor τω, of τω voor τω, enz. De verbastering van Skr. Ç a t ā n i k a tot Ç a t ā n i k a is toe te schrijven aan den klemtoon die in 't Skr. woord op de derde van achteren valt.

231.

M a k r a m a of a k r a m a bet. zoowel «in volgorde», als «met, volgens orde»; hier is het bijwoordelijk: «naar behooren, behoorlijk»; in 't Skr. zegt men daarvoor k r a m e n a, k r a m ā t. K ě m i t is niet juist «nachtwacht», zooals gemeenlijk in 't Jav., maar wacht in 't algemeen; k u m ě m i t r i (= i) «uit zich zelf een wacht vormende voor», d. i. passen op, bewaken; p a k ě m i t, bewaking, 309; m a n g ě m i t, hoeden, 555; het is de vertaling van Skr. r a k s h ā. — N g h i n g, bet. gewoonlijk «slechts»; hier evenwel «maar»; vgl. Hoogd. nur, Eng. but.

Çiğhran = eiğhra: vóór de p zijn de nasale uitgangen zeer in zwang, om de maat was de toevoeging hier overbodig. Naast eiğhran vindt men even vaak eiğhrân, bijv. eiğhrân tōka gander HS. eiğhran) 82; eiğhran (v. l. eiğhrân) sumûngakēn 28; eiğhrân wijil nira 84; eiğhran datēng. 27, in welk geval de dentale n overgegeuan is in de linguale wegens de volgende linguale letter. Sēk wisselt af met sok, niet alleen in gevallen waar men aan willekeur van afschryvers zou mogen denken, maar ook op plaatsen waar de maat uitwijst welken vorm de dichter gebruikt heeft. Het betekent «dicht, dik», bijv. pētēng sok «dichte, dikke duisternis» 557; dicht op één, sēk pēnuh 95 in grooten getale, 111; ook subst. sēk sañjata «grootte menigte van wapens», 511. Ook in samenstellingen als sok-tika (v. l. sēk-) «dicht met stekels bezet», ketaki s. 49. Het Jav. sok in den zin van «dikwerf, dikwijls» is natuurlijk 't zelfde woord, doch in den zin van «soms» of «sommige» heeft het Kawi saka, bijv. aneka tēkap ing wibhāga (d. i. legerdivisies), hana yan sasenādulur, hana saka sapangti, len saprtanā, sagulmenaso, enz. 128; doch saka salakshakoti misschien wel een l. k. = 407. Verwant met saka is sak in sang sak apagut «die soms (d. i. zoovele als, al wie) den slok beantwoordene» 418; kadang-nya sing sak aparēk, v. a. «zijne verwanten voor zooverre ze tegenwoordig waren» 268. Makātmaraksha Çalya «Ç. tot eigen hoeder hebbende; de passieve constr. ware pinakaraksha Ç. Het woord ātma «eigene», is overtollig; anggaraksha in den vorigen regel zal wel een synoniem zijn van ātmaraksha, want de woorden voor hij (vgl. Juv. piyambak, enz.) worden voor «zijn eigene», zelfs voor «hij, zij» gebezigd; niet aldus in 't klassiek Skr. Anggaraksha K. letterlijk haar der zingende «eigen hoeder, Karnā», d. i. «die gedeekt werd door K.»; vgl. in de volgende strophe agra sang dwijendra «aangevoerd, de Brahman», d. i. waarover de Br. 't bevel voert.

Uggwan urpati J, eig «plaats van vorst J.», anders hier bevond zich vorst J.; het Skr. woord voor uggwan

is *sthâna*, dat we twee regels verder aantreffen. Daar *ung-gwan* een bijvorm is van wat in 't Jav. *ënggon*, *anggon* luidt, zoo blijkt dat in 't taalgevoel der Javanen *ung-gwan*, *ënggon* een substantief is; ook is het duidelijk dat het woord een afgeleid substantief is, en niet een stamvorm. — *Jayadrathân* (beter *o^than*) wegens de maat voor *Jayadratha*. — *Nyâng* of *nyang*, wegens de maat vóór *nya*: de nasale vorm luidt even dikwijls *nyân*, *nyan*; zeldzamer treft men *nyâ* aan, bijv. *atus-nyâ yodha* 150; tusschen *nyâ* en *nyan*, of algemeener uitgedrukt: tusschen den langen klinker en den korten door nasaal gevolgden klinker, maakt de Javaan geen onderscheid: Skr. *cûḍa* klinkt bij hem als *cunḍa*; *ketakî* als *kintaki*; *mâtra* als *mantra* (later *mântara*, *montrâ*). Te vergelijken met *montra*, *mongsâ*, e. dgl., die bepaaldelijk zich uit *mantra* (Skr. *mâtra*), *mangsa* (Skr. *mâsa*) ontwikkeld hebben zoo goed als *wongsâ* uit *wangça*, e. dgl., is *nyân*, *nyâng*, rekking van *nyan*, *nyang*. Er is geen bewijs dat de dichter die gerekte vormen gebruikt heeft, want nergens volgt bij hem een woord met een klinker beginnende. Doch er bestaat geen redelijke twijfel of die gerekte uitspraak bestond reeds, zooals we uit de analogie met *irân*, *nirân*, vóór klinkers, moeten opmaken. — *Çakaṭa-gĕlar* is eene hybridische samenstelling volgens de wetten van 't Skr. taaleigen, niettegenstaande een der bestanddeelen der samenstelling een inlandsch woord is.

231.

Samantarâja, verbasterd uit Skr. *sâmañtarâja*, vassal, leenvorst. — *Lumrâ*, ook wel *lumrah* en *lumrâng* bet. zich verspreiden, bijv. van 't licht, 't geluid, de duisternis, enz. Het Jav. *wis lumrah*, algemeen gebruikelijk, bet. dus eigenlijk, wat zich verbreid heeft, algemeen geworden is; vandaar 't bijgevoegde *wis*. Ziehier eenige voorbeelden: *lumrâ çabda*, „'t geluid verspreidt zich“ 237; *çarawara lumrâ ring tawang* 155; *sûryya lumreng ayun* 323; l. *prabhâ-nya* 416; *lumrâng limut* 44; *lumrah* (v. l. *lumrâng*) *râtri* 53; enz. Het verklaart zich van zelf dat dikwerf als nadere bepaling 't woord *wrâ* „naar alle kanten“ bij *lumrâ* staat; zoo hier, en in 95, e. e. — *Wrâ* heeft naast zich *urâ*, 't welk men voor den ouderen vorm houden moet, waaruit zich *wrâ* = Jav. *bra* ontwikkeld heeft. — *Angasut* schijnt hier te bet. „dooreenschuiven, krielen“; vgl. Jav. *kasut*; in 577 wordt gezegd *larwa-*

larwan a kutug ing apuy «de witte mieren scharrelen zoo lang tot dat ze in 't vuur terecht komen.» Asamûha of masamûha, in menigte, te gader. — Maprameya is hier «ontelbaar», ma en a zijn in het taalgevoel zóó volkomen één in beteekenis, dat men zelfs het Skr. a, in weêrwil van de geheel verschillende beteekenis, dacht te mogen vervangen door ma. Op gelijke wijze is Skr. aneka vervormd tot maneka. — Manggēh bet. «vast, dat», eene bijwoord. uitdr. die zich vertalen laat met «vast wel, men kan er op aan dat»; zoo ook tuhuyan; vgl. 't Grieksche *διζωρον*; en singgih yan «zekerlijk, bepaaldelyk.» — Tēka, als voorzetsel «tot», d. i. wel zooveel als. — Yojanā = yojanan, wegens de maat gebezigde Kavische byvorm van Skr. yojana — lēbanya; de lezing is onzeker, een Jav. afschrift heeft bēlah-nya; er moet een woord staan dat «diepte, breedte» uitdrukt, zooveel is duidelyk, doch welk woord? Vermoedelyk lēban-nya. Pira is niet alleen een vragend maar ook een onbepaald telwoord; het bet. zoowel «hoeveel, lat. quot», als «eenige, ettelyke, lat. aliquot»; vgl. Kawi-Stud. 126. Kunang of kunēng bet. «voorts, verder» en «nog meer»; pira kunang ta «ettelyke meer nog», ook zegt men in denzelfden zin pira ta kunang, byv. p. t. k. suwe «nog eenigen tyd langer» 302; 272; ook wel zonder ta, byv. pirang dina kunēng lawas Kurukulawan Pāṇḍawa «nog eenige (d. i. weinige) dagen lang kampten de Kaurawa's en Pāṇḍawa's» 129.

235.

Tanru «wordt nagedaan», byv. 148; en ook «wordt evenzoo gedaan», gelijk hier. Rumechanāng of rumechanang, is de nasale byvorm van rumechana, conjunctief van rume h-i, 't te stuur voeren over, regelen, ordenen.» Na kon en verwante woorden waarin 't begrip van gelasten, bevelen, vermanen, verzoeken, enz. ligt, volgt de conjunctief waar wy in onze taal denzelfden met te bezigen. Nidan, staat hier aan 't einde van 't vers, ik heb het nergens elders zóó gevonden. — Masangkhyas is of vervorming van Skr. asangkhyas, talloos, vgl. 234. (in maprameya), of verkeerde spelling voor masangkhyas «n. getale, tellend.»

236.

Panaka tenggēk «strekt als, fungeert als hals, is de

hals"; vgl. Kawi-Stud. 110, vgg. — **A ng g a k â r a** bet. sterk,forsch, manhaftig; meermalen kenschetst het den forsch en onwrikbaren Bhîma; bijv. **Bhîma çârâ ng g a k â r a** 97; **s a ng B â y u s u t â ng g a k â r a** juga 181. Van **Karṇa** wordt het gezegd in 419; van **Ghaṭotkaca** 307; enz. — **T â t a n - d w a n**, eig. zonder tusschenpoos, d. i. onmiddellijk daarop. Men zegt ook **t â t a n - d w a**, bijv. 174; 274. Denzelfden zin heeft het telkens voorkomende **t a n - d w a n** of **t a n - d w â u**, in 78; 242; 273, enz. en **t a n - d w a** 186; 324; 578. De gewone bijvorm zonder nasaal is **t a n - d w a** 26; 129; 138; 249; 291; e. e. **D w a n** bet. een tusschenpoos; **d w a n d w a n**, een poosje; **d w a n d w a n g ũ n î**, een korte poos geleden, onlangs; 562. **T a n - d w a**, **t a n d w a n** in 't Skr. vertaald is **a n a n t a r a m**, terwijl **t â t a n d w a**, **t â t a n d w a n** beantwoordt aan 't iets sterkere **s a m a n a n t a r a m**. Als een verbastering van dit laatste Skr. woord beschouw ik 't Kawi **s a m a n t a r a**, bijv. 17; 22; het betekent althans hetzelfde. — **W a d w â** = **w a d w a n**, nasale bijvorm van **w a d w a**, Skr. **b a d w a**, troep. — **A w a r ũ t h i n î** is een verving van Skr. **w a r ũ t h i n î**, legerkorps. Men ziet dat de neiging eene **a** als nietsbeteekenend voorvoegsel te gebruiken, reeds oud is; analoog aan **a w a r**. is **A w a n g g a**, voor en naast **W a n g g a**; bijv. **A w a n g g a n â t h a** Heer van Angga-land" 303; **A w a n g g a p a t i** 287; **A w a n g g â d h i p a** 281. Hoe die voorvoegde **a** in 't Jav. heeft voortgewoekerd, is bekend.

237.

T ě k w a n is hier bijwoord; dus "met, tevens." Dikwijls komt het ook als voegwoord voor, in den zin van "met, en, en ook", en in dien van "vermits" en van "door middel van, door, wegens." In verbindingen als **a t a k u t t ě k w a n w i r a G h a ṭ o t k a c a**, 132, moet men het in onze taal weêrgeven met "ze hadden schrik voor held Gh.", maar op zich zelve geeft **t ě k w a n** toch ook hier de reden, de aanleiding, te kennen. — **S i** vóór namen van zaken en dieren stempelt deze, als het ware, tot personen: het geeft dan te kennen dat men voor die zaken en dieren zulk een gevoel van tederheid koestert als de mensch anders slechts voor zijns gelijken heeft; een dergelijk gevoel vindt men bij zeelieden voor hun schip, bij lieden van allerlei slag voor hun huisdieren, enz. In onze taal uit zich de tederheid voor zaken en dieren door een ander middel, namelijk door het toepassen van verkleinwoordjes. Vgl. over **s i** ook

v. d. Tunk, Tobasche Spr. bl. 256, en Roorda Jav. Wdb., onder si; alwaar het deminutieve karakter van si terecht, maar onvolledig, vermeld staat. Het kleine is veel vaker iets liefs, dan iets gerings; een kleinoed is geen ding waaraan de mensch in den regel weinig hecht, noch in 't Westen, noch in 't Oosten. C'angkha is een Tritonhoorn, en niet een gong, noch een bēnde, zooals de Javanen zich verbeelden. Wēki beantwoordt in bet. aan 't Skr. ākula, wyākula „opgehoopt vol“ en „alles door een, verward“; pēnuh wēki 114 is „v. a. stampvol, propvol; wēking digantarāla zou men hier kunnen vertalen „dicht op één weërgalmende in alle windstrekken.“ In 't Jav. is de bet. „verward, verlegen“ nog overgebleven in kawēken. Ten bewijze dat wēki met pēnuh onverwant is, kan ook deze plaats strekken: paḍānglēpa-sakēn warāstra pēnuh ing langit 584.

238.

Mangso (= angsō) mara „rukte voort.“ Mara, of maran, is in alle opzichten een synoniem van Jav. lajēng, beijure; van daar dat het zoo dikwerf gebezigd wordt in een naam in de bet. van dan, *εἶτα*: over 't gebruik van mara, maran als „dan“, heb ik reeds gesproken in Kawi-Stud. 65 en 66, doch de begripsovergangen zijn daar ter plaatse niet juist verklaard. C'irnyāng, was als bijvorm van c'irnya hier geheel onnoodig, omdat de lettergreep toch lang is door stelling; een afschrift uit Java heeft dan ook den vorm zonder neusklank. Makasulik versta ik niet; zoo sulik = Jav. sulik is, kan makasulik bet. „het beklemd, benard hebbende.“ Sakosik, voor saka en osik, hetgeen eigenlijk sakānsik moest opleveren, doch de āu was reeds lang vóór der tijd van ons gedicht in o overgegaan, blykens de oudste oorkonden; saka „sommige“ of „voor een deel“; osik, in verwaanzing, beroering; zoo ook 414; 445; vgl. Kawi Stud. 90. Awrēg, de Hs. schryven gewoonlijk āwrg, om uit te drukken dat de a prosodisch lang is; het is evenwel verkeerd rē voor een klinker te houden, al wordt zij geschreven als de Skr. klinker „; voor 't kawi is r eene valsche schryfwyze voor rē, de a medeklinker r + klinker ē; vóór de twee medeklinkers was ook de van nature korte klinker prosodisch lang. Awrēg bet. „stap op de vlucht“; wrēg zelf laat zich herleiden tot u + rēg, waarmit 't Jav. orēg (d i. a + urēg); met

wrĕg te vergel. Jav. bĕrĕg; vgl. urâ, wrâ met Jav. bra. Een andere afleiding van rĕg is grĕg, gĕrĕg, van waar ginrĕg opgejaagd, opgedreven; 418, 424; 445; tinût ginrĕg „achterna gejaagd“ 479: vgl. Jav. gĕrĕg. Eene derde afleiding is Jav. sĕrĕg. Naast grĕg vindt men grĕk, en zelfs grak, en zoo beantwoordt ook kasrĕk (v. l. kasrak en kasrĕg) „achternagezeten“ 422 en 560 aan Jav. kasĕrĕg. -- Sang Windâdi-nika „Winda 't hoofd van hen“, naar ons taaleigen: „met Winda aan hun hoofd“.

239.

Lîlâ, „tooverspel, wondermacht“; eig. is lîlâ in 't algemeen spel, maar het wordt ook in den bijzonderen zin van mâyâ gebruikt, omdat volgens de Indiërs de wereld der verschijnselen, de mâyâ door den Schepper als bij spel, zonder moeite, in 't leven is geroepen. — Çobha, of beter çobhâ, is eig. blijk, vertooning, doch in 't Kawi wordt het hier als zoogenaamd werkwoord gebezigd in den zin van „blijkt.“ Uit çobhâ, blijk, proef, is ontstaan Jav. coba proefje, proef; ñoba proberen. — Tekân, d. i. ta + ikân, onnoodigerwijze voor tekan, nasalen bijvorm van teka, alstoen. — Wway is een andere spelling voor wwai; verkeerd is wwe 443 en 452; in 't Jav. natuurlijk we; in 't Maleisch is 't oude ai bewaard, bijv. in gawai, lain, air, enz. — Ramyân, HS. râmyân, met onnoodige rekking voor râmyan, nasalen bijvorm van râmya, beter ramya, Skr. ramya. De lange *ā* vóór eene *a* met volgenden medeklinker schijnt niets anders dan een middel om eenen helderen *a*-klank uit te drukken, want de korte *a* dient meermalen als *ĕ*, bijv. men vindt kambang voor kĕmbang; zulk eene korte *a* nu = *ĕ* wisselt in de HSS. niet af met *ā*. Ramya of ramyan of ramyang bet. als adjectief „genoegelijk, aangenaam, blijde,“ enz.; bijv. râmya munggwing swawecma is z. v. o. „blijde dat hij thuis was“ 108; râmyang wîrasa-Pâṇḍawânayub „vroolijk vierden de helden der Pâṇḍawa's feest“ 172; râmyan pangdyus-irakudâ is eig. „naar hartelust (of: genoegelijk) was het zich verfrisschen van de paarden,“ d. i. „waren blijde zich te verfrisschen, naar hartelust verfrischten zij zich,“ want hoewel pangdyus eigenlijk een substantief is, gaat het met een volgenden genitief verbonden, geheel over in den zin van een werkwoord; van daar dat men bijv. zegt: wör-nyâlon kadi

mandamâruta „zij zweefden gelijk een zachte wind,“ en niet kadi ning mandamâruta; vgl. Kawi-stud. 88. Het voornamen ira wordt hier van paarden ook gezegd, omdat ze van Kṛṣṇa zijn. — Kudâ = kudan, bijvorm van kuda, of te scheiden in kuda en atêhër, 't welk ook voorkomt 123; 252; 301; 305. Tusschen atêhër en têhër is er geen verschil van beteekenis. — Marâryyan = arâryyan „uitrusten, halthouden“; Jav. leren.

240.

Prâptang (prâptaug), wegens de maat voor prâpta. In 281 komt prâptâ mungsuh voor; het kon even goed prâptan m. wezen, en dat zal waarschijnlijk wel 't oorspronkelijke zijn, want juist voor eene m is de toegevoegde neusklank zeer gewoon. — Mangâladeça van kâladeça „de (juiste) tijd en de plaats“; het schijnt te bet. „dien stond en die plaats de rechte, de geschikte achen“, doch ik heb het elders nog niet ontmoet. — Nton is de gewone vorm van 't Jav. ton, en bet. „ziende“, of nauwkeuriger het Grieksche *ιδών*: in 't Jav. is nton bewaard in pinton, d. i. pi + nton. — Sêdêng sallâ „op 't oogenblik na het tooverspel“, d. i. juist na afloop van 't tooverspel. Sampun pûrjña „geheel volledig, gansch klaar.“ — Lêkas „handeling, verrichting, beweging, poging“; het is volkomen synoniem dus met den en don, uit de Javaansche dichtertaal bekend, ook daar waar deze laatste zoogenaamde hulpwoorden zijn. Lêkasaan bet. „dat wat in 't werk gesteld wordt, middelen“, bijv. wruh i salêkasan ing bañcaua 284. — Angrêgêp (en slecht gespeld: ângrêgêp) is „vasthoudende met de hand, in de hand vattende“, en „sterkende, steunende, troostende“, bijv. a. alara 34; rinêgêp „ter hand genomen, gepakt“, bijv. astra 476; ook „aangepakt, ter hand genomen“, d. i. „aangevangen“ 401; rêgêpên „worde ter hand genomen“; r. astrangkwa 385; rumêgêp, „zelf ter hand nemen“; r. hrû-nira 453; r. çara 458; ook r. ricakra 258.

241.

Tantahên-twas, ongeduldig in zijn hart; het is eene samengestelde uitdrukking, naar 't model der possessieve samenstellingen van 't Skr., uit tantahên en twas; tantahên samengesteld uit tau en tahên, 't withouden, geduld; ata-

hēu = matahēn is „vastberaden“ 559; geduldig, duldeude 585; tantahēn-twas vertolkt het in de heldendichten zoo vaak voorkomende Skr. amarshana. Een geheel ander woord schijnt tahēn „boom, hout“, bijv. pāng nikang tahēn 11; 512. — Sarwan, nasale bijvorm van sarwa, wegens de maat. — Akawacā = makawaca „gepantserd, met pantser“; sampuna „met pantser uitgerust geworden“; de gerekte slotletter staat wederom gelijk met den nasalen bijvorm au. — Paweh „wat gegeven werd“; p. dwijendra is hier, naar ons taaleigen: hetwelk de groote Brahmaan hem overgaf, aangaf; vgl. Aanteek. — Wyarthā, ter wille der vsrsmat, voor wyartha, zonder uitwerking, 't doel missend. — Mangēne ri Hastinendra „den vorst van H. rakende, treffende“, met pleonastisch ri, daar mangēne reeds i = ri bevat, en een transitieve vorm is uit kēna, getroffen, geraakt; hetzelfde als mangēne is angēne 469. Het passief van angēne, mangēne is kakēnan; 577. Een nasale bijvorm van kēna is kēnang, geraakt, gewond, 266. — Tēkeng is hier „met“; zoo ook tēke in 406.

243.

Tumatur mwan „gezamenlijk met“; vgl. hetgeen opgemerkt is aangaande madulur mwan in 230. — Aswi „met aandrang, dringend, vleiend“; zoo ook ling nirāswi 90. Swi schijnt vooral eenen zachten aandrang uit te drukken, bijv. sinwī kinon z. v. a. „werd met zachten aandrang aangemaand“ 85.

244.

Molih „in zijn macht krijgen“, d. i. hier „aan zich onderwerpen, overwinnen“. — Gahan; de zin van dit woord is mij onbekend; in 339 wordt het gezegd van een pijl of schicht: çara tejomaya gahan. Vermoedelijk bet. het dus „vurig.“ — Toyasandha, synoniem van Jalasandha. — Ambisakya is geen woord; het berust op misverstand der dichters; zie Aant. — Kîrṇṇāng (kîrṇṇang), nasale bijvorm van kîrṇṇa „verspreid liggende, als gezaaid liggende“; beter gespeld kîrṇṇang in 177: kîrṇṇang yodha.

245. 246.

Citrâyuddha, een fout des dichters; de naam luidt

Citrâyudha Aangaande de overige eigennamen, waarin de dichter nog een paar flaters begaan heeft, zie Aant. Citrâkshâ -- Citrâkshan, Kawibijvorm van Citrâksha. - Catrusisaha is eene conjectuur van mij, voor Catrusyaha.

247.

Makundah ~ neêrtnimelen, in 't stof bijten ~; bijv. kapati wimûrechita ring lêmah makundah 198. — Marmamanyang of marmama-nyan = m.-nyan ~ daarom~. Citnyang is 't Jav. ning ontstaan wanneer het = Jav. ne is. — Atilang en alila bet. naar het schijnt: krachteloos, machteloos, hetzelfde als wat met een half Skr. samenstelling heet tanpa-sâra en tan-sâran; zoo bijv. wordt van een schicht gezegd: ndan wyarthan kadi tēmpuh ing bañu tibeng wungkal tang astrâlila 326; men ziet dat alila onverwant moet wezen met wyartha ~ zonder uitwerking, ~ vgl. tan-sâran pinapag (nl. de pijlen) ring astra pinarēng ring hrû trayâtunggalan 324; zie ook 584. — Wicâta is eene onregelmatige afleiding van Skr. wicâtayati, ontendrijven, verjagen, verdrijven.

248.

Bhûriçrawan, nasale bijvorm van Bhûriçrawa, Skr. °wâñ; in 't HS. wordt steeds: Bhûri^o met lange i geschreven, ten onrechte, want de lettergreep is buitendien lang en heeft niet den krentoon. — Tan-lyan of tan-len, geen ander dan, niets anders dan ~. — Dinunung nirân ~ wordt door hem tot voorwerp genomen; zoo ook Çwetan dinunung nira-npamamah = nira mamanah) 183. — Tumandang, erop losgaan, aanvallen. De geheele zinsnede luidt naar ons taaleigen ~ niets anders dan S. was 't punt waarop hij zijn aanvallen te ~. — Tēkwangarwa-nira ~ met zyne trotschheid, ~ d. : met trotschheid. — Tan-panampar, bandeloos, zonder bedwang; in 't Skr. beantwoorden uddâma eig. den band ontsprongen, en wicrungkhalâ, eig. ketenloos, ontketend; in 't HS. is panampar van tampar bet. iets waarmee men bindt, dus = Skr. dâman. Zeer eigenaardig wordt tan-panampar van wilde en woedende olifanten gezegd; ga-panampar is gong-galak tanpanampar 98. Acor is mij van elders onbekend; in den samenhang zou even goed ~scham-panampar ~ wetsende passen.

hēn = matahēn is „vastberaden“ 559; geduldig, duldende 585; tantahēn-twas vertolkt het in de heldendichten zoo vaak voorkomende Skr. amarshana. Een geheel ander woord schijnt tahēn „boom, hout“, bijv. pāng nikang tahēn 11; 512. — Sarwan, nasale bijvorm van sarwa, wegens de maat. — Akawacā = makawaca „gepantserd, met pantser“; sampuna „met pantser uitgerust geworden“; de gerekte slotletter staat wederom gelijk met den nasalen bijvorm an. — Paweh „wat gegeven werd“; p. dwijendra is hier, naar ons taaleigen: hetwelk de groote Brahmaan hem overgaf, aangaf; vgl. Aanteek. — Wyarthā, ter wille der vsrsmat, voor wyartha, zonder uitwerking, 't doel missend. — Mangēne ri Hastinendra „den vorst van H. rakende, treffende“, met pleonastisch ri, daar mangēne reeds i = ri bevat, en een transitieve vorm is uit kēna, getroffen, geraakt; hetzelfde als mangēne is angēne 469. Het passief van angēne, mangēne is kakēnan; 577. Een nasale bijvorm van kēna is kēnang, geraakt, gewond, 266. — Tēkeng is hier „met“; zoo ook tēke in 406.

243.

Tumutur mwan „gezamenlijk met“; vgl. hetgeen opgemerkt is aangaande madulur mwan in 230. — Aswi „met aandrang, dringend, vleierend“; zoo ook ling nirāswi 90. Swi schijnt vooral eenen zachten aandrang uit te drukken, bijv. sinwī kinon z. v. a. „werd met zachten aandrang aangemaand“ 85.

244.

Molih „in zijn macht krijgen“, d. i. hier „aan zich onderwerpen, overwinnen“. — Gahan; de zin van dit woord is mij onbekend; in 339 wordt het gezegd van een pijl of schicht: çara tejomaya gahan. Vermoedelijk bet. het dus „vurig.“ — Toyasandha, synoniem van Jalasandha. — Ambisakya is geen woord; het berust op misverstand der dichters; zie Aant. — Kîrṇṇāṅg (kîrṇṇang), nasale bijvorm van kîrṇṇa „verspreid liggende, als gezaaid liggende“; beter gespeld kîrṇṇang in 177: kîrṇṇang yodha.

245. 246.

Citrâyuddha, een fout des dichters; de naam luidt

Citrâyudha. Aangaande de overige eigennamen, waarin de dichter nog een paar flaters begaan heeft, zie Aant. Citrâkshâ -- Citrâkshan, kawibijvorm van Citrâksha. - Catrusaha is eene conjectuur van mij, voor Catrusyaha.

247.

Makundah ~ neêrtuimelen, in 't stof bijten ~; bijv. kapati wimûrechita ring lêmah makundah 198. — Marmanyang of marmma-nyan = m.-nyan ~daarom~. Utnyang is 't Jav. ning ontstaan wanneer het = Jav. ne is. — Alilang en alila bet. naar het schijnt: krachteloos, machteloos, hetzelfde als wat met een half Skr. samenstelling heet tanpa-sâra en tan-sâran; zoo bijv. wordt van een schicht gezegd: ndan wyarthan kadi tẽmpuh ing bañu tibeng wungkal tang astrâlila 326; men ziet dat alila zilverwant moet wezen met wyartha ~zonder uitwerking, ~ vgl. tan-sâran pinapag (nl. de pijlen) ring astra pinarẽng ring hrû trayâtunggalan 324; zie ook 584. — Wicâta is eene onregelmatige afleiding van Skr. wicâta-yati, uitendrijven, verjagen, verdrijven.

248.

Bañriçrawan, nasale bijvorm van Bñriçrawa, Skr. °wãñ: in 't HS. wordt steeds: Bñriç met lange i geschreven, ten onrechte, want de lettergreep is buitendien lang en heeft niet den krentoon. — Tan-lyan of tan-len, geen ander dan, niets anders dan. — Dinunung nirân ~wordt door hem tot voorwerp genomen; zoo ook Çwetan dinunung nira-npamanah = nira mamanah) 133. — Tumandang, erop losgaan, aanvallen. De geheele zinsnede luidt naar ons taaleigen: niets anders dan S. was 't punt waarop hij zijn aanvallen richtte. — Tẽkwangarwa-nira ~met zijne trotschheid, ~ d. i. met trotschheid. — Tan-panampar, bandeloos, zonder bedwang; in 't Skr. beantwoorden uddâma eig. den band ontspingzen, en wierngkhala, eig. ketenloos, ontketend; het ringkanga. panampar van tampar bet. iets waarmede men baant, dus = Skr. dâman. Zeer eigenaardig wordt tan-panampar van wilde en woedende olifanten gezegd; gajawana gong-galak tanpanampar 98. — Acor is mij van elders onbekend; in den samenhang zou even goed ~schampar ~ of ~zwetsend~ passen.

249.

Bwat, eig. zwaar, heeft zeer dikwijls den zin van „groote-lijks, zeer”; men zegt in dien zin ook abwat. Bwat, in het Jav. geworden tot bot, moet ontstaan zijn uit wwat, en dit uit uwat of u-at; tusschen twee klinkers dient in de Polyne-sische talen eene r, zoo goed als eene h, als middel om de klinkers uit één te houden of om hiaat te vermijden; dus u-at (uwat) had naast zich als bijvorm urat, hetwelk in 't Jav. overging in wrat; op gelijke wijze is wwas, Jav. wos ont-staan uit uwas, uhas of u-as; bijvorm van dit laatste is uras, en daaruit ontwikkelde zich bras; uit u-ang, uwang = urang komt eenerzijds Kawi wwang, Jav. wong en Kawi en Jav. uwang, alleen over in sowang (sa + uwang), ander-zijds Mal. orang, en 't Jav. idang (voor irang) in edang (d. i. a + idang), naast ewang (a + iwang, quasi-Krama van uwang). — Tija moet blijkens den samenhang beteekenen „een tref”; t. bhâgya kon kapanggih z. v. a. het is geluk-kig dat ik je aantref. Vermoedelijk is tija een bijvorm van tuju. — Kon, du, komt meermalen naast ko voor; de vocatief luidt kong! bijv. 429: 433; 477; 587. Reeds v. d. Tuuk heeft gezien dat in 't Bataksch, enz. de ng het teeken van den vocatief is; zie zijne Aant. op 't Leesboek, IV, 121, vg. Ik voeg hierbij dat in 't Kawi niet enkel verwantschapswoorden den vocatief op ng vormen; ook andere woorden doen het; bijv. van Skr. kuhaka, bedrieger, schelm, luidt de Kawische vocatief kuhakang! 429; het woord staat aan 't einde van 't vers, zoodat er van geene nasale versterking wegens de versmaat sprake kan wezen. Op zich zelf is anders ang de sterkere vorm van a, en dat men dien sterken vorm juist in den vocatief bezigde, zal wel berusten op hetzelfde beginsel, als dat in 't Skr. de vocatief in bepaalde gevallen den sterken vorm des stams vertoont; bijv. in vocat. agne! Wishno! zijn e en o de versterkte, en bepaaldelijk geguneerde, vormen van i en u; zoo ook mag men van eigennamen op a, bijv. Devadatta, bij 't roepen de slot-a verlengen tot eene gerekte â (= 3 korte a), dus Devadattâ! In 't Bactrisch en Oudperzisch is de ver-sterking des eindklinkers in den vocatief iets zeer gewoons; alsook in 't Gotisch en Slawisch.

250.

Mapatrayuddha bet. eigenlijk „met het mes of 't bloots

leumet vechtere, van Skr. *patra* en *yuddha*, doch het heeft den zin aangenomen van handgemeen worden, schermen, een tweekamp aangaan, zooals hier; daar evenwel in 't *Mahābhārata* bepaaldelyk van *Bhūricrawas* en *Sātyaki* gezegd wordt *asiyuddhāya samāyātām*, „ze naderden malkander om met het zwaard te vechten“, VII, 142, 33, is er grond om te vermoeden dat in de Oudjavaansche bron waaruit de dichter putte, *mapatrayuddha* in den eigenlijken zin bedoeld was. Ook in *Wirāha*, str. 88 bet. *mapatrayuddha* „in tweekamp gewikkeld zyne“, volgens de Balineesche overzetting: *adu-prang*.

Katanggul, in botsing gekomen, d. i. door den weerstuit.

251.

Tēlas kan bet. „na afloop“, d. i. daarna; doch ook „nadat.“ Hoe hier te vertalen, hangt af van de juiste beteekenis van *karēnggut*, die mij onbekend is; *angrēnggut* in 439 is de actieve vorm er van; het eerste kan „opgetild“ of „bij de haren gegrepen“ beteekenen. - *Tambis*, nagenoeg, op 't punt van, soms pleonastisch met *meh* verbonden, byv. 130: *tambis meh sira mātya*; tenzij men hier het opvatte als genoeg! In den zin van „genoeg!“ Skr. *alam!* komt *tambis* voor in 195. *tambis māti kagunturan laga*; vgl. *Jav wis!* - *Nistejān* = *nisteja*, machteboos. - *Inuman-uman*, „gescholden, met schimpredenen overladen wordende“; *angumanuman* „schimpende, scheldende“, 434; *a. ri* „sch. op“, 477. Ook *mumanumaning*, 427. - *Lumud*, eig. meegaande, meegaande, meêdoende, bywoordelyk „mede“; en als voegwoord „alsmede, tevens, enz.“ Ook 't grondwoord *lud* wordt zoodanig gebruikt; byv. 164; 352. *Linud* is „meêgesleept“ 149; maar „verbonden met“, Skr. *anwita*, *anuyukta*, in *linud ring çaragiri*, z. v. a. „bedekt met hoopen van pylen“, 421. Zowel *lud* als *kalud* gaan over in den zin van „gevolgd van“ = „vergezd van“ 465, en, bywoordelyk, „vervolgens“, en „achtervolgens“, in 352; 476. In één woord, er ligt in die woorden 't zelfde begrip als in 't Skr. voorzetsel *anu*, en in ons „volgens, na“, enz. - *Nininda* „gesmaald, gesmaad wordende“, van Skr. *nindā*.

252.

Wurat is niet alleen passief, maar ook aorist; het is hier - Gr. *iden*, Skr. *drshiwā*; om uit te drukken *ōgōw*, Skr.

249.

Bwat, eig. zwaar, heeft zeer dikwijls den zin van „grootelijks, zeer”; men zegt in dien zin ook abwat. Bwat, in het Jav. geworden tot bot, moet ontstaan zijn uit wwat, en dit uit uwat of u-at; tusschen twee klinkers dient in de Polynesische talen eene r, zoo goed als eene h, als middel om de klinkers uit één te houden of om hiaat te vermijden; dus u-at (uwat) had naast zich als bijvorm urat, hetwelk in 't Jav. overging in wrat; op gelijke wijze is wwas, Jav. wos ontstaan uit uwas, uhas of u-as; bijvorm van dit laatste is uras, en daaruit ontwikkelde zich bras; uit u-ang, uwang = urang komt eenerzijds Kawi wwang, Jav. wong en Kawi en Jav. uwang, alleen over in sowang (sa + uwang), anderzijds Mal. orang, en 't Jav. idang (voor irang) in edang (d. i. a + idang), naast ewang (a + iwang, quasi-Krama van uwang). — Tija moet blijkens den samenhang beteekenen „een tref”; t. bhâgya kon kapanggih z. v. a. het is gelukkig dat ik je aantref. Vermoedelijk is tija een bijvorm van tuju. — Kon, du, komt meermalen naast ko voor; de vocatief luidt kong! bijv. 429; 433; 477; 587. Reeds v. d. Tuuk heeft gezien dat in 't Bataksch, enz. de ng het teeken van den vocatief is; zie zijne Aant. op 't Leesboek, IV, 121, vg. Ik voeg hierbij dat in 't Kawi niet enkel verwantschapswoorden den vocatief op ng vormen; ook andere woorden doen het; bijv. van Skr. kuhaka, bedrieger, schelm, luidt de Kawische vocatief kuhakang! 429; het woord staat aan 't einde van 't vers, zoodat er van geene nasale versterking wegens de versmaat sprake kan wezen. Op zich zelf is anders ang de sterkere vorm van a, en dat men dien sterken vorm juist in den vocatief bezigde, zal wel berusten op hetzelfde beginsel, als dat in 't Skr. de vocatief in bepaalde gevallen den sterken vorm des stams vertoont; bijv. in vocat. agne! Wishṇo! zijn e en o de versterkte, en bepaaldelijk geguneerde, vormen van i en u; zoo ook mag men van eigennamen op a, bijv. Devadatta, bij 't roepen de slot-a verlengen tot eene gerekte â (= 3 korte a), dus Devadattâ! In 't Bactrisch en Oudperzisch is de versterking des eindklinkers in den vocatief iets zeer gewoons; alsook in 't Gotisch en Slawisch.

250.

Mapatrayuddha bet. eigenlijk „met het mes of 't bloot

lemaet vechten", van Skr. *patra* en *yuddha*, doch het heeft den zin aangenomen van handgemeen worden, schermen, een tweekamp aangaan, zooals hier; daar evenwel in 't *Mahābhārata* bepaaldelyk van *Bhūriçrawas* en *Sātyaki* gezegd wordt *asiyuddhāya samāyātām*, "ze naderden malkander om met het zwaard te vechten", VII, 142, 33, is er grond om te vermoeden dat in de Oudjavaansche bron waaruit de dichter putte, *mapatrayuddha* in den eigenlyken zin bedoeld was. Ook in *Wiwāha*, str. 88 bet. *mapatrayuddha* "in tweekamp gewikkeld zijn", volgens de Balineesche overzetting: *adu-prang*.

katanggul, in botsing gekomen, d. i. door den weerstuit.

251.

Tēlas kan bet. "na alloop", d. i. daarna; doch ook "nadat." Hoe hier te vertalen, hangt af van de juiste beteekenis van *karēnggut*, die mij onbekend is; *angrēnggut* in 439 is de actieve vorm er van; het eerste kan "opgetild" of "bij de haren gegrepen" beteekenen. - *Tambis*, nagenoeg, op 't punt van; soms pleonastisch met *meh* verbonden, bijv. 130: *tambis meh sira mātya*; tenzij men hier het opvatte als genoeg! In den zin van "genoeg!" Skr. *alam!* komt *tambis* voor in 195 *tambis māti kagunturan laga*; vgl. *Jav wis!* - *Nistegān* = *nisteja*, machteloos. - *Inuman-uman*, "gescholden, met schimpredenen overladen wordende"; *angumanuman* "schimpende, scheldende", 434; *a. ri* "sch. op", 477. Ook *mumanumaning*, 427. - *Lumud*, eig. meegaande, meegaande, meedoende; bywoordelyk "mede"; en als voegwoord "alsmede, tevens, enz." Ook 't grondwoord *lud* wordt zoodanig gebruikt; bijv. 464; 352. *Linud* is "meêgesleept" 149; maar "verbonden met", Skr. *anwita*, *anuyukta*, in *linud ring caragari*, z. v. a. "bedekt met hoopen van pylen", 421. Zowel *lud* als *kalud* gaan over in den zin van "gevolgd van" = "vergeerd van" 465, en, bywoordelyk, "vervolgens", en "achtervervolgens", in 352; 476. In één woord, er ligt in die woorden 't zelfde begrip als in 't Skr. voorzetsel *anu*, en in ons "volgens, na", enz. - *Nininda* "gesmaald, gesmaad wordende", van Skr. *nindā*.

252.

Wan. ut is niet alleen passief, maar ook aorist; het is hier - *te. idān*, Skr. *deshwā*; om uit te drukken *āgōw*, Skr.

paçyan kan het niet gebruikt worden; dan is noodig mu
 Wat in de spraakkunsten van 't Javaansch enz. actieve v
 men genoemd worden, zijn duratieve; ze zijn tevens act
 maar dat zijn ook wel vormen zonder den neusklank. Derha
 de neusklank duidt niet het actief als zoodanig aan, maar
 duratief. — Manglakshe zal wel uit den conjunctief ma
 lakshâ (en niet °ksha) + i samengesmolten zijn, w
 makon, akon, en zinverwante woorden vereischen in 't K
 gewoonlijk den conjunctief bij zich. — Laga is niet alleen „kan
 strijd“, maar ook „tegenpartij, tegenstander“; zoo ook in 2
 Hiervan makalaga „tot wederpartij, tot tegenstander h
 bende“; bijv. in 7: prang ira Pândawa makalaga k
 raweçwara „de oorlog der Pândawa's tot hun tegenpa
 hebbende den heer der Kaurawa's; evenzoo de conjunctief m
 kalagâng 510 en 517. — Satyaki-npatinggal; HS. leest hier npatanggal; voor de beteekenis zou
 niets weten te vergelijken dan 't Jav. tanggal, Krama Du
 van tunggul; zou men dus aan: „kreeg de bovenhar
 kunnen denken? Ik vermoed echter dat te lezen is npatingg
 „raakte los, raakte vrij.“

253.

Nirojar, uit nira en ojar; want de âu komt in 't
 dicht niet voor, en reeds in de oudste ons bekende oorkon
 van 840 na Chr., is Skr. âu door o vervangen. — Koraw
 met lange â wegens de maat, of als vocatief. — Kita tinut-
 „gij wordt door mij nagevolgd“, d. i. ik volg 't door u ge
 ven voorbeeld. — Tan-pracûra; de beteekenis hiervan kan
 niet met zekerheid bepalen; pracûra zal wel zijn Skr. pracu
 „algemeen verbreid, Lat. frequens“; prâcurya „'t algemeen
 zwang zijn“. Tan-pracûra is dus het tegendeel van Jav. v
 lumrah, en wat tegen alle gewoonte is, wordt beschouwd
 tegen alle recht en regel.

254.

Karunân, jammerlijk; of de uitgang ân hier eenvou
 dient om de lettergreep te verlengen en met den vóór de
 geliefkoosden neusklank te voorzien, durf ik niet beslissen. M
 schien bevat het 't Jav. ěn, hetzij als in wuduněn, „met blo
 zweeren behebd“, of om overmaat aan te duiden. — Dinîna „
 klaagd“. 't Grondwoord is Skr. dîna.

VERTALING.

212. Zoo waren de woorden van Kṛṣṇa tot den edelen held. Beide maakten zich gereed om hun aangezicht te wasschen en hun devotie te verrichten en plengden een handvol water aan den Heere (Śiva), waarna zij zich voor eene wijle in vroom gepens verdiepten.

213. En tezelfder tijd ontving de edele held Arjuna een goeddebblyk: de god Rudra zelf verscheen aldaar in levenden lijve. Hij sprak zijne goedkeuring uit, dat Jayadratha op 't slagveld zou sneven, en 't werptuig (door hem geschonken) heette 't goddelijke "Wapen van Paçupati".

214. Na aldus gesproken te hebben, verdween hij. Blij te weede was de hoogaanzienlyke Arjuna en uitermate verheugd. Ras deelde hij het mede aan den edelen Kṛṣṇa, en deze, 't woord nemende, sprak: "heil zij u!"

215. 230. Het was (nog) nacht toen Kṛṣṇa en Arjuna hun onderhoud hadden, doch een poos later brak de dag aan en kwam de Zon op. Phalguna maakte zich op, in gezelschap van beide Kṛṣṇa, Dhr̥ṣṭadyumna en den onvergelykeijken Çatānika.

231. En de Pāṇḍawa's mitsgaders de Kādalen en krygsknechten vormden toen behoorlyk eene wacht voor Yudhishtira. Maar Kṛṣṇa en Arjuna kwamen midden op 't slagveld: ook Dhr̥ṣṭadyumna met de legerbenden der Wrs̥niërs.

232. Zoodra zij in 't front der mankaftege vyanden gekomen waren, zagen ze al de Kaurawa's reeds geschaard, in diep drommen. Deze vormden de slagorde Cakrawyūta (raadsagorde), met Karṇa tot hoeder, en de slagorde Sūcinukla (naads pits), met Çalya tot legervoogd had.

233. Tusschen beide was de Padmawyūta slagorde in den vorm van eene waterlelie, met den aanzielyken Brahma (Draqa) aan de spits. Daar nu was Jayadratha gepaast in veldvoerde. Achteraan was de Wagen-slagorde met vier paarden en ossanten, waar de Vorst der Kaurawa's zich bezond en eene talryke menigte van heiden en krygsknechten.

234. Vele onder die heidensclate waren machtige Vasant. Zij verbreedden zich naar alle kanten, kruisende in ontrektere menigte, vast wel tien uren in diepte, en tog otto ke uren verder in lengte.

235. En daarop volgde de heer Arjuna 't voorttocht op

paçyan kan het niet gebruikt worden; dan is noodig mulat. Wat in de spraakkunsten van 't Javaansch enz. actieve vormen genoemd worden, zijn duratieve; ze zijn tevens actief, maar dat zijn ook wel vormen zonder den neusklank. Derhalve de neusklank duidt niet het actief als zoodanig aan, maar 't duratief. — Manglakshe zal wel uit den conjunctief manglakshâ (en niet °ksha) + i samengesmolten zijn, want makon, akon, en zinverwante woorden vereischen in 't Kawi gewoonlijk den conjunctief bij zich. — Laga is niet alleen „kamp, strijd“, maar ook „tegenpartij, tegenstander“; zoo ook in 261. Hiervan makalaga „tot wederpartij, tot tegenstander hebbende“; bijv. in 7: prang ira Pāṇḍawa makalaga Korawewara „de oorlog der Pāṇḍawa's tot hun tegenpartij hebbende den heer der Kaurawa's; evenzoo de conjunctief makalagâṅg 510 en 517. — Satyaki-npatinggal; het HS. leest hier upatanggal; voor de beteekenis zou ik niets weten te vergelijken dan 't Jav. tanggal, Krama Dusun van tunggul; zou men dus aan: „kreeg de bovenhand“ kunnen denken? Ik vermoed echter dat te lezen is npatinggal „raakte los, raakte vrij.“

253.

Nirojar, uit nira en ojar; want de âu komt in 't gedicht niet voor, en reeds in de oudste ons bekende oorkonde, van 840 na Chr., is Skr. âu door o vervangen. — Korawâ, met lange â wegens de maat, of als vocatief. — Kita tinut-ku „gij wordt door mij nagevolgd“, d. i. ik volg 't door u gegeven voorbeeld. — Tan-pracûra; de beteekenis hiervan kan ik niet met zekerheid bepalen; pracûra zal wel zijn Skr. pracura „algemeen verbreid, lat. frequens“; prâcurya „'t algemeen in zwang zijn“. Tan-pracûra is dus het tegendeel van Jav. wiglumrah, en wat tegen alle gewoonte is, wordt beschouwd als tegen alle recht en regel.

254.

Karunân, jammerlijk; of de uitgang ân hier eenvoudig dient om de lettergreep te verlengen en met den vóór de p geliefkoosden neusklank te voorzien, durf ik niet beslissen. Misschien bevat het 't Jav. ěn, hetzij als in wuduněn, „met bloedzweeren behebd“, of om overmaat aan te duiden. — Dinfna „beklaagd“. 't Grondwoord is Skr. dīna.

VERTALING.

212. Zoo waren de woorden van Kṛṣṇa tot den edelen held. Beide maakten zich gereed om hun aangezicht te wasschen en hun devotie te verrichten en plengden een handvol water aan den Heere (Ķiwa), waarna zij zich voor eene wijle in vroom gepeins verdiepten.

213. En tezelfder tijd ontving de edele held Arjuna een genadeblyk de god Rudra zelf verscheen aldaar in levenden lijve. Hij sprak zijne goedkeuring uit, dat Jayadratha op 't slagveld zou sneven, en 't werptuig (door hem geschonken) heette 't goddelijke «Wapen van Paçupati».

214. Na aldus gesproken te hebben, verdween hij. Blij te moede was de hoogaanzienlyke Arjuna en uitermate verheugd. Kis deelde hij het mede aan den edelen Kṛṣṇa, en deze, 't woord nemende, sprak: «heil zij u!»

215. 230. Het was (nog) nacht toen Kṛṣṇa en Arjuna hun onderhoud hadden, doch een poos later brak de dag aan en kwam de Zon op. Phalguna maakte zich op, in gezelschap van heid Kṛṣṇa, Darśadymna en den onvergelykelyken Ķatānika.

231. En de Pāṇḍawa's mitsgaders de Eriën en krygsknechten vormden toen beoorlyk eene wacht voor Yudhisṭhira. Maar Kṛṣṇa en Arjuna kwamen midden op 't slagveld; ook Darśadymna met de legerbenden der Wṛṣṇiërs.

232. Zoodra zij in 't front der manhaftige vijanden gekomen waren, zagen ze al de Kaurawa's reeds geschaard, in dichte dreunen. Dere vornden de slagorde Cakrawyūha (radslagorde), met Kaṇṇ tot loeder, en de slagorde Śūcinukha (maatspats), welke Ķiwa tot aghvoogd had.

233. Tusschen beide was de Padmawyūha slagorde in den vorm van een waterlelie, met den aanzienlyken Brahmaan Drona tot de spats. Daar nu was Jayadratha geplaatst in de 23e orde. Achteraan was de Wagenslagorde met veer paarden vervoerd, waar de Vorst der Kaurawa's zich bevond en een groot aantal van heiden en krygsknechten.

234. Veel onder die heldenschaar waren machtige vasallen. Zij verreesden zich naar alle kanten, knieende in ontelbare rijen, vast aan tien uren in diepte, en nog ettelijke uren voortdurend.

235. In 't oorsop volgde de edele Arjuna 't voorbeeld (als

vijands); Dhṛṣṭadyumna werd dan gelast zich in slagorde te scharen, en 't aantal van dappere helden met Çatānka aan 't hoofd, en de vorsten en manschappen in grooten getale.

236. En Arjuna strekte tot krachtigen hals der slagorde, hij, gelijk aan 't verdelgend vuur vóór de vernieling der drie werelden. Onverwijld rukten zij als rollende baren in gesloten gelederen voorwaarts met de manschappen, drie legerkorpsen van dapperen.

237. Mèt klonk Arjuna's schelphoorn Devadatta en de schelphoorn van vorst Kṛṣṇa, de Pāncājanya. Het geluid er van verbreidde zich overal in de ruimte, zoodat het schrik verwekte in de harten der vijanden, alle even vervaard.

238. Nu rukte de zoon van Pṛthā voorwaarts, met heftigheid een verwoeden aanval beginnende. De vijandelijke slagorde het benard hebbende werd verbroken; gedeeltelijk sloegen ze verward op de vlucht, en alle die achterbleven sneuvelden reddeloos verpletterd, met Winda en den voortreffelijken Anuwinda aan het hoofd.

239. De edele held Arjuna gaf een blijk van de toovermacht van zijn geest; toen de vijanden alle even machteloos van schrik gevloten waren, toen schoot hij een pijl in den grond; uit den grond sprong water te voorschijn. Genoegelijk verfrischten zich daarin de paarden, die een poos er op uitrustten.

240. Toen kwamen daar de Kaurawa's in groote menigte, het een geschikten tijd en plaats achtende. Zoodra Kṛṣṇa en Arjuna het merkten rezen zij op, juist na afloop van 't tooverspel. Pluks maakten zij zich gereed om weder hun grooten strijdswagen te bestijgen, waarna zij volledig hun uitmuntende wapenen ter hand namen.

241. Weldra rukte de dappere Kaurawa-vorst aan met ongeduld in 't hart, geheel gestoken in een pantser dat de Brahmaan (Drona) hem aangereikt had. De voortreffelijke pijlen die den edele zoon van Pṛthā tot wapenen bezigde bleven zonder uitwerking; och, geen eukele er van trof den vorst van Hastina.

242. Nu beval Kṛṣṇa den Pāṇḍu-telg, den edelen held, te mikken op den strijdswagen en de paarden van den heerscher van Kuru-land, en op den wagen-menner, alsook op boog en pijlen. Onmiddellijk werden deze vernield met gevolg dat de Koning vlood.

243. En terwijl de gebieders van Kuru-land verre weg was, in de achterhoede, naderden Kṛṣṇa en Arjuna den koning van

Sudhā (Jayadratha). Sātyaki nu te zamen met prins Bhīma volgden achterna op dringend verzoek van Yudhishtira.

244. En Sātyaki ondernam toen de (zware) taak; hij overwon eenen vurigen vijand met name Jalasandha, alsook horden van Kamboja's en den vorst Ambisakya. Overal gestrooid lagen er helden dood neergezegen op hun strijddarrossen.

245. Alstoen sneuvelden door de hand van den edelen held Bhīma Citrāyudha, Jaya, Sushena, Cārucitra, beide Durjaya en Jayatī, Citra, Citrasena, Citrāksha ook, Upacitra, Citradharma.

246. Ook Çatruñjaya, Çaramārga, Dīrghanetra, en Çatrusaha, Suvikarna, Raudrakarman, en Dussaha met Durwinocana, prins Durmarshana en de uitnemend dappere Durmada.

247. Dat waren de Kaurawa's die door de hand van prins Bhīma sneefden, met wagenmenners, olifanten en paarden tui-melende in 't stof. Evenzoo sneuvelden ze door de hand van den Wṛshnischen prins, zoodat de vijand machteloos op de vlucht werd gejaagd.

248. Nu rukte Bhūriçrawas met luid krijgsgeschreeuw aan. Sātyaki, en niemand anders, was 't doelwit van zijn aanval. Met trotscheid sprak hij zonder zich in te toonen: „Schande over u, Sātyaki! ge zijt een kind des doods“, zeide hij zwetsende.

249. „Het treft zeer gelukkig, Bhūriçrawas! dat ik u hier vaal“, zeide de Wṛshnier, terwijl hij zijn grooten boog greep. Bhūriçrawas schoot en werd daarna beschoten. Onmiddellijk werd hem beider wagen met de paarden verpletterd.

250. Daarop nu stegen beide gelijkelijk van hun prachtig karos af. Met knodsen in de hand werden ze, schreeuwende, handgemeen. Oeh, de stokken er van braken beide midden door van de botsing. Eindelyk worstelden zij met elkander, verwoed en onversaagd.

251. Sātyaki dolf 't onderspit; na opgetild te zijn werd hij op den grond gesmeten; Bhūriçrawas trapte op zijn rug dien hij pijnlijk voelde. Het tikkerende zwaard was op 't punt van op zynen nek nêr te dalen, terwijl hij machteloos gescholden en gesmeed werd.

252. Zoodra Krishna zulks zag, beval hij den zoon van Prthā aan te zeggen op de hand van den verwoeden vijand des edelen Wṛshniers. Daar werd Bhūriçrawas de arm afgeschoten door Arjuna, zoodat Sātyaki vrij raakte.

253. Na schold Bhūriçrawas Arjuna op 't strijdveld uit: „Smeed! gemeenekerel die een ander verraderlyk aanvalt!”

zoo waren de woorden die hij sprak. Phalguna hernam: „ik volg (slechts) uw voorbeeld, o Kaurawa: vroeger is Abhimanyu (door u) gedood tegen alle recht en regel.”

254. Hierop stond Çini's telg gezwind op en nam zijn wapen Mangekabhâma, waarmede hij op zijne beurt niet vruchteloos aanviel. Het kwam neder op den nek (zijns tegenstanders) en Bhûriçrawas sneuvelde jammerlijk en beklaagd.

AANTEKENINGEN.

212. 213.

Hetgeen hier verhaald wordt komt in hoofdtrekken overeen met de veel uitvoeriger beschrijving in Mahâbhârata VII, 79, 80 en 81. De geheele zang maakt het onderwerp uit van verscheidene hoofdstukken uit 't genoemde boek VII van 't Indische heldendicht. In 't laatste wordt de zaak eenigszins anders voorgesteld, inzooverre Arjuna en Kṛshna na de nachtelijke offerande aan Rudra zich ter ruste begeven, en de laatste zich in gedachten verdiept om den volgenden dag aan zijnen beschermeling de overwinning te verzekeren. De wijze waarop Çiwa zich aan Arjuna openbaarde en hem 't wapen schonk is in 't Skr. aanmerkelijk afwijkend.

214. 215.

In 't begin van Mahâbh. VIII, 82 wordt gezegd dat de nacht voorbij is; Yudhishtira rijst op, verricht zijn morgenwerk, enz. Alles wat van hoofdst. 82 tot het einde van 86 in 't Mahâbh. verhaald wordt, is in ons gedicht uitgelaten. Hoofdst. 87 begint daarmee dat terstond bij 't aanbreken van den dag Drona zijne veldheersmaatregelen neemt en zijne troepen schaart.

215. 230.

In 't midden van 215 begint een ingeschoven stuk, dat loopt tot in 230. Om dit te toonen zal ik 215 en 230, zooals zij in 't HS. staan, meêdeelen:

ling Kṛshnârjjuna mangucap makâla ratri
 ndah lungihâ diwasa | çaçi mijil tumambwang |
 wâkan sang tumuta mating priyâbhimanyu
 lwir lîlâ muhun i sang Uttari saçoka ||

Nu 230

ndātitan gati Çitisundarî paratra
 ndâ lunghäng diwasa | tatas mijl hyang Ârkka |
 mangkat Phalguna, enz.

In zeker opzicht lijkt de inlassching met zekere handigheid geschied te zijn, doch wel bezien getuigt ze van ongelooftelijke gedachteeloosheid. We zijn in 't eerste vers van str. 215 nog in den nacht, en de daarop volgende woorden zijn ook duidelijk genoeg. De taal van 't ingeschoven stuk is nagemaakt of van jong kawi; één voorbeeld zegt alles. Mpu Sējah noemt in str. 200 de gemalin van Abhimanyu Kshitisundarî: 't inlapsel heeft den nieuw-Javaanschen vorm Çitisundarî, zoowel in str. 215 als in 230, waar de maat uitwijst dat er van geene afsluyversfout sprake kan wezen. In 't algemeen zijn alle tooneelen waar minnarij, droefheid over 't vertrek van den minnaar, e. dgl. beschreven worden, in ons gedicht onecht.

232. 233.

Omtrent de verschillende slagorden is te vergelijken Mahābh. VII, 87, 22, vgg. De geheele slagorde door Drona uitgedacht is eene samengestelde, en heet in haar geheel Cakra-çakata. De troepen die de voorhoede vormden, werden geschaard in eene kring (cakrawayūha): de middelhoede was eene gewone orde stelling, de naald- of naaldspits-orde (sūcî, sūcî-çakata). De achterhoede bestond uit de wagen-slagorde (cakrawayūha). De achterhoede werd door Drona in persoon gevoerd, aan de spits van de naald stond Kṛtawarman als bevoerder, ook bevonden zich daar Duryodhana, Karna enz.

235. 236.

Vgl. Mahābh. 88, 9, waar insgelijks Dhrishtadyumna en Çakrāyudha, Nikula's zoon, de bataljons in slagorde scharen. Dat ook als geschiedde op bevel van Arjuna wordt niet gezegd: ook is het dat deze den nek der slagorde vormde, d. i. denk ik, eerst bij ik achter de eerste gelederen kwam. De beschrijving van de slagorde in den 2den regel van 236 komt met andere woorden ook in 't Mah. voor.

237. 238.

Arjuna en Kṛṣṇa blazen op hun tritonhoorns en jagen daar-

door den vijanden schrik in 't hart; zoo ook Mah. 88, 20, vgg. De verwoede aanval van Arjuna op de gelederen der Kaurawa's wordt in 89 beschreven, doch dan volgt er nog een reeks van gevechten en schermutselingen die in ons gedicht in 238 samengesmolten zijn, zoodat de twee laatste regels ons brengen tot 99, 25—29.

239. 240.

Vgl. Mah. 90, 57—63, en 100, 1—22, met gering verschil, maar veel uitvoeriger.

241. 242. 243.

Mah. 101, 36, heeft: „Als uw zoon“ (Sanjaya verhaalt het geval aan Duryodhana's vader), zag hoe heldhaftig Kṛṣṇa en Arjuna zich weerden, deed hij eene kloeke poging om Jayadratha te redden. Bedekt door den malienkolder die Drona hem aangegord had, begaf hij zich met zijn eigen strijdswagen alleen in 't strijdperk.“ De inhoud van str. 242 vindt men met eenige veranderingen terug in 103, 1, vgg. Dan volgt 110, 13, vgg. in hoofdzaken overeenstemmende met de twee laatste regels van str. 243; en vgl. 112, 68, waar het heet dat „Bhīma, door Yudhishtira eervol toegesproken, met Sātyaki vertrok na Y. gegroet te hebben.“

244.

Mah.. 112, 70 te vergel. met den eersten regel. De nederlaag en dood van Jalasandha, in 't Kawi door 't synonieme Toyasandha vervangen, wordt beschreven 115, 36—55; de nederlaag der Kamboja's in 119, 45. Ik heb wara in Kamboja-wara als „horde“ opgevat omdat in 't Indisch gedicht en te dezer plaatse en in 113, 61 uitdrukkelijk van hen in 't meervoud gesproken wordt; op de laatste plaats is de uitdrukking mahâcamû „grootte divisie“. In allen gevalle is Skr. wara „menigte“ in 't Kawi tot wara verbasterd, blijkens sawara „myriade“, str. 195. Ambisakya is eene vergissing van den dichter; behalve de Kamboja's worden ook de Çaka's verslagen. Nu zou Çākya mogen aanduiden „vorst der Çaka's“, maar ambi behoort er niet bij. Ik vermoed dat de dichter in zijns Kawi-bron ambi „alsmede, tegelijk“ vindende, het bij een volgend Çākya getrokken heeft.

245. 246.

De namen dergenen die sneuvelen zijn, volgens 't Mahābh. Citrâyudha en Citrawarman (niet Citradharma) 136, 21; Jaya 135, 30; Sushena 127, 60; Cârucitra, Citrâksha, Citra, Upacitra 136, 20; Citrasena 137, 30. Voor Durjaya Jaya heeft 135, 30 "Durdharo Jayah"; Catruñjaya en Catrusaha (sic) 137, 30. Suwikarṇa is denkelijk een afschrijversfout voor "sa-Wikarṇa" "met Wikarṇa", welke sneuvelt 137, 30. Birghanetra valt 127, 60; Raudrakarman en Durwimocana 27, 62; Dussaha, Durmarshana en Durmada 135, 130. Het is van belang te doen uitkomen dat de namen bijkans alle overeenstemmen met de Indische; het is twijfelachtig of er wel een enkele onder is die door de schuld der afschrijvers verknoeid is; van Citrâyuddha is het duidelijk dat de schuld bij den dichter ligt. Men heeft maar de lezingen der andere door Cohen Stuart geraadpleegde HSS. in te zien om tot de overtuiging te komen dat het gelithographeerde HS. eene onvergelykelijk trouwer overlevering van den tekst des dichters bevat dan de overige. We hebben hier de proef op de som.

247. 248.

Vgl. Mah. 138, 4 vgg. De aantocht van Bhûriçrawas opent 112.

249. 250. 251. 252.

Antwoord van Sâtyaki, Mah. 142, 14. vgg.: zijn kamp met Bhûriçrawas 32; zij vechten met met knoedsen, maar met degens; daarna worstelen zij; str. 251 te vergel. met 51: "na Sâtyaki van den grond getild te hebben wierp Bh. hem neder enz." Str. 252 is te vergel. met 63, vgg.: Arjuna schiet Bh. den arm af, 72.

253. 254.

De inhoud dezer strophen komt overeen met Mah. 143. Hoe Mpu Sebân aan den naam Mangekabhâna voor Sâtyaki's zwaard gekomen is, blijkt niet.

H. KERS.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGER ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van Pagger Roejong van meer dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende de overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsimile van dat stuk vervaardigd wordt. Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan de blijvende verdienste van hen, aan wie we tekening, uitgave en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootschap te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde, durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene bevredigende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzien en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarom hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stuart moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze overzeesche gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van datgene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikken hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschrift aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar om op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene betere verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van Batoe Beragong heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van Pagger Roejong begint met eene strophe in *Çardûlavikrîdita*. Met al de leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn toch de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aangebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er eene andere in *Vasantatilakâ*.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelijk, deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald foutief, hetzij door de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimile.

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontcyferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Verh. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelyking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet gestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zyn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lijken, op 't facsimile, op — ârâvika, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — ârâdhita. Onmiddellyk op amarâryya volgt iets wat op ângsapati lykt; in de, altoos min of meer gewaagde, veronderstelling dat de letter va vergeten is, door wien ook, krygen we vansapati. Nu geeft amarâryyavansapati wel zin, doch daarmede volgt nog niet dat het op den steen gestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyamtu (?) prabhu madvayâdvaja nrpâ Adityavarmna cryâ
 vançasri 1 amarâryyavansapati — — — — — ârâdhita |
 nâtri tvam karunâ muksha muditâ satvopakârâ gunâ |
 yatvam râja sudharmmarâja kṛtavat 2 lekhe (?) sin âtishṭhati 3

Voor den aanhef van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens uitgewischt te wezen, doch die te eerder niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't sterkste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelijk, hoe zeer het bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewijde letterkunde der Noordelijke Buddhisten, te weten de Lalitavistara (in 't Tibetaansch getiteld Rya tcher-
 ro-pa). Ik zeg niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

1. In de kṛtā van pagger laten zich niet onderscheiden. Om onnoodigen omhaal te vermijden, zal ik stilstaand de lange schryven, waar de maat sulks verrijkt.

2. In de kṛtā kṛtvadhāt, doch blykens de mededeelingen van C. Stuart is het woord kṛtvadhāt, zie deze Bydragen III, I, bl. 26.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGER ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van Pagger Roejong van meer dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende de overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsimile van dat stuk vervaardigd worde. Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan de blijvende verdienste van hen, aan wie we tekening, uitgave en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootschap te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde, durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene bevredigende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzien en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarom hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stuart moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze overzeesche gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van datgene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikken hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschrift aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar om op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene betere verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van Batoe Beragong heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van Pagger Roejong begint met eene strophe in Çârdûlavikrîdita. Met al de leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn toch de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aangebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er eene andere in Vasantatilakâ.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelijk, deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald foutief, hetzij door de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimile.

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontcyferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Verh. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelyking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet gestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zijn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lijken, op 't facsimile, op — ârâvika, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — ârâdhita. Onmiddellijk op amarâryya volgt iets wat op âgsapati lijkt; in de, altoos min of meer gewaagde, veronderstelling dat de letter va vergeten is, door wien ook, krijgen we vanâsapati. Nu geeft amarâryyavanâsapati wel zin, doch daaruit volgt nog niet dat het op den steen gestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyantu (?) prabhu madvayâdvaja nripâ âdityavarmma çriyâ
 vâgassri 1 amarâryyavanâsapati — - - - - ârâdhita |
 mactî tvam karunâ mupeksha muditâ satvopakârâ gunâ |
 ya tvam râja sudharmmarâja krtavat 2 lekhe (?) sîi âtishthati !

Voor den aanhef van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens uitgewischt te wezen, doch die te worden niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't zekerste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelijk, hoer het niet bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewijde letterkunde der Noordelyke Buddhisten, te weten de Lalitavistara (in 't Tibetaansch getiteld Rya tcher-
 nyu pa). Ik zeg niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

1. De korte en lange s laten zich niet onderscheiden. Om onnodigen omhaal te vermijden, zal ik stilzeggend de lange schryven, waar de maat zulke vereischt.

2. Het staat krtvadhât, doch blykens de mededeelingen van C. Stuart is het hier niet van 't facsimile zie deze Hydragen III, 1, bl. 26.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGE ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van Pagger Roejong van me dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsimile van dat stuk vervaardigd wordt. Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan de blijvende verdienste van hen, aan wie we tekening, uitgave en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootschap te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene bevredigende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzien en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarom hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stuart moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze overzeesche gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van datgene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikken hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschrift aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar om op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene betere verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van Batoe Beragon heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van Pagge Roejong begint met eene strophe in Çârdûlavikrîdita. Met al de leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn toch de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aangebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er een andere in Vasantatilakâ.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelijk, deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald foutief, hetzij door de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimile.

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontcijferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Vergl. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelijking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet gestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zijn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lijken, op 't facsimile, op — ā r ā v i k a, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — ā r ā d h i t a. Onmiddellijk op a m a r ā r y y a volgt iets wat op ŋ s a p a t i lijkt; in de, altoos min of meer gewaagde, veronderstelling dat de letter v a vergeten is, door wien ook, krijgen we v a ŋ s a p a t i. Nu geeft a m a r ā r y y a v a ŋ s a p a t i wel zin, doch daaruit volgt nog niet dat het op den steen gestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyamtu (?) prabhu madvayādvaja nṛpā Adityavarmma çriyā |
vaṅgassri ¹ amarāryyavaṅsapati — — — v ā r ā d h i t a ||
maitrī tvam karuṇā mupeksha muditā satvopakāraṇā guṇā |
ya tvam rāja sudharmmarāja kṛtavat ² lekhe (?) sīn ātishṭhati ||

Vóór den aanhef van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens uitgewischt te wesen, doch die behoorden niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't zekerste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelijk, hoe zeer niet bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewijde letterkunde der Noordelijke Buddhisten, te weten de Lalitavistara (in 't Tibetaansch getiteld Rya-tcher-rol-pa). Ik zeg: niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

¹ De korte en lange i laten zich niet onderscheiden. Om onnodigen omhaal te vermijden, zal ik stilzwijgend de lange schrijven, waar de maat zulke vereischt.

² Er staat kṛtvadhāt; doch bijkans de mededeelingen van C. Stuart is dat een fout van 't facsimile; zie door Bijdragen III, I, bl. 28.

Friederich 't Buddhistisch karakter van Âdityavarman's gedenstuk in 't licht heeft gesteld, zoo onverdedigbaar is zijne gissing dat er een spoor van Çiva-dienst in 't stuk van Batoe Beragon te vinden is. Natuurlijk zullen er onder de onderdanen van Âdityavarman wel Çivaïeten geweest zijn, maar uit de beide opschriften blijkt daaromtrent niets hoegenaamd. Om op de Lalitavistara terug te komen, op bl. 344, r. 2 der Calcuttasche uitgave, in eene Gâthâ, waarvan de taal schijn-sanskrit is, staat de volgende regel uit eene strophe, ook weêr in Çâ dûla-maat:

maitrî vâ karuṇâ upeksha-muditâ-dhyâṇâny abhijnâ tathâ.

In werkelijk Sanskrit zegt men upekshâ, en moet hier voorafgaande karuṇâ er meê samensmelten tot karuṇopekshâ. Vâ staat hier, gelijk zoo vaak in de opschriften van Açoka (alias: Devânâmpriya) in de beteekenis van ca. Zonder zoover te gaan te beweren dat de Menangkabausche dichter deze plaats van den Lalitavistara voor oogen had, mag men toch stellen dat hij soortgelijke plaatsen in de gewijde letterkunde van zijn gezindte gekend heeft. Wanneer hij in stede van karuṇâ upeksha — hetgeen, zooals gezegd, geen werkelijk, maar schijnbaar Skr. is — schrijft karuṇâ-m-peksha, dan daarvan eene dubbele verklaring mogelijk. De eerste is deze: in de oudere Prâkrits wordt de *m* somwijlen gebezigd als middel ter vermindering van hiaat; hetzij men nu schrijve karuṇâ-m-peksha, of karuṇâ mupeksha, hetzij men dus de eenen tusschengevoegden of eenen voorgevoegden klank noemt, is vrij onverschillig. Eene andere verklaring ware deze, dat de dichter te weinig met de spraakkunstige wetten van 't Skr. bekend was, om te weten dat karuṇâm uitsluitend accusatief is, en niet een of andere wisselvorm van karuṇâ. Hoe het zij, al de woorden in den derden versregel, behalve tva moeten nominatieven verbeelden. Hetzelfde wat van de *m* karuṇâ-m-peksha gezegd is, geldt misschien ook van *m* in prabhu-m-advayâdvaja. Volkomen duidelijk is het dat èn prabhu, of laat wezen prabhū, èn de drie volgende woorden vocatieven moeten verbeelden; zeker is het ook dat werkelijk Sanskrit prabhu geen vocatiefvorm is, evenmin als nrpâ. Doch nrpâ is wel een zeer gewone vocatiefvorm in

¹ Over 't karakter van de taal der Gâthâ's verwijs ik naar mijne verhandeling *Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten*, Aanhangsel I.

Prākritis en 't schijn Skr. der Gāthā's. Van Âditya varman, luidt de vocatief in 't Skr., zoo als men weet: Âdityavarman, doch daartuit volgt niet dat men, gelijk de heer Friederich doet, zonder palaeographischen of anderen grond, den Sanskritschen taalvorm den auteur mag toedichten. Tekstkritiek, gelijk algemeen erkend is, bestaat niet in 't verbeteren van 't werk des auteurs, maar in 't herstellen van den tekst zooals hij die geschreven heeft. Dat de auteur geen flauw begrip had van de wijze waarop de vocatief van de stammen op an gemaakt wordt, blijkt o. a. uit âdityavarman, ook weer als vocatief bedoeld, in regel 6. Het laat zich heel wel verdedigen, dat iemand in plaats van vançassri in den tweeden versregel wil lezen vançacri, maar het is niet geoorloofd den auteur te verbeteren en er willekeurig van te maken: vançacriyam, Niemand trouwens, die de versmaat herkent, zou zulks doen. Criyâ is in 't Skr. een instrumentaal; wat de dichter er mee bedoelde, is mij duister; het is de vraag, of hij zelf het als een instrumentaal beschouwde.

Het woord tvam in den 3den regel is vormelijk, in 't Skr., een nominatief of vocatief; in de taal of wartaal des dichters moet het een gentief verbeelden. De meening is: ~welwillendheid, barmhartigheid, gelijkmoedigheid, behagen in anderer geluk, behulpzaamheid jegens de schepselen (zijn) uwe deugden.~

In den 4den regel is tvam nominatief; ya, zonder naamvalsteeken, tegen de regelen van 't Skr., schijnt te staan voor yas. Skr. yas tvam ~gy die.~ Râja is, grammatisch, niets; de dichter heeft het als nominatief of als vocatief gebruikt, sudharmamarâja ware in 't Skr. een vocatief; in ons stuk een nominatief. Krtavat-lekhe (krtavallekhe) ~in 't geschrift des vervaardigers (d. i. dichters), ~denk ik. Voor het volgende sang, of wat er ook sta, weet ik geen raad; dat Friederich's lezing sinha onhoudbaar is, blijkt uit de versmaat; de twee lettergrepen sinha bevatten twee fouten tegen de maat; het een trocheus, maar een jambus wordt vereischt. Zou er op den steen niet eenvoudig sadâ staan? Doch dan blijft de oorsprong der fout onverklaarbaar. Het is niet onmogelijk dat de dichter hier een sñu = Jav. sang gebruikt heeft, want gē-streken eens dat hij geen inheemsche woorden had willen gebruiken. Hoe kon iemand, zoo weinig bekend met Skr., altoos 't inheemsche van 't uitheemsche onderscheiden? Als ik niet anders weet, heeft de vervaardiger der inscriptie willen zeggen: ~gy

die, o vorst, een vorst zijt des goeden Geloofs, die in 't geschrift der dichters (of: des dichters) zal (*sic!*) blijven leven."

Het is schier overbodig te zeggen, dat het kennen van Sanskritsche woorden, op zich zelf, nog niets bewijst voor iemands kennis dier taal. Het aantal Skr. woorden aan de Oudjavaansche dichters bekend en door hen in hun geschriften gebezigd, is vrij aanzienlijk, en toch ziet men uit hun karakteristieke dwalingen dat zij 't Sanskrit niet verstonden. Zoo is het ook met den lofredenaar van Âdityavarman; in de tweede strophe schrijft hij *suda* in stede van *çuddha*; eene fout van dien aard maakt geen Hindu, hetzij hij Skr. kent of slechts zijn alle-daagsch Prâkrit. Dat *suda* van den dichter zelven afkomstig is, niet van den steenhouwer, staat vast door de versmaat.

Onderscheiden letters der tweede strophe, in *Vasantatilakâ*, zijn zóó slecht uitgebeiteld of misteekend, dat er, strikt genomen, niet eene getrouwe transcriptie van te maken is. Ook ontbreken in 't facsimile twee van de noodige rustteekens, hetgeen wel aan de teekening te wijten zal zijn of een gevolg is van uitslijting. Het rustteeken vóór *svasti* is, zeker wel door den steenhouwer, verkeerd aangebracht. Ook is er een metrische fout, want vóór *svasti* moet eene korte lettergreep staan, en dat is in 't stuk niet het geval, want al laat men den zonder twijfel foutieven Visarga achter *adhirâja* weg, dan is de sluitende *a* toch nog lang wegens den volgenden dubbelen medeklinker. Misschien zijn twee lettergrepen die 't vers sloten achter *adhirâja* vergeten; mogelijk ook sprak de dichter *svasti* als *sosti* uit, en hoorde hij dns daarvóór de lettergreep als een korte. — Met verbetering van eenige misteekende letters, lees ik:

çrî-Kâmarâja-adhimukti ¹ sadâstrakinþha
râmyâ ² bhishekasudadhotabha bajradhe(r)yya
— gajña pañcashadabhiþña supûrṇacakra |
Âdityavarmmanrpate adhirâja [h] || svasti ||

Alle woorden, samenstellingen, zijn vocatieven, behalve *svasti*. Voor zooverre de woorden den stam op *a* hebben, is hun vorm in den vocatief hier dezelfde als in goed Skr. *Nrpate* is, bij geval, een echte Skr. vocatief. De eerste lettergreep in den derden regel is onduidelijk; de heer Friederich las *âga*, en daarop lijkt het ook veel; dewijl *âgajna* geen zin oplevert,

¹ In 't facsimile: *adhimugti*.

² Vermoedelijk bedoeld: *râjyâbhi*.

verbeterde F. het in âgamajña. Ongelukkigerwijs gedooft de onverbiddelijke maat die conjectuur niet.

De eerste regel is niet in orde. Trachten we de bedoeling des schryvers op te sporen. Kâmarâja, de Minnegod, is bij de niet-Buddhistische Indiers, een toonbeeld van schoonheid; met hem vergeleken te kunnen worden in voorkomen, strekt eenen niet-Buddhist tot lof. Bij de Buddhisten daarentegen staat Kâmarâja tamelyk wel gelijk met den Duivel, den Lucifer bij de Christenen. Met den bewerker van alle kwaad kan de lofredenaar den Buddhistischen Âdityavarman niet vergeleken hebben. Derhalve is Kâmarâja hier geen vocatief, maar deel der samenstelling. Sadâstra; lees: sadâstra = 't deugdelyke (d. i. gevaarlyke) schichtwapen. = Blyft over kunṭha. Er moet bedoeld zijn kunṭha = stomp, bot. = Of kunṭha eene vergissing is, dan wel een soort Krama of slechte uitspraak van kunṭha, laat ik onbesist. Met omzetting van de twee leden der samenstelling, en met verandering van kunṭha = stomp in kunṭhita = stomp gemaakt zou men in goed Skr. 't begrip aldus uitdrukken: kunṭhita-Crîkâmarâjâdhimuktisadâstra, (gij) die de 't geduchte wapen, van Crî-Kâmarâja's toeleg hebt stomp gemaakt (of krachteloos gemaakt); dat wil zegen: gij die de aanvechtingen der zinnelykheid overwonnen hebt. = Voorbeelden van eene verkeerde volgorde van de leden eener samenstelling vindt men in goed Skr. hoogst zelden, doch in 't bas-tard Skr. en 't schijn-Skr. der Buddhistische letterkunde by veelvouden. Zoodanige zijn de telkens voorkomende woorden, waar laatste indjâta, kṛta, gṛhita, parigṛhita, carita is. In stede van ciryakugālasahasra leest men byv. Lalitavistara 285 kugālasahasracirya; zoo ook gauravakṛta voor kṛtagauravañ. Lalitav. 352; vratatapa-carita 185, mānadvajocchritah 250; enz. Nog veel erger te zien den regel is vâlikagangatulya 390, wat verbeelden moet. Gṛngāvâlukâtulya = gelijk aan 't zand van den Gṛng. = Deze voorbeelden uit de Buddhistische letterkunde, en vele met een tal gelijksortige konden vermeerderd worden, indien voldoende wezen om myne opvatting te staven. Abhishekaudâhâta, Skr. abhishekaudâhâta = heerscheit (gṛg.) wiens glans door de wyding tot koning schijnbaar gelouterd is, d. i. met nog reiner luister is gaan schitteren, door de uitstorting van water en glimmend vet over hem heen. = want den vorst, (te vergelijken met de oude konink-

lijke zalving) alle smetten van hem wegneemt. *Bajradherya*, Skr. *vajradhairya* en *pañcaśaḍabhijñā* zijn reeds door F. verklaard. *Supṛṇācakra* laat zich in onze taal gevoelig weergeven met „(o gij!) aan wiens gebied (en: heerschappij) volstrekt niets ontbreekt.” De vierde regel beteekent natuurlijk: „o koning *Ādityavarman*, opperheer, heil!”

Op de tweede strophe volgt er een stuk in proza. De eerste regels er van behelzen wederom loftuitingen op den koning. Naar den vorm zouden de meeste woorden Sanskritsche mannelijke vocatieven kunnen wezen, doch enkele er van, zooals *çrīmat* en *çrī* zijn bloote stammen, en *ādityavarman* is niet eens dát. Alle termen, van regel 6—9, staan, logisch, in denzelfden naamval; vermoedelijk den nominatief; doch van 't laatste ben ik niet zeker, vermits het verband mij niet duidelijk is. Zooveel is zeker, dat het verband door niets wordt aangeduid; iets onbestaanbaars in werkelijk Sanskrit, zelfs in basterd- of schijn-Sanskrit. Ik laat nu de transcriptie volgen, met bijbehoud der rustteekens:

krīmat (l. *çrīmat*) *çrī Āyādityadharmma* (l. *Āryyādityavarman*) *pratāpaparākrama rājendramolimani varinmajeva* (l. *dharmmadeva*) *mahārājādhirāja, sakalāśgatajanapraya* (l. *sakalāśogatajanapriya*), *dharmmarājakulatilaka* (l. *tilaka*) *saraṇāgatabajrapañjara* (l. *çara*°), *ekāṅgavīra, duṣṭajit*. —

Pratāpaparākrama laat zich vertolken met: (hij die) energisch streeft ontzag in te boezemen. *Rājendramolimani*, Skr. *rājendramaulimani* „kroonjuweel onder de bazen van koningen”, d. i. naar onze wijze van spreken: die de kroon spant onder de machtigste koningen.” *Dharmadeva* „opperheer der gerechtigheid” en tevens „des Geloofs”. *Sakalāśogatajanapriya*, Skr. *sakalāśaugatajanapriya* „geliefd bij alle Buddhisten”; *dharmmarājakulatilaka* „sieraad van 't geslacht der wettige (en tevens: der waargeloovige) vorsten”; *çaraṇāgatabajrapañjara* „een diamanten kooi voor hen die toevlucht zoeken”, d. i. ieder ongelukkige en vervolgd vindt bij hem eene veilige toevlucht, gelijk de vogeltjes, door hun op aas beluste vijanden vervolgd, in eene kooi van ondoordringbaar diamant. Met *ekāṅgavīra* schijnt „held onder de keurbenden, de voorvechters” bedoeld te zijn, hoewel ik van elders *ekāṅga* slechts ken in de opvatting van „persoon tot de lijfwacht behorende.” Een synoniem van *ekāṅga*, namelijk *mahānagna*, beteekent echter zowel „voorvechter,

krijgsman van eene keurbende, als niemand van de lijfwacht¹.

De regels waarin de hoofdinhoud van 't stuk vervat is, zijn jammer genoeg, zóó slecht gegriffeld of afgeceekend, dat het raadzaam is alle pogingen tot herstel van den tekst uit te stellen. Alleen wil ik de aandacht er op vestigen, dat in r. 9 vihára nánavidhaprakāra, noodzakelijk een meervoud, den zin hebbende van „kloosters van velerhande soort“, geen spoor van naamvalsteeken vertoont. Eindelijk een enkel woord over 't onderschrift, Geheel aan 't slot staat duidelijk Tarunabajra; daarvoor iets wat abhileka (d. i. abhilekha), moet voorstellen; abhilekha Tarunabajra moet hier beduiden „schrift (onderscheiden van: geschrift) van Tarunabajra.“ (Dok al neemt iemand aan dat er te lezen is: abhilekhaka T. „schrijver (graveur) T.“, dan blijft de grammatica Polynesisch. In 't Skr. ware het, in 't eerste geval: abhilekhas Tarunavajrasya; in 't andere: abhilekhakas Tarunavajrah. Geen wonder dat de afschrijver in 't geheel geen Skr. kende; de dichterlijke vervaardiger van 't stuk wist er ook zoo goed als niets van, maar toch nog zooveel dat hij na kṛtir iyam „dit is 't gewrocht“ zijn eigen, slechts half leesbaren naam, in den genitief zette. Het woord achter iyam kan heel wel sukadhārya (d. i. sukhadhārya) voorstellen, gelijk de heer Friederich gist, doch dat beteekent niet „in vreugde te houden“, — wat eigenlijk niets beduidt, ten minste niet in onze moedertaal — maar „gemakkelijk te onthouden.“ Als de dichter 't onderscheid der geslachten in 't Skr. gekend had, zou hij sukhadhāryā geschreven hebben.

De onzekerheid in lezing en verklaring die er wel zal overblijven totdat er een nieuw afschrift zal gemaakt zijn, vermindert in geen deele de waarde van een der uitkomsten waartoe Friederich gekomen was. Er blijkt uit de inscriptie dat Ádityavarman 't Buddhisme beland. Zoowel 't Sumatraansche rotsopschrift als de op Java aan 't licht getogen gedenkstukken, o. a. 't beeld van Manjuśri, leveren 't bewijs dat de leer, zooals die in de 14de eeuw op Java en Sumatra bloeide, dezelfde was als die der noordelijke Buddhisten. Daaruit volgt dat het Buddhisme op de Sunda-eilanden niet is ingevoerd uit Ceilon of Achter-

¹ Mahānaga is in 't Pāli overgenomen in den vorm van mahānāga = nagga, vagerijnderwijze opgevat als nāga, oliban! Naga, in sin Gr. γυνίς en γυνάς.

indië, maar uit Bengalen, Orissa of eenig ander deel van noordelijk Indië. Voegen wij bij dit feit een ander, namelijk dit dat schier alle Indische (Arische) bestanddeelen in den woordschat van 't Javaansch, Maleisch, enz. Sanskritsch zijn, en niet Prâkritsch, dan krijgen we de vaste overtuiging dat zij die de Sanskritsche woorden invoerden, zoowel Brahmanisten als Buddhisten, niet uit zuidelijk Indië, maar uit noordelijker streken moeten gekomen zijn. Er is wel is waar in 't Javaansch en Maleisch een zeer beperkt aantal van Prâkrit-woorden voorhanden, doch zulks laat zich verklaren als een gevolg van handelsverkeer: immers ook uit het Tamil en Telugu zijn er woorden overgenomen. Het is volstrekt niet onmogelijk dat er gedurende 't lange verkeer tusschen Voorindië en den Archipel ook wel eens volkplanters of avonturiers uit zuidelijk Indië zich ergens op Java en Sumatra gevestigd hebben, maar eenig zeker bewijs daarvan is nog niet ontdekt; immers de overname van enkele Dravidische woorden zal wel niet als bewijs aangevoerd worden.

II. KERN.

LEESTAFEL.

Hindu Tribes and Castes, as represented in Benares, by the Rev. M. A. Sherring, author of „The sacred city of the Hindus“; with Illustrations. Calcutta (Bombay, London), 1872.

Indien we den aard van bovenvermeld lijvig boekdeel met een woord zouden moeten schetsen, zouden we het noemen een uitvoerigen beredeneerden catalogoog van de Indische kasten. Het is niet te veronderstellen dat de opsomming en beschrijving volledig is, want het aantal van kasten is schier ontelbaar. De schryver, als sedert jaren te Benares woonachtig, verkeerde onder gunstige omstandigheden om een overzicht te geven zoo volledig als men vooralsnog verwachten mocht. Want zooals hij zelf te recht zegt: — Perhaps no city in the world draws to itself such a motley assemblage of tribes and tongues. — Daarenboven is Benares de hoofdzetel der Hindusche geleerdheid, die van alle oorden van Indië geleerden tot zich lokt, zoodat iemand die met de noodige moeite wil geven, er meer inlichtingen kan verwachten omtrent den toestand der kasten in geheel Indië, dan ergens elders. Het moet ter eere van den schryver gezegd worden dat hij van de hem aangebodene gelegenheid overig gebruik heeft gemaakt.

Soms is betrekkelijk zelden bestaan er historische overleveringen van den boezem eener kaste. Men kan met behulp der oude betrekkingen wel aantoonen welke kasten er vóór meer dan 20 eeuwen bereds bestonden, maar van hun ontstaan weet men niets. De oorzaken over 't ontstaan van gemengde kasten in Manu's wetboek zijn even hersenschimmig als de vertelseljes in dat werk oorzakende de Grieken en Chineezen, als zouden dezen afval van Kshatriya's zijn. De heer Sherring hecht meer waarde aan de stelsels voorgedragen in de oude Indische wetboeken dan aan de oorzaken daarvan, doch we moeten er bij-

voegen dat de juistheid van zijne waarneming der hedendaagsche toestanden daardoor volstrekt niet geleden heeft. Geheel onjuist is de bewering van den schrijver (bl. 247 en 248), dat de Vaiçya's ooit als onzuiver en onârisch zouden beschouwd zijn. Vaiçya's zijn Dvija's, zoo goed als Brahmanen en Kshatriya's en worden in de alleroudste werken reeds, en in alle daaropvolgende, ook als zoodanig voorgesteld.

De inhoud van 't verdienstelijke werk, dat hier voor ons ligt, is zóó rijk, dat het ondoenlijk is in een kort bestek een overzicht er van te geven. We willen dan ook niets anders dan de aandacht vestigen op een boek, zoo rijk aan in Europa nog geheel onbekende en toch wetenswaardige bijzonderheden, als dat van den heer Sherring.

The Vaisesika-Aphorisms of Kanáda, translated by A. E. Gough, B. A. — Benares, Lazarus & Co. 1873.

Onder de hoofdstelsels der Indische scholastiek bekleedt de theorie der Vaiçeshika's of zoogenaamde Atomisten eene voorname doch geenszins eervolle plaats. Terwijl de Sankhyâ door eenige stelregels die van de fijnste logica getuigen en door een zeker dichterlijk waas althans boeit, en terwijl de Vedânta verhevene gedeelten bevat, bestaat de Vaiçeshika-leer in eene willekeurige indeeling van concrete dingen en abstracte begrippen (die onophoudelijk met elkander in 't stelsel verward worden) in bepaalde categorieën, en uit eene onderverdeeling van die indeeling, en uit eene onderverdeeling van die onderverdeelingen enz. Langen tijd geminacht en als kettersch bestreden, o. a. nog door den grooten Vedântin Çankara Âcârya, is dit dorre stelsel in aanzien gestegen naarmate de Indiërs in wetenschap en kunst achteruit gingen en meer en meer behagen schepten in muggezifterijen. Het groot gezag der leer in den nieuweren tijd is niet te loochenen, en daarom is het een goed werk geweest van den heer Gough dat hij den toegang tot het stelsel gemakkelijker heeft gemaakt.

De schets welke Gough van den algemeenen inhoud der Vaiçeshika-leer geeft, in zijne voorrede, is geheel juist, doch er dient bij opgemerkt te worden, dat veel van 't daarin voor-

komende ook toepasselijk is op andere Indische stelsels, o. a. de zielsverhuizing, de belofte van volkomen zaligheid aan hen die de Vaïçeshika-theorie kennen, enz.

De vertaling van de Aphorismen en van de meer woord- dan zaakrijke commentaren, is hoogst verdienstelijk. Wellicht zouden enkele Indische termen gelukkiger in 't Engelsch vertolkt kunnen wezen; bijv. *abhyudaya* op bl. 2 is zeer bepaaldelijk „geluk“ (d. i. hier: hemelsch geluk), en niet „exaltation.“ Doch, zooals de heer G. zelf doet opmerken, is het uiterst moeilijk, kunst- termen te vinden die aan de Indische geheel beantwoorden; soms is het zelfs onmogelijk.

Op doelmatige wijze heeft G. den oorspronkelijken tekst der Aphorismen, alsook in uittreksels dien der Commentaren, tusschen de Engelsche vertaling doen afdrukken. Daardoor is men niet gedwongen telkens den tekst in de Bibliotheca Indica uitgegeven ter hand te nemen, en behoeft men niet door de ellenlange, vrij onbeduidende en in slecht Sanskrit gestelde commentaren te waden, om bij slot van rekening weinig te ontdekken wat tot toelichting der Aphorismen strekken kan.

II. KERNS.

Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche Taal, door S. COOLSMa, Zendingling der Nederl. Zendingvereening. — Batavia, H. M. VAN DORP & Co. 1873.

Verblydend is het dat eindelijk eens iemand ons eene handleiding levert bij de beoefening der Soendaneesche taal, voor welke tot heden zoo weinig werd gedaan, dat de kennis dier taal ten onrechte nog steeds door velen wordt beschouwd als een onbegrijpelijk, waarmede slechts enkelen zich kunnen bezig houden. De studie van het Soendaneesch heeft sinds een tiental jaren een treurigen loop gehad, maar zij gaat, naar wij hopen, alreeds een betere toekomst te ontmoet. Die er eenig belang in stelt, zal dan ook den Heer Coolsmā dankbaar zijn voor het werk, hetwelk wij met eenige regelen aankondigen en den beoefenaren van het Soendaneesch aanbevelen.

Uit het „Voorwoord“ van den Schrijver blijkt dat „zijn werk“ bestemd is „tot voorloopige voorziening in de behoefte aan

„een handleiding tot het aanleeren der Soendaneesche taal.“ Naar waarheid wordt gezegd dat bij het toenemend verkeer tusschen de Soendaneezen en Europeanen, — men denke hierbij aan de opheffing van het Preanger-stelsel, — door de laatste steeds meer behoefte wordt gevoeld aan kennis van het Soendaneesch. Voornamelijk geldt dat de spreektaal, en daarom gaf de S. dan ook zeker niets voor hen, die Soendaneesche geschriften willen lezen. Zij worden op blz. 2 naar „de Grammatica's van het Javaansch en Maleisch“ verwezen, in geval zij het Javaansche of Arabische schrift, waarvan men zich in de Soendalanden bedient, mochten willen leeren kennen.

Die verwijzing naar elders, en reeds het opschrift van het eerste Hoofdstuk, waarboven te lezen staat: *Schrift en uitspraak*, levert het bewijs dat de S. zich niet helder heeft voorgesteld, wat iemand, die Soendaneesch wil leeren, in den aanvang zijner studie ter hand moet nemen. Men zal immers met hetgeen voorkomt in de Javaansche grammatica van Roorda, of in de Maleische van Pijnappel, en met de schrale toelichtingen van den S. in § 1 omtrent „een d en een t, die het Soendaneesch minder heeft“ dan het Javaansch, en omtrent „een teeken, gelijkende op de *hamza*“, niet veel verder komen. Dat hoofdstuk over schrift en spraak is het ongelukkigste van het geheele boek, en alleen daarom is het zoo slecht uitgevallen, omdat de S. voor zich zelf blijkbaar nog geen antwoord heeft gevonden op de vraag, wat het Soendaneesch of wil men, het Javaansch-Soendaneesch alphabet toch eigenlijk is. Zoo kon hij er toe komen om in § 2 te schrijven: „Het alphabet bevat 18 medeklinkers, die de naam van *tjatjarakan* (van „tja, ra, ka) dragen. Verder heeft men 7 klinkers die geen gezamenlijken naam hebben, dus in het geheel 25 letters.“ Die zoo spreekt, weet niet of vergeet dat juist het eigenaardige van het Javaansche alphabet daarin bestaat, dat elk der twintig Javaansche aksara's een syllabe voorstelt, vergeet dat het Javaansch om deze bepaalde reden pasangan's heeft, in één woord, toont dat hij geen juist begrip heeft van het Javaansche alphabet.

Deze aanmerking op het eerste hoofdstuk mocht niet achterwege blijven, maar deert overigens de „Handleiding“ zelve niet. Van bl. 3 af tot bl. 114 hebben wij te doen met een man, die Soendaneesch kent, die de taal met lust en liefde heeft beoefend, en die, hetgeen hij er in heeft gevonden, aan anderen over het geheel vrij duidelijk kan mededeelen. Juist om de

goede eigenschappen van het boek, is het echter noodig de aandacht te vestigen op onjuistheden, en op enkele wanbegrippen, die niet mogen voorkomen in een leerboek van eene taal, zoo moedeljk, zoo rijk, en zoo weinig bekend als het Soendaneesch.

Vooraf echter zal het niet ondienstig zijn op te geven, waarover in de „Handleiding“ wordt gesproken. Het Soendaneesch wordt door den S. gespeld met Latijnsche letter; voor den pepet klank bezigt hij è, en voor de lange pepet *eu*. Een enkel woord wordt gewijd aan uitspraak en kleinton, eene korte beschrijving wordt gegeven van het gebruik der hooge en lage woorden in het Soendaneesch, en dan volgt een soort van grammatica, zonder syntaxis. In Hoofdstuk IV spreekt de S. korteliks over de stanwoorden, afgeleide woorden en woordsoorten in het algemeen, en wel op zoodanige wijze dat hij, de beschouwingen van Koorda en van der Tuuk (*Tobasche Spraak-Aanst*) overnemende, vergat op te merken dat beide taalkundigen elkanders tegenvoeters zijn op het stuk van de soortverdeling der woorden. Zoo staat dan nu in § 13 te lezen dat „de soortverdeling der woorden, die voor onze taal geldt, op het Soendaneesch niet toepasselijk is, en men geen onderscheid kan maken tusschen zelfstandige en bijvoegelijke naamwoorden, noch tusschen zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, — maar ook wordt verder gezegd, dat „de woordsoorten, die men in het Soendaneesch moet onderscheiden, zijn: *werkwoorden, zelfstandige naamwoorden enz.*“ Geen onderscheid maken dus, volgens Koorda; wel onderscheid maken volgens van der Tuuk.

De meest om de genoemde grammatici in vrede naast elkander te plaatsen, zien we ook weder in het Vde Hoofdstuk, dat over het werkwoord handelt, waarvan het eerste gedeelte tot opschrift heeft: A. Stamwoordelijke werkwoorden of Zegwoorden. Dit hoofdstuk is natuurlijk het belangrijkste uit het geheele boek, en daarom is het jammer dat de S. niet eenvoudiger is te werk gegaan. Met weglating van al wat hij uit van der Tuuk overnam, had hij den lezer goede dienst gedaan met eene meer belangrijke behandeling van hetgeen nu in zijn boek wordt medegedeeld over de vyftien klassen van afgeleide werkwoorden.

De volgende hoofdstukken hebben tot opschrift: het substantief, de bijwoorden, de voornaamwoorden, bijwoorden, voorzetsels, zegwoorden, interjecties, de nadrukwijzers, samengestelde woorden, de herhaling, de herhaling met veranderde klinkers.

Het boek eindigt met de behandeling van het voorvoegsel *sa*, en de aanhechtsels *an* en *eun*.

Om te beginnen met de merkwaardigste onjuistheden, wijzen wij op hetgeen over uitspraak en klemtoon wordt gezegd. Dat de S. niet heeft opgemerkt hoe enkele woorden een *é* hebben en niet *è*, daarvan willen wij hem geen grief maken, maar de stoute verklaring af te leggen dat *o* zou zijn: scherp als in *lot*, *pot*, zoo iets gaat te ver bij de groote menigte Soendaneesche woorden, waarin *o* geheel anders wordt uitgesproken. De poging om in weinige regels al het wetenswaardige over uitspraak en klemtoon mede te deelen, schijnt de oorzaak te zijn van deze fout, en mede van die andere, veel ergere fout, dat in het geheel niet wordt gesproken over enclitische woorden. De S. weet toch immers wel dat de Soendanees de drie woorden: *iju djeléma tèh* zoodanig uitspreekt dat *tèh*, als ware het een aanhechtsel, aan het voorafgaande woord enclitisch wordt verbonden. Dat overigens op bl. 7 sprake is van een aanhechtsel *ana*, volgens bl. 68 eene verlenging van *na*, zulks mag gerekend worden tot die eigenaardigheden, waarover moeielijk te gissen valt hoe zij in het boek zijn beland. Zoo vinden wij o. a. op blz. 9 medegedeeld dat "men de werkwoorden als: "zitten, liggen enz. gewoonlijk onpersoonlijke noemt", en op bl. 90 dat "de *nadrukwijzers* op zich zelf geene beteekenis "hebben"; zoo op bl. 79 "dat de aanhechtsels *na* en *ing* dikwijls de beteekenis van een voorzetsel hebben." Uit deze aanhalingen blijkt dat de S. geen juist begrip heeft van wat men noemt onpersoonlijke werkwoorden en voorzetsels, en niet gelet heeft op den zin van het woord beteekenis. En een aanhechtsel *ana* bestaat niet in het Soendaneesch, maar wel *nana*, de verdubbeling van *na*.

Wat de waanbegrippen betreft, die de "Handleiding" kenmerken, en bewijs leveren dat de S. nog niet in staat is om zich, bij alle kennis, die hij toont te bezitten, en van den Soendaneeschen woordenschat, en van het spraakgebruik, los te maken van vooroordeelen en dwalingen, wij willen daarvan enkele sterk sprekende voorbeelden bijbrengen. In § 14 wordt gezegd dat "het Soendaneesch verscheidene werkwoordsvormen "heeft, te veel om ze ieder een naam te geven", en er volgt dan ook eene verdeling in twee hoofdsorten, waarvan de tweede *vijftien* klassen telt. Dit hoorende zou men ligt denken dat het Soendaneesch dan wel ver moet afwijken van het

Javaansch en het Maleisch. Zulks is evenwel het geval niet, en van die vijftien klassen kan omstreeks een tiental overbodig heeten. Wil iemand hardnekkig de weinige woorden met ingevoegd *em* of met voorgevoegd *m* als eene afzonderlijke klasse beschouwen, het zij hem vergund, maar die woordvormen zijn Javanismen, even als de enkele woorden met ingevoegd *in*. De S. weet dat wel; hij zegt het althans, maar geeft niettemin die bastaardvormen op onder de Soendaneesche werkwoordsvormen. Alzoo te werk gaande heeft hij ten onrechte gebruik gemaakt van het woord en het begrip *klasse*, zooals dit in eene grammatica voorkomt. Met de bedoelde 14de en 15de klasse zou ook onmiddellijk de 10de kunnen verdwijnen, welke de woorden bevat met *si* beginnende, en beteekenende eene houding of verrichting van eenige lichaamsdeelen. Het gaat toch niet aan *sihanjoe* en *sihangut*, zich de handen wasschen en zich het gezicht wasschen, te beschrijven als behoorende tot eene klasse van werkwoorden, die eene werking voorstellen van een subject uitgaande, maar welk subject tevens het object is der werking, en er daarom "reflexieve beteekenis" aan toe te kennen. *Banjoe* is Javaansch en beteekent: *water*, *buangut* is Soendaneesch en beteekent: *aangezicht*. De afleidingen, boven genoemd, beschouwende als reflexieve werkwoorden, toont de S. wederom door een willekeurig gebruik van een grammaticalen term, dat hij de aangehaalde verklaring enigszins gedachteloos moet hebben neêrgeschreven. Immers kan er geen sprake zijn van reflexieve werkwoorden, in welke taal ook, hetzij men grondwoorden of afleidingen zoo noemt, indien niet de werking door het grondwoord wordt aangeduid. En dat ziet toch ieder duidelijk, hoe ook zulke woorden in het Soendaneesch zijn ontstaan, door de grondwoorden wordt geene werking aangeduid. Waarom heeft de S. zich niet liever bepaald bij eene practische behandeling van de werkwoordsvormen? Dan had hij ons gespaard, en al die klassen, en al die benamingen, waardoor wij niet veel verder komen dan had hij ons gespaard die "toekomstige werkwoorden" van bl. 23, die "algemeene werkwoorden" van bl. 22, welke "nooit een object bij zich krijgen", en welke armoede men ze wellicht ook even goed "bijzondere" zou kunnen noemen.

De § 60 is sprake van *zegwoordelijke interjecties* in den *operatief*, en de hier met een vrij kluchtigen naam aangeduide woordklasse komt op bl. 53 op nieuw te voorschijn. Die

196 NOG IËTS OVER 'T OPSCHRIFT VAN
indië, maar uit Bengalen, Orissa of ee
delijk Indië. Voegen wij bij dit feit
dat schier alle Indische (Arische) besta
schat van 't Javaansch, Maleisch, enz.
Prâkritisch, dan krijgen we de vaste
de Sanskritische woorden invoerden, z
Buddhisten, niet uit zuidelijk Indië,
streken moeten gekomen zijn. Er is wel
en Maleisch een zeer beperkt aantal van
handen, doch zulks laat zich verklare
handelsverkeer: immers ook uit het T
woorden overgenomen. Het is volstrekt
gedurende 't lange verkeer tusschen Voc
ook wel eens volkplanters of avontur
zich ergens op Java en Sumatra gevesti
zeker bewijs daarvan is nog niet ontdek
van enkele Dravidische woorden zal w
gevoerd worden.

---

toenemen, indien de S. later mocht kunnen goedvinden om ook bij de behandeling van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden meer voorbeelden en volzinnen op te geven, ter verklaring en verduidelijking van de afleidingsvormen in het Soendaneesch.

Leiden, October 1873.

G. J. GRASHUIS.

---

voegen dat de juistheid van zijne waarnemingen en toestanden daardoor volstrekt niet geleed is de bewering van den schrijver (by Vaiçya's ooit als onzuiver en onârisch Vaiçya's zijn Dvija's, zoo goed als Brâhmanen) en worden in de alleroudste werken en opvolgende, ook als zoodanig voorgesteld.

De inhoud van 't verdienstelijke werk is zóó rijk, dat het ondoenlijk is in eene oogenzigt er van te geven. We willen dan aandacht vestigen op een boek, zoo geheel onbekende en toch wetenswaardig, dat van den heer Sherring.

---

*The Vaiseshika-Asya
lated by A. E. Gough
Lazarus & Co. 1871*

Onder de hoofdstelsels der Indische theorie der Vaiçeshika's of zoogenaamde Nyâya's name doch geenszins eervolle plaats. In eenige stelregels die van de fijnste logic zeker dichtelijk waas althans boeit, en hevene gedeelten bevat, bestaat de Vaiçeshika's keurige indeeling van concrete dingen (die onophoudelijk met elkander in 't algemeen in bepaalde kategorieën, en uit eene algemeene indeeling, en uit eene onderverdeeling van de algemeene indeeling enz. Langen tijd geminacht en als keurig nog door den grooten Vedântin Çankara's stelsel in aanzien gestegen naarmate de Indische kunst achteruit gingen en meer en meer in muggezifterijen. Het groot gezag der Indische wijsheid is niet te loochenen, en daarom is het niet verwonderlijk dat de heer Gough weest van den heer Gough dat hij den Indischen wijsheid gemakkelijker heeft gemaakt.

De schets welke Gough van den Indischen wijsheid geeft, in zijne voorrede van de Indische wijsheid dient hij opgemerkt te worden, dat

toenemen, indien de S. later mocht kunnen goedvinden om ook bij de behandeling van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden meer voorbeelden en volzinnen op te geven, ter verklaring en verduidelijking van de afleidingsvormen in het Soendaneesch.

Leiden, October 1873.

G. J. GRASHUIS.

V A R I A.

AARDE OP NOESSA LAUT.

„Ons word berigt dat er op Noessa Laut, een der Ambonsche eilanden, zoude gevonden worden een zeker soort van aarde, die van couleur een weinig na het grijs is trekkende, zijnde licht blauw vermengt met zwarte tipjes, en in zich zelven zeer vet, zoodanig als het nevensgaande monstertje (dat gewasschen en gezuiverd is) zal kunnen uitwijzen. Dezelve zoude aldaar gegraven worden in het hangen der bergen en op de naakte heuvelen, achter de dorpen Sila en Titaway, 2 à 3 voeten diep, en van de inlanders genaamd Batu poang. Dan nadien men ons zegt dat dezelve aarde eenige bijzondere eigenschap zoude hebben, zullen wij daarvan bij gelegenheid eens 30 of 40 R tot een proef verwachten, doch ongewasschen en zoo als het uitgegraven is, dewijl het gewasschen van geen dienst is.“

Deze mededeeling vonden we in den uitgaanden **Algemeenen** brief van de Vergadering van Zeventienen van 29 Augustus 1729 aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië. Is er van de hier vermelde aardsoort iets meer bekend?

HET SPRINGEN VAN DEN ZWAVELBERG OP HET EILAND SEROA IN 1607 ¹.

De posthouder op het eiland Nila ², Jan de Voo, Corporaal, schreef over deze gebeurtenis op den 7 November 1687 aan den Gouverneur te Banda: „Ik kan niet nalaten een lettertje te zenden aan U. E. van wegen het eiland Serowa als dat den zwavelberg is gesprongen den 15 Junij, dat zeer groote schade heeft gedaan

---

¹ Gelegen op ongeveer 6° 17' ZB., 130° 32' L. O. Gr.

² Als voren op 6° 34' ZB. 129° 45' L. O. Gr.

aan tuin en boomvruchten. Het land is zeer beschadigt van grootte gaten en scheuren en zeer veel rook en damp en grooten stank van de zwavel, zoo dat de lieden genoodzaakt zijn geweest om zich van het eiland te begeven; zoo zijn ze alhier gekomen met drie vaartuigen den 17 Junij, bemand met 318 ? en zij hebben zich zeer wel geaccordeert met het landsvolk tot nu toe.

Item den 20 October zoo zijn ze met twee vaartuigen het land gaan bezien, en ik heb een van mijn soldaten medegezonden gehad met hun om alles wel te bezien, hetgeen dat hij alzoo heeft vernomen gelijk zij hebben gezegt gehad. En het is ook onmogelijk dat de lieden op het land kunnen woenen, doordien dat hunne negorijen vol scheuren en gaten zijn en rookdampen, stank en stof geen gebrek; en ook ten anderen geen drinkwater (is) op het heele land. Zoo dat ze verzoeken om alhier te mogen negorijen maken, het geen dat ik hun niet heb kunnen permitteren voor dat ik antwoord van U.E. krijg en wat ik daarin te doen hebben zal, waarmede eindigende. Zijt nevens uwe suppoosten Gode in genade bevolen."

In antwoord hierop schreef hem de Gouverneur van Banda onder dagteekening van den 17^{en} November 1687 het onderstaande: "Met de inwoonders van het eiland Nila, die jaarlyks gewoon zyn in Banda te komen negotieeren heb ik uw schrijven van den 7 November dezes jaars wel ontvangen; daaruit ook tot mijn leedwezen gezien heb, dat het God de Heere beliest heeft het eiland Seroowa te laten springen, en dat de menschen die daar lang opgewoond hebben zijn komen vluchten op Nila, om hun daar ter neder te zetten door gebrek aan levensmiddelen en water. U schryft zulks niet hebt durven permitteren, tot onze last en order diesaangaande haddet ontvangen. Hierop diene tot antwoord: als de Nilezen daar niet tegen en hebben, wat U.E. zich daarmede hebt te bemoeijen, want wij woenen daar zelve op onze bondgenooten hun land, matigt u zelve zoo grooten auctoriteit niet over want deszelfs kwaliteit te gering is."

Toen het eiland Nila volgens jaarlyksche gewoonte van wege de Compagnie bezocht werd, leest men in het Dagregister van den Secretaris Hendrick Caes op den 15 Januari 1688 het volgende over deze gevluchte Seroezen:

"Dit dan dus bezorgt en hier niets meer te verrigten wezende, gaag ik naar een ander klein negorijtje, hetwelk bij en onder de Corps da garde begrepen en met volkomen bewilliging van

de Nilezen, door de gevluchte Serouezen opgeworpen is. Hier stonden omtrent twee à drie en twintig nieuw opgemaakte huizen daar de vluchtelingen, dewelke zich zelve hier zeer sober en meest met visschen moesten erneren, hier hun verblijf en woonplaats hielden. Ik liet vijf à zes van de principaalste Hoofden bij mij komen, hun afvragende of hun land en negorij waarlijk en in der daad gesprongen en voor het meerendeel geruineert was. Daarop ik ten antwoord bekwam: dat schoon hun eiland tot nog wel niet gesprongen noch gebarsten was, (doch) dat hetzelfde door de menigvuldige openingen en kleine scheuren, dewelke den berg zoo in den top als onder aan den voet, zonder eenige beweging van tijd tot tijd bekomen had, niet zonder perikel te bewoonen is. Echter waren zij van meening zulks ter eerster bekwame en ter gelegener tijd eens te gaan ondernemen."

NATUURVERSCHIJSSELEN TE BANDA WAARGENOMEN.
1670—1687.

Uit het Dagregister van Banda teekenden wij de hieronder volgende natuurverschijnselen op:

Zondag, den 19 October 1670. „Ook is door den sergeant op de hoogte Belgica militierende, gerapporteert, dat daar voor het wachthuisje, gister avond de klok omtrent negen uren door drie soldaten was gezien een vurige straal van groote en gedaante als een bezem met zijn steel; wezende aan de eene zijde breed en dik en aan de andere lang en smal, welke eenige vonken als aangestoken zwavel van zich liet vallen en na hun oogmerk (gissing) zich verhefte, uit de vlakte achter gedachte hoogte Belgica, heersten naar het strand, en nederviel bewesten den Papenberg, houdende in het klimmen gelijke hoogte van denzelven.

Dit wordt geduid voor (een) teeken van een verhitte lucht, en hetwelk men thans niet vreemd moet houden, ten opzichte van de langdurige gepasseerde droogte, die nu ligt op het hoogste schijnt geklommen te zijn."

Dinsdag, ultimo Januari 1673, schrijft Sr. Ernst Sax ¹, „hoe heden morgen weinig na het slaan van half vijf uren, door de schildwachten, zoo van het kasteel Hollandia als Halv

---

¹ Koopman en opperhoofd van Lonthor. Valentijn geeft verkeerdelijk op dat hij reeds in 1669 overleed; dit was tusschen Nov. 1673 en April 1674.

Maan een wonderteeken aan de lucht zoude gezien wezen; welkers opkomst was uit het Westen, regt boven den hoek van Lonthor, in een rondachtig wezen, met een staart, naar gissing 4 à 5 vadem lang, had een zeer snelle voortgang, tot regt over Lonthors negorij, alwaar een gedaante als vuurvonken van hem afdaalde, en daarna zijn vurigen glans in een blauw lazuren schijn kwam te veranderen; schietende zoo voorts naar het Zuiderstrand van Lonthor alwaar uit het gezicht geraakte. Hetgeen verschieft van een ster wel mogt wezen, gelijk 2 (19?) October 1670 daar nog eens gezien is.

Vrijdag, den 8 November 1680. «In den morgenstond omtrent de klok 3 uren is in de lucht gezien geworden een wonderlijk teeken, zynde in gedaante van een vurige slang, vertoonende zich met het hoofd naar het Westen en de staart naar het Oosten en gaf van zich een groot licht gelijk een bliksem en is hetzelfde na dat het een kwartier uur aan de lucht gestaan had weder verdwenen. Hetwelk bevestigd wordt door den korporaal Wessel Jansz., Albert Robbertsz. en Bartel Rysel in dit kasteel en anderen personen meer.

Verleden Maandag 's avonds heeft men ook een groot licht in de lucht vernomen, God de Heer wil ons voor alle ongelukken en zware bezoekingcn bewaren.»

Dinsdag, den 9 Januari 1681. «Giisteren avond omtrent de klok zeven uren is aan de lucht gezien een schrikkelijke komeetstar.»

Donderdag, den 9 Januari. «Giisteren avond heeft zich de komeetstar met een langen staart weder aan de lucht vertoond, zede klaarder als twee avonden bevorens, de star stond meest West, de staart Oost ten noorden.»

Den 21 Januari. «De komeetstar, die zich sedert den 7 dezer aan twee den aan de lucht had vertoond, wordt nu niet meer gezien.

Donderdag, den 22 Mei 1681. «Den voorleden nacht omtrent de klok twaalf uren, wordt aan de lucht uit den Oosten vernomen een groot vuur, en vertoonde zich puur gelijk een vlam, en waardoor de schutdwachten en de andere Militie personen die den nacht aldaar heen heel verbaasd wierden en wisten niet beter of dat een vuur stond in brand; duurde zoo lang dat men 40 à 50 zonne schijven kunnen tellen, hetwelk bevestigd wordt door Claes Jansz., B. de W. in Rubens, korporaal; Christiaen Smith, Jan K. en J. van Soelaten. Dit licht verdween en eindigde regt West in 't kasteel.»

Woensdag, den 12 Juli 1684. „Heden morgen rapporteerden Jurgen Meijer, sergeant, Jan Kouwits van Tesschen, korporaal, Jan Gribbers van Zwartsluis, Jan Segers van Brussel, Jan Reijncke uit het Sticht Minden, alle soldaten, bescheiden ten Kastele Belgica, dat zij rapporteurs op gisteren avondt kort voor de klok half zeven uren, wanneer gezamenlijk de wacht in gemeld kasteel hadden, aan de binnenkust van het hooge land regt boven Orantatte hebben zien opkomen een zeldzaam vuur, hebbende de gedaante van een groote vurige kogel, die zich boogswijze in de hoogte begaf en alzo weder achter het gebergte nederdaalde. God de Heer zij gebeden, Zijn dreigende en slaande hand van ons af te wenden.“

Woensdag, den 14 Augustus 1686. „Gisteren nacht omtrent de klok drie uren is voor de eerstemaal een komeetster gezien ¹. God de Heer zij gebeden dat hij ons niet in zijnen toorn straffe, maar alle plag ² genadelijk van onze residentie afwenden wil.“

Zondag, den 17 Augustus. „Heden omtrent de klok half zeven in den avondstond, is er een klomp vuur van gedaante als een pijl uit de lucht gevallen hetwelk uit het Oosten opkwam en regt over Neira naar het Westen heenschoot tot bij en omtrent de Goenoeng Api, daar het met een slag en veele kleine sprakels van den anderen scheide en te verdwijnen kwam.“

Dinsdag, den 28 October 1687. „Den verleden nacht omtrent de klok elf uren is een vervaarlijke vlamme vuurs in maniere als een blikzem uit de lucht vernomen, hetwelk in het Oosten over het kasteel Nassau naar het Westen heenschoot, komende omtrent of achter den Goenong Api te verdwijnen, hetgeen de de schildwachten dewelke op die stond en tijd in het kasteel Nassau en elders de wacht hielden in allen deele confirmeren.“

Donderdag, den 31 October. „Gisteren avond omtrent de klok negen uren is wederom vuur uit de lucht gevallen, dat hier somwijlen en meest alle nachten gezien wordt en niet anders als de groote droogte toe te schrijven is, dewelke nu zeven maanden aan den anderen aangehouden heeft, zonder dat in al dien tijd geen of weinig regen op het aardrijk gevallen is.“

LEUPE.

---

¹ Het lichaam in het Oosten en de staart naar het Zuidwesten. Brief naar Batavia van 16 September 1686.

OUDJAVAANSCHIE EEDFORMULIEREN OP BALI GEBRUIKELIJK.

De Heer P. L. van Bloemen Waanders leverde in 1859, toen hij Assistent-resident te Boelaleng was, een stuk dat in het Tijdschrift van 't Bat. Genootschap D. VIII, werd opgenomen onder den titel van „Aanteekeningen omtrent de zeden en gebruiken der Balinezen, inzonderheid die van Boelaleng.“ Dat zaakrijke geschrift bevat o. a. den tekst van een eedformulier in Kawi, op bl. 117 (overdruk), een formulier dat nog heden ten dage bij de Balineezen in gebruik is. Datzelfde formulier nu vindt men terug in eene Kawi-oorkonde van den jaar 853 Çäka (= 931 na Chr.), en met eenige wijzigingen in een nog ouder stuk van 762 Çäka (= 840 na Chr.). Op de overeenkomst tusschen gedeelten der bezwering in de oudste oorkonde en der op Bali gebruikelijke maakte mij Dr. van der Tuuk opmerkzaam. Zoodra ik de drie redacties ging vergelijken, bleek het dat er tusschen den tekst van 't jaar 931 en den thans op Bali gevolgden een nog veel geringer verschil bestond dan tusschen dien van 840 en van de twee overige. In hoeverre de drie teksten met elkaar overeenkomen en verschillen, zal van zelf blikken als de lezer ze voor zich ziet.

Zooverre ik zien kan, is bedoelde eed uitsluitend een ambts-eed of gelofte van trouw en gehoorzaamheid. Als zoodanig komt het voor in de Kawi-oorkonden en ook op Bali. 't Feit dat de Palembang, deszelfden vorm van eed bezigen als waarvan men zich voor duizend jaar op Java bediende, is, zoo niet vreemd of al te wonder verrassend, dan toch opmerkelijk, en het kwam mij wel der moeite waard voor, daarop de aandacht van alle belangstellenden te vestigen. Om dit doel te bereiken wist ik geen beter middel dan 't mededeelen van den tekst der twee, en drie redacties welke te vinden zijn in Inscripties II en VII

uit de verzameling facsimile's uitgegeven door 't Batav. Genootschap. Bij den tekst voeg ik eene vertaling. Enkele gedeelten er van mogen aan bedenking onderhevig zijn, de hoofdinhoud is niet twijfelachtig, noch duister. Ik spreek hier ook de hoop uit dat deze of gene landgenoot op Bali mijne vertaling zal willen vergelijken met die welke hij van in 't Kawi bedrevene Balineezen allicht zal kunnen bekomen.

In de eerste plaats zal ik de oudste ons bekende redactie van den ambtseed meêdeelen, zooals wij die aantreffen in N° II van bovengenoemde verzameling, en wel op plaat 8. a, regel 3. Later zal ik 't formulier van N° VII, plaat 5, b, regel 4 laten volgen, tegelijk met het schier woordelijk overeenkomende in 't geschrift van den Heer van Bloemen Waanders. De transcriptie waarvan ik me bedien is dezelfde als in den XV zang van 't Bharata-Yuddha in de vorige aflevering dezer Bijdragen.

INSCR. II.

Ndâ nihan ling-nya |

Ong mindah ta kita kamung hyang Haricandanâgasti mahârshi, pûrwwadakshinapaçcimottarâgneyanairitibâyâyâbyaiaçanya maddhyorddham adhah, rawi çaçi pṛthiwy âpas tejo bâyw âkâça, dharmmâhorâtra, Kuçikâ, Gargga, Metri, Kûrushya, Pâtañjala, sakwaih-ta bhaçâra baprakeçwara, kamung hyang Içi hyang ring Satasṛngga, kamung hyang i Watu Lampyar, kamung hyang Marapwi, Umalung, Karuṇḍangan, Wukir Sumbi, sang hyang Susuṇḍara, Kujatan, Walambangan, i Gulasing, i Langunu, Patungguan, sang hyang i Mḍang, sang hyang Pâmuuggwan, sang hyang Kidukidul, kamung hyang Tuwuhada, hyang Tawihang, hyang Kurawingan, hyang Pangawan, sang rumaksha ring pṛthiwimaṇḍala, sahananta ashta lokapala, kita Nandiçwara, mahâkala, kita Napâti, kita Raditya, kita Soma, kita Anggara, Buddha, Wṛhaspati, Çukra, Çaneçcara, Rahu, Ketu, kita aditya, kita candra, kita nakshatra, kita sambatsara, kita kala, kita mṛtyu, kita twak, çrota, cakshuh, jihwâ, ghrana, pâda payu, upâsthâ, kita wak bhaçâra, kita wak pâda, kita tanmatra, kita pawak sakala pratyaksha bhaçâra, kita sakshibhûta, sahananta dewa sūkshnâ kabaih, ṛngö ta mangmang ninghulun, tawon ang ' adoh apar, rahina-wēngi, kita pinakâ hurip ning sarv-

1 De paralelplaats in Inscr. VII heeft tinnon ing. Daar ng, ang.

wamanusha, tka ring sarwasutwa, tṛṇa lata gulma, tka ring
tryyak, pāca, pipilikā, ṛugo a mangmang ninghulun !

Yan hana wwang lumangghana ni ajñā-uira pāduka Cṛi-ma-
larāja, Dharmodaya, Mahā-sambhū, mwang mahāmantri Dak-
sotama, Baiubajra, Pratipakshasangeṣaya, yan hana lumang-
ghana sangraha-nira pāduka Cṛimāhārāja, yan prabhu, yan
mantri, yan kshatriya, yan grama, yan samanya, ity ewā [m]
adunya yan romuddharuddha rasha-ni ajñā-nira pāduka Cṛi-
mahārāja, jawah tasmāt karmakna-nya, Ibokna ri sang hyang
dulu er, sanghapēn dening wuhaya, yan mara ring tgal sain-
bēru ring glap, bwangakna dening aliwāwar, utalakna dening
alisyus, pulirakna dening dewatā, sakitana dening pisaca, ba-
nispata bēgēn sanak, pulirakna dening dewarakshasa, dmukēn
ning macan, yan para ring tgal malēmwakna sungga-wlah, yan
mapatapan mapagakna muk, manaplungakna ruyung awuk,
sompā sēmpān, pangalorakna pangidulakna dening dewa-rak-
shasa, wwil, detya dānawa. Samangkāna sapātha ning sang ma-
kalambi-haji.

Tawat cāndraṣṣa cūryyaṣṣa, ri sakalo dipitah |
tawat sangṣāragamacat, awecinarakam brajet |
kadi iwasang hyang Candraditya sumuluh iug sakalaloka-
malaha, mangkana iawas-nyāmukti sangṣāra.

Mangkana ning ning sapata sang makalambi-haji, pinarngokēn
ri pārasanya, ring kamshā maddhyamottama.

Alvorens eene vertaling te geven, merk ik ter toelichting
op, dat de aanroeping gericht is aan verpersoonlijkte natuur-
machten en natuurverschijnselen. Alle termen waarvoor in onze
taal een equivalent bestaat heb ik vertaald, doch waar de eigen-
lijke beteekenis van een of anderen mythologischen term onzeker
is, heb ik de schijnbare eigennamen, zooals Garga, en dgl.
overgenomen. Het spreekt van zelf dat met Garga, Agasti,
en dergel. menschen bedoeld zijn, want doode lieden kunnen
niet als gezonden aangeroepen worden. Trouwens nooit heeft
een Europeesche geleerde, Garga, Agasti, Brahma, en alle „nemensche zeners“ voor iets anders
gehouden dan voor wezens der mythologie, d. i. voor werkelijk
bestaande, onzinge wezens, die echter geene menschelijke per-
sonaliteiten, als beattief voorkomt, acht ik me niet gerechtigd ang
te nemen. Tomen is gewoonlijk skykendes, tomen ing
van iemand, iets zende.

sonen zijn. Natuurlijk wordt van hen gesproken alsof ze handelend konden optreden, op dezelfde wijze als men van Jupiter of Venus spreekt, als waren het personen van gelijke beweging als de mensch. Voorts zij nog opgemerkt dat een en 't zelfde goddelijk geachte wezen, wegens 't veelzijdige zijner werkzaamheid gesplitst wordt in onderdeelen. Die onderdeelen van 't gansche wezen worden door bijzondere namen van elkaar onderscheiden, doch niet zelden bezigt men den algemeenen naam van 't wezen in plaats van de bijzondere benaming van een zijner werkzaamheden. Vandaar dat in ons stuk de Zon, de Maan, enz. meer dan eens voorkomen, nu eens als verlichters der aarde, dan weêr als beheerschers van de naar hen genoemde weekdagen, dan weêr als regelaars van den tijd.

VERTALING.

„ En zoo als volgt zijn de woorden :

Om! heil u! o gij, groote zieners Goudschijn en Canopus ¹; (godinnen van) Oost, Zuid, West, Noord, Zuidoost, Zuidwest, Noordwest, Noordoost, middelpunt, zenith, nadir, Zon en Maan; Aarde, Water, Vuur, Lucht, Aether; vaste Wereldorde, Dag en Nacht; Kuçika, Garga, Maitri, Karûsha, Pâtanjala ²; alle heeren Aartsvaders ³; o gij, goddelijke Idi ⁴,

¹ «Groote ziener», (maharshi) als term der mythologie, beteekent «groot licht aan den hemel»; in figuurlijken zin toegepast op menschen is het «een groot licht in de wetenschap, een eerste ster aan den wetenschappelijken hemel.» Wat met Haricandana bedoeld is, weet ik niet; volgens 't Wdb. van Wilson beduidt het Skr. woord o. a. «maneschijn», doch dat gaat niet wel samen met Canopus.

² Kuçika, Garga, enz. zijn alle namen van mythische Zieners uit den voortijd. Maitri is zeker dezelfde als in Maitry-upanishad. Kurushya is verbasterd uit Karûsha of Kârûsha, mythischen zoon van Manu den zonn-zoon; hij heet ook Koning Dantavakra, d. i. Krom-van-tand. De lange â in Pâtanjala zal wel eene fout wezen; 't Kawi is met de quantiteit der Skr. woorden steeds in de war. Kuçikâ, met lange â, is ook eene fout; het formulier in Inser. VII heeft te recht de korte a.

³ Onder aartsvaders (prajāpati's, voortbrengers der sehepselen) verstonen de Indogermanen in 't algemeen bepaalde hemelsche wezens naar wie de geslachten en stammen genaamd waren. Bijv. Wōdan was de aartsvader van Hengist en de Angelsaksische koningen. De Zon was de aartsvader van de meeste Indische vorstenhuizen. Er zijn ook aartsmoeders; bijv. Julius Caesar stamde in rechte lijn af van Venus. De term aartsvader geeft dus slechts gebrekkig weêr wat de Indiërs onder prajāpati verstaan, doch ik wist geen ander woord er voor.

geest van den Çatacrugga: o gij geesten van den Watu Lampyar, o gij geesten van Merapi, Umalung, Karundangan, berg Sumbu, beschermgeest van Susundara, Kujatan, Walambangan, van Gulising, van Langunu, Patungguan, beschermgeest van Maling, beschermgeest van Pämungguan, beschermgeest van de Zuidstreek: o gij geest van Tuwuhaja, Tawihang, Kurawangan, Paugawan, gij die 't aardrond beschermt, alle acht hoekers der windstreken: gij Nandiçwara (d. i. Çiwa), god der verbeelding, gij Napäti⁶: gij Zon, gij Maan, gij Mars, Mercurus, Jupiter, Venus, Saturnus: Râhu, Ketu: gij Dagvorst, gij Neergodin, gij gesternten, gij jaar, gij Tijd, gij Dood, gij zintuig van 't gevoel, zintuig van 't gehoor, van 't gezicht, van den smaak, van den reuk, van 't gaan, van ontlasting, van voortteling, gij vormen⁶ van den Heere (Çiwa), gij verpersoonlijkte vier wereldtydperken, gij prototypen van 't bestude, gij materieele⁷ en zielelijke gedaante Gods, gij strekt tot zittinge, alle onzichtbare goden te gader: hoort mijn eed en vloek, gij die ziet verre en nabij, bij dag en bij nacht, gij die het leven zijt van alle menschen, ja van alle schepselen en van graven, planten, struiken, tot de viervoeters, 't vee en de meeren toe; hoort mijn eed en vloek:

Indien er iemand is die 't bevel overtreedt van Zijne Majesteit den Koning Darmodaya Mähagambhu, en van de voornamen Ministers Daksottama, Bâhuwajra, Pratipakshasangkshaya: indien er iemand is die in strijd handelt met eenig privilegie geschenken door Z. Majesteit den Koning, hij zij regent, of minister, of Radler, of dorper (Waiçya) of gemeene man, en

⁶ Wel niet al bedoeld is, weet ik niet, mogelijk is het eene vervorming van Skr. nãpãti, d. i. sap, vooral levenssap, en overdrachtelijk: bron van de kracht, zoo als de aarde, de koe, eene zoogende moeder, enz. Het is even zó mogelijk dat het een bergnaam is, gelijk de volgende.

⁷ Nãpãti moet hier eene vervorming wezen van Skr. napãta, dat bekend is in de weda 10, 15, 3 (= Vjãsan Sanh 19, 56) bekend is: het is de naam der hoekers in napãt, waarmede het door Prof. R. Roth in de Ind. Wet. verward is, het zolvenverblijf, 't verblijf der zahgen. In de weda staat het als tegenstelling tot mahakãta, overgankelelijk, het is niet het kunnen weergeven met eide eeuwigheid: Çiwa kan ook zolven verblijf, als 't andere.

⁸ Met murti of beelddingen (wãk, Skr. murti) zijn zeker wel de murti's van Çiwa bedoeld.

⁹ Mahakãta is sa-mueto en kalã-materie, stoffdeels is het tegenwoordig kalã-kãta, immaterieel, moradisch, en niet te verwarren met murti's.

zoovoorts; indien (dan iemand) weêrstreeft hetgeen 't bevel van Z. Majesteit den Koning behelst, laat hem dan ten gevolge daarvan verzinken diep in den Oceaan, en moge hij door krokodillen worden opgesnapt; als hij naar 't veld gaat, worde hij door den donderstraal getroffen ¹, worde hij door den rukwind weggeworpen, door den wervelwind weggeslingerd; door goden in de rondte gedraaid, door duivels, kabouters en soortgelijke gepijnigd, door geesten en reuzen in de rondte gedraaid, door tijgers besprongen; naar 't veld gaande treffe hij angels van bamboe aan; als hij een tocht wil ondernemen ontmoete hij amok, stote hij op blinde randjoes zoodat een lid zijn lichaams verminkt worde, worde hij nu eens noordwaarts, dan weer zuidwaarts getrokken door goede geesten en reuzen, duivels, hellewichten en kinderen der duisternis. »

Aldus is de eed van hem die met eene waardigheid bekleed is.

(Vers in Sanskrit) Zoolang als zon en maan der gansche wereld zullen lichten, zoolang zal hij de rampzaligheid van telkens sterven en wedergeboren worden deelachtig wezen, en tot de hel Awîci vervallen ².

(Prozavertaling in Oudjavaansch): Zoolang als Zon en Maan 't gansche wereldrond verlichten, zoolang is hij de rampzaligheid van telkens sterven en wedergeboren worden deelachtig.

Zoo luidt de eed van hem die met eene waardigheid bekleed is ten aanhoore van 't gansche publiek, van lieden uit den laagsten stand, den middelstand, den hoogsten stand. »

TAALKUNDIGE AANTEKENINGEN.

Taal en spelling van 't stuk komen geheel overeen met die in de Kawische gedichten. Vooral valt in 't oog de karakteris-

¹ De schoone uitdrukking sambĕrĕn ring gĕlap laat zich niet letterlijk vertolken; men zou het kunnen omschrijven met: «moge een donderbeitel de lucht doorklieven als een roofvogel op zijn prooi toeschiet en hem treffen.»

² De strophe in Sanskrit is corrupt en laat zich niet in den oorspronkelijken vorm herstellen, omdat het daarin vervatte denkbeeld op meer dan ééne wijze kan uitgedrukt worden; de strophe kan geluid hebben:

Yâwac candraçca sûryaçca wiçwaloke widipitâ |

Tâwat samsâram âgachet âwicinarakam wrajat |

Even goed echter kan er sarwaloke wi dipitâ (futur. van widipyate) of wiçwalokâya (sarwalokasya, sarwalokâya) dipitâ bedoeld zijn. De verandering in den tweeden regel is minder onzeker, dewijl 't Indisch spraakgebruik een optatief, en de versmaat — — — eischt.

teke verwaarloozing der Skr. quantiteit in proza en poëzie beide. Er is geen twyfel aan dat de accentuatie in 't Kawi dezelve was als in 't nieuwere Javaansch, hetgeen trouwens van zelve spreekt aangezien alle Polynesische talen in hoofdzaken denzelfden klemtoon hebben. Let men op spellingen als raja, rāja, rājā (Skr. rājā), die naast elkander in 't zelfde stuk voorkomen; op upāsthā voor upastha; daarentegen ghrāṇa voor ghrāṇa; matra voor mātra; sūksmā voor sūksma, en dgl., dan is het klaar dat men in de voorlaatste en laatste lettergreep eene opene a, hoe kort die ook in 't Skr. klonk, in 't Kawi lang uitsprak.

De ai is in inheemsche woorden als kabaih, sakwaih bewaard; daarentegen is de Skr. ai (eigenlyk Ai) meestal in o overgegaan ¹. Naardien in 't Maleisch in inheemsche woorden, als air, rain, gawai, enz. de oude klank gebleven, doch in Skr. woorden verdwenen is, moet men de uitspraak e voor ai in Skr. woorden niet als eigenaardig Javaansch beschouwen; integendeel, die uitspraak moet door Hindus zijn overgebracht. In Inscr. VII, waarvan 't gedeelte den eed bevattende later zal medegedeeld worden, wordt ook in inheemsche woorden e geschreeven, als kabeh, enz. Daaruit volgt niet dat men in nog latere stukken nooit ai zou ontmoeten. Immers, overal ziet men 't verspreijnsel terug dat klankovergangen zich geleidelijk en niet over een geheel taalgebied te gelyk uitbreiden, en ook mag men veronderstellen dat op Java evenzeer als elders eene oude soet fauze in stand werd gehouden lang nadat de uitspraak had opgehouden met de spelling in overeenstemming te zijn.

Veranderingen van Skr. woorden komen er in alle Oudjavaansche geschriften, in dicht of ondicht voor. Kurūsha voor karūsha of kārūsha, satarugga voor çataçingga, gosali ², en dgl. zijn van denzelfden aard als in de gedichten gupura en gupura voor gopura; kuhira (Bharata-Y. 520) voor guera; pārcaya voor pratyaya; wārshita voor āroçta; wiāça voor wiāsa; rasha mag de gewone spelling heeten in alle Kawi-stukken. Dat men in 't Oudjavaansch een weinig onderscheid maakte tuschen de drie soorten van

¹ Van matra-tekens ontbreekt het niet, zoo heeft ons stuk er voor aṣṣā, aṣṣā, aṣṣā kant nariti, enz.

² Het is het zelfde bekende juru gosali het meester smid, voor wien de heilige van karūsha, de stakeraambende in den van de... (overgenomen), inzonderheid esmito, vgl. Skr. krayā in Jay krayā

sisklank van 't Skr., als in 't nieuwere, is geen wonder, vermits reeds in de oudste Prākrits van oostelijk Indië 't onderscheid verloren was gegaan, en de uitspraak van 't Skr. heeft altoos onder den invloed gestaan der volkstalen.

De Kawi-oorkonden hebben, uit welk oogpunt men ze beschouwt, eene waarde die niet licht te hoog kan aangeslagen worden. Als 't glossaar er op, dat thans door den Heer Cohen Stuart bewerkt wordt en zijne voltooiing padert, verschenen zal wezen, benevens eene transcriptie van de teksten, dan zal, naar men vertrouwen mag, menigeen die thans voor de studie dier stukken terugdeinst, 't zijne willen bijdragen om ze te verklaren. Reeds nu kunnen ze ieder die ze wil raadplegen dit leeren, dat de Javaansche overlevering der Kawi-gedichten van nul en geener waarde is. De oorkonden, die natuurlijk de taal en de schrijfwijze bevatten van den tijd waarin ze opgesteld zijn leggen een onwraakbaar getuigenis af ten gunste der Bali-neesche en Maduresche overlevering, en tegen de Javaansche. Wat reeds vóór de bekendmaking dier oorkonden op theoretische gronden beweerd was omtrent de verknoeiingen der gedichten door de Javanen van den lateren tijd, is door een rechtstreeksch bewijs bevestigd.

Na deze algemeene opmerkingen zal ik in bijzonderheden mijne vertaling rechtvaardigen, voor zooverre zulks noodig is. Eene herhaling van 't geen ik in mijne aantekeningen op den 15den zang van 't Bharata-Yuddha (in deze Bijdragen, vorige aflevering), in mijne Kawi-studiën of elders behandeld heb, zal ik den lezer besparen, tenzij verder onderzoek mijne zienswijze gewijzigd heeft.

Mindah ta kita. Deze woorden staan achter om op de plaats waar anders swasti staat. Het moet dus even als swasti en 't Latijnsch ave eene begroeting wezen. In vorm is mindah ta kita een 2de pers. (enk. of meerv.) van den imperatief, zoodat het aan een Latijnsch ave te beantwoordt. Ter uitdrukking van den imperatief, hetzij aorist en passief, of duratief, wordt in 't Kawi zeer dikwijls ta achter 't gezegde gevoegd, inzonderheid als de imperatief een wensch uitdrukt. Zoo bijv. in ons stuk rēngö ta = Grieksch ἀρούσατε. Zoo lezen we Wiwâha str. 134: ta-çileng paṭâraṇa, sabhâgya ta kita, bapa! d. i. "ga zitten op den eerezetel, wees welkom, zoon lief." In Bhar. Y. 610 spreekt Satyawatî tot hare ducîṇa alvorens zich zelve den doodsteek te geven:

Sugandhikâ lot sinawe çinabdan

Kakangku mantuk ta ri Madrarâjya :

D. i. Zij wenkte daarop Sugandhikâ en zeide tot haar: „mijne oudere zuster, keer terug naar 't rijk Madra.“ Dezelfde imperatief mantuk ta komt ook in Inscr. II, bijna aan 't einde, voor, doch als 3de pers. De zinsnede luidt: „i sampun-nyan mangkâna, mantuk ta sang pârasanya mare grhanya sowang sowang; d. i. „na alloop daarvan, laat de vergaderde menigte, ieder weder naar zijn eigen huis, gaan.“ Zoo weinig bezwaar de grammatische verklaring van mindah ta kita aanbiedt, zoo moeielijk is het den juisten zin van mindah op te sporen, al is de bedoeling in 't algemeen duidelijk genoeg. Indah is o. a. „behagen“; endah „behagende“ en „behagelyk“; mindah, als toestandswoord, zou dus kunnen beteekenen „zich behagelyk gevoelende.“ Ik wist daarvoor in een groot geen beter term dan „heil!“

Kamung is een vocatiefvorm van kamu, gelijk kong van ko of kon; enz. Vgl. aantek. op str. 219 van Bhar. Y. Hoewel kamu eigenlijk meervoud is, wordt het ook jegens een enkelen persoon gebezigd even als 't Hoogduitsche ihr, wanneer men met bijzonder beleefd wil wezen; zoo byv. in B. Y. 279 waar Karna tot in zijn toorn tegen Karna zegt. Vermoedelyk hebben ook de toepassing van kamu dezelfde regelen gegolden als in 't Tobisch; zie v. d. Tuuk, Tob. Spr. bl. 224. Ook komt het gebruik van kita als beleefd voornaamwoord des 2den pers. in 't Oudjavaansch met dat in 't Bataksch overeen; als voervogsel van 't passief dient ook, zoowel in 't Kawi als in 't Tobisch, ta. Als achtervoegsel van 't beleefde voornaamwoord des 2den pers. dient ta en na een klinker nta. Maar ditzelfde ta, nta is evenzeer een der achtervoegsels van den 1sten pers.; byv. anak-ta in 't B. Y. 689 beteekent „mijne (eig. kind)ren!“; kaka-nta „mijn minnaar!“ 510, 534, 544. De v. d. Tuuk'sche verschijnsel vindt zyne gedeeltelyke verklaring in de omstandigheid dat kita, waarvan ta, nta de aangevoelde vorm is, oorspronkelyk de eerste persoon meervoud in 't Oudjavaansch was; vgl. Tob. Spr. 228. Het Maleische nda in kabanda, baginda, enz. is stellig = nta, zoodat baginda beteekent „onze (of. mijn) heer“; ayanda „onze vader.“

Sa-ananta-gga, enz. Over deze bergnamen zie 't hierachter gezegde opstel.

Sa-ananta. Ta, in sterken vorm tang, is na woorden

van hoeveelheid zeer gewoon om hetzelfde uit te drukken als onze partitieve genitief. Bijv. *anyat tang, len tang, lawan tang, waneh tang, muwah tang* "een ander deel van hen", d. i. naar ons spraakgebruik "anderen"; zie *Wiwâha* 240; *BY.* 24; 25; 53; 49; e. e. *Dudû tang* "anderen" *BY.* 23; *aneka tang* "verscheidene onder hen" 376; *sĕk tang bhûta* "eene menigte dier booze wezens" 668. *Kabeh ta musuh* z. v. a. "al de vijanden" 445. Zoo ook in ons stuk *sakwaih ta bhataâra*. Dewijl *ta* ook aanhechtsel van den 2den pers. is, en *sahana*, zoover ik weet, niet met *sahana* afwisselt, moet men in ons stuk *sahana + nta* scheiden, en dus ook *ta* achter *sakwaih* als 2den pers. opvatten, maar altoos in den zin van een partitieven genitief.

Raditya, voor *râditya*. *Râ* is tot *ra* verkort doordat op de volgende lettergreep de kleinton valt. Zoo ook is *Jav. rĕmbulan* ontstaan uit *ra + mbulan*¹. De nasale voorslag in *mbulan* = *bulan*, *wulan* is echt Polynesisch. In 't Fidjisch bestaat er zelfs geen op zich zelf staande *b*; het kent alleen *mb*. Ook de Javaan schrijft vaak, om niet te zeggen gewoonlijk, *bĕktâ*, enz. als hij *mbĕktâ* wil uitdrukken, alsof het van zelve spreekt dat *b* met nasalen voorslag uitgesproken moet worden. Met eenige andere letters is het eveneens gesteld. Eene enkele *d* bestaat er in 't Fidjisch evenmin; het bezit alleen *nd*. Hiermede vergelijk men 't Oudjav. *ndan* = *Mal. dan*; *ndak* = *Jav. dak*.

Mangmang, dat ik "met eed en vloek" vertaald heb, is een synoniem van 't Skr. *çapatha*. Soms worden de beide synoniemen met elkaar samengekoppeld, gelijk in het oud en nieuw Javaansch zoo dikwijls geschiedt, bijv. in *wĕlasasih, sukabungah*, e. dgi.² Zoo lezen we een paar regels vóór den aanhef van 't formulier deze woorden: *manibâkna çapatha-mangmang irikang wwang asing maharĕp manglburânugraha çrî-Mahârâja*, d. i. "late men eeduren vloek vallen op een iegelijk die de privilegies door *Z. Maj.* den Koning geschonken wil te niet doen." *Mangmang* is een tweelingvorm van 't *Jav.* en *Kawi bangbang, ŕhang*. (Op gelijke wijze staat *Jav. mor* (*di mor*) naast *wor*; *Kawi* en *Jav. amuk* (*pangamuk*) naast *Kawi wuk* of *wuk* "verwoede aanval" (bijv. *B. Y.* 265; 290; 312); ditzelfde

¹ Over de beteekenis van *ra* vgl. *Kawi-Stud.* bl. 27.

² Vgl. *T. Roorda, Jav. Spr.* § 286.

wuk herkent men in 't Mal. mabuk "dronken", zoodat in muck en wuk de algemeene zin van "razend, dol zijn" ligt opgesloten. Afwisseling tusschen m en w vindt men ook in gevallen waar van verwarring tusschen actief en passief, duratief en aorist, geen sprake kan wezen; bijv. Jav. maliwis "wilde eend" heet in 't Kawi waliwis; zie Bhoma-kāwya, bl. 87, r. 1 v. o. De algemeene zin van mangmang en bang-bang zal wel wezen "luid roepen", waaruit zich die van "dreigen" en van "zweren" ontwikkeld heeft. Ook ons zweren is oorspronkelijk niets anders; vgl. Skr. swara, klank; Engelsch answer, en al wat daarmee samenhangt.

Nghulun is een beleefd voornaamwoord van den 1sten pers, en van gelijke beteekenis als 't ook in 't Kawi voorkomende kawula. Het beantwoordt aan 't Skr. ayañ janah, en ons "mijn persoon"; vergelijkt men het met ngwang "mijn (onse) persoon," beleefd voor "ik, wij", dan wordt het waarschijnlijk dat ng een voornaamwoord, of liever lidwoord, is, dat wang voor wwang staat, en hulun dienaar, man van iemand's gevolg, beteekent. Inderdaad beteekent pahulunan een kind des huizes, lid der familie; Nakula wordt zoo genoemd ten opzichte van Çalya in B. Y. 510. Ahulun, eig. "dienaren, gevolg hebbende" bet. Heer, Vorst; sang ahulun, de Heer, Mynheer; Wiwāha 186; B. Y. 405: 517; de Vorst (581). Als voornaamwoord luidt het woord niet hulun, gelijk in Koorda's Jav. Wdb. i. v. wordt opgegeven, maar nghulun; zie hier enkele bewijsplaatsen; in B. Y. 471: ngūnin nghulun teka tumut laiu bhagna denta; 494: ndān amriha ngūnun atoha hurip-ku kēdwa; 495: tan rowa ngūn nghulun amātyana yeng ranāngga; e. e. Het fonteyne hulun der woordenboeken berust op verkeerde scheiding van i, ni nghuluu "van, in, aan mij (ons)."

Aparē. In de gedichten is de gewone vorm aparō, maparō, met langen Pēpēt; de Javaansche is parēk (paḍēk). Trouwens ook 't Kawi heeft parēk; o. a. in deze zelfde beschrijft lezen we: bwat hajyan adoh aparēk.

De armanodaya Mahāsambhū. Deze namen, of liever beeltenissen des konings, verschillen van die we in den aanhef zagen. De oorkonde is namelijk uitgevaardigd van wege "Çri-Mahāyā Çri-lokapāla, Hariwanggotunggadewa nāma rājā-... d. i. Z. Maj. den doorluchtigen regent, uit het Zonnegesticht, met name Uttunggadewa, gewijd (d. i. ge-

van hoeveelheid zeer gewoon om hetzelfde uit te drukken als onze partitieve genitief. Bijv. *anyat tang, len tang, lawan tang, waneh tang, muwah tang* "een ander deel van hen", d. i. naar ons spraakgebruik "anderen"; zie *Wiwâha* 240; *BY.* 24; 25; 53; 49; e. e. *Dudû tang* "anderen" *BY.* 23; *aneka tang* "verscheidene onder hen" 376; *sëk tang bhûta* "eene menigte dier booze wezens" 668. *Kabeh ta musuh* z. v. a. "al de vijanden" 445. Zoo ook in ons stuk *sakwaih ta bhatâra*. Dewijl *ta* ook aanhechtsel van den 2den pers. is, en *sahana*, zoover ik weet, niet met *sahana* afwisselt, moet men in ons stuk *sahana + nta* scheiden, en dus ook *ta* achter *sakwaih* als 2den pers. opvatten, maar altoos in den zin van een partitieven genitief.

Raditya, voor *râditya*. *Râ* is tot *ra* verkort doordat op de volgende lettergreep de klemtoon valt. Zoo ook is *Jav. rëmbulan* ontstaan uit *ra + mbulan*¹. De nasale voorslag in *mbulan* = *bulan*, *wulan* is echt Polynesisch. In 't Fidjisch bestaat er zelfs geen op zich zelf staande *b*; het kent alleen *mb*. Ook de Javaan schrijft vaak, om niet te zeggen gewoonlijk, *bëktâ*, enz. als hij *mbëktâ* wil uitdrukken, alsof het van zelven spreekt dat *b* met nasalen voorslag uitgesproken moet worden. Met eenige andere letters is het eveneens gesteld. Eene enkele *d* bestaat er in 't Fidjisch evenmin; het bezit alleen *nd*. Hiermede vergelijkte men 't Oudjav. *ndan* = *Mal. dan*; *ndak* = *Jav. dak*.

Mangmang, dat ik "met eed en vloek" vertaald heb, is een synoniem van 't Skr. *çapatha*. Soms worden de beide synoniemen met elkaar samengekoppeld, gelijk in het oud en nieuw Javaansch zoo dikwijls geschiedt, bijv. in *wëlasasih, sukabungah*, e. dgi.² Zoo lezen we een paar regels vóór den aanhef van 't formulier deze woorden: *manibâkna çapatha-mangmang irikang wwangasing maharëp manglburânugraha çrî-Mahârâja*, d. i. "late men een duren vloek vallen op een iegelijk die de privilegies door *Z Maj.* den Koning geschonken wil te niet doen." *Mangmang* is een tweelingvorm van 't *Jav.* en *Kawi bangbang, ëbang* (Op gelijke wijze staat *Jav. mor* (di *mor*) naast *wor*; *Kawi* en *Jav. amuk* (*pangamuk*) naast *Kawi wuk* of *wak* "verwoede aanval" (bijv. *B. Y.* 265; 290; 312); ditzelfde

¹ Over de beteekenis van *ra* vgl. *Kawi-Stud.* bl. 27.

² Vgl. *T. Koorda, Jav. Spr.* § 286.

wuk herkent men in 't Mal. mabuk «dronken», zoodat in muk en wuk de algemeene zin van «razend, dol zijn» ligt opgesloten. Afwisseling tusschen m en w vindt men ook in gevallen waar van verwarring tusschen actief en passief, duratief en aorist, geen sprake kan wezen; bijv. Jav. maliwis «wilde eend» heet in 't Kawi waliwis; zie Bhoma-kāwya, bl. 87, r. 1 v. o. De algemeene zin van mangmang en bang-bang zal wel wezen «luid roepen», waaruit zich die van «dreigen» en van «zweren» ontwikkeld heelt. Ook ons zweren is oorspronkelijk niets anders; vgl. Skr. swara, klank; Engelsch answer, en al wat daarmee samenhangt.

Nghulun is een beleefd voornaamwoord van den 1sten pers., en van gelijke beteekenis als 't ook in 't Kawi voorkomende kawula. Het beantwoordt aan 't Skr. ayañ janah, en ons «mijn persoon»; vergelijkt men het met ngwang «mijn (ons) persoon», beleefd voor «ik, wij», dan wordt het waarschijnlijk dat ng een voornaamwoord, of liever lidwoord, is, dat wang voor wwang staat, en hulun dienaar, man van iemands gevolg, beteekent. Inderdaad beteekent pahulunan een kind des huizes, lid der familie; Nakula wordt zoo genoemd ten opzichte van Çalya in B. Y. 510. Ahulun, eig. «dienaren, gevolg hebbende» bet. Heer, Vorst; sang ahulun, de Heer, Meester; Wawāna 186; B. Y. 405; 517; de Vorst (581). Als voornaamwoord luidt het woord niet hulun, gelijk in Koorda's Jav. Wdb. i. v. wordt opgegeven, maar nghulun; zie hier enkele bewijsplaatsen; in B. Y. 471: ngūuin nghulun tēka tumut laiu bhagna denta: 494: ndān amriha nganun atoha hurip-ku kēdwa: 495: tan rowa ngēn nghulun amātyana yeng ranāngga; e. e. Het fonteyne hulun der woordenboeken berust op verkeerde scheiding van n, ni nghulun «van, in, aan mij (ons).»

Aparē. In de gedichten is de gewone vorm aparō, maparō, met zingen Pēpēt; de Javaansche is parēk (paḍēk). Trouwens ook 't Kawi heeft parēk; o. a. in deze zelfde passage lezen we bwat hajyan adoh aparēk.

Darmodaya Mahāsambhū. Deze namen, of liever bijnamen des konings, verschillen van die we in den aanhef kennen. De oorkonde is namelijk uitgevaardigd van wege «Çri-Mahārāja Çri-lokapāla, Hariwangyotunggadewa nāma rājā-...» d. i. Z. Maj. den doorluchtigen regent, uit het Zonneslacht, met name Uttunggadewa, gewijd (d. i. ge-

kroond) ¹ vorst. Mahâçambhu is een der namen van Çiwa; nu worden ook zekere ingewijden in de mystieke secten onder de Çiwaieten met den titel van çîwa, maheçwara, enz. bestempeld. De Javaansche Koning kan een aanhanger van een dier mystieke scholen geweest zijn, doch even goed is het mogelijk dat hij naar later Indisch gebruik onder zijne namen dien der sectegodheid telde. In allen gevalle blijkt uit zijn naam Mahâçambhu dat hij een Çiwaiet was ¹.

Dakshottama, Bahubajra en Pratipakshasangçaya zijn de namen, en wel de officiele of publieke namen, van de drie hoofdministers, die de acte mede uitvaardigen of zooals onze term luidt „contrasigneeren.“ Een der namen verschilt van dien we aantreffen op pl. 3, a der oorkonde. Daar toch staat:

Mangkana diwaça-nira Çrî-lokapala Hariwangçotunggadewa, dinulur de rakryan mahâmantri katriñi, rakryan mantri hîno, Dakshotama, rakryan mantri halu, Pratipakshasangçâya, rakryan mantri sirikan, Mahâmâhino.

D. i. „zoo is de datum (d. i. acte) van Z. Maj. den landsheer, den Zonnetelg, Uttunggadewa, bijgestaan door de drie prinsen en hoofdministers: prins minister van?, Dakshottama; prins minister van oorlog (?) Pratipakshasangkshaya: prins minister van?, Mahâmâhino.“ Deze laatste moet dus anderszins bekend gestaan hebben als Bâhubajra. Terloops zij hier opgemerkt dat de Indiërs, althans der hoogere standen, meer dan één naam dragen. Vorsten en hooge ambtenaren voeren daarenboven nog bijnamen. Meestal zijn de laatste in de geschiedenis bewaard gebleven; eene heillooze verwarring is hiervan 't gevolg geweest, en geen mensch vermag thans met zekerheid te zeggen hoe de groote Wikramâditya heette. Van Koning Açoka den Buddhist kent de nowereld wel drie bijnamen en den geslachtsnaam daarenboven, maar de eigennaam of „alledaagsche“ naam, is verloren. De Hindusche gewoonte om vorsten naar den bijnaam te noemen, heeft zelfs onder de Muzelmansche Groot Mogols stand gehouden; hoe weinigen zijn er die ooit den

¹ Abhisheka is in 't Skr. uitsluitend substantief; in 't Kawi dient het tevens voor Skr. abhisikta. Niets gewoner in 't Kawi dan dat Skr. substantieven als adjectief gebezigd worden, bijv. krodha is niet enkel «toorn», gelijk in 't Skr., maar ook «toornig», Skr. krudha; Skr. harsha is «blijdschap», maar in 't Kawi zowel «blijdschap», als «verblijds», Skr. hrshta; Skr. çakti, macht, maar Kw. ook «machtig.»

² Van welke secte dan ook; er zijn een tal van Çiwaietische secten, deels mystiek en asketisch, deels niet.

eigenlyken naam van Akbar of Aurengzeb gehoord hebben? Wat in Indie gebruikelijk was, gold stellig ook by de Hindusche Javanen. Dakshottama, Bânuwajra, en dergelyke officieele namen vindt men in andere oorkonden van lateren tyd terug.

Gramas; of de term juist is weêrgegeven met „dorp“, laat zich vooralsnog moeilyk beslissen. Te oordeelen naar de beteekenis die grami in 't Jav. heeft, zal men misschien „koopman“ waarschynlyker achten. Hoe het zij, kennelyk is in den tekst de Waicya-stand bedoeld, en nademaal Waicyas zoowel landbouwers als kooplieden zijn, is het voor 't verstaan van deze plaats van weinig belang hoe men grama opvatte. 't Grondwoord is natuurlyk Skr. grâma, doch dit heet zoowel „dorp“ als „maatschappij, vennootschap.“

Jěwah is kennelyk een byvorm van jěmah, dat zoowel in 't Kawi als in 't Maleisch voorkomt. Jěwah = jěmah is „gevoeg“, en bywoordelyk „ten gevoege.“ Vergelykt men deze woorden met het gelykbeduidende těmah, dat ook Jav. is, dan ziet men dat jě en tě verouderde préfixen zijn. Voorts levert mah = wah wederom een voorbeeld voor de afwisseling tusschen m en w, waarvan zoo even reeds sprake was. Van wan is o. n. nog afgeleid Kawi wwah (uit wwah), Jav. woh, Mal. buwah (uit bwah, en dit uit wwah).

Karěmakěna-nya, van angarěmakěn, mangarěmakěn = Jav. ngětěmmakěn. In vorm is het een verzoek of eisen overeenkomende met zulke Jav. uitdrukkingen als tak-dě-ěge „laat mij (of: laat ik) eens zien.“ Het onderscheid is dat het conjunctief-suffix in 't Jav. in een dergelyk geval wordt weggelaten, doch in 't Kawi niet.

Lěbokěna = lěbwakěna, conjunctief passief van 't causetieve manglěbwakěn. De verhouding van lěbokěn tot lěbwakěn is dezelfde als van lor, Noord, tot iwar; in onze beschryfing wordt nu eens lor, dan weer Iwar geschreven, een tevens, dunkt mij, dat reeds toen ter tyde begonnen was wat nu in de Jav. regel is geworden, nl. overgang van wa in o. Lěbokěna letterlyk in 't Skr. vertaald, ware praweçyeta of praweçyatām, maar noch in 't Sanskr., noch in onze taal, kan men 't gansche woord in verbinding met karěmakěna-nya anders uitdrukken dan door madhye of antar, en door 't Noord. voorzetsel in. In 't algemeen, in de Arische talen worden de wijzigingen of richtingen eener handeling aangeduid door 't voorzetsels, als ingaan, opgaan, overgaan, enz., of

door eigenlijke voorzetsels, enz. In de Polynesische talen worden twee handeling aanduidende woorden naast elkander geplaatst; en zoodoende 't eene door 't andere nader bepaald; in stede van subordinatie, verkiezen ze coordinatie. Is nu een der gecoördineerde woorden met een modaal suffix voorzien, dan ontvangt ook 't andere er een. Bijv. B. Y. 8: kinon lumakwa datëngeng (d. i. datenga + ing) Kurupati, „hetgeen in onze taal eenvoudig is: „werd verzocht om zich te begeven naar den Kuru-vorst.“ B. Y. 182: cakrabyûha ngaranya nora wënanğâ rusuka ritaya Bhîma-Phalgunā, d. i. „de radslagorde genaamd, welke onmogelijk in wanorde zou kunnen gebracht worden, zoo Bhîma en Arjuna er niet waren.“

Sang hyang dalëm er, eig. „de god van 't diep der wateren,“ anders gezegd Waruṇa, Neptunus, Okeanos. De persoonsverbeelding gaat wederom over in de materieele betekenis. De uitdrukking staat gelijk met ons Oceaan, als wij dit schrijven met eene hoofdletter.

Sanghapëṇ. De parallelplaats in 't eedformulier van Inschr. VII heeft: ri wwai sahutëṇ dening wuhaya. Daardoor wordt de beteekenis vastgesteld; vgl. Jav. cangap en angap.

Utalakëṇa, van utal = Jav. untal, in kontal.

Alisyus. Evenzoo gespeld B. Y. 584, doch halisyus 452, alsook Wiwâha 223. Over 't algemeen weifelde reeds de oude uitspraak tusschen ha, hi enz. aan 't begin der woorden, zoodat als beginletter de h zeer zacht moet geklonken hebben.

Dëmakëṇ. Angdëmak, mangdëmak is „aanvallen, er op inloopen, er op losgaan, to assail, bespringen“; bijv. mangdëmak ring gadâstra B. Y. 561; Bhoma-Kāvya bl. 28, r. 2 v. o.; van olifanten gezegd B. Y. 417; zoo ook in 't causatief: mangdëmakakëṇ gajah-ira ri turangga Phalgunā B. Y. 176. Mangdëmak bet. „aangrijpen“ in Wiwâha 261: hetu-nyân tēka mangdëmak kadit sanghârâgni; ook wel „in bezit nemen, aanvaarden.“

Yan para komt op hetzelfde neêr als yanapara (of yamara), doch terwijl 't laatste letterlijk is: „wanneer hij gaat“, laat het eerste zich nagenoeg weêrgeven met „op reis“ of „gaande“. Zoo ook heet het in 't andere formulier yan hawan, dat feitelijk op 't zelfde neêrkomt als yan ahawan of yamahawan „wanneer hij op weg is, een tocht doet.“ Met dit al maakt het taalgebruik geen onderscheid tusschen mara en yanpara; dientengevolge doet yan vóór een stamwoord

voegt denzelfden dienst als de verandering van den begin-
medeklinker des stamwoords in de overeenkomstige nasaal. Der-
halve, er is geen onderscheid van beteekenis tusschen mijil
en yanwijil. Om deze bewering te staven, zal ik eenige ondub-
belzinnige voorbeelden aanhalen. In Bhoma-k. bl. 15, r. 8 staat:
sämpun mangkana çighra yanwijil i heng sira katömu tikang
baiädhika.

Dat de dichter hier çighra mijil zou geschreven hebben,
hadde hij het om de versmaat niet gelaten, ziet men licht.
Als eene uitbreiding van die constructie beschouw ik de ver-
vaging van 't voorvoegsel ma = a door yanpa. Hiervan
leveren de gedichten een aantal voorbeelden; o. a. Bhoma-k.
r. 9 v. o.

niä yanpahawan gajädhipa tēlas mabhūshaya sira
„Bereid hij een baas van een olifant enz.“ Het is
duidelijk dat yanpahawan niet in 't minste of geringste ver-
scant van mahawan, awahan. Evenzoo is yanpatanghi,
„rees op“ bl. 61, r. 2 volmaakt hetzelfde als mataughi,
atanghi; de regel is duidelijk:

song sang hyang Rawi karana-nya yanpatanghi.

Zie verder bl. 105, r. 2 v. o., waar yanpalaywan =
malaywan; 135, 16, yanpangungsir = mangungsir;
101, 8, yanpanahanahâ = manahanahâ; enz. Uit den
Wakā, die eene menigte voorbeelden van deze constructie
bevat, zal ik ook er slechts enkele aanhalen, o. a. hetzelfde
yupara = mara, dat we ook in ons formulier vinden;
in str. 250 lezen we:

mān rgnong yanpungdon grha, wuhaya pējah yanpareng
wāghnōca

Yanwijil = mijil in str. 306:

mana yanwijil sumētang ahyas ujajar atitih-titih pupū.

Maēmwakēn; klaarblykelijk in den zin van Jav. anē-
nōca.

Sungga-wēlah. Deze term is mij elders niet voorgekomen
omdat er is geen twijfel aan, of 't (Dudjavaansche woord had
de zelfden zin als 't Maleische sungga (= suda), Bat. soega.
Het is verder voorkomende ruyung heb ik slechts bij gi-
sing vertaald 1.

—
1. ruyung of luyung, „hout van den arenpalm,“ past niet,
toch is ruyung in ons stuk zoo geuocmd worden omdat ze van
het ruyung gemaakt waren.

door eigenlijke voorzetsels, enz. In de Polynesische talen worden twee handeling aanduidende woorden naast elkander geplaatst; en zoodoende 't eene door 't andere nader bepaald; in stede van subordinatione, verkiezen ze coordinatie. Is nu een der geordineerde woorden met een modaal suffix voorzien, dan ontvangt ook 't andere er een. Bijv. B. Y. 8: kinon lumakwa datëngeng (d. i. datenga + ing) Kurupati, "hetgeen in onze taal eenvoudig is: "werd verzocht om zich te begeven aan den Kuru-vorst." B. Y. 182: cakrabyûha ngaranya nora wënanğâ rusuka ritaya Bhîma-Phalgunâ, d. i. "de radslagorde genaamd, welke onmogelijk in wanorde zou kunnen gebracht worden, zoo Bhîma en Arjuna er niet waren."

Sang hyang dalëm er, eig. "de god van 't diep der wateren," anders gezegd Waruna, Neptunus, Okeanos. De persoonsverbeelding gaat wederom over in de materiele betekenis. De uitdrukking staat gelijk met ons Oceaan, als wij dit schrijven met eene hoofdletter.

Sanghapën. De parallelplaats in 't eedformulier van Insz VII heeft: ri wwai sahutën dening wuhaya. Daardor wordt de beteekenis vastgesteld; vgl. Jav. caugap en angap

Utalakëna, van utal = Jav. untal, in kontal

Alisyus. Evenzoo gespeld B. Y. 584, doch halisyus 452, alsook Wiwâha 223. Over 't algemeen weifelde reeds de oude uitspraak tusschen ha, hi enz. aan 't begin der woorden, zoodat als beginletter de h zeer zacht moet geklonken hebben.

Dëmakëna. Angdëmak, mangdëmak is "aanvalen, er op inloopen, er op losgaan, to assail, bespringen"; bij mangdëmak ring gadâstra B. Y. 561; Bhoma-Kâva bl. 28, r. 2 v. o.; van olifanten gezegd B. Y. 417; zoo ook in 't causatief: mangdëmakakëna gajah-ira ritaranggi Phalgunâ B. Y. 176. Mangdëmak bet. "aangrijpen." Wiwâha 261: hetu-nyân tēka mangdëmak kaditu sanghârâgni; ook wel "in bezit nemen, aanvaarden."

Yan para komt op hetzelfde neêr als yanapara (of yamara), doch terwijl 't laatste letterlijk is: "wanneer hij gaat, laat het eerste zich nagenoeg weêrgeven met "op reis" of "gaande". Zoo ook heet het in 't andere formulier yan hawa, dat feitelijk op 't zelfde neêrkomt als yan ahawan of yamahawan "wanneer hij op weg is, een tocht doet." Met al maakt het taalgebruik geen onderscheid tusschen mara en yanpara; dientengevolge doet yan vóór de 1 standwoord

voegt denzelfden dienst als de verandering van den beginmedeklinker des stanwoords in de overeenkomstige nasaal. Derhalve, er is geen onderscheid van beteekenis tusschen mijil en yanwijil. Om deze bewering te staven, zal ik eenige onduidelijke voorbeelden aanhalen. In Bhoma-k. bl. 15, r. 8 staat:

sāmpun mangkana cīghra yanwijil i heng sira katēmu tikang
batiduka.

Dat de dichter hier cīghra mijil zou geschreven hebben, hadde hij het om de versmaat niet gelaten, ziet men licht. Als een uitbreiding van die constructie beschouw ik de verving van 't voorvoegsel ma = a door yanpa. Hiervan leveren de gedichten een aantal voorbeelden; o. a. Bhoma-k. r. 9 v. o.

ilā yanpahawan gajādhipa tēlas mabhūshana sira

„Bezoeken bereed hij een baas van een olifant enz.“ Het is duidelijk dat yanpahawan niet in 't minste of geringste versamt van mahawan, awahan. Evenzoo is yanpatanghi, sira op bl. 61, r. 2 volmaakt hetzelfde als mataughi, atanghi; de regel is duidelijk:

soez sang hyang Rawi karana-nya yanpatanghi.

Zie verder bl. 105, r. 2 v. o., waar yanpalaywan = malaywan; 135, 16, yanpangungsir = mangungsir; 191, 8, yanpanahanahā = manahanahā; enz. Uit den Wānā, die een menigte voorbeelden van deze constructie bevat, zal ik ook er slechts enkele aanhalen, o. a. hetzelfde yanpara = mara, dat we ook in ons formulier vinden; in str. 250 lezen we:

mati nguonng yanparūngdon grha, wuhaya pējah yaupareng
wānānānā

Yanwijil = mijil in str. 306.

... yanwijil sumēang ahyas ajajar atitih-titih pupū.

Malaywākēn; klaarblykelijk in den zin van Jav. anēn.

Sungga-wērah. Deze term is mij elders niet voorgekomen doch er is geen twyfel aan, of 't (Oudjavaansche woord had de zelfde zin als 't Maleische sungga (= suda), Bat. soega. Het is verder voorkomende ruyung heb ik slechts bij gising vertaald.

... ruyung of luyung, chout van den arenpalm, past niet, te weten ruyung is in ons stuk zoo genoemd werden omdat ze van arenpalm vakt waren.

Makalambi-aji, eene constructie gelijk makěmul-putih (akěmul-putih), en dgl., laat zich vergelijken met ons zwartgerokt, witgedast, zwartgesluierd, enz., waarin ge den zin van „(voorzien) met” bewaard heeft. Dit ge ne heet in 't Kawi ma en a, in 't Jav. ha (a). Daar de Javaansche spraakkunsten over dezen gewichtigen woordvorm zwijgen, maak ik den lezer opmerkzaam op eenige voorbeelden uit den Damar Wulan: bl. 32: hakulambi-sutra; en hasonderpoleng-habang; 27: hakopyah-hirěng, en adodotkumitir. Vgl. Kawi-Stud. bl. 31, vg.

Lawasaug stelt lawas sang voor. In de spelling der oorkonde wordt zeer dikwijls de dubbele medeklinker door den enkelen uitgedrukt; zoo aan 't slot tlasinurat voor tlas sinurat; op eene andere plaats nimita voor nimitta; Dakshotama voor Dakshottama; enz.

Amukti, mukti is duratief-actief van Skr. bhukti, reeds toen ter tijd door de Javanen als bukti uitgesproken. Dat de geaspireerde letters in Skr. woorden in de spelling eeuwen lang bewaard bleven, doch niet als zoodanig uitgesproken werden, kan men reeds uit onze oorkonde leeren. Immers we zien daarin vlak bij elkaar nu eens sapátha (Skr. çapatha), dan weer sapata. In 't Bhar. Y. treft men op gelijke wijze door elkander bukti en bhukti aan; bijv. 619: suka sōk bhinukti „genoegens veel gesmaakt”, 625: měneko bhukti ning asu „straks wordt gij den honden ten voedsel,” doch 444: bukti ning mṛtyujihwâ „kost voor de tong des Doods.” De duratieve vorm is natuurlijk amukti, mukti en mamukti, de vruchten plukken, smaken, genieten, deelachtig worden; bijv. amukti pāpa „de vruchten plukken zijner boos daden” 503: mamukti wishaya „zinnelijke genoegens smaken” 659.

Pinarěngökěn is een vorm die in beteekenis overeenkomt met het partic. praes. pass. en gerundief der Arische talen; tinon is, in 't Skr. vertaald, drçyamāna en drçya; ginawe „te gebruiken, dienstig”, enz. Behalve 't aanhechtel akěn bezit het Kawi, gelijk de Nieuw-jav. dichttaal, ook kěn; uit rěngō + akěn wordt in 't Kawi rěngwakěn; rěngō + kěn daarentegen blijft rěngökěn. Parěngō is een secundaire stam, uit pa en rěngō, Jav. rungu. Rěngō, rungu is „'t gehoord worden, auditus”, en „gehoor”, bijv. in tan-wawa-rěngō „er niets van bespeurende” eig. „zonder

beseef of gehoor. B. Y. 170. Parëngö is dus „wat in 't gehoor valt, wat gehoord wordt (Aorist)“, gelijk patut is „dat wat voegt, past, voegzaam“; pakou „wat bevolen wordt, opgedragen last.“

Kanishita; Skr. kanishṭha. Hieruit is Jav. ništa ontstaan, en niet uit nishṭa, zooals in 't Jav. Wdb. i. v. ništa wordt opgeven. Dat ka in 't Jav. meermalen weggevallen is, omdat men het met het prefix ka verwarde, is herhaalde malen door v. d. Tuuk en anderen aangetoond.

Het eedformulier in Inscr. VII en de redactie er van zooals de Heer van Bloemen Waanders die medegedeeld heeft, zal in tekst en vertaling in een volgende aflevering dezer Bijdragen uitgegeven worden.

OU DJAVAANSCH E BERGNAMEN.

Onder de bergnamen die in 't bovenbehandelde stuk voorkomen zijn er slechts enkele die ik op onze kaarten heb kunnen terugvinden. Het is van belang, pogingen te doen ten einde de ligging dier bergen op te sporen omdat ze vermoedelijk alle in 't gebied lagen van 't rijk, welke vorst de acte uitvaardigde. Het stuk is opgesteld te Majapahit: parisamapta tlasinurat nang Majapahit ¹. In de hoop dat anderen, beter bekend met de plaatselijke gesteldheid van Java dan schrijver dezes, verbeterende zullen aanvullen, zal ik opgeven welke bergen ik heb kunnen terugvinden.

Satasrëngga. Dit woord is in 't Javaansch verder verbastend tot sata-rëngga (zie sapta-rëngga in Jav. Wdb.); en kan dus bedoeld wezen de Soetorenggo in 't Japara-gebergte.

Marapwa = marapuy, Jav. Merapi. Welke der twee van de de oostelyke of de westelyke gemeend is, blijkt niet. Volgens de steelen we Merapi, ZW. van den Merbaboe.

Sundara, thans Sumbing, en Susundara, thans Seudoro, beide in 't NW. van Cibandar.

Walambalangan, Jav. Balambangan. Ofschoon de sprong

¹ Het woord voor de residentie wordt niet alleen in ons stuk met jh ge-
 schied, maar ook van Dr. v. d. Tuuk leer ik dat jh in dit woord, de
 residentie was. Hoe de jh in hedendaagsch Javaansch (Madureesch)
 wordt uitdrukt, kan men leeren uit Iharata-Y 100, in 't woord
 jh.

van den Sendoro tot het uiterste Oosten van Java groot is, schijnt er geen reden te bestaan om dit Walambangan niet gelijk te stellen met het bergland van 't schiereiland Balam-bangan.

Měđang, natuurlijk Jav. Měđang of Měndang, maar welk?

Tawihang, Jav. Taweng; vermoedelijk de heuvel van dien naam in de residentie Pekalongan.

Pangawan houd ik niet voor den naam van een berg, maar voor 't Jav. bangawan. Ook onder de voorgaande namen zijn er ettelijke, waarvan men niet met zekerheid kan zeggen dat bergen bedoeld zijn. De redenen waarom juist deze bergen of plaatsen zoo heilig geacht worden en andere niet, zijn ons verborgen. Eene volledige lijst hebben we zeker niet in de opsomming te zoeken; integendeel, het moeten plaatsen geweest zijn, wier beschermgeesten eene bijzondere vereering genoten. De heiligheid van bepaalde oorden hangt van min of meer toevallige omstandigheden af die wij niet meer kunnen opsporen.

H. KERN.

BERICHTTEN VAN EENEN MALEIER OVER SIAM EN DE SIAMEEZEN.

In het Tweede deel van het Tijdschrift voor Neêrlands Indië, 1845, heeft Dr. Van Hoëvell een Maleisch geschrift met vertaling uitgegeven, handelende over Bali en de Balineezen en opgesteld door zekeren Abdoellah ben Mohammad Almisri (de Egyptenaar), die tusschen de jaren 1823 en 1826 dat eiland herhaaldelijk bezocht als Secretaris van den Pangeran Said Hassan, die door den Gouverneur Generaal van der Capellen in commissie daarheen gezonden werd. Van denzelfden auteur, die volgens Dr. Van Hoëvell, te Palembang geboren en, blijkens zijne eigene mededeeling, een te Besoeki gevestigd koopman was, bestaat er een dergelijk geschrift over Siam en de Siameezen, vervaardigd in het jaar 1822, toen hij dat rijk had bezocht insgelijks in het gevolg van evengenoemden Said Hassan, aan wien door den Gouverneur Generaal Van der Capellen in dat jaar eene zending derwaarts was opgedragen. Ook nu vervulde hij bij dezen de betrekking van Secretaris, doch zonder officieel karakter; althans hij verzekert dat hij niet bezoldigd werd maar op eigen kosten reisde, en zulk deed op verzoek van Said Hassan en alleen om zich bij den Gouverneur Generaal verdienstelijk te maken. Hij verzekert dit laatste zoo bij herhaling, en voegt er bij dat hij dit geschrift opstelde uitsluitend met het doel om de gelegenheid te krijgen tot de aanbidding daarvan Zijne Excellentie in persoon te ontmoeten, dat het wel schijnt of het hem te doen was om eene reise naar Siam te verkrijgen, gelijk volgens zijn verhaal door Van der Capellen aan Said Hassan geschonken was.

De verhaalen over Siam en de Siameezen bevat, onder vele andere zaken, een aantal niet onbelangrijke bijzonderheden en opmerkingen, die voor de schrandterheid van den schryver pleiten. Het is gesplitst in twee gedeelten, het eerste behelst fabelachtige oorzaken, en omtrent den oorsprong der Siameezen; het tweede,

waarin waarschijnlijk ter liefde van den Gouverneur Generaal eene verhandeling over de zegeningen van het Europeesche bestuur voor de Inlanders is tusschengevlochten, behandelt de geschiedenis der Siameesche vorsten van (volgens Abdoe'llahs berekening) omstreeks den aanvang der 18de eeuw tot op den tijd van des schrijvers verblijf in Siam, en eindigt met de opgave der personen, die toen voor de troonsopvolging in aanmerking zouden kunnen komen.

De hier volgende vertaling is naar eene zeer nette in 1823 vervaardigde kopie, die zich in de bibliotheek der Leidse Academie bevindt. Alle eigennamen zijn daarin ter aanwijzing van de uitspraak met vocaalteekens geschreven. Abdoe'llah heeft dus getracht nauwkeurig te wezen, hetgeen hem echter omtrent de Siameesche namen niet altijd schijnt gelukt te zijn; daar ik hem evenwel in dat opzicht niet overal voldoende kan controleeren, heb ik die gelaten zooals ik ze vond; ook een paar Engelsche kooplieden heb ik niet kunnen tehuis brengen. Van het schrijven van eenen commentaar op het geschiedverhaal heb ik mij geheel onthouden, omdat deze wellicht den tekst in uitgebreidheid zoude moeten overtreffen, en ook niet het leveren van eene geschiedenis van Siam, maar alleen het mededeelen van de berichten van eenen Maleier daarover, het doel van deze bijdrage is.

Breda, Dec. 1873.

DE HOLLANDER.

KORT BEGRIP DER GESCHIEDENIS VAN DE VORSTEN VAN SIAM.

Verhaal. Het was in het jaar 1238 der Hedjrah van den Profet Mahomed, den zoon van Abdoe'llah, den Arabier van Mekka, die naar Medina week, en in de maand Dzoe'lhidjah, dat de Pangeran Said Hassan ben Omar de Abessyner eene ridderorde verkreeg van Zijne Excellentie den Gouverneur Generaal Willem Godard Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen, die geheel Indië bestuurde en gezeteld was op den vorstelyken troon te Batavia, de hoofdstad van alle Oostersche landen; ook gelastte hy hem naar het land Siam te gaan. En ik, de geringe Abdoe'llah ben Mohammad de Egyptenaar, kwam toen juist van Besoeki te Soerabaja om waren te koop en, waarmede ik naar Timor wilde gaan. Toen zeide de Pangeran Said Hassan tot my: «wel Sjeik Abdoe'llah ga niet naar Timor, maar reis met my naar Siam om den Grooten Heer goede diensten te bewyzen; en ik zal u aan Zijne Excellentie voorstellen.» Nu verheugde het my zeer te hooren dat ik den allerverhevensten Heer van dienst zoude kunnen zijn, en ook had ik een sterk verlangen om bij Zijne Excellentie te opwachting te maken en hem van aangezicht tot aangezicht te zien. Ik liet dus myne zaken in den loop, gaf de reis naar Timor op, en ging met Pangeran Said Hassan naar Siam. Wij waren met ons negenen, die gezamenlyk op eigen kosten reisden, zonder bezoldiging te genieten, alleen om den Grooten Heer van dienst te zijn, en onder de auspicien van Zijne Excellentie kwamen wy behouden in Siam aan. Ik kreeg nu den titel van Secretaris van den Afgezant van den Grooten Heer van Djaktra; en wy bleven ongeveer vier maanden in Siam, waar ons schip voor anker bleef liggen. Toen keerde Pangeran Said Hassan terug en ging zyne opwachting bij den Grooten Heer maken, die hem weder naar Sambas zond. En ik was

zeer bedroefd over de teleurstelling dat ik niet voor Zijne Excellentie mocht verschijnen en hem van aangezicht tot aangezicht zien; en ik bleef te Batavia onder den vlaggestok om weder naar mijn huis te Besoeki terug te keeren.

Zoolang ik nu in Siam was, was mijn eenig streven bij dag en bij nacht den Grooten Heer van dienst te zijn; ik keek niet links of rechts; en zocht steeds naar middelen om mijne verdienstelijkheid jegens zijne Excellentie te vermeederen. Zoo deed ik ook onderzoek naar de oorspronkelijke afstamming der vorsten van Siam en hunne gedragingen; en alwat ik zag met mijne oogen en vernam met mijn verstand en mijne ooren uit de verhalen van oude lieden, dat alles heb ik naar waarheid opgeschreven en tot een verhaal samengesteld; wellicht komt het gerucht van deze Geschiedenis van het rijk Siam den Grooten Heer ter ooren. Maar ik zoude alles wat ik geschreven heb niet hebben kunnen schrijven zonder de hulp van den Pangema Saïd Hassan, die mij naar Siam medenam, en alleen in naam van en gemachtigd door den Grooten Heer konden wij allen naar Siam gaan. En in de hoop op de rechtvaardigheid van den Grooten Heer om misslagen te vergeven ben ik er toe gekomen deze Geschiedenis van Siam te schrijven; mocht er dus iets in zijn, dat verkeerd is of Zijne Excellentie niet bevalt, dan vraag ik duizendmaal verschooning.

Er wordt in den Koran van den Profet Mahomed den zoon van Abdoe'llah vermeld dat God alle menschen geschapen en uit den Profet Adam voortgebracht heeft. En inderdaad zijn alle menschen oorspronkelijk uit ééne vader en ééne moeder, afstammelingen van den Profet Gods Adam; intusschen hebben zij ieder hun eigen land en taal en kleeding en voorkomen en godsdienst; en ook heeft God de allerhoogste sommige menschen boven andere verheven wegens hun verstand en hunne gedragingen; en zoo heeft hij ook sommigen uit het menschelijk geslacht tot apen en zwijnen gemaakt in zijnen toorn over hunne ongehoorzaamheid, namelijk twee stammen uit de Joden. De eene stam is die van lieden, welke vischten op Zaterdag, dat volgens den Profet Mozes een heilige dag is. De Profet David nu vervloekte de lieden, die op Zaterdag vischten, en zij werden in apen en zwijnen veranderd; en hun aantal bedroeg honderden. De tweede stam is die van lieden, welke wederspannig waren tegen den Profet Jezus den zoon van Maria en de spijzen versmaadden, welke God de allerhoogste voor dien Profet door

Engelen van den hemel had doen brengen. Deze verzuemers werden door den Profet Jesus vervloekt, en God de allerhoogste veranderde hen allen in zwijnen en apen; hun aantal bedroeg honderden. Dit is door God den allerhoogste aan den Profet Mahomed in het Arabisch verhaald in den Koran.

Die menschen nu, welke door God den allerhoogste in apen en zwijnen veranderd waren, leefden slechts drie dagen in deze wereld, waarna zij door God den allerhoogste gedood werden. Er bleven slechts enige apen en zwijnen over, en deze beide diersoorten vermengden zich met de honden en zij paarden alle drie onder elkander. En zij allen bestegen eenen berg, waarop veel menschen woonden, doch die geen lust hadden om naar de steden af te dalen en met de andere menschen in aanraking te komen. En een aanzienlijk priester van de blanken zeide: „wat zijn er eene menigte bergen en eilanden, waar menschen wonen! Maar dit zijn geene afstammelingen van Adam; zij zijn door God den allerhoogste geschapen evenals Hij de vischen en slangen en schorpioenen en boomgen geschapen heeft, zonder vader of moeder en zonder oorsprong.“ De lieden op dien berg leefden van boombladeren en wilde dieren en aardvruchten; zij waren boschmenschen en liepen naakt. Deze boschmenschen nu ontmoetten die apen en zwijnen en honden, en zagen dat zij zich aanstelden evenals menschen, en paarden met hen; en daaruit ontstonden talrijke afstammelingen van vierderlei soort: sommigen geleken het meest op apen, anderen het meest op honden, anderen het meest op zwijnen, anderen het meest op menschen; er waren er ook, die in het geheel niet op dieren, en er waren er, die op alle vier de soorten geleken. Toen kwam de Profet Salomo, de zoon van den Profet David, en beval allen, die de gedaante van dieren hadden, te gaan wonen op zekeren berg in het land Jemen; en die de gedaante van menschen hadden beval hij te gaan wonen in Hindostan in de stad Poenastara; en die allerlei soort van voorkomen hadden beval hij te gaan wonen aan den oorsprong der rivier van Bengalen, op eene plaats waar zich vele Geesten ophielden, en van hen zijn de zoogenoemde Brahmanen afgestamd. Het geslacht der Brahmanen nu verspreidde zich over alle gewesten van Hindostan en kreeg den naam van Hindoes; en de naam van hunnen godsdienst was Boeda, voor wien zij Allah hadden verwisseld. Er waren er ook, die dieren en steenen en boomgen en het water en het vuur en de zon aanbeden. In dien tijd

waren er ook Arabieren in Jemen, die de zon aanbaden, en de naam van den Koning van Jemen was Abdoe'ssjems, „Die-naar der zon.“ Ook is de godsdienst der Hindoes het vereeren van afbeeldingen van menschen, elk naar zijnen aard; tot heden toe hebben de Hindoes geenen Profet.

Verhaal. Verder zegt de verhaler: Ten tijde van den Profet Salomo waren de Oostelijke landen niet door menschen bewoond, maar door allerlei geesten, Djins, Dewa's, Membangs en Siloemans. En in dien tijd kwamen er veel Hindoes naar de Oostelijke landen, en zoo werden deze bevolkt met menschen van den stam der Hindoes, Brahmanen van godsdienst, die iets anders dan den allerhoogsten Allah aanbaden. En toen de Hindoes in de Oostelijke landen talrijk geworden waren, voer de Javaansche vorst Déwa Kasoema uit de stad Djenggala in het binnenland van Soerabaja naar het land Koesta en huwde de dochter van den Kelingaschen Hindoevorst, die het afbeeldsel van een witten aap op zwart doek geschilderd aanbad, welke witte aap het gelaat had van het opperhoofd der personen, die op Zaterdag vischten en door God den allerhoogste in apen veranderd waren. En Déwa Kasoema deed dat afbeeldsel van den witten aap weg; en de Hindoevorst verwisselde dat toen en aanbad eene witte koe, en anderen aanbaden een arend, en anderen iets anders, ieder naarmate van zijn verstand en zijn aard. Déwa Kasoema nu bleef niet lang in Kling maar nam zijne gemalin, de Klingsche prinses, mede naar Java en woonde te Djenggala. En in dien tijd kwamen er vele schepen van Kling naar Oostelijk Java; en sommigen vestigden zich op Java en Madoera, en anderen op Bali en Soembawa, en anderen in Bandjar en op het eiland van Palembang en in Kambodja en Siam enz. En in dien tijd werd de Boedagodsdiensd der Hindoe-brahmanen algemeen ingevoerd in de Oostelijke landen.

Nu zegt de verhaler: er kwamen in Siam drie schepen bemand met Hindoes uit de stad Poenastara, onderdanen van den grooten vorst Holkar, honderd en vijftig mannen en tweehonderd vrouwen, die zich in Siam vestigden. En de toenmalige vorsten van Siam waren niet van menschelijk geslacht maar stamden van geesten af (zoo God wil, zullen wij in dit verhaal daarop nog later terugkomen); en van hunne nakomelingen gingen er sommigen naar Pegu en huwden daar en kregen kinderen, zoodat hun geslacht talrijk werd in Pegu; en van degenen, die vorsten en Mantri's in Siam waren, stammen zij af, die dat tegen-

woordig nog zijn, en zij zijn voortgesproten uit die drie soorten van dieren, apen, zwijnen en honden. Dat de Siamcezen van honden afstammen is overigens duidelijk te zien wanneer zij voor vorsten verschijnen; dan loopen zij op vier beenen evenals de honden, zoodat hunne twee ellebogen en twee knieën voor voeten dienen, waarvan de huid dan ook even dik is als die van hunne voetzolen. En dat de Siamcezen van varkens afstammen is duidelijk te zien als zij eten en drinken en praten; zelfs slapen zij tusschen andere menschen rondwentelende en een groot geluid makende gelijk aan het geluid van varkens, die knollen en wortelen eten. En dat de Siamcezen van apen afstammen blijkt duidelijk als er eenigen bij elkander zijn om het een of ander te doen; dan zitten zij ieder zooals hij wil; sommigen zitten met het gezicht, anderen met den rug naar elkander toe; sommigen steken de beenen rechtuit, anderen zitten te leunen, en anderen springen en schreeuwen, juist zooals apen. Ook zijn bij de Siamcezen al die dieren heilig, en het is groote zonde ze te dooden; zelfs het dooden van visschen is zonde; want de Siamcezen behooren tot het geslacht der dieren, die afstammen van de Hindoes, uit het nakroost dergenen, die door den vloed der Profeten David en Jezus getroffen zijn.

Wijders vermeldt de verhalen: Ten tijde dat de twee gebroeders, genaamd Kon Loewang Kirán en Kon Loewang Hawat, het rijk Siak regerden, was Kon Loewang Kirán oppervorst en Kon Loewang Hawat onderkoning. En eerstgenoemde was zeer aardig jegens zijne onderdanen en bij het geheele volk geliefd, en Kon Loewang Hawat werd vertoornd op zijn broeder en wilde niet langer onderkoning zijn; en hij trok zich terug in den tempel, deed gele kleederen aan, werd Priester (Sami) en wijdde zich aan den dienst zijner goden. En Kon Loewang Kirán werd zwaar ziek. En de Barmanen kwamen de Siamcesche steden Kiroeng Tahit Paramahankon en Ajoeldajja aanvallen. Toen riep Kon Loewang Kirán de hulp van zijnen jongeren broeder in om de Barmanen, die in aantocht waren, te bestrijden, en deze kwamen uit den tempel, legde zijne gele kleederen af, kleedde zich gelijk de Hindoesche Siamcesche vorsten, en bestreed de Barmanen; en dezen werden verslagen en vluchtten naar het land terug. Nu werd Kon Loewang Hawat als vorst van Siam bevestigd en kreeg den titel van Priestervorst (Radja Sami), en door zijne rechtvaardigheid deed deze Priestervorst het land blioven.

waren er ook Arabieren in Jemen, die de zon anbaden, en de naam van den Koning van Jemen was Abdoe'ssjems, „Die naar der zon.“ Ook is de godsdienst der Hindoes het vereeren van afbeeldingen van menschen, elk naar zijnen aard; tot heden toe hebben de Hindoes geenen Profeet.

Verhaal. Verder zegt de verhaler: Ten tijde van den Profeet Salomo waren de Oostelijke landen niet door menschen bewoond, maar door allerlei geesten, Djins, Dewa's, Membangs en Siloemans. En in dien tijd kwamen er veel Hindoes naar de Oostelijke landen, en zoo werden deze bevolkt met menschen van den stam der Hindoes, Brahmanen van godsdienst, die iets anders dan den allerhoogsten Allah aanbaden. En toen de Hindoes in de Oostelijke landen talrijk geworden waren, voer de Javaansche vorst Déwa Kasoema uit de stad Djenggala in het binnenland van Soerabaja naar het land Koesta en huwde de dochter van den Kelingaschen Hindoevorst, die het afbeeldsel van een witten aap op zwart doek geschilderd aanbad, welke witte aap het gelaat had van het opperhoofd der personen, die op Zaterdag vischten en door God den allerhoogste in apen veranderd waren. En Déwa Kasoema deed dat afbeeldsel van den witten aap weg; en de Hindoevorst verwisselde dat toen en aanbad eene witte koe, en anderen aanbaden een arend, en anderen iets anders, ieder naarmate van zijn verstand en zijn aard. Déwa Kasoema nu bleef niet lang in Kling maar nam zijne gemalin, de Klingsche prinses, mede naar Java en woonde te Djenggala. En in dien tijd kwamen er vele schepen van Kling naar Oostelijk Java; en sommigen vestigden zich op Java en Madoera, en anderen op Bali en Soembawa, en anderen in Bandjar en op het eiland van Palembang en in Kambodja en Siam enz. En in dien tijd werd de Boedagodsdiens der Hindoe-brahmanen algemeen ingevoerd in de Oostelijke landen.

Nu zegt de verhaler: er kwamen in Siam drie schepen bemand met Hindoes uit de stad Poenastara, onderdanen van den grooten vorst Holkar, honderd en vijftig mannen en twee honderd vrouwen, die zich in Siam vestigden. En de toenmalige vorsten van Siam waren niet van menschelijk geslacht maar stamden van geesten af (zoo God wil, zullen wij in dit verhaal daarop nog later terugkomen); en van hunne nakomelingen gingen er sommigen naar Pegu en huwden daar en kregen kinderen, zoodat hun geslacht talrijk werd in Pegu; en van degenen, die vorsten en Mantri's in Siam waren, stammen zij af, die dat tegen-

woordig nog zijn, en zij zijn voortgesproten uit die drie soorten van dieren, apen, zwijnen en honden. Dat de Siameezen van honden afstammen is overigens duidelijk te zien wanneer zij voor vorsten verschijnen; dan loopen zij op vier beenen evenals de honden, zoodat hunne twee ellebogen en twee knieën voor voeten dienen, waarvan de huid dan ook even dik is als die van hunne voetzolen. En dat de Siameezen van varkens afstammen is duidelijk te zien als zij eten en drinken en praten; zelfs slapen zij tusschen andere menschen rondwentelende en een groot geluid makende gelijk aan het geluid van varkens, die knollen en wortelen eten. En dat de Siameezen van apen afstammen blijkt duidelijk als er eenigen bij elkander zijn om het een of ander te doen; dan zitten zij ieder zooals hij wil; sommigen zitten met het gezicht, anderen met den rug naar elkander toe; sommigen steken de beenen rechtuit, anderen zitten te leunen, en anderen springen en schreeuwen, juist zooals apen. Ook zijn bij de Siameezen al die dieren heilig, en het is groote zonde ze te dooden; zelfs het dooden van visschen is zonde; want de Siameezen behooren tot het geslacht der dieren, die afstammen van de Hindoes, uit het nakroost dergenen, die door den vloek der Profeten David en Jezus getroffen zijn.

Welters vermeldt de verhalen: Ten tijde dat de twee gebroeders, genaamd Kon Loewang Kirán en Kon Loewang Hawat, het rijk Suk regeerden, was Kon Loewang Kirán oppervorst en Kon Loewang Hawat onderkoning. En eerstgenoemde was zeer aantrekkelijk jegens zijne onderdanen en bij het geheele volk geliefd, en Kon Loewang Hawat werd vertoornd op zijn broeder en wilde niet langer onderkoning zijn; en hij trok zich terug in den tempel, deed gele kleederen aan, werd Priester (Sami) en wijdde zich aan den dienst zijner goden. En Kon Loewang Kirán werd zwaar ziek. En de Barmanen kwamen de Siameesche steden Kiroeng Tahit Paramahankou en Ajoeldajja aanvallen. Toen riep Kon Loewang Kirán de hulp van zijnen jongeren broeder en om de Barmanen, die in aantocht waren, te bestrijden, en deze kwam uit den tempel, legde zijne gele kleederen af, kleedde zich gelijk de Hindoesche Siameesche vorsten, en bestreed de Barmanen; en dezen werden verslagen en vluchtten naar het land terug. Nu werd Kon Loewang Hawat als vorst van Siam bevestigd en kreeg den titel van Priestervorst (Radja Sami), en door zijne rechtvaardigheid deed deze Priestervorst het land bloeien.

Die twee gebroeders nu, Kon Loewang Kirân en Kon Loewang Hawat, waren zonen van Kon Loewang Baroema Koet; en deze hun vader was geenszins van vorstelijke afkomst, maar een bergbewoner, die rijstvelden bebouwde en rijstmolens maakte, een gering man. En de toenmalige vorst van Siam, genaamd Tisinang Soera Madîn, die van Djins en Déwa's en Membangs afstamde, nam hem tot opzichter der rijstvelden, stelde hem vervolgens aan tot eersten minister om het rijk Siam te besturen en gaf hem hoe langer zoo meer macht. Eindelijk vermoordde hij den vorst en werd zelf koning van Siam. Niet lang daarna stierf Kon Loewang Baroema Koet en zijne twee bovenvermelde zonen Kon Loewang Kirân en Kon Loewang Hawat volgden hunnen vader in de regeering op. Toen nu Kon Loewang Hawat ongeveer drie jaren als Priestervorst in Siam had geregeerd, ontnam zijn broeder Kon Loewang Kirân hem weder het bestuur; en de Priestervorst ontdeed zich van zijn vorstelijk gewaad, trok gele kleederen aan en ging weder in den tempel zich aan den dienst zijner goden wijden. En niet lang daarna kwamen de Barmanen weder het rijk Siam aanvallen; en de Siameezen werden door hen verslagen; en Kon Loewang Kirân sneuvelde; en de Priestervorst werd met vrouw en kinderen krijgsgevangen gemaakt door de Barmanen, die veel gevangenen en buit met zich voerden naar hun land. En het rijk Siam werd verwoest; en de Siameezen verstrooiden zich vluchtende voor de Barmanen naar alle landen, sommigen naar Patani, anderen naar Kedah, sommigen ook naar Palembang en elders. En een korten tijd was er geen vorst in Siam.

Voorts bericht de verhalen: Er was aan de bronnen van de rivier van Siam een zeker dorp, Tak genaamd, waar vele Chineezen woonden. Nu was daar een Peranakan-Chinees, Sin genaamd, die een schip naar Batavia gezonden had om handel te drijven voordat de Barmanen Siam kwamen verwoesten; en nadat Siam verwoest was, kwam dat schip met eene lading rijst terug. In dien tijd leden de Siameezen hongersnood en hadden niet te eten, zoodat de geheele bevolking van Siam bij den Chinees Sin om spijs kwam vragen.

Voorts wordt er verhaald dat de tegenwoordige oppervorst van Siam niet van koninklijk geslacht is, maar een dorpoling afstammende van Pegu, van de nakomelingen der Hindostaners uit de stad Poenastara, onderdanen van den Hindoe-vorst Holkar, die uit Pegu weken om hunnen koning te ontvluchten

en zich vestigden in het dorp Bang Tjang aan de bronnen der rivier van Siam. En Datoe Bapa, de vader van den tegenwoordigen oppervorst, kwam in dienst bij den vorst van Siam Kou Loewang Kirân, die hem den titel gaf van Pja Petoe Tjina en de betrekking van Sjahbaudar om het oog te houden op de Chineesche vaartuigen, die in Siam kwamen handeldrijven. Toen nu de Barmanen in Siam vielen vluchtte Pja Petoe Tjina uit de stad Keroeng Tahit en keerde terug naar het dorp Bang Tjang, met zijne vier zonen; een daarvan heette Tong Doewang, hij is de vader van den tegenwoordigen oppervorst; en een heette Boenna; en de twee jongere broeders heetten in het Siamesch Tioeng en Noeri. Kort nadat zij in het dorp Bang Tjang gekomen waren, vernam men daar de tyding dat er een schip met rijst van den Chinees Sin uit Jakatra was aangekomen; en Pja Petoe Tjina ging met zijne kinderen zijnen dienst aanbieden aan den Chinees Sin, om aan den kost te komen. En in dienzelfden tijd kwamen er eene menigte menschen tot dien Chinees; en hij werd koning en aanvaardde het bewind over Siam, en men noemde hem hem veelal koning Tak. De Pja Petoe Tjina stierf onder de regeering van koning Tak. Toen kwam een man uit het dorp Sîn zich aanbevelen bij koning Tak en werd door hem bezigtigd met den titel van Pja Sîn.

En op zekeren dag zeide koning Tak tot Tong Doewang en Boenna: „gaat gij beiden het rijk Law aanvallen, en wanneer dat rijk gemakkelijk veroverd wordt, zullen wij Kambodja aantasten.“ En koning Tak schonk aan Tong Doewang den titel Pja Doemrat, dat beteekent in het Javaansch Kjahi Toemrangoeng Wira Joeda; en aan Boenna schonk hij den titel Soerasi, dat is Kjahi Wira Pati. Toen gingen die twee heersers het rijk Law aantasten, waartoe zij eene maand verdedigden opvoeren; en dat rijk werd door hen veroverd, en vele ingezetenen werden krijgsgevangen gemaakt, doch er waren er ook die vluchtten naar Kambodja en naar Cochin China — de afstand van Law tot Cochin China is vijftien dagen, — en in Law werd veel buit gevonden. Daar was onder andere ook een smetragden afgod, die door de ingezetenen werd aanbeden; zij hadden dien oorspronkelijk gekregen uit Ava, toen er door Law een inval in dat rijk was gedaan. Dien afgod namen zij mee als buit en al de krijgsgevangenen bracht Pja Doemrat naar Siam; en koning Tak was zeer verheugd dat hij zoveel schatten kreeg.

Er was ook eene zeer schoone dochter van den vorst van Law, die door Pija Djoemrat tot bijwif genomen was; en toen koning Tak haar te zien kreeg werd zijn hart gewond. In dien tijd was de groote vorst Pra Oengkan, die thans regeert, reeds volwassen. In zijne vreugde nu over den verkregen buit en de talrijke krijgsgevangenen schonk koning Tak aan Pija Djoemrat den titel Pija Tjakri, dat is Kjahi Pati Tjakra Diningrat Nata Boewana, en gaf hem last Kambodja aan te tasten, hetwelk een grooter rijk is dan Siam. Vóór den tijd van koning Tak toch behoorden verscheidene gewesten nog niet onder het gebied van Siam, zoo ook Sanggoer, dat oorspronkelijk eene Maleische stad was; maar ten tijde van koning Tak kwam elk uit vrees schatting opbrengen aan Siam. De vroegere koningen hadden geene regels voor hun bestuur; maar koning Tak verschilde in verstand van zijne voorgangers, en stelde drie vereischten voor iemand, die wil krijgvoeren: ten eerste, kennis van krijgslisten en verstand van krijgzaken; ten tweede, moed om gewond te worden en te sneuvelen; ten derde, veel geld om voor de oorlogsbehoefden te kunnen besteden. Wien het aan een van deze drie zaken ontbrak, die moest maar geen oorlog voeren; het was beter voor een land te gronde te gaan zonder oorlog dan door den oorlog. Maar koning Tak wist dat hij die drie zaken bezat, en dus zond hij Pija Tjakri en Pija Soerasi om Kambodja aan te tasten. En Kambodja werd door hen veroverd, de schatten werden geroofd en de bewoners werden krijgsgevangen gemaakt of vluchtten naar andere landen; en de Maleiers, die in Kambodja waren, ontvluchtten de Siameezen naar Pontianak. En Pija Tjakri en Pija Soerasi stonden op het punt om naar Siam terug te keeren, toen er een brief kwam van den zoon van Pija Tjakri, denzelfden, die thans opperheer is in Siam maar toen nog Petjoewi heette en in dienst was bij koning Tak en belast met het toezicht over de raadzaal; deze brief aan Pija Tjakri hield het volgendes in: „Nadat mijn vader vertrokken is om Kambodja aan te tasten, „is koning Tak zeer tiranniek geworden en bedrijft allerlei willekeur en neemt de vrouwen van anderen, die hem bevallen.“ En Pija Tjakri begreep den brief van zijn zoon, en ging van Kambodja onder zeil terugkeerende naar Siam. En er kwam ook een brief over Pija Sâu, meldende dat koning Tak zeer tiranniek en gek geworden was, en dat hij geboeid en in de gevangenis was geworpen, en dat Pija Sâu hem nu sedert zeven dagen in de gevangening was opgevolgd maar zich nog veel gewelddadiger gedroeg.

dan koning Tak. En Pija Tjakri en Pija Soerasi kwamen te Bangkok; en Pija Soerasi nam Pija Sån gevangen en Pija Tjakri doodde hem. Van koning Tak bestonden er geene nakomelingen; en zoo kwam de regeering van Siam in handen van Pija Tjakri, die oppervorst werd, terwijl Pija Soerasi onderkoning werd met den titel Karoema Pra Djoewang, dat is Pangeran Dipati Wira Djaja; en Petjoewi, de tegenwoordige oppervorst, kreeg den titel Saem Didat Ra Tjaw Loekta, dat is Pangeran Radja Poetra. En in dien tijd werd Patani, het rijk van koning Loeng Bahar Datoe Poedjoet, aangevallen door Karoema Pra Djoewang en veroverd en de bewoners krijgsgevangen gemaakt, doch sommigen redden zich door de vlucht naar Kedah en Kalantan en Trengganou; en alle schatten werden geroofd; en zes groote koperen stukken geschut werden van Patani medegevoerd naar Siam, doch onderweg geraakte het grootste verloren en er kwamen er slechts vijf aan; het eene was ruim drie en een half vadem, de vier andere drie vademen lang. En behalve die kanonnen werden er nog vele andere schatten en eene menigte gevangenen buit gemaakt. En nog heden ten dage, wanneer de Siamcezen die kanonnen zien, strijken zij er met de handen overheen en zeggen: „van welk land is de vorst gelijk te stellen met den grooten vorst van het land Siam!“

Nadat nu Patani verwoest was, werd het weder bevolkt, en de bewoners, die naar andere landen gevlucht waren, keerden weder derwaarts terug. Toen beval Pija Tjakri, de vader van den tegenwoordigen oppervorst, ten tweeden male Patani aan te tasten, welks vorst Datoe Poenggawa heette. En Patani werd weder veroverd, en de bevolking krijgsgevangen gemaakt en de schatten geroofd; en Datoe Poenggawa werd geborid aan de voeten, en met ketenen om den hals en de middel naar Siam gevoerd. En van de bevolking van Patani werden er ongeveer tienduizend in dat rijk achtergelaten, en twintigduizend werden onderdanen van den koning van Siam en zij moesten schatting opbrengen voor twee jaren in eens. En het ééne rijk Patani werd in zeven rijken gesplitst, die alle zeven schatting moesten opbrengen in goud en zilver, bestaande in een boom van drie voet hoog met takken en twijgen en bladeren en bloemen; de waarde van het goud, dat aan elken boom was, bedroeg ongeveer . . . . 1) honderd Spaansche matten. De schoonste en

1) Het vertoond van de honderdtallen is in den Maleischen tekst overgeslagen.

kostbaarste was die, welke van Kalantan kwam; hij was beter dan die van Trengganau en Pérak en Kedah. En toen de vorst van Patani naar Siam gevoerd werd en te Paknam aan den mond der rivier van Siam aankwam, stierf Toeng Doewang Djoemrat Pija Tjakri, de vader van den tegenwoordigen vorst: en nadat Pija Tjakri gestorven was, werd Soem Didat Ra Tjw Loekta, die thans regeert, vorst in plaats van zijnen vader Pija Tjakri Djoemrat Toeng Doewang. En de uitstekende bloei en grootheid van het rijk Siam dagteekent eerst van den tegenwoordigen vorst; het is als water bij den hoogsten vloed of gelijk de zon op den vollen middag.

Het is nu veertien jaar geleden dat de vorst van Patani geboeid in Siam kwam, en dat Pija Tjakri stierf en Petjoewi aan de regeering kwam, genomen volgens het jaartal dat de Heer Mr. Kropt (?) in het land Siam kwam, en dat kapitein Smith zijn paard doodde, en dat de afgezant van den Grooten Heer, die te Batavia regeert, met mij Abdoe'llah ben Mohammed Almisri in het land Siam kwam.

Voorts, de regeering van Pija Tjakri duurde zes en dertig jaren, en die van koning Tak twee en twintig jaren, en die van Kon Loewang Kirân twintig jaren, en die van Kon Loewang Baroema Koet zeven en twintig jaren, en de tegenwoordige vorst van Siam regeert nu veertien jaren; dat is te zamen honderd en negentien jaren voor de vijf genoemde vorsten, die in Siam geregeerd hebben en allen van uit de geringe volksklasse vorst geworden zijn, na koning Tisinaug Soera Madîn; en behalve koning Tak waren al deze vorsten van Siam van Hindoesche afkomst.

De Priesterkoning nu, die door de Barmanen krijgsgevangen was gemaakt, had zich met den Vorst van Barma vermaagschapt, was daar getrouwd en had kinderen gekregen; en zijne afstammelingen zijn nu nog in het rijk Barma. En sommigen van hen kwamen aanspraak maken op de regeering van Siam omdat zij erfgenamen waren van Kon Loewang Baroema Koet. En de oppervorst van Siam raadpleegde met de priesters en geleerden over het aan de afstammelingen van den Priestervorst te geven antwoord; en zij zeiden: „er zijn geen erfgenamen meer, die aanspraak hebben op het rijk Siam; „alleen hij, die de hulp verwerft van de machtigste der aangebedene godheden, krijgt dit land in bezit; want inderdaad, „het gaat met hen, die Koning genoemd worden en in dit land

„regeeren, als met de raderen van een voortgaanden wagen, edie omwentelen naar boven en naar beneden; zoo wisselen zij ook af, de een komt er boven op en de ander raakt er onder. Het is als met het rijzen en dalen van het water; als het altijd vloed was, zoude de geheele wereld verzinken, en als het altijd eb was zouden de kleine rivieren uitdrogen. En waarlijk zij, die vorsten genoemd worden, zijn slechts menschen van deze wereld en niet uit den hemel nedergedaald om rijken te maken, waar zij koning zouden kunnen worden.“ Zoo spraken de priesters en geleerden van Siam, toen er een brief kwam van den Vorst van Barma ten behoeve der nakomelingen van den Priesterkoning.

Het rijk Siam nu wordt een zeer groot land genoemd, en de titel van den vorst is Pra Oengkan, dat is, de Vorst kan dooden en laten leven, de Grootte Vorst. Maar het is met de verspreken van den Vorst van Siam evenals met aanspreken, die koning Nimrod maakte op den Profet Abraham: en men zoude hem kunnen vergelyken met den mau, van wien verhaald wordt dat hy aan beide oogen blind was; en slechts eenmaal in zijn leven opende God de allerhoogste zijne oogen, en hij zag een haan en werd terstond weder blind; en toen men hem vertelde, dat er in Indie eene groote stad was, Batavia genaamd, waaraan vele landen onderhoorig waren, antwoordde hij: „wat beteekent de groote stad Batavia bij den haan, dien ik gezien heb, en hoe talryk zijn de klauwen van den haan, die ik gezien heb, in vergelyking van de landen, die aan Batavia onderhoorig zijn.“ Waarlijk de tegenwoordige koning van Siam is familie van den blindeman.

Indierdaad het rijk Siam levert niets op, dat het oog of het hart of oeng ander zintuig bekoort; maar het zoude veel kunnen opbrengen, indien daarvoor slechts menschen waren, die de wereldsche goederen wisten te beheeren. De Siammeesen zijn gewoon door haren vorsten onderdrukt te worden: zij zijn onbeschaafde menschen en eerst door heen en weder te reizen naar Batavia en Peking leeren zij de schatten der wereld kennen. Zoo lang er goede aanzienlyke blanken zijn, levert Siam niets be-
 reijgend op. En indierdaad, alle landen, waar goede aanzienlyke blanken zijn, zijn gelyk een man, die naakt loopt en gene kleederen heeft, of gelyk een boom, die dood is. Maar wanneer er goede aanzienlyke blanken in het land zijn, krijgen die naakten klederen en de doode boom herleeft en krijgt bladeren

bestaande in allerlei lijnwaden, en draagt als vruchten allerlei edelgesteenten en goud en zilver; en onder den boom groeien allerlei spijzen. En de menschen uit verre landen komen naar het land van dien dooden boom, zoodra zij vernemen dat hij herleefd is en groent en allerlei schatten voortbrengt; en zij zeggen: het laken en sits uit Europa is veel beter dan het gingang van Bengalen en Soemba en Samarang; en die sjaalstoffen zijn veel beter dan de met gouddraad gestikte zijde van Palembang en Trengganau; en het aardewerk, dat uit Europa komt, is beter dan het Chineesche.

Ook wat Java betreft: voordat de blanken daar het gezag in handen hadden, zagen en vonden de Javanen de rijkdommen van hun land niet; moord en roof en menschenhandel en dobbelspel en hanengevechten en diefstallen waren alwat de Javanen deden. De Javaansche vorsten wisten geene schatten te verwerven door handel en landbouw, maar brachten hunnen tijd door met allerlei gewelddadigheden. Maar nauwelijks waren de blanken op Java, of de Javanen leerden schatten behalen door handel en landbouw; en de lieden, die verstand hadden, deden voordeel met hun verstand; en de woningen der Javaansche vorsten kregen spitse daken en wanden met ramen en groen en rood en wit en geel geverfd; en in de huizen der Pangerans en Demangs en Toemenggoengs kwamen hanglampen en op rijen staande stoelen, en tafels om de spijzen en dranken op te zetten, en zij gingen uit in rijtuig. En de vorsten vernamen allerlei dingen, waarvan zij vroeger nooit gehoord hadden, en kregen spijzen en kleederen, die zij vroeger nooit gehad hadden. En de oogen der blinden werden geopend en de ooren der dooven ontsloten, toen de vlag der Compagnie in hun land verscheen.

En toen de Kapitein Elout verheven was tot Commissaris Generaal Elout van Nederlandsch Indië kwam hij te Pontianak ten tijde van Sultan Sjarif Kasim en ging met dien Sultan landwaarts in om Tajan aan te tasten. En het bleek dat de kapitein Elout zeer dapper was in den strijd, en Tajan werd veroverd; maar de ingezetenen werden niet krijgsgevangen gemaakt noch hunne bezittingen geroofd; daarin verschillen de gebruiken der Compagnie van die der Siameezen en Maleien. En de kapitein Elout ging de gebruiken en de handelwijze der vorsten onderzoeken; en waarlijk die kapitein Elout was een knap en verstandig gemachtigde van den Grooten heer, die geheel Indië regeert. Hij zeide tot Sultan Sjarif Kasim. *Ik zie*

dat zij, die hier Pangerans en vorsten genoemd worden, lampen hebben van een stuk bamboes met tangkalang-olie, en dat hunne huizen met boombladeren en riet gedekt zijn, en dat de wanden van hunne huizen uit boomschors en gespleten bamboes bestaan, en de vloeren uit bamboes met tusschenruimten, en hunne matten uit bangboewang-bladeren, en dat er voor hunne huizen modder en gras is en boomen met katongs en poekangs: en ik heb vijf, zes Pangerans gezien, die eet aten met kangkoeng-bladeren en spaansche peper en een gedroogd vischje uit gemeen Chineesch aardewerk van Kanton; en zij dronken uit aarden kruiken van Bandjarmasin of Paombang. Hoe kunt Gij die lieden Pangerans noemen? En de Sultan Syarif Kasim lachte en zeide tot den heer Elout: Gij weet zeer goed dat de vorsten en wij allen in de Oostersche landen geene kostbare kleederen of spijzen hebben; eerst wanneer de Compagnie in de Oostersche landen is, zien en krijgen wij kostbaarheden. En daarom zijn wij zoo blij met de Compagnie. En de vorsten, die niet ingenomen zijn met de Compagnie, begrijpen de zaken verkeerd; zij zeggen: als de Compagnie in het land is, kunnen wij geene menschen meer slaan of verkoopen en hunne bezittingen rooven; zij kunnen alleen lust om hunne onderdanen te knevelen niet meer hebben. Want de grootheid en luister der Oostersche vorsten staat steeds in deze drie dingen, menschen vermoorden, menschen verkoopen, en de bezittingen van anderen rooven. En de heer Elout lachte op het hooren van die woorden van Sultan Syarif Kasim en zeide: ik heb wel eens door Maleiers en Portugals hooren zeggen: als de Compagnie in een land is, gaat het te gronde, want zij legt allerlei belastingen op, zoodat de kooplieden bang zijn in het land te komen, waar die belastingen gevezen worden. En de Sultan antwoordde: dat is niet waar. Verstandige lieden zijn niet bang voor belastingen; maar waar de kooplieden bang voor zijn, dat is, dat zij hunne bezittingen niet kunnen slijten, en dat er zooveel openingen in de landerijen zijn, en dat er veel slecht volk en dieven zijn, die dobbelen spelen en slaan vechten en rooven; dat is het, waarvoor de kooplieden bang zijn; maar voor het betalen van rechten op de kooplieden zijn zij niet bang, daar de Compagnie op het zielelijk vlek past, en de landen verbetert en doet bloeien, en dat is met groote geldelyke opofferingen. En de heer Kasim lachte en zeide: Maar misschien verschilt uwe meening wel

„van die van anderen.” En de Sultaan hernam met luider stem: „Juist omdat ik de zaken anders inzie, ben ik hier tegen de bevolking van Tajan komen vechten.” Toen begonnen die twee verstandige mannen te lachen.

En het was ten tijde van den Grooten heer Gouverneur Generaal Willem Godard Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen van Nederlandsch Indië dat de Oostersche vorsten de meeste schatten zagen en verwierven. En vele arme lieden werden rijk en kregen bezittingen door landbouw en handel; en er waren vele menschen, die scheepsgezagvoerders werden en beveiligd van door slecht volk beroofd te worden, tengevolge van de rechtvaardigheid van Zijne Excellentie.

Doch om tot het verhaal van Siam terug te keeren. Al de Priesters (Sami) zijn zeer in aanzien bij de Siameesche vorsten; zij zitten op stoelen, en de vorsten zitten tegenover hen en buigen voor hen zeer diep. Alwat de Priesters zeggen is bij de vorsten waar en goed; zij wijken daarvan niet af; zij antwoorden maar: „juist.” Er zijn eene menigte Priesters in Siam, meer dan vijfduizend; en onder die menigte zijn er drie, die ter bedevaart geweest zijn naar Ceilon, om het indruksel van den voet van den Profeet Adam, dat daar is, te bezoeken. En ten tijde dat de Priestervorst in Siam regeerde, was er een van zijne zonen, die naar Ceilon ter bedevaart wilde gaan. En in dien tijd was Ceilon onder de macht van Zijne Majesteit den Koning van Nederland. En de Priestervorst deed een brief brengen naar Batavia aan den Grooten heer Generaal De Klerk, kennisgevende dat zijn zoon naar Ceilon wilde gaan om het afdruksel van den voet van den Profeet Adam te bezoeken. Maar tegenwoordig hebben de Priesters niet veel lust om naar Ceilon ter bedevaart te gaan; want er is een boedi-boom (eene vijgesoort) van Ceilon aangebracht en voor den grooten afgod geplant, en die wordt nu door velen bezocht. En de Chineezzen volgen alles na wat de Siameezzen doen; zij verbranden ook hunne dooden. En de godsdienstplechtigheden der Chineezzen, die in Siam zijn, bevallen wel aan de Sami's of Siameesche priesters maar niet aan de Chineesche; en de Chineesche priesters zijn voor de Chineezzen in Siam geheel nutteloos. De Chineezzen nu zijn er talrijker dan de Siameezzen of althans even talrijk.

De lieden nu, die naar Siam komen, zijn daar niet in aanzien maar worden gering geacht; alleen de aanzienlijken, wier lijken verbrand worden, zijn in aanzien. En de Hindoes zijn meer

gezien dan de Siameesche priesters: want alwat den godsdienst betreft ontleenen de Siam's aan de Hindoes, en de boeken, welke zij lezen, zyn de Hindoesche begrippen door hen in het Siamesch overgebracht.

En het gebeurde eens dat er een afgezant van den Grooten heer te Batavia naar Siam kwam. Die afgezant nu was een groot man, genaamd de heer Kolonel Grovestius: hij werd vergezeld door den heer Pangeran Saïd Hassan den Abessyniër, en bracht een brief en geschenken aan den koning van Siam. En toen de heer Kolonel in Siam kwam, bemerkte hij dat het land er niet uitzag zooals men vertelde. Maar de koning van Siam beweerde stijf en sterk dat hij de grootste van alle vorsten was: maar de stad Siam is inderdaad wel de grootste van alle steden die onder zijn gebied zyn en goed bevolkt, doch de geheele bevolking bedraagt niet zooveel als die van het rijkd Penjangat. Nu was de kolonel een aanzienlijke blanke, een groot man, die gewoon was de steden in Europa te zien, en hij vond de stad Siam volstrekt niet groot. En de Siameezen waren zeer trotsch in hunne woorden en gedragingen; en de heer Kolonel werd eenigszins boos, en een driftig woord van hem werd goedge maakt door den heer Pangeran Saïd Hassan; waarop de koning van Siam tot den Pangeran zeide: „Als de Grootste heer van Jakatra eenen afgezant wil zenden, zoudt gij dan geen blanken naar Siam zenden, maar kom met den Pangeran, hierheen.“ En zoo kwam het dat de Pangeran Saïd Hassan tweemaal naar Siam kwam, en dat ik Abduloezeeb den Moëammed de Egyptenaar hem vergezeldde om mij verzoeken te maken bij den Grooten heer, beschaduwde door de rechtvaardige vlag van Zijne Excellentie.

Er kwam ook eens een afgezant van den Grooten heer Geyser van Bengalen Marcus Hastings. Deze zond den Heer Mr. Kropt naar Siam met geschenken en een brief. En de vorst van Siam, die ontvangende, was verheugd dat hij zoovele schatten kreeg. De Siameezen nu noemen ieder geschenk, dat van groote en aanzienlijke vorsten komt, eene schatting aan hunnen vorst; en de geschenken, die door den vorst van Siam aan andere groote en aanzienlijke vorsten gezonden worden, noemen zij een gade-gade of gade-gift van zijne Majesteit; en zulke trotschheid hebben de Siameezen in veel andere opzichten. En de Heer Mr. Kropt kon zijn toorn niet bedwingen en liet zulke woorden uit zijne woorden bliken; en toen hij uit Siam zoude

vertrekken en naar Bengalen terugkeeren, verzocht hij aan den koning van Siam een brief in antwoord op dien van den Grooten heer van Bengalen; en de Vorst beval zijnen staatsdienaar een brief aan den Grooten heer van Bengalen te schrijven. Toen werd de heer Mr. Kropt nog boozter; en hij ging naar een van de oudste staatsdienaren en eischte een bewijs dat de geschenken van den Grooten heer van Bengalen bij den koning van Siam angekommen en door dezen met vreugde ontvangen waren. Daarna keerde de heer Mr. Kropt naar Bengalen terug.

En nadat de heer Mr. Kropt uit Siam vertrokken was, was daar de kapitein Smith; en omdat hij ongeduldig werd over de draaiërijen en de streken en de trotschheid van den koning van Siam, doodde hij zijn paard, dat hij uit Bengalen had medegebracht. En dat muisje had een staart; en de kapitein Smith ondervond wat hij nog in geen ander land had ondervonden. En hem volgde nog een Engelsch koopman, genaamd Stoeam (?) en nog drie of vier anderen, om het dooden van dat eene paard, dat zijn eigendom was. (1) En de Siameesche priesters zeiden dat, volgens hetgeen in de sterrenwichelaarsboeken der Siameezen stond, de ondergang van het rijk Siam nabij was, wanneer de koning zeven witte olifanten had; en nu waren er in de stad vijf stuks, en nog twee witte olifanten had men gezien in het woud aan de bronnen van de rivier van Siam. En de kapitein Smith vertrok van Siam, en de kanonnen van zijne brik bleven achter en konden niet medegevoerd worden; en de opbrengst van zijne koopwaren was overal verstrooid en bleef in Siam; en de kapitein Smith keerde naar Bengalen terug.

Toen nu de kapitein Smith uit Siam vertrokken was, hielden de Siameezen niet op met werken aan de vesting en de schansen om zich te versterken. De sterkte, die door hen gemaakt werd, was aan de rechterzijde als men de Paknam, den mond van de rivier, opvaart: de breedte van die sterkte was honderd en vijftig vadem, met hoeken om kanonnen te plaatsen; en aan de linkerzijde bij het opvaren, recht tegenover de sterkte aan den rechterkant, werd eene schans in het water gebouwd. En de kosten voor dat werk moesten opgebracht worden door de geringe klasse der bevolking: men had reeds tachtigduizend koba's bekomen. En de vorst beval dat op het fort aan de rechterzijde van den riviermond vierhonderd kanonnen moesten

1) De beteekenis van dezen zin is mij niet duidelijk.

gebacht worden, en op de schans in het water aan de linkerzijde mogelijk vierhonderd. En dat werk was nog in geen jaar gereed, er waren wel veel Siameezen, maar zij voerden niet veel uit. Het toezicht over het werk was opgedragen aan Pja Panglang, waars naam verlengd was tot Tjon Pja Panglang.

Voorts gaf de vorst van Siam aan Pja Lagoera last om tweehonderd vlootvaartuigen gereed te maken om Selangoer enz. aan te vallen. En Pja Lagoera zeide dat alle vorsten bevreesd voor hem waren, en dat de reden, waarom hij die plaatsen tot dusverre niet had aangetast, was dat zijn vorst hem zulks nog niet bevolen had. Maar de Siameezen zijn zeer grootsprakig en vol trots en trotsch en zeer begeerig naar de bezitting van anderen, en verklaren zich voor grooter dan vorsten, die veel grooter zijn dan zij. En voordat de heer Mr. Kropt naar Siam kwam, zond de vorst van Siam een schip naar Bengalen met een brief en geschenken aan den Grooten heer Gouverneur van Bengalen, bestaende in een pikol olifantstanden, vijftig katti's aloë-hout en drie pikols tin. En toen dat Siamesche schip naar Siam terugkeerde, werden die geschenken op allerlei wijzen rijkelyk vergolden door den Grooten heer van Bengalen; en de vorst van Siam was daar zeer verheugd mede. En toen de heer Mr. Kropt naar Siam kwam, bracht hij weder geschenken van den Grooten heer van Bengalen mede, bestaende in allerlei linnenwaden en honderd geweren, en de vreugde en de trotscheid van den vorst van Siam namen meer en meer toe, en hij verklaarde zich voor de verhevensten en grootsten van alle vorsten.

Voorts toen de vader van den vorst van Siam, op last van koning Tak de stad Law aantastte, nam hij eene dochter van een vorst van Law tot bywyf en kreeg hij drie prinses van Law tot dochter, die zeer schoon was; en deze werd door den vorst van Siam, haren halfbroeder, tot vrouw genomen, die twee kinderen naar kreeg, een genaamd Raha Langit Besar en een ander genaamd Raha Langit Keti. En zoo kwam de stad Law van dien vader tot bestuur van den vorst van Siam. En het rijk Law is veel grooter dan het rijk Siam; en er zijn vele steden, die Law genoemd worden, met verschillende soorten van waters, sommige beschilderen hun lichaam, sommige dragen hoofdbekken gelijk de Casjan-Chineezen, en sommige hebben hun lichaam met In in het rijk Law zijn twee groote steden en twee groote vorsten, die elk twee kastelen hebben met verscheidene verdiepingen. De

eene stad is Wijang Tjan; de ingezetenen van deze stad beschilderen zich het lichaam niet; en het was de dochter van den vorst van deze stad, die door den koning van Siam tot vrouw genomen werd; die stad is grooter dan Siam. De andere stad heet Law Tjang Maj; hare inwoners beschilderen zich het lichaam: zij is ook grooter dan Siam. Voorts zijn er nog een aantal steden, die onder Tjang Maj, en een aantal, die onder Wijang Tjan behooren. En toen de kapitein Smith van Siam vertrok, werden die beide Lawsche vorsten door den koning van Siam begiftigd; alwat niet naar zijn smaak was schonk hij aan hen.

Over de troonsopvolging heerschen verschillende meeningen bij de Siameezen. Sommige Prijaji's en Mantri's zeggen, dat, bij den dood van den tegenwoordigen koning van Siam, Radja Langit, de zoon van de prinses van Law, hem in de regeering moet opvolgen. Andere Mantri's beweren dat Tjoep Soeloeng Isra Ratja Koeman hem moet vervangen, omdat diens moeder een eigen nicht van den vorst is; en andere Mantri's zeggen dat Karoema Tjit, hoewel uit een bijwif geboren, Vorst moet worden, omdat hij de oudste is. En de Chineezzen zeggen: wie het rijk maar goed bestuurt, zoodat de geringe lieden fortuin kunnen maken met den handel, laat dien koning worden.

En zoo ziet er nu de geschiedenis van het rijk Siak uit, voor zooverre ik haar heb kunnen te weten komen. En wegens mijn sterk verlangen om voor den Grooten heer te verschijnen heb ik deze geschiedenis opgeschreven om haar aan Zijne Excellentie aan te bieden; want ik heb niets anders aan te bieden dan deze Geschiedenis van Siam; wellicht kan ik door middel van deze Geschiedenis het gelaat van den zeer verheven Grooten heer te zien krijgen.

Geschreven in de stad Batavia in de maand Djoemadi'l achir des jaars der Hedjrah 1238.

CANKARA ÂCÂRYA'S COMMENTAAR

OP DE

APHORISMEN VAN DEN VEDÂNTA.

VERTAALD DOOR DR. A. BRUINING:

MET EENE INLEIDING VAN PROF. H. KERN.

De zoogenaamde wijsgeerige stelsels der Indiërs, die veeleer den naam verdienen van Theorieën ter bereiking van 't *summum bonum* hebben op de ontwikkeling van 't Hinduïsme een veel groteren invloed uitgeoefend dan de Europeesche schrijvers over Indië en de Indiërs zich voorstellen. Wanneer men de uiteenlopenden van 't Hinduïsme kent, als daar zijn: afgodsbeelden, daarmee samenhangende verhalen, plechtigheden enz., dan weet men van de godsdienstige en zedelijke denkbeelden evenveel als degene, die alleen de standbeelden van vaderlandsche beelden en de nationale verjaardagen kent, van vaderlandsche geschiedenis zou weten. Daarentegen is de kennis der Indische theorieën ter zaligheid, der *daršana's*, de sleutel tot een juist inzicht in de denkwijzen en gevoelens der Hindu's, gewerd en ongeleerd, aanzienlijk of gering. De beginselen in die stelsels verkondigd zijn doorgedrongen tot de laagste klassen der bevolking, en overal waar 't Hinduïsme bestaat vindt men de hoofdbeginselen terug. En niet alleen daar, waar 't Hinduïsme nog leeft, zelfs in landen waar 't eenmaal gebloeid heeft. Hoewel de Javanen sedert eeuwen den Islam omhelsd hebben, zien de sporen der Indische stelsels in hun denkbeelden en levensopvatting zichtbaar: 't geloof aan zielverhuizing, uitsluitend een gewoont der Indische bespeegeling, leeft in gewone vorm bij verscheiden volken van den Archipel voort.

Onder de Hindische theorieën ter zaligheid neemt de Vedânta 't eerste plaats in. Men kan haar de reizenrijke dogmatieke theorie van Indië noemen. De beroemdste Vedântin en een

¹ De *ç* in Indische woorden altoos als onze *z* uit te spreken

der bekendste namen in de Indische scholastiek is Çankara Âcârya, d. i. Professor Çankara, geb. 788 na Chr., in Kerala.

Het hoofdwerk van Çankara is zijn groote commentaar op de Vedânta-sûtra's of Aphorismen der dogmatieke theologie. Eene vertaling van dit werk is door Dr. A. Bruining ondernomen, welke hier den lezer wordt aangeboden.

De lectuur van Çankara's boek is alles behalve aangenaam; zijn redeneertrant eentoonig, vormelijk en vaak spitsvindig. Maar wie bekend wil raken met de Indische scholastiek, kan geen beter bron verlangen, tenzij hij in staat is de Indische stelsels in 't oorspronkelijke te bestudeeren. Er zijn over den Vedânta verschillende monographieën verschenen; in de eerste plaats de uitmuntende verhandeling van Colebrooke; voorts de dissertatie van wijlen Windischmann, *Sankara sive de theologumenis Vedanticorum*; dan Nève's werkje over den *Âtmabodha*; opstellen van onzen te vroeg overleden van Limburg Brouwer; alsook de Bijdrage tot de kennis van den Vedânta, door Dr. A. Bruining.

Al deze werken zijn aangenamer te lezen dan de commentaar van Çankara, waaruit ze alle grootere of kleinere uittreksels bevatten. Ze zijn aan te bevelen als overzichten en inleidingen, maar om 't stelsel in al zijne zwakheid en kracht te leeren kennen, is er geen ander middel dan de tekst in zijn geheel.

H. KERN.

EERSTE BOEK.

Eerste Hoofdstuk.

HULDE AAN ONZEN HEER VÂSUDĒVA.

Daar het eene uitgemaakte waarheid is, dat object en subject (niet-ik en ik), die tegenover elkander staan als duisternis en licht, niet in elkander kunnen overgaan, kunnen ook hunne eigenschappen dit niet. Overbrenging van het object (niet-ik) en zijne eigenschappen op het subject, den denkenden geest (ik), en omgekeerd van het subject en zijne eigenschappen op het object, is dus valsch. Toch heeft overbrenging van het wezen en de eigenschappen van het een op het ander, ten gevolge van onderlinge verwarring van twee geheel verschillende begrippen, n. l. van eigenschap en drager der eigenschap, plaats in de gewone, den mensch aangeboren voorstelling: „Ik ben dit; dit is mijn“, welke voorstelling op dwaling berust en bestaat in vermenging van waar en onwaar.

Vraagt men nu, wat die overbrenging eigenlijk is, dan is ons antwoord: „Het is eene handeling van het geheugen, waardoor de indruk eener vroegere waarneming toegepast wordt in eene latere“. Sommigen noemen het: „Overbrenging van de eigenschappen van iets op iets anders“. Anderen zeggen: „Overbrenging van iets op iets anders is eene dwaling, veroorzaakt door het niet opmerken van het onderscheid tusschen die twee dingen“. Nog anderen verklaren: „Overbrenging is eigenschappen aan iets toeschrijven, tegenstrijdig met die, welke het werkelijk bezit“. In allen gevalle komt het hierop neer, dat iets eigenschappen van iets anders schijnt te hebben. Zoo is b. v. de algemeene indruk: Perlmooer schijnt zilver; de eerste maan schijnt eene tweede naast zich te hebben (wanneer er een zogenaamde bijnaan is).

— Maar hoe kan er overbrenging zijn van eigenschappen van een object op de ziel ¹, die niet object is? Men brengt toch altijd op een object, dat voor oogen staat, een ander object over. En gij neemt toch ook aan dat de ziel, die niet behoort tot het niet-ik, niet is object. — Op deze tegenwerping antwoorden wij aldus: Vooreerst gaat het niet volkomen op, dat de ziel niet object is; want zij is object van het begrip van het ik en haar bestaan staat vast op grond van innerlijke ervaring. Verder is het geen vaste regel, dat alleen op een object, dat voor oogen staat, een ander object kan worden overgebracht. Kinderen toch brengen ook op den ether (de ruimte), ofschoon hij onwaarneembaar is, de eigenschap van uitgebreidheid, kleur enz. over (door zich nl. den hemel voor te stellen als eene blauwe vlakke). Zoo is ook overbrenging van dat, wat niet geest is, op de ziel niet onmogelijk.

Deze overbrenging noemen de geleerden **valsche kennis**, in tegenoverstelling van ware kennis, d. i. juist inzicht in het wezen der dingen. Daar dit nu zoo is, neemt iets door overbrenging volstrekt geene goede of slechte eigenschappen van iets anders aan.

Op deze valsche kennis, overbrenging van geest en niet-geest op elkander, berusten alle praktikale kenmiddelen en voorwerpen van kennis in het dagelijksch leven en ook in de gewijde wetenschap. Alle gewijde leerstelsels nu hebben òf het geven van voorschrift en verbod òf de verlossing ten doel. — Maar hoe kunnen kenmiddelen, waarneming enz. en gewijde leerstelsels, bestaan bij een in valsche kennis verkeerend subject? — Hierop antwoorden wij: Omdat kennen onmogelijk is zonder op het lichaam, de organen enz. de begrippen ik en mijn over te brengen, daar er zonder dat geen kennend subject kan zijn. Want zonder organen is waarneming enz. onmogelijk. De organen nu kunnen niet werken zonder basis (het lichaam) en niemand kan werken met zijn lichaam zonder daarop het begrip van het ik over te brengen. Zonder dit alles kan de geest dus niet zijn kennend subject. En zonder kennend subject is kennen onmogelijk. Daarom kunnen kenmiddelen, waarneming enz. en gewijde leerstelsels alleen bestaan bij een in valsche kennis verkeerend subject.

En dit blijkt ook hieruit, dat de dieren op dezelfde wijze te werk gaan. Want evenals een dier, wanneer het een on-

¹ De ziel, *pratyagútma* d. i. de geïndividualiseerde geest.

gunstig geluid hoort, wijkt, wanneer het daarentegen een gunstig geluid hoort, nadert; evenals het op het zien van iemand, die een opgeheven stok in de hand heeft, vlucht denkende: „Die wil mij dooden“, maar komt toelopen op iemand, die een handvol gras heeft; zoo vlucht ook de mensch, wanneer hij iemand met vijandige gebaren en woorden en met een uitgetrokken zwaard in de hand ziet naderen en komt daarentegen op anderen toe. Aan dieren en menschen zijn dus de praktikale kenmiddelen en voorwerpen van kennis gemeen. Daar het nu uitgemaakt is, dat bij de dieren waarneming enz. niet berust op rede, besluten wij uit die analogie, dat dit ook bij den redelijke mensch het geval is met waarneming enz., die bestaat ter zelder tijd als de valsche kennis.

Wat nu de gewijde wetenschap aangaat, ofschoon daarvoor wel een redelijk wezen wordt vereischt, niet geheel onbekend met den samenhang van den geest met de bovenzinnelijke wereld, wordt voor de toelating tot die studie toch niet vereischt, dat men de Vedānta's volkomen kent, met meer onderworpen is aan lichamelijke behoeften, het onderscheid tusschen de verschillende kasten als onwezenlijk erkent en de ware kennis van den geest als een wezen, dat niet behoort tot de eindige wereld, verkregen heeft, want dit is voor de toelating ter studie onnoodig en zelfs in strijd daarmede. In de gewijde wetenschap, voortgaande aan de kennis van het wezen van den geest, gaat men buiten den kring van voorstellingen van het in valsche kennis verkeerd subject. Zoo berusten b. v. voorschriften als die: „Een Brahmaan moet offeren“, hierop, dat men op den geest het verscheid van kaste enz. overbrengt.

Overbrenging nu hebben wij gedefinieerd als toepassing van het begrip van een bepaald iets op iets anders. Zoo brengt men bijvoorbeeld, wanneer vrouw of kinderen ziek of gezond zijn, te zeggen: „Ik ben ziek, ik ben gezond“, op zijn wezen eigenschappen van een ander over; zoo ook eigenschappen van het lichaam, door te v. te zeggen: „Ik ben bleek, ik sta“; eigenschappen der zinnen, door te zeggen: „Ik ben doof, ik ben blind“; eigenschappen van den inwendigen zin, als begeerte, fantasie, twyfel, angst. Als het subjectieve ik op de ziel, die niets dan werkeloos getuige is der handelingen van dat ik, overbrengende, brengt men ook omgekeerd de ziel, de werkelooze getuige van alles op den inwendigen zin enz. over. Dat is die onbegonnen en niet eindigende, den mensch aangebooren overbrenging.

die in dwaling bestaat, die ten gevolge heeft, dat men zich de ziel als handelende en de vruchten dier handelingen genietende voorstelt en die bij alle menschen wordt aangetroffen. Die oorzaak van onzaligheid weg te nemen, door de eenheid van den geest in het licht te stellen, is het doel van alle Vedânta's (Upanishads).

Dit zullen wij aantoonen in dit Onderzoek van het wezen der ziel, waarvan het eerste aphorisme luidt:

1. Nu dus ¹ Brahma-onderzoek.

Het woord nu dient om aan te wijzen, dat iets onmiddellijk volgt op iets anders. Hier moet dus gezegd worden, wat het is, dat noodzakelijk moet voorafgaan aan het Brahma-onderzoek, evenals de studie van den Veda aan het onderzoek der plichten. Dat zij op de studie van den Veda moeten volgen, hebben beide gemeen. Is dan niet de bijzondere eigenaardigheid van het Brahma-onderzoek dit, dat het moet volgen op de studie der plichtenleer? Neen. Want wanneer men de Vedânta's gelezen heeft, is Brahma-onderzoek mogelijk, ook vóórdat men de plichtenleer kent. En het is hiermede niet als met de deelen van een offer, die in eene vaste orde op elkander moeten volgen; want er is geen grond om het Brahma-onderzoek te beschouwen als een aanhangsel van het onderzoek der plichten of aan te nemen, dat de kennis van het laatste de noodzakelijke voorwaarde is voor de studie van het eerste. Ook verschillen zij, wat hare vrucht en wat het wezen van het te onderzoeken object aangaat. De kennis der plichten heeft tot vrucht het hemelsche geluk en dat is afhankelijk van volbrengen; de kennis van het Brahma heeft tot vrucht het hoogste goed en dit is niet afhankelijk van volbrengen. Het object der eerste, de plichtmatige handeling, is iets toekomstigs: zij bestaat niet op het oogenblik, dat men ze leert kennen, daar zij afhangt van eene daad van den mensch; het object der laatste, het Brahma, is iets, wat er reeds is, daar het van eeuwigheid af voleindigd is, en hangt dus niet van eene daad van den mensch af.

---

¹ De woorden nu dus (*atháto*), door Çankara ten onrechte als redgevend verklaard, zijn eenvoudig de gewone aanhef, de titel van Indiische geschriften. De argumenten, waarmede Çankara deze opvatting bestrijft, zijn van allen grond ontbloot. In de vertaling zijn deze weggelaten omdat zij berusten op eene dubbelzinnigheid in de beteekenis der woorden onderzoek en nu, die in onze taal vervalt.

In het karakter der lessen is bij beide ook verschillend. De lessen der plichtleer deelen den mensch kennis mede, alleen om hem eene bepaalde handeling op te leggen, de lessen der Brahma-leer daarentegen deelen hem alleen kennis mede, en daar de kennis ontstaat door de les, is het kennen met iets, dat den menschen wordt opgelegd; het is daarmede als met het zien van een voorwerp, waarop het oog gevestigd wordt.

Wat is het dan, waarop onmiddellijk het Brahma-onderzoek moet volgen? Het is dit: Onderscheiding tusschen het eeuwige en het vergankelijke, onverschilligheid voor het genot van de vruchten der goede werken hier en hiernamaals, bezit van de middelen tot bespiegeling, zelfbeheersching enz., en begeerte naar verlossing. Wanneer deze vereischten aanwezig zijn, kan de menschen het Brahma onderzoeken en tot kennis daarvan komen, onverschillig of hij vooraf de plichtleer heeft bestudeerd of niet; maar anders nooit. Het woord nu beteekent dus: omdat ik nadat men de genoemde vereischten bezit.

Het woord dus is redegevend. De bedoeling is: Omdat de Veda in woorden als: „Zooals hier de wereld der werken een einde heeft, zoo neemt daar de wereld der verdienste een einde”¹ leert, dat de vrucht van goede werken, Agni-offers enz., niet eeuwig is, en evenzoo in woorden als: „Die het Brahma kent, verrijgt het hoogste”² leert, dat kennis van het Brahma het hoogste doel des menschen, daarom moet men onverschillig na het verkrijgen van de bovengenoemde vereischten het Brahma onderzoeken.

Brahma-onderzoek is onderzoek van het Brahma. De wijze van toegang van dat Brahma wordt later gegeven in het volgende. Het netwerk de oorsprong enz. is van het heetal.³ Dit blijkt, dat die naam hier in zijne hoofdbeteekenis moet genomen worden en niet in eene bijbeteekenis, b. v. als aanduiding der Brahma-kaste. In de samenstelling staat het in plaats van de genitivus objectivus, zoo als hieruit blijkt, dat het object van het onderzoek wordt genoemd,⁴ en ook blijkt uit teksten als: „Dat, waaruit deze schepselen zijn

¹ Upanishad VIII, 1, 6.

² Ibidem III, 1.

³ Het woord heetal, eenmaakte en weerlegde objectie is in de vertaling weggelaten, omdat het in de grootste duisterheid, terwij. zij tot de behandelde zaak behoort.

⁴ Ibidem III, 1.

voortgekomen, dat moet men onderzoeken, dat is het **Brahma**¹, waarin het **Brahma** uitdrukkelijk als dat object wordt aangewezen.

Onderzoek beteekent: zoeken te kennen. Het leeren kennen tot begrippens toe, is het object van het zoeken, daar zoeken gericht is op eene vrucht. Want door het leeren kennen als middel zoekt men het **Brahma** te begrijpen. Immers begrijpen van het **Brahma** is het hoogste doel des menschen, want daardoor worden valsche kennis, die de kiem is der gebondenheid aan de eindige wereld, en andere ellenden alle verdreven. Daarom moet men het **Brahma** onderzoeken. — Is nu dit **Brahma** bekend of is het onbekend? Is het bekend, dan behoeft het niet onderzocht te worden; is het onbekend, dan kan het niet onderzocht worden. — Het antwoord daarop is: Er is een van nature eeuwig, rein, wijs, zalig², alwetend, almachtig **Brahma**. Want de etymologie leert, dat het woord **Brahma** de beteekenis van eeuwig, rein enz. heeft daar deze van zelve volgen uit de beteekenis van den wortel *brah*³. En het bestaan van het **Brahma** is uitgemaakt, want het is de geest (het eigenlijke wezen) van alles. Van het bestaan van dien geest toch is ieder overtuigd, daar hij weet: „Ik ben niet niet“. Want indien het bestaan er van niet uitgemaakt was, zou men moeten zeggen: „Ik ben niet.“ Die geest nu is het **Brahma**. — Maar indien het bestaan van het **Brahma** als de geest van alles uitgemaakt is, dan is het bekend en behoeft dus niet onderzocht te worden. — Deze tegenwerping gaat niet op, want er bestaat verschil van meening omtrent de nadere bepaling. De wereldlingen en de Lokâyatika's⁴ zeggen: De geest is het met bewustzijn begaafde lichaam. Anderen⁵: De met bewustzijn begaafde organen alleen maken den geest uit. Wederom anderen zeggen: De inwendige zin (het denk- en kenvermogen) is de geest. Anderen: Hij is slechts een momentaan begrip. Anderen: Hij is niets. Anderen⁶: Hij is een van het lichaam onderscheiden eindig wezen, dat handelt en de vruchten der handelingen geniet. Anderen⁷: Hij handelt niet, maar geniet alles

¹ Taitt. Up. III, 2.

² d. w. z. niet gebonden aan de stof; de verlossing deelachtig.

³ Dit is geheel onjuist.

⁴ Eene materialistische sekte, die veel overeenkomst heeft met de Epicuristen.

⁵ De vier volgende definities zijn die van de vier sekten der **Buddhisten**.

⁶ De Nyâya.

⁷ De atheïstische Sânkhya.

de vruchten der handelingen. Anderen ¹: Hij is het daarvan onderscheiden, almachtig en alwetend Opperwezen. Nog anderen ² eindelijk: De geest is het centrum der zielen. Zoo zijn er vele uiteenlopende meeningen, wier voorstanders zich allen beroepen op werkelijke of schijnbare bewijzen aan rede en schrift ontleend, en iemand, die zonder nadenken het eerste het beste aanneemt, zou het hoogste goed niet deelachtig worden, maar integendeel tot onzaligheid vervallen. Daarom wordt, onder den titel van Brahma onderzoek, eene het hoogste goed ten doel hebbende verklaring der Vedānta's, met behulp van redeneering voor zoo ver deze met de schrift niet strijdt, ondernomen.

Er is gezegd, dat het Brahma moet worden onderzocht. Hoedang is nu dit Brahma? Op deze vraag antwoordt de auteur der aphorismen:

2. Uit hetwelk de oorsprong enz. is van het heelal

Onder de woorden oorsprong enz. wordt verstaan: Oorsprong, bestaan en ondergang. Dat oorsprong het eerst wordt genoemd, geschiedt op voorbeeld der schrift, die in den tekst: «De waaromt deze schepselen zijn voortgekomen enz.» deze volgorde aangeeft en ligt bovendien in den aard der zaak, daar iets eerst moet ontstaan om te bestaan en onder te gaan.

Het woord heelal omvat alles, wat wij door waarneming of zelfs anderen weg kennen.

Met de woorden uit hetwelk wordt de oorzaak aangewezen. De volledige zin is: De almachtige, alwetende oorzaak van het ontstaan, bestaan en ondergaan van het heelal, dat door haar in vorm is afgescheiden uit de chaotische wereld, dat voort is met verscheidende wezens, die handelen en de vruchten der handelingen genieten, waarin ieder de gevolgen zijner daden, verscheidend naar geang van plaats, tijd en omstandigheden, ondervindt, en welks inrichting zelfs door de gedachte niet omvat kan worden, die almachtige, alwetende oorzaak is het Brahma. Ontstaan, bestaan en ondergaan worden hier genoemd, omdat in de schrift ook de overige bestaanswijzigingen opgesloten zijn ³.

¹ De oude school der Sāṅkhya (Yoga).

² De Vedānta.

³ Hetgeen hierop in den oorspronkelijken tekst volgt ter bestrijding van een andere opvatting der woorden oorsprong enz. is in de ver-

Zulk een heeal toch kan alleen uit zulk eene oorzaak ontstaan zijn, geenszins uit de onbewuste materie, noch uit atomen, noch uit niets, noch uit een eindig wezen; ook niet van zelf, want hier beneden worden voor het ontstaan van iets bepaalde tijden, plaatsen en voorwaarden vereischt.

Nu meenen sommigen, die een Opperwezen aannemen als oorzaak der wereld, dat dit redebesluit het eenige bewijs is voor het bestaan van zulk een van de eindige wereld onderscheiden Opperwezen. Is dat alleen dan ook niet in dit aphorisme bedoeld? Neen; want het doel der aphorismen is een krans van teksten te vlechten. In de aphorismen toch worden uitspraken der Vedānta's aangehaald en behandeld. Want begrijpen van het Brahma wordt verkregen door het volkomen verstaan der schrift, niet door andere kenmiddelen, redebesluiten enz.

Maar terwijl de schrift uitspraak doet omtrent de oorzaak van het ontstaan enz. der wereld, worden tot meerdere bevestiging harer leer ook redebesluiten, voor zoo ver ze met de schrift niet in strijd zijn, niet verworpen. De schrift zelve toch treedt in verbinding met de rede en leert, dat het menschelijk verstand met haar samen moet werken, door te zeggen: „Men moet hooren (leeren) en overdenken ¹“. Bij het Brahma-onderzoek zijn niet, evenals bij het onderzoek der plichten, schriftwoorden enz. het eenige kenmiddel; maar schriftwoorden enz. en aanschouwing enz. zijn hier ieder voor hun deel kenmiddelen, want Brahmakennis heeft aanschouwing tot einddoel en haar object is iets, dat bestaat. Waar het iets geldt, dat gedaan moet worden, zijn schriftwoorden enz. het eenige kenmiddel, want hierbij wordt aanschouwing niet vereischt, en de verwezenlijking van hetgeen gedaan moet worden hangt van den mensch af. Eene wereldsche en ook eene gewijde handeling kan al of niet, zoo of anders verricht worden. Evenals men te paard of te voet gaan of ook niet gaan kan, zoo kan men ook op deze of op gene wijze offeren. Hier is het dus de plaats voor voorschriften en verbodsbepalingen, voor dilemma's en algemeene en bijzondere regels. Maar of iets zoo of anders, al of niet is, dat kan geen dilemma zijn. Want bij een dilemma hangt de zaak van persoonlijke keus af, maar de juiste voorstelling van iets,

---

taling weggelaten, daar het zonder uitvoerige verklaring onverstaanbaar zou zijn en op den gang der redeneering volstrekt geen invloed heeft.

¹ Brhad-Araṇyaka-Up. II, 4, 5.

dat bestaat, hangt niet van persoonlijke keus af, maar alleen van het wezen van het object. Wanneer men een paal voor zich heeft, dan is de gedachte „Dat is een paal of een mensch of iets anders“, geene juiste voorstelling; maar de gedachte: „Dat is een mensch of iets anders“, is dwaling, alleen de gedachte: „Dat is een paal“, is eene juiste voorstelling. Zoo wordt bij bestaande dingen de voorstelling door het object bepaald. Daar dit nu zoo is, hangt ook de kennis van het Brahma alleen van deszelfs wezen af, daar het hier iets geldt, dat bestaat.

Maar moet dan ook niet de kennis van het Brahma door andere kennismiddelen verkregen worden en is niet het onderzoek der schrift daarbij nutteloos? — Neen. Want daar het Brahma niet is object der zinnen, neemt men de betrekking tusschen de wereld en het Brahma niet waar. Uit hun aard toch hebben de zinnen uitwendige dingen, niet het Brahma, tot object. Wanneer het Brahma object der zinnen was, zou men waarnemen, dat het leeren en het Brahma tot elkander in betrekking staan als gevolg en oorzaak. Maar men neemt alleen het gevolg waar, zonder te kennen besissen, of het het Brahma of wel iets anders tot oorzaak heeft.

Derom is dit aphorisme niet de mededeeling van een redeloes nit, maar aanwijzing van eene uitspraak der Vedānta's en wel van die, welke voorkomt in het verhaal, dat Bārgu, de zoon van Varuna, tot zijn vader kwam met de vraag: „Leer mij te kennen het Brahma kennen,“ waar het antwoord van Varuna luidt: „Dat, waaruit deze schepselen zijn voortgekomen, waarvoor zij bestaan, waarmede zij terugkeerende zich herenigen, onderzoek dat, dat is het Brahma.“ En zijne conclusie is: „Ut het volmaakte geluk zijn deze schepselen voortgekomen, door het volmaakte geluk voortgebracht leven zij, tot het volmaakte geluk keeren zij terug en herenigen er zich mede.“ Ook andere soortgelijke teksten, die over de eeuwige, reine, onbegrensde, alwetende oorzaak der wereld handelen, zouden hierin worden aangehaald.

Daar het bewijs, dat het Brahma de oorzaak is der wereld, niet is aangehaald, dat het alwetend is. Om dit nu nader te bevestigen, gaat de auteur voort:

Want het is de bron der heilige schrift. Of: Het is de heilige schrift tot kenbron.

Brahma is de bron, de oorzaak van de groote schrift, den *Rgveda* enz., met inbegrip van verschillende hulpwetenschappen, die als een lamp alles verlicht en waarin alwetendheid doorstraalt. Zulk eene schrift toch, als de *Rgveda* enz. is, die de eigenschap van alwetendheid heeft, kan alleen zijn voortgekomen uit een alwetend wezen. Immers, wanneer iemand een boek schrijft over een bijzonder vak van wetenschap, zooals Pāṇini en anderen over grammatika, dan is het eene uitgemaakte waarheid, dat hij meer kennis bezit dan hij in dat boek uitsprekt. Hoe zou dan dat groote wezen, dat die mijn van alle kennis heeft voortgebracht, die men den Veda noemt, die in verschillende scholen (tradities) gescheiden, de grond is van de classificatie der schepselen als hoogere wezens, dieren en menschen, van de verdeeling in verschillende kasten en rangen; en dit niet alleen, maar dat ook heeft gedaan zonder inspanning, als het ware spelender wijs, zooals blijkt uit de woorden der schrift: „Van dat groote wezen is de *Rgveda* eene uitademing¹”, hoe zou dat wezen niet absoluut alwetend en almachtig zijn?

De bedoeling van dit aphorisme kan ook zijn: De schrift, de *Rgveda* enz., wier eigenschappen boven genoemd zijn, is de kenbron van het Brahma, het middel om tot kennis van deszelfs wezen te komen. Uit de schrift alleen leert men het Brahma kennen als de oorzaak van het ontstaan enz. van het heelal. Het schriftwoord, waarop hier bedoeld wordt, is bij het vorige aphorisme aangehaald; het is nl. het woord van *Varuna*: „Dat, waaruit deze schepselen zijn voortgekomen enz.” — Maar waartoe dient dan dit aphorisme, daar toch reeds bij het vorige door het aanhalen van dien tekst geleerd is, dat de schrift de kenbron is van het Brahma? — Het antwoord hierop is: Daar in dat aphorisme zelf de schrift niet uitdrukkelijk genoemd wordt, zou men kunnen meenen, dat de uitspraak, dat het Brahma de oorzaak is van het ontstaan enz. van het heelal, enkel op een redebesluit berust, en om dit te voorkomen zegt dit aphorisme: Het heeft de schrift tot kenbron.

— Maar hoe kan men zeggen, dat de schrift kenbron is van het Brahma? Immers het *mîmāṃsā*-aphorisme, dat zegt: „Daar de schrift plichtmatige handelingen ten doel heeft, is al, wat dit doel niet heeft, nutteloos”, leert, dat plichtmatige

¹ *Brah. Ar. Up.* IV, 4, 10.

handelingen het doel zijn der schrift. Wanneer dus de Vedānta's geene betrekking hadden op plichtmatige handelingen, dan zouden ze nutteloos zijn, ze moeten derhalve òf een aanhangsel zijn van de voorschriften voor handelingen, door den handelenden persoon, den deva, aan wien de handeling gericht is, enz. te doen kennen, òf voorschriften voor een ander soort van handelingen, b. v. devotie enz. Hun doel toch kan niet zijn het wezen van iets, dat bestaat, te doen kennen, want dat is object van waarneming enz. en het kennen daarvan, buiten verband met hetgeen men moet afwenden of verwerven, is niet het hoogste doel van den mensch. Dat nu woorden als: "Hij woorder", niet nutteloos zijn, blijkt uit het aphorisme: "Omdat ze met een voorschrift een geheel uitmaken, moeten zij dienen als aanwijzing daarvan", waarin geleerd wordt, dat zij als aanwijzing nut doen. En van de liederen wordt gezegd, dat zij met handelingen samenhangen, door deze en de hulpmiddelen er voor te noemen. Maar nergens blijkt, dat schriftwoorden buiten verband met voorschriften eenig doel hebben en dit is ook te onzen k.

En een voorschrift kan niet handelen over het wezen van iets, dat bestaat, want voorschriften hebben altijd eene handeling tot object. Daarom moeten de Vedānta's een aanhangsel zijn van de voorschriften voor handelingen, door het wezen van den handelenden persoon of van den deva, aan wien de handeling gericht is, te doen kennen. En al geeft gij dit uit vrees voor de gevolgtrekkingen niet toe, toch volgt uit de teksten te veel dat ze handelingen, devotie enz., tot doel hebben. Daarom is de schrift niet kenbron van het Brahma. — Op deze tegenwerping antwoordt nu de auteur:

4. Maar dit blijktens de woorden zelve.

Het woord, maar duidt de verwerping aan van het gevoelen dat de schrijver heeft. Dat alwetend, almachtig Brahma, de oorzaak van het ontstaan, bestaan en ondergaan der wereld wordt uit de Vedānta's gekend. Dat blijkt uit de woorden zelve. In de Vedānta's toch komen teksten voor, die rechtstreeks ten doel hebben het te doen kennen. Zoo lezen wij b. v.: "Eenmaal was het heelal in dien beginne; het was één en had geen onderscheid" (1. 1. 1) "In den beginne was het heelal één geest

alleen" ¹. "Dat is het Brahma, vóór of na, binnen of buiten hetwelk niets is, dat is de geest, het alziende Brahma" ². "Onsterfelijk Brahma alleen is alles, wat wij voor ons zien" ³ enz. Aan deze teksten nu, die, zooals uit de woorden zelve blijkt, over het wezen van het Brahma handelen, mag men geene andere beteekenis toekennen, daar men dan den zin der schrift geweld zou aandoen. En de eigenlijke strekking dier teksten kan ook niet zijn het wezen van den handelenden persoon, den deva, aan wien de handeling gericht is, enz. te doen kennen, want door de woorden: "Wien zou het zien, en waarmede" ⁴, heft de schrift de geheele voorstelling van handeling, handelend subject en vrucht der handeling op. En ofschoon hier gehandeld wordt over het wezen van iets, dat bestaat, is dit toch geenszins object van waarneming; want dat de geest Brahma is, hetgeen uitgedrukt wordt in de woorden: "Dit zijt gij" ⁵, kan men alleen uit de schrift leeren.

Dat verder dit onderricht nutteloos zou zijn, omdat het geene betrekking heeft op iets, dat men moet afwenden of verwerven, dit gaat niet op; want door de bloote kennis, dat de geest Brahma is, zonder iets, dat men moet afwenden of verwerven, wordt alle lijden weggenomen en wordt dus het hoogste doel des menschen bereikt. Dat nu, zoo als uit de teksten zelve blijkt, de mededeeling der devaleer enz. devotie ten doel heeft, daarin is niets ongerijms gelegen. Maar de leer van het Brahma kan niet eveneens een aanhangsel zijn van de voorschriften voor devotie, want bij de volstreckte eenheid is er niets af te wenden of te verwerven en worden dus de dualistische begrippen van handeling, handelend subject enz. opgeheven. En nadat het dualisme eens vernietigd is door de kennis van de eenheid van het Brahma, is eene herleving er van, ten gevolge waarvan de leer van het Brahma als aanhangsel van voorschriften voor devotie zou kunnen gegeven worden, onmogelijk. Ofschoon nu elders niet blijkt, dat schriftwoorden, behalve in verband met voorschriften, waarde hebben, kan men dit toch, wegens het heilzame der kennis van den geest, niet loochenen van die schriften, die over den geest handelen. Bovendien, dat schriftwoorden waarde hebben, behoeft

¹ Aitareya-Up. I, 4.

² Brh. Ar. Up. IV, 5, 18.

³ Mundaka-Up. II, 2, 11.

⁴ Brh. Ar. Up. IV, 4, 14.

⁵ Chând. Up. VI, 8, 7.

dat door redeneering te worden aangetoond en daarvoor worden dus geene bewijzen, aan de analogie ontleend, vereischt. Daarom staat het vast, dat de schrift kenbron is van het Brahma.

Men nu staan er andere bestrijders op, die aldus redeneeren: De schrift leert wel het Brahma kennen, maar alleen als object van voorschriften om te begrijpen. Het is er mede als met sommigen in het dagelijksch leven onbekende dingen b. v. de offryuk, het offervuur enz., waarvan eene beschrijving in de schrift voorkomt als aanhangsel van de voorschriften om te offeren. De schrift toch houdt zich bezig met het doen en laten van den mensch. Want zij, die de bedoeling der schrift kennen, zeggen: Haar doel blijkt te zijn het doen kennen der plichten:

• *Brāhma* is een woord, dat eene handeling voorschryft; • *Ucāra* is mededeeling van kennis daarvan; • De vermelding van bestaande dingen geschiedt ter wille van iets toekomstigs; • Daar de schrift handelingen ten doel heeft is alles, wat dit doel niet heeft, nutteloos. In het voorschrijven en verbieden van bepaalde handelingen bestaat dus het eigenlijke doel der schrift en wat er verder in voorkomt is aanhangsel daarvan. En wgens de overeenkomst der Vedānta's met de overige Schriften moet dit ook daarvan gelden. Men moet het ook zoo beschouwen, dat, evenals de schrift van hem, die het doel is naar het toekomstige geluk, Agni offers enz. voorschryft als middel om dat desachtig te worden, zij zoo aan hem, die de onsterfelijke wil begeert, Brahma kennis voorschryft.

Als men nu tegenin gebracht, dat het object van beide geheel verschillend is, daar in de afleiding over de plichten de plichtmatige is, terwijl die iets toekomstigs is, hier daarentegen het object bestaand, van eeuwigheid af voleindigde Brahma het object van het onderzoek is, en dat daarom ook de vrucht der Brahma kennis geheel verschillend moet zijn van die der plichtmatige, die van verbodigen afhankelijk is. Maar deze tegenwoordigheid doet niet op, want het Brahma wordt alleen geleerd door de schrift met voorschriften voor eene handeling. • Den geest moet men beschouwen; • Den geest, bevred van leden, moet men kennen; den moet men trachten te leeren kennen; • Den geest moet men vereeren men; • Als geest alleen beschouwe men de wetenschap; • De, die het Brahma kent, wordt Brahma; deze en andere voorschriften worden er gegeven. En daarmee staan

alle Vedānta's in verband, daar zij op de hierbij oprijzende vraag: "Wie is die geest, dat Brahma?" het antwoord geven door deszelfs wezen in dezer voege te beschrijven: "Eeuwig, alwetend, alomtegenwoordig, eeuwig volmaakt, van nature eeuwig rein, wijs, zalig, volmaakte kennis, volmaakt geluk is het Brahma". De vereering nu van dat wezen heeft de verlossing, die iets bovenzinnelijks is en uit de schrift wordt gekend, tot vrucht. Maar wanneer de Vedānta's, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, bloot eene beschrijving gaven van iets, dat bestaat, dan zou het niet mogelijk zijn daardoor iets af te wenden of te verwerven en zouden ze dus even nutteloos zijn als b. v. de mededeeling: "Er zijn zeven werelddeelen", of: "Daar gaat de Koning".

Zegt men nu, dat b. v. de bloote mededeeling: "Dat is geen slang, maar een touw" wel nut blijkt te hebben, daar zij de uit dwaling voortkomende vrees doet ophouden, en dat zoo ook de bloote mededeeling, dat de geest niet tot de eindige wereld behoort, wel nut heeft, daar zij de dwaling, dat hij een eindig wezen is, wegneemt, dan antwoorden wij: Dat zou zoo zijn, wanneer, evenals in het bovengenoemde geval op het enkele hooren: "Dat is een touw" de dwaling, dat het een slang is, dadelijk ophoudt, zoo ook de dwaling, dat de geest een eindig wezen is, door het enkele hooren der waarheid, dat hij Brahma is, vernietigd werd, maar dit is zoo niet. Want ook nadat men geleerd heeft, dat hij Brahma is, duren de verschijnselen der gebondenheid aan de eindige wereld, nl. lief en leed enz., voort. En door te zeggen: "Men moet leeren, nadenken, en overpeinzen" leert de schrift zelve, dat op het leeren, nog nadenken en overpeinzen moet volgen. Onze conclusie is dus, dat de schrift wel het Brahma doet kennen, maar alleen als object van voorschriften om te begrijpen. —

Hierop antwoorden wij: Dat is zoo niet, want de vruchten van de kennis der plichten en van die van het Brahma zijn geheel verschillend. Plichten zijn bepaalde, uit schrift en overlevering bekende handelingen van het lichaam, de spraak of den inwendigen zin, die behandeld worden in de aphorismen, welke aanvangen: "Nu dus onderzoek der plichten". Zoo zijn er ook zonden, als moord enz., die men moet onderzoeken om ze te vermijden, daar zij gekenmerkt worden door verbodsbepalingen. De vruchten nu van deze beide, van plicht en zonde, die lessen (voorschriften en verbodsbepalingen) tot ken-

met hebben en de bron zijn van verdienste en schuld, zijn algemeen bekend, het zijn de zinnelyk waarneembare aandoe-ningen van lief en leed (genot en smart), die door het lichaam, de spraak en den inwendigen zin ondervonden, door de werking der objecten op de organen voortgebracht en bij alle belichaamde wezens van Brahmā af tot de planten toe aangetroffen worden. En bij de belichaamde wezens van den mensch af tot Brahmā toe worden verschillende graden van genot waargenomen. Daaruit volgt het bestaan van verschillende graden van verdienste, de oorzaak van genot, en hieruit weer het bestaan van verschil tus-ssen de individuen, die verdienste verwerven. En het bestaan van dat verschil tusschen de individuen, een verschil in behoefte, ge-schiktheid enz., is eene uitgemaakte zaak. Zoo gaan alleen zij, die groote offers volbrengen, om hunne bijzondere kennis en vroomheid langs den noordelyken weg. Door slechts geringere werken te verrichten gaat men langs den zuidelyken weg. En dat ook daar-boven verschillende graden van genot en van de middelen om dat deuchtig te worden bestaan, volgt uit het schriftwoord: „Naar de mate hunner verdienste daar vertoevende” ¹ enz. Zoo vindt men ook, van den mensch afdalende tot de bewoners der onderwereld en de planten, bij de lagere wezens eene kleine mate van genot en dat wederom in verschillende graden. Even-zo neemt men nu ook bij de hoogere en lagere belichaamde wezens verschillende graden van smart waar en daaruit volgt het bestaan van verschillende graden van schuld en daaruit weer het bestaan van verschil tusschen de individuen, by wie die smart bestaat. Zoo staat het op gezag van schrift, overlevering en rede vast, dat de verschillende graden van genot en smart, die by de niet valsehe kennis enz. bezordelde wezens bestaan, uit verschillende graden van verdienste en schuld voortvloeien en niet aannemen van een lichaam tot voorwaarde hebben, niet ophouden maar tot de eindige wereld behooren. Dit leert b. v. de schrift door te zeggen „Lief en leed houden niet op, zoo-lang de ziel aan het lichaam gebonden is” ¹. En uit de daarop volgende woorden „Wanneer zij vrij is van het lichaam, treffen lief en leed haar niet”, volgt, dat het vrij zijn van het lichaam, de verlossing, geen gevolg is van verdienste. Want was het zo niet van verdienste dan kon niet gezegd worden, dat lief en leed de ziel in dien toestand niet treffen. Zegt men au,

¹ Upan. U. V. 10, 5.

dat het vrij zijn van het lichaam zelf het gevolg is van verdienste, dan ontkennen wij dat wederom, want het is van nature eigen aan den geest, zooals blijkt uit teksten als deze: „Den grooten, alles omvattenden geest kennende, die vrij van het lichaam en onvergankelijk is in de vergankelijke lichamen, heeft de wijze geen leed meer ²”; „Zonder adem, zonder inwendigen zin, rein en onbezoedeld is deze geest ³.” Daarom staat het vast, dat in tegenoverstelling van de vruchten van handelingen, de verlossing, het vrij zijn van het lichaam, eeuwig is. Nu kan iets in zekeren zin eeuwig zijn en toch veranderlijk, daar een ding, ook al ondergaat het verandering, niet ophoudt hetzelfde te zijn; in dien zin, waarin sommigen b. v. de wereld eeuwig noemen, en waarin ook de drie hoedanigheden der Sâukhya eeuwig worden genoemd; maar dit is in den strengsten zin eeuwig en onveranderlijk, als de ether (ruimte) alles doordringend, aan geene verandering onderworpen, van eeuwigheid af volmaakt, ondeelbaar, van nature zich zelf verlichtend. Dat waarbij verdienste en schuld met hunne gevolgen, waarbij tegenwoordig, verleden en toekomst niet bestaan, dat is het onlichamelijke, de zoogenaamde verlossing. Dit leert de schrift door te zeggen: „Leer mij dat kennen, dat niet bestaat in verdienste, noch in schuld, niet in dit geheel van oorzaak en gevolg, niet in iets verledens, noch in iets toekomstigs ⁴.” Daarom is het het Brahma, met het onderzoek waarvan wij ons bezighouden. Indien nu de leer van het Brahma ahangsel was van voorschriften voor handelingen en door het volbrengen daarvan de verlossing verkregen werd, dan zou deze niet eeuwig zijn, maar alleen een bijzonder soort van de boven beschreven eindige en in verschillende graden verdeelde vruchten van handelingen. Maar allen, die over de verlossing spreken, komen hierin overeen, dat zij eeuwig is. Derhalve kan de leer van het Brahma geen ahangsel zijn der plichtenleer.

Bovendien, teksten als deze: „Die het Brahma kent, wordt Brahma ⁵”; „Al iemands werken houden op, zoodra hij dat absolute wezen heeft gezien ⁶”; „Hij, die het volmaakte geluk

¹ Chând. Up. VIII, 12, 1.

² Kathavalli-Up. II, 22.

³ Mund. Up. II, 1, 2.

⁴ Kath. Up. II, 14.

⁵ Mund. Up. III, 2, 9.

⁶ Mund. Up. II, 2, 8.

van het Brahma kent, vreest niets meer ¹”; ~ ( ) Janaka, gij hebt de volmaakte rust verkregen ²”; ~ Toen alleen kende hij zich zelve, wetende: ~ Ik ben Brahma”; daardoor werd hij het Al ³”; ~ Welke dwaling, welk verdriet blijft er over bij hem, die de eenheid van alles kent ⁴” leeren, dat de verlossing onmiddellijk volgt op de Brahma-kennis en verbieden aan te nemen, dat daartusschen nog eene andere handeling inligt. En ook uit het woord: ~ Dat ziende, wist de Rshi Vāmadeva: ~ Ik was Manu, ik was Sūrya ⁵” blijkt, dat tusschen het aanschouwen van het Brahma en het zijn van algeest geene andere handeling inligt, evenmin als tusschen stilstaan en zingen, wanneer men zegt: ~ Stilstaande zingt hij.” Teksten als deze: ~ Gij zijt onze vader, die ons over de valsche kennis heenbrengt ⁶”; ~ Dit heb ik van de Rshi's gehoord: Die den geest kent, is over het verdriet heen; ik bid, heer! breng gij mij over het verdriet heen ⁷”; ~ Hem, wiens zonden zijn uitgewischt, doet Saṅkumāra het einde der duisternis zien ⁸” enz. leeren verder, dat de vrucht der Brahma-kennis alleen hierin bestaat, dat daardoor alles, wat de verlossing verhindert, vernietigd wordt. Dit is ook uitgedrukt in het Nyāya-aphorisme: ~ Wanneer loof, geboorte, werkzaamheid, bezoedeling, dwaling achter- en vóór vernietigd zijn, volgt onmiddellijk op de vernietiging van het laatste de verlossing.” De dwaling (valsche kennis) nu wordt vernietigd door het begrip van de eenheid van den geest met het Brahma.

En dat begrip van de eenheid van den geest met het Brahma bestaat niet in (de erkenning van) overeenstemming, zooals b. v. voorkomt in de woorden: ~ Oneindig is de inwendige zin, overal is zijn de Agyedeva's; daardoor wint hij de oneindige wereld ⁹”, het is ook niet eene overbrenging, zooals voorkomt in de woorden: ~ Den inwendigen zin verkeer men als Brahma ¹⁰”; ~ De zon is Brahma”, waar de inwendige zin en de zon door overbrenging als het Brahma worden beschouwd;

¹ Upan. Up. I, 9.

² Upan. V. Up. VI, 2, 4.

³ Upan. V. Up. III, 4, 10.

⁴ Upan. I, 7.

⁵ Upan. V. Up. III, 4, 10.

⁶ Upan. I, VI, 8.

⁷ Upan. V. Up. VII, 1, 2.

⁸ Upan. V. Up. VII, 20, 2.

⁹ Upan. V. Up. V, 2, 12.

het dient ook niet om de samenvatting werkingen aan te duiden als: „De lucht op; de adem neemt alles in zich op”¹: n voorbereidende ceremoniëele handeling als de offerboter. Want ware dit het geval, teksten als: „Dat zijt gij”; „Ik ben Brahma is Brahma” en dergelijke, die het wezen drukken, verwrongen worden; en teksten a harten breekt en alle twijfelingen worden gelijke, die de vrucht van het ophouden de schrijven, zouden hunne beteekenis verliezen die spreken van een Brahma worden, als kent, wordt Brahma” zouden daarbij niet het begrip van de eenheid van den geest n eene overeenstemming enz. En daarom hangt kennis niet af van eene daad van den mens de kennis van dingen, die object zijn van wezen van zijn object alleen. Zulk een Brahma er van kan door geene redeneering, welke o tot de categorie der plichten.

Dat het daartoe behoort, kan men ook niet dat het object is van de daad van kennen ontkent, dat het dat is, door te zeggen: „dan dat, wat men kent, en toch verheven niet kent”³; en „Waardoor zou men hem men het al kent”⁴. Zoo ontkent zij ook, devotie is: want in de woorden: „Dat, wat wordt uitgesproken, waardoor de stem wordt leert zij, dat het niet object is, en gaat dan Brahma, niet dat, wat men als zoodanig ver Wanneer het Brahma niet object is, dan kan kenbron er van zijn; dan antwoorden wij: gaat niet op, want de strekking der schrift kennis gefingeerde onderscheiding op te heffen wil het Brahma niet doen kennen als object kennen als de ziel, als niet-object, heft

¹ In dien zin, waarin dit genomen wordt in *Chând.*

² *Mund. Up.* II, 2, 8.

³ *Kena-Up.* I, 3.

⁴ *Brh. Ar. Up.* IV, 4, 14.

⁵ *Kena-Up.* I, 4.

kennis gefingeerde onderscheiding van object, subject en daad van kennen op. Zoo zegt de schrift b. v.: "Die het niet kent, die kent het; die het kent, die kent het niet; het is onbekend aan hen, die het kennen; bekend aan hen, die het niet kennen"¹; en elders: "Men kan den ziener van het gezicht niet zien, den hoorder van het gehoor niet hooren, den kenner van de rede niet kennen"² enz.

Daar dus de verlossing bestaat in de openbaring van het eeuwige vrije wezen van den geest door ophelling van de door kennis gefingeerde gebondenheid aan de eindige wereld, heeft men naar met de smet van eindigheid. Maar wanneer men de verlossing houdt voor iets, dat tot stand gebracht moet worden, dan moet men aannemen, dat daarvoor eene handeling van het Brahman, de spraak of den inwendigen zin noodig is. Het zou wanneer men haar houdt voor het product eener wijziging, die de geest in zich zelf ondergaat. In beide gevallen evenwel staat het vast, dat zij niet eeuwig is, want al wat door beweging of wijziging uit iets anders ontstaat, zoo als wrongel of stof gemaakt wordt, zooals een pot, is niet eeuwig.

Men kan ook niet aannemen, dat de verlossing bereikt moet worden, en dat daarvoor eene handeling noodig is, want zij is het eeuwige wezen van den geest en behoeft dus niet bereikt te worden. En ook al waren deze beide van eikander onderscheiden, dan toch zou het Brahma niet bereikt behoeven te worden, omdat het aan tegenwoordig is als de ether en dus van alle zijden af door ieder bereikt is.

Of is de verlossing niet iets, dat loutering (of volmaking) moet ondergaan, zoodat er uit dien hoofde eene handeling voor vereischt wordt. Want loutering bestaat of in het toevoegen van eenige goede of in het wegnemen van eene verkeerde eigenschap. Nu is het eerste hier niet mogelijk, omdat het eigenlijke wezen der verlossing het Brahma is, waaraan geene eigenschappen toegevoegd worden. En evenmin is het tweede mogelijk, omdat het Brahma eenig rein is.

Maar kan niet de verlossing eene eigenschap zijn van den geest, die voortgeen is en eerst als de geest door eene bepaalde wijziging gemaakt wordt, zich openbaart, evenals het reflectie-afbeelding eene eigenschap van den spiegel, zich eerst na het openbaarschap van dien spiegel openbaart? Neen, antwoorden wij. Want

¹ Upan. II. 6.

² Upan. V. 12. V. 6. 2.

aan den geest kan geene bewerking worden volbracht. Immer eene bewerking kan niet geschieden zonder datgene, waaraan zij volbracht wordt, verandering te doen ondergaan. Indien nu de geest verandering kon ondergaan, dan zou hij niet eeuwig zijn en dan zouden ook teksten als deze: „Onveranderlijk wordt hij genoemd” en dergelijke, hun gezag verliezen en dat is ook volgens u onmogelijk. Daarom kan die handeling niet eene bewerking zijn, die aan den geest zelf volbracht wordt. Maar door eene bewerking, die aan iets anders volbracht wordt, kan de geest niet gelouterd worden, daar hij daarvan niet het object is.

— Maar leert niet de ervaring, dat door ceremoniëele handelingen, die aan het lichaam volbracht worden, als baden, mondzuiveren, het dragen van het heilige snoer enz., de persoon gelouterd wordt? — Neen, antwoorden wij, want daardoor wordt alleen datgene' gelouterd, dat, in werkelijkheid uit lichaam enz. samengesteld, door valsche kennis voor den geest wordt gehouden. Want baden, mondzuiveren enz. zijn blijkbaar onafscheidelijk met het lichaam verbonden. Nu is het eene logische gevolgtrekking, dat door eene aan het lichaam volbrachte handeling alleen een lichamelijk samenstel, dat door valsche kennis voor den geest wordt gehouden, gelouterd wordt. Evenals, wanneer de harmonie tusschen de verschillende elementen van het lichaam door eene aan het lichaam volbrachte medicinale behandeling hersteld is, de vrucht daarvan, het gezond zijn, genoten wordt door het lichamelijk samenstel (d. i. door den persoon, die daaruit bestaat) bij wien het begrip: „Ik ben gezond” ontstaat, zoo wordt ook door baden enz. hij gelouterd, bij wien het begrip: „Ik ben rein, ik ben gelouterd” ontstaat en die persoon is uit lichaam, (organen en inwendigen zin) samengesteld. Want door dien persoon, de voortbrenger en het object van het begrip van het individueele ik, worden alle handelingen volbracht en hij alleen geniet er de vrucht van. Dit drukt de schrift aldus uit: „Twee vogels, altijd vereenigd, wonen op één boom. Van die beiden eet de een eene zoete vrucht, de ander eet niet, maar ziet toe”¹; en elders: „Hem, die voorzien is met persoonlijkheid, met organen en inwendigen zin, noemen de wijzen den genierter, (bezitter, meester)”². Zoo staat er ook: „Eén deva is er, in alle schepselen verborgen, alles doordringend, de inwendige geest van alle wezens, aanschouwer der handelin-

¹ Çvetâçvatara-Up. IV, 6. (Mund. Up. III, 1, 1; Rgveda I, 164, 20).

² Kath. Up. III, 4.

gen, in alle wezens wonende, werkeloos getuige, zuiver bewustzijn, geheel vrij, zonder eigenschappen¹; en elders: „Hij is schitterend, zonder lichaam, zonder gebrek, zonder zenuw, rein, niet bevoeld door zonde“². Deze beide laatste teksten leeren dat het Brahma absoluut volkomen en eeuwig rein is. Het zijn van Brahma nu is de verlossing. Daarom is de verlossing niet iets, dat loutering moet ondergaan. Andere gronden nu dan de hier behandelde kunnen voor de stelling, dat voor de verlossing handelingen vereischt worden, niet worden bijgebracht. Deze conclusie is dus, dat daarbij alleen van kennis en verder volstrekt van geene handeling sprake kan zijn.

Maar is het kennen zelf niet eene handeling van den inwendigen zinn? Neen, want deze beide verschillen geheel en al. Eene handeling is niet afhankelijk van het wezen eener zaak, zij wordt in een voorschrift bepaald en hängt af van eene wilsdaad van den mensch. Zoo is het richten der gedachten op een bepaald object, zooals voorgeschreven wordt in woorden als: „De offerpriester richte bij de aanroeping de gedachte op den deva, aan wien de offerbater is gewijd“; „Men richte de gedachte op het morgenrood“ enz., ofschoon het tot het gebied van den inwendigen zinn behoort, toch iets, dat naar willekeur al of niet, zoo of anders kan gedaan worden, omdat het van den wil van den mensch afhangt. Maar kennis rust op kennis van en deze hebben het werkelijke wezen van een ding tot object. Kennis kan dus niet naar willekeur al of niet, zoo of anders gedaan worden, maar kennis hängt alleen van het object af. Kennis kan niet door een voorschrift bepaald worden en is niet afhankelijk van den mensch afhankelijk. Daarom, ofschoon de kennis ook tot het gebied van den inwendigen zinn behoort, is het toch iets geheel anders dan eene handeling van den inwendigen zinn. Om een voorbeeld te geven: De toepassing van kennis op vuur op vrouw en man, overeenkomstig de woorden: „De vrouw, o Gautama! is vuur, de vrouw, o Gautama! is vuur“ behoort tot het gebied van den inwendigen zinn, maar omdat de kennis of gevolg is van een voorschrift, is zij eene handeling afhankelijk van den mensch. Maar de toepassing van dat bezef op vuur in den eigenlyken zin is niet het gevolg van een voorschrift en hangt niet van den wil van den mensch af, maar alleen van de zaak, die object is van waarneming. Dat

¹ Upanishad, VI, 11.

² Upanishad, VI, 11.

is daarom kennis en geene handeling. En dit geldt van alles, wat object is van kenmiddelen. Daar dit nu zoo is, is ook de kennis van het werkelijke wezen van den geest, het Brahma, niet afhankelijk van een voorschrift. En omdat dit niet iets is, dat men moet afwenden of verwerven, verliest ook de imperatieve vorm van woorden, die hierover handelen, daar er geen plicht wordt voorgeschreven, zijne kracht, evenals de scherpte van een scheermes, dat op steenen wordt aangewend. Vraagt men nu, waartoe dan die op voorschriften gelijkende woorden als: „Den geest moet men aanschouwen, leeren” enz. dienen, dan antwoorden wij: Zij dienen om de aandacht af te trekken van datgene, waarop van nature het streven van den mensch gericht is. Want de mensch, wiens streven gericht is op het uitwendige, zoodat hij tracht te verwerven, wat hem aangenaam, en af te wenden, wat onaangenaam is, bereikt daardoor het hoogste doel des menschen niet. Wanneer hij nu begeerig is naar dat hoogste doel, dan trekken woorden als: „Den geest moet men aanschouwen” hem af van het zinnelijke streven, dat hem van nature eigen is, en doen hem daardoor van zelf de aandacht vestigen op de ziel. En wanneer het zoo eenmaal zijn streven is haar te leeren kennen, dan wordt hem het wezen van den geest, dat niet iets is, dat men moet afwenden of verwerven, geleerd in uitspraken als deze: „Dat alles, wat is, is geest”¹; „Waar alles alleen zijn geest is, wien zal hij daar zien en waarmede”²; „Waarmede zal men den kenner leeren kennen”³; „Deze geest is Brahma”⁴ en dergelijke. Dat de kennis van den geest, die niet handelt over iets, dat gedaan moet worden, niet dient om iets af te wenden of te verwerven, dat is dus volkomen waar; want het is juist onze roem, dat bij het begrijpen van het Brahma alle plichten ophouden en het doel bereikt is. Zoo zegt de schrift: „Wanneer iemand den geest kent en weet: „Dat ben ik”, welke begeerte, welke wensch kan hem dan nog met het lichaam doen lijden”⁵. En hetzelfde drukt de overlevering uit in deze woorden: „Wanneer iemand dat weet, dan is hij wijs en heeft hij het doel bereikt”. Onze

---

¹ Brh. Ar. Up. VI, 5, 7.

² Brh. Ar. Up. VI, 5, 15.

³ Brh. Ar. Up. IV, 4, 14.

⁴ Brh. Ar. Up. IV, 5, 18.

⁵ Brh. Ar. Up. VI, 4, 12.

conclusie is dus, dat het Brahma geenszins als object van voorschriften om te begripen wordt geleerd.

Wat nu verder door sommigen wordt beweerd, dat er ni. geen deel der Veda's is, dat alleen dient om het wezen van iets te beschrijven, afgescheiden van voorschriften voor doen en laten en hetgeen daarbij behoort, dat is niet waar. Want de ziel, die in de Upanishads geleerd wordt, behoort niet bij iets anders. Die ziel, die uit de Upanishads alleen gekend wordt, het aan de wisseling der eindige wereld niet onderworpen wezen, het Brahma, onderscheiden van de vier soorten van dingen (die, welke gemaakt worden enz.), op zich zelve eene klasse uitmakende en niet bij iets anders behoorende, kan men niet zeggen, dat niet bestaat of niet gekend wordt; want in de woorden „Dat is de geest, waarvan niet gezegd kan worden: „Hij is dit“ of „Hij is dat““ wordt zij beschreven als de geest en het bestaan van den geest kan niet getoehend worden.

Maar is het niet eene ongerijnde bewering, dat de ziel uit de Upanishads als alleen gekend wordt, daar zij toch object is van het begrip van het ik? — Neen, want zij wordt beschreven als de werkelooze getuige van dat ik. Want noch uit de plichtleer noch uit de rationalistische philosophie kan iemand leeren, dat een van den agens, het object van het begrip van het ik, af te deduceeren ik, onderscheiden ziel, die als werkeloos getuige der handelingen van dien agens in alle wezens woont en een en dezelfde, eeuwig en onveranderlijk is, de geest (het eigenlijke wezen) is van alles. Daar zij dit is, kan zij door niets anders worden, noch als een aanhangsel van voorschriften opgevat worden. Want zij is de geest ook van hem, die haar tot ziele oorzaken en omdat zij de geest is van alles, is zij niet iets, dat men moet afwenden of verwerven. Want alles behalve de ziel is vergankelijk, door verandering ontstaan en het vergaat, maar de ziel is onvergankelijk en onveranderlijk, omdat er niets haar geest oorzaken is van vernietiging of verandering, en daarom is zij ook van nature eeuwig rein en vrij. Daarom wordt gezegd: „Boven de ziel is er niets; zij is het hoogste, het onbegrijpelijk.“ En in de woorden: „Deze ziel, waarover de Upanishads handelen“ is de nadere bepaling „waarover de Upanishads handelen“ het bewijs, dat de leer der ziel in de Upanishads oorzaken is. Het is derhalve belachelijk te beueeren

dat er geen deel der Veda's is, dat uitsluitend handelt over iets, dat bestaat.

Wat nu de verklaring betreft van hen, die het doel der schrift kennen, dat "Haar doel blijkt te zijn het doen kennen der plichten", deze handelt over de plichtenleer en moet dus worden opgevat als omschrijving van het doel van die schriften, die voorschriften en verbodsbepalingen behelzen.

Wat verder de uitspraak aangaat: "Daar de schrift handelingen ten doel heeft, is alles, wat dit doel niet heeft, nutteloos", wanneer men deze in den strengsten zin opvat, dan moet men alles, wat er omtrent bestaande dingen geleerd wordt, als nutteloos verwerpen. En indien men erkent, dat er, behalve voorschriften voor doen en laten, onderricht wordt gegeven over bestaande dingen ter wille van iets toekomstigs, dan is er geene reden om niet aan te nemen, dat ook over het eeuwig onveranderlijke wezen onderricht gegeven wordt. Want iets, dat bestaat, al wordt er onderricht over gegeven, wordt geene handeling. Wat men nu hiertegen inbrengt, dat het nl., al is het zelf geene handeling, toch middel is om eene handeling te volbrengen en dat derhalve het onderricht er van eene handeling ten doel heeft, dat doet niets af. Al heeft het eene handeling ten doel, toch is het alleen onderricht over een bestaand ding, dat tot het volbrengen eener handeling kan dienen. Dat het onderricht eene handeling ten doel heeft, is het nut er van. Maar ook zoo wordt het feit niet weggenomen, dat er onderricht wordt gegeven over iets, dat bestaat. Zegt nu iemand: "Maar al is dit zoo, wat baat dit u voor uwe stelling?" dan antwoorden wij: Dan kan er eveneens onderricht over het wezen van den geest gegeven worden. Want daar door het begrijpen van den geest de valsche kennis, de oorzaak der gebondenheid aan de eindige wereld, weggenomen wordt, heeft dat onderricht evenzeer zijn nut als het onderricht over dingen, die hulpmiddelen zijn voor het volbrengen eener handeling.

Bovendien, in woorden als: "Een Brahmaan mag niet gelood worden", wordt geleerd iets niet te doen. Dat is geene handeling noch ook middel om eene handeling te volbrengen. Indien nu alle onderricht, dat niet eene handeling ten doel heeft, nutteloos was, dan zouden ook zulke voorschriften, die leeren iets niet te doen, nutteloos zijn en dat neemt ook gij niet aan. En men heeft geen grond om te veronderstellen, dat er van nature lust bestaat tot dooden en dat daarom de negatie ziet op eene toe-

konstige daad en niet maar alleen onthouding van doodslag bedoelt. Het wezen der negatie is, dat zij het niet zijn van datgene, waarmede zij verbonden wordt, aanduidt en het begrip, dat iets niet zijn mag, is de oorzaak der onthouding. En dat begrip verdwijnt van zelf evenals een vuur, dat uitgaat, wanneer de brandstof verteerd is. Daarom nemen wij aan, dat het doel der negatie in verbodsbepalingen als: "Een Brahmaan mag niet gedood worden" en dergelijke, alleen is onthouding van de daarbij aangewezen daad. Daarom is onze conclusie, dat bovengenoemde regel alleen geldt voor die mededeelingen omtrent bestaande dingen, die op het hoogste doel van den mensch volstrekt geene betrekking hebben.

Wat nu verder gezegd is, dat de bloote beschrijving van het wezen van iets, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, nutteloos is, zooals dit b. v. het geval is met de mededeeling: "Er zijn zeven werelddeelen" dit is dadelyk weerlegd door het feit, dat de bloote mededeeling: "Dit is geen slang, maar een touw" wel nut heeft. Brengt men nu hiertegen in, dat dat voorbeeld niet deugt, omdat, ook nadat iemand het Brahma heeft geleerd, gebondenheid aan de eindige wereld by hem wordt waargenomen, dan antwoorden wij: Men kan niet antoonen, dat by hem, die tot het inzicht is gekomen, dat zijn geest Brahma is, gebondenheid aan de eindige wereld bestaat, want dit is eene tegenstrijdigheid. Uit het feit toch, dat by hem, die zich inbeeldt dat zijn lichaam enz. zijn eigenlyk wezen uitmaakt, smartgevoel, vrees enz. worden waargenomen, mag men niet besluiten, dat by die door valsche kennis veroorzaakte aandoeningen nog heeft, nadat die inbeelding is weggenomen door het door de studie der schrift verkregen inzicht, dat zijn eigenlyk wezen Brahma is; evenmin als men uit het feit, dat een man zijne erkenden geachte huisvader leed gevoelt by het verlies daarvan, het besluit mag trekken, dat datzelfde leedgevoel by hem bestaat, nadat hij kintzenaar geworden is en die geesttrouw heeft onderdrukt; of uit het feit, dat iemand met een ring versierd in het bezit van dat sieraad genot vindt, besluiten, dat datzelfde genot nog smaakt nadat hij dien ring verloren heeft. Dit zegt de schrift in de woorden: "Wanneer de ziel vrij is van het lichaam, treffen lief en leed haar niet" ¹. Zegt men nu, dat het vrij zijn van het lichaam eerst met het sterven

¹ Upanishad, Up. VIII, 12, 1.

² Upanishad, Up. VIII, 12, 1.

dat er geen deel der Veda's is, dat uitsluitend handelt over iets, dat bestaat.

Wat nu de verklaring betreft van hen, die het doel der schrift kennen, dat "Haar doel blijkt te zijn het doen kennen der plichten", deze handelt over de plichtenleer en moet dus worden opgevat als omschrijving van het doel van die schriften, die voorschriften en verbodsbepalingen behelzen.

Wat verder de uitspraak aangaat: "Daar de schrift handelingen ten doel heeft, is alles, wat dit doel niet heeft, nutteloos", wanneer men deze in den strengsten zin opvat, dan moet men alles, wat er omtrent bestaande dingen geleerd wordt, als nutteloos verwerpen. En indien men erkent, dat er, behalve voorschriften voor doen en laten, onderricht wordt gegeven over bestaande dingen ter wille van iets toekomstigs, dan is er geene reden om niet aan te nemen, dat ook over het eeuwig onveranderlijke wezen onderricht gegeven wordt. Want iets, dat bestaat, al wordt er onderricht over gegeven, wordt geene handeling. Wat men nu hiertegen inbrengt, dat het nl., al is het zelf geene handeling, toch middel is om eene handeling te volbrengen en dat derhalve het onderricht er van eene handeling ten doel heeft, dat doet niets af. Al heeft het eene handeling ten doel, toch is het alleen onderricht over een bestaand ding, dat tot het volbrengen eener handeling kan dienen. Dat het onderricht eene handeling ten doel heeft, is het nut er van. Maar ook zoo wordt het feit niet weggenomen, dat er onderricht wordt gegeven over iets, dat bestaat. Zegt nu iemand: "Maar al is dit zoo, wat baat dit u voor uwe stelling?" dan antwoorden wij: Dan kan er eveneens onderricht over het wezen van den geest gegeven worden. Want daar door het begrijpen van den geest de valsche kennis, de oorzaak der gebondenheid aan de eindige wereld, weggenomen wordt, heeft dat onderricht evenzeer zijn nut als het onderricht over dingen, die hulpmiddelen zijn voor het volbrengen eener handeling.

Bovendien, in woorden als: "Een Brahmaan mag niet gedood worden", wordt geleerd iets niet te doen. Dat is geene handeling noch ook middel om eene handeling te volbrengen. Indien nu alle onderricht, dat niet eene handeling ten doel heeft, nutteloos was, dan zouden ook zulke voorschriften, die leeren iets niet te doen, nutteloos zijn en dat neemt ook gij niet aan. En men heeft geen grond om te veronderstellen, dat er van nature lust bestaat tot dooden en dat daarom de negatie ziet op eene toe-

konstige daad en niet maar alleen onthouding van doodsflag bedoelt. Het wezen der negatie is, dat zij het niet zijn van datgene, waarmede zij verbonden wordt, aanduidt en het begrip, dat iets niet zijn mag, is de oorzaak der onthouding. En dat begrip verdwijnt van zelf evenals een vuur, dat uitgaat, wanneer de brandstof verteerd is. Daarom nemen wij aan, dat het doel der negatie in verbodsbepalingen als: "Een Brahmaan mag niet gedood worden" en dergelyke, alleen is onthouding van de daarbij aangewezen daad. Daarom is onze conclusie, dat bovengenoemde regel alleen geldt voor die mededeelingen omtrent bestaande dingen, die op het hoogste doel van den mensch volstrekt geene betrekking hebben.

Wat nu verder gezegd is, dat de bloote beschrijving van het wezen van iets, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, nutteloos is, zooals dit b. v. het geval is met de mededeeling: "Er zijn zeven werelddeelen" dit is dadelyk weeragid door het feit, dat de bloote mededeeling: "Dit is geen satog, maar een touw" wel nut heeft. Brengt men nu hiertegen in, dat dat voorbeeld niet deugt, omdat, ook nadat iemand het Brahma heeft geleerd, gebondenheid aan de eindige wereld by hem wordt waargenomen, dan antwoorden wij: Men kan niet aantonen, dat by hem, die tot het inzicht is gekomen, dat de ziel Brahma is, gebondenheid aan de eindige wereld bestaat, want dat is eene tegenstrijdigheid. Uit het feit toch, dat by hem, die zich inbeeldt dat zijn lichaam enz. zijn eigenlyk wezen is, smart, smartgevoel, vrees enz. worden waargenomen, mag men niet besluiten, dat by die door valsche kennis veroorzaakte onthoudingen nog heeft, nadat die inbeelding is weggenomen door het door de studie der schrift verkregen inzicht, dat zijn eigenlyk wezen Brahma is; evenmin als men uit het feit, dat een man, die de opklompen geachte honsvader leed gevoelt by het verlies daarvan, het besluit mag trekken, dat datzelfde leedgevoel by hem bestaat, nadat hy kintzenaar geworden is en die geestheid heeft onderdrukt; of uit het feit, dat iemand met een ring versord in het bezit van dat sieraad genot vindt, besluiten, dat datzelfde genot nog smaakt nadat hy dien ring verloren heeft. Dit zegt de schrift in de woorden: "Wanneer de ziel vrij is van het lichaam, treffen lief en leed haar niet" ¹. Zegt men nu, dat het vrij zijn van het lichaam eerst met het sterven

¹ Upanishad I, VIII, 12-1

² Upanishad I, VIII, 12-1

bereikt wordt, dan ontkennen wij dit op grond dat gebondenheid het gevolg is van valsche kennis. Want gebondenheid van de ziel aan het lichaam kan alleen aangenomen worden ten gevolge van de valsche kennis, waarbij het lichaam enz. voor den geest wordt gehouden. Wij hebben reeds aangetoond, dat het vrij zijn van het lichaam eeuwig is, daar het niet het gevolg is van handelingen. Dat de gebondenheid van de ziel aan het lichaam het gevolg zou zijn van het door haar verrichte goed en kwaad, kan men niet aannemen; want het is niet bewezen dat de ziel verbonden is met het lichaam en dus ook niet, dat hij goed of kwaad gedaan heeft, zoodat men door dit aan te nemen de eene onbewezen stelling op de andere doet rusten, terwijl de hypothese, dat van eeuwigheid af telkens het een uit het ander voortvloeit, niets anders is dan het aannemen van eene onafgebroken reeks van onbewezen stellingen. Bovendien zijn de handelingen niet met den geest verbonden, en kan dus deze reeds daarom onmogelijk het handelend subject zijn.

Haalt men nu hierbij het voorbeeld aan van een koning, die door zijne tegenwoordigheid alleen werkt (daar zijne dienaren zijne bevelen ten uitvoer brengen), dan antwoorden wij: Die vergelijking gaat niet op, want de koning kan op die wijze werken, omdat hij tot zijne dienaren in betrekking staat door hun loon te geven enz., maar voor het bestaan van eene soortgelijke betrekking tusschen den geest en het lichaam kan er geene oorzaak opgegeven worden. Hier berust de betrekking blijkbaar alleen op valsche inbeelding. Hiermede is de meening, dat de ziel eenige handeling zou volbrengen, weerlegd.

Maar nu zijn er nog anderen, die zeggen, dat de voorstelling van den geest, dat het lichaam enz., waarvan hij in werkelijkheid geheel afgescheiden is, tot hem behoort, niet eene dwaling is, maar eene overdrachtelijke uitdrukking. Dit is niet waar. Want van overdrachtelijk en eigenlijk kan alleen sprake zijn, waar het onderscheid tusschen twee dingen bekend is. Want wanneer iemand het onderscheid tusschen twee dingen kent, wanneer hij b. v. die bepaalde met manen enz. voorziene diersoort kent, waarop de naam en het begrip van leeuw in eigenlijken zin toepasselijk is, en verder een man, die de gewone eigenschappen van een leeuw, moed, wreedheid enz. heeft, en dan op dien man den naam en het begrip van leeuw toepast, dan is dat overdrachtelijk gebruik. Maar wanneer iemand het onderscheid tusschen twee dingen niet kennende, den naam en

het begrip van het een op het ander toepast, wanneer iemand b. v. in de schemering een paal ziende, op dien paal, daar hij de bijzondere kenmerken er van niet opmerkt, den naam en het begrip van mensch toepast of wanneer iemand, niet nauwkeurig toeziende, op parelmoer den naam en het begrip van zilver toepast, dan is dat eene dwaling en niet eene overdrachtelijke uitdrukking. Hoe zou derhalve de toepassing van den naam en het begrip van het ik op het samenstel van lichaam enz., die een gevolg is van verwarring van geest en niet-geest, eene overdrachtelijke uitdrukking mogen genoemd worden? En ook door de geleerden, die het onderscheid tusschen geest en niet-geest kennen, worden de namen en begrippen verward. Daarom is de toepassing van het begrip van het ik op het lichaam enz. bij hen, die het bestaan van een van het lichaam enz. onderscheiden geest aannemen, eene dwaling en niet eene overdrachtelijke uitdrukking.

Daar dus het gebonden zijn der ziel aan het lichaam op daadling berust, is het bewezen, dat de wijze ook bij zijn leven reeds vrij is van het lichaam. Dit leert ook de schrift, waar zij, sprekende over den Brahma-kenner, zegt: „Zooals de afgestroopte slangenhuid dood nederligt in het nest, zoo ligt ook het lichaam daar, de levensgeest, vrij van het lichaam en onsterfelijk, is Brahma, is licht“¹; en elders: „Oogen hebbende als zonder oogen, ooren hebbende als zonder ooren, stem hebbende als zonder stem, inwendigen zin hebbende als zonder inwendigen zin, adem hebbende als zonder adem“. En ook in de overlevering wordt geleerd, dat de wijze tot het handelen volstrekt in geene betrekking staat. Daarom bestaat bij hem, die tot het macht is gekomen dat de geest Brahma is, de vroegere gebondenheid aan de eindige wereld niet meer en hij, bij wien zij nog bestaat, is nog niet tot dat inzicht gekomen. Dat gaat voort op

Wat nu eindelijk nog gezegd is, dat op het leeren moet volgen nadenken en overpeinzen en dat daarom de Brahmaloer de leer is van voorschriften en niet haar doel in zich zelve heeft, ook dat gaat niet op, want dat nadenken en overpeinzen heeft te zijn ten doel. Alleen dan wanneer het Brahma, eerst niet tot begripen er van gekomen was, tot iets anders eerst worden aangewend, zou het aangesel zijn van voor-

¹ Upan. IV, 4, 7.

schriften, maar dat is het geval niet: nadat hebben, evenals het leeren, begrijpen ten doe Brahma in de schrift niet geleerd als obje om te begrijpen. Hiermede is bewezen, dat zelve der Vedanta's de schrift kenbron is dat het als zelfstandig wordt voorgesteld.

En daar dit zoo is, kan ook de formule onderzoek", die eene afzonderlijke wetensch gebruikt worden. Want was het object van begrijpen, dan zou hiermede niet eene afzou na de plichtenleer beginnen en dan zou l aldus luiden: "Nu dus onderzoek der ov analogie met het aphorisme: "Nu dus onde der offers en van het doel van den mens schouwing der eenheid van den geest, het voor in het programma der plichtenleer en formule: "Nu dus Brahma-onderzoek", die schap aankondigt, op hare plaats.

Daarom eindigen ook alle voorschriften e middelen in het begrip: "Ik ben Brahma". tot aanschouwing van den ééneu geest ge iets is, dat men moet afwenden of verwerve kenniddelen meer bestaan, daar er dan g kan kennen, noch object, dat gekend kan v

Zoo wordt er ook gezegd: Daar bij de overdrachtelijke en valsche ik de begrippen: lichaam" enz. vernietigd worden, kan er g staan wanneer men weet: "Ik ben de geest, staande Brahma". Vóórdat men den geest het kennende subject, maar hij zelf is het wordt, vrij van lijden en smet. Evenals de begrip van het ik op het lichaam geschiedt te zoo duurt de in het dagelijksch leven best slechts totdat de ware kennis van den geest

---

LEESTAFEL.

Beknopte Handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal, ten dienste van zendelingen en ambtenaren; door R. van Eck, zending op Bali. — Utrecht, Kemink en zoon; 1874.

Deze Handleiding die de Schryver met zooveel bescheidenheid van alle belangstellenden aanbiedt, begroeten we als de eerste poging om de Balineesche spraakkunst in hoofdtrekken bekend te maken. Achter de spraakkunst, die in 61 bladzijden behandeld wordt, volgt een leesboek, ook 61 bl. in omvang. 't Leesboek bevat stukken in proza en poëzie; brieven, een voutus, een eedsformulier; verhalende gedichten, benevens korte aantekeningen. De reden dat de Heer van Eck geen woordenlijstje aan de Handleiding heeft toegevoegd, zal wel daarin liggen, dat hij 't boek niet te omvangryk wilde maken, en dat enkele dier stukken reeds elders vertaald heeft. Ook vermenen wij dat hij bezig is met het vervaardigen van een Balineesche woordenboek.

Te recht doet de Schr. op bl. 2, vgg. uitkomen dat het Balineesch een mengsel is van ouder Javaansch en inheemsche bestanddeelen. Reeds Dr. van der Tuuk heeft in zyne «Brieven over Balineesch en Kawi,» die indertijd in deze Bydragen verschenen, dat gemengde karakter van de taal der Balineezen in 't licht gesteld. Van hetgeen de Schr. op bl. 3 als echt Balineesch opgeeft, byv. tēdash, ring, prahu, zal nog wel t. o. v. en ander ontleend wezen; ring is bepaald oud-javaansch; zoo ook tēdash en prahu, welk laatste in 't Bhoma-kāwya voorkomt.

Voor een «eigen letterschrift», zoals de Schr. zich op bl. 8 uitdrukt, zouden we liever zeggen «eene enigszins afwijkende» welk, want het Balineesche schrift lijkt meer op 't gewone Javaansch, dan 't Fransche op 't Hollandsche. Nu zal men

toch wel niet zeggen dat de Franschen een ander letterschrift bezigen. De spitse vorm van de Balineesche letters is natuurlijk gevolg van hun schrijfmateriaal. Eigenaardigheden in spelling zijn natuurlijk geheel onafhankelijk van wat men noemt letterschrift. Als men Balineesche teksten eenmaal gaat drukken zal men geen andere letters behoeven dan de Javaansche deelen der letters. — We hebben bij deze kleinigheid langer stilgestaan omdat het van eenig belang is te doen uitkomen dat Balineesen en Javanen in hun schrift dezelfde afwijkingen vertoouen als het op Java gebruikelijke omstreeks 1400 na Chr. Nog lang vóór dien tijd moet er dus geestelijk verkeer bestaan hebben tusschen de uitgeweken Javanen en een deel althans der op Java achtergeblevene. Het is niet waarschijnlijk dat de Islâm na den val van Majapahit zulke snelle vorderingen gemaakt heeft op het eilandelijk Java, dat geloofshaat alle verkeer tusschen Bali en Java zou gestremd hebben.

Op bl. 93, Aanteekening 4, is eene misstelling ingesloopt. De Caka-jaartelling begint niet, zooals er gedrukt staat, vóór Christus, maar na Christus.

Wij hopen dat de Heer van Eck de werken die hij onder zijn handen heeft voorspoedig moge ten einde brengen, en in afwachting daarvan, zijn wij hem erkentelijk voor hetgeen hij door zijn Handleiding nu reeds heeft bijgedragen om de studie van het Balineesch te vereenvoudigen.

Leiden, Febr. '74

H. KERN

KOLONIALE BIBLIOGRAPHIE (1).

I.

Dank zij het letterkundig verkeer dat het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië met buitenlandsche genootschappen onderhoudt, ziet het instituut meermalen in het bezit gesteld van werken, die hier te lande weinig bekend zijn en waarvan de aanschaffing niet dan met eenige moeite en opofferingen gepaard gaat. Zoo werd zijne bibliotheek nog onlangs verrijkt met eene niet onbelangrijke zending van de North China Branch of the Royal Asiatic Society.

---

(1) Onder dezen titel stellen wij ons voor van tijd tot tijd verslag te geven van hetgeen op dit terrein wordt uitgegeven en nog kan en moet worden.

Society, waaronder een catalogus der boekery (¹), waarop wel met een paar woorden de aandacht mag gevestigd worden.

Die voor eenige jaren iets van de boekery van dezen tak der Royal Asiatic Society wilde weten of daarin nasporingen doen, kon in het Verslag van het Bestuur over het jaar 1865 eene gedrukte lijst van haren inhoud vinden; voorts was er in handschrift aanwezig een catalogus der boekverzameling van Alex. Wylie, terwijl het geheugen van den bibliothecaris den bezoekers eene gewenschte hulp aanbod. In de lang gevoelde behoefte aan een gedrukten catalogus werd onlangs door den bibliothecaris, Henri Cordier, voorzien.

In zyn voor ons liggenden arbeid is opgenomen en beschreven tgeen het genootschap zelf verzameld heeft en de boekery van Alex. Wylie, "the nucleus", getyik het heet, "of a good series of works on China", deze laatste, gevoegd bij den reeds aanwezigen staat, voruit eene verzameling van "standard works" over de Oosten ten getale van bijna 1.300 deelen. Onder dit getal, waaronder 718 van Wylie's bibliotheek, welke op de versch. zeld. vakken van wetenschap betrekking hebben, zijn niet begrepen de 1.023 uitsluitend Chineesche werken van dien aard en de geschriften van geleerde genootschappen en een enkele werken, welke een der meest omvangryke deelen der boekery vormen. Van geringe beteekenis zijn de afdeelingen, betreffende de werken over godsdiens, rechtsgeleerdheid, staatswetenschappen, aardkundige, wis-, natuur- en geneeskundige wetenschappen, wijsbegeerte en zedekunde, terwijl de vakken taal- en letterkunde, romans, dichtkunst en tooneel beter zijn vertegenwoordigd. Van deze rubricken geldt inzonderheid wat H. Cordier met opzigt tot de geheele verzameling schreef: "However valuable this collection may be, its deficiency is very great; and it may be a volume which an Orientalist ought to find is sought for even through the pages of the Catalogue." Belangryker dan de genoemde afdeeling voor aardrykskunde, reizen en geschiedenis, welke tot 149 nummers, terwijl het getal werken in de voorgemelde genoemde vakken slechts 272 bedraagt.

Dit gedrukte catalogus is systematisch ingericht met een alphabetisch index en een tweetal bijlagen, waarvan de eene de

¹ A Catalogue of the Library of the North China Branch of the Royal Asiatic Society, compiled by the Library of Alex. Wylie Esq. Systematically classified by H. Cordier. Shanghai 1872, in 50.

lijst der kaartenverzameling bevat, en de andere eene opsomming van 48 zoowel vertaalde als oorspronkelijke Chinese werken, waarvan het meerendeel ettelijke, enkele zelfs 100, 110, 120, 200 deelen bevatten. Bij de beschrijving van een overgroot getal werken worden soms uitvoerige aantekeningen gevoegd, waardoor de waarde van den Catalogus stijgt, vooral voor hen, die zich met de koloniale bibliographie bezig houden.

Met 't oog op het oord, waarin de North China Branch of the Royal Asiatic Society is gevestigd, is het licht verklaarbaar dat in zijne boekerij werken op China en Chinese toestanden betrekkelijk, de overhand hebben. Kan men uit den beschreven catalogus de waarde daarvan gemakkelijk bepalen: zelden werd er eene zoo rijke verzameling van geschriften over China aangeboden als die, welke een gedeelte uitmaakte van de bibliotheek van wijlen den geleerden G. Pauthier en den 16en December II. te Parijs onder den hamer werd gebracht. Men behoeft slechts den verkoopcatalogus (1), welke door den boekhandelaar der Aziatische genootschappen van Parijs, Calcutta, New-Haven en Shanghai, Ernest Leroux, is opgemaakt, te doorbladeren, om zich van den rijkdom der aangeboden bibliotheek te overtuigen. Op 89 bladzijden druks vindt men 364 nummers, systematisch geordend, opgegeven. Bij inzage daarvan is men inderdaad verlegen waaraan den voorrang te geven: aan de uitgaven der heilige boeken, o. a. de 13, 7, 5 King (Chi san king tchou sou, King ting tsi king, Ou king Ssé tsè chou), aan de werken der tien oude wijsgeeren, van Tchou-Hi, e. a., aan de juridische, geographische en historische geschriften, dan wel aan de prachtige beschrijving van het Keizerlijk Museum van Oudheden te Peking en andere werken van kunst en smaak, aan de uiterst zeldzame verzameling van Chinese woordenboeken, waarvan enkele zelfs in China bijna onvindbaar zijn (o. a. Ou tche yun fou), voorts chrestomathieën en encyclopedieën, of eindelijk aan den in Europa voor 't eerst ten verkoop aangeboden algemeenen catalogus van de rijke bibliotheek van Khien-Loung. Na de opsomming van deze en andere merkwaardige schatten volgt eene lijst van werken van Europeesche geleerden, van Gonçalvez, Premare, Fournout, Callery, Rémusat, Wylie, Morrison, Medhurst, e. a., terwijl van de

---

(1) Bibliothèque Chinoise. Catalogue des livres chinois composant la bibliothèque de feu M. G. Pauthier. Paris, 1873. in 8o.

handschriften, onder meer, de aandacht trekt het fransch-chineesch woordenboek van d'Incarville, te Peking bewerkt gedurende de jaren 1732—1752, 1,362 blz. in 4°., op 2 kolommen beschreven, en afkomstig van Sir Georges Staunton, die het zich te Peking had verschaff, waarheen hij het gezantschap van Lord Macartney bij den keizer Khien-Loung had vergezeld. Eveneens is voor den beoefenaar der Oostersche kerkgeschiedenis niet van belang ontbloot de verzameling zoowel van oorspronkelijke als afgeschreven stukken betreffende den strijd tusschen de Jezuiten en de Dominicanen in China omtrent de vereering door de Chinezen en van hunne voorouders en van Confucius.

Te recht mocht de auctionaris er op wijzen, dat de zoo beroemde boekery van Klaproth geene zulke kostbare werken bevatte als onderscheidene nummers van Pauthier's collectie, welke zelfs in de groote bibliotheken van Europa gemist worden. Hij begreep dan ook bij de bewerking van den catalogus zich niet alleen te moeten bepalen tot eene eenvoudige opgave van de titels der werken, maar ze telkens ook met aantekeningen te verrijken. Daartoe was hij in staat gesteld door de ter zyne beschikking gestelde handschriftelijke beschrijving van Pauthier zelve van zyne voornaamste Chineesche werken, van die, welke hij naar de wereldtentoonstelling van 1867 had gezonden; waren enkele der aantekeningen door dien geleerde voor het „Journal Asiatique“ bestemd, we vinden ze in den catalogus bij de werken, waarop ze betrekking hebben, in haar geheel in het licht gegeven, en wat voorts de aantekeningen betreft, welke behooren meerendeel der overige gecatalogiseerde werken zijn gevogd, ze zijn ontleend aan vele niet onbelangrijke studien over Chinese bibliographie, aan de „Notes on Chinese literature“ van A. Wylie, aan Landresse's „Catalogue de la Bibliotheque chinoise de Klaproth“ en aan de talrijke bibliographische noten van Pauthier zelve, deels in de door hem uitgegeven werken, deels nog in handschrift achtergelaten.

Voorts komt aan den catalogus een levensbericht van G. Pauthier voort van de hand des heeren L. N. de Ricard, dat de levensloop vult, en eene allernauwkeurigste — tot dusver zeker de volledige — lijst geeft van al de werken van den overigen geleerde gedurende zyne langdurige wetenschappelijke loopbaan, terwijl tevens in herinnering wordt gebracht het in het Juli-nummer 1873 van het „Journal Asiatique“ voorkomend zinnryk artikel van L. Renan over Pauthier geveld.

Wij twijfelen er niet aan of door dit een en ander is aan Leroux's catalogus van Pauthier's bibliotheek, ook na den plaats gehad hebbeuden verkoop er van, eene blijvende waarde verzekerd. Zal de raadpleging er van voor Orientalisten goede diensten bewijzen, inzonderheid voor den bibliograaf kan zij eene niet geringe hulp aanbieden.

Zoo iemand, dan mag zeker deze laatste allerm minst zich er over beklagen, dat zijn studievak in den laatsten tijd verwaarloosd wordt. Telkens worden hem min of meer belangrijke bouwstoffen geleverd. Ook in ons land. Nog onlangs door den boekhandelaar Martinus Nijhoff in den door hem uitgegeven „Catalogus van boeken gedrukt in de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. 's Gravenhage, 1873. in 8o.“ Op de laatste bijvoeging zij vooral de aandacht gevestigd. Tot dusver bestond er geen lijst van in O. I. gedrukte werken. Vreemd genoeg! Veel en velerlei heeft daar in den loop des tijds het licht gezien. Eene vluchtige inzage van den catalogus geeft daarvan eenig denkbeeld. Men vindt er „bij vele belangrijke werken, ook een aantal kleine minder beduidende brochures, verslagen van inrichtingen, enz.;“ ze zijn „allen opgenomen voornamelijk om het bestaan dezer inrichtingen, enz., die hier te lande weinig of niet bekend zijn, te constateeren. Deze onbekendheid strekt zich intusschen ook uit over vele meer belangrijke werken hier voorkomende, en over een nog grooter aantal misschien die, in onze O. I. bezittingen gedrukt, hier niet voorkomen.“ Is die onbekendheid met veel wat de Indische pers geleverd heeft en levert na onze heerschappij van meer dan twee en een halve eeuw niet licht verschoonbaar, wij noemen het met den heer Nijhoff een gelukkig verschijnsel, dat „in den laatsten tijd hierin wel eenige verbetering wordt waargenomen;“ en moet het wellicht worden toegegeven, dat, naar het schijnt, „het meerendeel der schrijvers en uitgevers in onze overzeesche bezittingen er zeer weinig belang in stelt dat hunne uitgaven in het moederland bekend worden“, het is onze plicht en roeping tevens de oorzaak van dat verschijnsel op te sporen, en mocht er misverstand zijn, het uit den weg te ruimen, met het ernstig streven onzerzijds om met alle ons ten dienste staande middelen te weten te komen, welk aandeel Indië aan de koloniale litteratuur heeft gehad en heeft.

Door de samenstelling van zijn catalogus heeft Martinus Nijhoff daarvoor eene welkome bijdrage geleverd. In alphabetische orde

worden ons 297 nummers van in Indië gedrukte werken aangeboden. Een beduidend cijfer, wanneer men let op 't feit, dat al de vermelde geschriften bij den boekhandelaar zelveu „voorhanden en voor de daarbij gestelde prijzen te bekomen” zijn. Het vertegenwoordigt echter 't behoeft wel geen nader betoog — slechts een gering deel van 't geen de Indische pers ons achter-eenvolgens geschonken heeft en schenkt. Hiervan meer dan eenig ander overtuigd, wilde de heer Nijhoff dan ook zijn arbeid „beschouwd hebben als niet meer dan eene *eerste proeve* van Nederlandsch-Indische bibliographie.” Als zoodanig aanvaardten wij ze dankbaar; zij is eene bron voor hem, die voldoen wil aan een wensch, op de vervulling waarvan wij, reeds vijf jaren geleden, elders (1) met kracht hebben aangedrongen: het leveren namelijk eener koloniale bibliographie.

In afwachting, of liever ter voorbereiding daarvan zou een ander werk van groot nut zijn en tevens alleszins bereikbaar. Tot dusver bezitten we slechts eene aanwijzing van de schatten van enkele Indische boekeryen, zooals o. a. die van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en de Algemeene Secretarie, te Batavia, van het Departement van Koloniën, het Indisch Genootschap en het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I. hier te lande. Men verzamele de titels van al de koloniale geschriften die rusten in deze instellingen, voege daarbij hetgeen in andere openbare bibliotheken, ook in die van letterkundige genootschappen en instellingen op het gebied der koloniale litteratuur wordt aangetroffen en verzamele dan een en ander in één goed geordenden catalogus. Daar echter de koloniale geschriften in de tot heden uitgegeven catalogi niet een bibliographisch oogpunt niet alleszins juist beschreven zijn, neme men liever voor zijn arbeid de verzameling der Koninklijke Bibliotheek of de boekery der Leidse Hoogeschool, tevens die der Ryksinstelling voor het onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde, tot uitgangspunt; en wel om 't voornemst om deze reden vooral, dat zij zoowel met opzigt tot de afzonderlyke werken als tot de brochuren-litteratuur en in sommige vakken, b. v. reizen, de geschiedenis der Compagnie, taal-, land- en volkenkunde, een tal van geschriften bevatten, die uitermate schaarsch zijn en elders te vergeefs worden gezocht. De catalogisering van de Indische afdeeling dezer rijke

verzamelingen ga vooraf: men raadplege voorts de schatten, die in andere boekerijen worden gevonden, en terwijl men hetgeen ook elders voorkomt met een bijzonder teeken aanwijst, beschrijve men het meerdere en vereenige het dan met 't reeds aanwezige te zijner tijd tot één geheel. Door zulk een catalogus of bibliographie zou men tot de wetenschap geraken, welke koloniale geschriften hier te lande en elders, bepaaldelijk in Indië, aanwezig zijn en waar zij geraadpleegd konden worden; tevens zou daardoor eene gelegenheid te meer worden aangeboden om den omvang der koloniale litteratuur te beoordeelen.

Den Haag, 2 Maart 1874.

DR. T. C. L. WIJNMALEN.

V A R I A.

Volgens mededeelingen der officieren van het Engelsch oorlogschip Basilisk is het Oostelijk uiteinde van Nieuw-Guinea geen samenhangende landpunt, gelijk op de kaarten wordt voorgesteld, maar bestaat het uit drie afzonderlijke eilanden, die door diepe straten van elkander gescheiden zijn en, naar die officieren van dat schip, de namen gekregen hebben van *Moresby*, *Hayter* en *Mourilyan*. De grond is rijk aan goud. De bevolking behoort tot het Maleisch-Polynesische ras, is goedtaardig doch geheel onbeschaafd; zij kent het gebruik van ijzer niet, doch is zeer bedreven in den landbouw. Welke de producten van dien landbouw zijn wordt niet vermeld.

DE HOLLANDER.

AARDE OP NOESSA LAET.

O. ter bovenstaand opschrift wordt in de *Varia* der voorgaande Aflevering van dit Tijdschrift gevraagd of er van de aardsoort, daar Batu poang genoemd, iets meer bekend is dan dat nu, volgens een brief van de Vergadering van Zeventienien van 29 Augustus 1729, gevonden wordt op Noessa laet achter de bergen Sila en Titawani.

Reeds Vacontijn vermeldt die Batoe poan of poang, ook wel Batoe ampe genoemd; en vele anderen hebben dit na hem gedaan, zonder er echter veel nieuws van te berichten. Hij zegt in zyne beschrijving van Noessa laet: „In Sila en in Titaway graaft men zekere vette witte aarde, die veel naar den grijzen trekt en in 't water gesmolten zijnde, als zeep en een soort van terra saponata is. De inlandsche vrouwen houden er veel van etende de als de batoe poan; hoewel andere op de andere manier die weer verachten, omdat zij te vet en te slijmerig is. De uitdrukking „als de batoe poan“ zoude schijnen aan

te duiden dat deze aardsoort iets anders is als de batoe poan; hij heeft deze laatste echter nergens vroeger vermeld, en uit de aanstonds bij te brengen plaats mag men afleiden dat ook hier werkelijk de batoe poan bedoeld is. Waarschijnlijk beteekent de uitdrukking „etende die als de batoe poan „ hetzelfde als „etende die onder den naam van batoe poan.“

In de beschrijving van Honimoa of Sapiroewa zegt hij: „Ook hier valt batoe poan in 't oostelijk deel van dit eiland, zijnde een graauwe steen die zacht is en die de inlandsche zwangere vrouwen zeer gaarne eten, nadat zij die eerst eenigen tijd in den rook hebben gehangen, daar zij zich vast inbeelden, dat zij dan blanke kinderen baren zullen, dat hen de meeste tijd geweldig ontschiet. Men wil dat de beste op Itawakka en Oelat valt en op Ouw mede, doch daar vertoont hij zich rood met wit gemengd, welke roodste stukken zij uitzoeken om hunne potten rood te verwen.“

Over de ziekten der Amboneezen sprekende zegt Valentijn dat „de batoe poan ook goed is voor de buik- en bloedloop.“

Latere schrijvers hebben hier, mij bekend, niets bijzonders bijgevoegd en het door de Kamer van Zeventiennen voorgenomen onderzoek is waarschijnlijk in den loop gebleven of de resultaten er van zijn niet gepubliceerd. Althans omtrent de bestanddeelen van de Batoe poan heb ik niets anders gevonden dan het schrale bericht van Dr. Bleeker, die haar, in zijne bekende *Reis*, een klei-aarde noemt, welke rijk aan infusoriën-insecten schijnt te zijn.

DE HOLLANDER.

I N H O U D.

	Blz
at der leden	V
bestuursvergadering, 15 Maart 1873	X
bestuursvergadering, 12 April 1873	XIX
bestuursvergadering, 3 Mei 1873	XXII
ne vergadering, 12 April 1873	XXVI
van den staat en de werkzaamheden over 1872	XXVIII
bestuursvergadering, 14 Juni 1873	XXXVII
bestuursvergadering, 5 Juli 1873	XLIII
bestuursvergadering, 20 September 1873	XLV
bestuursvergadering, 13 December 1873	LIV
bestuursvergadering, 14 Januari 1874	LV
ptie. Verslag der commissie	1
e verbaie vormen in het Soendaneesch. Door GIRASUTA	4
s over de opschriften van Menangkabau op Su- Door A. B. COHEN STUART. (<i>Met Naschrift</i>)	16
e Sweers. Raad van Indië, 1844. Door P. A. E	36
atie. Uitnoodiging tot het leveren van „Bon his- ch onderzoek naar den uitslag van de pogingen kolonisatie met Europeanen in onze Oost- en t-Indien of in andere tropische gewesten.“	68
te het Nederland. Kolonisatie met Nederlanders est- en West-Indië. Door A. D. VAN DER GON CHEE	84
roclamate van een Sultan van Bantam. Mede- id door J. J. MEISMA	152
.V van 't Bharata Yuddha in Kawi, met verta- n aantekeningen, door H. KERN	157
e over het opschrift van Paggar Roejong. Door EEN	186
anche reedformulieren op Bali gebruikelijk. H. KERN	211

